

તૈત્તિરીયોપનિષત્ શિક્ષણસૂત્ર

દેવસ્તુતિઃ ।

શં નો મિત્રઃ શં વરુણઃ ॥ શં નો અર્ચ્યમા ॥
 શં ન ઇન્દ્રો વૃહસ્પતિઃ ॥ શં નો વિષ્ણુરુદ્રક્રમઃ ॥
 નમો બ્રહ્મણે ॥ નમસ્તે વાયો ॥ ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં
 બ્રહ્માસિ ॥ ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માવાદિપમ્ ॥
 કૃતમવાદિપમ્ ॥ સત્યમવાદિપમ્ ॥ તન્મા-
 માવીત્ ॥ તદ્વક્તારમાવીત્ ॥ આવીન્મામ્ ॥
 આવીદ્વક્તારમ્ ॥ ૧ ॥ ઇતિ દ્વાદશોઽનુવાકઃ ॥

॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

“ મિત્ર, વરુણ, અર્ચમા, ઇન્દ્ર, વૃહસ્પતિ અને સર્વવ્યાપક
 શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન્ અમારું કલ્યાણ કરો. ”

બ્રહ્મને અમારા નમસ્કાર છે. હે વાયુદેવ ! આપને અમે
 નમસ્કાર કરીએ છીએ, આપજ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ છો. હું આપને
 પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મરૂપે કહીશ. પ્રકાશમય એવા સત્ય-બ્રાહ્મવાયુરૂપે-કહીશ,
 હું આપને સત્યરૂપે કહીશ. તે સમષ્ટિરૂપ બ્રહ્મ, વ્યષ્ટિરૂપ મારું
 રક્ષણ કરો, તે વક્તાનું રક્ષણ કરો. બ્રહ્મ મારું રક્ષણ કરો,
 વક્તાનું પણ રક્ષણ કરો.

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ !

સદુપદેશઃ ।

“વેદમનૂજ્યાચાર્યોન્તેવસાયિનમનુશાસ્તિ ॥”

“ગુરુ, શિષ્યને વેદાધ્યયન કરાવ્યા પછી તેને નીચે પ્રમાણે વેદધર્મોનો ઉપદેશ આપે છે.”

‘સત્ય વદ—સત્ય જોલ.’

“ધર્મે ચર—ધર્મનું આચરણ કર.”

“સ્વાધ્યાયાત્મા પ્રમદઃ—વેદાધ્યયનનો તું કદિ પણ ત્યાગ કર નહિ.”

“આચાર્યો પ્રિય ધનમાહુત્ય પ્રજાતન્તું મા વ્યવચ્છેત્સીં ।

ગુરુને તેમની પ્રિય ગુરુદક્ષિણા આપી પ્રભ-સૂત્રને કાપી નાખ નહિ. અર્થાત્ પ્રદક્ષિણાશ્રમ પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં અવશ્ય પ્રવેશ કર, અને પ્રભની ઉત્પત્તિ કર.”

“સત્યાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્—સત્યનો તારે કદિ ત્યાગ કરવો નહિ.”

“ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્—ધર્મનો તારે કદિ ત્યાગ કરવો નહિ.”

“કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્—કુશલનો તારે કદિ ત્યાગ કરવો નહિ.”

“મૂર્ત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્—અભ્યુદયનાં કાર્યોનો તારે કદિ ત્યાગ કરવો નહિ.”

“સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ॥ ૧ ॥

પોતાના સ્વાધ્યાયમાં તથા જીભને પ્રવચનથી ઉપદેશ આપવામાં તારે કદિ પ્રમાદ કરવો નહિ. ૧.”

“દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદિતચ્યમ્—દેવ તથા
કર્તવ્ય કર્મોભાં ત્હારે કદિ પ્રમાદ કરવો નહિ.”

“માતૃદેવો ભવ—માતાની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર.”

“પિતૃદેવો ભવ—પિતાની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર.”

“આચાર્યદેવો ભવ—આચાર્યની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર.”

“અતિથિદેવો ભવ—અતિથિની તું દેવરૂપે ઉપાસના કર.”

“યાન્યત્ત્વચાનિ કર્મોણિ । તાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો હ્તરાણિ ॥

જે જે નિર્દોષ કર્મ હોય તે તે તારે કરવાં. બીજાં સપાપ-કર્મો
કરવાં નહિ.”

“યાન્યસ્માકં સુચરિતાનિ । તાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો હ્તરાણિ ॥૨॥

અમારાં-શુરુઓનાં-જે જે શ્રેષ્ઠ કર્મો હોય તેઓનું જ અનુકરણ
તારે કરવું, બીજાં કર્મોનું નહિ. ૨”

“યે કે ચાસ્ત્રચ્છેયાંસો બ્રાહ્મણાઃ । તેષાં ત્વયાઽસનેન પ્રશ્વાસિતચ્યમ્ ॥

જે બ્રાહ્મણો આપણાથી શ્રેષ્ઠ હોય તેમને તારે આસન વિગેરે વડે
સન્માન આપવું-શ્રમનો નાશ કરી સત્કાર કરવો.”

“અદ્વયા દેયમ્ ॥ અશ્રદ્ધયાઽદેયમ્ । શ્રિયા દેયમ્ ।

હિયા દેયમ્ । મિયા દેયમ્ । સંવિદા દેયમ્ ॥

જે કંઈ દાન તરીકે તું આપે તે અદ્વાપૂર્વક આપવું, અશ્રદ્ધાથી
કદિ પણ દાન કરવું નહિ. ઉદારતાથી દાન કરવું. લોકહિતગતી પણ
તારે અવશ્ય દાન કરવું. શાસ્ત્રના લયથી પણ તારે અવશ્ય દાન
કરવું, પણ યોગ્યાયોગ્યનુ જ્ઞાન મેળવી દાન દેવું.”

અથ યદિ તે કર્મચિચિકિત્સા યા વૃત્તવિચિકિત્સા વા સ્યાત્ ॥૩॥
અગર તને હારા પોતાના કર્મોમા અથવા લૌકિક આચારમા
આશ કા થાય તો, ૩

ये तत्र ब्राह्मणा समर्शिन । युक्ता अयुक्ता । अलृक्षा
धर्मकामा स्यु । यथा ते तत्र वर्तन् । तथा तत्र वर्तथा ॥

તારી નજદીકના બ્રાહ્મણો જેઓ (વેદવિહિત કર્મમા)
વિચારશીલ, કુશલ, સર્વ રીતે સ્વતંત્ર, કોપરહિત, તથા ધર્મની
કામનાવાળા હોય, તેઓ જે પ્રમાણે વર્તે તેમ હારે તેમની સાથે
હારે વર્તન રાખવું ”

“ अथाभ्यारण्यतेषु । ये तत्र ब्राह्मणा समर्शिन । युक्ता अयुक्ता ।
अलृक्षा धर्मकामा स्यु । यथा ते तेषु वर्तन् । तथा तेषु वर्तथा ।

હવે નિદિત મનુષ્યો તરફ (કેમ વર્તવું એ પ્રશ્નના નિર્ણયમા)
તારી નજદીકના બ્રાહ્મણો જેઓ (વેદવિહિત કર્મમા) વિચારશીલ
કુશલ, સર્વસ્વતંત્ર, કોપરહિત, અને ધર્મની કામનાવાળા હોય
તેઓ જેવી રીતે વર્તે તેવી રીતેજ હારે પણ તેમના તરફ વર્તવું ”

“ एष आदेश । एष उपदेश । एषा चेदापनियत् । एतदनुशासनम् ।
एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥ इति एकादशोग्नुवाक् ।

આ એક વિધિ છે એ ઉપદેશ છે એજ વેદોના સારરૂપ જ્ઞાન છે
એજ આજ્ઞા છે ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે કર્મ આચરવું જોઇએ
ઉપર કહેલી રીત પ્રમાણે અવશ્ય આ ઉપદેશનું પાલન કરવું
જોઇએ ૪ ”

शान्ति शान्ति शान्ति ।

અર્પણપત્રિકા

પૂજ્યપાદ કૈલાસવાસી પિતાશ્રી હુરિભાઈ ઝીજીભાઈની સેવામાં,

સપ્તેમ સવિનય નિવેદન કે, આપ આ નશ્વર મનુષ્યશરીર છોડી પાંચ વર્ષ થયાં પરલોકવાસી થયા છો, પણ આત્માને તો જન્મ અને મૃત્યુ કંઈ પણ નથી. તે સદા અવિનાશી, અખંડ, સર્વવ્યાપક અને અસ્પ્રિહાન દસ્વરૂપ છે. માત્ર ઉપાધિલેદથી તે અનેક હોય એમ જણાય છે, અને તેથીજ આ વ્યવહાર-દશા કલપાયેલી છે. તેથી વ્યવહારદશામાં વેદની 'પિતૃવેવો મવ—પિતાને દેવ માનો' એ આજ્ઞાને શિરોધાર્ય ગણી, આપના અનન્ત ઉપકાર નીચે દબાઈને આપે કરેલા પોષણાદિના ઋણમાંથી અનેક જન્મ સુધી પણ સુકૃત ન થવાય, છતાં પણ આપની મહા કૃપાબ્રુતાતું સ્મરણ કરવા ખાતર, જ્યોતિષ, પુરાણ, કર્મકાંડ તથા તંત્રશાસ્ત્રના આપના દિવ્ય જ્ઞાનના પ્રભાવથી પણ અન્વિત થઈને, અધ્યાત્મજ્ઞાનના પ્રચાર માટે યોગ્યલોકો “શ્રોતુમોદસિંધુ” નામનો આ ગ્રંથ આપનાં પૂજ્ય ચરણકમલમાં અર્પણ કરી હું મને પોતાને કૃતાર્થ માનું છું.

આપનાં સંસ્મરણોને ધારણ કરી પુનઃપુનઃ આપની ભક્તિથી હું નિરંતર પાવન થાઉં એવી ભાવના સાથે, અર્પણ કરેલા આ ગ્રંથનો, આપનો અવિનાશી આત્મા જ્યાં હોય ત્યાં સ્વીકાર કરે, તથા પરમ શાન્તિ અને દિવ્ય પ્રસન્નતા સાથે આપના અનન્ત આશીર્વાદો અમારા પર ઉતરી આવે, એવી અભ્યર્થના સાથે વિરમું છું.

નિવાસ-ગુના,
વિ. સં. ૧૯૮૭ માઘ
શુકલ પંચમી.

નિવેદક:-

આપના શિશુ

લજ્જશંકરના સાધંગ દંડવત પ્રણામ.

“ સુખોદસિંધુ ” નામના આ ગ્રન્થની વિશેષતા

આ ગ્રન્થમા રહેલી વિશેષતા તરફ અમે ધર્મજિજ્ઞાસુ જનતાનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. આજ દિવસ સુખી અધ્યાત્મજ્ઞાનને લગતા ઘણા ગ્રન્થો બહાર પડી ચૂક્યા છે, તેમજ મહાન્ ઋષિ વેદવ્યાસ કૃત શ્રીમદ્ભાગવત કે જેમાથી આ ગ્રન્થની યોજના કરવામા આવી છે તેના ભાષાતરો પણ અત્યારે સુલભ છે, છતાં અધ્યાત્મજ્ઞાન સંબંધી સંપૂર્ણ સંગવડ એકજ પ્રકરણમા કમશ કોઈપણ ગ્રન્થમા નથી માણાતું શ્રીમદ્ભાગવતમા પણ જ્ઞાનને લગતા વૈરાગ્ય વિગેરે પ્રકરણના અધ્યાયો આખા ગ્રન્થમા આડે અવળે પથરાયલા છે. વૈરાગ્ય પ્રકરણને લગતો એક અધ્યાય બીજા સ્કન્ધમા હોય તો બીજે ચોથા પાત્રમા અથવા અગ્યારમા સ્કન્ધમા હોય એટલે એક પ્રકરણમાજ એકબીજા સાથે સંબંધ ધરાવતી વિગતો આવતી નથી, તેથી આ પુસ્તકમા ખાસ કરીને વૈરાગ્ય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન એ ચાર પ્રકરણ રાખી, તેમા એકબીજાની સંગતિ સાધતા અધ્યાયોની યોજના કરવામા આવી છે કે, જે સંકલના જ્ઞાનના ખરા ઉપાસકને ઘણી ઉપયોગી તથા જોધમદ થઈ પડશે તે ઉપરાંત પાત્રમા પ્રકરણમા ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યે રચેલા અધ્યાત્મજ્ઞાન સંબંધી મરણ પણ અત્યંત મનનીય તત્ત્વજોધ, આત્મજોધ તથા વાક્યવૃત્તિ એ નામના ત્રણ નિબંધો પણ સરવ જુજરાતી ભાષાતર નાથે આપવામા આવ્યા છે.

વિસ્તારપૂર્વક પ્રસ્તાવના, તથા સુખઈના પ્રસિદ્ધ અન્ય વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો વાંચીને તમે પાત્રે પણ આ પુસ્તકની વિશેષતા જોઈ તે ખરીદ્યા સિવાય રહેશો નહિ. આ વિશેષતાનો ઉદ્દેશ, અમારી આત્મસ્તુતિ માટે નથી, પણ સુસંવાચકવર્ગનું ધ્યાન ખેંચવા પૂરતોજ છે એજ વિજ્ઞપ્તિ.

નિવેદક-પ્રકાશક

જેશી લગ્નશંકર દુરિભાઈ.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા

૭મી અધ્યાય - અર્જુન સમીપે

શ્રીમદ્

વૃન્દારક્ષા યસ્ય ભવન્તિ ભૃક્ષા,
મન્દાકિની યન્મકરન્દચિન્દુઃ ।
તથારવિન્દાક્ષપદારચિન્દં,
ઘન્દે ચતુર્વર્ગચતુષ્પદં તત્ ॥

“સુખોદસિંધુ” નામનો આ ગ્રંથ આપે શા માટે

ખરીદવો જોઈએ ?

એમ તો આત્મજ્ઞાનના ઘણા ગ્રંથો ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે, છતાં પણ આ ગ્રંથના વાંચન વગર, જો તમે સનાતન ધર્મને માનનાર હશે તો ચાલશે નહિ. સનાતન ધર્મનું ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન જે શ્રીમદ્ભાગવત વિગેરેમાં ભરેલું છે, તેનો એકજ ઠેકાણે સંગ્રહ આ પુસ્તક સિવાય બીજે ક્યાંય મળે તેમ નથી. “આ મહારું કુટુંબ અને આ મહારી પ્રવૃત્તિ,” એમ આસક્તિ રાખીને સંસાર વ્યવહારની પ્રવૃત્તિમાં પડી ગમે તેટલા હેરાન થશો, તો પણ આ નાશવંત જગત્માંથી કંઈ પણ સાથે લઈ જવાને તમે હક્કદાર નથી. સારા ગ્રંથોના સેવનથી તેમજ સદ્ગુરુના ઉપદેશામૃતથી જો કંઈ પણ જ્ઞાન મેળવ્યું હશે, તોજ સત્ય અસત્યનો વિવેક સમજી, ધર્મનું આચરણ કરી શકશો, કે જે ધર્મજ માત્ર જીવનો ખરો સહાયક છે. ધર્મ તથા જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરતું આ પુસ્તક વાંચવું તે દરેક સનાતનીનો પરમ ધર્મ છે.

૫૦૦ પૃષ્ઠનું મૂળ વાંચન, તે ઉપરાંત મનનીય શાન્તિપાઠ, ઉપનિષદની શિક્ષા, વિદ્યતાલરી ભૂમિકા તથા વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો રૂપે રૂ. ૩૭૫ માં વાંચવા મળશે, એ કંઈ વિશેષ ખર્ચના જોગણિય નહિજ ગણાય. નીચેને શિરનામે પત્ર લખી તુરતજ આ પુસ્તક પોતાનાજ કબજાજી માટે વી. પી. થી તુરત મંગાવો.

એનેજર—“સુખોદસિંધુ” કાર્યાલય.

૬૩૬, બુધવાર પેઠ, પુના-૨.

આ ગ્રંથ શી રીતે વાંચવો ?

તે

સંબંધી અમારા વાંચકોને અમારી અથમ વિનંતિ

એ છે કે, તેમણે અમારો ન થ પ્રથમથી છેવટ સુધી પૂર્ણ વાંચવો, કારણ ઘણા વાંચકોની એવી ટેવ હોય છે કે, તેઓ એકાદો અથવા હાથમાં લીધો કે પ્રથમ તેની વિષયાનુક્રમણિકા વાંચવા માટે છે અને તેમાં પોતાને જે વિષય પ્રિય હોય તેજ વાંચી તેટલેથીજ આખા અથવા માટે પોતાનો અનુકૂલ અથવા પ્રતિ કૂલ મત કાયમ કરી નાખે છે, પરંતુ વાંચવાની આ પદ્ધતિ તદ્દન અપ્રશસ્ત પડેવાય, અને તેમાંથી વિશેષતઃ જ્યારે એકાદો નવીન વિષય જે અથવા પ્રતિપાદન કરેલો હોય તો આ પદ્ધતિ નર્વથા ત્યાજ્ય સમજવી જોઈએ કેાઈ પણ અથવા લખનાર પ્રથમ સર્વ પ્રકરણનો અર્થ નમજીને લખે છે અને વાંચકને અનુક્રમે પ્રકરણનું પરિશીવન કરશે એમ અથકર્તાની અપેક્ષા હોય છે, માટે વાંચકને પ્રથમ પ્રશ્નથીજ ન થ વાંચવો તેજ યોગ્ય ગણાય એક પછી એક વિષયો વાંચવાથી જેમ ઉન્નતાના દિવનમાં નદીનું પાણી ઓળંગી જવા માટે સુગમ રીતે પ્રવાસી ખડકો પર પગ દઈ જાય છે તદ્દત્ પ્રકરણ પછી પ્રકરણક્રમની સતતવાર રચના ન થકર્તાએ કેવી કરેલી છે તે ધ્યાનમાં આવશે, અને તેથી વાંચક અથના મૂળ આશય તરફ જઈ ઉત્તરોત્તર તેની મહત્તાનું ધી ધી સત્ય નિર્ણય કરી શકશે

કર્તા,

અમારા વાચકોને અમારી આગ્રહપૂર્વક

બીજી વિનંતિ,

એ છે કે, તેમણે અમારા આ ગ્રંથ એક વખતજ વાંચી બાબુમાં મૂકી છાંડવો નહીં. અમે એવી જલામણ કરીએ છીએ કે, પ્રત્યેક મનુષ્યે પ્રસ્તુત ગ્રંથની દ્વાદશ પાસાયણ કરવી જોઈએ. આધુનિક મમયમાં આવું અધ્યાત્મજ્ઞાન સમજવા આ ગ્રંથ ઘણાજ ઉપયોગી છે.

દરેક જાંદુઓએ પ્રસ્તાવનાને સ્નાન કર્યા બાદ આ ગ્રંથને એક એક અધ્યાય વાંચવો, જેથી મનુષ્યના જન્મનું સાર્થક થઈ શકે તે સમજવું સુલભ થશે. ખરું ગ્રંથવાંચન એ છે કે, ગ્રંથ પ્રત્યે તાદાત્મ્ય થવું તે. આથી પ્રથમ ગ્રંથ વાંચવાથી લેખકે જે નવીન તત્ત્વનું વિશદીકરણ કરેલું છે, તે વાચક મમજશે. અને તેથી તેના જીવનક્રમમાં ઘણાજ ફેરફાર થશે. જે પાસાયણ બાદ ઘણીજ અંધશ્રદ્ધા તથા ગેરસમજુતી નહિ જેવી થઈ, ત્રણ પાસાયણ પછી નવીન તત્ત્વથીજ વાંચકનું તાદાત્મ્ય થશે, અને પાઠમાં આપેલી દ્વાદશ પાસાયણ કરવાથી, તેના મનનું સામર્થ્ય વધી જઈ પોતાનો ઉત્તતિનો માર્ગ શોધે છે, તે જાણવામા તે પોતે કુશળ થશે.

કર્તા.

સારા માઠા પ્રસંગે જ્ઞાનની લહાણી.

પોતે પૂર્ણ જ્ઞાની થઇને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું એ સહજ નથી, પરંતુ મહાન્ જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને ચરિત્રોને લગતાં ઉત્તમ પુસ્તકો તો સર્વ કોઇ બીજાને આપી શકે તેમ છે.

કોઇ કોઇ ઉદારાત્મા આ રીતે પણ ધનનો કંઈક સદુપયોગ કરે છે, પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ ભેતા આ પ્રકાર તો કોઇએ સારા પ્રમાણમાં કરી ઉમદા રૂઢિરૂપ બનાવી દેવો જોઈએ.

સારા માઠા પ્રસંગો પર માત્ર થોડાક વધુ ખર્ચાથી (ઘી વિગેરેમાં થોડી કસર કરી) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, ગાં, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, બ્રાહ્મણ, વિદ્યાર્થી વિગેરેને ભેટ અપાય તો તે ગમે તેવા મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતા તેઓને માટે વધુ ઉપકારક થાય એ ખુશ્ખુ છે.

ઇચ્છા હોય તો “ અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ-નિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ ” એવું પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ પર છપાવી આપી શકાય છે, કે જેથી લોકસેવા થવા ઉપરાંત તે પ્રસંગ અને વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ પાર પડે.

લખો—

મુખોદયિનિ ધુ-કાર્યાલય,

૬૩૬, બુધવાર પેડ, પુના-૨

સદ્ગ્રન્થસેવનના ખાસ ફાયદા.

यस्यास्ति सद्ग्रन्थविमर्शभाग्यं किं तस्य शुक्लैश्चपलायिनोदैः ।

અર્થાત્:—જેને સારા સારા ગ્રંથો વાંચવા વિચારવાનું સદ્-
લાભ મળેલું હોય તેવા મનુષ્યની આગળ ગ્રંથજ લક્ષ્મીના શુભ
વિનાદ શી ગણતરીમાં છે ?

“ તમે ગમે તેવી નવલકથાઓ અને ખીલું જે આબું હોય તે
વાંચવા મંડી પડો છો, પણ જોવું તમે ચોડું વાંચો, અને અધ્યાત્મ-
જ્ઞાનનાં પુસ્તકો, વેદાંતનાં પુસ્તકો, ગીતાણ વિગેરે વાંચવાનો હમેશાં
અભ્યાસ રાખો. તેવા વાચનની આખા જીવન સુધી જરૂર છે. ”

—સ્વામી વિવેકાનંદ.

“ પુસ્તકોમાં હું શુધાયલો રહી શકતો, તેથી મને જે માત્ર
વધારે જેલ મળત તો પણ હું કાયર થાત નહીં, એટલુંજ નહીં
પણ મારા જ્ઞાનમાં ઉપયોગી વધારો કરી શકવાથી હું ઉલટો
વધારે સુખચેનમાં રહેત. હું માનું છું કે, જેને સારા પુસ્તકો
વાંચવાનો શોખ છે, તે ગમે તે જગ્યાએ એકાંતવાસ સહેલાઈથી
વેઠી શકે છે. x x x એક પછી ખીલું, એમ પુસ્તકો વાંચતાં
છેવટે તમે અતરવિચાર પણ કરી શકશો. ”

—મ. ગાંધીજી.

“ અંધુઓ ! સારાં પુસ્તકો એટલે શું એ તમે જાણો છો ?
સારાં પુસ્તકોની કિંમત તમે સમજો છો ? લાઇ ! હજી આપણે
એ નથી સમજતા. જે સમજતા હોઈએ તો આપણી હાલત આવી
ન હોય. મને લાગે છે કે, જ્ઞાન એ આકાશ છે અને પુસ્તકો એ
તેમાં શોળી રહેલા ચળકતા તારાઓ છે; જ્ઞાન એ સૂર્ય છે અને

આપણા ઘરમા આવી શકે તેવો તેનો પ્રકાશ તે પુસ્તકો છે, જ્ઞાન એ સમુદ્ર છે ને પુસ્તકો તેનો લાલ લઈ શકાય તેવા વહાણો છે, જ્ઞાન એ સોનાની ખાણ છે અને પુસ્તકો તે તેમાથી બનાવેલા આપણને ષઘ જેસતા હાગીના છે, જ્ઞાન એ મોટામા મોટી કીમતી નોટો છે અને પુસ્તકો તે આપણા રાજના ઉપયોગમા આવી શકે એવા ચલણી શીક્ષાઓ છે, જ્ઞાન એ વાયુ છે અને પુસ્તકો તે વાયુને જે ચી લાવી ઠંડક આપનાર પખાઓ છે, જ્ઞાન એ અગ્નિ છે અને પુસ્તકો તે અગ્નિથી પ્રકટાવેલ દીવા છે, જ્ઞાન એ પૃથ્વી છે અને પુસ્તકો તે આપણને રહેવા લાયક મકાનો છે, જ્ઞાન એ અનાજનો લડાર છે અને પુસ્તકો તે રોટલા છે, જ્ઞાન તે મેઘ છે અને પુસ્તકો તે આપણા ઘરમા રહી શકે તેવા પાણીભરેલા માટલા છે, અને જ્ઞાન તે સર્વ શક્તિમાન પરમાત્મા છે અને પુસ્તકો તે રસ્તો બતાવનારા પૂજનીય દેવો છે ”

—૨૧. પઢિયાર.

“ મને પુસ્તકો વાચવાથી જેવો આનંદ મળે છે તેવો આનંદ આ જગતમા બીજા કોઈ પણ કામથી નથી મળતો. x x x માતૃભાષામા વિવિધ જ્ઞાન આપનારા ઐયોનો પ્રચાર થયા વિના કોઈ પણ પ્રજા ઉન્નતિ પામી શકતી નથી અને જાતીય લાવના (સ્વદેશ પ્રીતિ) પણ મેળવી શકાતી નથી. x x x બધી જાતની ઉન્નતિનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિ છે. પરંતુ આદિના જેવી ઇદ્રિયતૃપ્તિ સિવાયનું બીજું કોઈ પણ એવું સુખ તમે નહીં બતાવી શકો કે, જેનું મૂળ જ્ઞાનની ઉન્નતિમા રહેલું ન હોય. x x x સાહિત્ય-ઉદ્યાનના ચતુર માણી થવાનું સુહાગ્ય જેને પ્રખત થયું હોય અથવા જેનું મન સદૈવ સાહિત્યમરોવરના કમળોની મધુર સુગંધથી મન્ત બનવા લાગ્યું હોય તેને તો સાહિત્ય સિવાયના સ્વર્ગીય શ્રુષો પણ તુચ્છ લાગે છે ”

—બ કિમચ દ.

“ ગરીબોને દરિદ્રતામાંથી છોડવવાની, દુ ખીઓના દુ ખ દૂર કરવાની, શરીર તથા મનને થાકે ઉતારવાની અને માઠાઓનું ઠંડું બૂલાવી દેવાની થયેલા એટલી શક્તિ છે, તેટલી શક્તિ ધણ કમીને ગાંજ કોઈ ચીજમાં નથી ”

—“ માડન ”

“ પુસ્તકો પ્રાપ્તિને રમેહ એ ઇશ્વરના ગલ્બમાં પહોંચવાનો પરવાનો છે ”

“ ખરાબ થોપડીનું વાચન એ તો જે પીવા સમાન છે ”

“ મહેલોથી તથા ધનવૈભવના અખૂટ ભંડારથી જે સતોષ તમને નહીં મળે તે સતોષ તમને ઉત્તમ પુસ્તકોમાંથી પ્રાપ્ત થશે ”

“ લીલા વનોમાં જ્યારે મરનાર પશુઓમાં અને આટલા આટલા વાચનના સાધન છતાં જ્ઞાનહીન રહેનારા મનુષ્યોમાં શો તફાવત છે ? ”

“ સહવાસથી જેમ માણસના ગુણની અને પ્રકૃતિની પરીક્ષા થાય છે, તેમજ પુસ્તકોનો જો તેને શોખ હોય છે તો તે ઉપરથી પણ તેના વિષે અનુમાન થાય છે ”

“ એકાદ ઉત્તમ ગર્વથી ઘનું છે ત્યારે જેમ પોતાના વાણ્ય માથી ગહાય તે સ્વર કાઠી આનંદ લે છે, તેમ એક વાચનાર પણ બ્યાર ઘનું છે ત્યારે એકાદ ઉત્તમ ગ્રંથમાંથી પોતાને મનઃમતો વિષય કાઠી આનંદમગ્ન થઈ શકે છે ”

“ અવકાશની એકાદ ફાણને પણ ઉપયોગ કરી દેવા માટે એડસ્ટન જેવો પ્રતિભાશાળી પુરુષ પણ ગજવામાં સહાય પુસ્તક લઈને ફરે તો, પછી આપણા જેવાઓએ ખુલ્લી ગીતે મૃથા જતી કિમતી ફાણને અચાવવા માટે શું ન કરેલું જોઈએ ? ”

“ જોરાક વિનાના શરીરની પેઠે જ્ઞાન વિનાનું મન પણ નિર્માલ્ય છે. એ જ્ઞાનને મેળવવાનું સર્વોપરિ સાધન વાંચન હોવાથી જે ઘરમાં પુસ્તકો નથી તે ઘર ઘર નહીં, પણ નિર્માલ્ય તનમનવાળાં છવતાં મુડદાંએને રહેવાની ઘોર છે. ”

“ એક વિદ્વાન્ કહે છે:—‘ વાંચવાની છાંશ છોડી દઇ તેના બદલામાં કોઇ મને હિંદુસ્તાનની સંપત્તિ આપે, તોપણ હું તેને કદી છોડું નહીં. ’ ”

“ પુસ્તકો તરુણાવસ્થામાં સુમાર્ગ દેખાડે છે, વૃદ્ધાવસ્થામાં મનરંજન કરે છે અને ઉદાસીનતા વખતે સમાધાન કરી આપણું છવન આપણને નકામું લાગવા દેતાં નથી; વળી તે આપણી ચિંતા તથા કોપાદિને શાંત કરી નિરાશાનો નાશ કરે છે. ”

“ એક પાશ્ચાત્ય પંડિતનો એટલે સુધી મત છે કે,—માણસને લુગડાંલત્તાની જેટલી જરૂર નથી, તેટલી પુસ્તકોની છે. તે ચોતે પણ જરૂરી પુસ્તકો ખરીદી લેતાં સુધી લુગડાં લેવાનું મુડતવી રાખતો. તેને પુસ્તકો વાંચવાં બહુ ગમતાં અને તે વાંચતો ત્યારે ‘ હું વધારે સારો થયો છું ’ એમ તેને લાગતું. ”

“ ઉત્તમ શ્રંધો તેનું સેવન કરનારાઓમાં ધર્મ, નીતિ, આતુર્ય, પ્રતિભા, શૌર્ય, ધૈર્ય, તથા પરોપકારવૃત્તિને વિસ્તારે છે, અને જેમ જેમ એ દૈવી શુણ્ણી સત્તા જામતી ચાલે છે, તેમ તેમ દુનિયાને ખીડારૂપ આસુરી લાવોની જડ નાશ પામતી જાય છે ”

“ શ્રંધોની ઓરડીમાં ગયા પછી તમે એને હાથ નહીં લગાડો તો એ શ્રંધોજ માનસ વાણીથી તમને કહેશે કે,—‘ અમારામાં પુષ્કળ જ્ઞાન ભર્યું છે તે જ્યો અને વાપરો, એટલે તમારું કલ્યાણ થશે ’ શું આ માનસવાણી ઓછી કિંમતી છે? ”

શ્રીસુબોધસિંધુ

જેશી લજ્જશંકર હરિભાઈ

“શ્રીસુબોધસિંધુ”ના લેખક.

શ્રી જગન્નાથ પ્રિંગલ પ્રેસ, મુમ્બઈ

ગ્રંથકર્તાનું નિવેદન.

માત્ર સ્મરણીય મહાત્મા ગાંધી જીનું હૃદયે પોતાના ‘વેરાધ્ય-
યતકે’ માં કહ્યું છે—

કવિર્દ્વાષાવાદઃ કવિદપિ ચ હાહોતિ રવિત ।
કવિજ્ઞારી રમ્યા કવિદપિ જગત્જગેરવુ ॥
કવિદ્વિદ્વદ્વોષી કવિદપિ સુરામત્તવડહો ।
ન જાને સસાર કિમ્મમૃતમય કિ વિષમય ॥

“ આ સ સારમા કોઇ જગ્યાએ વીણાના શુષ્કો થાય છે, તો કોઇ
જગ્યાએ ‘હાથ હાથ’ એમ રુદન થાય છે, કોઇ જગ્યાએ મનોહર
શ્રી હોય છે, તો કોઇ જગ્યાએ ઘડપણથી શિથિલ શરીરવાળી શ્રી
હોય છે, કોઇ જગ્યાએ વિદ્વાનેશનો વાણીવિલાસ હોય છે, તો કોઇ
જગ્યાએ મદિરાથી મદોન્મત્ત થયેલાઓનો કલહ જોવામાં આવે છે,
એવી આ ન સારની વિષમતા જોઇ હું નિશ્ચયપૂર્વક જાણી શકતો
તથી, કે આ ન માત્ર અમૃતમય છે વા વિષમય છે ! ”

સુરા પાડકો ! મનુષ્ય આ જગત્માં જન્મે, એ ઘટનાને, ‘તે
ભવસાગરમાં આંચે’ એમ કહેવા કરતાં તે ‘મ શયસાગરમાં
આંચે’ એમ કહેવું વિશેષ યોગ્ય છે, કેમકે, જન્મથી મૃત્યુપર્યંત
તે સ શયમાંજ સુઅવાયલી રહે છે સત્ય તથા અસત્ય, સન્માર્ગ
અને દુર્માર્ગ, જાતુકૃતતા અને પ્રતિકૃતતા, સુખ અને દુઃખ મૃત્યાદિ
લોકોના યથાર્થ જ્ઞાનના અભાવે તેની લવનનૈકતા, અધુરલિપ્ત યા
ત્રિલોપલવરના લેગ થઇ પડેલા એકાદ નૌકાપતિની પેઠે મમાર
મસુદની યાત્રામાં વિવિધ દુઃખ અને વિધવૃષ્ટી ખડકોની સાથે
પારવાર અથડાયાજ કરે છે મમારની આવી વિષમ સીતા
સુ ૨

જોઈને પ્રત્યેકના મનમાં સ્વાભાવિકજ ‘આ સ સાર સુખદાયક છે કે હુ અદાયક છે?’ એવી શંકા વાર વાર ઉદ્ભવ્યા કરે છે એ શંકાના યોગે, “આ વિશ્વની મર્યાદા કેટલી? સર્વનો લય થઈને કલ્પાત થાય છે, પરંતુ કલ્પાત પાછળ શું હશે? ઇશ્વર જેવું કોઈ છે કે નહીં? જો હોય તો દૃષ્ટિગોચર શા માટે થતા નથી? મરણ પછી આપણું શું થતું હશે? જો યમદહ લોગવવાનો હોય તો દેહાવસાન થયા પછી શી રીતે લોગવવો પડે? જો યમદહ લોગવવાનો ન હોય તો ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર અનવસ્થા ચાલે છે એમજ કહેવું જોઈએ પુનર્જન્મનો સંભવ છે કે નહીં? ગતજન્મોનું આપણને સ્મરણ રહેતું નથી તેથી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય અથવા નવા જીવનું નિર્માણ થાય, એ જાનેનો અર્થ એકજ થાય ને? સર્વ દૈતમય બ્રહ્માંડ જો અદૈત હોય તો પછી પાપ, પુણ્યમાં ભેદ શો? ભેદભેદ કાંપનિક હોય તો પાપ પુણ્ય, નીતિ અનીતિ વિગેરેને સત્ય શા માટે માનવા? તેમ આપણી પાસેની વસ્તુ અન્યને આપીને પરોયકાર પણ શા માટે કરવો? લોકોના ગળા રેશી આપણે જાળનો તર શા માટે ન કરવો? શ્રીગતનો પ્રાણ લેવો એ જો પાપ હોય તો તેનું સર્વસ્વ આપણા હાથમાં આવે તે શું પુણ્ય નથી? જળવાનું નિર્જળને ખાઈ જાય છે એ જો પાપ હોય તો મત્સ્ય નિસંતાન શા માટે થતા નથી? પ્રત્યેક લગ્ન શુભ મુહૂર્ત જોઈને કરવામાં આવે છે તો પછી આ જગતમાં આટલી બધી વિધવાઓ શા માટે છે? પ્રજોત્પત્તિને માટે આપણે વિધિપૂર્વક લગ્ન કરવાની ખટપટ કરીએ છીએ, પરંતુ પ્રશુપ્તશાદિ કે જેની સંતતિનો પાર નથી તેના લગ્નો કોણે વિધિપૂર્વક કર્યા છે? ચોરીનું દ્રવ્ય વિપર્યય કોઈને થઈ પડ્યું છે? બલિચાર કરવાથી કોઈને કોઈ નીકળ્યો છે? આપણે જાતેજ મરી જઈએ છીએ, તો પછી કૃણ ભોગવવાને કોણ અવગ્રાહ રહે છે? દેવ દેખાતા નથી માટે ‘તે છે’ એમ જોવાનું વ્યર્થ છે’

ઇત્યાદિ ચાર્વાકમતો અને 'આસુરી વિચારો પણ મનમાં ઉદ્ભવ્યા વિના રહેતા નથી. ત્યારે એ સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાન કયાંથી કરવું? આ સમાધાન અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અભ્યાસથી કરી શકાય છે.

જેની આ સંસારસાગરમાંથી તરીને પાર પડવાની ઇચ્છા હોય, જેની આ સંસારના અસંતોષથી મુક્ત થવાની ભાવના હોય, જેની પરમાનંદ સુખના ઉદ્ધાનમાં યથેચ્છ વિહાર કરવાની આકાંક્ષા હોય, જેની પોતાના અપરિહાર્ય સંકટો ટાળવાની અખંડ વાંછના હોય, જેની સર્વ શાસ્ત્રોના રહસ્યને એકસમયાવચ્છેદે જાણી લેવાની મનીષા હોય, અને જેને 'હું કેણું' એનો સાક્ષાત્ પરિચય કરી લેવાની તન્મયતા હોય તથા ઉપરની શંકાઓનું સમાધાન જોઈતું હોય, તેણે એકનિષ્ઠાથી બ્રહ્મપ્રાપ્તિના માર્ગમાં સંચાર કરવો જોઈએ. બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો માર્ગ તે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે. બ્રહ્મને જાણવાની જે વિદ્યા તેને અધ્યાત્મશાસ્ત્રના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. સમસ્ત જગત્માં લોકો જડવિજ્ઞાન અથવા વ્યવહારશાસ્ત્રમાં ગમે તેટલા નિષ્ણાત અથવા પરિપૂર્ણ થયેલા હોય, પરંતુ એ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જ્ઞાતાઓ સમક્ષ તેમની પરિપૂર્ણતાની કશી પણ ગણના નથી, કારણ કે, વ્યાવહારિક જ્ઞાનમાં ગમે તેટલી કુશળતા મેળવી હોય, છતાં ખરું જ્ઞાન તો અવશિષ્ટ રહી જાય છે. જેના વિચારથી ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પરમ શાંતિ મેળવે છે તથા વિપત્તિના દુઃખથી બદ્ધ થયેલા છવેા પણ સુક્રિતાના સુખને સ્વાદ ચાખવાને ભાગ્યશાળી થાય છે, તે શાસ્ત્ર તે કેવળ અધ્યાત્મશાસ્ત્ર જ છે.

ભારતવર્ષમાં વેદ, ઉપનિષદ્, દર્શનશાસ્ત્ર તથા ધર્મશાસ્ત્ર જેવી ધર્મકર્મના શિક્ષણથી ભરપૂર દેવદુર્લભ સમગ્રી હોવા છતાં તેના પ્રત્યે જનસમાજનું લક્ષ્ય ઘટતું ચાલ્યું છે તેથી તેવા ગ્રંથોમાં અધ્યાત્મવિચાર નિર્દિષ્ટ કરેલા છે, પરંતુ તે ગ્રંથો અત્યંત ગહન અને વિસ્તૃત હોવાથી સર્વને જોઈએ તેવો લાભ થવો દુર્ઘટ છે.

પરમાત્માના અંશાવતાર ભગવાન્ વેદવ્યાસે આ જોઈ અનેક શાસ્ત્ર રચ્યાં તથાપિ તેમના ચિત્તનું સમાધાન થયું નહીં. આ જોઈ બ્રહ્મદેવના માનસ પુત્ર નારદજીને તેમણે તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે નારદ મુનિએ કહ્યું કે:—

“ જેમાં શ્રી ભગવન્નામના સંકીર્તનનું સંપૂર્ણ વર્ણન હોય એવું શાસ્ત્ર રચવાનું રહી જવાથી તમારા ચિત્તની શાંતિ થઈ નથી, માટે જેના વર્ણનથી આત્માને પરમ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય એવો એકાદ ગ્રંથ નિર્માણ કરો. ”

આ વાક્ય શ્રવણ કરી શ્રી વેદવ્યાસે પારમાર્થિક યોધથી પરિપૂર્ણ શ્રીમદ્ભાગવત નામનો ગ્રંથ રચ્યો ત્યારે તેમના ચિત્તને શાંતિ મળી. ત્યારપછી તે ભાગવત શાસ્ત્ર પોતાના પુત્ર શુકદેવજીને તેમણે ભણાવ્યું અને તે સમર્થ પુરુષે પરીક્ષિત રાજાને શ્રવણ કરાવ્યું કે, જેના શ્રવણમનનથી રાજા સાત દિવસમાં મુક્તિને પામ્યા. આવા અપૂર્વ ગ્રંથના મહિમાનું શું વર્ણન કરવું? કે જે મહાન્ ગ્રંથ શ્રીમદ્ભાગવતના નામથી સનાતનધર્માવલંબી ભાગ્યેજ અજાણ્યા હશે. આવા પરમશ્રેષ્ઠ ગ્રંથમાંથી પરમ કૈવલ્યનો માર્ગ જતાવનાર અધ્યાત્મવિદ્યા સંપાદન કરી તેનો સરલ રીતે યોધ થઈ શકે તેમ ભાષાંતરરૂપે આ “ સુયોધસિંધુ ” નામના પુસ્તકમાં સમાવેશ કરેલો છે.

આ પુસ્તકનો ઉદ્દેશ ઇશ્વરસંબંધી પરમાનંદ-મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે જોઈતાં નાના પ્રકારનાં માધનો અને તે કયા મુખ્ય તરવોપર અવલંબન કરી રહેલાં છે તે જ્ઞાનનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું તે છે.

ભૂમિકાક્રમથી વૈરાગ્યાદિક પાંચ પ્રકરણની યોજના કરી છે અને તે પ્રકરણના વિષયો સુલભ રીતે મમજી શકાય તે હેતુથી દરેક પ્રકરણના પૃથક્ પૃથક્ અધ્યાય કરી પ્રત્યેક અધ્યાયના શિરો

ભાગપર વિષયો, રૂઢોકો તથા તે નીચે સરલ ભાષાંતરરૂપે જોધ થઈ શકે તેમ રચના કરી છે.

“ વૈરાગ્ય ” થી આ લોક સંબંધી વિષયવાસના નષ્ટ થાય છે, “ ભક્તિ ”ના યોગે અંતઃકરણની શુદ્ધિ થઈ શકે છે, “ યોગ ”થી ચિત્તનિવૃત્તિ અને ચિત્તૈકાગ્રતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, તથા “ જ્ઞાન-અધ્યાત્મજ્ઞાન ” દ્વારા અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના ઇત્યાદિ આવરણ હૂર થઈ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો રસ્તો સુગમ થઈ પડે છે.

અંથકર્તા અસાધારણ વિદ્વાન ન હોઈ સાધારણ મુમુક્ષુ છે જેથી ગહન વેદાન્તવિષય સ્પષ્ટપણે આ પુસ્તકમાં પ્રતિપાદન ન થઈ શક્યો હોય તો પણ જેણે હૃદયમંદિરમાં નિવાસ કરી આ અંથ લખવા પ્રેરણા કરી અને આ અંથની નિર્વિઘ્ને પરિસમાપ્તિ કરાવી તે અનિવાર્ય માયામોહનું નિરસન કરનાર અને અપ્રાપ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી દઈ તેનું સંરક્ષણ કરનાર પરમેશ્વરને ચરણે મસ્તક રાખી આ અંથસંબંધનું મારું નિવેદન પૂર્ણ કરું છું. સુર પાઠકો કર્તાના જ્ઞાનપ્રચારના ઉદ્દેશની કદર કરશે એવી આશા છે.

આ પુસ્તકમાંનું શુજરાતી ભાષાંતર શુજરાતી પ્રેક્ષકમાંથી પ્રસિદ્ધ થયેલા “ શ્રીમદ્ભાગવત ભાષાંતર ” નામે અંથ કે જેમાંનું ભાષાંતર શ્રીધરી તથા બાલપ્રજોધિની નામે સંસ્કૃત ટીકાઓને આધારે કરવામાં આવેલું છે, અને જે લોકોમાં ઘણું પ્રિય અને પ્રસિદ્ધ થઈ પડેલું છે તેમાંથી લેવામાં આવ્યું છે. શુજરાતી પ્રેક્ષના માલીક સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન રા. રા. ભાઈ નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈએ ઉપર જણાવેલું ભાષાંતર લેવા રજા આપીને આ શુભ કાર્ય પ્રતિ જે સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે તે માટે તેઓનો આભાર માનવામાં આવે છે. તેમજ અન્ય પણ જેણે અંથમાંથી વિષયો, રૂઢોકો, રૂઢોકો વિગેરેની મદાય લેવી પડી છે તે તે અંથકર્તાઓનો પણ આભાર માનવો ઉચિત હોવાથી અસ્થાને નહિજ ગણાય.

ઘળી પોતાનો અમૂલ્ય વખત રોકી, આ અંધની ભૂમિકા તેમજ અન્તિમ અધ્યાત્મપ્રકરણના ત્રણ લઘુ અંધ તત્વજોધ, આત્મજોધ અને વાક્યવૃત્તિનું લાપાંતર લખનાર અલંકારભૂષણ જ્યોતિર્વિદ્ પંડિતશ્રી ધનંજય મુંશરિ પાંધીનો અંતઃકરણપૂર્વક હું આભાર માનું છું, તેમજ મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ વખતનો લોગ આપી અમારા અંધનું નિરીક્ષણ કરી જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે તે માટે તેમનો પણ આભારી છું આ અંધના મુક્તિશોધનનું કાર્ય રા. રા. શાસ્ત્રી તુલજશંકર ધીરજરામ પંડ્યાએ કયું છે તેથી તેમનો, તેમજ શ્રી જગદીશ્વર ત્રિટીંગ પ્રેસના મેનેજર રા. રા. પ્રભાશંકર જયશંકર પાઠકે કાળજીપૂર્વક આ અંધનું મુદ્રણ થોડા સમયમાંજ કરી આપ્યું છે એ હેતુથી તેમનો, એમ એ જાનેનો પણ સપ્રેમ આભાર માની, આ અંધની પ્રસ્તાવના હું પૂર્ણ કરું છું. આશા છે કે જનસમાજમાં આ અંધ યોગ્ય સત્કારથી પ્રિય થઈ પડશે. ઇત્યલમ.

સં. ૧૯૮૭ માઘ શુકલ
પંચમી તા. ૨૩-૧-૧૯૩૧
૬૩૬ બુધવાર પેઠ, પુના-૨.

નિવેદક:-

જ્ઞાનનિષ્ઠ મહાત્માઓનો કૃપાકાંક્ષી,
લજ્જશંકર હરિલાલ જોશી.

પ્રસ્તાવના.

ઘૃન્દારણ્યે ચરન્તી વિભુરપિ સતત મૂર્ધ્ન્ય સ્વ સૃજન્તી
 નન્દોદ્ભૂતાઽપ્યનાદિ શિશુરપિ નિગમર્લેક્ષિતા વીક્ષિતાઽપિ ॥
 વિગુહ્યેષ્વાવનદ્વોઽમદમલમદ્દામોદસચ્છાયકાયા
 માયા પાયાદપાયાદવિહિતમાહિમા કાઽપિ પૈતાંવરી ચ ॥૧॥

સુરા પાઠકો !

કોઈ પણ અથના પ્રારંભમા પ્રસ્તાવના લખવાનો રિવાજ સામાન્યતઃ પ્રચલિત છે. પ્રસ્તાવનામા અથના વસ્તુનિર્દેશની આછી મી માસા હોવાથી અથના ઉદ્દેશ, આરાશ તથા સહૃદયમખધી જ્ઞાન પાઠકોને થાય છે કેટલાક અથોમા અન્યકર્તા પોતેજ પ્રસ્તાવના લખે છે ત્યારે તેનું કામ અરવ હોય છે, પણ આ “સુત્રોપનિષદ્ધુ” અથમા તેના અયોજક સ્નેહી રા રા લાભ લગતશ કરે પ્રસ્તાવના લખવા મને પ્રેરણા કરી અને મે તેને મહુર્ષ વ્રહ્મણુ પણ કરી છે. મહાન આ કાર્ય મૂળા અયોજક કરતા કઠિન છે, કારણ કે વસ્તુનિર્દેશના ન્દુન્યમા કદાચ કોઈ વાત માગ જ્યાલ બહાર રહી નય, અથવા એકને બદલે બીજુ કહેવાઈ નય, છતાં પણ અધ્યાત્મ જ્ઞાનપ્રચારના પવિત્ર હેતુથી લખાયેલા આ અન્યની સમીક્ષા કરવામા મહારુ પોતાનુજ કલ્યાણ માની મે આ કાર્ય માથે લીધું છે.

પ્રસ્તાવનાના લેખનનું કાર્ય કેટલે અશે કઠિન છે, તે અનુભવી યોજ બાણે છે, તેથી આ વિષયમા કોઈ પણ પ્રકારની ક્ષતિ માટે પહેલેથીજ પાઠકોની ક્ષમા ચાચી લઉં છું. ગિવાજ મુજબ રા રા લગતશ કરવાઈ પોતાના નિવેદનમા મારો આભાર માને છે, તેને કેવળ શિષ્ટાચાર ગણી હુંજ તેમનો આભાર માનુ છું, કારણ

કે પુણ્યને આપનાર વ્યવસાયમા યત્ક્રિચિત્ સહાય અથવા સેવા અર્પણ થાય તે સહાયક અથવા સેવકને પણ પુણ્ય જ પ્રાપ્ત કરાવે છે અસ્તુ ।

સનાતન ધર્મની વ્યાખ્યા.

વર્તમાન સમયમા રાજદ્વારિક તથા આર્થિક ક્ષાંતિના જેવા જાલીર પ્રસંગે આવાં ધાર્મિક પુસ્તક, ધાર્મિક આદોલનોનો ઇતિહાસ તથા તેની પ્રસ્તાવનાઓ દરેક રીતે અપ્રાસંગિક છે, એટલું જ નહિ પણ આહુ પ્રવૃત્તિને આડકતરી રીતે વિચેષ્ટ છે, એમ પણ કેટલાક માનતા હશે, તેમના સમાધાન ખાતર આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા પ્રથમથી જ વિષયાતર કરી હું ભૂતકાવમા સનાતન ધર્મનું ભારતવર્ષમા કયું સ્થાન હતું ? ધર્મની વ્યાખ્યા શી છે ? વિગેરે પ્રશ્ન તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાનું માહસ કરું છું. વર્તમાન યુગને જોઇ, લવિધ્ય માટે નવીન પ્રેરણા, નવીન સાહસ અને નવીન શક્તિ સરજવાના સ્વપ્ન સેવનારાઓ પોતાની સિદ્ધાંત શ્રેણીમા અવશ્ય ભૂલે છે “ ઇતિહાસ હમેશા પુનરાવૃત્તિ કરે છે ” એ નિયમ “ જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોવો જ જોઇએ ” એ વ્યાસિની માફક અટલ છે ભૂતકાવમા જે બન્યું, તે જ આજે બની રહ્યું છે અને લવિધ્યમા બનશે પ્રકૃતિના નિયમો ત્રિકાલા બાધ્ય છે, મત્ય, પરિણામે સત્ય અને અસત્ય, અસત્ય જ ઠરશે સૃષ્ટિના પ્રારંભમા “ સૂર્યાચંદ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમક્રપયત્-વિધાતાએ સૂર્ય-ચન્દ્રાદિ સૃષ્ટિ પહેલાની માફક જ બનાવી છે ” એટલે આપણે કે કોઇપણ પ્રજાએ પોતાના ભૂતકાવમાથી ઘણું શીખવાનું છે આજની વિજ્ઞાનમા ઘણી આગળ વધેલી પ્રજાઓ પણ પોતાના ભૂતકાવમા મહાન્ ગૌરવ (હોય કે ન હોય તો પણ તે)નું સમારોપણ કરે છે, જ્યારે આપણો ભૂતકાવ તો આખા વિશ્વમા મહાન્ નમ્ર દિવાળી તથા જ્ઞાનવિજ્ઞાનથી ભરપૂર દેશનો ઇતિહાસ રજૂ કરે છે તે ભૂતકાવ તરફ દૃષ્ટિપાત કર્યા સિવાય વર્તમાન યુગ આપણે

ઉદ્ભવલ ન બનાવી શકીએ, તેમજ ભૂતકાલની સમસ્ત વિશ્વને આંછ નાખતી સમૃદ્ધિ, આપણે કેમ શુભાવી તેનો વિચાર પણ કર્યા સિવાય આપણે ચલાવી ન શકીએ.

ભારતવર્ષની ભૂતકાલીન આર્થિક, રાજદ્રારિક તથા સામાજિક મીમાંસા તરફ આગળ વધીએ તો તેના મૂલમાં “ ધર્મ ” રહેલો જણાયો. ભારતવર્ષ ધર્મપ્રધાન અને ધર્મપ્રાણુ દેશ છે. ભૂતકાલમાં એ ધર્મને માટેજ જીવ્યો અને રહ્યો. વાસ્તવિક રીતે ધર્મની વ્યાખ્યા પણ સમૃદ્ધિના ઉત્પાદક સંબંધને મળતી છે; “ યત્તોઽમ્યુદયતિશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ—જેના આચરણથી આ લોકની પરમ સમૃદ્ધિ તથા પરલોકની ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ ગતિ પ્રાપ્ત થાય તેનું નામ ધર્મ ” ધર્મના આચરણ કે પાલનથી ક્યારે કોઈ પણ પ્રજાની દુર્ગતિ થઈ હોય એમ ઇતિહાસ કહેતો નથી ભારતવર્ષના સંસ્કારો તો ધર્મપ્રેમી, ધર્મ માટે પ્રાણુ પણ અર્પણ કરનાર દેશ તરીકેજ ઘડાયા છે. એની સાર્વભૌમ સર્વાધિરાટ સત્તા, અખૂટ વૈભવ અને સમૃદ્ધિ એ બીજા કોઈનું જ નહિ પણ કેવલ ધર્મનું જ ફલ હતું; સૂર્ય તથા ચંદ્રવંશના મહાન્ ચક્રવર્તી રાજાઓની સાર્વભૌમ સત્તા અને સમૃદ્ધિ, કે જેની કલ્પના પણ આજે અગમ્ય છે, તે સર્વ ધર્મપાલનની સિદ્ધિરૂપે હતું; ભારતની પ્રાચીન સમૃદ્ધિને બીજાઓ લલે અર્થશાસ્ત્ર અથવા રાજનીતિ શાસ્ત્રને આભારી માને, પરંતુ અમે તો ભારતની સમૃદ્ધિને સપ્રમાણુ ધર્મનીજ સિદ્ધિ માનીએ છીએ. ‘ ધારયત્તાતિ ધર્મઃ—ધારણુ કરે તે ધર્મ. ’ અર્થાત્ વ્યક્તિ, સમાજ તથા રાષ્ટ્ર જેનાથી અસ્તિત્વ ધરાવી શકે, તેને ધર્મ કહેવામાં આવે છે. ટુંકામાં કહીએ તો ધર્મ એટલે કર્તવ્ય. મનુષ્યનું મનુષ્ય પ્રત્યે, પુરુષનું સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ વિગેરે પ્રત્યે તથા એક રાષ્ટ્રનું બીજા રાષ્ટ્ર પ્રત્યે જે કર્તવ્ય તે ધર્મ. એ કર્તવ્યથી વિમુખ ધણેલાને સમૃદ્ધિ ક્યાંય સંભવિત છે? કર્તવ્યપરાયણ પુરુષનેજ સમૃદ્ધિ, રાજ્યશ્રી તથા મૌલાગ્યલક્ષ્મી વરે છે, એથી

ઉલટું કતવ્યબ્રહ્મ મનુષ્યો તો અવનતિના ગલીર ખાડામાંજ ગબડી પડે છે રક્ષ અને રક્ષક વચ્ચેના ધર્મનું દૃષ્ટાંત લઈએ ત્યારે જો પોતાને સોપવામાં આવેલી વસ્તુનું રક્ષણ ન કરી શકે, તેમાં પ્રમાદ કરે અથવા ઇશદાપૂર્વક તેને છેતરવાની બાજુ રહે તો વિશ્વાસ-ઘાતના એ મહા પાપના પરિણામે તેની અવનતિ સહજ છે. તેમજ વ્યદિના પોતાના પ્રત્યે તથા સમષ્ટિના પરસ્પર કર્તવ્ય પાલનને ધર્મ એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે વ્યદિ-વ્યકિત-નું કર્તવ્ય મનુષ્યજન્મ ધારણ કરી મમાજશાસ્ત્ર કે ધર્મશાસ્ત્રના આદેશ અનુસાર જેમ બીજાઓ પ્રત્યે, અમુક જાતના કર્તવ્યનું પાલન કરવું હોય તે છે, તેમજ પોતાના આ સૌથી પ્રિય આત્મા તરફ પણ તેને વિશિષ્ટ કર્તવ્ય બજાવવું હોય છે, તેને જ વ્યકિતગત ધર્મ કહે છે.

દર્શનશાસ્ત્ર તેમ શારીરિક તથા માનસિક શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ, જીવને મૃત્યુ પછી તુરંતજ બીજા જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમાં પણ મનુષ્ય-જન્મજ પ્રાપ્ત થાય તેવું કંઈ નથી લાખો યોનિમાં પરિભ્રમણ કર્યા પછી ક્રમશઃ પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યજન્મને લાયકજ કર્મો કર્યા હોય તો ફરીને મનુષ્યત્વની પ્રાપ્તિ માટે જીવ અધિકારી છે. એવા મનુષ્યજન્મની પહેલા માતાના ગર્ભમાં અનંત પીડા ભોગવતો જીવ સર્વેશ્વર પરમાત્માની પ્રાર્થના કરે છે — “યદિ યોગ્યા-પ્રમુચ્ચેઽહ ઇયાયે વ્રહ્મ સનાતનમ્—તે હું આ બંધનમાંથી છૂટું થાઉં તો મનાતન-અનાદિ-બ્રહ્મનું જ નિરંતર ધ્યાન કરીશ ” આ પ્રમાણે પ્રાર્થનાઓ તથા પ્રતિજ્ઞાઓ કર્યા પછી બહાર આવેલા જીવાત્માએ કેવી રીતે પરમકૃપાળુ પરમાત્માને શરણે જવું ? કેવી રીતે તેનું ભજન કરવું ? તથા તે દિવ્ય, સર્વવ્યાપક, સર્વજ્ઞ અને અિદશ, કે જેના એક પગમાણુરૂપ પોતે છે, તેમાં મળી જઈ ઉપાધિરહિત પરમ શાંતિ અને આનંદના સ્થાનની પ્રાપ્તિ કેમ કરવી ? તે મહાન્ શક્તિની ઉપાસનાનો પ્રકાર તથા તેના સ બધી જ્ઞાન

કેમ પ્રાપ્ત કરવું? આ સર્વ જોમાં ખતાવવામાં આવ્યું છે, તેને ધર્મો અથવા સંપ્રદાયો કહેવામાં આવે છે. દરેક ધર્મ તથા સંપ્રદાયમાં જગતના મહાન્ ઇશ્વરની ઉપાસનાનો ક્રમ ખતાવવામાં આવ્યો છે. તેવા ઘણા ધર્મો તથા સંપ્રદાયો આ વિશ્વમાં પ્રચલિત છે. તેમાં ભારતનો ‘સનાતન વર્ણાશ્રમધર્મ’ સૌથી શ્રેષ્ઠ, અનાદિ, સત્ય અને ઘણાજ સુવ્યવસ્થિત છે. હુનીઆના મુખ્ય મુખ્ય ધર્મો કરતાં ઘણું આગળ વધીને ઉપાસનાના તત્ત્વનું તથા ઉપાસ્ય દેવનું તે પ્રતિપાદન કરે છે, એટલાથીજ અથવા કેવળ પ્રાચીનતાથીજ એની મહત્તા નથી, પણ એની મહત્તા તો અધિકારપરત્યે કરવામાં આવેલી વિભાગવ્યવસ્થા અને તેની અખાધિત પરંપરા-સંકલના-ને લઈનેજ ગાવામાં આવે છે. ખીજા બધા ધર્મો કરતાં ભારતના સનાતન ધર્મની વિશિષ્ટતા; તેના પ્રાર્થમિક જો માર્ગના નિરૂપણમાં છે.

સનાતન ધર્મ જો પ્રકારનો છે, એક પ્રવૃત્તિલક્ષણ અને બીજો નિવૃત્તિલક્ષણ. પ્રવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ જીવ જ્યારે સંસારમાં બધા વ્યવહાર સાથે સંકળાએલો હોય છે તે વખતના તેના કર્મનું નિરૂપણ કરે છે; તેમાં વ્યદિના તથા મુખ્ય ચત્રદિના પરસ્પર ધર્મોનું નિરૂપણ છે. નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ, જીવ જ્યારે સંસાર વ્યવહારથી પર યોગીઓની દશામાં-આત્મસમાધિમાં સ્થિર થવાના માર્ગમાં હોય તે વખતનાં કર્મ અને જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરે છે. ભારતનાં ખીજાં બધાં શાસ્ત્રો કરતાં નિવૃત્તિલક્ષણધર્મનું પ્રતિપાદક અધ્યાત્મશાસ્ત્ર (વેદાંત શ્રીલોસોફી) આખા જગતમાં અજોડ છે. વેદાંતવિભાગ-આત્માની નિર્ગુણ અને અખંડ ઉપાસના-સુધરેલા અને વિજ્ઞાનવાદી જગતનું મસ્તક પણ નીચું નમાવે છે. એ શાસ્ત્રની ઐદતા તથા સમ્યાઈ, મૂઢીવાદમાં ગર્વિષ્ઠ પશ્ચિમને પણ પૂર્વની મહત્તાનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપે છે. વેદાંત સિવાય, ખગોળ, ખૂગોળ, જ્યોતિષ તથા આયુર્વેદવિજ્ઞાન વિગેરેનાં શાસ્ત્રો

પણ જગતને ભારતની પ્રાચીન હુદ્દિમત્તાની અદ્વિતીયતા અવશ્ય
બતાવે છે, છતાં વેદાંત તે સર્વમાં અગ્રણી છે. અસ્તુ !

એ નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મ અધિકારીઓ માટેજ સેવવા યોગ્ય
છે. સંસારની દશામાં વ્યક્તિ, સમાજ કે રાષ્ટ્રના અભિમતનવાળા
જીવ માટે, ગુણરહિત-લેદરહિત-એ માર્ગમાં પ્રયાણ કરવાનો
અધિકાર નથી. મેટ્રીક લઘુતો વિદ્યાર્થી જેમ બી. એ. ની પરીક્ષામાં
જેસવા અધિકારી નથી તેમજ જગતના વ્યવહારમાં એતપ્રેત મનુષ્ય
“ સર્વે સ્વલ્પિદં બ્રહ્મ, નેહ નાનાસ્તિ કિંચન—આ જગતમાં દરેક
વસ્તુમાત્ર પ્રદ્વજ છે, તેમાં વિવિધ પ્રકાર જેવું કંઈ નથી. ” એ
પારમાર્થિક માર્ગમાં અધિકારી નથી, એથીજ વ્યવહારદશા
અને પરમાર્થદશા ભુદી છે. એ બન્ને દશાને અનુકૂલ ધર્મોનાં
શાસ્ત્રો પણ ભુદાંજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. એવી રીતે વ્યવ-
હારદશા અને આત્માની ઇશ્વર સાથેની સંગતિવાળી પરમાર્થ-
દશાના ધર્મો, અધિકાર તથા વિભાગની સગવડ, કેવળ ભારતના
સનાતન ધર્મમાંજ છે. હમણાં હમણાં એ બન્ને પ્રવૃત્તિલક્ષણ
તથા નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મનું ખોટી રીતે ભિન્નણ કેટલાકે કહેવાતા
સમાજસુધારકો કરે છે, એટલે કે “ કર્મ કરવાની કંઈ જરૂર
નથી, બધુંજ પ્રદક્ષમ છે, આપણેજ ઇશ્વર છીએ ” ઇત્યાદિ મત
પ્રચલિત થવા લાગ્યો છે, પણ એ પગલું એટલું ભયંકર છે,
કે એથી આપણી હજારો યુગથી સંકલિત સમાજરચના અને
કર્તાવ્યપરાયણતાનો સર્વથા વિનાશ નજીકના ભવિષ્યમાં
પ્રાપ્ત થશે.

પ્રવૃત્તિલક્ષણ એટલે વ્યવહારદશાના ધર્મનું નિરૂપણ પણ,
એવી સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે, તેના વિધિપૂર્વક પાલનથી
પણ મનુષ્ય પરમ લાલ મેળવી શકે છે. દાખલા તરીકે જીવ
તો બધાજ સરખા છે, છતાં તેમાં જન્મ તથા કર્મથી પ્રાપ્ત,

ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એમ ચાર વિભાગ અને તેમનાં કર્તાવ્યોનો નિર્દેશ જેમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેને બ્રાહ્મણક્ષત્રિયાદિકેનો વર્ણધર્મ કહેવામાં આવે છે. તે ધર્મો શા છે, તે હવે આપણે જોઈએ:—

અર્ચીર્ણત્રાહ્મણો વૈ યજેત દદ્યાદીપાત્તીર્થમુખ્યાનિ ચૈવ ।

અધ્યાપયેદ્ યાજયેચ્ચાપિ યાજ્યાન્ પ્રતિગ્રહાન્ વિહિતાન્ વા પ્રતીચ્છેત્ ॥

“ બ્રાહ્મણે વેદ, વેદોનાં અંગો, ઇતિહાસ, પુરાણ, ષડ્દર્શન, ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોનો અધ્યાસ કરવો જોઈએ, યજ્ઞમાં રહેલા ભગવાન્ અગ્નિનારાયણની ઉપાસનાર્થે અગ્નિમાં હોમ કરવો, યથાશક્તિ વિદ્યારૂપી દાન તથા પાર્થિવ દાન પણ કરવું, વિદ્યાનો સંદુપયોગ તથા પ્રચાર કરવા માટે, તેમજ વેદ તથા વેદવિહિત ધર્મની રક્ષા માટે ખર્ચાટન કરતાં કરતાં મુખ્ય મુખ્ય તીર્થોમાં જવું, ઠરેક ઠેકાણે પ્રવચન-ઉપદેશ-થી લોકોને કર્તાવ્યપરાયણ બનાવવા, ભણાવવા આવે તેને વિદ્યા તથા કલાઓ ભણાવવી, યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કરવાની ઇચ્છાવાળા ત્રિવર્ણને તે ક્રિયાઓ કરાવવી, અને પોતાની વૃત્તિ માટે જરૂર પડે તો યોગ્ય દાન પણ ગ્રહણ કરવું,” એ પ્રમાણે બ્રાહ્મણના ધર્મો-કર્તાવ્યો-છે. આ ધર્મના પાલનમાં બ્રાહ્મણની પોતાના આત્મા તરફની બધી જવાબદારી ઉપરાંત, બીજાઓ પ્રત્યેનો ધર્મ-કર્તાવ્ય-નો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. તેમજ ક્ષત્રિયનો ધર્મ પ્રજાનું રક્ષણ કરવું તે છે. તે ધર્મનું પાલન કરતાં ક્ષત્રિય પોતાનું કર્તાવ્ય તો જાનતે છેજ, પણ તે સાથે બાકીની પ્રજા તરફ પણ તે પોતાનું કર્તાવ્ય ઉમઠા રીતે જાનતે છે. તેવીજ રીતે વૈશ્ય, એતીવાડી, ગૌરક્ષા અને વેપારવાણિજ્ય કરતાં તથા શૂદ્ર સેવાધર્મ જનાવતાં, પોતાના કર્તાવ્યપાલન ઉપરાંત સમગ્ર તરફનો ધર્મ પણ આવરે છે. એ પ્રમાણે સનાતન વર્ણાશ્રમનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં વ્યાપ્ત

તથા સમષ્ટિનું કર્તવ્ય યથાયોગ્ય રીતે નિર્દિષ્ટ, તેમજ કડકમ કડક શિસ્ત સાથે પાલન કરવા માટે આદિષ્ટ પણ છે તે ઉપરાંત દરેક મનુષ્યની અવસ્થાના ક્રમ પ્રમાણે પણ કર્તવ્યના વિભાગ નિયત થયેલા છે પ્રથમ અવસ્થામાં વિદ્યાધ્યયન, બીજીમાં ગૃહસ્થકર્મનું આચરણ, અને ત્રીજી તથા ચોથી અવસ્થામાં આત્મકલ્યાણ માટે તપશ્ચર્યા, ભગવદ્ભજન વિગેરે કર્તવ્યો છે તે ચાર અવસ્થાને ચાર આશ્રમ-બ્રાહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યાસ-કહેવામાં આવે છે એ પ્રમાણે બધા વર્ણો પોત પોતાના વર્ણ તથા આશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરે તો ઉન્નતિ કદિ દૂર જઈ શકે નહિ વર્ણ અને આશ્રમ પરત્વે કરવામાં આવેલા વિભાગનું નામજ ભારતનો સનાતન અથવા વર્ણાશ્રમધર્મ છે કર્તવ્યની આવી મરસ વાટણી બીજા કયા દેશના સમાજશાસ્ત્રમાં છે ? જ્ઞાન, બલ, અર્થ અને શ્રમની સંગતિ તથા સહકાર, સપ્તના ઉદ્ધારમાં તથા ઉન્નતિને ટકાવી રાખવામાં ઘણું મગીન કાર્ય કરે છે તેથીજ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ચન્દ્રે કહ્યું છે—“સ્વધર્મે નિધન શ્રેય પરધર્મો મયાવહ” ॥— પોતપોતાના ધર્મપાલન-કર્તવ્યપરાયણતા-માં મૃત્યુ પણ ધાય તો તે કલ્યાણકારક છે, જ્યારે પારકા ધર્મ વિનાશ તરફ લઈ જાય છે, ” વળી “સ્વે સ્વે કર્મણ્યભિરત્ત સસિદ્ધિ ભ્રમત નર” ॥—પોતપોતાના કરાવેલા કર્મ પ્રમાણે તેનું પાલન કરવાથી મનુષ્ય પરમ સિદ્ધિ મેળવે છે ”અર્થાત્ એક શુદ્ધ બ્રાહ્મણનો ઉપદેશધર્મ બળવવા માટે અને બ્રાહ્મણ શૂદ્ર ધર્મનો સ્વીકાર કરી લે તો દરેક કામમાં અનવસ્થાનો પા-રહે નહિ, તેમજ પોતપોતાના કર્તવ્યપાલન તરફની મરણ પર્યંતની અડગ નિષ્ઠા નથા પોતાના કર્મનું ગૌરવ વિગેરે નષ્ટ થતા ખરું કામ કોઈ પાનેથી મેળવી શકાય નહિ પરિણામે એક રાષ્ટ્ર છિન્નભિન્ન થઈ જાય એ દેખીતી વાત છે “ ઉપર પ્રમાણેનો મના

તન ધર્મનો આશય, વ્યવસ્થા અને નિયમન માટે નહિ, પણ લેદલાવવાળો અને ઉંચનીચની અધતિત દૃષ્ટિથી ભરેલો છે, ” એમ કેટલાક સુધારકો કહે છે, પણ તે આશ્વેષકેવળ તેમના અજ્ઞાનતા કારણથીજ છે. કંઠકમાં કંઠક લશ્કરી તાલીમ અને સમાજવ્યવસ્થા એ બન્ને સરખાં છે. ‘ એકનું કામ બીજાથી ન થઈ શકે, સૌ મૌના કામની વાંટછી કરેલીજ હોય અને ફરજ તે ફરજ ’ એ નિયમ જેમ લશ્કરી નિયમનમાં મુખ્ય છે, તેમજ બ્રાહ્મણક્ષત્રિયાદિના ધર્મો પરત્વે પણ સમજવાથીજ સમાજને શું લાભ પહોંચે તેની કલ્પના કરી શકાય. ‘ હિંદુધર્મ ’ સંકુચિત નથી પણ ઘણો ઉદાર છે ’ એમ કહેતારા હિંદુ ધર્મમાં કહેવામાં આવેલા ઉત્તમ અધ્યાત્મ-જ્ઞાનને અધિકાર વગર ભેળસેળ કરી નાખે છે. વ્યવહારદશમાં પત્ની તથા માતા વચ્ચે વ્યક્તિગત ભેદો હોય છે, ત્યારે આત્માનો એ અલેદ માંગ તદ્દન નકામો અને અનર્થકારક છે. અધિકાર વગર સોંપવામાં આવતી દરેક વસ્તુનું પરિણામ અનિષ્ટજ આવે. કેટલાંક દરેક માટે વહાડકાપતું શાસ્ત્ર ઘણું ઉપયોગી મનાય છે, પણ તેના અધિકારી-પદવીપ્રાપ્ત ડોક્ટર શિવાય બીજાઓને વહાડકાપનો જરા પણ અધિકાર નથી, તેમજ હિંદુધર્મમાં ગમે તે બિનઅધિકારીઓને ભેળવવા, તે શ્રેયસ્કર નથી; તેમજ પોતપોતાનાં કર્તવ્યોને છોડી દઇને અત્યાસથી કરવામાં આવતાં કર્મો પણ સમાજને લયંકર હાનિકારક છે, તેનો પ્રત્યક્ષ પૂરાવો છેલ્લી સદી-ઓમાં થયેલી ભારતવર્ષની અવનતિ પ્રત્યક્ષ છે. પહેલાંના યુગોમાં બ્રાહ્મણો પોતાનું કામ-વિદ્યા તથા વિજ્ઞાનનો પ્રચાર કરતા; ક્ષત્રિયો પોતાનાં સૌર્ય અને બલથી રાષ્ટ્રની રક્ષા કરતા; તે વખતે ભારત પરતંત્રતાની જાંજીરોમાં જકડાયેલું ન હતું, સમયના વહેવા સાથે બ્રાહ્મણો-વિદ્યાપ્રાપ્તિ તથા પ્રચારમાં, તથા ક્ષત્રિયો રક્ષણના કાર્યમાં વિપયાધીનતાને લઇને શિથિલ થયા, પરિણામે આજની પરતંત્ર દશા અનુભવીએ છીએ. ભાર-

તની અવનતિમાં સૌથી પ્રથમ ફોપ હોય, તો આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તે બ્રાહ્મણોના પ્રમાદનો છે. પ્રમાદમાં રહી પોતે પુરાતન વિદ્યા તથા કલાઓ પ્રાપ્ત કરી નહિ, તેમજ અન્ય વર્ણોને પોત-પોતાના કર્તવ્યનો ઉપદેશ આપી શક્યા નહિ, પરિણામે અન્ય વર્ણો પોતપોતાના કર્તવ્યમાં શિથિલ થયા; પરંતુ આજે યુગ બદલાયો છે, બ્રાહ્મણોએ ફરીને જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા કલાઓના ક્ષેત્રમાં ગંપલાવ્યું છે અને તેઓ સમાજને માર્ગપ્રદર્શન કરી રહ્યા છે. સનાતન ધર્મના શાંકર, વલ્લભ, મધ્વ, નિમ્બાર્ક, ઇત્યાદિ સંપ્રદાયો હવે જાગૃત થઈ, એકતાથી રચનાત્મક કાર્ય કરી રહ્યા છે. તે સંપ્રદાયોના વિદ્વાન્ આચાર્યોના નેતૃત્વ નીચે ફરીને ભારતના વર્ણ-શ્રમધર્મનો ઝુંડો સર્વએક સ્થાને ફરકી રહેશે એવી આશા છે. અને એ આશાથીજ ધર્મને માટે વિપરીત સમય તથા સંજોગોમાં પણ, આ શ્રંધ છપાવવાનું સાહુસ ખેડવામાં આવ્યું છે. તથા ‘ધર્મો રક્ષતિ રક્ષિત—ધર્મસુ આપણે રક્ષણ કરીએ, તો તે આપણું રક્ષણ કરશેજ.’ એવી ભાવનાથી ગમે તે વિધો અને સંકટો પ્રાપ્ત થાય, તો પણ પોતપોતાના ધર્મમાં અટલ રહેવું એ વેદવ્યાસની નિમ્ન લિખિત આજ્ઞાનું^૧ પાલન કરવાનો પ્રયાસ પણ કરવામાં આવ્યો છે.

---

૧ ન જાતુ કામાત્ર મયાત્ર લેમાત્ર ધર્મ જગાગ્જીવિતર્યાગિરિ હેતો । ધર્મો નિત્ય મુક્ત-
કુલે સ્થાનિયે જીવો નિત્યો હેતુરસ્ય તાનિત્ય ॥

“હાઇ પણ જાતની કામના, ભય, લોભ અથવા છેવટ જીવનને ખાતર પણ ધર્મનો કદિ ત્યાગ કરવો નહિ, સુખ અને દુઃખ ક્ષણજગુર છે, તેમજ તે શરીરના ધર્મો છે, પણ ધર્મ શાશ્વત છે, તેથીજ રીતે જીવં પણ સનાતન અને મુખ્યદુઃખથી પર છે અને તેના હેતુરપ ઉપાધિ મિથ્યા છે ” આ પ્રમાણે જીવના હેતુરપ બધી નાશવંત ઉપાધિઓ સાથે જીવને કંઈ સંબંધ નથી, તો ક્ષણિક સુખ દુઃખ માટે ધર્મનો શા માટે ત્યાગ કરવો જોઈએ ?

બ્રાહ્મણનેા ધર્મ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી તેનેા પ્રચાર કરવાનો છે, એટલે આ યુગમા ઉપદેશ કરતા પણ જ્ઞાનનેા સુલભ પ્રચાર પુસ્તકોઢારાજ થાય છે તેથી આ પુસ્તક તેવા શુભ હેતુથીજ લખાયેલું છે તે સુર પાઠકો સ્વયં સમજી શકશે. અસ્તુ !

સનાતન ધર્મ ઉપરનાં આક્રમણોના ઇતિહાસ.

સનાતન ધર્મની વ્યાખ્યા પછી તેના ઉપરના આક્રમણોના ઇતિહાસ પાઠકોને ગ્રસિક લાગશે એમ ધારી અક્ષેપથી તે આપીશ ઇતિહાસ આશી પૂરે છે કે, આજથી ૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભારતમા સનાતન વર્ણુશ્રમધર્મનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું હતું અને અહીંની પ્રજા જાડોજલાલી તથા સુખ મગવડોથી મમન્ત વિશ્વમા અગ્રધાને હતી ધર્મના દૃઢ પાલનરૂપી પુણ્યના પ્રતાપે હજારો યુગો અને લાખો વર્ષો સુધી એ સ્થાન ભોગવ્યા પછી ભારતનો ભાગ્યસૂર્ય અન્તાચલ તરફ જવા લાગ્યો. લાખો વર્ષ સુખમ પત્તિમા ગાળનાર પ્રકાશિત રાષ્ટ્ર ઉપર રજની દેવીના અધકારના ઓળા ઉતરવા લાગ્યા બ્રાહ્મણો કર્તવ્યમા શિથિલ થયા, વિદ્યા તથા તપનો પ્રભાવ ઘટ્યો અને ક્ષત્રિયોમા પગ્ગપર કુસ પ અને ઇર્ષ્યા વધવા લાગ્યા પણ ભારતના સનાતન ધર્મને જ્યાં સુધી આવ્ય ન આવે ત્યાં સુધી કાલની લીલા પણ ભારતવર્ષ પર પોતાનો પ્રભાવ અજમાવી શકે તેમ ન હતું કોઈ પણ વ્યક્તિ, સમાજ કે રાષ્ટ્રની અડતીપડતીનેા ઇતિહાસ જોતા જણાય છે કે જ્યાં સુધી ધર્મનું પાલન હોય છે ત્યાં સુધી અવનતિ તેમને સ્પર્શ પણ કરી શકતી નથી વન્તુત કર્તવ્યપગાયણ અવનત કેમ થાય? કદી નહિ અને કર્તવ્ય-ધર્મ-ખાટને માટે તો અવનતિ નિર્માએલીજ છે અસ્તુ !

આજથી ૩૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે મગધ દેશના ચક્રવર્તી રાજાને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો એ પુત્ર ભવિષ્યમા દુનીઆના એક મહાન સમ્રાટના પ્રવર્તક ભગવાન ગૌતમબુદ્ધ થયા યુવાવસ્થામાજ સુ દ

સંસારની અસારતા તથા જીવોની પીડા જોઈ કરુણા અને વૈરાગ્યથી યુવતી સ્ત્રી તથા બાલક પુત્રને રાત્રે શયનગૃહમાં છોડી એકાંત અરણ્ય તરફ એ મહાપુરુષ આગળ વધવા લાગ્યા. શાસ્ત્રનો વિચાર કરતાં કરતાં અને જ્ઞાનની શોધમાં ભટકતાં હાલના ગયાજી નજીક તેમને ઉત્તમ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને એ જ્ઞાનથી આખા જગત્માં તેમને અલોદ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ. હૃદયના પ્રત્યેક ખૂણામાં પ્રાણિમાત્ર પરની દયા અને અનુકંપાની સરિતાનાં પૂર વહેવા લાગ્યાં. યજ્ઞનિમિત્તે કરવામાં આવતી પશુઓની હિંસા તથા બ્રહ્મજ્ઞાન વગરનું બ્રાહ્મણનું શુષ્ક જ્ઞાન જોઈ તેમને વેદની યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ તરફ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. “ યજ્ઞમાં પ્રાણીઓનો વધ-હિંસા-એ પાપજ છે માટે યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કરવી તે પુણ્ય નહિ પણ પાપ છે,” એમ તેઓ ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. તેમના મહાન્ સિદ્ધાન્તસૂત્રો દયા અને પ્રેમ હતાં. “ પ્રાણિમાત્ર ઉપર દયા રાખવી અને દરેકને પોતાના આત્માના જેટલાજ પ્રેમથી ચાહવાં,” એ તેમનો મુખ્ય ઉપદેશ હતો. આ ઉપદેશ ઘણા ટોકોને ગમ્યો, પરિણામે યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ તરફ લોકોની પ્રવૃત્તિ શિથિલ થવા લાગી. ભગવાન્ ગૌતમજીવે સિદ્ધાન્ત સારો અને સાચો હતો તેથી તેમને ઘણા અનુયાયીઓ મળ્યા અને પોતે પણ નિરંતર ઉપદેશથી પોતાના સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરતા પર્યટન કરવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં સનાતન વૈદિક ધર્મનો હ્રાસ અને ગૌરવ ધર્મના દયા અને પ્રેમના સિદ્ધાન્તોનો પ્રચાર કરી ભગવાન્ જીવે નિર્વાણ પામ્યા. પાછળ રહેલા તેમના અનુયાયીઓ તેમના જેવા રાગદ્વેષથી પર અને ખરા સિદ્ધાન્તવાદી ન હતા, એટલે તેઓ અનેક પ્રકારના પાખંડ, કપટવિગ્ન તથા દંભનો આશ્રય કરી મોટા મોટા રાજાઓ તથા મામાન્ય પ્રજાને છેતરવા લાગ્યા તેમના ધનનું હરણ અને પોતાની ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ મિવાય તેમનો બીજો હેતુ ન હતો. આ બૌદ્ધ ભિક્ષુ કાપાલિકોની ઇન્દ્રજાલ પ્રતિદિન વધવા લાગી. ભગવાન્

બુદ્ધના સિદ્ધાન્તો-દયા અને પ્રેમ-વિસારે પડ્યા, તેમજ હિંસાના બહાના હેઠળ વૈદિક યજ્ઞયાગાદિ ધર્મ તો પહેલાંથીજ નષ્ટ થયો હતો, તેથી પ્રજા ધર્મહીન થઈ જલ્દી વિનષ્ટ થઈ જવાની અણી પર આવી પહોંચી, કારણ કે ધર્મ વગર જીવન-સુખ-સ્વતંત્રતા-કંઈજ નહિ. આ પ્રમાણે સનાતન ધર્મ ઉપર જૌદ્ધ કાપાલિકોનું પ્રથમ આક્રમણ થયું. જૌદ્ધ ધર્મના પ્રવર્તક લગવાનું જૌતમબુદ્ધનો હેતુ પ્રજાને પાખંડી બનાવી ધર્મધ્વંસ કરવાનો ન હતો; તેમનો હેતુ તો માત્ર હિંસા સિવાય સનાતન ધર્મની બધી પ્રવૃત્તિ ત્યાજી શકવાનો હતો, પરંતુ પાછળથી તેમના અનુયાયીઓને હાથે સનાતન ધર્મ ઉપર પ્રથમ મહાનુ આઘાત થયો.

એ આઘાતમાંથી સનાતન ધર્મની રક્ષા માટે તથા ધર્મ વગરની પ્રજાને ફરીને ધર્મયુક્ત એટલે જીવનવાળી બનાવવાના હેતુથી પ્રકૃતિના નિયંત્રતા પરમેશ્વરની ઇચ્છાપ્રમાણે દેવોના સેનાપતિ લગવાનું સ્કંદ-કાર્તિકસ્વામી-ના અંશ-વિભૂતિ-રૂપે એક મહાન પુરુષ-કુમારિલ ભટ્ટ-નો જન્મ થયો. તેમના જન્મ પછી થોડે વર્ષે સર્વ વિદ્યાઓના મહેશ્વર લગવાનું શિવની વિભૂતિરૂપે જગત્ના મહાન સમર્થ પુરુષ જગદ્ગુરુ લગવાનું શ્રીશંકરાચાર્યનો પણ જન્મ થયો હતો. કુમારિલ ભટ્ટ મહાપ્રજ્ઞ પર વિદ્વાન હતા અને તખ્ત ધસેલા વેદના કર્મકાંડને પ્રવર્તાવવાના હેતુથી કેવળ કર્મવાદ ‘કર્મજ ઇશ્વર છે’ એ મીમાંસામતના મહાન પ્રણેતા હતા. તેમણે જૌદ્ધો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી, ‘વેદો યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓનુંજ પ્રતિપાદન કરે છે તથા યજ્ઞ જ ઇશ્વર છે’ એ પોતાનો પક્ષ સિદ્ધ કરવા અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો. કુમારિલ ભટ્ટ કેટલા સમર્થ હતા તેના સંખ્યાધર્મમાં એક આખ્યાયિકા છે કે:-“જૌદ્ધોને જીતતા તેઓ એક વખત વિજયી મલ્લની માફક સર્વત્ર ધૂમતા જગન્નાથપુરીમાં જઈ પહોંચ્યા. મધ્યાહ્ન પછી અપરાહ્નનો સમય હોવાથી નૈવેદ્ય ધરાવી જગન્નાથજીના મંદિરનાં દ્વાર ખંધ કરવામાં આવ્યાં

હતાં. મંદિરના પૂનરીઓને દ્વાર ખોલી હમણાંજ દર્શન કરવાની ઇચ્છા કુમારિલ લઈ જણાવી. મંદિરના કાર્યવાહકોએ કહ્યું કે, “નિયમપૂર્વક સમય થયા પહેલાં અમે દ્વાર ખોલી શકીએ નહિ, નેવેઘ જમી ભગવાન્ હમણાંજ સૂતેલા છે.” આવો પ્રત્યુત્તર સાંભળી કુમારિલ ભટ્ટ ભગવાન્ શ્રી જગન્નાથને સંજોધીને કહેવા લાગ્યા:—

ऐश्वर्यमद्रमत्तोऽसि प्रसुप्तोऽसि जनादन ।

उपस्थितेषु वौद्धेषु मदधीना तव स्थितिः ॥

“હે જનાદનભગવન્! તમે ઐશ્વર્યના મદમાં એકદમ ગરકાવ થઈ ગયેલા જણાઓ છો, કેમ કે અત્યારે સનાતન ધર્મના મહા લયંકર સંકટ વખતે તમે પણ નિશ્ચિંતપણે સૂતા છો અને મને દર્શન આપતા નથી, પરંતુ યાદ રાખજો કે જોદ્ધોનાં ટોળાં તમારી હૃદય પર ફરી વળશે ત્યારે તમારી સ્થિતિ પણ મ્હારે આધીન છે, અર્થાત્ નાસ્તિક જોદ્ધોના સપાટામાંથી તમારી મૂર્તિનું ગૌરવ હું જાળવીશ ત્યારેજ તમે પૂજા નેવેઘ વિગેરે પામશો. માટે મને હમણાંજ દર્શન આપો.” શ્લોક પૂરો થતાંજ મંદિરના પૂનરીઓના આશ્ચર્ય વચ્ચે બંધ કરેલાં મજખૂત દ્વાર, ગામડીઆ કુમારિલ ભટ્ટને દર્શન આપવા માટે ખુલી ગયાં. કુમારિલ ભટ્ટનો પ્રતાપ આથી સહજ સમજાશે.

એ પ્રમાણે કુમારિલ ભટ્ટ તૈયાર કરેલી ભૂમિકામાં સનાતન એવી પ્રવૃત્તિલક્ષણ તથા નિવૃત્તિલક્ષણ ધર્મની જ્યોતિ જગતને બતાવવા માટે ભગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્યે સનાતન ધર્મનો દિગ્વિજય કર્યો. ફક્ત પાંચ વર્ષની ઉંમરેજ સંન્યાસ ગ્રહણ કરી શાસ્ત્રના અપાર જ્ઞાનબલથી સમસ્ત જોદ્ધોનો શાસ્ત્રાર્થમાં પરાજય કરી સનાતન ધર્મનો ભગવો જૂંટો આકાશમાં ઊંચે ઊડતો કર્યો, “સનાતન ધર્મની જય” ના શબ્દોથી ભારતનું ગગનમંડલ

જાળવા લાગ્યું આ ગીતે ધર્મ ઉપરના પ્રથમ આક્રમણ મન્યે ધર્મરક્ષા કરનાર ભગવાન્ શ્રીશ કરાચાર્ય સનાતન ધર્મના પ્રથમ વિજયી નેતા છે તેમનું અધ્યાત્મજ્ઞાન સર્વત્ર વિદિત છે હિંદુ ધર્મના યજ્ઞયાગાદિ કર્મના પ્રતિપાદન સાથે ઉત્તમમા ઉત્તમ સ્તોત્રો તથા નિબંધો લખી ભક્તિપ્રકરણમા, તથા વેદવ્યાસના બ્રહ્મ સૂત્રો, દશ ઉપનિષદ, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તથા દર્શનશાસ્ત્રો પર લીકાઓ લખી જ્ઞાનપ્રકરણમા પણ તેમણે સગીન વધારો કર્યો છે એ પ્રમાણે કર્મ, ભક્તિ તથા જ્ઞાન એ ત્રણ કાઠવાળા વેદનો ઉદ્ધાર કરી ફક્ત ૩૨ વર્ષની નાની ઉંમરેજ તેઓ આત્યંતિક ગતિને પ્રાપ્ત થયા તેમના ઉપદેશથી પ્રજા ફરીને ધર્મપ્રાણુ બનવા લાગી પ્રિય પાઠકો! લાગતની વર્ણાશ્રમધર્મી પ્રજા ઉપર ભગવાન્ શ્રીશ કરાચાર્યનો કેટલો બધો ઉપકાર થયો? ખરેખર ભારતવર્ષના અધ્યાત્મ ગૌરવને પોતાની લોકોત્તર બુદ્ધિમત્તાથી જેમણે સર્વવધ બનાવ્યું, એ મહાપુરુષને આપણા હૃદયો વદન છે ૩૦૦૦, વર્ષના જેમના જેવું એક પણ બુદ્ધિમાન્ મસ્તક પેદા થયું નથી તેવા મહાપુરુષની સ્મૃતિ કે વદન આપણને આજે પણ કૃતાર્થ બનાવે છે અસ્તુ!

ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦ કે ૬૦૦ વર્ષ એટલે આજથી લગભગ ૨૫૦૦ વર્ષ પૂર્વે ભગવાન્ શ્રીશ કરાચાર્ય થયા ત્યારથી યુગના પ્રમાણમા ઠેઠ ચૌદમા સૈકાન્સુધી સનાતન ધર્મની પ્રવૃત્તિ ઠીક ચાલી, પરંતુ ફરીને મુગલ અમલમા સમ્રાટ અકબરના રાજ્યના સમયથી સનાતન ધર્મ ઉપર આપત્તિઓ ઉતરવા લાગી મોલા નાઓ ધીમે ધીમે પ્રજામા પ્રવેશ કરી પોતાના બુદ્ધિચાતુર્યથી અને કંઈક રાજસત્તાના બળથી અનેક હિન્દુઓને ઇસ્લામ ધર્મની દીક્ષા આપવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા કેટલાક હિન્દુઓ તેમા ક્રમાઈ પણ ગયા સનાતન ધર્મના વિધાતા પરમેશ્વર ઉપર એ ધર્મની રક્ષા કરવાની જવાબદારી લાગેલીજ છે, અને તેથી તેને પૂર્ણ કરવા

માટે આશ્વાત્ લગવાનું વિધિનું અશ—વિભૂતિરૂપે—મહાન આચાર્ય લગવાનું શ્રીવલ્લભાચાર્યનો દક્ષિણમા જન્મ થયો જન્મ પછી તેમણે કેવી બુદ્ધિ, યુક્તિ તથા પ્રભાવથી સનાતન ધર્મની રક્ષા કરી, તે આપણે જાણીએ છીએ. સંપૂર્ણ ભારતને ગામેગામે કન્યાકુમારીથી કાશ્મીર તથા જગન્નાથથી દ્વારિકા સુધી પર્યટન કરી, સનાતન ધર્મના ઉપદેશદ્વારા પ્રજા તથા મોટા મોટા રાજા મહારાજાઓને ધર્મમાં ચુસ્ત રાખી ઇસ્લામ બંનતા અટકાવ્યા એ ધર્મરક્ષાના કાર્યને અંગે થયેલા ઉપકાર નીચે આપણે લગવાનું શ્રીવલ્લભાચાર્યના પણ અનન્ય ઋણી છીએ, એમ કહ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી

એ અરસામાં પ્રતાપી સૂર્યવંશમાં મહાન વ્રતધારી મહારાણા પ્રતાપસિંહનો જન્મ થયો હતો તેમની ઇસ્લામ તરફની પ્રતિ કૂલતાએ પણ હિન્દુધર્મને બચાવી ઇસ્લામના પ્રચારને રોક્યો હતો એ પ્રમાણે અનુકૂલ ભૂમિકામાં દક્ષિણમાં છત્રપતિ મહારાજા શિવાજીનો જન્મ થયો મહાન ઝનુની બાદશાહ ઔરંગઝેબ સામે લડી તેમણે કેવી રીતે હિન્દુધર્મનું રક્ષણ કર્યું, તે ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે એમ પદરમી તથા સોળમી સદીમાં સનાતન ધર્મ ઉપર આવેલા બીજા-ઇસ્લામ-આક્રમણનો પ્રતિકાર પ્રાત સ્મરણીય પૂજ્યપાદ લગવાનું શ્રીવલ્લભાચાર્યજી, મહારાણા પ્રતાપસિંહ તથા છત્રપતિ શિવાજી મહારાજાને હાથે થયો, એમ કહેવામાં જરા પણ સંકેત નથી

એ પ્રમાણે જો આક્રમણમાંથી સનાતન ધર્મની રક્ષા થવા છતાં, હજી એક આક્રમણ બાકી જ ગઈ ગયું હતું, તે ૧૬ મી તથા ૨૦ મી સદીમાં પ્રત્યક્ષ થયું છે આ ત્રીજું આક્રમણ બીજા કોઈનું જ નહિ, પણ વિદેશીઓથી બ્રમિત મોહમુઘ, તથા જે ભાષાથી સનાતન ધર્મનું રહસ્ય જણાય છે તેથી તદ્દન અજ્ઞાન મનાતન ધર્મની પ્રજાનું પોતાનું જ છે આ ત્રાને હુમલો લગલગ આતર

વિશ્વરૂ છે કેટલાકો પશ્ચિમના જડવાદને ભાગતના મનાતુનધર્મ પર આધાર કગનાર માને છે, પણ અમારી મમજમા પશ્ચિમના જડવાદની છાયા નીચે મત્રમુગ્ધ બનેલી પ્રજાનુજ એ આક્રમણ છે પશ્ચિમનો જડવાદ બિચારો શુ કરે? એમ તો ઘણાએ ધર્મો તથા સંસ્કૃતિના હુમલાઓને પાછા વાળ્યા છે, પણ તે દગેક વળતે પ્રજા પોતાનું આત્મભાન ભૂલેલી નહતી આજે પ્રજા મુગ્ધ થએલી છે, પોતાની સંસ્કૃતિનું ગોગ્વ લેવા તે તૈયાર નથી, તેનું કારણ મધ્યયુગમા તથા અગ્રેજી રાજ્યની શરૂઆતથી પોતાની સંસ્કૃતિનું પૂરું જ્ઞાન તેને મળ્યું નથી તે છે “આપણા ધર્મ નકામો છે, આપણા ધર્મશાસ્ત્રોમા પક્ષપાત છે, મટો છે, આપણા પ્રાચીન રીતરિવાજો બધાજ ખોટા અને મમાજને નુકસાનકારક છે,” આવી બ્રાતિ આજના પાશ્ચાત્ય આધિભૌતિકવાદમા મુગ્ધ થએલી પ્રજાના શરીરમા વ્યાપક થઇ રહી છે ‘જનુ એટલું બધું જ બગળ તથા પ્રાચીન આદર્શોજ હિંદુસ્થાનનું સલાનાશ વાળે છે,’ એમ માનનારાઓને ન્યાય આપવા ખાતર આપણે અવશ્ય કબૂલ કરવું પડે છે કે, આપણા નમાજિક તીર્થગિવાલોમા તથા બધે નોમા સ્વાભાવિક તો પણ બીજી પ્રજાઓ કરતા ઘણા ઓછા અમુક વાતના સડાઓ છે, પણ તેથી સનાતન ધર્મ અથવા ધર્મશાસ્ત્રનો શો દોષ? ધર્મશાસ્ત્રના અજ્ઞાનને લઇને પ્રજા નાહક ધર્મદ્રેષી બનતી જાય છે અમે કહેવાતા સુધાગકોને આવાહન કરીને કહીએ છીએ કે, ભારતનો વર્ણાશ્રમધર્મ તથા તત્પ્રતિ પાદક શાસ્ત્રો તદ્દન નિષ્કલક અને ત્રણે કાલમા આચરવા યોગ્ય છે આજે પણ પ્રજામા નવચેતન રેડવાને તે પૂરતા નમર્ય છે અનેક કાગળવશાત્ પ્રજામા ઘર કરી બેઠેલા આગાજિક દુષ્ટ નવાલોને ધર્મશાસ્ત્ર સાથે કંઈ લાગતું વળગતું નથી તેથી સનાતન ધર્મ તથા ધર્મશાસ્ત્રોની વગેવણી છોડી દઇ, લેનાથી આપણા પિતા પિતામહો, અમૃદ્ધ, બલિષ્ઠ અને સુખી હતા તેજ ધર્મને આપણે શરણે જવું જોઈએ આવી જટનો ઉપદેશ હજી મ-વ

નેટલી ધૈર્યશીલ પ્રભુ આજે રહી નથી તેને તો એકદમ ધર્મ, સમાજ, જ્ઞાતિમંથ્યાઓ તથા દરેક જુના રિવાજો, પછી લલે તે સારા હોય, છતાં તેમની સામે વિપ્લવ જગાડવો છે અને પરિણામે ધર્મધ્વમથી અવનત દશાને નિમત્રણ કરવું છે.

અર્જુનને જે શકા હતી ‘ધર્મે નરે કુલ કુલસ્તમધર્મોઽભિમવત્યુત-ધર્મના નાશથી અધર્મ આખા કુલ, સમાજ અથવા રાષ્ટ્રને ઘેરી લેશે’ એ શકા આજે ખરી પડી છે. ધર્મપ્રાણુ પ્રભુમાં અધર્મના બીજ વાવવાની પ્રવૃત્તિ કચારની શરૂ થઈ ચૂકી છે. કરવા યોગ્ય કર્મનું આચરણ ન કરવું, અને મદિરા, માંસ, ચોરી, અસત્ય, વ્યાભિચાર વિગેરે ન કરવા યોગ્ય પ્રવૃત્તિનું આચરણ કરવું તેનું નામ અધર્મ આવા અધર્મની વ્યાપકતા ભારતમાં દ્રુલાતી જાય છે, એમા કઈ શકા છે? ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્ય અને વડલ-લાચાર્ય, મહારાણા પ્રતાપ અને શિવાજી જે પ્રભુને ધર્મને નામે આખા જગત્ મામે તૈયાગ કરી શક્યા હતા અને જે ધર્મથી તેઓ આખાદ હતા, તેજ ધર્મથી પ્રભુનું આજે નિકંદન નિકળે છે, એ વાત માનવા જેવી છે? ઉલટું આર્થિક, રાજદ્વારિક કે સામાજિક સ્વતંત્રતાના યુદ્ધમા પ્રભુને ધર્મને નામે ગ્રેરી હોત તો આજ કળ્પતા હજારો ગણ ગણ પ્રજાજીવનમાં હોત! અકબર શાહ જેવા શાહ સાથે મધિ ન કરવામા મહારાણા પ્રતાપને કઈ વાત આડે આવી હતી? દ્વિત ધર્મજ, અને મહારાજ શિવાજી પણ ઔરંગઝેબના મળતીઆ ન થઈ શક્યા, તે પણ દ્વિત ધર્મની ખાતરજ! ગો-બ્રાહ્મણ અને દેવમ્થલોની રક્ષા માટે ભૂતકાલની પ્રજાએ મહાન લોગો આપેલા છે આજે હિંદુમુસલમાનની લડાઈની જરૂર નથી, પણ તેમના મહુકારની જરૂર છે, એ વાત ખરી, આ મહુકાર શાનો? શરીર, ખાનપાન, ધર્મ કે ભાવનાનો મહુકાર? હિંદુઓ અને મુસલમાનો તથા ઇતર વર્ણો, પોતપોતાની જાતિ અને ધર્મમા રહીને વિચાર અને ભાવનાનો મહુકાર ન કરી શકે?

આને જે સહકાર જોઈએ છે તે રાહીએથી વ્યવહારનો નહિ, પણ વિચાર, લાવના અને વિરુદ્ધ પક્ષની સામે અંગકિત પ્રવૃત્તિનો સહકાર જોઈએ છે. ખિલાફત ઉપર આવેલા લાય વખતે મુસલમાનો જેટલા જંગમ હતા, તેટલા આને સ્વરાજ્ય માટે જંગમ નથી, તેમજ હિંદુઓ તો ધર્મને છોડવા ક્યારનાએ તત્પર થઈ રહ્યા છે. પણ કદાચ તેમાંએ ધર્મને નામે સ્વાતંત્ર્યની પ્રવૃત્તિ કરી હોત, તો હાલમાં છે તેના કરતાં હજારો ગણું જલ મહાસભા ધરાવતી હોત. આને દેશમાં પ્રતિદિન જ્યારે હજારો કે લાખો ગોમાતાઓ અંગ્રેજ શાસન નીચે કપાય છે, ત્યારે ગોવધને બધ કરાવવાના ધર્મને નામે સમસ્ત હિંદુ તથા મુસ્લીમ જાતિનું જળ ઝોકડું કરી શકાયું હોત, કારણ કે ઇસ્લામ, ખ્રિસ્ત, જરથોસ્ત કે શીખ કેઈ પણ ધર્મ ગોવધની આજ્ઞા આપતો નથી, ઉલટું ગોવધ સામે કટિબદ્ધ થવા દરેક ધર્મ પ્રેરણા કરે છે. અસ્તુ! પણ હુલોમ્યે ઘણાખરા હિંદુ નેતાઓ તથા જનતા 'ધર્મ' એવા નામ સામે સખત અણુજમે સેવે છે. ધર્મનો નાશ કરો, એ એકજ પ્રવૃત્તિ હિંદુ માનસમાં આજે પ્રત્યક્ષ છે, કારણ કે અત્યારે તલુ દેહાતું તત્ત્વજ્ઞાન, 'ઇશ્વર આ જગત્માં છે, અથવા જગત્તું સંચાલન કરનાર કેઈ મહાશક્તિ છે,' એમ માનવાની ના પાડે છે, અને એ ઝેરી તત્ત્વજ્ઞાનનો, કહેવાતા સમાજસુધારકો રોજ પોતાના લેખો તથા લાખણોદ્વારા પ્રચાર કરે છે. એ પ્રમાણે સુધારકોના, સ્વચ્છન્દ ઇન્દ્રિયોને આરામ આપવામાં જ જીવનના મુખની પરાકાષ્ઠા માનનાર વાદને, નિરીશ્વરવાદ અથવા નાસ્તિકવાદ કહીએ તો ખોટું નથી. આ નાસ્તિકવાદનું સનાતન ધર્મ ઉપર ત્રીજું આક્રમણ છે. તેમાંથી પણ ભગવાન પોતાની વિભૂતિઓને ઉત્પન્ન કરી ધર્મની રક્ષા કરશે એમ અમને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

આ નિરીશ્વરવાદથી પ્રબળે લાભ તો થવાનો નથીજ, પણ તેના પ્રારંભમાંજ હિંદુઓ કેટલા નિર્ણાલ જની ગયા છે, તે જોઈએ.

આપણા મુસ્લીમ ખીરાદરો હિંદુઓની બહુમતિને કચડવાનો પ્રયાસ કરે છે, પ્રેમ અને ઉદારતાથી હિંદુઓ જે કંઈ આપવા બંધ, તેનો તિરસ્કાર કરવાની તેમનામાં શક્તિ છે અને તે શક્તિ પોતાના ચુસ્તધર્મપાલનને પ્રતાપેજ તેમનામાં છે. એક મુસલમાન પોતાના ધર્મમાં કેટલો ચુસ્ત હોય છે, તે આપણે જાણીએ છીએ. પારસીઓ, ખ્રિસ્તીઓ વિગેરે પોતપોતાના ધર્મને પ્રાણુથી પણ અધિક ગણે છે અને પાળે છે; શીખોને બાદ કરતાં માત્ર હિંદુઓજ ધર્મની કલ્પનામાં બધું હંબગ માનતાં શીખ્યા છે અને પરિણામે સીધી કે આડકતરી રીતે હિંદુઓનું સ્થાન, જગતમાં એક નિર્માલ્ય પ્રજા તરીકે છે. હજી પણ ધર્મ સામેનું પ્રચંડ પ્રચારકાર્ય સુધારકો બંધ કરશે તો ઘણો લાભ થશે. વળી સુધારકોનો આપણા ધર્મ સંબંધી અભિપ્રાય, કેવળ અજ્ઞાન તથા પોતાના બ્યામોહ ઉપરજ રચાયેલો છે. દાખલા તરીકે “કન્યાને મોટી ઉંમરેજ પરણાવવી જોઈએ, એમાં ધર્મશાસ્ત્રો ના કહે તે અમને માન્ય નથી” ધર્મશાસ્ત્ર આઠ, દશ કે બાર વર્ષે અથવા કન્યા ઋતુગતી થાય તે પહેલાં તેનાં લગ્ન કરવાં એમ કહે છે એમાં ખોટું શું છે? બહુ મોટી ઉંમરે પરણતી, કેટલી કન્યાઓ, કન્યા તરીકે પરણે છે અને કેટલી, એક જે બાલકની માતા થયા પછી પરણે છે, તેના આંકડાઓ જ્યારે બહાર પડશે, ત્યારેજ સનાતનધર્મની આજ્ઞાનું રહસ્ય સમજાશે. સ્વયંવરની પ્રથા માટે પણ ઘણું આંદોલન છે, પરંતુ પશ્ચિમના દેશો કે જ્યાં સ્વયંવરની પ્રથા ચાલુ છે, ત્યાં રોજ ડાઇવોર્સ કોર્ટમાં કેટલા છૂટાછેડાના કેસ મોંઘાય છે, તે તરફ સુધારકોએ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ. વળી વિધવાઓનાં પુનર્લગ્ન માટે પણ પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, તે પણ ઇદ્રિયલોભુપ પુરુષવર્ગનાજ બૂમબરાડા છે, આર્ય સ્ત્રીત્વનો આદર્શ તો સ્ત્રીઓને પતિપ્રાણા બનવાનુંજ કહે છે. એ સંબંધી સમાજમાં પ્રચલિત અત્યંત બાલલગ્ન તથા વૃદ્ધલગ્નની પ્રથાજ વિધવાઓની મોટી સંખ્યાને ઉત્પન્ન

“ રોજ સૂર્યોદયની સાથે વિજ્ઞાનમય જગત્ આગળ ને આગળ વધી રહેલું છે, રોજ રોજ નવી નવી શોધો મહાન્ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ જગતને ચરણે પડે છે, તેવે સમયે આવા જુના પુરાણા ગ્રંથોના લેખન, વાચન, પ્રચાર કે ઉપદેશથી પ્રભુનું શું કલ્યાણ થાય ? આ તો પ્રભુના સમય, શક્તિ અને પૈસાની નાહક ખર્ચાદી કરવા જેવી પ્રવૃત્તિ છે ” એમ પણ આવા ધર્મનથોને જોઈ કેટલાક વિજ્ઞાનપ્રિય લાઈઓ કહે છે, તેમને વિનમ્રભાવે એજ પ્રત્યુત્તર છે કે, આજના જગતનું નવીનમા નવીન વિજ્ઞાન, નવીન આવિષ્કારો અને કલાઓ, એ બધું ખીજું કંઈજ નહિ, પણ જે અધ્યાત્મવાદનું ભારતના ઋષિમુનિઓએ પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે અધ્યાત્મવાદનું જ વિકૃત સ્વરૂપ છે આત્માની શક્તિઓ અનંત છે, તેમાંથી નવીન સૃષ્ટિઓ તથા નવીન યુગો સરજી શકાય છે, તો પછી આજના નવીન આવિષ્કારો-શોધખોળ-ની શી વાત કરવી ? બધા દીમટી પદાર્થોની ખનિજભૂમિ, અતરાત્મા છે પ્રયોગગૃહમાં પ્રયોગો કરતા અને આવિષ્કારમાં તક્ષીન બનેલા મહાન્ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓની શોધ, એ આત્મસમાધિનીજ પ્રસાદી છે ભૂતકાલમાં અહીં અધ્યાત્મવાદ બ્યારે ખૂબ ખીલેલો હતો, ત્યારે આવી શક્તિઓ, શોધો અને અમલકારો આજના વિજ્ઞાન કરતા પણ સુલભ હતા આજના હવાઈ વિમાનો અને વાયરલેસ વિગેરે સાધનો, તે વખતે પણ પ્રચારમાં હતા ભારતના મહાયુદ્ધ વખતે લગવાનું વેદવ્યાને તજવ્યને યુદ્ધભૂમિમાં બનતા બનાવો જોવાની દૃષ્ટિજ નહિ, પરંતુ કોઈ પણ યોદ્ધાના માનસિક વિચારો પણ જાણવાની શક્તિ આપી હતી પોતેજ નહિ પણ ખીલ્યોને આવી શક્તિની પ્રેરણા, કયા વિજ્ઞાનતા બળથી થતી હતી ? બાલ્ય કોઈજ નહિ, પણ અધ્યાત્મવાદના બલનીજ એ પ્રસાદી હતી, છતાં એટલું તો કખૂવ કરવું પડે છે, કે અધ્યાત્મનો મર્વધા વિનાશ કરનાર ભૌતિકવાદનો નામુદાયિક વિકાસ, ભારતના યુગપ્રજ્વેતાઓને ગમ્યો ન હતો

અને તેથી તેનો પ્રચાર પણ કર્યો ન હતો. તેથી શું અધ્યાત્મ-
વાદની મહત્તા ઘટે છે ? ભયંકર ચંત્રવાદ અને
રાક્ષસી વિજ્ઞાનનાં સાધનોથી ત્રાસી ગયેલું પશ્ચિમ, પરમ શાંતિ,
પરમ આનંદ અને આત્મપ્રસાદી માટે પૂર્વના અધ્યાત્મ તરફ
આશાની ભિન્નિચોથી દોડતું આવી રહ્યું છે. એક દિવસે મહાન્
પ્રવાહની માફક અદગળ ધસતો પશ્ચિમનો ચંત્રવાદ તથા વિજ્ઞા-
નવાદ, અધ્યાત્મના મહાસુદ્રમાં લીન થઈ જઈ, પોતાનું અસ્તિત્વ
છોડી દેશે, ત્યારેજ આપણા અધ્યાત્મવાદનું મહત્ત્વ સમજાશે,
અર્થાત્ એક સમયે રાક્ષસી ચંત્રો અને યુદ્ધ સામગ્રીઓ તથા
મનુષ્યસંહારક ણીળાં જાંઘાં સાધનોથી પશ્ચિમ કંટાળી જઈ
તેનો ત્યાગ કરશે, અને પરમ કલ્યાણ તથા આનંદ માટે આત્માની
હુંફ શોધશે; છતાં આજના વિજ્ઞાનયુગમાં જેમને થડા હોય
તેમને શિક્ષણ લેવાને આપણું ધર્મશાસ્ત્ર કંઈ ના પાડતું નથી,
ફક્ત વિજ્ઞાન(સાયન્સ)ની શોધમાં આપણી સંસ્કૃતિ અને ભૂતકાલનું
ગૌરવ તથા આત્માભિમાન આપણે ભૂલી જવાં ન જોઈએ, એટલી
સાવચેતીની જરૂર છે. અસ્તુ !

એ પ્રમાણે હાલના ધર્મ તથા ધર્મ વિરુદ્ધ થતા ભયંકર
પ્રચારકાર્યના સમયમાં, ધર્મ, ધાર્મિક ગ્રંથ તથા સાહિત્યના
પ્રચારની જરૂરીઆત સંબંધી લાંબી મીમાંસા, વિષયાંતરદોષની
આપત્તિને પણ વહોરી લઈને કરવામાં આવી છે. સુત્ર પાઠકો તે
દરજુજર કરશે એવી આશા છે.

હવે આપણે પ્રસ્તુત ગ્રંથ “ સુબોધસિંધુ ” તરફ નજર કરીએ.
સુબોધ એટલે સુંદર-દિવ્ય-અધ્યાત્મજ્ઞાન તેનો સિંધુ એટલે
સાગર-સમુદ્ર-અર્થાત્ અધ્યાત્મજ્ઞાનનો ભંડાર, એટલે અધ્યાત્મજ્ઞાનને
લેખતી દરેક જાળતનો જેમાં સંગ્રહ હોય તે ગ્રંથ. આવા ઘણા
ગ્રંથો હમણાં સુધીમાં યુજસતી સાહિત્યમાં છપાઈ ચૂક્યા છે,

છતાં આ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા એટલી-૪ છે કે શ્રીમદ્ ભાગવત જેવી ભગવાન્ વેદવ્યાસની એજ પુરાણકૃતિમાં જ્યાં છંદાયાં પંડ્યાં જ્ઞાન વિજ્ઞાનનાં પ્રકરણોને આ ગ્રંથમાં એકત્ર કરવામાં આવ્યાં છે આ ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી મુખ્યત્વે ચાર પ્રકરણોનો સાર ખેંચવામાં આવ્યો છે, તેમાં પ્રસંગોપાત ટુકી મોઘો બીજા અધ્યાત્મગ્રંથોમાંથી લઈ ગ્રંથની ઉપયોગિતામાં વધારો કરવામાં આવ્યો છે વૈરાગ્ય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન એમ ચાર પ્રકરણ મુખ્ય છે, પાંચમું અધ્યાત્મપ્રકરણ તો, સંસ્કૃત બાલનારાઓના વિનોદ માટે, ભગવાન્ શ્રીશંકરાચાર્યની પ્રસાદીરૂપ સાધારણ શબ્દાર્થ સાથે આપ્યું છે ઉપરોક્ત ચાર પ્રકરણો ખાતે શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી ચૂટી કાઢવામાં આવ્યાં છે વૈરાગ્ય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાનને લગતું વર્ણન, શ્રીમદ્ ભાગવતમાં પ્રકરણ પ્રમાણે એકજ ઠેકાણે આપવામાં આવ્યું નથી, પણ તે આખા ભાગવતમાં ફૂટું છવાયું પથરાયેલું છે, તે અધ્યાયોની સંકલના કરવાથી એક સંકલિત પ્રકરણ વાચવાનો લાભ જનતાને પ્રાપ્ત થાય છે, એ યોજના કંઈ ઓછા અભિનન્દનને પાત્ર નથી તેથી આ ગ્રંથના લેખક, ભગવાન્ વેદવ્યાસની મહાન્ કૃતિમાંથી સુઢર પુખ્તો ચૂટી, તેમનું સગ્રંથન કરનાર તરીકે અવશ્ય યશોભાગી છે

આ ગ્રંથના મૂળ લેખક ભગવાન્ વેદવ્યાસ છે, તેમણે કેવી રીતે શ્રીમદ્ ભાગવત લખ્યું અને તેનો પ્રચાર કેવી રીતે થયો, તે સંબંધી જનતા શ્રીમદ્ ભાગવત તથા તેના પ્રણેતાના ઇતિહાસથી માહિતગાર હોવાથી, વિશેષ વિસ્તાર નહિ કરતા આ ગ્રંથના પ્રથમ પ્રકરણ એટલે વૈરાગ્ય પ્રકરણની પ્રસ્તાવનાનોજ આરંભ કરો છું.

૧ વૈરાગ્યપ્રકરણ.

વયસિ ગતે કઃ કામવિકારઃ શુષ્કે નારે કઃ કાસારઃ ।
 નષ્ટે દ્રવ્યે કઃ પરિચારો જ્ઞાતે તત્ત્વે કઃ સત્સારઃ ॥

“ વય-યુવાવસ્થા-વીતી ગયા પછી, કામવિકાર ઠેવો? જલ સૂકાર્થ ગયા પછી તળાવ કોને કહેવું? ધન નાશ પામ્યા પછી, કુટુંબીઓનો પ્રેમ કેમ સંભવે? અને તત્ત્વજ્ઞાન એટલે આત્મ-અનાત્મ વિચાર-પ્રાપ્ત થયા પછી સંસાર ક્યાંથી લાસે? ” જે મહાપુરુષ સનાતન ધર્મના પ્રથમ આક્રમણ વખતે એના તારણહાર હતા તે ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યના ઉપરના શબ્દોથી વિશેષ સુંદર બીજા કયા શબ્દોમાં વૈરાગ્યપ્રકરણની પ્રસ્તાવનાનો આરંભ થઈ શકે? સંસારને પોતાનોજ માની બેઠેલા જીવોને આ સંસારની ક્ષણભંગુરતા અને સંબંધીઓના મિથ્યા સ્નેહની પ્રતીતિ છેવટી ઘડી સુધી થતી નથી, એ મહાન શોકની વાત છે. બાહ્યાવસ્થા રમતગમતમાં, યુવાવસ્થા ગૃહસ્થાશ્રમની આસક્તિમાં અને વૃદ્ધાવસ્થા ફ્રેકટની ચિંતાઓ કરવામાં વીતી જાય છે. અંતે કાલપુરુષ પોતાનો પંજો આપણા ઉપર લંબાવે છે, ત્યારે આપણે આપણી જાંઘીનું શું સાર્થક્ય કર્યું હોય છે? જે શરીરને પ્રિયતમ ગણી આપણે અનેકનો દ્રોહ કર્યો, જે સંબંધીઓ માટે આપણે અનેક કાળાં ધોળાં કર્મો કર્યા, તે અંતે આપણાં સાધી-દાર નથી. અનેકના ખૂરા હાલ થતા જોયા પછી પણ, આ સંસારની અસારતા આપણને સ્મજાતી નથી. સંસારના પદાર્થો મિથ્યા છે, એમ સમજી તેમાં આસક્તિરહિત બધાં કર્મો કરવાં, તે કદિ પણ અધનકારક નથી, પરંતુ ‘ આ મહારું છે ’ અને ‘ આ હું કરું છું ’ એમ મમતા અને અહંકારથી સપડાયેલો જીવ, પોતાનીજ અંદર રહેલા અનન્ત સુખસાગરની આતંદલહરીઓને

જેવા કદિ લાગ્યશાળી થતો નથી. મોહથી ભ્રમિત થએલો તે અહીંજ વારંવાર અન્તરહિત દુઃખોને લોગવે છે. આ એજ ભારતવર્ષ છે, કે જેમાં મહાન્ ચક્રવર્તી રાજાઓ, રાજ્યભોગવખતે નિરહંકાર-પણે રહેતા અને અન્તે આ આખા જગત્તને તિલાંજલિ આપી વનમાં જઈ આત્મચિંતનમાં મગ્ન થઈ જતા. તેમજ ગ્રાહ્યો તો નિરંતર અરણ્યવાસ તથા વનકલોના પરિધાનથી પહેલેથીજ વૈરાગ્ય માટે પ્રસિદ્ધ હતા. આ ભૂમિની દરેક પ્રજા સંસારની અસારતા સમજી, પુણ્યપાપના વિવેકને વિચારી, કોઈનો પણ દ્રોહ ન કરવાની વૃત્તિથી રહેતી હતી. ખાડ્યાવસ્થામાંથીજ એવા ઉત્તમ વૈરાગ્યના સંસ્કારો પ્રાપ્ત થતા હતા.

તે વખતે આજના સંસારહુબ્ધ છવો જેવી મનોદશાવાળા કોઈ ન હતા એમ નહિ, પરંતુ વૃદ્ધો આસક્તિમાં પડતા ત્યારે યુવાનો અથવા બાળકો તેમને સન્માર્ગે ચઢાવતા અને બાળકોને સદુપદેશ આપનારા, ઘણાખરા વૃદ્ધો તો વૈરાગ્યવૃત્તિનાજ હોવાથી પ્રજ્ઞના સંસ્કારો અભિમાન, મમત્વ તથા મોહરહિત ઘડાતા. ઉપ-નિષદ્ધમાં એક આખ્યાયિકા છે, કે એક ઋષિ પોતે સંન્યસ્ત બ્રહ્મ કરતી વખતે ઘરની ઘણી વસ્તુઓનું દાન ગ્રાહ્યોને આપવા લાગ્યા. તેમને એક નચિકેત નામનો પુત્ર હતો. પુત્રના રનેહથી દૂધ વગરની ધરડી, દાંત પડી ગયેલી તથા વસૂડી ગયેલી ગાયો તે ઋષિ ગ્રાહ્યોને આપવા લાગ્યા. પુત્ર નચિકેત નાનો, છતાં ઘણો બુદ્ધિમાન, જ્ઞાની અને સંસારની અસારતાને સમજતો હતો. “સંસાર છોડતી વખતે પણ પિતાને મારાપર મમત્વ રહી જાય તે ઠીક નહિ,” એમ વિચારી પોતે પિતાને પૂછવા લાગ્યો: “હે પિતા! અતિ પ્રિય એવો જે હું છું, તેને તમે કોને આપશો?” પિતાએ ક્રોધમાં જવાબ ન આપ્યો. નચિકેતે ત્રણ વખત પૂછ્યું, ત્યારે પિતાએ કહ્યું: “હું તને યમને આપીશ.” આ શબ્દો સાંભ-ળતાંજ નચિકેત યમરાજને ત્યાં જવા રવાના થયો. તે યમલોકમાં

યમરાજને ઘેરે ગયો ત્યાં યમરાજ ન હતા. ઘરનાં માણસોએ આહાર ત્રણ વિગેરે લેવા ધણું કહ્યું, પણ સત્ય સંકલ્પવાળો નચિકેત યમને શુરુ માની તેમના આગ્રા સિવાય તેમની રજા વગર કંઈપણ લેવા ના કહેવા લાગ્યો, આખરે ત્રણ દિવસ પછી યમ આગ્રા. બાલક છતાં આટલા દૃઢ સંકલ્પવાળો તથા સંસારપરથી આત્મકિતરહિત નચિકેતને જોઈ યમરાજ તેના ઉપર પ્રસન્ન થયા, અને ત્રણ વરદાન માગવા કહ્યું. પહેલા વરદાનમાં પોતાના પિતાને ઉત્તમ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે તેણે માગ્યું, બીજા વરદાનમાં જે અગ્નિની ઉપાસનાથી સ્વર્ગોદ્દેશોકની પ્રાપ્તિ થાય, તે અગ્નિની ઉપાસના સંબંધી જ્ઞાન માગ્યું અને ત્રીજા વરદાનમાં દેવો પણ જે ઉત્તમ અધ્યાત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા કરે છે, તે આત્મવિદ્યા પોતાને પ્રાપ્ત થાય, તે માગ્યું. યમરાજએ જે વરદાન તો આપ્યાં, પણ ત્રીજું વરદાન અતિ દુર્લભ હોવાથી, તેના સિવાય બીજું ગમે તે માગવા નચિકેતને તેમણે કહ્યું. હાથી, બોહા અને રથો-સહિત સાર્વભૌમ રાજ્ય, સ્ત્રીઓ, પુત્રો, દીર્ઘ આયુષ્ય તથા મનુષ્ય-લોકમાં દુર્લભ એવી બધી સંપત્તિ આપવા યમરાજ તૈયાર થયા, પરંતુ આ ભૂમિના એક ત્યાગી અને વીર બાલકે પ્રત્યુત્તરમાં શું જણાવ્યું તે જુઓ:-

“શ્વો માત્રા મર્ત્યસ્થ યદન્તર્કેતત્ સર્વેન્દ્રિયાણાં જરયન્તિ તેજઃ । .... યસ્મિન્નિદ્રં વિચિકિત્સન્તિ મૃત્યો યત્સાંપરાયે મહતિ બ્રૂહિ નસ્તત્ । યોઽયં વયો ગૃહમનુપ્રવિષ્ટો નાન્યં તસ્માન્નચિક્રેતા વૃણતિ ॥ ”

“હે યમરાજ ! આપ આ બધી મૃત્યુલોકની સમૃદ્ધિ જે મને આપવા માગો છો, તે ક્ષણભંગુર છે, આવતી કાલે તે હશે કે નહિ, તેનો નિશ્ચય નથી. વળી તે બધી સમૃદ્ધિઓ મને બલિષ્ઠ કે કલ્યાણમાર્ગગામી બનાવવાને બદલે, મ્હારી બધી ઇન્દ્રિયોના તેજને હણનાર છે, મને તે કંઈ જોઈએ નહિ, પણ મહાન્ સચ્ચિ-
સુ. ૪

દાનદ પ્રભુ કે જેમા આ આપુ જગત પ્રવર્તે છે અને જે દરેકના હૃદયમા બેઠેલા છે તેના ન બધી ઉત્તમ જ્ઞાનજ મને આપો, મને તે જ્ઞાન જોઈએ છે હું નચિકેતા એથી વિશેષ બીજુ કંઈ પણ માગતો નથી ' યમરાજાએ અંતે નચિકેતાને પ્રહ્લજ્ઞાન આપ્યું હતું કયા આજના બાળકો તથા યુવાનોની ઇદ્રિયાભીન મનોદશા અને કયા બાળક નચિકેતાનો નયમ? આવી સયમી અને ત્યાગ વૃત્તિવાળી વીર પ્રભુ, જે સમયમા અહી ઉત્પન્ન થતી હતી તે સમયે ભારતનો ભાગ્યસ્પર્ધ, અખર અને સમસ્ત જગતને જ્ઞાનાવજ્ઞાનથી પ્રકાશિત કરતો હતો અસ્તુ !

વરાગ્યપ્રકરણ ૧૫૫ે એટલુ પ્રાસ્તાવિક લખી હવે તેના અધ્યાયોની સકલતા તપાસીએ “ સુજોષસિધુ ” નામના આ ગ્રંથમા શ્રીમદ્ભાગવતના બારે મ્ક ધમાથી આડા અવળા અધ્યાયો પ્રકરણ પ્રમાણે ગોઠવવામા આવ્યા છે દરેક અધ્યાયના પ્રારંભમા શ્રીમદ્ભાગવતના મ્કન્ધ તથા અધ્યાયના આકડા આપેલા છે આ અધ્યાયોની યોજના એક બીજા સાથે પૂર્વાપરના સબધ જેવી છે, તેથી દરેક અધ્યાયના પ્રારંભમા અવતરણિકા આપવામા આવી નથી, પરંતુ તેવી વાચનમા કથાય અસંગતિ થતી નથી, છતાં કમશ અધ્યાયોની સમેષ અવતરણિકા આપવાનો પ્રયાસ આ પ્રસ્તાવનામા કરવામા આવ્યો છે, તેવી જિજ્ઞાસુઓએ આ પ્રસ્તાવના કથાનપૂર્વક વાંચવી

અધ્યાય ૧ છવને સ સારમા વરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે છવ ગર્ભમા કેવી રીતે આવે છે, કેમ મોટો થાય છે, ગર્ભની યાતનાએ ભોગવતા ધારી જઈ પરમાત્માની સ્તુતિ કરી, કેવી ગભીર પ્રતિજ્ઞાઓ કરી તે બહાર આવે છે, તેનું વર્ણન છે જન્મ પછી છવ તુરંત અજ્ઞાનદશામા આવી પડે છે, મોટી ઉમરે પહોંની જ્ઞાન મેળવ્યા પછી પણ, તને સ સાર તરફ વરાગ્ય આવતો નથી, તેનું

વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપણ તત્ત્વ-સાંખ્યના-ઉપદેશ માટે અવતાર ધારણ કરેલા કપિલ ભગવાન પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે.

અધ્યાય-૨. વૈરાગ્ય નહિ પામેલો જીવ પોતાના ખરા સ્વરૂપને ભૂલી જઈ, માયામાં મુગ્ધ બની, સ્ત્રીપુત્રમાં અતિ આસક્ત બને છે, ખરું આત્મકલ્યાણ તે સાધી શકતો નથી, અન્તે મૃત્યુને કેવી રીતે આધીન થાય છે, તે વર્ણન ત્રીભુવન સંકલ્પના ત્રીસમા અધ્યાયમાં કપિલદેવ પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે.

અધ્યાય-૩. એ પ્રમાણે કુટુંબપોષણ માટે અભિમાન તથા મમત્વથી કરેલાં કર્મો તથા પાપોનો ભોગ ભોગવવા માટે, પાપની શિક્ષા આપનાર યમરાજને ત્યાં જીવને નાના પ્રકારની પીડાઓ ભોગવવી પડે છે તેનું વર્ણન કપિલજી પોતાની માતાને કહે છે.

અધ્યાય-૪. નરક કેટલા પ્રકારનાં છે? કયું પાપ કરનાર મનુષ્ય કયા નરકમાં પડે છે? અને ત્યાં કેવા પ્રકારનો યમદંડ ભોગવી શુદ્ધ થાય છે? તેનું વર્ણન શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાને કહે છે.

અધ્યાય-૫. એ પ્રમાણે ચાર અધ્યાયમાં પાપથી કરીને, પાપ નહિ કરવા, તથા સંસાર તરફ વૈરાગ્ય ધારણ કરી જીવે વર્તી શકે એમ જણાવ્યું, છતાં જીવ માયાથી ભૂલી પાપ કરે છે, તો તેવા પાપોમાંથી છૂટવાનો સુલભ ઉપાય આ અધ્યાયમાં અતાવવામાં આવ્યો છે. બહુ પાપી મનુષ્ય પણ ભગવાનનાં નામોચ્ચાર-માત્રથી અતિ પવિત્ર થાય છે, એ રીતે ભગવાનનાં નામોચ્ચારણનું માહુત્તર્ય અભિમિત્ર નામના ગ્રાહ્યજ્ઞના દર્શનથી શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૬. બહુ જન્મ તથા પુણ્યને અંતે મળેલા મનુષ્યદેહની તથા ભારતવર્ષ કે જે કર્મભૂમિ છે તેની પ્રશંસા દેવતાઓ કરે છે.

અક્ષય્ય મુખરૂપ મોક્ષ-બ્રહ્મપદ-ની પ્રાપ્તિ માટે દેવતાઓ પણ લારતવર્ષમા જન્મ ધાગ્યું કરવાની અલિલાયા ધરાવે છે, એવા દેવદુર્લભ દેશ તથા શરીરને પ્રાપ્ત કરી, જે મનુષ્યો આત્મક ક્યાણુ સાધતા નથી તેમની દશા અતિ ચોચ્ય છે એમ મુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે

અધ્યાય-૭ કાલનો લય સનજી મૃત્યુ, અધિકાર તથા હુ ખોધી પર એવા પરમ પુરુષને પ્રાપ્ત કરવા માટે જીવે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એ ઉપદેશ લગવાનું શ્રીકૃષ્ણ-ચન્દ્ર ઉદ્ભવજીને આપે છે

અધ્યાય-૮ “ વૃદ્ધાવધ્યામા ક્યારે પુરપૌત્રાદિ નમૃદ્ધિ હશે ત્યારેજ અમે ઇશ્વરલજ્જન કરશું,” એમ કેટલાક મનુષ્યો વિચારે છે, તે તદ્દન ખોટું છે, એમ પ્રહલાદજી પોતાના સહાધ્યાયી બાલકોને કહે છે, તે વર્ણન છે બાક્યાવસ્થામાજ જેને ન સાર પર વૈરાગ્ય અને લગવાનું પર પ્રીતિના સન્કારો પડ્યા નથી, તે મનુષ્યની વૃત્તિઓ વૃદ્ધાવધ્યામા પરમાત્માને લાલુવાના પ્રયત્ન તરફ કદિ વળતી નથી ‘અતકાલે ચા મતિ સા ગતિ’ એ પ્રનાત્તે ઉત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, તે આખી જીદગીમા ઉત્તમ ધર્મોનુ પાલન કરવું જોઈએ અને ત્યારેજ અન્તિમ અવધ્યામાં પરમ શાંતિ અને ઇશ્વરસ્મરણુ ધાય છે આખી જીદગી પાપમા ગાળનાર માણસને અતકાલે લગવાનું તરફ પ્રીતિ ધતી નથી, કારણ કે તેને તેવા નન્કારો નથી જીદગીમા જે વિચારો મુખ્ય હોય, તેજ વિચારો અને બુદ્ધિ, અતિમ અવધ્યામા પણ પ્રાપ્ત ધાય છે માટે અન્ત કાલ અને પરલોક સુધારવો હોય તે બાક્યાવસ્થાથીજ લગવડ લજ્જન કરતા રહેવું અને નાશવન્ત મનુષ્યશરીરથી અવિનાશિ પરમાત્મપદ પામવાનો પુરુષાર્થ કરવો, એજ મનુષ્યનું ખન્ કર્તવ્ય છે, તે પ્રહલાદજી દત્યબાલકોને કહે છે

અધ્યાય-૯ લગવાને યવલદેવનો અવતાર ધારણ કરી, જે

જ્ઞાનનો પ્રચાર કર્યો તથા આ શરીરથી આવરવા યોગ્ય યોગધર્મોનું વિષરણ કરી શરીર, સ્ત્રી, પુત્ર, ઇત્યાદિ અવિદ્યા-જન્મબંધન-માંથી કેમ છૂટા થવું, તે સંબંધમાં જે ઉપદેશ આપ્યો, તેનું વર્ણન છે.

અધ્યાય-૧૦. ઋષભદેવના પુત્ર મહાન્ ભરતરાજ, જે મૃગ-જ્ઞાના સંગથી જડભરત નામના પ્રાણીનું થઈ કર્મભોગ ભોગવતા હતા, તેમણે રહુગણ રાજાને આ સંસારરૂપી અરણ્યનું વર્ણન કરી, તેને પેલે પાર નિર્વિનયણે કેમ જવું, તે બતાવ્યું છે; તેમાં જે સંસારને એક મહા અરણ્ય અને જીવને સાધારણ વટેમાર્ગ કહ્યો છે, તે સંસારરૂપી ભવાટપીનો વધુ વિસ્તાર શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૧૧. “વિવયોના સંગથી મહાન્ પુરુષો પણ કેવી રીતે આત્મગૌરવ ભૂલી એક હલકા મનુષ્યની માફક ભટકે છે,” તે ઉર્વશીના સંગથી દુઃખી થએલા અને અંતે ધાત્રીને પશ્ચાત્તાપ કરતા ઐલરાજના ઉદાહરણથી તથા તેના વિરક્તિના ઉદ્ધારથી બહી શકાય છે.

અધ્યાય-૧૨. “વિવયોના સંગથી કેવા મહાન્ પુરુષો પણ પોતાની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન ભૂલી પશુ જેવા બની નાચે છે” તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલા યયાતિ રાજાના ઉદ્ધારોવડે શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૧૩. “આ પૃથ્વી અમારી છે, આ સમૃદ્ધિ અને વૈભવો અમારા છે,” એમ માનતા રાજાઓ પોતાની પહેલાં નાશ પામેલા અનેક મનુ, પૃથુ, માંધાતા વિગેરે રાજાઓના દંડાંતથી પણ સંસાર પ્રત્યે વૈરાગ્ય ધારણ કરી મમતારહિત થતા નથી, તે જોઈ પૃથ્વી તેમનો ઉપહાસ કરે છે, તે પ્રસંગ શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૧૪ હિરણ્યકશિપુ, પોતાના કુટુંબીઓને આશ્વાસન આપે છે, તે પ્રસંગમા ઉશીતર દેશના રાજા સુયજ્ઞના સંબંધીઓને ચમરાળએ બાળકરૂપે, સત્તારની અસાર તાનો કેવી રીતે ઉપદેશ આપ્યો હતો, તે તેણે કહેલી કથા, નારદજી યુધિષ્ઠિર રાજાના રાજસૂય યજ્ઞમા, બીજા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર સાથે કહે છે

અધ્યાય-૧૫ વેદના અધ્યાત્મવાદનું તાત્પર્ય નહિ સમજી, વેદો માત્ર કર્મના પ્રતિપાદકજ છે તથા કર્મોના ફલની આકાંક્ષા રાખી કર્મ કરતા શુદ્ધ કર્મકાંડીઓના મતનું ખડન તથા તેમની દુર્ગતિનું વર્ણન, નિમિરાળ અને ઋષભદેવજીના પુત્ર નવ યોગે શ્વેતોના સવાદમાથી નિમિ, અને ચમસ નામના ઋષિના પ્રશ્નો સરરૂપે, નારદજી વસુદેવને કહે છે

અધ્યાય-૧૬ “ વેદો પરોક્ષવાદ-આત્મજ્ઞાન-નું જ નિરૂપણ કરે છે, તેમા કહેવામા આવેલા કર્મના ફલો તો માત્ર, અજ્ઞાન મનુષ્યોને તેમા રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટેજ છે, ” તેમ નહિ સમજી કર્મના ફલમાં આસક્તિ રાખનાર મનુષ્યો કેવી રીતે જન્મમરણના ચક્રરમા હોરાન ચયા કરે છે, તે વર્ણન અગ્યારમા સ્કન્ધમા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણજી પોતાના પરમ ભક્ત ઉદ્ભવજીને કહે છે

અધ્યાય-૧૭ કર્મના ફલની ઇચ્છા રાખી કામ્ય કર્મ કરતા મનુષ્યો સહેલાઈથી મોક્ષ પામતા નથી, તેથી કર્મના ફલની ઇચ્છા રહિત થઇનેજ, પરમાત્માને શરણે જવું, એજ કયાણનો ઉત્તમ માર્ગ છે, એમ કવિલ ભગવાન પોતાની માતા દેવદૂતિને કહે છે

અધ્યાય-૧૮ નૃત્તિ હો અવતારને ધારતા કરી હિરણ્યકશિપુનો નાશ કયા પછી પણ કામ્યુક્ત અને મહાભયકર લાગતા ભગવા

નૃતી સ્તુતિ કરતા પ્રહ્લાદદેહ સંસારચક્રના પ્રભાવનું વર્ણન કરી
 “મને બીજા કોઈ પણ વરદાનની લેશ ઇચ્છા નથી, પરંતુ
 આપના આ કાલચક્ર અને માયાના બંધનમાંથી મને મુક્ત કરો,”
 એમ નૃસિંહ ભગવાનને કહે છે, ઇત્યાદિ પ્રસંગ કહેવામાં આવ્યો છે.

અધ્યાય-૧૯. પ્રહ્લાના ચાર પુત્રો-સનક, સનંદન, સનાતન અને
 સનત્કુમાર નામના ઋષિઓ-સંસારમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થવું, તે
 સંબંધી ઉપદેશ પૃથુરાજને આપે છે.

અધ્યાય-૨૦. પ્રકૃતિએ ઉત્પન્ન કરેલા દરેક સાધનથી, મનુષ્ય
 પોતાનો નિર્વાહ કરી શકે છે, તો આ ક્ષુદ્ર પેટને માટે બીજા-
 જોની સેવા, નકામી પુશામત અને વખતનો દુરુપયોગ શા માટે
 કરવો? તેમાં પણ ખાસ વિરક્ત પુરુષોને તો ભગવાનના ચરણાર-
 વિંદન સેવન કરવા યોગ્ય છે, એમ શ્રીશુકદેવદેહ નિઃસ્પૃહત્વના
 ધર્મોનું વર્ણન રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૨૧ થી ૨૪. જન્મથીજ દરેક મનુષ્ય વિરક્ત ન થઈ
 શકે. વળી દેવ, પિતૃ અને ઋષિઓનું એમ ત્રિવિધ ઋણ અઠા કર્યા
 સિવાય સંસાર છોડવો, તે પણ ઠીક નથી, પણ ક્રમશઃ પ્રહ્લા-
 ચર્ય અવસ્થામાં વેદોના અધ્યયનથી ઋષિઓના, ગૃહસ્થાશ્રમમાં
 યજ્ઞયાગાદિ ક્રિયાઓ કરી દેવોના, તથા પુત્રાદિ સંતાન ઉત્પન્ન
 કરી પિતૃઓના ઋણથી મુક્ત થવા બાદજ વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યસ્ત
 આશ્રમ ધારણ કરી, આ નંદર મનુષ્યશરીરથી અક્ષય મોક્ષસુખ
 મેળવવું જોઈએ, એવો ક્રમ છે, તેથી ચારે આશ્રમ-પ્રહ્લાચર્ય,
 ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યસ્તના ધર્મો-કર્તવ્યો-શા છે, તે આ
 ચાર અધ્યાયમાં ક્રમશઃ નારદદેહ રાજા યુધિષ્ઠિરને કહે છે.

અધ્યાય-૨૫. સાધારણ સંન્યસ્ત નહિ, પણ આત્મસાક્ષાત્કારને
 પ્રાપ્ત થયેલા, તથા યોગયુક્ત ઉત્તમ સંન્યાસી જેને ‘પરમહંસ’

કહેવામા આવે છે, તેના ધર્મો તથા લક્ષણોનું વિવેચન, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચર્ય ઉદ્ધવજીને કહે છે

અધ્યાય-૨૬ કલિયુગના નાન તથા પ્રજા, બધા લોકો કેવા પ્રકારના પાપી, હુન્ન, દલી, આત્મરવિચારશૂન્ય અને ધર્મરહિત થઈ જશે, તથા ભગવાન કલિકાળ અવતાર ધારણ કરી તેવી પ્રજાના વિનાશપૂર્વક સત્યયુગનો આગલ કેવી રીતે કરશે, તે વર્ણન શુકદેવજી નાન પરીક્ષિતને કહે છે

અધ્યાય-૨૭ સત્ય, મેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચારે યુગોમા લોકો કેવા પ્રકારના હોય છે, તેનું વર્ણન કરી, કલિયુગમા ભગવાનની લક્ષિતાનું માહાત્મ્ય, બીજા યુગોમા હજારો વર્ષના તપ, યજ્ઞ તથા દાનથી પણ અતિ શ્રેષ્ઠ છે, તે શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે

અધ્યાય-૨૮ તદ્દન વિરક્ત, અજગરની માફક અનાયાસે જે મળી આવે તેનાથી પોતાનો નિવાહ કરતા, એક મન્ત અવધૂત પોતાનું આત્મવૃત્તાન્ત-અધ્યા મન્યર્થો-પ્રહલાદજીને કહે છે, તે કથા નારદજી રાજા ધુમિષ્ઠિરને કહે છે

આ વેરાગ્યપ્રકરણ સત્તાર મિથ્યા હોઈ, તેમા મમતા કરવી તે મૂર્ખાઈ છે, પન્મા માનુ ભજન અને શરણુજ, છવને પરમ શ્રેયન્કર છે તથા વેરાગ્યમાજ કરન અભય અને આનન્દ રહેવા છે, તેનું પ્રતિપાદન કરે છે

૨ ભક્તિપ્રકરણ.

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણ વાદસેવનમ્ ।
 અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સખ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥
 હૃતિ પુંસાર્પિતા વિષ્ણૌ ભક્તિશ્ચેત્રચલક્ષણા ।
 ક્રિયતે ભગવત્યદ્દા તન્મન્યેઽધીતસુત્તમમ્ ॥

“ પરમ ઉદાર અને સર્વશક્તિમાન ભગવાન્ વિષ્ણુના ગુણોનું શ્રવણ કરવું, તે ગુણોનું મુખેથી કીર્તન-ઉચ્ચારણ-કરવું, તે ગુણોનું સ્મરણ કરવું, ભગવાનનાં ચરણકમલની ઉપાસના કરવી, પૂજા કરવી, નમસ્કાર કરવા, નમ્રતાથી ભગવાનના એક દીન સેવક તરીકે પોતાને માનવો, આ જગતના સ્વાર્થી દોસ્તો સાથે દોસ્તી નહિ પણ ભગવાનની સાથેજ દોસ્તી કરવી, અને પોતાની બધી ભાવનાઓ તથા આકાંક્ષાઓ તે સર્વેશ્વરનેજ અર્પણ કરવી, એ પ્રમાણે નવ પ્રકારની ભક્તિ પરમાત્મામાં અર્પણ કરવામાં આવે, તો તેજ શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ વિદ્યા-ભણતર-છે. ” ઉપરના ઉદ્ધારો ભગવાનના પરમ ભક્ત બાલક પ્રહ્લાદજી, પોતાના પિતા દ્વિરણ્યકશિપુએ ‘ હે પુત્ર ! તું શું ભણ્યો ? ’ એમ પૂછ્યું ત્યારે તેના પ્રત્યુત્તરમાં કહ્યા હતા. ભક્તિપ્રકરણનો સંશય, આ નવ પ્રકારની ભક્તિ કેમ પ્રાપ્ત કરવી તેજ છે. તેનું જ્વલન્ત દર્શાવત બાલક પ્રહ્લાદજી આખા જગતના ઇતિહાસને પૂરું પાડે છે. ભક્તિનો આનંદ અને ભક્તિની લહેજત તો ભક્તોજ બાણી શકે છે. સુખ દુઃખ તથા જીવન અને મૃત્યુ પણ ભક્તને સમાન લાગે છે. સંસારમાં મિથ્યા ભાવનું દર્શન કરનાર વ્યક્તિને, પરમપુરુષ કે જેમાંથી આ જગતની ઉત્પત્તિ થઈ છે તેના તરફ આગળ વધવા માટે બીજું સાધન-પગથીઉં-ભક્તિજ છે. આ લોકમાં પરમ આનંદ અને પરલોકમાં પરમ ઉન્નતિ માટે પ્રથમ સાધન જે

જોઈએ તે વેરાગ્ય છે, બીજું સાધન લક્ષિત, ત્રીજું યોગ અને ચોથું જ્ઞાન છે. વૈરાગ્ય વગર લક્ષિત પ્રાપ્ત ધ્યાય નહિ, લક્ષિત વગર, અતઃકરણની વૃત્તિઓને રોકવાની ક્રિયા-યોગ નિષ્કલ જાય છે, તથા યોગ વગર જ્ઞાન પણ દંઢ રહેતું નથી, એમ એ ચારે સાધનો પરસ્પર આશ્રયવાળા છે આ પ્રકરણમાં બીજું સાધન જે લક્ષિત તેની મીમાંસા પ્રસ્તુત છે.

લક્ષિત ‘લજ્ઞ’ ધાતુમાથી નિષ્પન્ન શબ્દ છે. ‘લજ્ઞ’ ધાતુનો અર્થ સેવા છે પરમાત્માની સેવા કરવી, પરમાત્માને શરણે જવું તે લક્ષિતની વ્યાખ્યા છે. ભગવાનના લક્ષ્યો ચાર પ્રકારના હોય છે, આર્ત-પીડિત, જિજ્ઞાસુ-જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળો, અર્થાર્થી યોગસાધનોને ઇચ્છતો અને અધ્યાત્મજ્ઞાનથી ઇશ્વરમાં પોતાની સંગતિ સાધનાર-જ્ઞાની આ ચારે પ્રકારના લક્ષ્યોમાં જ્ઞાન પૂર્વક જે મનુષ્ય ભગવાનનું ભજન કરે છે, તેજ ઉત્તમ છે, કારણ કે જ્ઞાનપૂર્વક ભજનનો આનંદ અપૂર્વ છે. પ્રાર્થના અને આત્માની પરમૈશ્વર સાથે ઊંડી સંગતિમાંથી જે આત્મપ્રમાદી પ્રાપ્ત થાય છે, તે અલોક છે. એ આનંદના મહાતાગરમાં તડલીન ગનેલા લક્ષ્યને, આ જગતના બીજા બધા આનંદો તુચ્છ લાગે છે એ આનંદમય દશામાં લક્ષ્ય પોતાની સાંસારિક પરિસ્થિતિને તદ્દન ભૂલી જાય છે, ભગવાનના શુભો તથા કૃપાનો વિચાર કરતા તે કોઈ વખતે હસે છે, કોઈ વખતે ભગવદ્દ્યોગથી હૃર્ષના આવેશથી અથવા કોઈ વખતે વિયોગથી તે રડે છે, કોઈ વખતે ભગવદ્ શુભોનો વિચાર કરતા આત્મભાન ભૂલી ઉન્મત્તની માફક તે નૃત્ય કરે છે, અથવા કોઈ વખતે ઉત્તમરસોક ભગવાનના ઉત્તમ શુભોનું મોટેથી ગાન કરે છે, આવી લક્ષ્યોની દશા હોય છે અને એ લક્ષ્યોનો પ્રતાપ પણ કંઈ સાધારણ નથી. વિશ્વરૂપ દર્શનની પ્રસાદી લક્ષ્ય અર્જુનને આપીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર કહે છે:—

નાહં ઘેદૈર્ન તપસા ન દાનેન ન ચેજ્યયા ।

શક્ય પર્વવિધો દ્રષ્ટું દ્રષ્ટવાતસિ માં ચથા ॥

મવત્યા ત્વતન્યયા શક્ય અહમેવવિધોઽર્જુન ।

જ્ઞાતું દ્રષ્ટુ ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥

હે અર્જુન ! “ વેદ, તપ, દાન, યજ્ઞ વિગેરે સાધનોથી પણ, જેમ તું હુમણાં મને જોઈ શક્યો, તેમ હું જોઈ શકાતો નથી, પણ હેપરંતપ ! કેવળ અનન્ય ભક્તિથીજ એ પ્રમાણેના મહારા સ્વરૂપનાં દર્શન, મહારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન તથા તત્ત્વથી મહારામાં આત્મસંગતિ સાધી શકાય છે. ” ભક્તિયોગનું આ ફલ સાધારણ છે ? ભક્તિના આવેશમાં ગદ્ગદિત સ્વર, રોમાંચ અને ભાવભીના હૃદયના ઊંડા આત્મસંધાનથી જન્મજન્માંતરનાં પાપો તથા વાસનાઓ પણ મળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. એ રીતે વાસનાઓનાં બીજ પણ ભક્તિથી નષ્ટ થતાં, ભક્તને ફરીથી કદિ પાપ કરવાની ઇચ્છા અથવા અસદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી તેથી, તે પોતાના પૂર્વ અપરાધની ક્ષમા માગવાને સંપૂર્ણ અધિકારી બને છે. ભક્ત અર્જુન પણ ભગવાનની કેવી રીતે ક્ષમા માગે છે:-

તસ્માત્પ્રણમ્ય પ્રણિધાય કાર્યં પ્રસાદયે ત્વામહર્માશર્માઙ્ગમ્ ।

પિતેચ પુત્રસ્ય સખેચ સખ્યુઃ પ્રિયઃ પ્રિયાચાર્હસિ દેવ સૌંદુમ્ ॥

“ હે પ્રભો ! તેથી મસ્તક તથા શરીરવડે આપને સાદાંગ હંડવત્ પ્રણામ કરી હું આપને પ્રસન્ન થવા પ્રાર્થના કરું છું, પિતા જેમ પુત્રના અપરાધને સહન કરી લે છે, મિત્ર મિત્રના અને પતિ જેમ સ્ત્રીના અપરાધને ઉપેક્ષા બુદ્ધિથી ચલાવી લે છે, તેમ તમે પણ મેં જાણ્યે અજાણ્યે કરેલા અપરાધોની ક્ષમા આપો ” આજી શુદ્ધ ભક્તોને ભગવાન ક્ષમા આપે છે એટલું જ નહિ, પણ તેમને આધીન બની જાય છે. તે માટે અંબરીષ વિગેરે રાજાઓનાં દયાંતો સુલભ છે. ભગવાનને આધીન બનાવી દેવા

જેટલી ભક્તિની આતુરતા અને ભક્તિનો પ્રકાર પણ આપણે અવશ્ય જાણવા જોઈએ તે માટે વિશેષ ન કહેતા, પૂર્વના રાજા ચિત્રકેતુ કે જેને નારદજીના ઉપદેશી વિદ્યાધરસ્વરૂપે વિહાર કરતા મહાદેવની નિન્દાથી પાર્વતીનો શાપ થયો, અને જે ત્વષ્ટાના યજ્ઞકુંડમાં ઇંદ્રના શત્રુરૂપે ઉત્પન્ન થયો, તે વૃત્રાસુર ઇંદ્રની સાથેના યુદ્ધપ્રસંગે લગવા નાના ભક્તોની આતુરતા આતુર મનોદશાનું વર્ણન કરે છે, તે જુઓ -

અજાતપક્ષા ઈવ માતર લગા સ્તન્ય યથા વત્સતરા ક્ષુધાર્તો ।

પ્રિય પ્રિયેવ વ્યુપિત વિપળ્લા મનોરવિન્દાક્ષ દ્વિદક્ષતે ત્વામ્ ॥

“ પાખ નહિ આવેલા પક્ષીના બચ્ચાઓ, આરો લેવા ગયેલી પોતાની માતાની, તથા ભૂખ્યા થયેલા વાછરડા પોતાની માતાને ધાવવાની, તેમજ પરદેશ સ્ત્રીધાવેલા પોતાના પ્રિયતમની જેટલી આતુરતાથી તેની પ્રિયા શહુ જોઈ રહે છે, તેટલીજ આતુરતાથી હે કમલનેત્ર ! મહારુ મન આપના દર્શન માટે આતુર બની રહ્યું છે-તલસી રહ્યું છે-”

પ્રિય પાંડવો ! ભક્તના મનની આતુર દશાનું આથી સુંદર વર્ણન બીજું શું હોઈ શકે ? એવા આતુર ભક્તોને લગવાનું આધીન હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

વળી જ્ઞાની મનુષ્યોનું જ્ઞાન પણ ભક્તિ વગર શોભતું નથી જ્ઞાનીઓને પણ અતઃકરણની નિરતર વિશુદ્ધિ માટે ભક્તિની ખાત્ર અપેક્ષા રહે છે આત્મ મહાકવિ ગુણાદિ શ્રીતુલસીદાસજી પણ ભક્તિની આવશ્યકતા જ્ઞાનીઓને પણ છે, તે બતાવતા કહે છે —

જહિ જ્ઞાનમાનવિમત્ત, તવ મયહરણી મન્દિ ન આદરી ।

તે પાર્વે મુરદુલ્ભપદાદપિ, ગરત હમ દેવત હરી ॥

વિશ્વાસ કરી સચ બ્રાહ્મ પરિહરી, દાસ તવ જ હો રહે ।

જપો નામ તવ ચિત્તુ શ્રમ તરે, મલનાથ રામ નમામહે ।

એટલું પ્રાસ્તાવિક વિવેચન કર્યો પછી, ભક્તિ માટે દિવસમાં કયો સમય મુખ્ય છે, તે જોઈએ. એમ તો દિવસમાં બધો વખત ભક્તિ થઈ શકે છે. તત્ત્વવિચારક ભક્તો તો, દિવસનાં પ્રત્યેક કાર્ય કરતી વખતે પણ, ભગવાનનું મનથી ભજન કરી શકે છે. સૂતાં, ખેસતાં, બેઠાં, ઊંઘતાં, ખાતાં, પીતાં, અને દરેક અવસ્થામાં ભગવત્સ્મરણ થઈ શકે છે અને તેમ કરવું પણ જોઈએ, છતાં મનની એવી એકાગ્રતા તો યોગથી ચિત્તવૃત્તિઓનો નિરોધ કરી બાહ્યનાર ભક્તોનેજ સુલભ છે, ખીબ સામાન્ય ભક્તો માટે એ દશા ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યારે ભક્તિના અંગનો મુખ્ય સમય કયો? તેના સંબંધમાં શરીર, માનસ અને વિજ્ઞાન શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સવારના સૂર્યોદય પહેલાં દોઢ કલાકનો નમય-ગ્રાહ્ય મુદ્દર્તન-ઉત્તમ માનવામાં આવ્યો છે. વૈદ્યકગ્રંથોમાં લખ્યું છે કે,—

બ્રાહ્મ મુદ્ધર્તે વૃત્તિષ્ટેત્ સ્વસ્થો રક્ષાર્થમાયુષઃ ।

શરીરચિન્તાં નિર્વર્ત્ય ચિન્તયેન્મધુસૂદનમ્ ॥

“સ્વસ્થ મનુષ્યે આયુષ્યની રક્ષા માટે ગ્રાહ્ય મુદ્ધર્તમાં બેઠવું, અને શરીર સંબંધી ચિંતાનો ત્યાગ કરી મધુસૂદન ભગવાનનું સ્મરણ કરવું.” સવારના સૂર્યોદય પહેલાં દરેક મનુષ્યે બેઠવું જોઈએ. શરીરની તંદુરસ્તી, માનસિક ઉન્નતિ તથા પરમ કલ્યાણ માટે પ્રાતઃકાલની નિદ્રા સર્વથા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. એ સમયમાં અજ્ઞાન પશુપક્ષીઓનો કલ્લોલ અને આનંદ જુઓ. એ આનંદ જોતાં પણ એમજ લાગશે કે, આખા દિવસરાત્રિમાં પ્રાતઃકાલનો સૂર્યોદય પહેલાંનો એ સમય જ પરમ આનંદ, પરમ શાન્તિ અને ભક્તિ માટે શ્રેષ્ઠ છે. તેથી આ સમય તો કોઈ પણ પ્રાણીએ પ્રમાદથી નિદ્રાવશ રહી નકામો ગાળવોજ નહિ.

ભક્તિને પરમ દૈવત માનનારાઓ માટે ઉપલી પ્રસ્તાવના થઈ. હવે કેટલાક સુધરેલા લોકો, જે આ જગતમાં ઇશ્વર અથવા એવી

કોઇ શક્તિના અસ્તિત્વનીજ ના પાડે છે, તેવા નિરીશ્વરવાદી નાસ્તિકો માટે લક્ષિતના માહાત્મ્ય તથા મીમાંસાની શી ઉપયોગિતા? તેવા સંદેહો માટે થોડાજ શબ્દો ! અનન્ત આકાશ, સૂર્યચંદ્રાદિ ગ્રહો, નક્ષત્રો, તારાઓ, પૃથ્વી, મોટી સરિતાઓ, સાગરો અને પર્વતરાજો, પૃથ્વીકંપ તથા જ્વાલામુખીનો રસ તથા બરફની વૃષ્ટિઓ, એ બધામાં, તથા મૃત્યુને પણ સ્થગિત કરવાની હામ ધરાવતા ડૉક્ટરો અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના જન્મમૃત્યુ અને જીવનની બધી પ્રક્રિયાઓમાં પણ, અમે તો કોઇ અનંત દૈવી શક્તિનો હાથ અવશ્ય માનીએ છીએ. જો એ દૈવી શક્તિ ન હોત તો વિધિવિધ પદવીધારી ડૉક્ટર મહાશયો તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પોતાની મેળે મરવાનું કદિ પસંદ કરત નહિ. એમ મૃત્યુસમયે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છતાં, અભિમાની લોકોને નિરીશ્વરવાદની વાતો કરવી હોય તો લહે કરે.

તે તેમને મુખારક ! ભારતની ધર્મપ્રાણુ જનતા તો દરેક કાર્યમાં પરમાત્માની શક્તિનેજ કારણ માની ઊંડા લક્ષિતભાવથી તેને શરણે જવામાંજ પોતાની પરમ કૃતાર્થતા માને છે, અને પોતાના અભિમાન કે અજ્ઞાનથી, લક્ષિતનો દિવ્ય આશ્રય નહિ લેનાર પ્રત્યેક પ્રાણીને, પરમાત્મા સાથે સંગતિ સાધવાની ક્ષણોમાં સહુભાગી થવાને સપ્રેમ નિમંત્રણ કરે છે. અરતુ !

અધ્યાય-૧. “ મોક્ષ એજ પરમ પુરુષાર્થ છે, તે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરવા માટે વરાગ્ય, લક્ષિત, યોગ તથા જ્ઞાનરૂપી સાધનોનો આશ્રય દરેક મનુષ્યે કરવો જોઇએ.” એમ ભગવાન્ ઉદ્ભવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨. સદ્ગુરુ વગર જ્ઞાન નથી અને દૃઢ જ્ઞાન એજ વેરાગ્ય તથા લક્ષિતનો આશ્રય છે, તેથી તે જ્ઞાન સદ્ગુરુ પાસેથી કેમ પ્રાપ્ત કરવું, તેનું વર્ણન દશમા સ્કન્ધમાં શ્રુતિઓ કરે છે.

અધ્યાય-૩. સદ્ગુરુ પાસેથી મુમુક્ષુએ શું શું શિખવું, તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન ભગવાન્ ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૪. જ્ઞાનક નામના ઋગ્વેદના મહાન્ ઋષિ સૂત પુરાણિકને “ અમે સર્વે જ્ઞાન લેવાની દૃઢ ઇચ્છાથીજ એકત્ર થયા છીએ, માટે વગરસંકોચે ખૂબ વિસ્તારથી અમને ભગવાન્ના શુણાનુવાદ સંભળાવો. ભજન વગરની બધી ક્રિયાઓ નિષ્ફલ છે, ” એ પ્રમાણે કહી ભક્તિનું માહાત્મ્ય ગાય છે.

અધ્યાય-૫. ભગવાન્ના પરમભક્ત ઉદ્ધવજી “ વેદો તથા શાસ્ત્રોમાં આત્મકથવાણુ માટે વિવિધ સાધનો જતાબ્યાં છે, તેઓમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ સાધન કયું ? કારણ કે બધાંને શ્રેષ્ઠ માનીએ તો તે સર્વનું એકી સાથે આચરણ થઈ શકે નહિ, માટે સૌથી સુલભ અને શ્રેષ્ઠ સાધન શું ? ” એમ ભગવાન્ને પૂછે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન્ “ ભક્તિજ્ઞ આત્મકથવાણુનો સર્વ શ્રેષ્ઠ અને સહેલો ઉપાય છે, ” એમ ભક્તિનું માહાત્મ્ય વિસ્તારથી કહે છે.

અધ્યાય-૬. “ ભક્તિજ્ઞ જો સર્વ સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તો તે ભક્તિયોગના કેટલા પ્રકાર છે ? ” તે પ્રશ્ન દેવહૂતિ કપિલને પૂછે છે, પ્રત્યુત્તરમાં કપિલભગવાન્ ભક્તિયોગના પ્રકારનું વર્ણન કરે છે.

અધ્યાય-૭. સાધુ પુરુષોનાં તથા ભક્તિનાં લક્ષણ, ઉદ્ધવજી ભગવાન્ને પૂછે છે. તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન્ સાધુ પુરુષોના તથા ભક્તિનાં લક્ષણો કહે છે, તેમજ “ તેવી ભક્તિ તથા સત્પુરુષના લક્ષણોવાળા સાધુ પુરુષોના સંગથી સંસાર સહેલાઈથી તરી જવાય છે, ” એમ સત્સંગમાહાત્મ્ય પણ કહે છે.

અધ્યાય-૮. “ નિષ્કામ અને હૃદયના ખરા પ્રેમથી કરવામાં આવતી ભક્તિ તો શ્રેષ્ઠ છેજ, પણ કેટલાક લોકો પોતાની મોટાઈ

અધ્યાય-૩. સદ્ગુરુ પાસેથી મુમુક્ષુએ શું શું શિખવું, તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન લગવાનું ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૪. જ્ઞાનક નામના ઋગ્વેદના મહાન્ ઋષિ સૂત પુરા બિંકને “અમે સર્વે જ્ઞાન લેવાની હઠ ઇચ્છાથીજ એકત્ર થયા છીએ, માટે વગરસંકોએ ખૂબ વિસ્તારથી અમને લગવાનના ગુણાનુવાદ સંભળાવો. લજ્જન વગરની બધી ક્રિયાઓ નિષ્ફલ છે,” એ પ્રમાણે કહી ભક્તિનું માહાત્મ્ય ગાય છે.

અધ્યાય-૫. લગવાનના પરમભક્ત ઉદ્ધવજી “વેદો તથા શાસ્ત્રોમાં આત્મકલ્યાણ માટે વિવિધ સાધનો બતાવ્યાં છે, તેઓમાં મોટી શ્રેષ્ઠ સાધન કયું? કારણ કે બધાને શ્રેષ્ઠ માનીએ તો તે અર્થનું એકી સાથે આચરણ થઈ શકે નહિ, માટે સૌથી સુલભ અને શ્રેષ્ઠ સાધન શું?” એમ લગવાનને પૂછે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં લગવાન “ભક્તિજ્ઞ આત્મકલ્યાણનો સર્વ શ્રેષ્ઠ અને સહેલો ઉપાય છે,” એમ ભક્તિનું માહાત્મ્ય વિસ્તારથી કહે છે.

અધ્યાય-૬. “ભક્તિજ્ઞ એ સર્વ સાધનોમાં શ્રેષ્ઠ છે, તો તે ભક્તિયોગના કેટલા પ્રકાર છે?” તે પ્રશ્ન દેવહૃતિ કપિલને પૂછે છે, પ્રત્યુત્તરમાં કપિલલગવાન ભક્તિયોગના પ્રકારનું વર્ણન કરે છે.

અધ્યાય-૭. સાધુ પુરુષોનાં તથા ભક્તિનાં લક્ષણ, ઉદ્ધવજી લગવાનને પૂછે છે. તેના પ્રત્યુત્તરમાં લગવાન સાધુ પુરુષોના તથા ભક્તિનાં લક્ષણો કહે છે, તેમજ “તેવી ભક્તિ તથા સત્પુરુષના લક્ષણોવાળા સાધુ પુરુષોના સંગથી સંસાર સહેલાઈથી તરી જવાય છે,” એમ સત્સંગમાહાત્મ્ય પણ કહે છે.

અધ્યાય-૮ “નિષ્કામ અને હૃદયના ખરા પ્રેમથી કરવામાં આવતી ભક્તિ તો શ્રેષ્ઠ છેજ, પણ કેટલાક લોકો પોતાની મોટાઈ

ખતાવવા તથા ઉદરપોષણ માટે લોકોને છેતરવા ખાતર ભક્તિ કરે છે, તેઓનો આ લોક તથા પરલોક બન્ને બગડે છે,” એમ શ્રુતિઓ દશમસ્કંધમાં પ્રતિપાદન કરે છે.

અધ્યાય-૯. “લગવાનના ભક્તો ઘણા હોય છે, પરંતુ તેમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ભગવદ્ભક્તનાં લક્ષણો કેવાં હોય છે?” તે નિમિરાજ હરિનામના યોગીને પૂછે છે, અને તે મહાત્મા ભગવાનના ઉત્તમ ભક્તનાં લક્ષણો કહે છે.

અધ્યાય-૧૦. ભક્તિની શ્રેષ્ઠતાનું વર્ણન કર્યા પછી, “લગવાન પોતે ભક્તોને કેટલા આધીન રહે છે, તથા ભક્તો તેમને કેવા પ્રિય હોય છે,” તે વર્ણન ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૧૧. ભક્ત મહુલાદજી દૈત્ય બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારની ભગવાનની ભક્તિ કેવી રીતે મેળવવી તેનો ઉપાય, તેમજ ભક્તિની શ્રેષ્ઠતાનો ઉપદેશ કરે છે.

અધ્યાય-૧૨. “જમે તેવો પાપી અને અધિકાર વગરનો મનુષ્ય પણ સત્સંગથી સંસારસાગરને તરી જાય છે,” એમ સત્સંગનું માહાત્મ્ય, ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૧૩. ભગવાનના પિતા વસુદેવ પોતાને ઘેરે પધારેલા નારદજીને ભગવદ્ધર્મનો પ્રશ્ન કરતા, “સાધુ પુરુષો કેટલા દયાળુ, કેટલા પરોપકારી, અને કેવા કડયાળુ કરનાર હોય છે,” તે કહી મહાત્માઓને દેવથી પણ જીંચી કોટિના માની, તેમને શરણે જાય છે, તે વર્ણન છે.

અધ્યાય-૧૪. “સર્વ વિષ્ણુમયં જગત્—આપ્તું જગત્ વિષ્ણુમય છે,” એમ સમજી, પ્રાણિમાત્રને તમાન ગણવાં, કોઈને દુઃખ ન

આપણું, લેદહદિ કરવી નહિ, સર્વનું કલ્યાણ ઇચ્છવું તથા પશુ-
પક્ષી ઇત્યાદિને પણ ભગવત્સ્વરૂપ સમજી નમસ્કાર કરવા, ઇત્યાદિ
ભગવત ધર્મોનું નિરૂપણ ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૧૫. નિમિરાજના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં, કવિ નામના
યોગી, ભગવત ધર્મોનું વિશેષ વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે, તે
પ્રકરણસંગત હોવાથી, ભગવત ધર્મનું નિરૂપણ યોગ્ય રીતે આ
અધ્યાયમાં થાય છે.

અધ્યાય-૧૬. દેવહૂતિ “ અજ્ઞાનનો નાશ કેવી રીતે થાય ? ” તે
કપિલજીને પૂછે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં કપિલભગવાન, સત્સંગથી
અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ, સાધુઓનાં લક્ષણો તથા ભક્તિનાં લક્ષણો
કહે છે.

અધ્યાય-૧૭. કર્મમાંજ મોક્ષ માનતા અને માયામાં બંધાયેલા
પ્રાચીનખહિં રાજા પાસે આવી, નારદજી તેને “ આ વિષયો તથા
ઈદ્રિયોનાં સુખો મિથ્યા—ક્ષણભંગુર—છે, માટે સંસાર પર
વૈરાગ્ય લાવવો, તથા કર્મો પણ ઉત્તમ ગતિને આપતાં નથી,
તેથી અધ્યાત્મજ્ઞાનજ મેળવવું, એજ જીવના ઉદ્ધારનો માર્ગ છે,”
ઇત્યાદિ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે.

અધ્યાય-૧૮. પોતાના પિતા હિરણ્યકશિપુને મારી ભયંકર-
સ્વરૂપે રહેલા નૃસિંહભગવાન પાસે પ્રહલાદજી, પોતાના માનસિક
ભાવો વ્યક્ત કરતાં, સંસારનું મિથ્યાપણું તથા ભક્તિની ઉત્તમતાનું
વર્ણન કરે છે.

અધ્યાય-૧૯. “ ભગવાનની પૂજા કેવી રીતે કરવી જોઈએ,
તથા તેના કેટલા પ્રકાર છે, તેમજ કયો સમય પૂજા માટે અનુકૂલ
સુ. ૫

છે ? ” ઇત્યાદિ ઉદ્ભવજીના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન્ પોતાની પૂજનના પ્રકારનું વિસ્તારથી વર્ણન કરે છે.

અધ્યાય-૨૦. ભગવાન્ પોતાના ભક્તોની સર્વ પ્રકારની કામનાઓને આપનાર છે, પરંતુ ભગવાન્ના ભક્તોને કોઈપણ પ્રકારની કામના થતીજ નથી, તેથી કેટલાક સકામ ભાવનાવાળા મનુષ્યો, કે જેમને તાત્કાલિક ફલની ઇચ્છા હોય, તેમણે ભગવાન્નાજ અંશરૂપ કયા દેવની ઉપાસના કરવી અને તેનાથી કયું ફલ મળે છે ? તેનું વર્ણન શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૨૧. પરમહંસ—સંપૂર્ણ મન્યાસ—ધર્મોના ઉપદેશ માટે અવતાર ધારણ કરેલા ઋષભદેવજી, પોતાના પુત્રોને “ જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવવું તે, તથા સકામ ઉપાસનાઓ અને આ બધું જગત્ મિથ્યા છે, ” વિગેરે કહે છે.

અધ્યાય-૨૨. “ ઇન્દ્રિયોનો વિજય, સંતોષ તથા સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ તેજ જીવન્મુક્તનાં લક્ષણો છે, ” એમ નારદજી રાજા યુધિષ્ઠિરને કહે છે.

અધ્યાય-૨૩. માયા ત્રિગુણાત્મિકા છે, તે ત્રણ ગુણોનાં લક્ષણો તથા વૃત્તિઓને જાણ્યા સિવાય, તેને છતી શકાય નહિ, તેથી ભગવાન્ ઉદ્ભવજીને ત્રણ ગુણની વૃત્તિઓનું વિવેચન કહે છે.

અધ્યાય-૨૪. ત્રણ ગુણો તથા તેમની વૃત્તિઓને છતી, મનુષ્ય કેવી રીતે ગુણરહિત થઈ નિર્ગુણ બ્રહ્મના માર્ગમાં વિચરી શકે છે, તે ગુણોને છતવાના ઉપાયનું વર્ણન ભગવાન્ ઉદ્ભવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨૫. ભગવાન્ની માયાથી મોહ પામેલા બ્રહ્મા વાઇ-રકાં તથા ગોવાળીઆઓનાં બાલકોને એક વર્ષપર્યંત બ્રહ્મલોકમાં

યોગનિદ્રામાં સુવડાવી દે છે, પરંતુ વ્રજમાં તો ભગવાન્ બધાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી કામ ચલાવે છે, તેથી વ્યવહાર અટકતો નથી. વર્ષને અંતે પ્રજ્ઞા ફરીને વૃદ્ધાવસ્થામાં આવીને ભગવાન્ની માયાના વિસ્તારને બુઝે છે, મનથી તે ભગવાન્ને શરણે જાય છે, ભગવાન્ પોતાના માયારૂપી પડદાને ખસેડી દે છે, ત્યારે જેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તે પ્રજ્ઞા પોતાના અપરાધની દામા માગતાં ભગવાન્ની મૃતિ કંદે છે અને ભક્તિનું માહાત્મ્ય ગાય છે.

અધ્યાય-૨૬ “ હરેક વસ્તુના વિધિનિષેધ તથા શુભદોષને વિવેક, વેદોમાળ કહેલો છે તેથી લેદદષ્ટિ વેદવિહિત છે, તે કેવી રીતે નિવૃત્ત થાય ? ” એમ ઉદ્ભવજી ભગવાન્ને પૂછે છે પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન્, વેદોમાં કહેલા કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાન એ ત્રણ માર્ગનું વિવેચન કરી ભક્તિમાર્ગની શ્રેષ્ઠતા બતાવે છે.

અધ્યાય-૨૭ વ્યવહારદશામાં વેદપ્રતિપાદિત કર્મમાર્ગમાં, પદાર્થોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો વિવેક, ભગવાન્ ઉદ્ભવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨૮ ભગવાન્ના મહાન્ ભક્ત ચિરંજીવ માર્કંડેયઋષિ તથા મહાદેવનો ત્રવાદ, આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યો છે તેમાં માર્કંડેયઋષિની નમ્રતા તથા કોઈ પણ વસ્તુની ઇચ્છારહિતતાનું ખાસ વર્ણન છે “ ભગવાન્ના અનન્ય ભક્તો, આ લોકના વિલાસવૈભવો, ઇન્દ્રપદના ભોગો કે પ્રહરપદનું ઐશ્વર્ય પણ ચાહતા નથી, તેઓ તો કેવલ ભક્તિમાળ મગ્ન રહી પરમ આનંદનો અનુભવ કરે છે, ” ઇત્યાદિ માર્કંડેયઋષિનું ચરિત્ર સૂત શોનકાદિક ઋષિઓને કહે છે.

૩ યોગપ્રકરણ.

ભગવાન્ પત જલિ “યોગશિત્તવૃત્તિનિરોધ-ચિત્તની વિવિધવૃત્તિઓને રોકી પોતાના સ્વાધીનમા રાખવી,” તેને યોગ કહે છે. આત્મા સ્વય પ્રકાશ છે, સ્વાધીન છે શરીરરૂપી સ્થ, કે જે ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાઓથી ચાલે છે તેમા ભેસનાર સ્થી તે છે ગાડીની અંદર ભેસનાર માલીકની મરજી પ્રમાણે, જે ગાડી તથા ઘોડાઓની ગતિ ન હોય, તો ગાડીની તથા તેમા ભેસનારની કેવી દશા થાય, તે કલ્પી લેયો. યોગ શબ્દ સાબળી ચમકી જવાનું કંઈ કારણ નથી માત્ર સન્યાસી, સાધુ, મહાપુરુષ કે સંસાર ત્યાગ કરેલા યતિઓ જ યોગસાધના કરી શકે, એવું કંઈ નથી દરેક મનસારી, દરેક છવ, દરેક દેવ તથા સાક્ષાત્ પરમેશ્વર પણ યોગી છે યોગનો આશ્રય કરી તે અનન્ત બ્રહ્માંડને ઉત્પન્ન કરે છે, રક્ષણ કરે છે અને અતે પોતાનામા સમાવી દે છે એ યોગ બે પ્રકારનો છે સધીજ અને નિર્બીજ મળીજ-માયાવિશિષ્ટ-યોગમાર્ગમા ઘણાખરા પ્રાણીઓ રહેલા છે, નિર્બીજ-માયારહિત-ત્રણ શુદ્ધથી પર યોગ, કે જેના પ્રતાપે અનન્ત સિદ્ધિઓ પણ યોગીની પામે અધકાયા કરે છે, તે યોગમાર્ગના દરેક મનુષ્ય અધિકારી નથી, કારણ તેમા કેટલાક ખામ નિયમો પાળવાના હોય છે સામાન્ય યોગના સળધમા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણચન્દ્ર શુ કહે છે, તે શુઓ --

અનાશ્રિતઃ કર્મફલ કાર્યં કર્મ કરોતિ ચ ।

સ સન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરગ્નિર્ન ધ્યાનિય ॥

“ જે મનુષ્ય કર્મના ફલની ઇચ્છા રાખ્યા વગર કરવા યોગ્ય કર્મોનું આચરણ કરે છે, તેજ ખરો સન્યાસી અને યોગી છે અગ્નિ ન રાખી, પાચ મહાયજ્ઞ ન કરે, અથવા વેદવિહિત ક્રિયાઓ છોડી દઈ, કર્મ ન કરે, તે યોગી નથી ” વળી ‘ યોગ કર્મસુ વી-

શાલમ—કરવા યોગ્ય કર્મોના કુશલતા-તત્પરતા-તેનું નામ યોગ ' એ સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાના આધારે દરેક મનુષ્યે પોતાને યોગી-કર્મયોગી- સમજવો જોઈએ સાક્ષાત્ ઇશ્વર પણ પોતાના સખીજ યોગનો આશ્રય કરી, કર્મ કરતા ન હોય તો આ જગત્ ક્યારેજ તૂટી ગયું હોય, નેમજ આપણે પણ આગમ અથવા અકર્મણ્ય જનીએ, તો આ સંમારમાં જીવવા માટે અયોગ્ય થઈએ વ્યવહારદશામાં કરવા યોગ્ય બધાં કર્મો કરવા, તેનું નામ કર્મયોગ છે એ યોગ વ્યવહારદશા માટે ખાસ છે, છતાં કદાચ સુસ્તપણે અન્ત સુધી તેનું જ અવલગન કરવામાં આવે, તો વ્યવહારદશાથી પણ આત્યંતિક ગતિ પામવાને અધિકારી થઈ શકાય. સંઆગના દર્શન શ્રવણ ઇત્યાદિ મિથ્યા પદાર્થોના સુખોપભોગ પછી, વિવેકી મનુષ્યને પોતાની મેજે વૈરાગ્યપ્રાપ્તિ થાય છે, વૈરાગ્યથી ભક્તિ અને ભક્તિથી ચિત્તવૃત્તિઓની એકાગ્રતારૂપ યોગ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે યોગની પ્રસાદીથીજ, દિવ્ય અધ્યાત્મજ્ઞાન કે જેમાં પન્થ શાંતિ અને પરમ આનન્દ છે, તે તેને મળે છે. પરંતુ વ્યવહારદશામાં કર્મયોગને આશ્રય નહિ કરીને, માત્ર અશક્તિથી ઉદરપોષણ કરવાના હેતુથી ધારણા કરેલા યોગની કંઈ કીમત નથી ઉદરપોષણ માટે યોગી બનેલાઓની અજ્ઞા ભારતવર્ષમાં આજે ઘણી મોટી છે તેવા યોગી થવાની કોઈએ એટા કરવી નહિ તેવા યોગીઓથી પોતાનું અહિકે કલ્યાણ, લોકકલ્યાણ કે પરલોકકલ્યાણ, કંઈપણ આધી શકાતું નથી શુમાઈજી શ્રીતુલસીદાસજી પણ કહે છે —

નારી મુર્દૈ શ્વસપત્તિ નાસી, મુઢમુઢાઈ મયે સન્યાસી ।

તે વિપ્રસન પૌંચ પૂજાવર્હી, વમયલોક નિજહાથ નસાવર્હી ॥

“શ્રી મરી ગઈ, ઘરની બધી સપત્તિ પહેલેથીજ પોતાના પ્રમાદથી નાશ પામી ગઈ, તેવા લોકો મુંડ મુંડાવીને મન્યાગી થાય છે, સંન્યાસી ગ્રાહણનો પણ શુરુ છે, એ નિયમ પ્રમાણે

તેઓ બ્રાહ્મણો પાસેથી પણ ચરણપ્રક્ષાવનાદિ પૂજા કરાવે છે, તેથી તેમનો આ લોક તો ખરાબ થયોજ છે, પરંતુ અયોગ્ય સંન્યામથી પરલોક પણ પોતાને હાથેજ તેઓ નષ્ટ કરે છે ” આવા શોકપ્રદ યોગીની દશામાથી બચાવી પરમાત્મા આપણને સાચા કર્મયોગી બનાવે, એજ પ્રાર્થના !

આ યોગપ્રકરણમાં લગવાને જગત્ની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ કરી, કેમ તેનું પોષણ કરે છે અને અંતે કેવી રીતે ઇશ્વરમા લય પામે છે ? તેનું ખાસ વર્ણન છે તે ઉપરાંત સંસારથી વિરક્ત અને ભક્તિપ્રાપ્ત નિષ્કામ યોગી, કઈ રીતે સિદ્ધિઓને મેળવે છે ? સિદ્ધિથી પણ પર થવાનો અધિકારી તે કેમ બને છે ? તથા યોગ કેટલા પ્રકારનો છે ? તેનાં લક્ષણો શા છે ? યોગનું ખરું તાત્પર્ય શું છે ? વિગેરે ખાસ વર્ણન કરવામા આવ્યું છે સક્ષેપમા સંસારનો કર્મ-યોગ—મગુણ બ્રહ્મની સૃષ્ટિ અને વિસ્તાર—તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના—નિર્બીજ યોગ સમાધિ—માટે મહાન ઋષિ પતંજલિએ બતાવેલા યોગશાસ્ત્રનો આ પ્રકરણમા ઘણો વિસ્તાર છે. સિદ્ધિ-ઓને અપાવનાર, તથા મોક્ષ સાધી આપનાર, યોગનાં મુખ્ય આઠ અંગ—યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ—છે તેના વિશેષ લક્ષણો તથા સિદ્ધિઓનો ઉલ્લેખ આ પ્રકરણમા છે, એટલે તેનું પિટપેપણ નહિ કરતા અધ્યાયોની સક્ષેપ અવતરણિકા જ નીચે આપવામા આવે છે

અધ્યાય-૧ આ જગત્ના કર્તા મહાન્ પરમેશ્વરની ઇચ્છા-પ્રમાણે ચાર પ્રકારના લય થયા કરે છે. નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક, આત્મતિક તથા નિત્ય બ્રહ્માનો દિવસ પૂરો થતા રાત્રિના પ્રાર-ભમા જે મૃદિલ્યવહાર બધ પડે છે તે “નૈમિત્તિક લય” કહેવાય છે, બ્રહ્માનું મો વર્ષનું આયુષ્ય પૂરું થતા જે લય થાય છે તે “પ્રાકૃતિક લય,” જીવની બ્રહ્મ સાથે સંગતિ-મોક્ષ—તથા બ્રહ્મજ્ઞાનથી

સર્વ પ્રકારના પ્રગંથને। લય-નાશ-થઈ જાય છે, તે “આત્યંતિક
 રૂપ” અને પ્રતિક્ષણે વિનાશની પ્રક્રિયા, જે આ જગતમાં ચાલી રહી
 છે, તે અણુ પરમાણુ તથા પિંડો બદલાવાની ક્રિયા, “નિત્ય લય” કહે-
 ાય છે. આમાં પ્રજ્ઞાના ૧૦૦ વર્ષના આયુષ્ય પછી જ્યારે પ્રાકૃતિક
 રૂપ થાય છે, ત્યારે આપું જગત્ જલમય થઈ જાય છે. દિવ્ય ૧૦૦
 વર્ષ સુધી, અર્ધાં તરવો તથા માયા, ભગવાન્ નારાયણમાં અંતર્ગત
 હો છે. ૧૦૦ વર્ષને અંતે નારાયણ ભગવાનને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કર-
 ાની ઇચ્છા થાય છે, ત્યારે યોગમાયાના પ્રભાવથી તેમના નાભિ-
 કમલમાંથી પ્રજ્ઞાની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થાય છે, તે મૈત્રેય વિદુરને
 કહે છે.

અધ્યાય-૨. સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા થવાથી, ભગવાન્
 નારાયણે પોતાનું સ્થૂલ શરીર જેને “વિરાટ દેહ” કહેવામાં આવે
 છે, તેને પ્રકૃતિનાં તરવો વિગેરે સાથે મળીને કેવી રીતે ઉત્પન્ન
 કર્યું, તે વર્ણન મૈત્રેય વિદુરને કહે છે.

અધ્યાય-૩. ભગવાનનું એવું સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીરજ
 આખા જગતનું મૂલ કારણ છે, તેમાં આ આપું પ્રજ્ઞાંડ રહેલું
 છે, તે પ્રજ્ઞાંડના કયા દેવતા ભગવાનના કયા સ્થાનમાં તથા બીજાં
 પ્રાણીઓ કયા કયા સ્થાનમાં રહેલાં છે, વિગેરે પરમાત્માના
 વિરાટ શરીરની વિકૃતિનું વર્ણન, શુકદેવજી રાજા યરીક્ષત્ને
 કહે છે.

અધ્યાય-૪. પરમાત્મા પોતેજ કાલપુરુષ છે. જગતની ઉત્પત્તિ,
 સ્થિતિ તથા વિનાશ તેમનેજ આધીન છે. નાસ્તિક લોકો જેમને
 માનતા નથી, તે કાલપુરુષનું જગતના નિયંત્રા તરીકે કેટલું
 બધું બલ છે, તેનું વર્ણન કપિભગવાન્ પોતાની માતા દેવ-
 દૂતિને કહે છે.

અધ્યાય-૫ “ જગત્ની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ ? ” તે પરીક્ષિત રાજાના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં શુકદેવજી, નારદઋષિ બ્રહ્મા પાસે જગત્ની ઉત્પત્તિ કરનાર કોણ છે વિગેરે પૂછવા ગયા હતા, તે વર્ણન કહે છે નારદજીને પ્રત્યુત્તર આપતા બ્રહ્મા, વિરાટ પુરુષના શરીરમાં આ સમસ્ત બ્રહ્માડની રચના કેવી રીતે થયેલી છે, તેનું વર્ણન કરે છે

અધ્યાય-૬ નારાયણ ભગવાનની ઇચ્છા અને આજ્ઞાનુસાર બ્રહ્માએ પ્રાકૃત તથા વૈકારિક સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, એમ એ છ પ્રકારની પ્રાકૃત, ત્રણ પ્રકારની વૈકૃત અને એક બન્નેની મિશ્ર, એમ દશ પ્રકારની બ્રહ્માની સૃષ્ટિનું વર્ણન, મૈત્રેય વિદુરને કહે છે

અધ્યાય-૭ વિરાટપુરુષની વિભૂતિઓનું વર્ણન બ્રહ્મા નારદજીને કહે છે

અધ્યાય-૮ સખીજ ધ્યાન કરવાના દેવતા આશ્રયમહિત ચિત્તવૃત્તિનિરોધાત્મક—યોગનું સ્વરૂપ, કપિલભગવાન પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે

અધ્યાય ૯ યમનિયમ વિગેરે યોગના આવશ્યક અંગોના લક્ષણ બળુવાની ઇચ્છાથી ઉદ્ભવજી તેમના સંબંધમાં ભગવાનને પૂછે છે, તેથી ભગવાન ઉદ્ભવજીને યમ નિયમ ઇત્યાદિની વ્યાખ્યા કહે છે

અધ્યાય-૧૦ સખીજ યોગની સ્થિર ધારણા માટે આસનને જ્ય કરવાની આવશ્યકતા છે સ્થિર બેઠા મિવાય ચિત્તવૃત્તિઓ કયાથી સ્થિર રહે ? તેથી યોગમાં ઉપયોગી પદ્માસન વિગેરે આસનોના લક્ષણ તથા ફલનું વર્ણન કપિલજી પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે

અધ્યાય-૧૧ ભગવાનનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું, તે ભગવાન પોતે ઉદ્ધવજીને કહે છે

અધ્યાય-૧૨ ભગવાનનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ, જે યોગીઓના હૃદય મંદમંદમાં વિરાજેલું છે તેની ધારણા કેવી રીતે કરવી, તે શુકદેવજી પરીક્ષિત રાજાને કહે છે

અધ્યાય-૧૩ ભગવાનના સગુણ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું, તે વિશેષ વિસ્તારથી કથિલજી પોતાની માતાને કહે છે

અધ્યાય-૧૪ શબ્દબ્રહ્મ-વેદવાણી-થી જે બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે તે, એટલે વેદના સગુણ બ્રહ્મના સ્વરૂપનું વર્ણન ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે

અધ્યાય-૧૫ નાદબ્રહ્મ એટલે વેદનારાયણની ઉપાસના કેવી રીતે કરવી, તેના કેટલા વિભાગ છે વિગેરે વર્ણન, સૂત શૌનકાદિક ઋષિઓને કહે છે

અધ્યાય-૧૬ એ પ્રમાણે સગુણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પણ, જડ તરવોવાળી પ્રકૃતિ તથા પુરુષના જ્ઞાનથીજ શુદ્ધ મોક્ષાધિકારી થાય છે તે, તેમ પ્રકૃતિ અને પુરુષના જ્ઞાનનો વિવેક કેમ પ્રાપ્ત કરવો, તે કથિલજી પોતાની માતાને કહે છે

અધ્યાય-૧૭ આત્મામાન સર્વ શક્તિઓ રહેલી છે, અને જીવાત્મા એ સાક્ષાત્ ઇશ્વરજ છે, તે તથા આત્મામાં આ જગતના દરેક પદાર્થની કેવી રીતે ઉત્પત્તિ થઈ અને લય કેવી રીતે થાય છે, તે ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે

અધ્યાય-૧૮ જગતની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાન કારણરૂપ મહત્તરત્વ, પ્રકૃતિ, પાંચ મહાભૂતો, તેમની તત્ત્વમાત્રાઓ, મન, બુદ્ધિ, અહુ-

કાર અને ચિત્ત વિગેરે કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયાં તથા આ શરીરમાં કયાં રહેલાં છે, વિગેરે વર્ણન કપિલભગવાન્ પોતાની માતા દેવહૂતિને કહે છે.

અધ્યાય-૧૯. આ જગત્માં જીવામાં આવતી બધી વસ્તુઓને મિથ્યા, તથા કેવળ આત્માનેજ સત્ય કેવી રીતે સમજવો, તે નારદજી યુધિષ્ઠિરને કહે છે.

અધ્યાય-૨૦. શ્રુતિઓ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરતાં તેની સ્તુતિ કરે છે, તે વર્ણન છે.

અધ્યાય-૨૧. વારંવાર જન્મમરણ ધારણ કરવાં કેને અભીષ્ટ હોય ? ઘણાઓ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે કોઈકનેજ અપુનર્જન્મ-માર્ગમાં સફલતા મળે છે, કારણ કે એ માર્ગમાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નો છે. તે વિઘ્નોને કેવી રીતે દૂર કરવાં, તે ભગવાન્ ઉદ્ધવ-જીને કહે છે.

અધ્યાય-૨૨. “જેને મૃત્યુ થોડા વખતમાં પ્રાપ્ત થવાનું છે તેવા જીવે શું કરવું, કે જેથી તેને મૃત્યુનો લય લાગે નહિ અને પરમ આનંદ સાથે તે પોતાની સદ્ગતિ સાધી શકે ?” એવા પરીક્ષિત રાજાના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં “ઘરનો ત્યાગ કરી સર્વભાંથી આસક્તિ છોડી દઈ, દેહત્યાગ વખતે ભગવાનના સ્થૂલ સ્વરૂપની ધારણા કેવી રીતે કરવી” તે શુકદેવજી કહે છે.

અધ્યાય-૨૩ થી ૨૫. દેહત્યાગ વખતે મનુષ્યે કેવા વિચારો રાખવા તથા દેહત્યાગ કેવી રીતે કરવો, કે જેથી સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય ? તે યોગીઓના દેહોત્ક્રમણની વ્યાખ્યા, શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૨૬. જીવને જન્મમૃત્યુ કેવી રીતે થયા કરે છે, તથા

પૂર્વજન્મની સ્મૃતિને ભૂલી જઈ જીવ કેવી રીતે જ્ઞાન્તિ પામી જાય છે? તે ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨૭. આ જગત્માં નાના પ્રકારના રોગ, ચોરી, રાજ. દંડ, શત્રુભય વિગેરે ઘણા લયો છે, તેમાં મૃત્યુનો ભય સૌથી મહાન છે, તે ભયને કેમ નિવૃત્ત કરવો? તે શુકદેવજી રાજા પરીક્ષિતને કહે છે.

અધ્યાય-૨૮. યોગની બધી પ્રક્રિયાઓ સાથે, ચિત્તવૃત્તિને નેરો પાછું કરે, તેમાં આવતાં વિઘ્નોને દૂર કરે, તેમ છતાં યોગી જોને એક મહત્ત્વ વિઘ્ન દૂર કરવાનું હોય છે, અને તે વિઘ્ન મીઠું કોઈ જ નહિ, પણ તપ તથા યોગથી ઉત્પન્ન થયેલી બૂઠા નૂઠા પ્રકારની સિદ્ધિઓ છે. સંસારની સર્વ પ્રકારની આસક્તિ-માર્થ છૂટેલો મહાયોગી પણ આ સિદ્ધિઓની લાલચમાં ફસાઈ જાય છે, તેનું મેળવેલું યોગસામર્થ્ય નષ્ટ થાય છે અને ફરીને પણ જન્મમરણના ચક્કરમાં તે આવી પડે છે. માટે તે સિદ્ધિઓથી યોગીએ હંમેશાં દૂર રહેવું, તેવા હેતુથી અદાર સિદ્ધિઓનાં લક્ષણો તથા કઈ ધારણાથી કઈ સિદ્ધિ મળે છે, અને કેવી રીતે તેમની લાલચમાંથી બચવું, તે ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨૯. આ ભૂમિના મહાન ચક્રવર્તી રાજાઓ પણ સંસાર ભોગવીને વૈરાગ્ય પામી લક્ષિત, યોગ તથા જ્ઞાનના માર્ગે પરમ પદને પામ્યા છે. એવા રાજાઓમાં પૃથુરાજાનું ચરિત્ર જાણુવા લાયક છે, તેથી સંપ્રેષ વિદુરને પૃથુરાજાનો આત્મયોગ કહે છે.

૪ જ્ઞાનપ્રકરણ

“ તમેવ ચિદિત્વાગ્તિમૃત્યુમેતિ નાન્ય પન્થા વિચિતેઽયનાય ”

“ તેજ મહાપુરુષને જાણીને મૃત્યુને પેલે પાર જીવ જઈ શકે છે, પરમ શાંતિ અને અવિનાશિ સ્થાન માટે એ સીવાય બીજો કોઈ પણ માર્ગ નથી ” સુર પાઠકો! જ્ઞાનપ્રકરણ માટે આગળ ઘણું કહેવાઈ ગયેલું હોવાથી હવે વિશેષ પ્રસ્તાવના લખવાની રહેતી નથી વરાગ્ય, લક્ષિત અને યોગ, એ ત્રણેનો આશ્રય દેહ તત્ત્વ જ્ઞાન છે જ્ઞાન વગર મેળવેલા સંસ્કારો દ્વારા નષ્ટ થઈ જાય છે. “ આપણા શરીરમાં વિરાજતો આત્મા, એજ આખા જગત્માં વ્યાપક છે, તેનાથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી ” એવું જ્ઞાન મેળવવા માટે અનંત જન્મો સુધી પ્રયત્નો કરવા પડે છે ગમે તેવી લક્ષિત, વરાગ્ય કે યોગનું પરિણામ દેહ અધ્યાત્મજ્ઞાનજ છે જ્ઞાન સ્વયં પ્રકાશ છે, જ્ઞાનથી સિદ્ધ થયેલા જીવો, ફરીને માતાન ગર્ભમાં-સ સારના જન્મમરણરૂપી બંધનમાં-આવતા નથી, તેથી તે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા તરફ પૂરતું લક્ષ્ય દરેક મનુષ્યે આપણે જોઈએ સ સારના ભૌતિક પદાર્થોના જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન કરતા આત્માનું આ જ્ઞાન અતિ ઉચ્ચ કોટિનું છે, તેમાંથીજ સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનની શાખાઓનો વિસ્તાર થયેલો છે, અને તેમાંથીજ પરમ શાંતિ સુખ અને આનંદનો અનુભવ થઈ શકે છે તેથી એવા ઉત્તમ અધ્યાત્મજ્ઞાનનું જ જેમાં વર્ણન છે, તેવા પ્રકરણના અધ્યાયોની સમીક્ષા કરીએ

અધ્યાય-૧ “ વેદમાં કહેલા કર્મો કરવા યોગ્ય છે, કે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કે માત્ર અજ્ઞાન દશામાં કર્મો કરવા અને જ્ઞાની દશામાં કર્મો છોડી દેવા જોઈએ અથવા તો જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી

પણ કર્મો તો કરવાંજ જોઈએ,” ઇત્યાદિ સંશય થતાં ઉદ્ધવજી ભગવાનને પૂછે છે. તેના પ્રત્યુત્તરમાં “ ચિત્તની શુદ્ધિ માટે કર્મોની આવશ્યકતા છે, ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી ભક્તિ તથા જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય તેવાં કર્મો કરવાં, આ સમસ્ત જગતનો પ્રપંચ અવિદ્યાથી ભ્રાંસે છે, વાસ્તવિકમાં બધું ઇશ્વરમય છે, ” એમ જ્યારે સમજાય અને શરીરના સુખદુઃખાદિ ધર્મો નષ્ટ થઈ જાય, ત્યારે કર્મો કરવાની ખાસ જરૂર રહેતી નથી. તે વખતે ‘ દેહત આત્મચિંતન, એજ કર્મ ગણાય છે, ’ એમ ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૨. પ્રકૃતિ અને પુરુષનો વિવેક ઉદ્ધવજી ભગવાનને પૂછે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં ભગવાન પ્રકૃતિનો મિથ્યાભાવ તથા આત્માની સત્યતા વિષે વિવેચન કરે છે. પ્રકૃતિના પ્રપંચરૂપ સૂક્ષ્મ દેહનું કોષ્ટક પણ અહીં આપેલું છે, કે જેથી પ્રકૃતિની સત્તા અને વિસ્તાર ક્યાં સુધી છે તે જાણી શકાય.

અધ્યાય-૩. “ જીવ અને ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં કંઈજ ભેદ નથી, દેહત માયાની ઉપાધિથી કરેલો ભેદ છે, તે ભેદને જે મનુષ્ય ભગવાનને શરણે જાય છે, તે ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી દૂર કરી શકે છે, ” એમ સૂત શૌનકાદિક ઋષિઓને કહે છે.

અધ્યાય-૪. “ પ્રકૃતિનાં મુખ્ય તરવો કેટલાં છે ? ” તે ઉદ્ધવજી ભગવાનને પૂછે છે, ભગવાન તેના પ્રત્યુત્તરમાં ૪ થી માંડી ૨૮ પર્યંત તરવો જૂઠા જૂઠા ઋષિઓએ માનેલાં છે, તે વિસ્તારથી કહે છે.

અધ્યાય-૫. પ્રકૃતિના પ્રપંચરૂપ જડ તરવોને જાણ્યા સિવાય શુદ્ધ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માનું જ્ઞાન થાય નહિ, તેથી તરવોનાં લક્ષણો ભગવાન ઉદ્ધવજીને કહે છે.

અધ્યાય-૬. વિષ્ણુ ભગવાનના સ્વરૂપનું વર્ણન નિમિ રાજા

અધ્યાય-૨૨ જ્ઞાની મનુષ્યને ટાઢતડકો, હુર્ષ્યોક, સુખ-
દુઃખ સર્વ સમાન થઈ જાય છે, કારણ કે તેને દરેક અવસ્થામાં
ઈશ્વરનોજ સાક્ષાત્કાર થાય છે, છતાં કોઈ વખતે અત કરણની
વૃત્તિઓમાં ભેદભાવ ઉત્પન્ન થઈ આવે છે, પરિણામે સુખદુઃખ,
માનાપમાન, તેને લાગે છે, તેથી તેનું અધ પતન થાય છે, માટે
જ્ઞાની મનુષ્યે તો કોઈ પણ દશામાં ખીલ્લોથી ઘટા અથવા
પોતાની મેળે પ્રાપ્ત થતા સુખદુઃખને સમાનજ ગણવા બેઠ્યો,
એજ જ્ઞાનનું ખરું રહસ્ય છે, તે સ બધામાં માળવાના એક કૃપણ
પ્રાણીનો ઇતિહાસ લગવાનું ઉદ્દવશને કહે છે

અધ્યાય-૨૩ “જ્ઞાનયોગ કેમ પ્રાપ્ત કરવો તથા તેના લક્ષણો
કેવા છે?” વિગેરે લગવાનું ઉદ્દવશને કહે છે.

અધ્યાય-૨૪ “આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે દૃઢ થાય, તથા તેના
માર્ગમાં આવતા વિષ્ણોની કેમ નિવૃત્તિ થાય?” તે લગવાનું ઉદ્દ
વશને કહે છે

અધ્યાય-૨૫ લગવાને હું સં-વરૂપ ખારણ કરી સનકાદિક
ઋષિઓને ઉપદેશ આપ્યો હતો તે સમસ્ત અધ્યાત્મજ્ઞાનના સાર
રૂપ ઉપદેશ આ અધ્યાયમાં આપવામાં આવ્યો છે.

અધ્યાય-૨૬ “પ્રકૃતિ જડ અને પુરુષ ચૈતન્ય છે, પ્રકૃતિ પરત ત્ર
તથા આત્મા સ્વાધીન છે,” એવા પ્રકારના જ્ઞાનથી છુવને મોક્ષ પ્રાપ્ત
થાય છે, તે લગવાનું ઉદ્દવશને કહે છે

એ પ્રમાણે ચાર પ્રકરણોની પ્રસ્તાવના પછી પાંચમા અધ્યાત્મ
પ્રકરણની પ્રસ્તાવના લખવી, તે સોનાપટ ઢાળ ચડાવવા જેવું
છે લગવાનું શ્રીશ કરાચાર્યના ઉત્તમ વેદાન્તનિબંધોની શ્રેષ્ઠતા
વિષે કહેવાનું હોયજ નહિ. ફક્ત ભાષાતર મેં કર્યું છે, તેથી

તેમાં કોઈ પણ પ્રકારની ક્ષતિ હોય, તો સુસ પાઠકો દરશુજર કરશે એવી આશા છે.

અનિત્યમાં પ્રાણીઓ જ્ઞાનવિજ્ઞાનસ પસ થઈ, વિદ્યા તથા કલા-
ઓને પ્રકાશ જગત્તે આપે, ક્ષત્રિયો ભારતના શૂરવીર મંતાને થઈ,
પ્રાચીન તથા અર્વાચીન યુદ્ધ સામગ્રીથી વિભૂષિત બની, ભારતનું
રક્ષણ કરે, કારણ કે સમસ્ત વિશ્વમાં ફક્ત એક ભારતવર્ષજ
એવો દેશ છે, કે જ્યાં આત્મરક્ષણ માટે પણ આજ અને શસ્ત્રની
વાલીમ નથી, હુથિયારણ ધીના કાયદાને લાંબી લડાયક ક્ષત્રિયાદિક
ગતિઓ રદ કરાવે અને પોતે વીર બને, વૈશ્વે વ્યાપાર વાણિ
બ્યતા વિકાસથી આખી સુધરેલી દુનીઆના મોટા શરેફ-બેંકરો-
બને અને શૂદ્રો એ ત્રણે વર્ણોની ઇર્ષ્યાંરહિત ભાવે સેવા કરે,
એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. એ પ્રમાણેની વર્ણવ્યવસ્થાનેજ
અમે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય કે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા કહીએ છીએ.
પરમાત્મા તેવું સ્વરાજ્ય-પુનઃ વર્ણશ્રમધર્મનું દૃઢ સ્થાપન-
ભારતને જલ્દીથી આપે, એજ તેમનાં ચરણકમલમાં સમર્પિત
સહૃદય વિનમ્ર પ્રાર્થના છે. અસ્તુ ।

इत्यलमतिविस्तरेण ।

જિ સ. ૧૯૮૭
માસ શુક્લ પચમી,
વિાવવાડી, ઘર નં ૯૨,
સુ.અમ-૨.

નિવેદક:—
પ કિત ધનંજય મુરારિ પાંધી.

“શ્રીસુબોધસિંધુ” માટે મળેલા અભિપ્રાયો.

“શ્રી ગોકુલનાથ તેજપાલ સંસ્કૃત કેલેજ”ના
પ્રધાન અધ્યાપકનો અભિપ્રાય.

“શ્રીસુબોધસિંધુ” નામના ગ્રન્થના કેટલાક ભાગની મે સમીક્ષા કરી છે, અને આ સંગ્રહ મને ઘણાજ પસંદ પડ્યો છે. વિદ્વાનોનું આ સમયમા કર્તવ્ય છે, કે આવા આવા ઉત્તમ શાસ્ત્રીય વિષયોના ભાષાતરથી સંસ્કૃત સાહિત્યને સંસ્કૃત નહિ જાણનાર જનતાના પ્રસંગમા લાગી તેના ધાર્મિક સંસ્કારો દઢ કરવા આ ગ્રન્થની સાથે આપવામા આવેલી ભૂમિકા અત્યંત મનન કરવા લાયક છે. ભૂમિકાના લેખક પંડિત ધનંજયજી મહેારી સાથે લાખા વખતથી પરિચિત છે, પરંતુ તેમની પ્રતિભામા મહેારો વિશેષ વિશ્વાસ તો આ ભૂમિકાના અવનોડન પછીજ યથો છે.

મુબઇ
સં ૧૯૮૭ ફાલ્ગુન
શુક્ર ૨ ગુરુવાર

}

લી
રમાપતિમિત્ર.

વસનજી મનજી સંસ્કૃત પાઠશાળા-જુની હનુમાન ગલી-ના
પ્રધાન અધ્યાપકનો અભિપ્રાય.

“શ્રીસુબોધસિંધુ” નામનું પુસ્તક મે વાંચ્યું, તેમા ચંદ્રાચ, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન એમ ચાર પ્રકરણો ગોઠવ્યા છે. પાછળથી તત્ત્વબોધ, આત્મ બોધ અને વાક્યવૃત્તિ, એમના ભાષાતર પણ આપ્યા છે, એટલે આ ગ્રન્થ સુસુષુત્તે જરૂર ઉપયોગી છે, એમ કહ્યા સિવાય ચાલશે નહિ. શ્રીમદ્ભાગ વનમા છુટા છુટા સર્વે જનના પ્રકરણોના અધ્યાયોને અનુક્રમથી લઈ જરૂર હોય ત્યાં ગોઠવવાથી વાચનાર સહેલાઈથી તે વિષય સમજી શકશે. આ બાબતમા સપાઠકને ધન્યવાદ થયે છે અને પ્રસ્તાવના તથા ખીજા ત્રણ પુસ્તકોનું ભાષાતર કરનાર પંડિત શ્રી ધનંજય મુરારી પાંધીએ સારો શ્રમ લીધો છે. પ્રસ્તાવના જો કે ઘણી વિસ્તૃત છે, પણ વાચવા યોગ્ય છે, તો તે જન્ને જાણના પરિશ્રમને આ પુસ્તક વાંચી સફળ કરશે. એવી સનાતનધર્મનિષ્ઠ નરનારી એને અપામણ છે.

મુબઇ
વિ સ ૧૯૮૭ ફાલ્ગુન
શુક્ર ૪ રવિવાર.

}

દ. હરગોવિંદ ચદુગમ શાસ્ત્રી.

જ્યોતિર્વિભૂષણ, વિદ્યાભાસ્કર, મહોપદેશક, પ્રાણાચાર્ય પડિતજનો અભિપ્રાય.

“શ્રીસુખોદસિધુ” નામનો ગ્રન્થ મેં સારી રીતે વિચાર્યો છે આ ગ્રન્થ સનાતન વર્ણાશ્રમધર્મી પ્રગતને ધણેજ ઉપયોગી થશે એમા તો કંઈ સંશય નથીજ, પરંતુ વૈષ્ણવ જનતાને તો આ ગ્રન્થ વગર ચાલશેજ નહિ, એમ હું માનું છું શ્રીમદ્ભાગવતમાથી ચૂટેલા ગીતો તથા સગ્રહો ઘણા છપાઈ ચૂક્યા છે, પરંતુ “સુખોદસિધુ” જેવો સગ્રહ કોઈ ઠેકાણે સુપ્ત નથી વેરાન્ય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન, એ ચાર પ્રકરણના અભ્યાસની સકલના વણીજ બુદ્ધિપૂર્વક કરવામા આવી છે શ્રીમદ્ભાગવત એ મહાસાગર છે, મહાસાગરનું મથન કરી, મેળવવાની વસ્તુ-જ્ઞાનરૂપી અમૃત-આવા પ્રયાસને પરિણામેજ પ્રાપ્ત થાય છે દેવતાઓ ક્ષીર સમુદ્રને જોઈ તૃપ્ત થયા ન હતા, પરંતુ તેના સારરૂપ અમૃત માટે તેમણે કેટલો પરિશ્રમ કર્યો હતો, તે સુપ્રસિદ્ધ વાત છે તેમજ શ્રીમદ્ભાગવતરૂપી મહાસમુદ્ર-ના સારરૂપ અમૃત, તે આ “સુખોદસિધુ” છે તેનું સેવન કરનાર ધાર્મિક સજ્જનો તથા સર્વારીઓ કૃતાર્થ થશે છે. ૪૮મા આયોના ભગવાન શ્રી શંકરાચાર્યના ત્રણ નિબંધો-તત્ત્વબોધ, આત્મબોધ અને વાક્યવૃત્તિ-ઘણેજ મનનીય છે તેમજ ભાષાતર પણ સરલ શૃંગારાતીમા હોવાથી મુમુક્ષુઓને તે અત્યંત જ્ઞાનપ્રદ થઈ પડશે, તેમજ ભૂમિકા, જે અલકારભૂષણ પદ્ધિ ધનંજય મુરારિ પાંધીએ લખેલી છે, તે ઘણીજ સમયોચિત અને વિદ્વાનોના પણ મન રંજન કરનારી છે આ પુસ્તકની ભૂમિકા એક મનન કરના લાયક નિબંધ છે, અને તેથી સનાતનધર્મનિષ્ઠ જનતાને ઘણો લાભ થશે, તથા મુખ્ય જનતાને ધર્મનું ખરું રહસ્ય સમજાશે હું આ પુસ્તક-વાચના મનન કરના તથા પ્રચાર કરવાની દરેક વર્ણાશ્રમધર્મી વ્યક્તિને ભનામણ કરું છું.

મુખ્ય
 નિ સ ૧૯૮૭ કાલ્યાણ } પડિત શ્રીકૃષ્ણ મોહનજી શર્મા કાર્તાતિક.
 સુકન પચમી, રવિવાર

“શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પાઠશાળા” પીકેટ રેલ્વે-ના

પ્રધાન અધ્યાપકનો અભિપ્રાય.

“શ્રીમુખોદધિમિંધુ” નામના ગ્રંથનું મેં અવલોકન કર્યું, મને આ સમગ્ર ઉત્તમ લાગ્યો. આ ગ્રંથમાં જેવી સકલના કરવામાં આવી છે, તેવી લાગ્યેજ ખીજે થઈ શકે. વેદની શાખાઓ તથા બ્રહ્મસૂત્રના પ્રશ્નોના, તથા શ્રીમન્મહાભારત, શ્રીમદ્ભગવત્તાદિ અદ્વૈત પુરાણોના કર્તા વેદવ્યાસ ભગવાનના નામથી ભાગવત્વર્ષમાં કાણુ અપરિચિત છે? તેમજ તેમની શ્રેષ્ઠ પુરાણકૃતિ—શ્રીમદ્ભગવત્—જે બધા પુરાણ, બધા ઉપનિષદ અને બધા દર્શનશાસ્ત્રોના જ્ઞાતથી ભરેલી છે, એ વાનને પણ કાણુ નથી જાણતું? શ્રીમદ્ભગવત્માં અનેક રસિક માયાઓ છે, પરંતુ મોક્ષમાર્ગના અભ્યાસીઓને તો, તેનો જ્ઞાનવિભાગજ વિશેષ અભ્યાસ કરવા લાયક છે. તેથી સમગ્ર ભાગવતમાથી તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા અખ્યાયોની યોગના આ પુખ્તકમ્પ કરવાથી, તે ધણુ ઉપયોગી જણાય છે. વળી મોક્ષમાર્ગના મોપાનરૂપ યૌગ્ય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન એમ ત્રણ પ્રકરણની રચના તથા તેમાંના અભ્યાસોની સંગતિ જોના આ પુખ્તક અપૂર્વ છે. છેલ્લા પ્રકરણમાં જોડવામાં આવેલા ભગવાન શ્રીશંકરાચાર્યના ભાગતરમહિન ગ્રંથ નિખયો વેદાતના દર્પણસમાન દેવાથી, પુખ્તકની ઉપયોગિતામાં વધારો કરે છે. પુખ્તકની અદ્વૈત લેવામાં આવેલી મોધો પણ અત્યંત મનન કરવા લાયક અને પ્રાસંગિક છે. પુખ્તકની પ્રગટાવના જે પંડિત ધનંજય મુરારિ પાંધીએ લખી છે, તે પણ પ્રશંસાપાત્ર છે. પ્રગટાવના આધુનિક મમયમાં ધમ તથા ધર્મપ્રચાર માટે સદ્ગ્રંથોની આવશ્યકતા ધણી સચોટ રીતે પૂરવાર કરે છે, તેના વાંચનથી ધાર્મિક જનનાને ધણુ જાણવાનું મળશે.

સનાતન વર્ણાશ્રમધર્માનુયાયી પ્રજા, આ ગ્રંથનું સારી રીતે વાચન તથા મનન કરે, તો વિષ્ણુ થોના કટલાક ધાર્મિક ગ્રંથોને જાણવા તે ભાગ્યશાળી થશે. સ્ત્રી, પુરુષ, કે બાલક, કોઈએ પણ પોતાની આધ્યા

ત્રિંક ઉત્પત્તિ માટે આ પુસ્તક અવશ્ય વાચ્યું ગોચર છે તેથી આ ગ્રંથને ઉત્તેજન આપવાની હું હસામણુ કરું છું.

શુભ્યુત શુ ૯, શકે ૧૮૫૨. }

શાસ્ત્રી નરહરિ.

“ ગુજરાતી ” પત્રના ઉપતંત્રીનો અભિપ્રાય.

“શ્રીસુખોદસિંધુ”:-આ નામને અન્વય કરનારો, એટલે કે અધ્યાત્મજ્ઞાનના બોધના સાગર જેવોજ સદ્ગ્રંથ છે મુખ્યત્વે શ્રીમદ્ભાગવતના આગ્રસ્થના ચોક્કસ અધ્યાયોને પરાચ્ય, ભક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન એવા આગ્ર પ્રકરણોમાં સકલના પૂર્વક વ્યવસ્થિત કરીને તે તે પ્રકરણદ્વારા સુમુક્ત વાચકને તે તે પ્રકરણના અગભૂત વિષયોનું સુખવાચક પરિજ્ઞાન કરાવવાના શુભ અને પ્રશરમ હેતુથી પ્રસ્તુત ગ્રંથની આ જે સંયોજના ગ ગ લગભગ-શંકર હરિભાઈ જોશીએ કરેલી છે, તે માટે નિઃસંશય તેઓ બોધેશુ શુર્જર વાચકવૃન્દના ધન્યવાદજ નહિ પણ આશીર્વાદનેય પાત્ર છે, એમ આ સમગ્ર ગ્રંથના વાચનથી તેમજ તેની યોજનાના અવલોકનથી મારે કહેવું જોઈએ. વળી એમણે તે ઉપરાંત અધ્યાત્મવિદ્યાનું કે જેનો મમાવેશ સામાન્ય રીતે ઉપરના આગ્ર પ્રકરણોમાં થયેલો છેજ, છતાં ખાસ પ્રકરણ પાડીને તેનું પરિજ્ઞાન બોધેશુ વાચકને કરાવવાને ભગવાન ભાગ્યકાર શ્રીમદ્જંકરાચાર્યના ત્રણ સદ્ગ્રંથો તત્ત્વબોધ, આત્મબોધ અને વાક્યત્તિની જે પસદગી કરી છે તે ચથાર્ય છે એમ કરીને એમણે પ્રસ્તુત ગ્રંથની ઉપયોગિતા તથા મૂલ્ય વધાર્યા છે આ ત્રણ ગ્રંથોનું મૂળ સાથે ભાષા-તર આપેલું છે, એ ભાષાતર સુરસ અને સુગમ શૈલીમાં પદ્ધિજ્ઞ ધન-જય મુરારિ પાધીએ કરેલું છે ઉપરાંત વિસ્તૃત, મર્મગામી અને જે પ્રસ્તુત વિષયને વિશદ કરનારી, પ્રકરણ તેમ અધ્યાયવાર પ્રસ્તાવના પદ્ધિજ્ઞ ધન-જય મુરારિ પાધીએ લખેલી છે, તે પદ્ધિજ્ઞના વેદ્યત વિદ્યાના તેમજ શ્રીમદ્ભાગવતના ગહન પરિજ્ઞાન તથા ભારે પરિશ્રમનો સારો પ્રશસાપાત્ર પરિચય દગવે છે. વાચક કઈ નહીં તો આ પ્રસ્તાવના વિચારપુરસર

વ્યક્તિએ પોતાના જીવનમાં પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, અને તે ઉત્કૃષ્ટ જીવ
નનો પરમ દેવ તે શાંતિ પરંતુ એ શાંતિ કઈ જગતમાં વેચાતી નથી
એ મેગવવાનું સ્થાન તો પોતાના હૃદયમાં છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા માટે
વિશુદ્ધ માનસિક બગરૂપી દ્રવ્યની જરૂર રહે છે અને એ દ્રવ્યના સિદ્ધા
પાડવા માટે ત્રિમગસ ઋષિ મહર્ષિઓએ શાસ્ત્રપુનાણાદિરૂપ અનેક સુવર્ણ
દિક્ષા ગણિઓ આપણી પામે મૂકેલા છે આપણાથી તેમાંથી જેટલું લેવાય
તેટલું સુવર્ણાદિ લઈ તેનાથી વિશુદ્ધ માનસિક બગરૂપ દ્રવ્યના સિદ્ધાથી
શાંતિ ખરીદવી જોઈએ આવા એ સાધનોમાં તમે આ નુમોધસિદ્ધિ અથ
એક ઉત્તમ પ્રમાણનો સુવર્ણાદિકના ઢગનાઓમાંથી બને તેટલો સંગ્રહ કરીને
લેખાપદારને માટે પુરો મૂક્યો છે એમાંથી દરેક વ્યક્તિએ ભક્ત્યાદિ-
રૂપી સુવર્ણાદિનો સંગ્રહ કરવો ઉચિત છે, કે જેથી તે પોતાનું માનસિક
બગ ઉચ્ચ બનાવી તેનાથી પરમશનિરૂપ મોક્ષ મેગવી શકે તમે શ્રીમદ્વા
ગવન જેવા વિસ્તૃત ગ્રંથમાંના તથા અન્ય ગ્રંથોમાં પણ આવેલા કેટલાક
રહસ્યને પ્રક-ણની સમ્પન્નારૂપે એન્ટ્રિન કરી ઘોડામાં જનસમાજ વિશેષ
તરફને સમજી શકે તેવા પ્રયત્ન કરેલો છે તે ખરેખર આદર્શીય છે અને
નીતિનાભયો છે એનું પકન કરના ખરેખર જે આનંદ આવે છે તે
અપૂર્વ છે, એમ કહ્યા સિવાય ચાની શકે તેમ નથી આમાં વિશેષ લખવા
જેનું છેજ નહિ, એટલે દુકમાં એટલુંજ કે આ ગ્રંથ વ્યવસાયમય જીવન
માંથી શતિમય જીવન ગુજારવા ઇચ્છનાર દરેક વ્યક્તિએ વાંચવા જેવો
છે, એમાં સંશય નથી તે સાથે રા ન શાસ્ત્રીજી તુલજીશંકરભાઈએ એ
ગ્રંથનું ઉત્તમ રીતનું કરેલું સંશોધન, અને રા રા પાંડિત ધનંજય
મુગારિ પાંધીએ એ ગ્રંથની લખેલી ઉત્તમ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના તથા આત્મબોધ,
તત્ત્વબોધ તથા વાક્યવૃત્તિ જેના વેદતત્ત્વોનું આપેલું સરળ લેખાપયોગી
ભાષાનર, એ સર્વેએ પણ આ ગ્રંથની મહત્તામાં વળી એમ વધારો કરેલા
છે તે ઇચ્છુ છું કે આ ગ્રંથ લેખાપયોગી હોવાથી જનસમાજ તેનો
સંગ્રહ કરી પોતાના જીવનને શતિમય બનાવવા પ્રયત્ન કરે।

મુબઈ,
તા ૨૮-૨-૩૧

}

જમનાદાસ દરખાજી સંઘવી.

અનુક્રમાંલુકી:

૧ વૈનાગ્યપ્રકરણ.

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ
૧	પ્રાણીના જન્મનું વર્ણન. ...	૧
૨	કામી પુરુષોની સંસારમાં સ્થિતિ. ...	૮
૩	યમયાતનાવર્ણન. ...	૧૧
૪	નરકોનું વર્ણન. ...	૧૩
૫	નરકયાતનાથી મુક્ત થવાનો ઉપાય. ...	૨૩
૬	નરકેહુપદેશ. ...	૩૭
૭	બાહ્યોપદેશ. ...	૩૯
૮	પ્રહુલાદોપદેશ. ...	૪૦
૯	ઋષભદેવનો ઉપદેશ. ...	૪૪
૧૦	ભવાદવીનું વર્ણન ...	૪૭
૧૧	વિષયોથી થતું દુષ્ટ પરિણામ. ...	૫૬
૧૨	યયાતિરાજનો યશ્વિસાપ. ...	૬૨
૧૩	પૃથ્વીના ઉદ્ભાવ. ...	૬૬
૧૪	સુયજરાજનું વૃત્તાંત. ...	૬૮
૧૫	કર્મકલોકોનું વિવેચન. ...	૭૩
૧૬	પ્રવૃત્તિમાર્ગવર્ણન. ...	૮૨
૧૭	કામ્યકર્મવર્ણન. ...	૮૬
૧૮	સંસારચક્રપ્રભાવવર્ણન. ...	૮૯
૧૯	સંસારમાથી મુક્ત થવાનો માર્ગ. ...	૯૨
૨૦	વિરજ્ઞોપદેશ. ...	૯૮
૨૧	પ્રજ્ઞાચારીના ધર્મો ...	૧૦૧
૨૨	ગૃહસ્થાશ્રમીના ધર્મો. ...	૧૦૩

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૩	વાનપ્રસ્થોના ધર્મો	૧૦૬
૨૪	સન્યાસીના ધર્મો	૧૦૮
૨૫	પરમહુ સના ધર્મો	૧૧૧
૨૬	કલિયુગની સ્થિતિ	૧૧૩
૨૭	અતુર્યુગના લોકોની સ્થિતિ	૧૧૬
૨૮	અજગર મુનિની કથા	૧૨૧

૨ ભક્તિપ્રકરણ.

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	મુમુક્ષુને ઉપદેશ	૧૨૬
૨	સદ્ગુરુનો આશ્રય કેમ કરવો?	૧૩૦
૩	સદ્ગુરુ પાસેથી શું શિખવું ?	૧૩૨
૪	હરિભક્તિ વિના જીવનની નિષ્ફળતા	૧૩૫
૫	ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા	૧૩૭
૬	ભક્તિયોગના પ્રકાર	૧૪૧
૭	ભગવાનને ભક્તિજ પ્રિય છે	૧૪૫
૮	દાલિકે ભક્તિનું વર્ણન	૧૪૮
૯	ભગવદ્ભક્તોના લક્ષણો	૧૫૨
૧૦	ભક્તોની યોગ્યતા	૧૫૪
૧૧	ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય	૧૫૭
૧૨	સાધુના સમાગમનું માહાત્મ્ય	૧૬૦
૧૩	માધુ અને દેવની તુલના	૧૬૨
૧૪	ભાગવત ધર્મ	૧૬૪
૧૫	યોગેશ્વરકવિનો ઉપદેશ	૧૬૬
૧૬	કપિલોપદેશ	૧૭૦

ક્રમાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧૭	નારદોપદેશ.	૧૭૫
૧૮	મહુલાદંતના ઉદ્ધાર.	૧૮૦
૧૯	પૂર્ણાવધિનો પ્રકાર.	૧૮૩
૨૦	ઉપાસનાવર્ણન.	૧૯૨
૨૧	ઋષભદેવનો ઉપદેશ.	૧૯૪
૨૨	મોક્ષનું લક્ષણ.	૧૯૬
૨૩	ત્રણ ગુણની વૃત્તિઓનું વિવેચન.	૨૦૧
૨૪	વૃત્તિઓની નિવૃત્તિનો ઉપાય.	૨૦૭
૨૫	બ્રહ્માની સ્તુતિ.	૨૧૧
૨૬	ત્રણ યોગનું વર્ણન.	૨૧૪
૨૭	પદાર્થોના ગુણદોષનો નિર્ણય.	૨૧૬
૨૮	શ્રીશંકરે માર્કંડેય મુનિને આપેલું વરદાન.	૨૨૪

૩ યોગપ્રકરણ.

ક્રમાંક.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૧	બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ.	૨૨૬
૨	વિરાટ પુરુષની ઉત્પત્તિ.	૨૩૨
૩	ધંધરના સ્વરૂપનું વર્ણન.	૨૩૭
૪	કાલનું બલ.	૨૪૦
૫	વિરાટ પુરુષની સૃષ્ટિ.	૨૪૨
૬	આકૃતાર્દક કથા પ્રકારની સૃષ્ટિ.	૨૪૮
૭	વિરાટ પુરુષની વિભૂતિ.	૨૫૨
૮	સખીજયોગનું સ્વરૂપ.	૨૫૬
૯	યમનિયમનાં લક્ષણો.	૨૫૬
૧૦	આસનો તથા તેમનું ફલવર્ણન.	૨૬૪
૧૧	ધ્યાનયોગ વિષે વર્ણન.	૨૬૮

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૨	સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની ધારણા	૨૭૧
૧૩	ધ્યાન	૨૭૩
૧૪	શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ	૨૭૮
૧૫	નાદબ્રહ્મની ઉપાસના	૨૮૦
૧૬	પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેકથી મોક્ષની રીતિ	૨૮૩
૧૭	આત્માથી સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ તથા લય	૨૮૬
૧૮	મહુત્તરવાદિકની તથા તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ	૨૮૦
૧૯	દૃશ્ય પદાર્થોનો લય	૨૮૭
૨૦	નિર્ગુણ બ્રહ્મની સ્તુતિ	૨૮૮
૨૧	જ્ઞાનયોગમાં આવતા વિધોની નિવૃત્તિ	૩૦૧
૨૨	ઇન્દ્રિયનું સ્થૂલસ્વરૂપ તથા તેની ધારણા	૩૦૩
૨૩	દેહત્યાગ વખતે શું કરવું ?	૩૦૫
૨૪	દેહત્યાગ કેમ કરવો ?	૩૦૭
૨૫	બ્રહ્માક્રમના ભેદનો પ્રકાર	૩૧૦
૨૬	જન્મમરણનો પ્રકાર	૩૧૨
૨૭	મૃત્યુના ભયનું નિવારણ	૩૧૭
૨૮	શ્રીવિષ્ણુપદ પામવામાં વિધનરૂપ સિદ્ધિઓ	૩૧૮
૨૯	પૃથ્વરાજનું ચરિત્ર	૩૨૬

૪ જ્ઞાનપ્રકરણ.

— ૦૪૦ —

અધ્યાય	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	કર્મ કન્વાની તથા કર્મત્યાગ કરવાની વ્યવસ્થા	૩૩૧
૨	પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ	૩૩૬
૩	છપ અને ઇન્દ્રિયના સ્વરૂપનું વર્ણન	૩૪૦
૪	તત્ત્વોની સંખ્યા	૩૪૨
૫	તત્ત્વોના લક્ષણો	૩૪૮

અધ્યાય.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
૬	બ્રહ્મરૂપવર્ણન.	૩૫૧
૭	આત્માને સંસારનું મિથ્યાપણું.	૩૫૫
૮	માયાના સ્વરૂપનું વર્ણન.	૩૬૦
૯	દેહના મિથ્યાત્વનું વિવેચન.	૩૬૩
૧૦	જીવનું વાસ્તવિક મિથ્યાપણું.	૩૬૫
૧૧	પ્રપંચના મિથ્યાત્વનું વર્ણન.	૩૬૬
૧૨	જગતની નિત્યાનિત્યતા સંબંધી શંકા સમાધાન	૩૭૩
૧૩	શ્રીહરિએ બ્રહ્માને આપેલું ચતુઃશ્લોકી ભાગવત.	૩૮૪
૧૪	આત્માના અસ્તિત્વનું વર્ણન.	૩૮૬
૧૫	જ્ઞાનાદિકનો નિર્ણય.	૩૮૯
૧૬	મીમાસકોનું મંડન, ખંડન.	૩૯૩
૧૭	દ્વૈતમતવાદીઓનું મંડન, ખંડન	૩૯૭
૧૮	દત્તાત્રેય તથા યદુરાજાનો સંવાદ.	૪૦૨
૧૯	દત્તાત્રેયના અજગરાદિક નવ ગુરુઓ.	૪૧૧
૨૦	દત્તાત્રેયના ગુરુઓનું વર્ણન	૪૧૬
૨૧	જ્ઞાનોપદેશગ્રંથ.	૪૨૪
૨૨	લોકોના તિરસ્કાર સહુત કરવાનો ઉપાય.	૪૨૮
૨૩	જ્ઞાનયોગનું હુકમ વર્ણન.	૪૩૮
૨૪	આત્મજ્ઞાન રહ કરવાનો ઉપાય	૪૪૭
૨૫	હંસરૂપે ભગવાને કરેલો ઉપદેશ.	૪૫૧
૨૬	મકૃતિપુરુષના વિવેકથી મોક્ષની રીતિ.	૪૫૮

૫ અધ્યાત્મપ્રકરણ.

૧	તત્ત્વબોધ.	૪૬૨
૨	આત્મબોધ	૪૭૭
૩	વાક્યવૃત્તિ.	૪૬૪

વંશોવિભૂષિતકરાગ્રવનોરદામાત્

પતિતામ્વતદરણવિમ્વફલ્લાધરોષ્ટ્રાત્ ।

પૂર્ણેદુસુન્દરમુખાદરચિન્દનેશ્રાત્

કૃષ્ણાત્પર કિમપિ તત્ત્વમહં ન જાને ॥

“ જે ભગવાનના હાથમાં વંશી-વાંસળી-શોભી રહેલી છે, નવીન વાદળા જેવી જેમના શરીરની શ્યામ છટા છે, જેમણે પીળાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલાં છે, અરુણોદય અથવા જિજ્ઞાસના જેવી જેમના નીચેના ઝોાકની કાંતિ છે, પૂર્ણિમાના ચન્દ્રમા જેવું જેમનું સુંદર મુખ છે, તથા કમલના જેવાં જેમનાં નેત્રો છે, તે કૃષ્ણથી વિશેષ શ્રેષ્ઠ બીજા કોઈ તત્ત્વને હું જાણતો નથી. ”

॥ श्री હરિવિંઝયતેતરામ ॥

શ્રી સુખોદસિન્ધુ.

પૂર્વર્ક.

વૈરાગ્યપ્રકરણ.

અધ્યાય ૧ લો.

પ્રાણીના જન્મનું વર્ણન. (૩-૩૧)

શ્રીમદ્ગવાનુવાચ:—

કર્મણા દૈવનેત્રેણ જંતુર્દેહોપપત્તયે ।

લિપ્ત્યાઃ પ્રવિષ્ટ ઉદરં પુંસો રેતઃકળાશ્રયઃ ॥ ૧ ॥

કપિલ કહે છે:—જીવ, ઇશ્વરે પ્રેરેલા પૂર્વજન્મનાં કર્મને લીધે શરીર ધારણ કરવા માટે પુરુષના વીર્યના કણનો આશ્રય કરીને, સ્ત્રીના ઉદરમાં પ્રવેશ કરે છે, અને ત્યાં આગળ એક રાત્રિ વીત્યા પછી તે વીર્ય સ્ત્રીના લોહીની સાથે મળીને ડાણું થાય છે, પાંચ રાત્રિ વીત્યા પછી પરપોટા જેવડું થાય છે, દશ દિવસો વીત્યા પછી જોરના જેવી માંસની પેસી બંધાય છે અને તે જો પક્ષી વિગેરે બીજી ચોનિમાં હોય તો તેમાંથી ઇડું બંધાય છે. એક મહિને માથું બંધાય છે, જે મહિના પછી હાથ પણ વિગેરે

અગોના વિલાસો બધાય છે, ત્રણ મહિને નખ, રૂંવાડા, હાડકા, મર્મસ્થળ, લિંગ તથા છિદ્રો ઉત્પન્ન થાય છે, ચાર મહિને સાત ધાતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પાંચ મહિને ભૂખ તથા તન્મ લાગવા માડે છે, છ મહિને જીવ ઓળથી વિટાઈને પેટની જમણી કુશિમા ફરકવા માડે છે, અને માતાએ આધેડા અન્નોથી તથા રનોથી તેની ધાતુઓમા વધારો થાય છે, તથા તે જીવ જેમા અસખ્યાત જીવડાઓ હોય છે એવા એક અઝચિ ઉત્પન્ન કરનાર વિષામૃતના ખાડામા સૂઈ રહે છે તેનું શરીર કોમળ હોવાથી શરીરમા રહેનાર ભૂખ્યા કીડાઓ બટકા ભરીભરીને, તેના આખા શરીરને ઘાવાળું કરી મૂકે છે તેથી જીવ વારવાર મહાદુખી થઈને મૃર્છા ખાય છે માતાના ખાવામા આવતા કડવા, તીખા, ઊના, ખાગ, લૂખા તથા ખાટા વિગેરે ઉચ્ચ પદાર્થો અડકવાથી જીવના આખા શરીરમા પીડા થાય છે જીવ ઉપગ્ના લાગમા ઓગથી તથા આતરડાઓથી વિંટાયેલો હોય છે તથા તેની પીઠ અને ડોક વાંકી વળી ગયેલી હોય છે, અને તે જીવ પોતાનું મન્તક પેટમા ઘાલીને ગર્ભમા પડ્યો રહે છે તે પાજગમા પૂરાયલા પક્ષીની પેઠે પોતાના અગોને હેરવી ફેરવી શકતો નથી, શ્વાન લઇ શકતો નથી અને ઘણા દિવસ સુધી ગર્ભમા રહે છે. ત્યાં રહેતા રહેતા તેને સર્વ જન્મોની સ્મૃતિ થાય છે તેથી નેકડો જન્મોમા કરેલા કર્મોને તે સભારે છે, આથી તેને સુખ તો કયાથીજ મળે? માતમે મહિનેથી જીવને જ્ઞાન થાય છે, તો પણ જીવ મુજે છે અને તેજ વિષાના એક કીડાના જેવો તે જીવ પ્રસવ કરનારા પવનને લીધે એક ઠેકાણે રહી શકતો નથી, પણ પેટમા ફર્યા કરે છે અને ત્યાં દુઃખી થતો, ફરીવાર ગર્ભમા વામ કરવાને માટે લય પામતો અને માત ધાતુઓથી વિટાયેલો તે જીવ બે હાથ જોડીને જેમણે પોતાને ઉદરમા નાખેલો છે એવા પરમાત્માની વિહ્વળ વાણીથી પ્રાર્થના કરતો સ્તુતિ કરે છે

જીવ સ્તુતિ કરે છે — “શરણાગત એવા જગત્પી રક્ષા કરવા માટે પોતાની ઇચ્છાથી અનેક અવતાર ધારણ કરનારા શ્રીહરિના મર્વત્ર નિર્ભય અને પૃથ્વી ઉપર ચાલતાં ચરણારવિંદને હું શરણે બઉં છું; કે જે લગવાને મને પાપીને આવી ગર્ભવામરૂપી ઘટતી ગતિનાં દર્શન કરાવ્યા છે આ માતાના ઉદરમા પાંચ મહાબૂત, દશ ધંદ્રિયો તથા અંતઃકરણરૂપ માયા (દેહ) નો આશ્રય કરીનેજ બાણે કર્મોથી બધાઈ ગયો હોઉં, તેવી રીતે જે હું રહ્યો છું તે હું ધગધગતા, હૃદયમાં જળાતા, શુદ્ધ, વિકાગ વિનાના અને અખંડ જ્ઞાનમૂર્તિ એવા આપને નમુ છું હું આ પાંચ બૂતોથી રચેલા શરીરમા મિથ્યા ઠંકાયલો છું, કારણ કે હું તે શરીરથી રહિત શુદ્ધ છું. વળી જે હું ધંદ્રિય, સર્વાદિક ગુણો, વિષયો તથા ચિદાભામરૂપે થયેલો છું, તે હું શરીરવડે, જેનો મહિમા અખંડ છે એવા પ્રકૃતિ-પુરુષના નિયંતા અને સર્વજ્ઞ એવા આપ પરમાત્માને પ્રણામ કરું છું. સ્વસ્વરૂપનું સ્મરણ જેની માયાથી નાશ પામે છે ત્યારે ઘણા ગુણો તથા કર્મોથી બધાયલા આ સંસારના માર્ગમાં ઘણા કષ્ટથી લટકતો આ જીવ પરમાત્માના અનુગ્રહ વિના બીજી કંઈ સુક્ષ્મથી ફરીને પોતાના સ્વરૂપને પામે ? મને હમણાં જે ત્રણ કાલનું જ્ઞાન થયું છે તે જ્ઞાન આપનાર કોણ છે ? તે જ્ઞાન આપનારા સ્થાવરજ ગમાત્મક જગત્પ્રામા અંતર્યામિ રૂપે રહેલા આપ એકજ ઈશ્વર છો, માટે જીવની પદવીને અનુસરનારા અમે ત્રણ તાપ નિવારવા માટે આપ ઈશ્વરનું લજન કરીએ છીએ. માતાના શરીરરૂપી શુદ્ધમા લોહી, વિષા તથા મૂત્રના ખાડામા પડેલા, શરીરથી બહુજ દુઃખી થતા અને તેમાથી નિકળવા માટે પોતાના મહિનાઓની ગણતરી કરતા આ દીન સુદ્ધિના જીવને—મને હે લગવનું તમે આ નગ્નકના ખાડામાથી ક્યારે બહાર કાઢશો ? હે ઈશ્વર ! જે આપ મહા દયાળુએ આ દશ મહિનાના પ્રાણીને આવું જ્ઞાન આપ્યું છે, તે દીનાનાથ એવા આપ

પોતાના કરેલા ઉપકારથીજ પ્રસન્ન થજો, કારણ કે આપના ઉપકારનો બદલો કયો પુરુષ હાથ જોડ્યા સિવાય બીજી વસ્તુથી વાળી શકે? બીજા પશુ, પક્ષી આદિ જીવ પોતાના શરીરના માત્ર સુખદુખનેજ જાણે છે, પણ હું તો શ્રમદમ્બાદિકધારી છું તથા આપે આપેલા જ્ઞાન વડે લોકતા પુરુષની પેઠે અપરોક્ષ દેખાતા પુરાણપુરુષને શરીરની બહાર તથા અંદર પરિપૂર્ણ રીતે જોઉં છું હે ભગવન્! હું ઘણાં દુખ દાયી ગર્ભવાસમાં વસું છું, છતાં પણ તે ગર્ભમાંથી બહાર નિકળવાની ઇચ્છા કરતો નથી, કારણ કે ગર્ભની બહાર સસારરૂપી અધારા કૂવામાં પડેલા જીવને આપની માયા વળગે છે, તેની પાછળ દેહાલિમાન થાય છે અને તેની પાછળ સ્ત્રીપુત્રાદિકનો સમુદાય વળગે છે, માટે હું ગર્ભમાંજ રહીને ધીરજથી આપના ચરણારવિંદને હૃદયમાં ધારણ કરીશ બુદ્ધિરૂપ સારથિવડે હું મારા આ આત્માને આ સસારમાંથી ઉદ્ધાર કરીશ, કે જોથી અનેક ગર્ભમાં વાસ કરવા રૂપી આવું દુખ કરી મને પ્રાપ્ત થાય નહીં "

કપિલ ભગવાન્ કહે છે — હે માતાજી! આ પ્રમાણે વિચારો કરીને સ્તુતિ કરતા દશ મહિનાના જીવને ઉદરમાંથી બહાર કાઢવા માટે પ્રસૂતિનો પવન તુરત ઉઘો નાખીને, તેને બહારના ભાગ તરફ ઠેલે છે એટલે તે જીવ પવનના ઠેલાથી એકાએક આતુર થઈ જાય છે, શ્વાસ લેતો બંધ પડી જાય છે, તેની સ્મૃતિ પણ નાશ પામે છે અને તે નીચું મસ્તક કરીને મહા દુખે ઉદરમાંથી બહાર નિકળે છે તે ભૂમિ ઉપર લોહીમાં તથા મૂત્રમાં પડ્યો રહે છે, નર કના કીડાની પેઠે જમીન ઉપર આજોડે છે તથા જ્ઞાનનો નાશ થવાથી વિપરીત ગતિને પામીને બહુજ રક્યા કરે છે પારકી ઇચ્છાને ન જાણનારા મનુષ્યો તે જીવન પોષણ કરે છે અને જીવ પોતાને ન ગમતી વસ્તુ મળે છે, છતાં પણ તે વસ્તુની ના કહી શકતો નથી માખીયો તથા માકડ વિગેરેથી દૂષિત થયેલા અપવિત્ર ખાદ્ય

લામાં સુધાટેલો તે જીવ પોતાના શરીરને ખંજવાળી શકતો નથી તેમ જીડી કે બેચ્છી શકતો પણ નથી. ધણા કીડાઓ જેમ એક કીડાને વિંટીવળીને તેને કચડે છે તેમજ ડાંસ, મચ્છર તથા માંકડ વિગેરે જીવડાંઓ રડતા, જ્ઞાન વિનાના તથા કાચી ચામડીવાળા તે જીવને ડાંખે છે. આ પ્રમાણે બાક્યાવસ્થાનાં દુઃખો ભોગવ્યા પછી પૌગંડ અવસ્થામાં વિદ્યાભ્યાસ વિગેરેનાં કષ્ટો સહન કરીને જીવ જ્યારે તરુણ થાય છે ત્યારે ઇચ્છિત વસ્તુ ન મળવાથી તે ક્રોધાવેશમાં આવી જાય છે, દેહની સાથેજ તેનો અભિમાન તથા ક્રોધ પણ વધતો જાય છે તથા તે વિષયાધીન જીવ પોતાનો નાશ કરવા માટે ખીજ વિષયાસક્ત મનુષ્યોની સાથે લડાઈ કરે છે, તથા પાંચ જૂતોથી ઉત્પન્ન થયેલા આ શરીરમાં ખોટો આગ્રહ ધરીને મૂર્ખ અને દુર્બુદ્ધિવાળો તે પ્રાણી 'હું અને આ મારું,' એવો દુરાગ્રહ કર્યા કરે છે. આ પ્રમાણે અવિદ્યા તથા કર્મથી બંધાયેલો દેહ વારંવાર તેને કલેશ આપતો થકો જન્મ્યા કરે છે, અને જીવ તેને માટે કર્મો કર્યા કરે છે તથા તે કર્મોથી બંધાઈને જન્મ-મરણરૂપ સંસારમાં ભટક્યા કરે છે. મનુષ્યના અવતારમાં પણ જીવ જો શિશુ તથા ઉદરને માટે ઉદમ કરનારા નીચ લોકો સાથે સંગ કરી, તેઓના માર્ગમાં રહીને કીડા કરે છે તો તે પ્રથમની પેઠે પાછો નરકમાં પડે છે, કે જેઓના સંગથી સત્ય, શૌચ, દયા, મૌન, પુદ્ગિ, લક્ષ્મી, લજ્જા, યશ, ક્ષમા, શમ અને સામર્થ્યનો નાશ થાય છે. ઉપર કહેલા ક્ષમા વિનાના મૂઠ, દેહને આત્મા માનનારા તથા સ્ત્રીઓની પાસે રમકડાંરૂપ થઈ રહેનારા નીચ જનોનો સંગ કરવો નહીં. સ્ત્રીઓના સંગથી તથા તેઓના સંગીઓના સંગથી જીવને જેવો મોહ તથા બંધ થાય છે તેવો મોહ અને બંધ

૧ પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણ પુનરપિ જનની જઠરે શયનમ્ ।

અર્થ—ફરીફરી જન્મ થવો, ફરીફરી મરણ અને વારંવાર માતાના ઉદરમાં શયન કરવું એટલે ગર્ભાવાસ ભોગવવો, એ ક્રિયા સરખી ચાલુજ હોય છે. શંકરાચાર્ય.

ખીજના પ્રસંગથી થતો નથી. બ્રહ્મા પણ પોતાની દીકરીને જોઈને તેનાં રૂપ ઉપર મોહિત થઈ ગયા હતા અને હરિણીરૂપ થયેલી સરસ્વતીની પાછળ પોતે હરણનું રૂપ ધારણ કરી, નિર્લજ્જપણે દોડ્યા હતા. ત્યારે બ્રહ્માના દીકરાના દીકરાઓએ સરજેલાં મનુષ્યોમાં એક નારાયણ ઋષિ વિના સ્ત્રીરૂપ માયાથી જેનું મન મોહિત થયું ન હોય એવો કોણ પુરુષ છે? મારી સ્ત્રીરૂપ માયાનું બળ તો જુઓ! કે જે માયા દિશાઓને વિજય કરનારા વીર લોકોને પણ કેવળ બુકુટીના મરોડ વડે પોતાના પગતળે દબાવે છે. માટે યોગ-સિદ્ધિના સામા પારને પામવાની ઇચ્છા રાખનારા તથા મારી સેવા કરવાથી જોઓને આત્મજ્ઞાન મળ્યું હોય તેવા પુરુષોએ કોઈ પણ દિવસ સ્ત્રીઓને સંગ કરવો નહીં; કારણ કે જે સ્ત્રીઓ યોગીને માટે નરકનું દ્વાર કહેવાય છે તેવી દેવે નિર્માણ કરેલી જે સ્ત્રીરૂપ માયા ધીરે ધીરે પાસે આવતી હોય તેને ખડથી ઢંકાયલા કૂવાની પેઠે પોતાના મૃત્યુરૂપ જાણવી. તેમજ સ્ત્રીના સંગથી સ્ત્રીપણાને પામેલો જીવ, પતિરૂપ મારી માયાને મોહથી ધન, સંતાન તથા ઘર આપનારી માને છે, પરંતુ પારધિનું ગાયન જેમ હરણનું મૃત્યુ નિષ્પાવે છે તેમ તે સ્ત્રીને પણ દૈવયોગથી પતિ, છાકરાં તથા ઘરના

૧ આવર્તે સંશયનામાવિનયમવર્તે પત્તને સાહચાનાં
 દોષાણાં સત્તિધાને કપટશતમયં ક્ષેત્રમપ્રત્યયાનામ્ ।
 સ્વર્ગદ્વારસ્ય વિગ્નો નરકપુરમુલ્લં સર્વમાયાકરણં
 સ્ત્રીર્ભવે કેન સૃષ્ટં વિયમમૃતમયં પ્રાણિનાં મોહપાશઃ ॥

અર્થ—સંશયથી ભરપૂર, અવિનયનું સ્થાન, સાહસોનું નગર, દોષોના સમુદ્ર, મેંકડો કપટયુક્ત, વગર ભરોસાનું ક્ષેત્ર, સ્વર્ગમાં આડે આવનાર વિગ્નરૂપ, નરકરૂપ નગરના દ્વારખૂન, માયાવિપણના ગંસડારૂપ, અને ઝેરથી ભરેલી પણ અમૃત જેવી લાગતી એવી સ્ત્રી પોતાના મોહપાશથી પ્રાણીનો નાશ કરનારી છે, એને કાણે ઉત્પન્ન કરી હશે?

રૂપમાં આવી મળેલું પોતાનું મૃત્યુ સમજવું. પોતાની ઉપાધિરૂપ લિંગ શરીરવડે જીવ એક અવતારમાંથી બીજા અવતારમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે અવતારનાં કર્મોનો ઉપસોગ કરતાં મદાય બીજાં કર્મો કર્યાં કરે છે. લિંગ શરીર તથા તેને અનુસરનારાં પાંચ ભૂતો, ઇન્દ્રિયો તથા મનના વિકારરૂપ આ સ્થૂલ શરીર જ્યારે કર્મ કરવાને અયોગ્ય થઈ પડે છે ત્યારે તેનું મરણ થયું કહેવાય છે, અને તેમાં કાર્ય કરવાની તેની યોગ્યતા આવે છે ત્યારે તેનો જન્મ થયો કહેવાય છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ વિગેરેને માક્ષાત્કાર કરનારો આ લોભાયતનરૂપ સ્થૂલ દેહ જ્યારે દ્રવ્યનાં રૂપાદિક જોવાને અયોગ્ય થાય છે ત્યારે તેનું મરણ થયું કહેવાય છે, કારણ કે તેમાં આત્માનું અભિમાન શમી જાય છે અને તેથી દેહનો પણ નાશ થાય છે. જ્યારે આ પાંચભૌતિક સ્થૂલ દેહવડે પદાર્થો જોવામાં આવે છે ત્યારે ‘ આ જ હું છું ’ આવા અભિમાનને લીધે દેહનો જન્મ થયો કહેવાય છે. જ્યારે નેત્રનાં ગોલક કાચ તથા કમળના દોષથી વસ્તુનું અર્થ રૂપ જોવા અયોગ્ય થઈ પડે છે ત્યારે જ આશુપ ઇન્દ્રિય પણ દ્રવ્યનાં રૂપાદિક જોવા માટે અયોગ્ય થઈ પડે છે, અને જ્યારે નેત્રગોલક તથા નેત્રેન્દ્રિય બંને રૂપાદિક જોવાને અયોગ્ય થઈ પડે છે ત્યારે દ્રવ્ય એવા જીવમાંથી પણ જોવાપણારૂપી યોગ્યતાનો નાશ થાય છે. આ પ્રમાણે સ્થૂલ દેહ પોતાનું કામ કરી શકતો નથી ત્યારે લિંગ દેહ પોતાનું કામ કરવાને અયોગ્ય થઈ પડે છે, અને જ્યારે સ્થૂલ શરીર તથા લિંગ શરીર બંને પોતાનું કાર્ય કરવાને અયોગ્ય થઈ પડે છે ત્યારે તેને મરણ કહે છે, પરંતુ જીવનો વસ્તુતઃ વિનાશ થતોજ નથી. આ પ્રમાણે વસ્તુતઃ જીવનો જન્મ તથા મરણ થતું નથી, એમ સમજીને ધીરપુરુષે મરણથી ભય પામવો નહીં. સુખદુઃખાદિક પ્રાગ્બધાધીન છે, એમ માનીને દીનતા કરવી નહીં તેમ પુત્રાદિક પણ નાશવંત છે, એમ જાણીને તેમાં આસક્તિ રાખવી નહીં; પરંતુ ‘ આ જીવ અદાક્ષ અને અચ્છેદ

છે.' આમ જીવનું સ્વરૂપ જાણીને સંસારના સર્વ પદાર્થો ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાવી લઇ, આ સંસારમાં ફરવું, તથા યથાર્થ વિચાર કરનારી અને યોગ તથા વૈરાગ્યને ધારણ કરનારી યથાર્થ જુદિવડે માયાથી રચાયેલા આ મિથ્યા સંસારમાં ફેહુના અભિમાનનો ત્યાગ કરીને આત્માનંદમાં નિમગ્ન રહેવું.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧ લો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો.

કામી પુરુષોની સંસારમાં સ્થિતિ.

કપિલ ક્વાચઃ—

તસ્યૈતસ્ય જનો નૂન નાય વેદોઽવિમ્મમ્ ।

કાત્યમાનોઽપિ ઘલિનો વાયોરિવ ઘનાવાલિ ॥ ૧ ॥

કપિલ કહે છે.—કાલ સર્વને અલાયખાનું કરે છે તે પણ વાદ જાંઝોની પક્તિ જેમ જલવાન વાયુના પરાક્રમને જાણતી નથી તેમ મનુષ્ય જલવાન કાલના મહાપરાક્રમને જાણતો નથી. મનુષ્ય સુખને માટે હુખ મહુન કરીને જે જે વસ્તુને મેળવે છે, તે તે સર્વ વસ્તુનો કાલ નાશ કરે છે અને મનુષ્ય તે પદાર્થોને માટે શોક કરે છે શ્રીપુત્રાદિકમહિત આ ફેહુ નાશવંત છે, છતાં પણ તેના સખ ધમા આવેલા ઘર, ક્ષેત્ર, ધન વિગેરે પદાર્થોને હુણ્જુદિવાળો મનુષ્ય મોહથી નિત્ય માને છે અને તેનો વિયોગ થતાં તેને શોક થાય છે. જીવ, આ જગતમાં જે જે યોનિમાં અવતરે છે તે તે યોનિમાં સુખ માની લે છે, તેથી તેને

જન્મ ઉપર વૈરાગ્ય આવતો નથી. જીવ નરકમાં પડ્યો હોય તે પણ નારકી દેહ ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી. દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર, પશુ, ધન તથા બંધુઓમાં મનની દૃઢ આસક્તિ બંધાવાથી તે પોતાના આત્માને કૃતાર્થ માને છે, અને તે સ્ત્રી-પુત્રાદિકના ભરણપોષણની ચિંતાથી જેનાં મર્વ અંગે ભળ્યાં કરે છે એવો હુર્ણદિ મૂઢ મનુષ્ય, નિત્ય પાપકર્મ કર્યાં કરે છે. સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી હોય, છતાં પણ તેઓએ એકાંતમાં રચેલી માયાવટે તથા કાલું કાલું જોલનારાં બાળકોનાં મધુર લાષણો વડે પુરુષનું મન તથા ઇન્દ્રિયો સ્ત્રીપુત્રાદિક તરફ ખેંચાયા કરે છે. વળી જેમાં છળકપટ રહેલાં છે તથા જેમાં દુઃખો સુખ્ય રહેલાં છે એવા ઘરમાં રહેનારો ગૃહસ્થ, દુઃખો દૂર કરવાના ઉપાયો કરતો કરતો, દુઃખોને પણ સુખતા જેવું માની લે છે તથા બીજાઓને મોટી પીડા કરી ચારે તરફથી ધન સંપાદન કરીને તેઓનું પોષણ કરે છે, તેઓના ખાતાં બાકી બચેલા ઉપર પોતાની આજીવિકા કરે છે અને અંતે તેઓનું પોષણ કરતાં કરતાં પોતે નરકમાં પડે છે. ઉપર કહેવા પ્રમાણે આરંભેલી આજીવિકા વારંવાર તૂટી જાય છે ત્યારે લોભવશ થયેલો પુરુષ શક્તિરહિત થઈને પારકા ધનની ઇચ્છા કરે છે, અને કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવાને અશક્ત થઈ પડેલો મંદભાગ્યવાળો ત પુરુષ જે જે ઉદ્યમ કરે છે તેમાં નિષ્ફળ નિવડે છે. જ્યારે તે અત્ર તથા ધનરહિત થઈ પડે છે ત્યારે તેની છુદ્ધિ નાશ પામે છે અને તેથી પછી તે મનુષ્ય ચિંતા કરતો કરતો નિસાસા નાંખ્યા કરે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે તે પુરુષ પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં અશક્ત

૧ સંસારસાગર દુઃખ નિત્યદુઃખ નં પુન પુન. ૫

અર્થ—સંસાર એ દુઃખનો સમુદ્ર છે તેમાં દુઃખોનાજ મોર્ચા વખતો-વખત આવે છે.

નિવડે છે ત્યારે જેડુતો જેમ અશક્ત થઈ પડેલા ઘરડા બગદનો આદરલાવ કરતા નથી, તેજ પ્રમાણે પેલા અશક્ત થઈ પડેલા પુરુષના શ્રીપુત્રાદિક પણ તે પુરુષને પ્રથમના જેવો આદર આપતાં નથી

આટઆટલું થયા છતાં પણ તે પુરુષ વૈરાગ્ય પામતો નથી પોતે જેઓનું પોષણ કર્યું હોય છે તેઓ તે અશક્તાનું પોષણ કરે છે ઘડપણને લીધે તેનું ડપ બગડી જાય છે તથા પોતે ઘરમા પડીને મરવા તૈયાર થાય છે અને અશક્ત થઈ પડેલા તે પુરુષ અપમાનથી નાખેલા ટુકડાને ફૂતરાની પેઠે ખાય છે શોગથી તેનું શરીર ઘેરાઈ જાય છે, તેનો જઠરાગ્નિ મદ પડી જાય છે, તે અગ્નિ આહાર કરી શકે છે અને કામકાજ પણ થોડું કરી શકે છે વાયુ ઊંચો ચાલવાથી તેની આંખો બહાર નિકળી પડે છે, નાડીઓ કંદથી રૂધાઈ જાય છે, શરીર ઉધરમથી તથા શ્વાસથી પાકી જાય છે, જળામા ઘરડ ઘરડ થવા માટે છે અને આખર તે કાળના પાશને આધીન થઈને મરણ પધારીએ પડે છે શોક કરતાં મળધીઓ ચારે તરફથી તેને વિટી વળે છે અને સૌ જોલાવે છે તો પણ તે જોલતો નથી

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૨ નો સંપૂર્ણ

१ मावद्विष्तापार्जनशक्तस्तायनिगपरिवारो रक्त ।

पथाजर्जरभूत दहे वार्ता कोऽपि न वृच्छति गदे ॥ १ ॥

અર્થ—ત્યા સુધી દ્રવ્ય મેળવવાની શક્તિ છે અને દ્રવ્ય મળે છે ત્યા સુધી પિના, બાઈ, બહેન, સ્ત્રી, પુત્રો અને બીજાં પરિવાર તેની સાથે પ્રેમ રાખે છે, પણ ટકપણામા ઘરનું કોઈ પણ મનુષ્ય તેનો લાન પણ પૂછતું નથી

અધ્યાય ૩ જો.

યમયાતનાવર્ણન. (૩-૩૦)

શ્રીભગવાનુવાચ:—

एवं कुटुंबभरणे व्यावृत्तात्माऽजितेंद्रियः ।

त्रियते रुदतां स्वानां गुरुवेदनयाऽस्तधीः ॥ ૧૮ ॥

यमदूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरसभेक्षणौ ।

स दृष्ट्वा प्रस्तद्वदयः शङ्कन्मूत्रं विमुंचति ॥ ૧૯ ॥

કપિલ કહે છે:—આ પ્રમાણે કુટુંબના ભરણપોષણમાં લાગેલા ઇન્દ્રિયાધીન મનુષ્યની શુદ્ધિ બહુ વેદના થવાથી નાશ પામે છે અને તે પોતાના કુટુંબીઓને રડતાં મૂકીને મરી જાય છે. તે વખતે યમના બે ભયંકર દૂતો આવીને કોલથી પેલા જીવના તરફ દૃષ્ટિ કરે છે. પેલો જીવ તે યમના દૂતોને જોઈને મનમાં ડરી જાય છે અને ઝાડો તથા પેશાબ કરવા માંડે છે. ત્યાર પછી રાજાના સીપાઈઓ જેમ અપરાધીને પકડીને લઈ જાય છે તેમ યમના દૂતો યમલોકની પીઠા લોગવવાના હેતુમાં તે જીવને નાંખે છે, અને પરાણે તેના ગળામાં પાથ નાંખી, તેને બાંધીને યમલોકમાં લઈ

૧ અતઃકાલ્ય ચેતાં ચેતાં । સૈથે નયે નુકવિતાં ॥

અતઃકાલ્ય લાગે જાવે । કાહોં પુણ્ય આચરવે ॥

પુણ્ય વિળ જાતાં પ્રાણી । પહે યમાત્મી જાતણી ॥

રામદાસ દાખે જના । કઠીળ યમાત્મ્યા ચાતના ॥

અર્થ:—સ્વામી ગમદાસ કહે છે કે, “ જો કંઈ પુણ્ય હશે તો અંતકાળે કામ લાગશે, કારણ અતઃકાલ્ય જવાનું થશે તે કાઈનાથી પણ ચૂકાતી શકાશે નહીં. જેમણે પુણ્ય નહીં કર્યું હોય તે યમના દરબારમાં કહિન દુઃખ ભોગવશે ”

જન્ય છે રમ્તે જતા યમના દૂતો તેનો તિરસ્કાર કરે છે તે વખતે તેનું હૃદય લેદાઈ જન્ય છે અને તે કપવા માટે છે યમલોકના માર્ગમાં ફૂતરાઓ તેને ફાડી ખાય છે તે વખતે તે આતુર થઈને પોતાના પાપને સલાદે છે માર્ગમાં જીવ જીવ તથા તરસથી બેરાઈ જન્ય છે, બગબગતી રેતીવાળા માર્ગમાં સૂર્યના તાપથી, ઠાવાનળથી તથા પવનના ઝપાટાથી પીડા પામે છે તેના વાસામાં ચાખૂકનો માર પડે છે અને તે અશક્ત થયા છતાં પણ તેને આશ્રય વિનાના અને પાણી વિનાના તે માર્ગમાં મહા કષ્ટથી ચાલવું પડે છે રસ્તે ચાલતા ચાલતા જીવ ધાકી જન્ય છે, જ્યાં ત્યાં પડી જન્ય છે, મૂર્છિત થાય છે, ફરીને પાછો ઉભો થાય છે આ રીતે યમના દૂતો તે પાપીને તેના અજ્ઞાનને લીધે અધકાર વાળા પાપના માર્ગે થઈને યમલોકમાં લઈ જન્ય છે યમના દૂતો તે જીવને ગણ મુહૂર્તમાં અથવા તો બે મુહૂર્તમાં નવાલુહનર યોજનોનો માર્ગ ચલાવીને આગળ ધમડી જન્ય છે અને જીવ યમલોકમાં રહીને ત્યાંના દુખો ભોગવે છે યમદૂતો ત્યાં આગળ તે જીવના શરીરને બળતા લાકડાઓથી વિટાળીને સળગાવી દે છે, કેઈ ઠેકાણે પોતે કાપેલું અથવા તો પારકાએ કાપી આપેલું પોતાનું માંસ ખાવું પડે છે વળી યમલોકમાં ફૂતરાઓ અને ગીધ પક્ષીઓ તે જીવતા જીવના શરીરમાંથી આતરડાઓને બહાર ખેંચી કાઢે છે સર્પ, વિછી, ડાસ વિગેરે ત્યાં તેને કરડે છે, તેથી તેના શરીરમાં પીડા થાય છે વળી ત્યાં તે જીવના શરીરના કટકે કટકા કરવામાં આવે છે, હાથી વિગેરેની પાસે તે જીવને ચીરાવી નાખે છે, પર્વતના શિખરે ઉપરથી તેને નીચે નાખી દે છે, પાણીમાં ડૂબાડી રાખે છે અથવા ખાડામાં ઉતારીને પૂરી મૂકે છે પુરુષ તથા સ્ત્રી પરસ્પર સંગ કરવાથી તામિસ્ર, અધતામિસ્ર તથા શૈરવ વિગેરે નરકોના દુખો ભોગવે છે, કારણ કે તેઓને માટે તે દુખો નિર્માણ કરેલા છે હે માતા ! સ્વર્ગ તથા નરક

આજ લોકમાં છે, એમ વિદ્વાને કહે છે, અને જે નરકની પીડાઓ છે તે આ લોકમાં પણ જોવામાં આવે છે. ઉપર પ્રમાણે કુટુંબનું પોષણ કરનારો અથવા તે પોતાનું પેટ ભરનારો મનુષ્ય પોતાના દેહને તથા કુટુંબને બંનેને આ જગત્માં જ મૂકીને મરણ પામે છે અને પછી કર્મ-પ્રમાણે તેનું ફલ લોગવે છે. જીવ પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરીને પોષણ કરેલો પોતાનો દેહ આ લોકમાં ત્યાગ કરી, પાપરૂપી ટીમણનું પોટણ પોતાને માથે બાંધીને, પોતે એકલો જ નરકમાં પડે છે. કુટુંબનું પોષણ કરતાં કરતાં દેવને લીધે આવી મળેલા પાપને નરકમાં લોગવે છે અને નિર્ધન થઈ પડેલા મનુષ્યની પેઠે દુઃખી થઈ પડે છે. માટે જે જીવ કેવળ અધર્મથી જ પોતાના કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં ઉત્કંઠા ધરાવે છે, તે જીવ અધતામિત્ર નામના છેલ્લા નરકમાં પડે છે અને ત્યાં નરકમાં જેટલી નરકની પીડાઓ છે તે પીડાઓ અનુક્રમે લોગવી પવિત્ર થઈને પાછો આ મનુષ્યલોકમાં અવતાર લે છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૩ નો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો

નરકોત્તું વર્ણન. (૫-૨૬)

રાજોવાચઃ—

મહર્ષેયતદ્વૈચિત્ર્યં લોકસ્ય કથમિતિ ॥ ૧ ॥

રાજા પરીક્ષિત પૂછે છે:—હે મહર્ષિ! લોકોને કર્મનાં સુખ-દુઃખાત્મક જૂઠાં જૂઠાં ફલો મળે છે, તેનું શું કારણ છે તે મને કહો.

૧ પશ્ચાત્તાપેન શુદ્ધયતિ । પશ્ચાતાપ કરવાથી પાપનો ક્ષય થાય છે સ્મૃતિ.

શુકદેવ બોલ્યા—કર્મકર્તા પુરુષની શ્રદ્ધા ત્રણ પ્રકારની છે. શ્રદ્ધામાં ફેરફાર હોવાથી સર્વને કર્મનાં ફલો જૂઠાં જૂઠાં મળે છે. અર્થાત્ કર્મ કરનારને સત્વગુણી શ્રદ્ધાથી મુખ મળે છે, રજ્જેગુણી શ્રદ્ધાથી અસુખ અને દુઃખ જ, તથા તમોગુણી શ્રદ્ધાથી મૂઢપણું મળે છે; તેમજ જેને ત્રાટે શાસ્ત્રમાં મના કરેલી છે એવો અધર્મ કરનારા પુરુષની શ્રદ્ધા વિરૂપ હોય છે, તેથી તેને તેનાં કર્મનું વિલક્ષણ ફલ મળે છે. અનાદિ કાલના અજ્ઞાનને લીધે વિશ્વસેવનારા પુરુષોને તેના ફલરૂપે હજારો નરકની ગતિઓ મળે છે, તે નરકની ગતિઓ હવે હું તમારી આગળ અનુક્રમથી વર્ણવીશ.

કેટલાએક પુરુષો ત્યા આગળ એકવિંશ નરકો છે, એમ ગણતરી કરે છે. હે રાજા! તે નરકોના નામો, રૂપો તથા લક્ષણો તમને અનુક્રમથી કહી બતાવું છું.

નરકનાં નામ—૧ તામિસ્ર, ૨ અંધતામિસ્ર, ૩ કૌરવ, ૪ મહાકૌરવ, ૫ કુંભીપાક, ૬ કાલસૂત્ર, ૭ અસિપત્રવન, ૮ સૂકરમુખ, ૯ અધપૂષ, ૧૦ કૃમિભોજન, ૧૧ સંદંશ, ૧૨ તપ્તમૂર્તિ, ૧૩ વજ્રકંટક-શાન્મલી, ૧૪ વૈતરણી, ૧૫ પૃથોહ, ૧૬ પ્રાણુરોધ, ૧૭ વિશસન, ૧૮ લાલાલક્ષ, ૧૯ સારમેયાદન, ૨૦ અવીચિ, ૨૧ અયઃપાન, (આટલાં નરકો છે, આ ઉપરાંત બીજાં સાત નરકો કેટલાએક ગણે છે, તેના નામ આ પ્રમાણે છે.) ૨૨ ક્ષારકર્દ્મ, ૨૩ રક્ષોગણુભોજન, ૨૪ શૂલપ્રેત, ૨૫ દદશક, ૨૬ અવટનિરોધન, ૨૭ પર્યાવર્તન, ૨૮ સૂચીમુખ. આ સાત અધિક ગણુતાં અઠ્ઠાવીશ નરકો થાય છે, જે નરકો વિવિધ પ્રકારના હું જો ભોગવવાનાં રચાનકો છે.

(૧) તામિસ્ર.—જે પુરુષ પારકાનાં ધનનું, છોકરાંનું તથા સ્ત્રીનું હરણ કરે છે, તેને યમરાજના મહાભયંકર દૂતો કાલપાશથી બાંધીને બલાત્કારથી ‘તામિસ્ર’ નામના નરકમાં નાંખે છે. તે નરકમાં

લાંઘણ થવાથી, તરસે મરવાથી, લાકડીઓનો માર પડવાથી, તિર-
સ્કાર થવાથી વિગેરે યાતનાઓથી પીડા પામતો પ્રાણી મહાદુઃખમાં
વેરાઈ જઈને એકજ વખતે મૂર્છિત થાય છે.

(૨) અંધતામિત્ર.—જે કોઈ મનુષ્ય હુરકોઈ સ્ત્રીના પતિને
છેતરીને તેમની સ્ત્રીઓનો ઉપલોગ કરે છે, તે મનુષ્યને ચમના દૂતો
'અંધતામિત્ર' નામના નરકમાં નાંખે છે. જ્યાં આગળ નરકમાં
નંખાયેલો છવ નરકની પીડાથી બુદ્ધિહીન તથા આંધળો બની
વ્તય છે અને મૂળિયાંઓ કાપતી વેળા જેવી વૃક્ષની દશા થાય છે,
તેવી તેની દશા થાય છે. તે માટે તે નરકને 'અંધતામિત્ર' કહે છે.

(૩) શૈરવ.—જે મનુષ્ય આ લોકમાં 'આ શરીરરૂપ હું છું',
તથા આ મારું છે, 'આ પ્રમાણે મમતાથી બીજા પ્રાણીઓનો દ્રોહ
કરીને કેવળ પોતાનાજ કુટુંબનુ પ્રતિદિન પોષણ કરે છે, તે મનુષ્ય
મૃત્યુ પછી તે કુટુંબને આ લોકમાં મૂકીને પોતેજ તે દ્રોહાદિકના
પાતકને લીધે 'શૈરવ' નામના નરકમાં પડે છે. જે મનુષ્ય આ
લોકમાં જેવી રીતે પ્રાણીઓને રીઝાવી રીઝાવી મારે છે તે પ્રમાણે
પરલોકમાં ચમચાતના લોગવવા માટે આવેલા તે છવને પેલા છવો
રુ નામના પશુનું રૂપ લઈને પાછા મારે છે, માટે તેને 'શૈરવ' નામનું
નરક કહે છે રુ એ સર્પના કરતાં પણ અધિક દૂર પ્રાણીનું
નામ છે

(૪) મહાશૈરવ.—જે પુરુષ કેવળ પોતાના દેહનુજ ભરણ
પોષણ કરે છે, તે પણ શૈરવ નરકના જેવા 'મહાશૈરવ' નામના નર-
કમાં પડે છે અને માંસોહારી રુ નામનાં પશુઓ માંસ માટે ત્યાં તે
પુરુષને મારી નાંખે છે.

(૫) કુંભીપાક.—જે દૂર બુદ્ધિનો મનુષ્ય આ લોકમાં પશુ-
ઓને અથવા તો પક્ષીઓને 'છવતાંજ' રાંધે છે, તે ગક્ષસોએ

પણ નિદેલા નિર્દય મનુષ્યને યમના દૂતો પરલોકમાં ‘કુંભીપાક’ નામના નરકમાં ઉકળતા તેલની કઢામાં નાખીને તળી કાઢે છે.

(૬) કાલસૂત્ર - જે મનુષ્ય આ લોકમાં પિતાનો, બ્રાહ્મણનો તથા વેદોનો દ્રોહ કરે છે તે મનુષ્યને યમના દૂતો મરણ પછી દશ હજાર યોગ્જનના વિસ્તારવાળા ‘કાલસૂત્ર’ નામના નરકમાં નાખે છે. આ નરકની ભૂમિ તાળાની છે, તે સપાટ છે અને તે નિત્ય ઉની રહ્યા કરે છે, કારણ કે તેને ઉપરથી સૂર્યનો તાપ લાગે છે અને નીચેથી અગ્નિનો તાપ લાગે છે. આ નરકમાં પડેલા મનુષ્ય ભૂખ તથા તરસને લીધે શરીરની અંદર તથા બહારના ભાગમાં બળ્યા કરે છે અને પશુના શરીરમાં જેટલા વાળ હોય છે તેટલા હજાર વર્ષ સુધી મનુષ્ય તે નરકમાં જેસી રહે છે. સમય ઉપર ઉધે છે, સમય ઉપર ચાલે છે, સમય ઉપર ઉભો રહે છે અને સમય ઉપર વેદનાથી ચારે તરફ દોડાદોડી કરે છે.

(૭) અસિપત્રવન - જે મનુષ્ય આ લોકમાં સુખના સમયમાં પણ પોતાના વેદધર્મનો ત્યાગ કરીને પાખંડ ધર્મમાં ભળે છે, તે મનુષ્યને યમના દૂતો ‘અસિપત્રવન’ નામના નરકમાં પાલીને ચાખ ખાધી મારે છે. તેથી એ મનુષ્ય વેદનાને લીધે તે વનમાં આમ તેમ દોડે છે તે બંને તરફ ધારવાળા તાલના વનમાં તરવારનાં જેવા પાતરાઓ તેના શરીર ઉપર પડવાથી તેનાં સર્વ અંગો ચીરાઈ જાય છે અને તે “હાય મરી જઈ છું, હાય મરી જઈ છું,” એમ બરાડા પાડતો મહાવેદનાથી મૂર્છા ખાઈને ડગલે ડગલે પડી જાય છે. સ્વધર્મનો ત્યાગ કરનાર મનુષ્ય પાખંડ ધર્મને સ્વીકારવાથી આ પ્રમાણે કષ્ટ ભોગવે છે.

(૮) સૂકરમુખ - આ લોકમાં જે રાજા અથવા તો જે રાજાનો મનુષ્ય શિક્ષા કરવાને અયોગ્ય એવા મનુષ્યને શિક્ષા કરે છે

અથવા તો બ્રાહ્મણને દેહાંત દંડની શિક્ષા કરે છે, તે મહાપાપી મરી ગયા પછી, પરલોકમાં ‘સુકરમુખ’ નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં આગળ મહાબલવાળા યમના દૂતો આ લોકમાં જેમ ચીચોડામાં શેરડીને પીલે છે તેમ તે પ્રાણીના અવયવોને પીલી નાંખે છે, તેની વેદનાથી પેલો પાપી ઘાટો કાઢીને રડવા માંડે છે, કાંઈવાર હુઃખી થઈ મૂર્છા પામે છે અને જે પ્રમાણે પોતે કેદ કરેલા નિરપરાધી લોકો હુઃખી થયા હોય તે પ્રમાણે તે પણ હુઃખ પામે છે.

(૬) અંધકૂપ:-ઈશ્વરે કંઈપેલી આલુવિકાવાળો જે મનુષ્ય પોતે પરાઈ પીડા જાણતો હોય તો પણ ઈશ્વરે જેઓને ‘મનુષ્યત્વં રુધિર પાન કરવું’, ‘વિગેરે આલુવિકા બાંધી આપેલી છે અને જેઓ પારકી પીડાને જાણતાં નથી તેવાં માંકડ વિગેરે નિરપરાધી પ્રાણીઓને પીડા કરે છે તે મનુષ્ય મરણ પછી તે પાતકને લીધે પરલોકમાં ‘અંધકૂપ’ નામના નરકમાં પડે છે. ત્યાં આગળ પશુ, મૃગ, પક્ષી, સર્પો, સમુદ્ર, જી, માંકડ વિગેરે જે જીવજંતુઓને પોતે હુઃખ લીધું હોય છે, તે સર્વ પ્રાણીઓ ચારે તરફથી તેને હુઃખ આપ્યા કરે છે, તેથી તેને નિદ્રા કે શાંત મળતી નથી, તેમજ એક ઠેકાણે સુખથી તે ઝેરી પણ શકતો નથી, પણ જીવ જેમ જીવડા વિગેરેના શરીરમાં તરફડ્યા કરે છે તેમ તે અંધારા નરકમાં તરફડ્યા કરે છે.

(૧૦) કૃમિલોચન:-જે મનુષ્ય આ લોકમાં જે કાંઈ વસ્તુ પોતાને મળે તેનો વિલાગ પાડ્યા વિના પોતેજ એકલો ખાઈ ભય છે તથા જે પાંચ મહાયજ્ઞ કરતો નથી, તેને કાગડાના જેવે જાણવો અને તે મરી ગયા પછી પરલોકમાં ‘કૃમિલોચન’ નામના અધમ નરકમાં પડે છે અને તે એક લાખ ચોજન હંડા કૃમિકુંડની

અદર પોતે કીડા થઇને કીડાતુ લોજન કરે છે, તેમજ બીજા કીડાઓ પણ તેના શરીરનુ લક્ષણ કરે છે આ પ્રમાણે હરકોઇ વસ્તુનો વિભાગ પાડ્યા વિના પોતેજ એકવેા ખાઇ જનારો તથા પચ મહાયજ્ઞ કર્યો વિના લોજન કરનારો મનુષ્ય જ્યા સુધી પોતાના તે પાપનુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનો નથી ત્યા સુધી તે પોતાના આત્માને દુખમા નાખે છે

(૧૧) સદશ -આ લોકમા જે મનુષ્ય પોતાની સારી સ્થિતિ હોય ત્યારે પણ ગ્રાહ્યણની અથવા તો બીજા ડોઇની સુવર્ણ, રત્ન વિગેરે વસ્તુઓને ચોરીથી અથવા તો બળાત્કારથી હરી લે છે, તે મનુષ્ય હે રાજા ' મરણ પછી ' સદશ ' નામના નરકમા પડે છે અને ત્યા આગળ યમના દૂતો ધગધગતા અગ્નિમય લોહાના સાણ સાથી તેની ચામડીને ઉતરડી કાઢે છે

(૧૨) તપસૂર્મિ -આ લોકમા જે પુરુષ અગમ્ય સ્ત્રીની સાથે ગમન કરે છે અથવા તો જે સ્ત્રી અગમ્ય પુરુષની સાથે ગમન કરે છે તે જન્મે ' તપસૂર્મિ ' નામના નરકમા પડે છે અને ત્યા આગળ યમના દૂતો તે જન્મેને ચાળકાનો માર મારે છે, અને પુરુષને લોહાની ધગધગતી પુતળીનુ આલિંગન કરાવે છે તથા સ્ત્રીને લોહાના ધગધગતા પુરુષનુ આલિંગન કરાવે છે

(૧૩) વજ્રકટકશાઙ્મલી -જે મનુષ્ય આ લોકમા પશુ વિગેરે સર્વની નાથે વ્યભિચાર કરે છે, તે મરણ પછી ' વજ્રકટકશાઙ્મલી ' નામના નરકમા પડે છે, અને ત્યા આગળ રહેવા તે જીવને યમગજના દૂતો વજ્રના જેવા કાગવાળા સીમળાના ઝાડ ઉપર ચઢાવીને નીચેથી ખેંચે છે, અર્થાત્ કાંઠાથી તેના શરીરને ઉતરડી કાઢે છે

(૧૪) વૈતરણી—આ લોકમાં જે રાજાઓ અને રાજાના સેવકો સાગ કુલીન હોવા છતાં ધર્મના માર્ગોને તોડી પાડે છે તથા મર્યાદાનો નાશ કરે છે, તેઓ મરી ગયા પછી ‘વૈતરણી’ નામની નદીમાં પડે છે. ત્યાં નરકની ખાઈરૂપ તે નદીમાં જળચરો તેને ચારે તરફથી ઘટકા ભરે છે, છતાં પણ તેઓ મરી જતા નથી, પરંતુ પ્રાણો હોવાથી પોતે કરેલાં પાપને લીધે તેઓ નદીમાં તણાયા કરે છે, પોતાનાં પાપકર્મને સંભારે છે, બહુ સંતાપ કરે છે અને વિદ્યા, મૂત્ર, પરુ, લોહી, કેશ, નખ, હાડકા, મેદ, માંસ તથા ચરબીની નદીમાં ગોથા ખાતા ખાતા પશ્ચાત્તાપ કર્યા કરે છે.

(૧૫) પૂયોદ—જે પુરુષો આ લોકમાં શૂદ્રજાતિની સ્ત્રીને સ્ત્રી તરીકે ગણે છે, શોચ, આચાર તથા નિયમો પાળતા નથી અને લાજ મૂકીને પશુના જેવા આચરણ કરે છે, તેઓ પણ મરી ગયા પછી પરુ, વિદ્યા, મૂત્ર, જળખા તથા મેલથી પૂર્ણ ભરેલા એવા ‘પૂયોદ’ નામના નરકમાં પડે છે અને ત્યાં આગળ તે પોતેજ અત્યંત ગંદા પદાર્થોને ખાય છે.

(૧૬) પ્રાણરોધ—ગ્રાહણ વિગેરે જે પુરુષો આ લોકમાં કૃતરાં તથા ગધેડાંઓ પાળે છે, મૃગયા કરે છે તથા યજ્ઞપ્રસંગ વિના મૃગોને મારે છે તેઓ મરી ગયા પછી ‘પ્રાણરોધ’ નામના નરકમાં પડે છે અને યમના દૂતો તેઓને નિશાન કરીને ખાણોથી વિધી નાખે છે.

(૧૭) વિશસન—જે ઢોંગી પુરુષો આ લોકમાં ઢોંગથી ભરેલા યજ્ઞોમાં પશુઓની હિંસા કરે છે, તેઓ મરણ પછી ‘વિશસન’ નામના નરકમાં પડે છે અને ત્યાં નરકના અધિપતિઓ તેઓને મારીને કાપી નાખે છે.

(૧૮) લાલાલક્ષ —જે કોઈ દ્વિજવર્ણ કામથી મુગ્ધ બનીને, પોતાની જાતિની પરત્વીને વિષે રતિવેળા વીર્ય પાડે છે, તે પુરુષ મરી ગયા પછી ‘લાલાલક્ષ’ નામના નરકમાં પડે છે અને ત્યાં આગળ યમના દૂતો તેને વીર્યની નદીમાં ડૂબાવીને વીર્ય પાય છે

(૧૯) સારમેયાદન —જે ચોરો અગ્નિથી રાજાઓના તથા મંત્રીઓના નેવકોના ઘર વિશેર બાળી નાખે છે, લોકોને ઝેર ખવરાવે છે અથવા તો ગામોને કે સંધોને લૂંટે છે, તેઓ મરી ગયા પછી ‘સારમેયાદન’ નામના નરકમાં પડે છે અને ત્યાં આગળ યમના દૂતો તેને રહેલા વજ્રના જેવી ડાઢવાળા સાતત્રો અને વિશ કૂતરાઓ વેગથી દોડીને તેઓને ફાડી ખાય છે

(૨૦) અવીચિ —જે પુરુષ આ જગત્માં નાકી આપ વામાં, પદાર્થ અદલબદલ કરવામાં અથવા તો દાન દેવામાં કોઈ પણ ગ્રીતે બુદ્ધિ જોડે છે તે પુરુષને મરી ગયા પછી યમના દૂતો ત્રો ચોત્રન ઉંચા પર્વતના શિખર ઉપરથી ઉપે માથે આધાર વિનાના ‘અવીચિ’ નામના નરકમાં નાખી દે છે જે નરકમાં પથ્થરનું તળિયું પાણીના જેવું દેખાય છે, પરંતુ તેમાં લોઢ આવતા દેખાતા નથી, તેથી તેને અવીચિ કહે છે તે નરકમાં પડવાથી પ્રાણીના શરીરના તલ તલ જેવડા કેટકા થઈ જાય છે, પરંતુ તે મરતો નથી યમદૂતો ફરીને પણ તેને પર્વત ઉપર ચઢાવીને ત્યાં પાછો તે નરકમાં નાખે છે

(૨૧) અય પાન —જે બ્રાહ્મણ અથવા બ્રાહ્મણી પ્રમાદથી મદિરાનું પાન કરે છે તથા બીજો કોઈ વ્રતધારી ક્ષત્રિય અથવા તો વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ પ્રમાદથી સોમરસનું પાન કરે છે તો યમના દૂતો તેઓને ‘અય પાન’ નામના નરકમાં નાખે છે અને

તેઓની છાતીને પગથી દબાવીને તેઓના મુખમાં અગ્નિવદે
ઓગાળેલા ગજવેલનો ધગધગતો રસ રહે છે.

(૨૨) ક્ષારકર્દ્દમ:—જે પુરુષ પોતે અધમ હોવા છતાં, અભિ-
માનને લીધે પોતાને ઉત્તમ માનીને જન્મ, તપ, વિદ્યા, આચાર,
વર્ણ તથા આશ્રમવાળા ઉત્તમ મનુષ્યોને ધણું માન આપતો નથી
તેને શબ્દરૂપ જ નાણુવો અને તે મરી ગયા પછી યમના દૂતો તેને
'ક્ષારકર્દ્દમ' નામના નરકમાં ઉધે માથે નાંખે છે અને ત્યાં તે અપાર
દુઃખ ભોગવે છે.

(૨૩) રક્ષોગણુભોજન—જે પુરુષો આલોકમાં પુરુષમેધ ચર-
કરીને લૈરવાદિકનું યજ્ઞન કરે છે તેમજ જે સ્ત્રીઓ પુરુષ-
રૂપી પશુનું માંસ ખાય છે, તેઓને 'રક્ષોગણુભોજન' નામના
નરકમાં નાંખે છે અને ત્યાં આગળ જેઓને તેમણે પશુની પેઠે મારેલા
હોય છે તેઓ પોતાની ઇચ્છાને અનુસાર રાક્ષસોનું રૂપ લઇને યમ
લોકમાં તેઓને દુઃખ આપે છે અને કસાઇઓની પેઠે છરાવતી
તેઓને કાપીને તેઓનું લોહી પીએ છે, નાચે છે, ગાય છે તથા આ
લોકમાં પેલા પુરુષો જેમ માસનું લક્ષણ કરીને પ્રસન્ન થયા હોય
તેમ તેઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે.

(૨૪) શૂલપ્રોત:—જે પુરુષો આ સંસાર વિષે ગામમાં અથવા
તો અરણ્યમાં નિરપરાધી તથા છુવવા માટે આશા ધરાવનારા
પ્રાણીઓને વિશ્વાસજનક ઉપાયોથી વિશ્વાસુ બનાવીને, શૂળીઓમા
અથવા તો ઢોરાઓમાં પસાવીને રમકડાની પેઠે દુઃખ આપે છે,
તેઓ પણ મરી ગયા પછી 'શૂલપ્રોત' નામના નરકમાં પડે છે
અને ત્યાં આગળ યમના દૂતો તેઓને શૂળી વિગેરેમાં પસાવી દે
છે, આથી તેઓ ક્રુધા તથા તૃપાથી બહુ દુઃખી થાય છે, ક ગડા તથા
વટાદિ પક્ષીઓ તેઓને ચારે તરફથી તીવ્રી અગ્નિ વડે ફેલવા
માડે છે અને તે વખતે તેઓ પોતાના પાતકને સંભારે છે.

(૨૫) દંદમૂક — સર્પના લેવા કૂર સ્વભાવવાળા જે પુરુષો આ લોકમાં પ્રાણીઓને હુ ખા આપે છે, તેઓ પણ મરી ગયા પછી ‘દંદમૂક’ નામના નરકમાં પડે છે જે નરકમાં પાંચ મુખના તથા સાત મુખના મર્ષો તે પાપીઓની પાસે આવીને જેમ ઉદરોને ગળે તેમ તે કૂર પુરુષોને ગળી ભાય છે

(૨૬) અવટનિરોધન — જેઓ આ લોકમાં અધારા અને ઉંડા ખાડામાં, કોઠીઓમાં તથા ગુફા વગેરેમાં પ્રાણીઓને પૂરે છે, તેઓ મરી ગયા પછી ‘અવટનિરોધન’ નામના નરકમાં પડે છે અને ત્યાં આગળ યમના દૂતો તેઓને તેવાજ અધારા તથા ઉંડા ખાડામાં અને કોઠી વિગેરેમાં ગોધી રાખીને, ઝેરી અગ્નિના ધૂમાડાથી ગુગળાવીને હુ ખી કંઈ છે

(૨૭) પર્યાવર્તન — આ લોકમાં જે ગૃહસ્થ વારંવાર કોધાધીન થઈને અભ્યાગતોને અથવા તો અતિથિઓને બાળી દેતો હોય તેવી કૂર દૃષ્ટિથી જુએ છે, તે પુરુષ ‘પર્યાવર્તન’ નામના નરકમાં પડે છે અને ત્યાં આગળ ગરજ, કંગડા, કાગડા તથા વટ વિગેરે પક્ષીઓ બળાત્કારથી વજનના જેવી ચાચથી પેવા પાપી દૃષ્ટિવાળા પુરુષની પાપી આખોને એવી કાઢે છે

(૨૮) સૂચિમુખ — જે પુરુષ ધનનું અભિમાન ધરાવનારો, અહ-કારી, અહ કારને લીધે આડું જોનારો, નર્વની શકા રાખનારો, ધન ખર્ચાઈ જવાની બીકથી અથવા તો તેના નાશ થવાની બીકથી જેનું હૃદય તથા મોહોડું ચૂકાયા કરતું હોય તેવો તથા જે શાંતિ રાખ્યા વિના યક્ષની પેઠે ધનની રક્ષા કર્યા કરે છે, તે મનુષ્યને ‘સૂચિમુખ’ નામના નરકમાં પડે છે ધર્મ-રાજના દૂતો, જેને ધન પેદા કરવા રૂપી તથા વૃદ્ધિ કરવા રૂપી

પાપશ્રદ્ધ લાગ્યો છે એવા તે ધનના ચક્ષુષ પાપી પુરુષનાં સર્વ અંગોને દરશની પેઠે દેરાથી સ્ત્રીવી લે છે.

આ પ્રમાણે યમલોકમાં સેંકડો તથા હજારો નરકો છે. અધર્મને માર્ગે ચાલનારા જેમાંના કેટલાકનું અહીં વર્ણન કર્યું છે તથા કેટલાએકનું વર્ણન કર્યું નથી તે સર્વે, હે રાજા! વારાકરતી તે તે નરકોમાં પડે છે. તે પ્રમાણે ધર્મને માર્ગે અનુસરનારા લોકો સ્વર્ગમાં જાય છે અને ફરીને જન્મ લેવા માટે પાપ તથા પુણ્યમાંના શેષ ભાગથી પાછા મૃત્યુલોકમાં અવતરે છે. જે પુરુષ આદરપૂર્વક ભગવાનના સ્થૂલરૂપના વર્ણનને વાંચે છે, સાંભળે છે તથા બીજાને સંભળાવે છે તે શ્રદ્ધા તથા ભક્તિથી વિશુદ્ધ બુદ્ધિવાળો પુરુષ ભગવાન પરમાત્માના ઇદ્રિયાદિકથી પણ બાણી શકાય નહીં તેવા ઉપનિષદોમાં ગાયેલા સત્ય સ્વરૂપને જાણે છે અને પામે છે.

ઈતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૪ થો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫ મો.

નરકયાતનાથી મુક્ત થવાનો ઉપાય. (૬-૧)

રાજોવાચ:-

અધુનેહ મહાભાગ યથૈવ નરકાન્નરઃ ।

નાનોપ્રયાતનાન્નેયાત્તન્મે વ્યાજ્યાતુમર્હસિ ॥ ૬ ॥

રાજા કહે છે:-હે ભાગ્યશાળી શુક્રમુનિ! હવે આ લોકમાં મનુષ્ય અનેક જાતનાં ઉશ્ચ દુઃખો દેનારાં નરકોમાં જેવી રીતે પડે નહીં તેવો ઉપાય આપ મને કહેવા યોગ્ય છે.

શ્રીશુકદેવજી કહે છે - જે મનુષ્ય મન, વચન તથા કાયાથી કંઈલા પાપનું આ લોકમાં મન, વચન અને કાયા વડે પ્રાયશ્ચિત્ત કરતો નથી, તે મનુષ્ય મરી ગયા પછી અવશ્ય ના કોમાં પડે છે, કે જે તીક્ષ્ણ હુ ખોવાળા નરકો મે પ્રથમ વર્ણવેલા છે એટલા માટે મૃત્યુ થયાની અગાઉ આ લોકમાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા માટે તુરત પ્રયત્નો કરવા જોઈએ, અને તે પણ દેહ શિથિલ થાય નહીં તે પહેલા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, નહિતર લાળા દિવનો વ્યતીત થયા પછી જમણું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે રાગોના નિદાનો જાણનારો પેદા જેમ રાગોની વિશેષતા તથા અપ્યતા જોઈને તે પ્રમાણે ઉપાય કરવા માટે તેમજ મનુષ્યે પણ પાપની વિશેષતા તથા અપ્યતા જોઈને તે પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ

કૃત્ત્રાદિક પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાથી પાપનો સમૂળગો નાશ થતો નથી, કારણ કે અજ્ઞાની મનુષ્ય પ્રાયશ્ચિત્તનો અધિકારી હોય છે, માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી તેના પાપ નાશ પામે છે, તો પણ તેના સન્કારોને લીધે ફરી ફરીને તેના પાપના અકૂર ફટકાજ કરે છે માટે મુખ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત તો જ્ઞાનજ કહેવાય છે, અને તે જ્ઞાન નાવધાન રહેનારો મનુષ્ય ધીરે ધીરે મેળવે છે, પણ બીજો મેળવી શકતો નથી, કારણ કે પથ્ય પ્રમાણે અન્ન ખાનાન મનુષ્યને ગંગો જેમ પીડા કરી શકતા નથી, તેમ નિયમો પાળનારો મનુષ્ય પણ ધીરે ધીરે તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવા માટે નમસ્કંધ થાય છે અગ્નિ જેમ વામના મોગા જુડને પણ ખાગી લભ્મ કરે છે તેમ ઘ્રદાશીવ ધર્મ જાણનારો ધીરે પુરો પણ તપવટે, બ્રહ્મચર્યવટે, શમ વટે, દમવટે, ત્યાગવટે, નત્યવટે, શાંત્યવટે, યમવટે અને નિયમ વટે મન, વાણી તથા કાયાથી ઉત્પન્ન થયેલા મોગા પાપોને પણ ખાગીને લભ્મ કરે છે વાસુદેવ લગવાનું આશ્રય કરનારા

લોકો સૂર્ય જેમ કાંતિથી ઝાકળનો નાશ કરે છે તેમજ દેવળ લક્ષ્મીથી નર્વ પાપનો નાશ કરે છે. જ્ઞાનમાર્ગ કરતા લક્ષ્મી માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે ભગવદ્ભક્તોની સેવાથી શ્રીહરિ વિષે પોતાના પ્રાણને અર્પણ કરનારો પુન્ય જે પ્રમાણે પાપમાથી છુટે છે તે પ્રમાણે તપ આદિક કરવાથી પાપી પાપમાથી મુક્ત થતો નથી માટે આ લક્ષ્મીમાર્ગજ જગત્મા ઉત્તમ, કલ્યાણકારક તથા નર્વ ઠેકાણેથી ભય વિનાનો છે જેમ કે તે માર્ગમા નારાયણમા પગથિયું મૂકનાર ઉત્તમ સ્વભાવના મહાત્મા લોકો વર્તે છે તેથી, જ્ઞાનમાર્ગમા જેમ એકલા રહેવાનો ભય મૂકેલો છે અને કર્મમાર્ગમા જેમ ખીલત અભિમાનીઓનો ભય મૂકેલો છે તેમ લક્ષ્મીમાર્ગમા કોઈપણ ચીતનો ભય નથી.

પ્રાયશ્ચિત્તો ગમે તેટલા કર્યા હોય તો પણ નદીઓ જેમ મદિગના ઘડાને પવિત્ર કરી શકતી નથી, તેમ ભગવાનની લક્ષ્મીથી ગહિત પુન્યને પણ તેણે કરેલા પ્રાયશ્ચિત્તો પવિત્ર કરતા નથી જે લોકોએ પોતાનું મન ભગવાનના ચરણાગવિઠ વિષે એકજ વાર પરાવેલું હોય અને તેના શુણ્ઘામા પ્રીતિવાળું કર્યું હોય, તે લોકો પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કંઈ ચૂક્યા છે અને તેઓ સ્વપ્નામા પણ યમને કે પાશ ધાન્ય કરનાર તેમના દૂતોને દેખતા નથી. આ વિષયમા યમના તથા વિષ્ણુના દૂતોનો નવાહકપ એક પુરાતન ઇતિહાસ નીચે પ્રમાણે છે.

અન્નમિલની કથા.

કાન્યકુબ્જ નામના શહેરમા કોઈ એક દાસીનો પતિ અન્ન મિલ નામનો ગ્રાહણ મૂકેલો હતો તે દાસી (વેશ્યા) ના ન નર્ગથી વચ્ચે હતો તથા મહારાગથી બ્રહ્મચર્યો હતો, અને બાણ પકડવું, બુગાન ખેલવો, ઠગાઈ કરવી તથા ચોરી કરવી વિગેરે આર્યોએ

ધિક્કારી કાઢેલી આજીવિકાનો આશ્રય કરીને કુટુંબનું પોષણ કરતો હતો. જાતે અપવિત્ર હતો અને જીનું પ્રાણીઓને હુમલો દેતો હતો. આ પ્રમાણે નિર્વાહ કરતા તથા દાસીના પુત્રોને લાડ લડાવતાં અન્નમિલનું અઘ્યાશી વર્ષનું આયુષ્ય ચાક્યું ગયું આવડે. મોટો કાળ વીતી ગયો તેની તેને જરાપણ ખબર પડી નહીં. તે જુદાને દશ દીકરાઓ હતા, તેઓમાં નાનાનું નામ 'નારાયણ' હતું. તે માતાપિતાને બહુજ વહાલો હતો કાલાં કાલાં વચ્ચેના જોલનારા તે છોકરા ઉપર જુદાની આસક્તિ બંધાયેલી હતી. તે જુદો પુત્રની રમત જોઈને અત્યંત આનંદ પામતો હતો જુદો, બાળકના મ્નેહ-પાશમાં એટલો તો બંધાય ગયો હતો કે, પોતે જન્મતી વેળાએ તે છોકરાને સાથે જમાડતો, પોતે પાણી પીતી વેળાએ તેને પણ પાતો અને પોતે કંઈ વસ્તુ ખાતો તે વેળા તેને પણ ખવરાવતો. અર્ધ સંસારી ખટપટને લીધે તે મૂઠ ધઈને પાસે આવેલા કાળને પણ વિસરી ગયો હતો. આ પ્રમાણે સંસારનો વ્યવહાર ચલાવતાં ચલાવતાં મરણનો સમય પાને આવ્યો ત્યારે તે અરાની જુદાનું નારાયણ નામના બાળક છોકરા ઉપર મન ગયું; તેથી તે, તેની ચિંતા કરવા લાગ્યો. એટલામાં વાકા મુખવાળા તથા ઉલા વાળ વાળા મહાલય કર ત્રણ પુરુષો હાથમાં પાશ લઈને પોતાને લેવા આવ્યા. તેઓને જોઈને અન્નમિલની સર્વ ઇન્દ્રિયો વ્યાકુળ થઈ ગઈ, અને તેણે ગજગળા સાદથી ઘાટો પાડીને છેટે રમકડામાં શુંધાયલા પોતાના "નારાયણ" નામના પુત્રને જોલાવ્યો. મરવાને તૈયાર થયેલા તે જુદાએ આ પ્રમાણે શ્રીહરિનું નામ લીધું કે ભગવાન્ના પાર્ષદો પોતાના દ્વામીનું નામ સાલળીને એકાએક ત્યાં હાજર થયા અને યમરાજના દૂતો જેઓ દામીના પતિ અન્નમિલને તેના જોળિયામાંથી બહાર કાઢતા હતા તેઓને બલપૂર્વક વારવા માંડ્યા.

યમદૂત અને વિષ્ણુદૂતનો સંવાદ.

આ પ્રમાણે વારવારી યમના દૂતો વિષ્ણુના દૂતોને કહેવા લાગ્યા કે, ‘ધર્મરાજની આજ્ઞાને અટકાવનારા તમે કોણ છો? અને આને લઈ જવાને શા માટે ના પાડો છો? તમે કોના દૂત છો? કયાથી આવ્યા છો? તમે કોણ છો? તે અમે જાણતા નથી; માટે તમારે અમારા ઉપર કોપ કરવો નહીં તમે, ધર્મરક્ષક યમરાજના જે અમે સેવક છીએ, તેઓને શા માટે આને લઈ જવા માટે ના પાડો છો?’ આવાં વચનો સાંભળી મેઘના સરખી ગંભીર વાણીથી યમના દૂતો પ્રત્યે ભગવાનના પાર્ષદો હસીને કહેવા લાગ્યા.

ભગવાનના પાર્ષદો કહે છે:—‘તમે જે ધર્મરાજના દૂત છો તો ધર્મનું જે તત્ત્વ હોય તથા ધર્મનું જે લક્ષણ હોય તે અમેને કહો શિક્ષા કેવી રીતે કરવામાં આવે છે? શિક્ષાપાત્ર કોણ ગણાય? અપરાધ કરનારા સર્વે શિક્ષાપાત્ર ગણાય કે મનુષ્યોજ માત્ર શિક્ષાપાત્ર ગણાય? અને મનુષ્યોમાં સર્વ શિક્ષાપાત્ર છે કે કેટલાંએકજ શિક્ષાપાત્ર છે?’

યમના દૂતો બોલ્યા —“વેદમાં જે કરવા માટે આજ્ઞા કરેલી છે તેને ધર્મ જાણવો અને જે કરવા માટે ના પાડેલી છે તેને અધર્મ જાણવો, અને તે વેદ એ સાક્ષાત્ સ્વયં જ નારાયણનું સ્વરૂપ છે, એમ અમે સાંભળ્યું છે. જે નારાયણ ભગવાને પોતાના સ્વરૂપમાંજ આ સત્ત્વ, રજઃ તથા તમોગુણરૂપી પદાર્થો, પુરુષોના શાંતિ વિગેરે ગુણો, બ્રાહ્મણ વિગેરે નામો, વેદાધ્યયન વિગેરે ક્રિયાઓ તથા વાણી અને આશ્રમ વિગેરે રૂપોનું સારી રીતે વિવેચન કરેલું છે, તે નારાયણનું યદ્યર્થ રૂપ વેદ છે. સૂર્ય, અગ્નિ, આકાશ, પવન, ગાયો, ચન્દ્રમા, સંધ્યાકાળ, દિવસ, રાત્રિ, દિશાઓ, જલ, પૃથ્વી, કાલ તથા ધર્મ આટલાં દેહધારીએ કરેલાં પાપ-પુણ્યનાં સાક્ષીઓ છે;

અને એ સાક્ષીઓએ જાણેલો અધર્મ શિક્ષાપાત્ર કરે છે. આ પ્રમાણે કર્મ કરનારાં સર્વ પ્રાણીઓ પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે દંડનાં પાત્ર બને છે. હે નિર્દોષ મહાપુરુષો! કર્મ કરનારાઓથી નમય ઉપર પુણ્ય પણ થાય છે અને સમય પર પાપ પણ થાય છે, કારણ કે કર્મ કરનારાઓને ગુણોનો સંગ છે. જો કોઈ અકર્તા હોય તો તેનાથી પાપકર્મ થાય નહીં, પરંતુ તેમ નથી, કારણ કે દેહધારી જીવ કર્મ કર્યા વિના રહેતોજ નથી; અને કર્મ કરે છે ત્યારે તેનાથી પાપ થવાનો પણ મલવ રહે છે જે પ્રાણી આ લોકમાં જોડેલો તથા જે પ્રમાણે ધર્મ અથવા અધર્મ કરે છે તે પ્રાણી પરલોકમાં તે કર્મનું તેટલું અને તે પ્રમાણેજ ફળ લોગવે છે. હે ઉત્તમ દેવતાઓ! આ જન્મમાં જેમ વિચિત્ર ગુણોને લીધે શાંત, યોર અથવા તો મૂઢપણાથી અને સુખ, દુઃખ અથવા તો સુખદુઃખના મિથ્યપણાથી ત્રણ પ્રકારના પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે તેમજ તેઓ બીજા જન્મમાં પણ ત્રણ પ્રકારના હશે, એવું અનુમાન થાય છે. વર્તમાન કાળની વસંતાદિક ઋતુ જેમ ભૂતકાળની વસંતાદિક ઋતુઓના ગુણોને તથા ભવિષ્યકાળની વસંતાદિક ઋતુઓના ગુણોને જણાવે છે, એમ વર્તમાન કાળનો જન્મ ભૂતકાળના જન્મના અને ભવિષ્યકાળના જન્મના ધર્મને તથા અધર્મને જણાવે છે, અર્થાત્ વર્તમાન કાળની ઋતુનાં ફૂલફળનું રૂપ જોઈને તેના ઉપરથી ભૂત તથા ભવિષ્ય કાળની ઋતુનાં ફૂલફળનું અનુમાન થઈ શકે છે, તેમ વર્તમાન કાળના ધર્મ તથા

૧ દરેક જીવર કર્મ શુદ્ધિયોગાદનમય ।

શુદ્ધો સરણમન્વિચ્છ કૃપણાં વરહેતવ ॥

અર્થ—હે અર્જુન ! આસક્તશુદ્ધિથી કર્મ કરવાં તે સારું નથી કર્મપ્રવર્તક માણુમે ફળની ઇચ્છાસહિત કર્મ કરવું. ફળની ઇચ્છા કરનારાઓને શુદ્ધિ સમજ્યા ગીતા

અધર્મનું અને તેના ફળનું અનુમાન થાય છે. આ ધર્મ તથા અધર્મ જાણવાની રીત બીજીઓને માટે કરેલી છે, પરંતુ ચમ-સાજ તો પોતાની 'સંયમની' નામની પુરીમાં એકા એકા મનથી જ જીવતા પૂર્વજન્મને જાણે છે અને ભવિષ્ય કાળના જન્મને પણ યથાર્થ રીતે જાણે છે, કારણ કે તે અજન્મા ભગવાન છે; પરંતુ નિદ્રાને આધીન થયેલો પુરુષ જેમ સ્વપ્નમાં પણ તે સ્વપ્નાના દેહને દેખે છે, પરંતુ જાગૃતાવસ્થાના અધવા તો તેની પૂર્વના સ્વપ્નાના દેહને જાણતો નથી તેમજ અવિદ્યારૂપી ઉપાધિથી ઘેરાયેલો અજ્ઞાની જીવ પણ જન્મોની સ્મૃતિ નાશ થવાથી ભૂતકાળના તથા ભવિષ્યકાળના દેહને જાણતો નથી, માત્ર વર્તમાન કાળના જ દેહને જાણે છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો કે જેનાથી જીવ પોતાનાં કાર્ય સાધે છે તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કે જેનાથી જીવ શબ્દાદિકને જાણે છે; આ પ્રમાણે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ શબ્દાદિક વિષયો અને સોળમું મન, એ સર્વ ઉપાધિમાં રહેલો એકલો છતાં સત્તરમો જીવ પોતે તે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના, કર્મેન્દ્રિયોના તથા મનના વિષયોને ભોગવે છે. આ પ્રમાણે સોળકળાવાળું અને ત્રણ ગુણોથી બનેલું અનાદિ લિંગશરીર જીવને હર્ષ, શોક, ભય તથા પીડા કરનારો સંસાર આપ્યા કરે છે. છ ઇન્દ્રિયોને નહીં જીતનારો અજ્ઞાની જીવ કર્મો કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી, તો પણ લિંગશરીર તેની પાસે કર્મ કરાવે છે અને જીવ કેશોટાના જીવડાની પેઠે કર્મવડે પોતાને ઢાંકી દઈને, તેમાંથી નિકળવાનો ઉપાય ન જાણવાથી મુંઝાય છે. કેઈ પણ જીવ એક ક્ષણવાર પણ કેઈ દિવસ કર્મ કર્યા વિના રહેતો નથી. પૂર્વજન્મનાં કર્મોના સંસ્કારથી થયેલા રાગદ્વેષાદિક તે પરાધીન જીવની પાસે પરાણે કર્મ કરાવે છે, અને પૂર્વજન્મનાં અદૃષ્ટને લીધે તે અદૃષ્ટને અનુકૂળ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ એવાં શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનું શરીર, વીર્ય તથા રુધિર બન્ને સરખાં હોવા છતાં પણ બળવાન એવી કર્મની વાસનાને લીધે માતાપિતાના

જેવુંજ થાય છે. જીવનો આ પ્રમાણે મંસારમાં અવતરવારૂપી દેરફાર થાય છે, તે પ્રકૃતિના સંબંધમાં આઘ્યાત્મી થાય છે, પરંતુ તે દેરફાર લગવાનું લગ્ન કરવાથી થોડા સમયમાં નાશ પામે છે. આ અન્નમિલ પ્રથમનો શાશ્વત્ સંપન્ન હતો, સારા સ્વભાવનો હતો, સદાચારી તથા ગુણનો ભંડાર હતો, વ્રતધારી હતો, કોમળ મનનો, કેળવાયેલો, સત્યવાદી, મંત્રવેત્તા અને પવિત્ર અંતઃકરણવાળો હતો; ગુરૂ, અગ્નિ, અતિથિ તથા વૃદ્ધોની સેવા કરનારો, અહંકારરહિત, સર્વ પ્રાણીઓ સાથે મિત્રતા રાખનારો અને ઇર્થારહિત હતો. કોઈ વખતે પિતાની આજ્ઞાથી તે વનમાં ગયો હતો; રૂઝ, ફૂલ, યજ્ઞના કાષ્ઠો અને દર્ભ લઈને વનમાંથી પાછો ફરતો હતો તે વેળાએ લોટની મદિરા પીવાથી મદ અદવાને લીધે ધૂમતી આંજોવાળી કોઈ એક વેશ્યાની સાથે એક કામાતુર શૂદ્રને આવતો તેણે લીટો. એ રાંડ ગાડી બની ગઈ હતી, અને પેલો આચારબ્રહ્મ શૂદ્ર એ રાંડની સાથે નિર્ભય રીતે કોડા કરતો હતો. તેના ગાવાની પાછળ તે ગાતો હતો, હસતો હતો અને કામોદીપન કરનારા ચંદનાદિકના લેપથી લીપિલા બાહુવડે તેણે પેલી રાંડને આલિંગન કર્યું હતું. આ પ્રમાણે તે બન્નેને પોતાની પામે ભેઈને અન્નમિલ એકાએકજ મોહિત થઈને કામને આધીન થઈ ગયો. તેણે પોતે ધીરજના તથા જ્ઞાનના બળથી મનને રોકવા તો માંડ્યું, પણ કામથી કંપી ઉઠેલા મનનું તે સમાધાન કરી શક્યો નહીં. તે, તે બન્ને જણાને જોવાથી ઉત્પન્ન થયેલા કામરૂપ જૂડને આધીન થઈ, જ્ઞાન વિનાનો થઈ ગયો અને મનમાં તે રાંડનુંજ મનન કરવાથી સ્વધર્મમાંથી બ્રહ્મ થયો. ત્યાર પછી અન્નમિલે પોતાના પિતાનું જેટલું ધન હતું તેટલું સર્વ ધન આપીને તે રાંડને પ્રસન્ન કરી; તથા તે રાંડ જે પ્રમાણે પ્રમન્ન થાય તે પ્રમાણે મનોહર એવા મંસારી વૈલવોથી તેને પ્રમન્ન કરવા લાગ્યો, અને પાપી તથા વેશ્યાના કટાક્ષથી વિંધાઈ ગયેલા તે અન્નમિલે મોટા કુળમાં જન્મેલી તથા મુગ્ધા-

વસ્થામાં રહેલી પોતાની સ્ત્રીનો પણ થોડા વખતમાં ત્યાગ કરી દીધો. તે મંદબુદ્ધિનો અન્તમિલ ન્યાં ત્યાંથી ન્યાયથી કે અન્યાયથી ધન લાવતો અને તે રાંડના કુટુંબનું પોષણ કરતો હતો. વળી શાસ્ત્રનો અનાદર કરીને તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તતો હતો, તેથી તે આર્ય લોકમાં તેની નિંદા થતી હતી. આ પ્રમાણે પાપી જીવન ગાળનારો, અપવિત્ર તથા અપવિત્ર વસ્તુ ખાનારો અન્તમિલ ઘણા કાળ સુધી આમ વર્ત્યો છે માટે પાપ કર્યો છતાં તે પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરનારા આ અન્તમિલને અમે યમરાજની પાસે લઈ જઈશું કે ન્યાં આગળ પ્રાણીઓ શિક્ષા પામવાથી પવિત્ર થાય છે.”

ઉપર પ્રમાણે યમના દૂતોનું કહેવું સાંભળીને ન્યાયમાં નિપુણ એવા લગવાનના પાર્ષદો તેમની પ્રત્યે કહેવા લાગ્યા.

વિંધુદૂતો બોલ્યા:—“અરેરે! અકસોસની વાત છે કે, અધર્મે ન્યાય કરનારાઓની સલાને અલડાવી મારી છે, કારણ કે જે સલાઓમાં ન્યાયાધીશો શિક્ષા કરવાને અચોગ્ય તથા પાપરહિત એવા પુરુષોને વૃથા શિક્ષા કરે છે. જે ન્યાયાધીશો હોય તે પ્રબળ પિતાની પેઠે પાલન કરનારા હોવા જોઈએ, સદ્ગુણી હોવા જોઈએ તથા સમદષ્ટિવાળા હોવા જોઈએ. જો તેઓમાંજ વિષમપણાનો દોષ હોય તો પછી પ્રબળ કેને શરણે જાય? મહાત્મા પુરુષ જે પ્રમાણે જગત્માં આચરણ કરે છે તે પ્રમાણેજ બીજાં મનુષ્યો વર્તે છે. તથા તેઓ જે વસ્તુને માન્ય કરે છે તેને બીજા લોકો પણ માન્ય કરે છે, માટે ન્યાયાધીશ જો અધર્મ કરવા માંડશે તો પછી બીજાઓ પણ તે પ્રમાણે અધર્મ કરવા માંડશેજ. લોકો જેના યોગમાં માયું મૂકી નિશ્ચિંત થઈને સુઈ રહે છે, તે મનુષ્ય પોતે પશુની પેઠે ધર્મ અથવા અધર્મને જાણતો ન હોય તો તેને વિશ્વાસઘાતનું પાપ લાગે છે. પ્રાણીઓનો વિશ્વાસપાત્ર ન્યાયાધીશ જો દયાળુ હોય તો તે વિશ્વાસને લીધે પોતાના શરીરને અર્પણ કરનારા ભક્તિવાળા મૂઠ મનુષ્યનો શા

માટે દ્રોહ કરે? આ અન્તમિત્ર કરોડો જન્મના પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ચૂક્યો છે, કારણ કે તેણે પરાધીનપણામાં પણ શ્રીહરિનું કલ્યાણકારક નામ લીધું છે “હે નારાયણ! આવ” એ વાક્યમાં જો કે ભગવાનનું ચાર અક્ષરવાળું આભાસમાત્ર નામ તે જોડ્યો હતો, પણ એટલાથીજ પાપીનાં પાપોનું નિવારણ થાય છે. આવો ‘નાગયણ’ શબ્દમાં ચમત્કાર છે ચાર, મદિરાપાન કરનારો, સાવકી માતાનો સગ કરનારો તથા સ્ત્રી, રાજા, પિતા અને ગાયનો નાશ કરનારો તથા ખીજા જે પાપ કર્મ કરનારા હોય તે સર્વ પાપીઓના પાપોનું શ્રીહરિનું નામ લેવાથીજ નિવારણ થાય છે, કારણ કે નામ લેવાથી તેને વિષે ‘આ મારો છે’ વિગેરે, ભગવાનનો વિચાર થાય છે. ભગવાનના નામો લેવાથી જે પ્રમાણે પાપી શુદ્ધ થાય છે તે પ્રમાણે વેદ જાણનારા મહારાજાઓએ કહેલા ચાંદ્રાયણ વિગેરે વ્રતો કરવાથી પણ પાપી શુદ્ધ થતો નથી, કારણ કે ભગવાનનું નામ લીધું હોય તો તે ભગવાનના ઉત્તમ ગુણોને જણાવે છે પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા છતાં પણ ફરીને મનદુષ્ટ માર્ગ તરફ દોડે છે, માટે પ્રાયશ્ચિત્ત પાપોના મૂલોનું ખરેખર નાશ કરનારું કારણ ગણાય નહીં, માટે પાપોનું નિવારણ કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ શ્રીહરિના ગુણોનું વર્ણન કરવું, એજ પ્રાયશ્ચિત્ત છે, કારણ કે એજ ખરેખર ચિત્તને શુદ્ધ કરનારું છે, માટે તમે નર્વ પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારા આ અન્તમિત્રને લઈ જાઓ મા, કારણ કે તેણે મરતી વખતે ભગવાનનું સારી રીતે નામ લીધું છે પુત્રાદિકના મકેતવાળા નામ જોવવામાં, મરકરીમાં, ગીતનો ગગ પૂજવામાં અથવા તો અપમા

૧ જનકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્તવા વૈવરમ્ ।

ય પ્રયાતિ સ મદ્ર વ યાતિ નાસ્ત્યયઃ સશય ॥

અર્થ—મરતી વખતે મારું સ્મરણ કરના જે દેહ છોડે છે તે મારા નાશપત્ર પામે છે તેમાં જરા પણ સંશય નથી

ગીતા

નમાં પણ શ્રીહરિનું નામ લે, તો તે સર્વ પાપનો નાશ કરે છે, આમ જણવું. પડતી વેળાએ, ઠેસખાતી વેળાએ, હાઠકાં લાંગતી વેળાએ, સૂર્ય કરડતી વેળાએ, તાપ આવતી વેળાએ તથા લાકડી, પથ્થર વિગેરેનો માર પડતી વેળાએ પુરુષ પરાધીન થઈને ‘શ્રીહરિ’ એમ જાગવાનું નામ લે છે, તો તે ચમલોકનાં દુઃખો ભોગવતો નથી. મહર્ષિઓએ વિચાર કરીને મોટાં પાપોનાં મોટાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં છે અને નાનાં પાપોનાં નાનાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહ્યાં છે. જે પાપોને ઉદેશીને તપશ્ચર્યાદિક દાન તથા જપ વિગેરે કર્યાં હોય તે પાપો તપશ્ચર્યાદિક પ્રાયશ્ચિત્તોથી નાશ પામે છે, પરંતુ તે પાપોનું ‘સંસ્કાર’ નામનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ તેમનાથી નાશ પામતું નથી. તે તો ઈશ્વરના ચરણની સેવાથી નાશ પામે છે. જાણતાં અથવા અજાણતાં ઉત્તમ કીર્તિવાળા જાગવાનું નામ લીધું હોય તો અગ્નિ જેમ કાઢેને બાળી નાંખે તેમ તે પુરુષનાં પાપોને બાળી નાંખે છે. કોઈ વધારે બળવાળું ઔષધ દેવે-ચ્છાથી શ્રદ્ધા વિના પણ ખવાઈ ગયું હોય તો તે જેમ વૈદ્યની પાસેથી તેના ગુણ ન જાણનારા મનુષ્યને પણ પોતાનો ગુણ બતાવે છે તેમ જાગવાનું નામનો મંત્ર પણ શ્રદ્ધા વિના જાણવામાં આવ્યો હોય તો તે પોતાના પ્રભાવને નહિ જાણનારા મનુષ્યને પણ પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવે છે, અર્થાત્ વસ્તુઓમાં જે શક્તિ રહેલી હોય છે તે શ્રદ્ધાદિકની અપેક્ષા રાખતી નથી. ”

આ પ્રમાણે વિષ્ણુના દૂતોએ જાગવાનું સંબંધી ધર્મનો નિર્ણય કરી, તે પ્રાણીઓને ચમરાજના પાશમાંથી છુટો કરીને મૃત્યુમાંથી છાડાવ્યો-મંરતો બચાવ્યો. ત્યારપછી વિષ્ણુના દૂતોએ કાઢી મૂકેલા ચમરા જાગવાનું ચમરાજ પાસે જઈને, હે શત્રુહમન રાજા! ત્યાં બન્યા પ્રમાણે તેમણે સર્વ વાતો તેમને કહી બતાવી. પેલો અન્તમિલ શ્રદ્ધાળુ ચમરા પાશમાંથી છુટો થયા પછી નિર્ભય થઈ સાત્તે થયો, તેણે જાગવાનું પાર્શ્વોનાં દર્શન કર્યાં, અને પરમ આનંદ પામીને

મન્તકવડે લગવાનના પાર્શ્વેને પ્રમાણ કર્યા હે નિર્દોષ રાજા ।
પછી તે કંઈ કહેવાની ઇચ્છા કરવા લાગ્યો, તેણે બાણી વિધ્વનના
દૂતો તેના દેખતાજ ત્યા આગળથી તુરત અતર્ધ્યાન થઈ ગયા અન્ન
મિલ પણ ચમના દૂતો પાસેથી વેદમા કહેલા સશુણ્ધર્મ તથા
લગવાનના દૂતોએ કહેલો શુદ્ધ નિર્શુણ્ધર્મ સાલજીને તથા
શ્રીહરિનુ ગાહ્યાત્મ્ય સાલજીને લગવાનને વિષે તુરત લક્ષિતવાળો
થયો અને પોતાનુ પાપ સાલરી આવવાથી તેને પશ્ચાન્તાપ થવા
લાગ્યો ।

અન્નમિલનો પશ્ચાન્તાપ.

“ અરેરે ! ” એ હુદ્દે મનને આધીન થઈને બહુ બુદ્ધ કર્યું,
કારણ કે સુદ્રજાતિની આમા પુન ઉત્પન્ન કરીને એ માત્ર બ્રાહ્મણ
પણું નાશ કર્યું મારા મનુષ્યોએ નિહી કાઢેલો, પાપ કરનારો
તથા કુવમા કાજગરૂપ જે હું, તે મને ધિષ્ઠાર છે જે એ, મુગ્ધ એવી
પતિવ્રતા આનો અનાદર કરીને મદિરાનુ પાન કરનારી વેરયા
સ્ત્રીને ઘરમા રાખી અરેરે ! ” ઘરડા, અનાથ, દુખી તથા માગ
વિના જેનુ બીજુ કોઈ પણ મળ ખી નથી, એવા મારા માતાપિતાનો
પણ એ કૃતમ્નીએ હુમણા નીચની પઠે ત્યાગ કર્યો માટે હવે તો હું
અત્યંત દારુણ એવા નરકમા ખરેખર પડીશ, કે જે નરકમા
ધર્મનો નાશ કરતા કામી પુરુષો યમ તરફથી મહા દારુણ પીડાઓ
લોગવે છે અરેરે ! ” આ તે શું મને સ્વપ્ન આવ્યુ છે ? અથવા
તો આ સર્વ અદ્ભુતકારક વૃત્તાત એ શું જગૃદવન્ધામા દીઠો
છે ? હાથમા પાશ ધારણ કરનારા જેઓ હુમણાજ મને બાધીને
જેચતા હતા, તેઓ કયા ગયા ? અને પાશોથી બાધીને
નરકમા લઈ જવાતા મને છોડા યો હતો, તે સારા દેખાવડા ચાર
મિદ્ધ પુરુષો પણ કયા ગયા ? હું જો કે આ જન્મમા તો મોટો
પાપી છું, તો પણ પૂર્વજન્મમા હું ખરેખર પુણ્યવાન હોઈશ

કારણ કે ઉત્તમ દેવતાઓના દર્શન થવાને માટે પૂર્વજન્મનું મોટું પુણ્ય હોવું જોઈએ, કે જેઓના દર્શનથી મારું મન નિર્મળ થયું છે જે પૂર્વજન્મના મારા મહા પુણ્ય હોય તહીં તો અપવિત્ર અને દાસીનો પતિ હું મરવા પડું તે વખતે મારી જિહ્વા ભગવાનનું નામ લઈ શકે ખરી કે? ભુગારી, પાપી, બ્રાહ્મણ પણાનો નાશ કરનારો અને નિર્લજ્જ હું કયા? અને નારાયણ એવું મંગલકારક ભગવાનનું નામ કયા? માટે હું ચિત્ત, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણવાયુને જીતીને તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરીશ, કે જે પ્રમાણે ફરીને મારો આત્મા અષ્ટમ નરકમાં ડુબે નહીં વળી અવિદ્યા, તૃષ્ણા તથા કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા આ બધાને તોડી નાખીને હું સર્વ પ્રાણીઓનો સખધી, શાત, મિત્ર તાવાળો, દયાળુ તથા ધીરજવાળો થઈને ત્રીરૂપી ભગવાનની માયા વડે ગળાયલા મારા આત્માને છોડાવીશ, કે જે સ્ત્રીએ જ મને આજ દિવસ સુધી અધમ એવા વાનગના મુડાની પેઠે રમાડ્યો છે વળી આ દેહાદિક મિથ્યા પદાર્થ ઉપર ‘મારું અને હું’ એવી મિથ્યા બુદ્ધિને છોડી દઈને હું સત્ય વસ્તુ ઉપર બુદ્ધિ રાખીશ તથા ભગવાનના કીર્તનાદિક કરવાથી શુદ્ધ થયેલા મારા મનને ભગવાનને વિષે સ્થિર કરીશ ”

શ્રીશુકદેવજી કહે છે—આ પ્રમાણે સત્પુરુષનો એક ક્ષણ સમાગમ થવાથી અન્નમિલને ખેદ થયો અને તે પુનાદિકના અનેહરૂપી સર્વ બધનમાથી મુક્ત થઈને શ્રીહૃદ્ધારમા ગયો ત્યાં તેણે દેવમંદિરમાં બેઠી, યોગ ધાગણ કરી, સર્વ ઇન્દ્રિયોને વિષયો માથી વાગી લઈને, મનને આત્મામાં જોડ્યું ત્યારપછી ચિત્તની એકાગ્રતા વડે આત્માને, દેહથી તથા ઇન્દ્રિયોથી જુદો પાડીને પરબ્રહ્મરૂપ અને અનુભવથી જાણવામાં આવે તેવા ભગવાનના સ્વરૂપમાં જોડી દીધો જ્યારે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં તેની બુદ્ધિ સ્થિત

થઈ ત્યારે અન્તમિલે પ્રથમ જોયેલા ચાર પુરુષોને પોતાની સન્મુખ જોયા તેઓને જોયેલા ઓળખી કાઢીને તેણે મસ્તકવડે તેમને પ્રણામ કર્યા. આ પ્રમાણે ભગવાન્ના પાર્ષદોનાં દર્શન કર્યા પછી, પોતાના કલેવરને ગંગાતીર્થમાં ત્યાગ કરીને તેણે તુરત ભગવાન્ના પાર્ષદોનું રૂપ ધાગ્યું કર્યું. પછી તે બ્રાહ્મણ ભગવાન્ના પાર્ષદોની આથે સુવર્ણના વિમાનમાં બેસીને આકાશમાર્ગે જ્યાં આગળ લક્ષ્મીપતિ વિષ્ણુ બિરાજે છે ત્યાં વૈકુંઠમાં ગયો. આ પ્રમાણે સર્વ ધર્મોનો નાશ કરનાર, દાસીનો પતિ, નિંદિત કર્મ કરવાથી બ્રહ્મ થયેલો અને યમ નિયમ તોડનારો અન્તમિલ નરકમાં નંખાવાની તૈયારીમાં હતો, પરંતુ ભગવાન્નું નામ લઈને તુરત તેમાંથી છુટી ગયો હતો. માટે કર્મનાં બંધનમાંથી મોક્ષા થવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોના કર્મના મૂળને ભગવાન્ના કીર્તન વિના ખીજું કોઈ પણ કાપનાર નથી, કારણ કે ભગવાન્નું કીર્તન કરવાથી મન ફરીને કર્મમાં બંધાતું નથી, પરંતુ ખીજા પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાથી તો મન રજેગુણથી મલિન રહે છે. મરવાને તૈયાર થયેલા અન્તમિલે જો પુત્રને જોલાવતા ભગવાન્નું નામ લીધું અને તેથી જ્યારે તે વૈકુંઠલોકમાં ગયો ત્યારે શ્રદ્ધાથી જો ભગવાન્નું નામ લીધું હોય તો પછી શુ જ 'કહેવું !

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૫ મો સંપૂર્ણ.

૧ ભવિષ્યોત્તરપુરાણે મજતે મામનન્દ્યભાવ ।

સાધુરેવ સ મતઃ સમ્યગ્ વ્યવસિતો દિ સ ॥ ગીતા

અર્થ—જો માણસ એકનિઃશયી મને (ભગવાનને) ભજે છે, તે જો તેનો કુરાચારી હોય તો પણ તેને સાધુ (ધૂતપાત્ર) સમજવો, કારણ તેની શુદ્ધિ સમ્યક્ થયેલી હોય છે

ગીતા.

અધ્યાય ૬ ઠી.

નરદેહપ્રશંસા. (૫-૧૯)

અહો અમીષાં કિમ્કારિશોભન પ્રસન્ન ણ્ણાં સ્વિદુત સ્વયં હરિઃ ॥

યેર્જન્મલઘ્ન નૃપુ ભાર્તાજિરે મુકુદસેવૌપચિકે સ્પૃહા હિ નઃ ॥ ૨૧ ॥

શુકદેવ કહે છે:—દેવતાઓ ભરતખંડમાં જન્મેલાં પ્રાણીઓને માટે આ પ્રમાણે ગાય છે: “ઓહોહોહો!! જેઓએ ભરતખંડમાં ભગવાનની સેવામાં ઉપયોગી એવો મનુષ્યાવતાર લીધો છે, તેઓએ એવું તે શું પુણ્ય કર્મ કર્યું હશે? અથવા તો ભગવાન શ્રીહરિ પોતેજ શું એઓના ઉપર પ્રસન્ન થયા હશે? કારણ કે અમને પણ એવા અવતારની ઇચ્છા થાય છે. કોઈનાથી ખની શકે નહીં તેવા યજ્ઞ કરવાથી, તપો કરવાથી, દત્તો કરવાથી તથા દાનાદિક કરવાથી તુરંત એવા સ્વર્ગનો કદાચ વિજય કર્યો તો પણ એમાં શો લાભ થયો? કારણ કે જ્યાં આગળ ઇન્દ્રિયોને અતિશય સુખ મળવાથી ભગવાન નારાયણના ચરણા ગવિંદનુ સ્મરણ થતું નથી, એટલુંજ નહીં પણ તે વિમરી જવાય છે આ સ્વર્ગમાં અવતાર આવવાથી આપણે એક કુઝવપર્થે ત છવશું, પરંતુ ફરીને પણ આપણો જન્મ થશે માટે તેવા જન્મ કરતાં ભરતખંડની ભૂમિમાં અવતાર લઈને અઢપ સમય આયુષ્ય ભોગવવું એ ઉત્તમ છે; કારણ કે સુદ્ધિશાલી પુરુષો ભરતખંડમાં મનુષ્યદેહને લીધે એક ક્ષણમાંજ સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરીને શ્રી-હરિનાં અભય એવાં ચરણારવિંદને સારી રીતે પામે છે જ્યાં ભગવાનની કથારૂપી અમૃતની નદીઓ વહેતી નથી, જ્યાં ભગવાનનો આશ્રય કરનારા ઉત્તમ ભક્તજનો હોતા નથી, જ્યાં મહા-ઉત્સવોવાળી ભગવાન યજ્ઞનારાયણની પૂજાઓ થતી નથી, તે

સ્થાન ને કે શ્રદ્ધાલોક હોય તો પણ ત્યાં રહેવું નેમએ નહીં. જે પ્રાણીઓ જ્ઞાન, જ્ઞાનને માટે ઉપયોગી ક્રિયાઓ અને ક્રિયાઓને ઉપયોગી એવા પદાર્થોથી ભરપૂર એવા મનુષ્યના અવતારને મેળવ્યા છતાં પણ, મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરતા નથી તેઓ પાશ-ધીના હાથમાંથી છૂટી ગયેલાં પક્ષીઓ જેમ ફરીને પણ પાછાં જાડ ઉપર ગાફલ થઈ ને વિહાર કરે તો બંધાઈ જાય છે, તેમ તે પ્રાણી પણ ફરીને બંધન પામે છે.

ઓહોહો!!! ભરતખડના લોકોનું કેટલું મોટું ભાગ્ય છે ! કારણ કે જે લોકો શ્રદ્ધાથી ચક્રમા 'અગ્નયે જુષ્ટ નિર્વપામિ । શ્દાય જુષ્ટ નિર્વપામિ ' વિગેરે જૂદા જૂદા વિલાસો પ્રમાણે વિધિથી મંત્રો ભણીને ચરુ તથા પુરોડાશ જુદા જુદા દેવતાઓને ' નમમ ' એમ કહીને અર્પણ કરે છે, તે પદાર્થને શ્રીહરિ જે પૂર્ણ કામનાવાળા છે તથા જેને ઈદ્રાદિકના જૂદા જૂદા નામોથી બોલાવવામાં આવે છે, છતાં પણ સર્વ કામનાના સ્વામી એવા તે પ્રભુ પ્રસન્ન થઈને તુરતજ શ્રદ્ધણુ કરે છે ઉપર કહેલા સકામ પુરુષો કરતાં નિષ્કામ પુરુષો વધારે ઉત્તમ છે, કારણ કે ભગવાનની પાસે યાચના કરનારને ભગવાન તેની ઇચ્છા પ્રમાણે માંગેલી વસ્તુ આપે છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ તે પ્રમાણે યાચના કરવાથી ભગવાન મોક્ષ આપતા નથી, કારણ કે એક વસ્તુ માગ્યા પછી, ફરીને મનુષ્ય બીજી વસ્તુ માગે છે, માટે જેઓ નિષ્કામપણે ભગવાનની એવા કરે છે તેઓની તો ભગવાન પોતેજ સર્વ ઇચ્છાઓને પરિપૂર્ણ કરનાર પોતાનું ચરણપદ્મવ (મોક્ષ) આપે છે.

૧ ભગવ્યાધિતવન્તો માં યે જના પર્યુપાસતે ।

તેષા નિયતિયુષ્ણાનો યોગેસમ વહમ્યદમ્ ॥

અર્થ:—ભગવાન કહે છે, જે મનુષ્યો મને અનન્ય ભાવથી મારું

અમે સ્વર્ગનું જે સુખ લોગવ્યું છે, તેમાંથી જો કંઈ બાકી રહ્યું હોય તો તે ઉત્તમ યજ્ઞના શ્રેષ્ઠ ફળને લીધે તથા મારા અધ્યાપનના અને યજ્ઞયાગદિકના શ્રેષ્ઠ ફળને લીધે અમારા જન્મ ભરતખંડમાં થાયો ! અને ત્યાં આગળ અમને ભગવાનનાં ચરણનું સ્પર્શ રહ્યું ! કે જ્યાં પોતાને ભગવાન લોકોનું શ્રીહરિ કૃત્યાણ કરે છે.”

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણુમાં અધ્યાય ૬ શ્લો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭ મો.

આલોપથેશ. (ii-૨૦)

स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्तथा ।

साधकं क्षान्तिभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकम् ॥ १२ ॥

न नरः सर्गतिं कांक्षेत्रारकां वा विचक्षणः ।

नेमं लोकं च कांक्षेत देहावेशात्प्रमाद्यति ॥ १३ ॥

ભગવાન કહે છે:-આ પ્રમાણે મનુષ્ય દેહ, જ્ઞાન તથા ભક્તિના એક સાધનરૂપ છે, તેથી તે સર્વના દેહ કરતાં ઉત્તમ છે. તેમ નારકી જીવ મનુષ્યદેહની ઇચ્છા કરે છે, તેમ દેવતાઓ પણ મનુષ્યના દેહની વાંછા કરે છે, કારણ કે મનુષ્યનો દેહ જ્ઞાન તથા ભક્તિનું એક સાધનરૂપ છે, પણ દેવનો કે નારકીનો દેહ જ્ઞાન તથા ભક્તિનું સાધન નથી. માટે કુશળ પુરુષે સ્વર્ગ મળે

ચિંતન કરી મારું ઉપાસના કરે છે તેવા નિરંતર મારામાંજ અભિયુક્ત પુરુષોના
યજ્ઞેના યોગ-ક્ષેમનો બાર હુંજ ચલાવું છું.

તેવાં કર્મો કરવાં નહીં, તેમ મનુષ્યદેહ મળે તેવાં પણ કર્મો કરવાની ઇચ્છા કરવી નહીં, કારણ કે દેહમાં આસક્તિ ધવાથી મનુષ્ય 'જ્ઞેતાનું' કર્તવ્ય ચૂકી જાય છે. મારે પુરુષે સાવધાન થઈને આ કલેવર અર્ધસિદ્ધિ આપનારું છે, તો પણ તે નાશવંત છે, એમ જાણીને ઉપર કહેવા પ્રમાણે દેહને જ્ઞાનના તથા ભક્તિના સાધનરૂપ જાણી મૃત્યુની અગાઉ મુક્તિ મારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. યમની પેઠે નિર્દય પુરુષો જાડને કાપવા માંડે છે, ત્યારે તે જાડમાં માળો ધાકી રહેનારું પક્ષી તેના ઉપરથી આસક્તિ ઢિઢાડી, તેનો ત્યાગ કરીને ઉડી જાય છે, તો તે કન્યાણુને મેળવે છે. તેમ દિવસ અને રાત્રિ કાલ આપણાં આયુષ્યને કાપવા માંડે છે, તે જાણીને મનુષ્ય ભયથી કંપે, દેહ ઉપર આમક્તિ રાખે નહીં, અને પરબ્રહ્મને ઓળખીને છવનાદિકની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરે ત્યારેજ તે શાંતિ પામે છે. આ મનુષ્યદેહરૂપી એક ઉત્તમ વહાણ છે, તે સર્વ ક્ષણેને આપનારું છે, ધણુંજ દૃઢ છે, કોટિ ઉપાયોથી મળે નહીં તેવું છતાં દૈવેચ્છાથી મળ્યું છે, તેમાં ગુરુરૂપી કર્ણુધાર છે—નાવિક અને અનુકૂલ પવનરૂપ જે હું લગવાનું તેનાથી ચાલે છે. આવા વહાણને મેળવીને જે પુરુષ ભવસાગરને તરતો નથી તેને આત્મહત્યા કરનારો જાણવો.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો.

મહાસાદોપદેશ. (૭-૬)

કામાર આવેતપ્રાણો ધર્માન્નાગવતાનિહ ।

દુર્લભં માનુષ જન્મ તદન્યધ્રુવમર્થદમ્ ॥ ૧ ॥

યથાહિ પુરુષસ્યેહ વિષ્ણોઃ પાદોવસર્પણમ્ ।

યત્રેવ સર્વભૂતાનાં પ્રિય આત્મેશ્વરઃ સુહૃત્ ॥૩૨॥

પ્રહલાદ કહે છે:—“ મનુષ્યનો જન્મ ઇચ્છિત અર્થે આપનારો છે, માટે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે આ લોકમાં બાક્યાવસ્થામાંથીજ વૈષ્ણવ ધર્મ પાળવો જોઈએ, કારણ કે મનુષ્ય જન્મ દુર્લભ છે, ફરીફરીને આવતો નથી અને તે પણ મુશ્કેલીથી જ છે; માટે ભગવાન્ના ચરણનું શરણ કરવું, એ યોગ્ય છે; કારણ કે, ભગવાન્ ઇશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા હોવાથી તેઓના મિત્ર છે તથા પ્રિય છે. ભગવાનનું ભજન, સેવન મૂકીને, જેમનાથી આયુષ્યનો ફાગટ બચ થાય છે, એવાં વિષયસુખ માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ નહીં, કારણ કે, તેવો શ્રમ કરવાથી, પરમ કલ્યાણરૂપ ભગવાનનાં ચરણની પ્રાપ્તિ થતી નથી. હે દૈત્યો ! વિષયોનું સુખ તો, દેહ પ્રાપ્ત થવાથી પ્રાણીઓને સર્વ અવતારોમાં મળે છે. દુઃખ જેમ પ્રયત્ન કર્યા વિના પણ દેવચોગે મળે છે, તેમ સુખ પણ પ્રયત્ન કર્યા વિના મળે છે, માટે વિષયસુખ સાડે શ્રમ કરવો નહીં. સંસારમાં અવતરીને આ મનુષ્યદેહ બ્યાં સુધીમાં પરિપૂર્ણ તથા સમર્થ હોય, તેટલામાં જ્ઞાની પુરુષે તુરત કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ઇદ્રિયાધીન પુરુષનું આયુષ્ય સો વર્ષનું કહેવાય છે, તેમાં અર્ધ આયુષ્ય એટલે પચાસ વર્ષ નિષ્ક્રમ બાક છે, કારણ કે પુરુષ તેટલાં વર્ષ સુધી રાત્રે નિદ્રારૂપી મહામોહમાં પડીને સૂઈ રહે છે; વિશ વર્ષ બાળક અવસ્થાના અજ્ઞાનમાં અને કુમાર અવસ્થાની રમતમાં વીતે જાય છે, વિશ વર્ષ, વૃદ્ધાવસ્થાથી શરીર ઘેરાઈ જવાને લીધે અમમર્થ-પણામાં જાય છે, અને બાકીનાં વર્ષ ઘરની અંદર આસક્ત થયેલા પ્રમત્ત પુરુષને કોઈથી ન પૂરી શકાય એવી તૃષ્ણાઓમાં તથા બળવાન મોહમાં ગાડ્યાં જાય છે. ઈદ્રિયને આધીન થયેલા કયો પુરુષ ઘરની અંદર આસક્ત થયેલા અને સ્નેહના મજબૂત

પાગોથી બાંધાયેલા પોતાના આત્માને છોડાવી શકે છે? વળી જેમ
 ધન, પ્રાણ કરતા પણ વધારે પ્રિય છે અને તેથી ચોર, નેવક અને
 વ્યાપારી, પોતાના પ્રિય પ્રાણોનો ખર્ચ કરીને પણ જે ધનને મેળવે છે,
 તે ધનની તૃષ્ણાનો કયો મનુષ્ય ત્યાગ કરે? દીકરાઓ, મનોહર
 દીકરીઓ, ભાઈઓ, બહેનો, ગરીબ માતા, પિતા, સુદર એવા પણ
 સામાનથી ભરેલા ઘર, કુલપર પરાથી આજીવિકા, ટોંગ ઢાખર
 અને નેવકવર્ગને સભારતો, સ્નેહથી બાંધાયેલો, લોભથી જેની
 તૃષ્ણા પૂર્ણ થઈ નથી એવો, ઉપચરના તથા જિહ્વાના રસનેજ
 અધિક માનનારો, અપાર મોહથી તેમા લાગી રહેલો તથા કેશોટાનો
 પ્રીટો જેમ પોતાનું ઘર બનાવતા નીકળવાનો માર્ગ રાખતો નથી,
 તેમ નિત્ય કર્મ કર્યા કરતો પુરુષ, દયાપાત્ર સ્ત્રીના એકાત મગનો
 તથા મનોહર એવા શુભ વિચારોનો કેમ ત્યાગ કરી શકે? તેમ
 મળ ધીઓનો તથા કાલુ કાલુ બોવનાગ છોકરાઓના સગનો પણ
 કેમ ત્યાગ કરી શકે? અને કેવી રીતે વૈરાગ્ય પામે? મદમત્ત
 થયેલો મનુષ્ય કુટુંબોનું પોતા પરવાના કામમા ઓછા થઈ જતા
 આયુષ્યને તથા હણાતા વર્ષને બાળતો નથી, અને પોતે કુટું-
 બમા પ્રીતિ રાખવાથી, સર્વ જગોએ ત્રિવિધ તાપથી દુખી થયા
 કરે છે, તો પણ તે તેને દુખરૂપ માનતો નથી જેનું મન નિત્ય
 ધનમા લાગી રહેલું હોય છે, એવો ઇન્દ્રિયાધીન કુટુંબી મનુષ્ય,
 પારકું ધન હરી લેનારાને આ લોકમા તથા પરલોકમા જે દુખ
 થાય છે તે બાળે છે, તો પણ પોતાની તૃષ્ણા શાત ન થવાથી પરનું
 ધન હરણ કરે છે હે દૈત્યો! જ્ઞાની મનુષ્ય પણ એ પ્રમાણે
 પોતાને વિષે તથા પારકાને વિષે ભેદદષ્ટિ રાખીને પોતાના કુટું-
 બનું પોષણ કરે છે તે આત્મવિચાર કરવાને મમર્થ થતો નથી,
 પણ તે મૂઠની પેઠે અહુતા મમતામા અટવાયા કરે છે સ્ત્રીઓ કે
 જેઓનો સગ કરવાથી પુરુષોત્તરાદિકરૂપી બેટીમા પડાય છે,
 તેઓની પાસે વિહાર કરવાના વાદરા જેવો રાક વધને રહેનારો

કોઈ પણ પુરુષ, કોઈ કાળે, કોઈ પણ ઠેકાણે પોતાના આત્માને
 છોડવવાને સમર્થ થતો નથી માટે હે દેવો ! વિષયમા લાગી
 રહેલા દૈત્યોનો સગ દૂરથી ત્યાગ કરીને, આદિદેવ નારાયણુ ભગ
 વાનનું જ ભજન કરો, કારણ કે, સ સારને। મ ગ ત્યાગ કરનાના
 પુત્રો નાગયણુના ભજનનેજ મોક્ષ માને છે ભગવાન નારાયણુને
 પ્રસન્ન કરનારા પુરુષને બહુ પરિશ્રમ પડતો નથી, કારણ કે,
 તે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા છે અને આ લોકમા સર્વ ઠેકાણે
 પ્રસિદ્ધ છે સ્થાવરથી લઈ પ્રજ્ઞા સુધીના જીવોમા, પાત્ર ભૂતથી બનેલા
 નિર્જીવ પદાર્થોમા, પાત્ર મહાભૂતોમા, ત્રણ ગુણોમા, પ્રકૃતિમા તથા
 મહત્ત્વવાદિ વિકારોમા, અવિનાશી એવા પરમાત્મા ભગવાન ઇશ્વરજી
 એક રહેલા છે એ પરમાત્મા પોતે વસ્તુત એકજ અને નામરહિત
 છે, તો પણ લોકતાડપે વ્યાપક કહેવાય છે તે ભોગ્ય દેહાદિરૂપે
 વ્યાપક કહેવાય છે એ પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ કેવળ અનુભવ અને
 આત્મદરૂપ છે, અને તેમણે ગુણોને ઉત્પન્ન કરનારી પોતાની માયા
 વડે પોતાના ઐશ્વર્યને અતર્હિત કરેલું છે, એમ જાણવામા
 આવે છે માટે સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર નેહુ અને દયા રાખો, કારણ
 કે દયાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે, અને આદિ એવા અનંત
 ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે કંઈ વસ્તુ દુર્લભ રહે ? તો પણ
 ભગવાનના ચરણની સુધાનેજ સેવનારા અને તેમનું જ ગાયન
 કરનારા આપણને ધર્મ, અર્થ અને કામનું શુ પ્રયોજન છે ?
 કારણ કે, તેઓ તો પ્રારબ્ધની ગતિથી પોતાની મેળેજ મળે છે
 માટે મોક્ષની ઇચ્છા રાખવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી ધર્મ,
 અર્થ તથા કામરૂપી ત્રિવર્ગ, આત્મવિદ્યા, કર્મવિદ્યા, તર્કવિદ્યા, દંડ
 નીતિ તથા અનેક જ્ઞાતની આજીવિકા, આ પ્રમાણે વેદમા
 નિરૂપણ કરેલા સર્વ વિષયો પોતાના અર્થોમા ભગવાનને પોતાનો
 આત્મા અર્પણ કરવામા સાધનરૂપ થઈ પડે છે દુર્લભ એવું
 આ નિર્મળ જ્ઞાન નરના સખા નારાયણે નારદને કહ્યું હતું અને

તેજ આ જ્ઞાન અકિંચન એવા ભગવાન્તા ઐકાતિક ભક્તોનાં ચરણારવિંદની રવમાં જે દેહધારીઓ આજોટ્ટે છે, તેઓને પણ થાય છે ”

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૮ મો સ પૂર્ણ

અધ્યાય ૯ મો.

—o—o—o—o—o—

ઋપભદ્રેવનો ઉપદેશ. (૫-૫)

ઋષભ ઉવાચ-

નાય દેહો વૈદ્યભાજાં નૃલોકે કષ્ટાન્કામાનર્હતે વિદ્મુજાં ચે ।

તપો દિવ્ય પુત્રકા ચેન સત્ત્વ શુદ્ધ્યેઘસ્માદ્દહ્નસોરય ત્વનતમ્ ॥૧॥

ઋપભદ્રેવ ઉપદેશ કરે છે - “ જે હું ખકારક વિષયો વિષ્ટા ખાનાં બુ ઠોને પણ મહે છે, તેવા હું ખકારી વિષયો ભોગવવાને

૧ સોના જેવો મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થતા જતા લોકો પોતાના આયુષ્યનો વ્યય વિવિધસુખ ભોગવવાને માર્ગે કરે છે અથાત્ હાથમા આવેલા અમૃતને ઠોડી દહ મૃગચગ નરક દોડે છે, ક્રિયા કંપનરુ વૃક્ષ શેષવની જગોએ ભગવાનરાના પ્રયત્ન કરે છે, અથવા હાથનો ચિતામશ્વિ આપી દહને તેના બદનામા કાત્પનિ હાથી ઘોડા, નગરો દહ્યાદહ ક્રેવા જેવું કરે છે નાના પ્રકારના વિનોદ, મસ્તરી જુગાર રમવું, અને તાદ્મ્ય કાનવું કામે કરવામાજ પ્રાણીની નેપરી નેપ છે, પણ પ્રયુનામમમરખુ મ્મરા મ્મના જાણે ગતીનીગ પડી ગઇ હોય તેના જેવું તેને થાય છે જે કામપિતૃ આનવા છતાં તેને ન મનીષારવી તેવું વેરો કરે છે અડાહા ! આશ્ચર્ય છે ।

એકન થતો અભિપ્રાય

મનુષ્યલોકમાં આ મનુષ્યનો દેહ યોગ્ય નથી. હે પુત્રો ! તમે દિવ્ય એવું તપ કરો, કે જે તપ કરવાથી તમારું અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય અને અંતઃકરણની શુદ્ધિથી તમને પરબ્રહ્મનું અનંત સુખ મળે. મહાત્મા પુરુષોની સેવા, એજ સુક્તિનું દ્વાર છે અને શ્રીઓના મંગીનો સંગ કરવો, એ નરકનું દ્વાર છે. જેઓ સમાન ભાવવાળા છે, શાંત છે, ક્રોધરહિત છે, હૃદયમાં સ્નેહ રાખનારા છે તથા સદાચારવાળા છે, તેઓને મહાત્મા જાણવા. અથવા તો જેઓ મારી પરમેશ્વરની ઉપરજ પ્રેમભક્તિરૂપી પુરુષાર્થ કરનારા છે અને દેહતા ભરણપોષણ માટે વ્યવહાર કરનારા લોકો ઉપર તથા સ્ત્રી, પુત્ર અને ધનવાળાં ઘરો ઉપર પ્રીતિ ન રાખનારા, પોતાના દેહના નિર્વાહ બેટલુંજ પ્રયોજન રાખનારા અને તેથી વધારે સ્પૃહા ન રાખનારા છે તે પુરુષોને જગત્માં મહાત્મા જાણવા. પુરુષ જ્યારે ઇદ્રિયોને પ્રસન્ન કરવા માટે કર્મ કરે છે ત્યારે તે ભાત વિનાનો થઈને અવશ્ય પાપકર્મ કરે છે અને તે પાપ કર્મને લીધે જે દેહ ઉત્પન્ન થાય છે તે દેહ મિથ્યા છે, છતાં પણ દુઃખ આપે છે. માટે વારંવાર પાપ કર્મ કરવાં, એ હું ઠીક માનતો નથી. જ્યાં સુધી પુરુષ આત્માનું તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા કરતો નથી, ત્યાં સુધી અજ્ઞાનને લીધે તેને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી, અને જ્યાં સુધી ક્રિયાઓ ચાલુ હોય છે ત્યાં સુધી આ મન પણ કર્મમાં આસક્ત રહે છે અને તેને લીધે જીવને શરીરરૂપી બંધનવડે બંધાયું પડે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે અવિદ્યાવડે આત્મસ્વરૂપ ઠંકાઈ જાય છે ત્યારે કર્મ મનને વશ કરે છે, અને મન પુરુષને કર્મબંધીન કરી મૂકે છે, માટે પુરુષ જ્યાં સુધી વાસુદેવ એવો જે હું તેને વિષે પ્રીતિ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે દેહના બંધનમાંથી છુટતો નથી. પોતાનો સ્વાર્થ માધવામાં મૂક એવો વિદ્વાન્ મનુષ્ય જ્યાં સુધી ઇદ્રિયોની ચેષ્ટાઓને મિથ્યા જાણતો નથી, ત્યાં સુધી તે એકાએક પોતાના સ્વરૂપને વિચરી જઈને

અજ્ઞાની ધર્મ જાય છે અને જેમાં મૈથુનસુખ મુખ્ય છે, એવા ઘરમાં ભરાઈ જેમીને ત્યાં આગળ અનંત દુઃખો લોગવે છે. પુરુષ તથા સ્ત્રી પ્રત્યેકને પોતાના દેહનું અભિમાન તો હોય છે, પરંતુ પુરુષ તથા સ્ત્રી એકઠાં મળીને દંપતીભાવથી રહેવા માંડે છે, ત્યારે તેઓની વચ્ચે બીજી નવી અભિમાનરૂપી એક દૃઢ ગાંઠ બધાય છે, આમ વિદ્વાનો કહે છે, અને તે અભિમાનને લીધે ઘર, ક્ષેત્ર, પુત્ર, સગા-સંબંધી તથા ધનવિષે ‘હું અને આ મારું’ આવો મોહ થાય છે માટે મનુષ્ય ત્યારે તે કર્મથી બંધાયેલી મનરૂપી કઠિન ગાંઠને પોત્તી કરે છે ત્યારે તે દંપતી-પણામાંથી છુટે છે અને તે પછી તે અહંકારનો ત્યાગ કરી, તેમાંથી મુક્ત થઈ પરમપદને પામે છે તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે છે—ઈશ્વર વિષે ભક્તિ, શુરની સેવા, તૃષ્ણાનો ત્યાગ, સુખદુઃખાદિકને મહુન કરવાં, પ્રાણીઓને આ લોકમાં દુઃખો છે, આમ જાણવું, તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છા કરવી, તપશ્ચર્યા, મકામ કર્મનો ત્યાગ, મારા નિમિત્તેજ કર્મ કરવાં, મારી કથા કરવી, નિત્ય મારા ભક્તોનો સત્સંગ કરવો, મારા શુભો ગાવા, તથા હે પુત્રો ! વૈરનો ત્યાગ કરવો, સર્વ ઉપર સમદષ્ટિ રાખવી, શાંતિ રાખવી, આ શરીર ઉપર તથા ઘર ઉપર જે અહંતા મમતા બંધાયેલી હોય, તેનું કારણ જાણવાની ઇચ્છા કરવી, વેદાત શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, એકાંત સ્થલમાં વામ, પ્રાણ, દ્વિયો તથા મનને સારી રીતે વશ કરવાં, ઉત્તમ પ્રતિની શ્રદ્ધા રાખવી, નિરંતર બ્રહ્મચર્ય પાળવું, નિરંતર સર્વ ઠેકાણે મારી ભાવના કગ્વામા નિપુણતા ભરેલું પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કર્યા કરવું, વાણીને નિયમમાં રાખવી, અનુભવ પર્યંત જ્ઞાન મેળવવું, યોગ (અમાધિ), ધૈર્ય, પ્રયત્ન તથા વિવેક, આ પચીસ ઉપાયોવડે કુશળ પુરુષે પોતાના અહંકાર-રૂપી ઉપાધિનો ત્યાગ કરવો કર્મો જેમાં વામ કરે છે એવી તથા અવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થયેલી એવી હૃદયના દૃઢતર અભિમાન-

સ્વપી જાણને સાવધ થઈને શાસ્ત્રમા કરેલા ઉપદેશ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ઉપાયોવડે સાચી રીતે તોડી નાખવી અને પછી તે ઉપાયોથી પણ વિરામ પામવું, અર્થાત્ તે ઉપાયોનો ત્યાગ કરવો જે મારા લોકમા જ્વાની ઇચ્છા હોય તો અને મારો અનુશ્રુત મ પાલન કરવાની ઇચ્છા હોય તો પિતાએ પુત્રોને, રાજાએ પ્રજાને અને ગુરુએ શિષ્યોને ક્રોધગુહિત થઈને, ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ કરવો જોઈએ ”

ઈતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૬ મો ન પૂર્ણ

અધ્યાય ૧૦ મો.

ભવાટવીનું વર્ણન. (૫-૧૪)

સ હોવાચ—

ય ષપ દ્વંદ્વાત્મમાનિનાં સત્ત્વાદિગુણવિશેષવિકલિપતકુશલાકુશલ
સમવહારવિનિર્મિતત્રિવિધદેહાવાલીભિર્વિયોગસચ્ચાંગાઘનાદિસસાયત્તુમ્ભવસ્ય
ઠારમ્ભૂતેન પાંડિદ્રિયવર્ગેણ તાસ્મિન્ દુર્ગાંધવદસુગ્ધમેઽપ્રત્યાપતિત
ઈશ્વરસ્ય ભગવતો વિષ્ણોર્વેશવર્તિન્યા માયયા જીવલોકોય યથા વણિક્
સાધોઽર્થપરઃ સ્વદેહનિષ્પાદિતકર્માનુમ્ભવઃ દમશાનવદિવ્રતમાયા સસા

૧ નિચતે હૃદયપ્રપિરિચતે સર્વસદામા ।

ક્ષીયતે ચાસ્ય કર્માણિ તત્તિમન્દ્રે પરાવરે ॥

અર્થ — તે પરમ પરમાત્માના દર્શન થતા તેની હૃદયપ્રતિ તુડી જાય છે,
તેના સર્વ સશય જતા બે છે અને સશય જવાથી તેના કર્મ પણ ક્ષીયુ થઈ
જાય છે

રાટ્વ્યા ગતો નાચાપિ વિષ્ણુવદ્વૃત્તિયોગેહસ્તત્તાપોપશમની હર્મિગુરુ
ચરણારાવદમધુકરાનુપદર્વીમચરન્થે રસ્યામુહ ધા ષત પાંડિત્રિયનામાન
વર્મણા દસ્યવ ષય તે ॥ ૧ ॥

શ્રીશુકદેવ કહે છે - દેહને આત્મા માનનારા જીવોના જૂદા
જૂદા મત્વાદિક ગુણો વડે વહેમાઈ ગયેલા, સારા, નરમા તથા
મિદ્ર એવા કર્મો વડે અનેક દેહ ઉત્પન્ન થાય છે અને અનેક
દેહનો નાશ થાય છે તે તે જન્મ-મરણાદિક અનાદિ મસારનો
અનુભવ કરવામા છ ઇન્દ્રિયો દ્વારભૂત થાય છે તે ઇન્દ્રિયો વડે તથા
પરમેશ્વરને આધીન રહેનારી માયાવડે આ જીવલોક, અરણ્યના
માર્ગની પેઠે અત્યંત વિરમ એવા સમારૂપી માર્ગમા આવી
પડ્યો છે વાણીયાનો મઘ જેમ ધન કમાવાની ઇચ્છાથી બહુ
નિકળીને એક ગામથી બીજો ગામ જતા ભયકર વનમા ચાલ્યો
જાય છે, તેમ આ જીવલોક પણ અમશાનની પેઠે સમારૂપી
અમગલ વનમા ચાલ્યો જાય છે અને પોતાના દેહથી કરેલા
કર્મોના ફળોને ભોગવે છે રમતામા તેને ઘણા વિનો નડે છે,
તેના અનેક ઉદ્વેગો વ્યર્થ જાય છે, આજ્ઞાટકુ ધયા છતાં પણ
જીવલોક મસારના તાપને ટાળનારા ગુરૂપ શ્રી ભગવાનના ચર
ણાવિદમા જમર જેવા ભકતજનોના માર્ગને હજી સુધી નેવતો
નથી, અર્થાત્ ભકિતમા ને અગીકાર કરતો નથી ઉપર કહેલી
છ ઇન્દ્રિયો સમારૂપી રણવગણમા ચોરનું કામ કરનારી છે
તાક્ષાત્ પગમ પુરુષ એવા ભગવાનની આરાધના કરવારૂપી જે
ધર્મ છે તે ધર્મ પરલોકમા કામ લાગે છે આવી રીતે ભગવા
નની આરાધના કરવામા ઉપયોગી એવું તથા ઘણા કષ્ટથી મેળ
વેલું પુરુષનું જે કંઈ ધન હોય છે તેને ઇન્દ્રિય નામના ચોગે,
જોવું, અડકવું, માલગવું, નવાદ લેવો, સુઘવું, મકલ્પવિકલ્પ
કરવા, ધરના તુચ્છ સુખો ભોગવવા વગેરે કરાવીને ચોર લોકો

જેમ ખાયલા નાયકવાળા અને અસ્થિર મનના સંઘના ધનને હુરી જાય છે, તેમ કુબુદ્ધિવાળા તથા ઇન્દ્રિયોને આધીન રહેનારા મનુષ્યના ધર્મોપયોગી ધનને પણ લૂંટી જાય છે. આ સંસારમાં સ્ત્રીપુત્રાદિક સર્વને માત્ર નામનાં જ કુટુંબીઓ જાણવાં, પરંતુ તેઓ નહાર અને શિયાળાનું કામ કરનારાં છે. નહાર અને શિયાળાનાં જેમ બેટાંના લોણી માલિકની ઇચ્છા ન છતાં પણ તેનાં બેટાંને ખેંચી જાય છે, તેમ લોણી કુટુંબીને પણ ધન આપવાની ઇચ્છા ન છતાં તેનાં સ્ત્રીપુત્રાદિક તેના જોતાંજ તેણે રક્ષણ કરેલા ધનને લૂંટી જાય છે. પ્રત્યેક વર્ષે ક્ષેત્ર ખેડવામાં આવતું હોય તો પણ તેનાં બીજ જાળી નાખવામાં આવે નહીં તો પાવણી વખતે ફરીને તે ક્ષેત્ર જેમ જળો, ઝાંખરાં, ખડ તથા લતાઓથી જંગલ જેવું થઈ પડે છે, એ પ્રમાણેજ ગૃહસ્થાશ્રમ પણ કર્મનું ક્ષેત્ર છે અને કામનાઓનો એક કરંડીઓ છે: તેમાંથી પણ કર્મો નાશ પામતાં નથી. અર્થાત્ કર્પૂરના વાસણમાંથી કર્પૂર છુટી જાય છે, તો પણ જેમ તેનો વાસ રહી જાય છે, તેમ આ લોકમાં પણ વાસના ક્ષીણ થયા વિના કર્મો નાશ પામતાં નથી. આ સંસારમાં રહેલો જીવ ડાંસ અને મચ્છર જેવા નીચ મનુષ્યોથી તથા દીડ, પક્ષીઓ, ચોર અને ઉંદર વિગેરેથી હુઃખી થયા કરે છે, કારણ કે તેના ધનરૂપી પ્રાણ બહારજ હોય છે. આ સંસાર ગંધર્વ-નગરની પેઠે મિથ્યા છતાં પણ એને અવિદ્યા, વાસના તથા કર્મો વડે રંગાયલાં મનવડે મિથ્યા દૃષ્ટિવાળો જીવ સત્ય માને છે. વળી સંસારમાં પાન, લોજન, મૈથુન વિગેરે વ્યસનોમાં આસક્ત થઈને કોઈ ઠેકાણે ઝાંઝવાના પાણી જેવા મિથ્યા દેખાતા વિષયો તરફ તે દોડે છે. કોઈવેળા ટાઢથી પીડાતો પુરુષ જેમ અગ્નિ મેળવવાની ઇચ્છાથી કાતર બનીને ભૂતના લડકાને લેવાની ઇચ્છા કરે છે, તેમજ તે પોતાની છુદ્ધિ વડે તથા રત્નેશુણુ વડે ઘેરાવાથી સર્વ દોષના સ્થાનરૂપ તથા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુવર્ણને લેવાની ઇચ્છા કરે

છે કોઈ દિવસ ઉતારા માટે નિવાસ-ધાન, પાણી, ધન વિગેરે અનેક પોતાના નિર્વાહના માધનોમા લાવનાવાળો થઈને આ સત્તાગરૂપી ઘાટા વનમા આમ તેમ દોડે છે. કોઈવેળા વટોળીઆ વાયુના જેવી ઝીઝો મનુષ્યને જોગામા જોઆડે છે, તે મમયે રજ્જેશુભુકપી ધૂળથી જીવ અધારી રાત્રિના જેવો અધાનમય થઈ જાય છે શાસ્ત્રની મર્યાદાનો ભંગ ન કરનાર સાક્ષીરૂપ દિશાઓના દેવતાઓને પણ તે વિમરી જાય છે કોઈવાર “વિપયો મિથ્યા છે” આવો મનમા તરંગ આવી જાય છે, પરંતુ દેહાભિમાનથી પાછી તેની તે નમૃતિ નાશ પામે છે એટલે તે ભાનવિનાનો થઈને દેહાભિમાનની વૃત્તિવડે જ જાગવાના પાણી જેવા મિથ્યા વિપયો તન્કે જ દોડે છે કોઈ વખતે શત્રુઓ તથા રાજાઓ પ્રત્યક્ષમા અથવા તો પરોક્ષમા ધુવડ અને તમરાના સ્વરની પેઠે ઘણા કઠોર અને ઉત્પાહુપૂર્વક સજ્જમ ઉપજાવે તેવા તિગ્ન્કાન્લરેલા તથા અત્યંત કઠોર વચનો કહે છે, તે સાલળીને જીવના કાનના મૂળમા અને હૃદયમા અત્યંત વ્યથા વાય છે આ પ્રમાણે કરતા કરતા તે જ્યારે પોતાના પૂર્વજન્મના પુણ્યોને લોગવી રહે છે, ત્યારે જીવતો મુવા સરજો તે પુરુષ, કારન્કર તથા કાકતુડ વિગેરે અપવિત્ર વૃક્ષો, લતાઓ તથા વિપના કૂવાઓની પેઠે આ લોકમાં અને પન્લોકમાં જેઓનું ધન નિઃપ્રયોગન છે એવા જીવને મુવેલા નીચ પુન્યોની પાને જાય છે કોઈવાર એ નીચ લોકોના મન ગથી ઠગાઈને પાણી વિનાની નદીમા પડવાથી જેમ બન્ને તરફથી દુષ્ણ થાય છે, અર્થાત્ માથું તુરંત પુટી જાય છે અને પાછળથી વેદના પણ થાય છે, તેમ આ લોકમા અને પન્લોકમા દુષ્કારથી એવા પાખડી ધર્મમા મળે છે કોઈ વેળા અન્ન વિનાનો પુરુષ પારકાને પીડા કરતા છતા પણ પોતાને જ્યારે અન્ન મળતું નથી ત્યારે પિતાને, પુત્રોને અથવા તો તેઓનું નાધારણુ ધન પણ જેઓની પાને જોવામા આવે છે, તેઓને ખાવાને તૈયાર થાય છે કોઈ વેળા

દાવાનલની પેઠે પ્રિય પદાર્થ વિનાના અને પરિણામે દુઃખદાયી એવા ઘરમાં વાસ કરીને શોકાનલથી બળતો થકો અત્યંત ખેદ કરે છે. કોઈવેળા રાજપ્રિય પુરુષરૂપી રાક્ષસો કાળની ગતિને લીધે પ્રતિકૂળ થઈને તેના ધનરૂપી અતિ પ્રિય પ્રાણોને હરી લે છે, ત્યારે જીવ હર્ષાદિરહિત થઈ મરડું બનીને બેસી રહે છે. કોઈવેળા મનોરથ વડે મેળવેલા પિતા, પિતામહ વિગેરે મિથ્યા પદાર્થોને સાચા માનીને સ્વપ્નાના આનંદને અનુભવ કરે છે. કોઈ વેળા ગૃહસ્થાશ્રમમાં કરવા યોગ્ય વિસ્તારવાળા કર્મરૂપી પર્વતો ઉપર ચઢવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ લોકોનાં દુઃખો જોઈ મનમાં ખિન્ન થઈને કાંટા તથા કાંકરાવાળી જગ્યામાં પ્રવેશ કરનારા પુરુષની પેઠે દુઃખી થાય છે. કોઈવેળા સહુન થઈ શકે નહીં તેવા જઠરાગ્રિથી-ક્ષુધાથી નિર્જળ થઈ જાય છે, ત્યારે પોતાના કુટુંબ ઉપર ક્રોધ કરે છે અને કોઈવેળા તેજ પુરુષને ફરીને નિદ્રારૂપી અજગર જ્યારે ગળી જાય છે, ત્યારે તે પુરુષ અંધારા કૂવામાં ડૂબી જાય છે અને ઉજ્જડ રણવગડામાં ફેંકી દીધેલા શબની પેઠે બીજા કંઈપણ જાણતો નથી. કોઈવેળા દુર્જનરૂપી હિંસક પ્રાણીઓ જ્યારે જીવની ગર્વરૂપી ઠાઠને તોડી પાડે છે, (માનસંગ કરે છે) ત્યારે તે એક ક્ષણ પણ નિદ્રા કરતો નથી, પણ મનમાં બેચેન થવાથી જ્ઞાનહીન થઈને આંધળાની પેઠે જાંડા અંધારા કૂવામાં ડૂબી જાય છે. કોઈવેળા વિવયરૂપી મધના ટીપાની શોષ કરતાં કરતાં પરસ્ત્રી તથા પરદ્રવ્યનું હરણ કરે છે ત્યારે રાજા અથવા તો તેઓના ઉપરી તેને મારી નાંખે છે અને જીવ અન્ત વિનાના નરકમાં પડે છે. એટલા માટે આ પ્રવૃત્તિ માર્ગમાં જે કર્મ છે તેને આ લોક તથા પરલોકના સંસારની જન્મભૂમિ કહે છે. જીવ જો તે બાંધનમાંથી બચી જાય છે તો તેની પાસેથી દેવદત્ત તે પદાર્થને હરી લે છે અને દેવદત્ત પાસેથી તે પદાર્થને વળી વિષ્ણુમિત્ર હરી લે છે, પરંતુ એ તેને ભોગવી શકતો નથી.

કોઈવેળા ટાઢ તડકા વિગેરે અનેક આધિદૈધિક, આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક વિગેરે દુઃખો પડે છે ત્યારે તેઓને વારણ કરવા માટે જીવ પ્રયત્ન કરે છે, પરંતુ વારણ કરવાને સમર્થ થઈ શકતો નથી તેથી ખિન્ન થઈને અપાર ચિંતામાં ડુબી જાય છે. કોઈવાર પર-સ્પર્શ લેવડ દેવડ કરવામાં ધનના લોભને લીધે ખીજઓની પાસેથી કોડી જેટલું ચોડું અથવા તો તેથી ઓછું ધન હરી લેવા માટે છળ કપટ કરે છે, તેથી ખીજઓનો દ્વેષપાત્ર થઈ પડે છે. આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી રણવગડાના માર્ગમાં ખીજાં સુખ, દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, અભિમાન, પ્રમાદ, ઉન્માદ, શોક, મોહ, લોભ, માત્સર્ય, અપમાન, ભૂખ, તરસ, મનની પીડા, શરીરની પીડા, જન્મ, જરા, તથા મરણ વિગેરે વિધો તેને નડે છે. કોઈ વેળા ભગવાનની માયારૂપ સ્ત્રી પોતાની ભુજરૂપી લતાથી તેનું આલિંગન કરે છે ત્યારે પુરુષ વિવેકરૂપી જ્ઞાનથી બ્રહ્મ થાય છે અને તેનું હૃદય સ્ત્રી સાથે વિહાર કરવા માટે ઉપયોગી એવા ઘરનો આરંભ કરવા માટે આકુલવ્યાકુલ થાય છે. સ્ત્રીનો આશ્રય કરવાથી વળ-ગેલાં પુત્ર, પુત્રી વિગેરેનાં કાલાં કાલાં ભાષણોથી, તેઓના પોતાના તરફ જોવાથી તથા નાના પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરવાથી પુરુષનું હૃદય પરવશ થઈ જાય છે, અને ઇન્દ્રિયાધીન એવો પુરુષ પોતાના આત્માને અન્ત વિનાના અંધારા કૂવામાં નાંખી દે છે. કોઈવેળા સમર્થ એવા ભગવાન વિષ્ણુનું કાલચક્ર જે પરમાણુ કાલથી લઈને છેક પરા-ર્ધકાલે પૂરું થાય છે; તથા જે તૃણ અને શુંજડથી માંડીને શ્રદ્ધા પર્યંત સર્વ પ્રાણીઓના આયુષ્યમાં ફેરફાર કરી તેઓનાં આયુષ્યને વેગથી હરે છે તેને દૂર કરવાનો ઉપાય પણ કોઈ કરી શકતું નથી. આવા સાવધાન રહેનારા વિષ્ણુના કાલચક્રથી મનમાં ડરીને તેનાથી પોતાની રક્ષા કરવા માટે પુરુષ, ઉપર કહેલું કાલચક્ર, જેમનું પોતાનું હૃદયાર છે એવા સાક્ષાત્ યજ્ઞપુરુષ ભગવાનનોજ અનાદર કરીને કાગડા, ગીધ, બગલા તથા વટજાતિના પક્ષીઓના જેવા અને

આર્યશાસ્ત્રમાં જેઓનાં નામ પણ નથી એવા પાખંડી દેવતાઓને નિર્મૂલ્ય એવી પાખંડશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે સેવવા યોગ્ય માને છે. બ્યારે પોતે ઠગી લીધેલા પાખંડી લોકો પોતાને સારી પેઠે ઠગી લે છે ત્યારે પુરુષ ત્યાંથી બ્રાહ્મણોના મંડલમાં જઈને વસે છે, પરંતુ ત્યાં આગળ ઉપનયન વિગેરે સંસ્કારો તથા શ્રીત, સ્માર્ત કર્મો કરીને ભગવાન ચરપુરુષનું આરાધન કરવારૂપ બ્રાહ્મણોના સ્વભાવને તે ગમતો નથી, તેથી તે શૂદ્રના મંડલમાં જઈને ભળે છે. તે શૂદ્ર જાતિને, અપવિત્રપણાને લીધે વેદોક્ત આચાર-પાળવાનો અધિકાર ન હોવાથી તે વાનર જાતિની પેઠે કેવળ રતિસુખ તથા કુટુંબના ભરણપોષણરૂપી જ ધંધો કરે છે, પરંતુ અગ્નિહોત્રાદિક વૈદિક કર્મો કરતો નથી. તે શૂદ્ર જાતિમાં પણ અત્યંત કૃપણ બુદ્ધિવાળો તે પુરુષ કોઈ પણ જાતનો પ્રતિબંધ રાખ્યા વિના પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વિહાર કરે છે તથા એક જીવનનાં પરસ્પર સુખ એવાં વિગેરે કર્મો કરીને તથા પાશવ કર્મો કરીને પોતાના મરણ સમયને પણ વિસરી જાય છે. કોઈ વખતે જાડતા જેવા આ લોકના પદાર્થો સાથે રમવાની ઇચ્છા થતાં વાંદરાની પેઠે પુત્રસ્ત્રી ઉપર પ્રીતિ રાખે છે તથા મૈથુનસુખમાં આનંદ માને છે; આ પ્રમાણે તે આ સંસારરૂપી અરણ્યના માર્ગમાં સુખ દુઃખાદિક ભોગવે છે અને પર્વતની શુદ્ધ જેવા અને મૃત્યુરૂપી હાથીના ભયથી ભરેલા રોગાદિ દુઃખમાં પડે છે. કોઈ વખતે રોગાદિકમાં આવી પડેલો જીવ ટાઢ તડકો વિગેરે દૈહિક, ભૌતિક તથા દૈવિક એવાં અનેક દુઃખોનું નિવારણ કરવાને અસમર્થ થઈ પડે છે અને અપાર દુઃખદાયી પરિણામવાળી પીડાથી મુંઝાઈને ઝેસી રહે છે. કોઈ વખતે પરસ્પર વ્યવહાર કરતી વેળા ધન મેળવવાની ધૂર્તવિદ્યા કરીને થોડું ધણું ધન સંપાદન કરે છે. કોઈવાર નિર્ધન થવાથી શય્યા, આસન, ભોજન વિગેરે ઉપભોગો મળતા નથી અને કરેલા મનોરથો વ્યર્થ જાય છે ત્યારે મનોરથથી ઇચ્છેલી વસ્તુ લેવા માટે મનનાં ઠરાવ કરે છે અને તેને લીધે ચાતરફ

મનુષ્યોના તરફથી અપમાન વગેરે પામે છે. આ પ્રમાણે પરસ્પરમાં નાણાંની લેવડ દેવડના સંબંધથી વૈરાગ્યનાંધ વધી જાય છે, છતાં પણ પૂર્વની વાસનાથી પરસ્પરમાં ધનની લેવડ દેવડ કરે છે. આ પ્રમાણે આ સંસારરૂપી માર્ગમાં જે નાના પ્રકારનાં દુઃખોથી તથા ઉપદ્રવોથી પીડા પામીને દુઃખી થાય છે અથવા તો મરી જાય છે તેનો ખીલ્લો માથવાળાં મનુષ્યો માર્ગમાંજ ત્યાગ કરીને અને ખીલ્લો નવાં નવાં જન્મેલા પ્રાણીને માથે લઈ આગળ પ્રવાસ કરે છે માર્ગમાં જતા તેઓ ઝોક કરે છે, મૂર્છિત થાય છે, જાય પામે છે, માહોમાહે વાદવિવાદ કરે છે, રાડો પાડે છે, રાજી થાય છે, ગાય છે તથા ભાર ઉપાડીને ચાડ્યા કરે છે આ પ્રમાણે મનુષ્યનો સંધ વ્યાથી નિકળ્યો હોય છે ત્યા આગળ હજી સુખી અત્યુચ્ચ વિના ખીલ્લે કોઈપણ પુરુષ પાછો આવ્યો નથી તે ભવાટવીના મુખસ્થાનને મંસારના માર્ગનો છેડો કહે છે આ પ્રમાણે સંસારના પારને ન પામવાનું કારણ એ છે કે, કોઈપણ પુરુષ યોગમાર્ગની શિક્ષાને અનુમરતા નથી માત્ર અભિમાનનો ત્યાગ કરીને શાંત સ્વભાવ રાખનાર, સર્વને અભયદાન આપનારા તથા પોતાના મનને વશ કરનારા એવા મન્યાગ્રીઓજ આ યોગની શિક્ષાને મારી રીતે જાણે છે મોટા મોટા રાજર્ષિઓ જો કે યજ્ઞો કરે છે તથા દિગ્ગજોનો વિજય પણ કરે છે, તથાપિ તેઓ આ પૃથ્વી ઉપર “આ મારી પૃથ્વી છે, આ મારી પૃથ્વી છે” એવી રીતે મમતા કરી પરસ્પરમાં વૈર બાંધીને ગળુમા મરણ પામે છે અને આ પૃથ્વીને છોડીનેજ પોતે ચાલી નિકળે છે. જીવ કર્મરૂપી લતાનો આશ્રય કરીને માંડ માંડ નરકરૂપી આપત્તિમાથી છુટે છે અને સ્વર્ગમાં જાય છે, તો પણ પાછો સંસારરૂપી માર્ગમાં આવીને એ પ્રમાણેજ વ્યવહાર

૧ ક્ષીણે પુણે જાયને મૃત્યુલોકે-પ્રાણી સર્ગાદિ બોગ બોગની મુખ્ય પૂજા થાયથી પાછો મૃત્યુલોકમાં જન્મે છે.

કરે છે અને મનુષ્યોનાં દોષામા મળી જાય છે લોકો આ પ્રમાણે
 ભરત રાજના અરિત્રને જાય છે માખી જેમ મનથી પણ ગતરના
 માર્ગને પાર કરી શકે નહીં તેમ કોઈ પણ રાજા અપસદેવના પુત્ર
 મહાત્મા રાજાઈ ભરતજીના માર્ગને મનથી પણ પાર પામવાને યોગ્ય
 નથી, કાચુ કે ભરતજીએ, ભગવાન વિષે ધ્યેલી આસક્તિથી ત્યાગ
 થઈ શકે નહીં તેવા અને મનમાં લાગી રહેલાં સ્ત્રી, પુત્રો, સુગામ જાત્રી
 તથા રાજ્યનો તરણ અવચ્ચામાંજ મેલની પેઠે ત્યાગ કર્યો હોતો ભગત
 રાજા, ત્યાગ કરી શકાય નહીં તેવી પૃથ્વીની, પુત્રોની, પોતાનાં
 કુટુંબની, સ્ત્રીઓની તથા પોતાની ખરી દયાદિની ઇચ્છા રાખનારી
 અને ઇદ્રાદિ દેવતાઓએ નિત્ય ઇચ્છવા યોગ્ય એવી લક્ષ્મીની પણ
 દરકાર કરતા ન હોતા મધુસૂદન એવા ભગવાનની નેવામા આમકૃત
 મનવાળા મોટા પુરુષોને તે પ્રમાણેજ વર્તવું યોગ્ય છે, અને તેઓને
 મોક્ષ પણ એક તુચ્છ પદાર્થ છે યજ્ઞમર્તિ, ધર્મના સ્વામી, ધર્મા
 અરણ્ય કરવામા નિપુણ, અષ્ટાંગ યોગસ્વરૂપ, જ્ઞાનકૃષ્ણ કૃષ્ણ આપ
 નારા, માયાના નિયતા તથા નર્વ જીવના અતર્કીમી એવા
 નારાયણ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું ”

આ પ્રમાણે ભરતજીએ મૃગના દેહનો ત્યાગ કરતી વેળાએ
 પણ ઉદાર વચન કહ્યું હતું, અર્થાત્ તેના જેવું ખીજા કોણ
 કરી શકે તેમ છે ? ભગવદ્દલકતોએ જેના નિર્મળ ગુણોનો
 તથા કર્મોનો મત્કાર કરેલો છે એવા રાજાઈ ભરતજીનું જે
 અરિત્ર કલ્યાણકારક, આયુષ્ય આપનાર, ધન, યશ, સ્વર્ગ
 તથા મોક્ષ આપનાર છે તેને જે મનુષ્ય માલગે છે, વર્ણવે છે
 તથા તેનું માનપૂર્વક ગ્રહણ કરે છે, તે મનુષ્ય પોતાની મેળેજ
 સર્વ ઇષ્ટ પદાર્થોને મેળવે છે, પરંતુ કોઈ પણ વસ્તુની ખીજા
 પાનેથી આગા રાખતો નથી

ઈતિ વૈગયપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૦ મો અપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૧ મો

વિષયોથી થતુ દુષ્ટ પરિણામ. (૧૧-૨૬)

શ્રીભગવાનુવાચ-

મહુક્ષણમિમ કાય લાઘ્વા મદ્દર્મ આસ્થિત ॥

જાનદ પરમાત્માનનાત્મસ્થ સમુપતિ મામ્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે - જેથી મારુ સ્વરૂપ બળવામાં આવે એવી, મનુષ્યની કાયાને પામીને મારી લક્ષિતરૂપી ધર્મમાં જે મનુષ્ય રહે છે, તે આત્મામાં નિયંતારૂપે રહેલા મને-પરમાનંદરૂપ પરમાત્માને પામે છે જ્ઞાન-નિષ્ઠાના પ્રભાવથી શુભમય લિંગશરીર મારી છુટી ધણેલો પુરુષ તેને સર્વ મિથ્યા પ્રતીત થતા અને માયારૂપ શુણોમાં તે રહેતો છતાં પણ મિથ્યા શુણોના સંગને પામતો નથી, છતાં પણ જ્ઞાની પુરુષે શિશ્ન તથા ઉદર પોપણ કરનારા દુષ્ટ પુરુષોનો કોઈપણ દિવસ સંગ કરવો નહીં, કારણ કે ઘણાં તો ગુ, પણ એક દુષ્ટને અનુસરનારો પુરુષ પણ આધ્યાત્મિક પાછળ ઝડિનારો આધ્યાત્મિક જેમ ખાડામાં પડે છે તેમ 'અધતમ' નામના નરકમાં પડે છે.

ઐવ-પુરુષવા રાજનો દતિહાસ.

મોટો યશસ્વી ઐવ-પુરુષવા નામનો એક ચક્રવર્તી રાજા હતો તે પ્રથમ ઉર્વશીના વિગ્રહથી મુઝાઈને ઉદાન થઈ ગયો અને પોતાનો ત્યાગ કરીને નાગી જતી ઉર્વશીની પાછળ ગાડાની પેઠે નાગો નાગો અને બહાવરો બનીને "હુ સ્ત્રી" હુ ભય કર સ્ત્રી" ઉભી રહે " આમ વારંવાર વિલાપ કરતો કરતો

દોડવા લાગ્યો. પ્રથમ મનુષ્યલોકમાં ઉર્વશી પોતાની પાસે રહેતી હતી ત્યારે કુલ્લક એવા વિષયો ભોગવતાં તે રાજા ધરાતો ન હતો અને ઉર્વશીએ પોતાનું અંતઃકરણ વશ કરેલું હોવાથી તે રાજા વર્ષભાથી કેટલી રાત્રિઓ વીતી ગઈ છે અને હવે કેટલી રાત્રિઓ આવવાની છે તે પણ જાણતો ન હતો. ત્યારપછી ઉર્વશીના લોકમાં જઈ ત્યાંના વૈલવો ભોગવ્યા પછી તે રાજાને વૈરાગ્ય આવવાથી તેણે નીચે પ્રમાણે ગાથા ગાઈ હતી.

ઐલ રાજાના ઉદ્ગાર.

ઐલ જાણ્યો—“ઓહોહો!!! મારા મોહનો વિસ્તાર તો જુઓ! ઉર્વશીએ મારા કંઠનું આલિંગન કરતાં મારું મન કામથી મલિન થઈ ગયું, તેથી આટલા દિવસો અને રાત્રિઓ વહી ગયાં તે પણ મારા જાણવામાં આવ્યા નહીં. હું ઉર્વશીથી છેતરાઈ ગયો, તેથી મેં સૂર્યોદયને તેમજ સૂર્યાસ્તને પણ જાણ્યો નહીં અને મારાં વર્ષોના દહાડાઓ વીતી ગયા, તે પણ મારા જાણવામાં આવ્યા નહીં. અરેરે! મારા મનને ઘણેજ મોટો મોહ થયો છે કે, જે મોહથી મેં રાજાના મસ્તક ઉપર મણિરૂપ તથા ચક્રવર્તીરૂપ મારા દેહને સ્ત્રીઓનો એક કીડાસ્વપ્ની મૃગ બનાવ્યો છે રાજ્ય સાથે મારા ચક્રવર્તી દેહનો એક તણખલાંની પેઠે ત્યાગ કરી કરીને ગાડાની પેઠે રડતો રડતો અને નાગો નાગો હું દોડી જતી સ્ત્રીની પાછળ દોડ્યો હતો. ગધેડીની પાટુ ખાતા પણ ગધેડો જેમ ગધેડીની પાછળ જાય છે, તેમ હું પણ દોડી જતી સ્ત્રીની પાછળ દોડ્યો હતો તેમાં પ્રભાવ, બલ તથા ઐશ્વર્ય ક્યાંથી રહે? જેનું મન સ્ત્રીઓએ વશ કર્યું હોય, તે મનુષ્યને વિદ્યાથી, તપથી, સંન્યાસથી, શાસ્ત્રના શ્રવણથી, એકાંતમાં વાસ કરવાથી અથવા તો મૌન રહેવાથી શું ફળ થાય છે? કંઈજ નહીં. મારા પોતાના સ્વાર્થને ન જાણનાર અને મૂર્ખ છતાં પડિતનું અભિ-

માન રાખનારા મને ધિહાર છે, કાગળ કે મે રાત્રપણ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ શ્રીઓએ મને જગદ અને ગધેડાની પેઠે છૂટી લીધો હતો મે ઉર્વશીના અધગમૃતનું ઘણાં વર્ષો સુધી મેવન કર્યું તો પણ આહુતિથી જેમ અગ્નિ તૃપ્ત થાય નહીં તેમ મારો કામ તેનાથી તૃપ્ત થયો નહીં પુશ્વલી શ્રીએ હુઝી લીધેલા ચિત્તને આત્માગમ અને ઇદ્રિયો જેમને જાણી શકતી નથી, એવા લગવાનું વિના બીજે કયો પુગ્ધ છોડાવી શકે છે? દેવીએ મધુગ વચનોથી મને દુષ્ટ બુદ્ધિને નમજાવ્યો, તો પણ માત્ર મન ઇન્દ્રિયોને આધીન થઈ ગયું છે, તેથી મનમા દાખલ થયેલો મહા મોહ દુઃખનો નથી હું ઉર્વશી ઉપર અપગધ મૂક છું તે મિથ્યા છે ઉર્વશીએ માત્ર કંઈપણ અશુભ કર્યું નથી, પરંતુ હું મારા અનિતેદ્રિયપણાથી મોહ પામ્યો છું, તેમા ઉર્વશીનો શો અપરાધ? રજ્જુના ચ્વડપને ન જાણનાગ પુરપને જેમ દોઝીમા મર્પની બ્રાતિ થાય, તેમા દોઝીનો અપગધ શો? મહિન, દુર્ગંધી વિગે ગંધી ભરેલો અને અપવિત્ર એવો દેહ કયા? અને સુગંધ તથા ગેમગતા વિગેરે ગુણો કયા? શ્રીઓના જદા દેહમા ઉત્તમ ગુણોનો અધ્યાન અજ્ઞાનથી થયેલો છે વળી આ દેહમા મમતા છે, તે પણ માયાવડે કંડપાયવી છે માતા-પિતા દેહને ઉપત્ત કરે છે, તેથી આ દેહ શું માતા-પિતાનો છે? શ્રી આ દેહને લોગવે છે, તેથી શું આ દેહ શ્રીનો છે? ધણી આ દેહનું પાવન કરે છે, તેથી આ દેહ શું ધણીનો છે? આ દેહ છેવટે અગ્નિમા હોમવામા આવે છે, માટે આ દેહ શું અગ્નિનો છે? અથવા તો આ દેહને છેવટે કૃતગ અને ગીધ પક્ષીઓ ખાઈ જાય છે, તેથી એ શું કૃતગનો કે ગીધ પક્ષીનો છે? દેહના સુખદુખનો ભોક્તા આત્મા છે, માટે શું આ દેહ આત્માનો છે? અથવા તો આ દેહ, પ્રિય એવા ઇષ્ટમિત્રોનું કંડ્યાણું કરે છે, માટે એ દેહ શું ઇષ્ટમિત્રોનો છે? વિચાર કરતા તે કોઈનો પણ નિશ્ચિત થતો નથી અરે! તે અપવિત્ર

અને તુરંત પરિણામવાળા કહેવર વિષે મનોહર, સુંદર નાકવાળું તથા મંદ મંદ હસતું સ્ત્રીનું મુખ જોઈને, તેને વિષે પુરુષ બધાય છે. તથા, માંસ, રુધિર, નસો, મેદ, મજ્જા તથા અસ્થિથી ભરેલા આ દેહ વિષે વિહાર કરનારા પુરુષો વચ્ચે અને વિદ્યા, મૂલ તથા પરમાં વિહાર કરનારા ક્રીડાઓ વચ્ચે કેટલો અંતર છે? વિવેકી પુરુષે સ્ત્રીઓનો જેમ અંગથી સંગ કરવો નહીં, તેમ સ્ત્રીલંપટ પુરુષોનો દર્શનાદિકથી પણ સંગ કરવો નહીં, કારણકે વિષયોના તથા ઇન્દ્રિયોના સંગથી મન જેવું શોભ પામે છે, તેવું બીજી કોઈ રીતે શોભ પામતું નથી. જે વસ્તુ જેવામાં કે સાંભળવામાં આવી ન હોય, તે વસ્તુની ઇચ્છા થતી નથી; માટે ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ જતી અટકાવનારા પુરુષનું મન સ્થિર થઈને શાંત થાય છે, માટે વિવેકી પુરુષે સ્ત્રીઓનો તથા સ્ત્રીઓના સંગીનો અંગ કરવો ઉચિત નથી. વિદ્વાનોને પણ ઇન્દ્રિયો વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, ત્યારે મારા જેવાને તો તે ક્યાંથી વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય હોય?"

શ્રી ભગવાન કહે છે:—હે ઉદ્ધવ ! ઉપર પ્રમાણે ગાતો મહારાજ ઐલ-પુસ્તરવા ઉર્વશીના લોકનો ત્યાગ કરી, મને પરમાત્માને પોતાના

૧ મળાદિ કુચપર્વતં ઇન્દિ નરકાર્ણવમ્ ।

યે રમતિ પુનસ્તત્ર તરંતિ નરક કથમ્ ॥

વિદ્યાદિ નરક ધોરં મગ ન પરિનિમિત્તમ્ ।

કિમુ પદ્યાસિ રે ચિત્ત કથ તત્રૈવ ધાવાસિ ॥

અર્થ:-હે ચિત્ત ! સ્ત્રીની વિષયેન્દ્રિયથી આરબી એના અનપર્વ તને વિલાગ એ એક નરકનો સમુદ્ર છે અને તેમાં જે પુરુષો રમે છે તેઓ નરકને કેરી રીતે તરી શકે ? વિદ્યા વિગેરે જેમાં છે એવું ઘેર નરક જેમ, તેમ સ્ત્રીની વિષયેન્દ્રિય પણ ઘેર નરકરૂપ જ અનાવાયવી છે, માટે હે ચિત્ત ! તું ત્યાં જીવે છે ? અને ત્યાં શા માટે દોડે છે ?

માન રાખનાગ મને ધિક્કાર છે. કાગલ કે મેં રાજપણ પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પણ શ્રીઓએ મને બળદ અને ગધેડાની પેઠે છતી લીધો હતો. મેં ઉર્વશીના અધગમૃતનું ઘણું વર્ષો સુધી સેવન કર્યું તો પણ આહુતિથી જેમ અગ્નિ તૃપ્ત થાય નહીં તેમ મારો કામ તેનાથી તૃપ્ત થયો નહીં. પુશ્વલી શ્રીએ હરી લીધેલા ચિત્તને આત્માગમ અને ઇદ્રિયો જેમને લાણી શકતી નથી, એવા ભગવાન વિના ખીલે કયો પુરુષ છોડાવી શકે છે? દેવીએ મધુગ વચ્ચેનાથી મને દુષ્ટ બુદ્ધિને અમળાવ્યો, તો પણ મારું મન ઇન્દ્રિયોને આધીન થઈ ગયું છે, તેથી મનમાં દાખલ થયેલો મહા મોહ દૂર થતો નથી. હું ઉર્વશી ઉપર અપગ્રાધ મૂકું છું તેમિથ્યા છે ઉર્વશીએ મારું કંઈપણ અશુભ કર્યું નથી, પરંતુ હું મારા અનિતેદ્રિયપણાથી મોહ પામ્યો છું. તેમા ઉર્વશીનો શો અપગ્રાધ? ચ્ચતુના ચ્ચત્રપને ન લાગુનાગ પુરુષને જેમ દોરીમા સર્પની ભ્રાતિ થાય, તેમા દોરીનો અપગ્રાધ શો? મહિન, દુર્ગંધી વિગે રૂંધી ભરેલો અને અપવિત્ર એવો દેહ કયા? અને સુગંધ તથા કોમળતા વિગેટે ગુણો કયા? શ્રીઓના ગદા દેહમા ઉત્તમ ગુણોનો અધ્યાત્મ અજ્ઞાનથી થયેલો છે વળી આ દેહમા મમતા છે, તે પણ માયાવડે કંડપાયલી છે. માતા-પિતા દેહને ઉપગ્રા કરે છે, તેથી આ દેહ શું માતા-પિતાનો છે? શ્રી આ દેહને ભોગવે છે, તેથી શું આ દેહ શ્રીનો છે? ધણી આ દેહનું પાલન કરે છે, તેથી આ દેહ શું ધણીનો છે? આ દેહ છેવટે અગ્નિમાં દહામવામાં આવે છે, મારે આ દેહ શું અગ્નિનો છે? અથવા તો આ દેહને છેવટે કૃતગ અને ગીધ પક્ષીઓ ખાઈ લાય છે, તેથી એ શું કૃતગનો કે ગીધ પક્ષીનો છે? દેહના સુખદુખનો ભોજના આત્મા છે, મારે શું આ દેહ આત્માનો છે? અથવા તો આ દેહ, પ્રિય એવા ઇન્દ્રિયોના કંડયાણુ કરે છે, મારે એ દેહ શું ઇન્દ્રિયોનો છે? વિચાર કરતા તે કોઈનો પણ નિશ્ચિત થતો નથી અરર! તે અપવિત્ર

અને તુચ્છ પરિણામવાળા કલેવર વિષે મનોહર, સુદર નાકવાળુ તથા મદમદ હસતુ સ્ત્રીનુ સુખ જોઇને, તેને વિષે પુરુષ બધાય છે તથા, માસ, રુધિર, નસો, મેદ, મન્ન તથા અસ્થિથી ભરેલા આ દેહ વિષે વિહાર કરનારા પુરુષો વચ્ચે અને વિદ્યા, મૂત્ર તથા પરુમા વિહાર કરનારા શ્રીકાઓ વચ્ચે કેટલો અંતર છે? વિવેકી પુરુષે સ્ત્રીઓનો જેમ અંગથી સગ કરવો નહીં, તેમ સ્ત્રીલપટ પુરુષોનો દર્શનાદિકથી પણ સગ કરવો નહીં, કારણકે વિષયોના તથા ઇન્દ્રિયોના સગથી મન જેવુ જ્ઞાન પામે છે, તેવુ બીજુ કોઈ મીતે જ્ઞાન પામતુ નથી જે વસ્તુ જોવામા કે સાલજવામા આવી ન હોય, તે વસ્તુની ઇચ્છા વતી નથી, માટે ઇન્દ્રિયોને વિષયો તરફ જતી અટકાવનારા પુરુષનુ મન ગિર ધઇને શાંત થાય છે, માટે વિવેકી પુરુષે સ્ત્રીઓનો તથા સ્ત્રીઓના સગીનો ન જ કરવો ઉચિત નથી વિદ્વાનેને પણ ઇન્દ્રિયો વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય નથી, ત્યારે માગ જેવાને તો તે કબાથી વિશ્વાસ કરવા યોગ્ય હોય?"

શ્રી ભગવાન્ કહે છે — હે ઉદ્ભવ ! ઉપર પ્રમાણે ગાતો મહારાજ ઐલ-પુસ્તકવા ઉર્વશીના લોકનો લાગ કરી, મને પરમાત્માને પોતાના

૧ મળાદિ કુચ્છપ્રયત્ન સવિદિ નસ્કાર્ણવમ્ ।

યે રમતિ પુનસ્તત્ર તરતિ નરક કથમ્ ॥

વિદ્યાદિ નરક ધોર ભગ ચ પરિનિમિત્તમ્ ।

કિમુ પદ્યસિ રે ચિત્ત કથ તત્રૈવ યાવસિ ॥

અર્થ — દે ચિત્ત ! સ્ત્રીની વિરોન્દ્રિયથી આરબી એના અનર્પતનો વિભાગ એ એમ નરનો સમુદ્ર છે અને તેમા જે પુરુષો રમે છે તેઓ નરનો મી રીતે તરી શકે ? વિદ્યા વિગેરે જેમા છે એનુ માર નર નેમ, તેમ સ્ત્રીની વિરોન્દ્રિય પણ ધોર નરનુપ આનાસની કે, માટે દે ચિત્ત ! તુ ત્થુ જીવે છે ? અને ત્યાં શા માટે દોડે છે ?

સ્વરૂપમાં જાણીને, જ્ઞાનથી મોહરહિત થઈ ઉપરામ પામ્યો હતો. માટે બુદ્ધિશાળી પુરુષે નીચ લોકોનો મંગ છોડી, સત્પુરુષોનો સંગ કર્યો, કારણ કે સત્પુરુષો વચનોથી પોતાનો સંગ કરનારાનાં મનની આસક્તિને કાપી નાંખે છે. સત્સંગ,^૧ તીર્થોના અને દેવતાઓનાં કરતાં પણ ચઢે છે. જે લોકો અપેક્ષારહિત છે, મારે વિષે ચિત્ત રાખે છે, મને પ્રણામ કરે છે, સમદષ્ટિવાળા છે, અહંતા મમતાથી રહિત છે, સુખદુઃખાદિક વિનાના છે, તથા કોઈ પણ જાતનો પરિગ્રહ કરતા નથી, તેઓને સત્પુરુષ જાણવા. અને હે મહાભાગ્યશાળી ઉદ્ભવ ! તે ભાગ્યશાળી પુરુષોમાં નિત્ય મારીજ કથાઓ ચાડ્યા કરે છે કે, જે હિતકારી કથાઓ, શ્રવણ કરનારાં મનુષ્યોના પાપને ટાળે છે. મારામાજ પરાયણ રહેનારા જે પુરુષો શ્રદ્ધાથી તથા આદરથી તે કથાઓ સાંભળે છે, અને ગાય છે, તેઓને મારે વિષે ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે જે પુરુષને અનંત શુભવાળા, આનંદ તથા અનુભવરૂપ પરબ્રહ્મની ભક્તિનો લાભ થાય છે, તે મહાત્મા પુરુષને ખીણ કંઈ વસ્તુ દુર્લભ રહે છે? કંઈ પણ અલભ્ય રહેતું નથી અગ્નિદેવની સેવા કરનારા પુરુષની, જેમ ટાંઢ, ભય અને અધાર, એ ત્રણ વસ્તુઓનો નાશ થાય છે, તેમ માધુ પુરુષોની સેવા કરનારાની પણ કર્મમાં જડતા, આગામી જન્મનો ભય અને તેના મૂલરૂપ અજ્ઞાન, એ સર્વ વસ્તુ દૂર થાય છે. પાણીમાં ડુબીને ડચકા ખાતા પુરુષોને જેમ દૃઢ નોકાજ પરમ

૧ સત્સમ્યક્ષે નિ સગત્વ નિ સગત્વે નિમોહસ્વમ્ ।

નિમોહસ્તે નિચલતત્ત્વ નિચલતત્ત્વે જીવન્મુક્ત ॥

અર્થ:-સત્સંગ કરાથી મનુષ્યને નિ મગપણ આવે છે અને નિ મંગ થાથી તેનામા મોહરહિતપણુ પ્રાપ્ત થાય છે. મોહરહિત થવાથી તેને તત્ત્વનો નિશ્ચય થાય છે અને તત્ત્વનો-બ્રહ્મનો નિશ્ચય થવાથી તે જીવન્મુક્ત બની જાય છે.

આશય છે, તેમ આ સંસારરૂપી ભયંકર સાગરમાં ડુબી જઈને તેમાંથી બહાર નિકળતા અર્થાત્ નીચ ઉંચ યોનિઓમાં જન્મતા પુરુષોને શાંત એવા પ્રહ્લવેત્તા મહાપુરુષો પરમગતિરૂપ છે. જેમ પ્રાણીઓને જીવનરૂપ અન્ન રક્ષણ કરે છે, જેમ દુઃખીઓનું દુઃ રક્ષણ છું તથા મનુષ્યોને મરણ પછી જેમ ધર્મરૂપી ધન એક રક્ષણ કરનારું છે, તેમ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં પડવાથી ભય પામતા પુરુષોને સત્પુરુષો રક્ષણ કરનારા છે. સૂર્ય સારી રીતે ઉદય પામે છે, ત્યારે બહારની ચતુરિન્દ્રિયને સતેજ કરે છે, પરંતુ સત્પુરુષો તો સગુણ તથા નિર્ગુણ એવી જ્ઞાનરૂપી ઘણી આંખો મનુષ્યને આપે છે. માટે સત્પુરુષો દેવતા તથા બાંધવરૂપ છે, તેમજ સત્પુરુષો આત્મારૂપ તથા મારા રૂપ પણ છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન યથા પછી પુરુષરવા રાજાએ ઉર્વશીના લોકની ઇચ્છાનો ત્યાગ કર્યો, અને સર્વ વસ્તુનો સંગ છોડી દઈને આત્મામાંજ વિહાર કરી આતંદ માનતો તે એકલો પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૧ મો સંપૂર્ણ.

૧ દ્વે રૂપે વાસુદેવસ્ય ચલમચલમેવમ્ ।

ચલ સંન્યાસિનો રૂપમચલં પ્રતિમાદિકમ્ ॥

અર્થ:-ભગવાન્ વાસુદેવતાં 'ચલ' અને 'અચલ' એમ બે સ્વરૂપ છે તેમાં સંન્યાસીઓ એ ભગવાનનું ચલ સ્વરૂપ છે અને પ્રતિમા વિગેરે અચલ સ્વરૂપ છે.

અધ્યાય ૧૨ મો.

યયાતિ રાજનો પશ્ચાત્તાપ. (૯-૧૬)

શ્રીગુરુ ઉવાચ —

સ શત્રુમાચરન્કામાન્ સ્ત્રીણોપવ્રહ્માત્મન ।

વુદ્ધ્યા પ્રિયાય નિર્વિણ્ણો ગાથામેતામગાયત ॥ ૧ ॥

શ્રી ગુરુદેવજી કહે છે — હે રાજ ! યયાતિ રાજ એ પ્રમાણે કામનાઓનો ઉપભોગ કરતો હતો, તે વખતે સ્ત્રીલપટપણાને લીધે પોતાનું સ્વરૂપ ઠકાઈ ગયું હતીને, મનમાં ખિન્ન થયો અને પોતાની સ્ત્રીને નીચે પ્રમાણે પુરાતની કથા કહેવા લાગ્યો -

“ હે ભૃગુની પુત્રી ! મનમાં રહેનારા ધીર પુરુષો, ગામમાં રહેનારા વિપરી પુરુષને માટે શોધ કરે છે માન જેવા પૃથ્વી ઉપર રહેલા વિપરી પુરુષનું જેમાં ચરિત્ર સમાયલું છે, એવી આ પ્રાચીન કથા તમે સાંભળો.

બકરાની કથા.

કોઈ એક બકરો વનને વિષે પોતાનું મનગમનું શોધનો કરતો હતો, એટલામાં તેણે પોતાના કર્મને લીધે ફૂવામાં પડેલી કોઈએક બકરીને દીઠી તત્કાળ પેલા કામી બકરાએ તે બકરીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે ઉપાય શોધ્યો અને શિંગડાની અણીવતી ફૂવાના બે કિનારા ઉપગની

૧ વિશોપભોગ માટે પોતાના પુત્રને પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા આપી તેની પામેથી તેની યુવાવસ્થા લઈને અને ૫ વર્ષ પર્વન્ત વિવશમેવન કરના છતાં અનૃષ્ઠ એના કોઈ એક યસાતિ રાજની આ કથા છે

માઠી જોદી નાંખીને, તેમાંથી બહાર નિકળવાનો રસ્તો કયો, કે પેલી
 સુંદર નિતાંબવાળી બકરી ફૂવામાંથી બહાર નીકળી, તેજ બકરા
 ઉપર આમક્રત થઈને તેને વરી. તેણે વરેલા તે બકરાને, પતિની ઇચ્છા
 વાળી ઘણી બકરીઓ જોવામાત્રમાં શરીરે પુષ્ટ, દાઢી-મૂંછવાળા,
 વીર્ય રેડનારા તથા મૈથુનની ક્રિયામાં કુશળ, અને મનોહર જોઈને
 તે બકરાનેજ વરી અને બકરાઓમાં ઉત્તમ એવો તે એક બકરાજ
 તે ઘણી બકરીઓની પ્રીતિમાં વધારા કરતો, તે બકરીઓની માથે
 વિહાર કરવા લાગ્યો, અને કામદેવરૂપી અહુથી ગળાવાને લીધે
 પોતાના સ્વરૂપને વિચરી ગયો. પછી કેટલાએક દિવસો વીલ્યા કેડે
 ફૂવામાં પડેલી પેલી બકરીએ પોતાના પ્રીતમનેજ ખીલ એક
 બકરીની સાથે રમતાં જોયો. તેના તે કર્મને પેલી બકરી સહન કરી
 શકી નહીં, તે ઉપરથી તે મનમાં દુષ્ટતાવાળા અને ઉપરથી રોહીનો ટોળ
 ધાલનારા, ક્ષણિક પ્રીતિવાળા અને વિષયોમાં આનંદ માનનાર તે
 કામી પતિનો ત્યાગ કરી ખિન્ન થતી પોતાના પાલકની પાસે ગઈ.
 આથી પેલો શ્રીલંકા પટ બકરા પણ ગંક થઈને તે બકરીને રાજ
 કરવા માટે તેની પાછળ ગયો અને રસ્તામાં 'જે' 'જે' શબ્દો કરવા
 લાગ્યો; તો પણ તે બકરીને સમજાવી શક્યો નહીં. એટલામાં
 ત્યાં આગળ કેઈ એક ગ્રાહ્યુ કે જે તે બકરીનો માલિક હતો,
 તેણે બકરાના લટકતા બન્ને વૃષણને કાપી નાખ્યા, પણ સાંધવાનો
 ઉપાય જાણનારા તે ગ્રાહ્યુ પેલી બકરીના કામલોગ માટે ફરીને
 તે વૃષણ સાંધી આપ્યા. વૃષણ સાંધી આપ્યા પછી તે બકરા પણ
 પેલી ફૂવામાંથી મળી આવેલી બકરી સાથે ઘણા કાળ થયાં વિષયો
 લોગવે છે, છતાં હજી સુધી પણ તે કામનાઓથી નંતુષ્ટ થતો
 નથી. હે સુંદર બ્રહ્મીવાળી સ્ત્રી! હું પણ તેવીજ રીતે ગંક અને
 તારા પ્રેમપાશમાં બંધાઈ ગયો છું અને તારી માયાથી મોહિત
 થયો છું; તેથી મારા પોતાના આનંદમય સ્વરૂપને ભૂલી ગયો છું.
 આ પૃથ્વી વિષે ત્રીહિ તથા યવ સિંગેરે જેટલું પાન્ય છે, જેટલું

મોતુ છે, જેટલા ઠોગ દાખર છે તથા જેટલી શ્રીઓ છે, તે સર્વ પદાર્થો મળે તો પણ તે સર્વ પદાર્થો તૃષ્ણાથી પરાલવ પામેલા પુરુષના મનને સતુષ્ટ કરી શકતા નથી વિષયોનો ઉપભોગ કરવાથી કોઈપણ દિવસે કામના શાત પડતી નથી, પરંતુ અગ્નિ, ઘીથી જેમ શાત ન પડતા વધારે વધે છે, તેમજ કામના પણ ઉપભોગથી ઘણીજ વધે છે પુરુષ જ્યારે સર્વ પ્રાપ્તિઓ ઉપર દુષ્ટ ભાવના કરતો નથી પણ સમદૃષ્ટિ રાખે છે ત્યારે તે પુરુષને નર્વ દિશાઓ સુખમય લાગે છે દુષ્ટબુદ્ધિવાળાઓથી જે તૃષ્ણાનો ત્યાગ થઈ શકતો નથી અને જે તૃષ્ણા મનુષ્ય છર્ણ થયા છતાં પણ છર્ણ થતી નથી, તે દુષ્ટોથી ભરપૂર તૃષ્ણાનો, કંડ્યાણની કામનાવાળા પુરુષે જાટ ત્યાગ કરવો જોઈએ મા, બહેન અથવા તો દીકરી સાથે એક આમન ઉપર ભરાઈને જેસણું નહીં, કારણ કે બળવાન એવો ઇન્દ્રિયોનો સમૃદ્ધ વિદ્વાનને પણ મોહિત કરે છે વારંવાર વિષયોનું સેવન કરતાં મને એક હજાર વર્ષ પૂરા થયા, તો પણ વારંવાર તે વિષયો ઉપર તૃષ્ણા થાય છે માટે હું તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરી પગ્મદ્વ વિષે મનને રાખી, મુખ દુષ્ટરહિત તથા અહ કારરહિત થઈને વનમા ફરીશ આ જગ તમા જે કંઈ જોવામા તથા સાલગવવામા આવે છે, તે મિથ્યા

૧. यस्य सा तस्य भोगश्छा निव्राक्तस्य च भागभू ।

द्विर्यं त्यक्त्वा जगत् त्यक्तं जगत् त्यक्त्वा सुखी भवेत् ॥

સરિતે

અર્થ —જેને શ્રી છે તેને ભોગમાં આભાવિ છે જેને શ્રી નથી તેને ભોગ ક્યાથી ? શ્રી હોડી કે જગત્ છુટયુ અને જગત્ છુટયુ એને મનુષ્ય અવસ્ય સુખીજ થાય છે

છે, એમ જાણીને તેનું ધ્યાન પણ કરવું નહીં, તેમ તેનું સેવન પણ કરવું નહીં, કારણ કે સેવન કરવાથી અથવા તે વસ્તુઓને મંભારવાથી સંસારમાં જન્મ, મરણ તથા સ્વસ્વરૂપનો નાશ થાય છે. આમ જ જાણે તે આત્મજ્ઞાની છે.”

આ પ્રમાણે પોતાની શ્રીને કહીને ઇચ્છાગ્રહિત યથાતિ રાજએ પૂરુની તરુણાવસ્થા પૂરુને પાછી આપીને તેની પાસેથી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા પાછી લીધી, અને રાજાઓમાં મહાશ્રેષ્ઠ એવા પૂરુને અભિષેક કરી, યથાતિ રાજ વનમાં ગયા. માળામાં રહેતું પદ્મી પાંખો આવ્યા પછી જેમ માળાનો ત્યાગ કરે છે, તેમજ યથાતિ રાજએ પણ ઘણાં વર્ષો સુધી જે છ ઇંદ્રિયોથી વિષયો જોગવ્યા હતા, તે ઇંદ્રિયોનો એક ક્ષણમાં ત્યાગ કરી દીધો. પ્રજાતિ પામેલા યથાતિ રાજએ તે વનમાં રહીને મર્ષ સંગનો ત્યાગ કરી, આત્માના અનુભવવડે ત્રણ ગુણમય દ્વિંગશરીરનો પણ ત્યાગ કરી, નિર્મળ અને માયાથી પર એવા પરબ્રહ્મરૂપ ભગવાનને વિશે ચિત્ત રાખીને ભગવાન સંગથી ગતિને મેળવી

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૨ મો સંપૂર્ણ.

૧ ધ્યાયતો વિપયાન્તુંસઃ સંગસ્તૈગૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ત્રોધોઽભિજાયતે ॥

ત્રોપાદ્યતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સમૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રમોદ્બુદિનાશો બુદિનાશાત્પ્રણયતિ ॥

અર્થઃ—વિપયોનું હમેશાં ચિંતન કરનાર મનુષ્યની વિવેચો ઉપર નિરંતર આસક્તિ થાય છે, આસક્તિ થવાથી ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, ઇચ્છા પૂર્ણ ન થવાથી ગુરત ક્રોધ થાય છે, ક્રોધથી ઝ્મુતિ નહ થાય છે, ઝ્મુતિ નહ થવાથી બુદ્ધિ નહ થાય છે, અને બુદ્ધિ નહ થવાથી તે મનુષ્ય પોતે પણ નાશ પામે છે. ગીતા.

અધ્યાય ૧૩ મો.

પૃથ્વીના ઉદગાર. (૧૨-૩)

શ્રીશુક ઉવાચ —

દૃષ્ટાત્મનિ જયે વ્યગ્રાન્ નૃપાન્ હસતિ ભૂરિદમ્ ॥
 અહો માં વિજિગીયતિ મૃત્યો વ્રીઢાંતકા નૃપા ॥ ૧ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — આ પૃથ્વી પોતાને છૂતવા માટે વ્યગ્ર થયેલા ગળત્યોને જોઈને હસે છે કે, “અહોહો!!! આ કાળના રમકડાં રમવા ગળત્યો મને છૂતવાની ઇચ્છા કરે છે વિદ્વાન્ રાજાઓનો પણ આ મનોન્ધ નિષ્કૃજ ધાય છે મનોરથ વડે રાજાઓ શ્રીજીના જેવા દેહ ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ રાખી બેસા છે ગળત્યો પોતાના મનમાં વિચાર કરે છે કે — ‘અમે પ્રથમ છ ઇન્દ્રિયોને છૂતી લઈને ગળત્યના મંત્રીઓને હનવશુ, ત્યાર પછી કંટકરૂપ શત્રુઓને હરાવીને એ રાજાના મંત્રીઓ, નગવામીઓ, વિશ્વાસુઓ તથા મોટા મોટા હાથીઓને તાણે કરશુ આવા કંમથી નમુદ્રપર્યંત આખી પૃથ્વીને તાણે કરશુ ’ આ પ્રમાણે તેઓનું હૃદય વિજયની આશામાં બંધાય રહે છે, તેથી તેઓ પોતાની પાસે ઉભેલા કાળને દેખતા નથી કેટલાએક રાજાઓ નમુદ્રપર્યંત રહેલી જે હુ (પૃથ્વી) તેને છૂતીને ળળાતકારથી નમુદ્રના આમાં તીર ઉપર આવેલા દેગ્રોમાં પ્રવેશ કરે છે, ઇન્દ્રિયોનો વિજય કન્વાથી આ ફળ મળે છે, પણ તે કંઈ ગણત્રીમાં છે? કોઈપણ નહીં ઇન્દ્રિયોના વિજયનું ફળ તો મોક્ષ ગણાય છે. હે કુરુવશી રાજા! મનુષ્યો તથા મનુના પુત્રો મારો ત્યાગ કરીને જેમ આવ્યા હતા, તેમજ પાછા આવ્યા

ગયા છે, તેમને આ બુદ્ધિહીન રાજાઓ યુદ્ધમાં જીતી લેશે !!!
 કેવી આશ્ચર્યની વાત. મારે માટે પિતા તથા પુત્રો વચ્ચે અને
 ભાઈ ભાઈ વચ્ચે પણ કલેશ થાય છે, કે જે હુણોનું ચિત્ત
 રાજ્યમા મમતાથી બધાઈ ગયું હોય છે તેઓ કહે છે કે—
 ‘ઓ મૂર્ખ! આ મર્વ પૃથ્વી મારીજ છે, તારી નથી’ આ પ્રમાણે
 જોલનારા ગળાઓ. પરસ્પરમાં અપદ્ધા કરીને મારે માટે એક બીજાને
 ‘મારી નામે છે અને પોતે પણ મરી જાય છે’ પૃથુગાળ, પુરુવા,
 ‘નાધિ, નહુપ, ભરત, અર્જુન, માધાતા, મગર, રામ, અદ્વાગ,
 ધુધુહા, રથુ, તૃણબિહુ, ચયાતિ, શર્યાતિ, સતનુ, ગય, ભગીન્ધ,
 કુવલયાશ્વ, કકુત્સ્થ, નૈપધ, નૃગ, હિરણ્યકશિપુ, વૃત્રાસુર, લોહોને
 રાવરાવનાર રાવણ, નમુચિ, શબર, લૌભાસુર, હિરણ્યાક્ષ, તાર
 કાસુર તથા બીજા ઘણા મોટી શક્તિવાળા દૈત્યો અને રાજાઓ
 નર્વ વન્તુને જાણનારા, શૂરા, સર્વનો વિજય કરનારા તથા
 અજીત હતા તે મરણધર્મવાળા લોકો. મારે વિષે ઘણી મોટી
 મમતા બાધી બેઠા હતા તેઓને પણ કાળે માત્ર કથાડપે બાકી
 રાખ્યા છે, અને તેઓ પોતાના મનોરથમા નિષ્ફળ નિવડ્યા છે
 હે પરીક્ષિત રાજા ! લોકોમા યશનો વિસ્તાર કરીને મરણ પામેલા
 મહાબલશાળી તે રાજાઓની આ કથાઓ મેં તમારી આગળ
 કહી. તે વચનના વૈભવરૂપ કથાઓ વિજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કહેવાની
 ઇચ્છાથી કહી છે એ કથાઓ માત્ર વાણીના વિલાસરૂપ છે, પણ
 પરમાર્થરૂપ નથી. ઉત્તમ કીર્તિવાળા શ્રીકૃષ્ણના અકલ્યાણનો
 નાશ કરનારા જે ગુણાનુવાદો વારંવાર કહેવામા આવે છે, તેજ
 ભાગને પુરુષાર્થ સમજવો અને ભગવાન વિષે નિર્મળ ભક્તિની
 ઇચ્છા રાખનારા પુરુષે નિત્ય તે ભાગનું જ વારંવાર શ્રવણ કરવું ”

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૩ મો સપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૪ મો

સુયશ મગ્નતુ વત્તાંત. (૭-૨)

નાગ્દ ઉવાચ —

ઉશીનરેષ્વમ્ભદ્રાજા સુયશ્વ ઇતિ વિશ્રુત ॥

સ્પર્દનૈર્નિહતા ગુરુઃ દ્વાતચસ્તમુપાસત ॥ ૨૮ ॥

નાગ્દેવ કહે છે — ઉશીનર નામના દેશમાં ‘સુયશ’ નામનો એક પ્રખ્યાત રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને યુદ્ધમાં શત્રુઓએ મારી નાખ્યો અને તેના નગા મળધીઓ તેની તરફ જોખીને તેની નેવા કરવા વાગ્યા યુદ્ધમાં તે રાજાનું રત્નગદિત કવચ કપાઈ પડ્યું હતું, આબુષણ તથા માથા શરીર ઉપરથી સરી ગઈ હતી, હૃદય બાણથી વિધાઈ ગયું હતું અને તેથી તે લોહી લુહાણ થઈને પૃથ્વી ઉપર પડેલો હતો તેના કેશ વિખરાઈ ગયા હતા, આંખો ફાટી ગઈ હતી, તેણે કોઈથી દાત વટે આપને કહ્યા હતા, સુખ ધૃમ્થી ધૂમન્ થઈ ગયું હતું અને રણ ઉપર તેના હાથ તથા હૃદયના કપાઈ પડેલા હતા જેવે તેવી દશામાં લાવી મૂકેલા પોતાના નવામી ઉશીનર દેશના રાજાને જોઈને તેની પટરાણીઓ દુઃખી થઈને, ‘હે નાથ’ અમે હણાયલી છીએ,’ એ પ્રમાણે હાથથી છાતીને વારવાર ધૂતી રાજાના ચરણ પાને ઢળી પડી અને પાછી ઘાટો પાછીને ચડવા લાગી તે સ્ત્રીઓ, કરુણાજનક ઝદન કરી મનુષ્યોના મનમાં શોક ઉપજાવતી મતી, વિલાપ કરવા માડી — ‘અરેરે’ હે પ્રભો’ નિર્દય વિધાતાએ હમણા આપને

* પોતાના ભાઈ દિ. ૧૧ના રૂપ પછી શોધેલી પોતાની માતા તેની પત્ની તથા પુત્રોને દિરવ્યપ્રસિધુ નાગ્દેવે મળેલી આ માતા મેં છે

અમારી દૃષ્ટિ આગળથી અદૃશ્ય કરી મૂક્યા છે. જેણે પૂર્વે તમને ઉશીનર દેશના લોકોને આશુવિકા આપનારા કર્યા હતા, તેણેજ હુમણાં તેઓના શોકને વધારનારા કર્યા છે. હે મહીપતિ! કૃતજ્ઞ તથા અમારા અત્યંત સ્નેહી એવા તમારા વિના અમે કેવી રીતે જીવી શકીશું? માટે હે પીર! તમારા ચરણની સેવા કરનારી દાસીઓને જ્યાં આગળ તમે જતા હો, તે સ્થાને આવવા માટે આજ્ઞા આપો.” આ પ્રમાણે રાણીએ મરી ગયેલા પતિને લઇને વિલાપ કરતી હતી અને તેને બાળી દેવા ઇચ્છતી ન હતી. એટલામાં સૂર્યનારાયણ અસ્ત થયા. પછી ત્યાં આગળ મરી ગયેલા રાજાના સંબંધીઓનું રડવું સાંભળીને દયાથી ચમરાજ પોને બાળકનું રૂપ લઇને આવ્યા અને ત્યાં વિલાપ કરતા તે લોકોને કહેવા લાગ્યા.

ચમરાજનો બાળકરૂપે ઉપદેશ.

“અરેરે!!! આ મનુષ્યો અવસ્થામાં મારાથી મોટાં છે અને જગત્માં થતાં જન્મમરણાદિકની રીતિને જાણનારાં છે, તો પણ તેઓને મહામોહ થયેલો છે. મનુષ્ય ન્યાંથી આવ્યો હતો, ત્યાં આગળ જાય છે અને પોતે પણ તેના સમાન મરણધર્મવાળાં છે, છતાં પણ તે બીજાં પ્રાણીઓનો વૃથા શોક કરે છે. અરેરે!!! તમારા કરતાં તો અમે વધારે લાગ્યશાળી છીએ, કારણ કે માતાપિતાએ અમારા ત્યાગ કર્યો છે અને અમે બાળક છીએ તો પણ તેનો શોક કરતા નથી. તેમજ વળી અમે બળ વિનાના છીએ, તો પણ નહાર વિગેરે પ્રાણીઓ અમને ખાઇ જતાં નથી; કારણ કે જે ગર્ભમાં રક્ષા કરે છે, તે સર્વત્ર રક્ષા કરનાર છે. હે આંખો! તે અવિનાશી ઇશ્વર પોતાની ઇચ્છાથી આ જગતને સર્જે છે, તેની રક્ષા કરે છે તથા પ્રલય કરે છે. તે ઇશ્વરનું આ સ્થાવરજંગમાત્મક જગત્ એક સમકડું કહેવાય

કે અને તે, જગત્નો સંહાર કરવામાં સમર્થ છે. રત્તામાં પડેલું
 છતાં પણ ઇશ્વરે ગ્રેણુ હોય, તો તે જીવતું ગ્રેણુ છે અને ઘરમા
 રક્ષણ કરાયેલું છતાં પણ ઇશ્વરે નાશ કરેલું હોય તો તે નાશ
 પામે છે વનમા નાખી દીધેલો હોય અને ધણી વિનાનો હોય
 તો પણ તેના ઉપર ઇશ્વરની કૃપાદ્રષ્ટિ હોય તો તે જીવતો
 ગ્રેણુ છે, અને ઘરમા રક્ષા કરીને ગંધેલો હોય તો પણ ઇશ્વરથી
 તેનો નાશ થવો નગ્ન્યો હોય તો તે જીવતો નથી આ જન્મ
 મરણાદિક દેહાદિકને ધાય છે, પણ આત્માને થતાં નથી, કાગળ કે
 સર્વ પ્રાણીઓ પોતાના લિંગશરીરે કંઠેલા કર્મોવટે મમય ઉપર
 જન્મે છે તથા મરે છે આત્મા જો કે તે જન્મમરણવાળા દેહમા
 ગ્રેણુ છે, તથાપિ તે દેહાદિકના ધર્મોથી બધાતો નથી, કારણ કે
 તે દેહના ધર્મોથી જૂદો જ છે પુન્યને આ શરીર કેવળ અવિ
 વેકને લીધે આત્મરૂપ જણાય છે, પરંતુ તે વસ્તુતઃ દ્રષ્ટા
 આત્માથી પાર્થિવ ઘરની પેઠે જૂદું જ જોવામા આવે છે. પાણીના
 પરમાણુઓમાથી બનેલા પરપોટાની પેઠે તથા પૃથ્વીના પરમાણુઓ
 માથી બનેલા કુડલાદિકની પેઠે, આ શરીર પણ કાળે કરીને પચિત્તમ
 પામવાથી નાશ પામે છે, પરંતુ આત્મા નાશ પામતો નથી વળી અગ્નિ
 જેમ કાંઠોમા રહ્યા છતાં પણ દાહક તથા પ્રકાશક ધર્મોવટે કાષ્ઠથી
 જૂદો જણાય છે, અને વાયુ જેમ દેહમા ન્હા છતાં પણ સુખ
 તથા નાનિકામા જૂદો જ રહેલો જાણવામા આવે છે, તેમજ આત્મા
 દેહમા ગ્રેણુ છે, તો પણ દેહથી જૂદો જ છે વળી આકાશ જેમ
 નર્વત્ર ગ્રેણુ છે, છતાં પણ તે ડોહમા બધાઈ નેતું નથી
 અર્થાત્ અલિપ્ત રહે છે, તેમજ આત્મા, દેહ તથા ઇન્દ્રિયાદિમા
 ગ્રેણુ છે, છતાં પણ દેહાદિકથી જૂદો છે, માટે દેહ તથા ઇન્દ્રિ
 યાદિકના જન્મ-મરણાદિક ગુણોથી તે બધાનો નથી હે મૃદ
 લોકો! તમે જેનો ચોક્કસ કરો છો તે આ 'મુચ્ચત્' તો મુતો છે, માટે
 તમે શા માટે ચોક્કસ કરો છો? કદાચ તમે કહેશો કે, 'તે આટલા

વખત સુધી સાંભળતો હતો અને તેનો ઉત્તર પણ આપતો હતો; પરંતુ હમણાં તે સાંભળતો નથી અને તેનો ઉત્તર પણ આપતો નથી; માટે અમે તેને મરી ગયેલો ધારીને શોક કરીએ છીએ,' તો પણ તમારે આ રીતે શોક કરવો યોગ્ય નથી. આ શરીરમાં પ્રાણ સુખ્ય મોટો ગણાય છે, તો પણ તે શ્રોતા તથા વક્તા ગણાતો નથી; પરંતુ દેહ અને ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન ઇન્દ્રિયાદિકમાં પ્રકાશ કરનારા પદાર્થોનો દષ્ટા જે આત્મા છે, તે સાંભળનારો તથા ઉત્તર આપનારો છે અને તે પ્રાણ તથા દેહથી જૂદો છે.

જો આત્મા દેહાદિકથી જૂદો છે, છતાં પણ તે પાંચ જૂતો, ઇન્દ્રિયો તથા મનને લીધે ઉત્પન્ન થનારા નાના મોટા દેહોને 'હું છું' એમ માની લે છે, અને જ્યારે વિવેક થાય છે ત્યારે તે વિવેકના બળથી મિથ્યાજ્ઞાનનો પણ ત્યાગ કરે છે. આત્માને જ્યાં સુધી લિંગશરીરનું અભિમાન રહે છે, ત્યાં સુધીજ તેને કર્મો બંધનકારક થાય છે; શરીરના ધર્મો તે આત્મામાં જણાય છે અને કલેશ થાય છે; પરંતુ લિંગદેહનું અભિમાન મટી ગયા પછી તે પ્રમાણે થતું નથી, કારણ કે વિષયાદિક, માયાને લીધેજ થાય છે પણ વસ્તુતઃ તે મિથ્યા છે. સુખ-દુઃખાદિકને સત્ય જાણવાં તથા કહેવાં, એ મિથ્યા દુરાગ્રહ છે, કારણ કે જેમ મનોરથ તથા સ્વપ્ન મિથ્ય છે, તેમજ ઇન્દ્રિયજન્ય સર્વ વિષયો પણ મિથ્યા છે. માટે વિવેકી પુરુષો આત્માને નિત્ય અને દેહને અનિત્ય સમજીને તેનો શોક કરતા નથી. તમે કહ્યો કે, ઉપદેશ કરનારા જ્ઞાનીઓ પણ તે પ્રમાણે શોક કરે છે, તો જાણવું કે તેઓને દૃઢજ્ઞાન નથી, તેઓ પોતાનો સ્વભાવ ફેરવી શકતા નથી.

કુલિંગ પક્ષીનું દષ્ટાંત.

પ્રાણીઓના નાશકર્તારૂપે ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન કરેલો કોઈ એક પારધિ, વનમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે જાળ પાથરીને પક્ષીઓને

લોભાવતો પોતાનું કાર્ય કરતો હતો એટલામા ત્યા આગળ એક કુલિજ પક્ષીનું બેડું ફરતું તેના બેવામા આવ્યું તે બંનેમાથી પારધિએ એકાએક કુલિગીને લોભાથી તે કુલિગી કાળના અપાટામા આવી જવાથી પેલી જાગની દોરીમા બધાઈ ગઈ કુલિજ પોતાની રાકડી જીને તે પ્રમાણે હુ ખમા આવી પડેલી બેઠને અત્યંત ખિન્ન થઈ ગયો, અને પોતે તેને જાળમાથી છુટી કરવાને અનમર્યા તથા રાકે હતો, તેથી જી ઉપરના બેડુંને લીધે વિવાપ કરવા લાગ્યો કે, 'અરેરે' મારા રાકનો શોક કરતી, નકડી તથા દયા કરવા યોગ્ય માગી જીને હરી જઈને, હું નિર્દય દેવ 'તું શું કરશે? હવે દીન, જી વિનાના થઈ પડેલા હું જી જીવત-વાળા મારા અર્ધ દેહનું મારે શું પ્રયોજન છે? માટે દેવ મને પણ બલે લઈ જાય હું, જેઓને પાછો આવી નથી એવા અને માતા વિનાના બચ્ચાઓનું કેવી રીતે પોષણ કરીશ? મદ લાગ્યવાળા માગ તે બચ્ચાઓ માગામા પોતાની માની વાટ જોતા બેઠા હશે 'આ પ્રમાણે જીના વિયોગથી આતુર થઈને વિવાપ કરતો અને જેના નેત્રોમાથી અશ્રુઓ મુખમા પડતા જતા હતા, એવા કુલિજ પક્ષીને પણ પાને છુપાઈ રહેલા અને કાળે પ્રેરેલા તે પારધિએ જાણુ માગી વિધી નાખ્યો આ પ્રમાણે અજ્ઞાની એવા તમે પોતાનો નાશ જાણતા નથી, તેથી નો વર્ગ મુધી શોક કર્યા કરશો, તો પણ તમારા આ મરલા પતિને મેગવશો નહીં "

આ પ્રમાણે બાગક બોલતો હતો, તે આલગીને નબળા મર્વ નંબંધીઓ મનમા વિસ્મય પામીને માનવા લાગ્યા કે, 'આ જગત્ અનિત્ય તથા મિથ્યા ઉત્પન્ન થયું છે' આત્મી વાત કરીને ચમગાન ત્યાજ અદૃશ્ય થયા પછી અગા અબધીઓએ મુયત્ત ગણતી પરચોક નબળી જે ક્રિયા કરવાની હતી તે કરી

માટે તમે બીબનો કે પારકાનો શોક કરો મા. આ પોતાનો છે, આ પારકો છે, આવા દુરાચારુપી અસાન વિના દેહધારીઓને પોતાનો કોણ છે ? તેમ પારકો કોણ છે ? તેમજ પોતે કોણ છે ? તથા પર પણ કોણ છે ? મતલબ કે કોઈ નથી, સર્વ બ્રહ્મમય છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૪ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૫ મો.

કર્મઠ લોકોત્તર વિવેચન, (૧૨-૫)

રાજોવાચઃ--

મગવંતં દ્વરિં પ્રાયો ન મજત્યાત્મવિસમા. ।

તેયમશાંતક્રામાનાં કા નિષ્ઠાઽવિજિતાત્મનામ્ ॥ ૧ ॥

નિમિ રાજા પૂછે છે.—“ હે મોટા બ્રહ્મવેત્તાઓ ! તમે કહ્યું કે, લગવાનના લક્ષ્મી વિધિના મરતક ઉપર પગ દઇને પરમ ગતિને પામે છે, પરંતુ અલક્ષ્મીને વારંવાર વિદ્યો થાય છે, ત્યારે હું તમને પૂછું છું કે, ઘણું કરીને પરાધીન મનવાળા અને તેને લીધે જેઓની તુષ્ણા શાંત થઇ નથી, એવા જે લોકો લગવાનની લક્ષ્મી કરતા નથી, તેઓની શી ગતિ થાય છે ? ”

અમસ નામના યોગેશ્વર કહે છે.—“ આદિપુરુષ એવા શ્રી નારાયણનાં મુખ, હાથ, સાથળ અને ચરણમાંથી અનુક્રમે

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા છે, એટલે સર્વ-
ગુણથી બ્રાહ્મણની ઉત્પત્તિ થઈ છે; સર્વ તથા રજથી ક્ષત્રિયોની
ઉત્પત્તિ થઈ છે; રજ અને તમથી વૈશ્યની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને
તમથી શૂદ્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે, તેમજ મુખાદિકમાંથી અનુક્રમે
બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસ એમ ચાર આશ્રમો
પણ થયા છે. તેઓમાં જે લોકો પોતાને ઉત્પન્ન કરનારા સાક્ષાત્
ગુરુરૂપ ઇશ્વર એવા નારાયણ ભગવાનને ન જાણવાથી ભજતા
નથી તથા જેઓ જાણતાં છતાં પણ તેમનું અપમાન કરે છે,
તે કૃતની પુરુષો વર્ણ અને આશ્રમરૂપી સ્થાનમાંથી બ્રહ્મ થઈને
નરકમાં પડે છે. જે કેટલાએક ભગવાનની કથા માંભળતા
નથી તથા ભગવાનનું કીર્તન પણ કરતા નથી, એવા કેટલાએક
દિવ લોકો, શ્રીઓ અને શૂદ્રાદિકો છે, તેઓના ઉપર તમારા

૧ મામિમા પુષ્પિતાં વાચ પ્રવદત્યવિપશ્ચિતઃ ।
વેદવાદરતા પાર્યં નાન્યદસ્તીતિ વાદિન ॥
કામાત્માન સ્વર્ગપરા જન્મકર્મફલપ્રદામ્ ।
ત્રિયાવિશેષવદુત્તં ભોગેશ્વર્યેયતિ પ્રતિ ॥
ભોગેશ્વર્યપ્રસક્તાનાં તયાઽપહૃતચેતસામ્ ।
વ્યવસાયાતિત્ત્વા વુદ્ધિ સમાર્ધાં ન વિધીયતે ॥

ગીતા

અર્થ:—વેદવચનમા ઉપર ઉપરનું દેખાતું ફગ જોઈ તેમાંના જન્મો
જીન થઈ ગયેલા છે, તેઓ 'તેના જેવું બીજું કશું નથી' એમ કહી
અકામ બુદ્ધિથી સ્વર્ગ મેળવનાની પાછળ લાગે છે બોગ અને એશ્વર્ય મેળવવા
માટે ફરી ફરી જન્મ અને કર્મ જેમાં વશુવેશ છે તેમ વાક્યોની
પાછળ લાગી હમેશાં મૃતિ કરે છે, પણ એવા પ્રકારના વેદવચનોનો
ઉપર ઉપરનો અર્થ જાણી બોગ અને એશ્વર્યમા જીન થયેલા માણસોની
બુદ્ધિ સમાધિમા સ્થિર રહેતી નથી

જેવા મહાત્મા લોકોએ કૃપા કરવી જોઈએ. પરંતુ જે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો ઉપનયનસંસ્કારથી તથા વેદાધ્યયનથી ભગવાનના ભજનના અધિકારી થાય છે, છતાં પણ વેદમાં કહેલી ક્લેશ્વસ્તુતિનાં વચનો ઉપર મોહ પામીને જાણુવા છતાં પણ ભગવાનને ભજતા નથી; પરંતુ કર્મો કરવામાં^૧ આસક્ત થઈ રહે છે, તે અર્ધદગ્ધ લોકો ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. ‘કેવી રીતે કર્મ કરવાથી કર્મ બંધનકારક થઈ પડે નહીં?’ તે વાતથી અન્તર્યામિ, ઉદ્ધતપણાથી વિદ્વાનોને નહીં પૂછનારા, મૂર્ખા છતાં પણ પંડિત-પણાતું અભિમાન રાખનારા જે અર્ધદગ્ધ લોકો વેદમાં કહેલાં શ્લોકોને ઠરાવનારાં વચનોથી ઉત્કંઠિત થઈને કેવળ મૂર્ખપણાને લીધે ‘આપણે અપ્સરાઓ સાથે વિહાર કરશું’ એવી જે મીઠી મીઠી વાતો કરે છે, તે કર્મનિષ્ઠ લોકો રજ્જેશુભુને લીધે લયંકર સંકલ્પ-વાળા હોય છે, મોટી તૃષ્ણુવાળા હોય છે, સર્પના સરખા કૂર હોય છે, ઢાંગી હોય છે, અભિમાની હોય છે, પાપ કરનારા હોય છે અને ભગવાનના ભક્તોની નિંદા કરે છે. તેઓ વૃદ્ધોની સેવા કરતા નથી, પરંતુ સ્ત્રીઓની સેવા કરે છે અને જેમાં મૈથુન-સુખ રહેલું છે, એવાં ઘરોમાં રહીને, “આજે હું આટલું કમાયો, મારી અમુક ધારણા પાર પડશે, મારી પાસે આટલું ધન છે અને હવે

૧ કર્મેદ્રિયાણિ સંયમ્ય ચ આસ્તે મનસા સ્મરન્ ।

इन्द्रियार्थान्निमूढात्मा मिथ्याचारः न उच्यते ॥

અર્થ:—કર્મેદ્રિયો નિગ્રહ કરી જે મૂર્ખ મનથી વિષયોનું ચિંતન કરે છે તેને યોગી જાણે.

આટલું થશે ” વિગેરે સુબોની વાતો એક બીજાએ સાંભળ્યા કર્યા કરે છે. યજ્ઞોમાં ^૨દક્ષિણા કે અન્નદાન આપતા નથી; પરંતુ કમાણીને માટે અથવા તેા યજ્ઞને માટે યજ્ઞ કરે છે અને હિંસા કરવામાં કેટલું પાપ છે, તે ન લાજુનારા કેવળ પોતાનું પેટ ભરવા માટે પશુ-

૧ इदमद्य मया लघ्वमिमं प्राप्ये मनोरथम् ।

इदमस्मीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ૧ ॥

असौ मयः हतः शत्रुहनिष्ये चापराजः ।

ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवामुखी ॥ ૨ ॥

आदयोऽभिजनवानस्मि कोन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यज्ञे दास्यामि मोदिष्य इष्यज्ञानविमोहिता ॥ ૩ ॥

अनेकचित्तविभांता मोहजालगमावृताः ।

प्रमत्ता कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुची ॥ ૪ ॥

અર્થ.—“આજ મે અમુક મેળવ્યું, હવે મારે મનેાન્ય પૂર્ણ થશે, અમુક તેા મારી પામજ છે, આ પણ દ્રવ્ય મારું થશે, આ શત્રુને મે માર્યો, બીજાઓને પણ હું મારીશ, હવે સર્વેના સ્વામી છું, હવે બોલ બોલવાનું છે, હું સિદ્ધ છું, હું અપરાજ છું હું સુખી છું, હું કૃતકૃત્ય છું, મોટા કુળના મારે જન્મ છે, મારા જેવા બીજા કાણ છે ? હું યજ્ઞો કરીશ, હું દાન કરીશ, અને હું આનંદ પામીશ ” આ પ્રમાણે અજ્ઞાનરૂપી ગાડપણ જેને લાગ્યું છે તેના મગજશક્તિ ખોટ બેઠેલા અને મોહાગ્રસ્તમા દસાપવા તથા વાસનાની તૂમિ કન્વામાં ગર્ક થઈ ગયેલા માણસો અમગ્ય એવા નરકમાં જ પડે છે

ગીતા

૨ यज्ञादायादित्तं सत्तो मुच्यते सर्वकिल्बिष ।

मुंજते ते स्वयं पापा ये पचं-यात्मकारणान् ॥

અર્થ:—પંચમદાયન કરી, બાકી રહેલા અન્નનું જે મેનન કરે છે, તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે જે કોઈ પોતાનું પેટ ભરવા માટેજ અન્ન નથી ખાય છે, તે પાપી કોઈ અન્ન નથી ખાતા, પણ પાપજ ખાય છે

ઓની હિંમત કરે છે. અપત્તિ, ઐશ્વર્ય, હિંમત કુળમાં જન્મ, વિદ્યા, દાન, રૂપ, ગળ તથા કર્મ, આમાંથી કોઈ એક વસ્તુવડે અથવા તો સર્વ વસ્તુવડે અભિમાન થાય છે, તેથી આંધળા થયેલા ગળ લોકો શ્રીહરિનું તથા શ્રીહરિના લક્ષ્મીનું અપમાન કરે છે. આ પ્રમાણે વર્તવાથી મૂર્ખ લોકો વેદનું રહસ્ય સ્પષ્ટ છે, છતાં પણ તેને જાણતા નથી. તે આત્મપણાથી તથા ઇશ્વર-પણાથી સદા સર્વ દેહધારીઓમાં રહેલા છે, છતાં પણ તે આકા-શની પેઠે નિર્લેપ છે. સર્વના આત્મા હોવાથી પરમપ્રિય પુરુષાર્થ-રૂપ છે અને વેદમાં પણ તેમનું પ્રતિદ્વ રીતે જ્ઞાન કરેલું છે. આવા શ્રીહરિનું કર્મનિષ્ઠ લોકો શ્રવણ પણ કરતા નથી, અને વેદનું તાત્પર્ય સર્વમાંથી નિવૃત્તિ કરવી એજ છે, છતાં પણ તેઓ મૈથુનની, માંસભક્ષણની અને મદિરાપાનની ઇચ્છાથી કહે છે કે, ‘વેદ પ્રવૃત્તિનુંજ નિરૂપણ કરે છે,’ ‘ઋતુમાં સ્ત્રીનો સંગ કરવો, હોમવાથી અવશેષ રહેલું માંસ ખાવું, મૌનામણિ નામના યજ્ઞમાં મદિરાપાન કરવું’ આમ વેદમાં લખ્યું છે, તે પ્રવૃત્તિ કરવા માટે લખ્યું નથી, પરંતુ તેનું તાત્પર્ય તેનો ત્યાગ કરવામાં છે. કોઈ કહેશે કે, મૈથુન, માંસભક્ષણ તથા મદિરાપાનને માટે શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે, “ઋતૌ માર્યામુપેયાત્, મૌનામણ્યં સુરાં પિબેન્, તથા દુતશેષ મક્ષયેન્” આ સર્વ વાક્ય વિધિવાક્ય નથી. ખીજા કોઈપણ પ્રમાણથી જે ક્રિયા અપ્રાપ્ત હોય તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં જે વાક્ય હોય, તે અપૂર્વ વિધિવાક્ય કહેવાય છે. દૃષ્ટાંત તરીકે વેદમાં કહ્યું છે કે, ‘સ્વર્ગકામો યજેન્—સ્વર્ગની કામના-વાળાએ યજ્ઞ કરવો.’ આમાં સ્વર્ગ આપનારો યજ્ઞ વેદવચન વિના ખીજા કોઈ પણ પ્રમાણથી કરવો જોઈએ એવો વિધિ નથી, પરંતુ સ્વર્ગ આપનારા યજ્ઞને માટે વેદનાં વચનો છે, માટે તે અપૂર્વ વિધિવાક્ય છે. સ્ત્રીસંગ, માંસભક્ષણ, મદિરાપાન એ સર્વ, લોકો વેદનાં વચનથીજ સ્વીકારે છે એમ નથી, પરંતુ

પોતાની રુચિથી તે તે ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, માટે તે અપૂર્વ વિધિ નથી જેમ અપૂર્વ વિધિ નથી તેમ તે ‘નિયમવિધિ’ પણ નથી એક પક્ષમાં અપ્રાપ્ત વિષયને પ્રાપ્ત કરનારો વિધિ નિયમ વિધિ કહેવાય છે દૃષ્ટાંતમાં જેમ ‘ઘ્રીહીન્ અગ્નિ—શાળને ખાંડે છે,’ શાળને દ્વાતગ વિનાની કરવાના ઘણા ઉપાયો છે માટે જ્યારે તેને છડ્યા વિના બીજા ઉપાયથી દ્વાતગ વિનાની કરશે, ત્યારે તેને છડવું અપ્રાપ્ત થશે તે અપ્રાપ્ત બાબતને આ વિધિ પ્રાપ્ત કરે છે એટલે કહે છે કે, ‘જે શાળને દ્વાતગ વિનાની કરવી હોય તો તેને છડવી,’ આને નિયમવાક્ય કહે છે. મૈથુન, માંસલક્ષણ અને મદિરાપાન તો અર્વાદા પ્રિય હોવાથી પ્રાપ્ત છે, તે કંઈ એક પક્ષમાં અપ્રાપ્ત નથી, અને તેથીજ તેને માટે આ નિયમવાક્ય પણ નથી વળી તે પરિમંજ્યાવાક્ય પણ નથી બન્ને વિષયોની એક સાથે પ્રાપ્તિ થતી હોય ત્યારે જેમાં જેમાંથી એકની નિવૃત્તિ કરવી, આવું તાત્પર્ય હોય તેને પરિમંજ્યાવિધિ કહેવો. દૃષ્ટાંતમાં જેમ “પચ પચ નલા મક્ષા—પાચ નખવાળા પાચ પશુઓ ખાવા” આ વાક્યનો એવો અર્થ છે કે, પશુઓનું ભક્ષણ કરવું નહીં અને ભક્ષણ કરવું હોય તો પાચ નખવાળા શેઠાઈ, શેળા, ચંદનથો, મમલો તથા કાચળો એ પાચ વિના બીજાનું તો ભક્ષણ કરવું નહીં તેમજ માંસભક્ષણ કરવું તો યજ્ઞમાં કરવું, મી-મંગ કવો તો માત્ર ઋતુકાળમાંજ કરવો, અને મદિરાપાન કરવું તો મૌત્રામણિ યજ્ઞમાંજ કરવું આ પ્રમાણે પરિમંજ્યા વિધિ પ્રાપ્ત થશે, આમ કોઈ કહેશે તો તેને પણ પગિ મંજ્યા માનવામાં ત્રણ દોષ આવે છે, તે આ પ્રમાણે—સ્વાર્થત્યાગ, પરાર્થકલ્પના અને પ્રાપ્તબાધ પોતાનો અર્થ ઉડી જવો, તેને સ્વાર્થ ત્યાગ કહે છે. ‘ઋતુમાં મીમંગ કરવો’ આ વાક્યમાં પોતાનો અર્થ ઉડી ગયો, તેથી સ્વાર્થત્યાગ નામનો તેમાં દોષ આવ્યો. પરાર્થકલ્પના એટલે બીજા અર્થની કલ્પના કરવી તે ‘ઋતુ

વિના સ્ત્રીસંગ કરવોજ નહીં,' આ બીજા અર્થની કલ્પના કરી એટલે
પરાર્થકલ્પના નામનો દોષ આવ્યો. તેમ જ સ્વાભાવિક રીતે
પ્રાપ્ત હતું, તેમાં અટકાવ આવ્યો, તેથી પ્રાપ્તબાધ નામનો
દોષ આવ્યો. માંસલક્ષણ અને મદિરાપાનમાં પણ ત્રણ દોષ
સમજી લેવા. આ પ્રમાણે પરિસંખ્યામાં પણ ત્રણ દોષ આવે છે.
તેથી પરિસંખ્યાવિધિ પણ થઈ શકતો નથી, માટે આ ઉપરથી
સિદ્ધ થાય છે કે, 'ઋતુમાં સ્ત્રીનો સંગ ન કરે, હોમવાથી અવ-
શેષ રહેલું માંસ ન ખાય, સૌત્રામણિમાં મદિરાપાન ન કરે તો
દોષ લાગે,' એવી દૃઢ આજ્ઞાવાળાં તે વાક્યો નથી; પરંતુ તે
વાક્યોનું તાત્પર્ય પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુને છોડવી આ છે. 'મનુષ્ય
નિત્ય માંસલક્ષણ કરતો હોય તેને દેવયજ્ઞમાંજ માંસલક્ષણ
કરવું', પરંતુ નિત્ય કરવું નહીં,' આમ તે કહે છે. 'જે પુરુષ નિત્ય
સ્ત્રીસંગ કરતો હોય તેણે નિત્ય નહીં, પરંતુ ઋતુમાંજ સ્ત્રી
સંગ કરવો,' આમ કહે છે, અને 'જે નિત્ય મદિરાપાન કરતો
હોય, તેણે નિત્ય નહીં, પરંતુ સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં મદિરા પીવી,'
આમ કહે છે. માટે સૌએ મૈથુન, માંસલક્ષણ અને મદિરાપાન
ત્યાગ કરવું, આવો વેદનો અભિપ્રાય છે કેાઈ શંકા કરશે કે,
શાસ્ત્રમાં એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે, 'જે પુરુષ પાંચે છતાં પણ
ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીનો સંગ કરતો નથી, તે પુરુષને ગર્ભહત્યા
જેટલું લયંકર પાપ લાગે છે,' તેનું શું સમાધાન કરવું? તો તે વચનનું
તાત્પર્ય એવું છે કે, જે પુરુષ અરુચિથી અથવા શત્રુતાથી પોતાની
ઋતુસ્નાતા સ્ત્રીનો સંગ ન કરે તો તે ગર્ભહત્યાનો ભાગી થાય છે
આ રીતે મૈથુન, માંસલક્ષણ તથા મદિરાપાન આદિકના મનોર-
થથી વ્યાકુલ થયેલા પુરુષો પોતાના પ્રિય આત્માના સ્વરૂપનું
શ્રવણ કરતા નથી. ધર્મ કરવો એ ધનનું ફળ છે, કારણ કે
ધર્મથી પરોક્ષ જ્ઞાન તથા તરત શાંતિ આપનારું અપરોક્ષ
જ્ઞાન થાય છે. આવા ધનને અજ્ઞાની લોકો દેહાદિકના કામમાં

ખરચી નાંખે છે, પરંતુ માથા ઉપર લમતા મહા લયંકર મૃત્યુને દેખતા નથી. વેદો વિષે યજ્ઞમાં મદિરાપાન વિગેરે કરવાની આજ્ઞા છે, તેનું તાત્પર્ય જુદું જ છે. મદિરા પાન કરવું, એટલે પ્યાલાઓ ભરી ભરીને પીવા એમ સમજવું નહીં, પરંતુ મદિરાને નાકથી સૂંઘવી આટલી જ આજ્ઞા છે. યજ્ઞમાં દેવને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવતી હિંમા, હિંસા ગણાતી નથી, પરંતુ પોતાના ખાવા માટે કરવામાં આવતી પશુઓની હિંમા, એ હિંસા ગણાય છે, અને મૈથુનની આજ્ઞા આપી છે, તેનું તાત્પર્ય પ્રભેત્પત્તિ કરવા માટે છે, વિપરક્રુષ્ણ લોગવવા માટે નથી. આ રીતે વેદમાં જે ઉદ્દેશથી કહ્યું છે, તે શુદ્ધ ધર્મને કર્મકાંડીઓ જાણતા નથી. આ રીતે ધર્મના સ્વરૂપને ન જાણનારા, આકર રહેનારા, અમે મત્પુરુષ છીએ એવું અભિમાન^૧ રાખનારા તથા શકા વિનાના જે કર્મકાંડ લોકો 'આ રીતે કરવાથી આપણા મનોરથો મિદ્ધ થશે,' એવો વિશ્વાસ ગળીને પશુઓની હિંમા કરે છે.

૧ અદ્વારં વલ દર્પં કામ ક્રોધ ચ મથિતા ।

મામામપરદેહેષુ ક્રીડિયતોઽન્દમૂયકા ॥ ૧ ॥

તાનહં દ્વિષત કૂરાન્તસારેષુ નરાધમાન ।

તિષામ્યજ્જગમશુમાનામરીવેવ યોનિષુ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—અદકાર, અવ, ગર્વ, વામના અને ક્રોધ વિગેરેને આપીને થઈ તેના પોતાના તથા ખીજના અત્મામાં રહેલો જે દુઃ (પગ્માત્મા) તેનો (જોગો) દેવ કરે છે, અર્થે અન્નજનન અપમાન કરે છે તે માટે ક્રોધ કરનારા પાપી નર્મભોને દુઃ દમેશ અમુગ્યોનિઓમાંજ જન્મ આપું છું

તે લોકોને મરી ગયા પછી પશુઓ^૧ ખાય છે. શાસ્ત્રમાં પણ માંસ શબ્દનો એવો અર્થ કર્યો છે કે-‘માં’ કહેતાં અને ‘સઃ’ કહેતાં હું જેનું માંસ ખાઉં છું તે પરલોકમાં મને ખાશે. આવો માંસ શબ્દનો અર્થ ધર્મશાસ્ત્રમાં કરેલો છે. પરકાયામાં રહેલા લગવાન શ્રીહરિ જે પોતાના આત્મરૂપ છે, તેને દ્વેષ કરનારા તથા શબ-મમાન આ દેહ ઉપર તથા સ્ત્રીપુત્રાદિક પરિવાર ઉપર સ્નેહ કરનારા જે છે તે લોકો નરકમાં પડે છે. અજ્ઞાનીઓ તત્ત્વજ્ઞાનીઓના અનુચ્છાથી તરે છે અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતાની મેળેજ તરી જાય છે, પરંતુ અર્ધદગ્ધ પુરુષો તો ધર્મ, અર્થ તથા કામને સુખ્ય માનનારા હોય છે અને તે એક ક્ષણ પણ શાંતિ લોગવતા નથી, પણ તેઓ સ્વરૂપને ન જાણવાથી સંસારમાં જન્મમરણ પામ્યા કરે છે. આ રીતે આત્મહત્યા કરનારા, શાંતિરહિત, કર્મમાંજ જ્ઞાનસ્વરૂપ માનનારા તથા જેઓના મનોરથો કાળે કરીને નાશ પામનારા છે, એવા લોકો પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ કર્યા વિનાજ મરણ પામે છે, અને પછી લગવાનથી વિમુખ રહેનારા તે લોકો પોતાના પરિશ્રમથી મેળવેલાં ઘર, સંતાન, સગથીઓ તથા ધનને, પોતાની ઇચ્છા^૨ ન છતાં પણ લાગ કરીને નીચ ચોનિમાં પડે છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૫ મો સંપૂર્ણ.

૧ અમુર્યા મામ તે લોકા ધ્યેન તમસાઽવૃતા^૧ ।

તાંસ્વે પ્રેત્યામિગચ્છતિ ચે કે ચાત્મહતો જનાઃ ॥

અર્થઃ—કેવળ અધકારમય વ્યાપેલો એવો અમુરોનો પ્રસિદ્ધ અમુર-જોડ છે, જે કોઈ આત્મધાની માણુમે હોય છે તે મરણ પડી તે આમુરી લોકમાં જાય છે

૨ “ ભ્રાતા દવાસિન્નાસ્તેષા ક મુક્તિઃ કેહ વા સુલમ્ ॥

અર્થઃ—એ સર્વ વિચલતા મોહમાં સપડાયેલા મનુષ્યોને કેવી મુક્તિ અને કેવું સુખ !

શ્રુતિ.

જેવો થઈ જાય છે અને તે પછી તે પુરુષ મૂર્છિત જેવો તથા મરી ગયેલાના જેવો થઈ પડે છે અને પછી તેના પુરુષાર્થનો નાશ થાય છે. પુરુષ વિષયના અભિનિવેશથી પોતાને તેમ પરને જાણતો નથી, પણ વૃક્ષની પેઠે માત્ર મૂર્છિત અવસ્થામાં જીવન ગાળે છે અને ધમણની પેઠે મિથ્યા શ્વાસ લે છે. 'પ્રવૃત્તિવાળાં કર્મો કન્નારાઓને સ્વર્ગાદિક્ક ફળ પ્રાપ્ત થાય છે,' આમ વેદમાં કહ્યું છે, માટે તેને પુરુષાર્થની હાનિ થાયજ નહીં, આવી તમને શંકા થશે, પરંતુ તમારે તેવી શંકા કરવી નહીં, કારણ કે 'સ્વર્ગાદિક્ક મેળવવાં એજ પરમ પુરુષાર્થ છે,' આવો વેદનો અભિપ્રાય નથી; પરંતુ 'જહિર્મુજ મતુધ્યોને મોક્ષનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી અવાતર ફળોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવી,' આજ વેદનું તાત્પર્ય છે. લૌકિક દૃષ્ટાંત તરફ જોઈએ તો જાળકને રોગની ગાંતિ કરવા માટે ઓસડ પાતી વેળા તે ઓસડ તરફ રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવા ખાંડના લાડુ^૧ આપવાનું પ્રલોભન દર્શાવવામાં આવે છે, તેમ વેદની ફલશ્રુતિ પણ અજ્ઞાનીને પ્રલોભન કરવા માટે છે.

૧ વિવ નિવ પ્રવાસ્યામિ જ્ઞતુ તે જગલ્લલ્લુકાન્ ।

વિત્રેવમુક્તે વિવતિ ન ફલં તાવદવ તુ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—હે પુત્ર ! આ કડવા લીંપાનો રસ પી જ એટલે હું ખડીસાકર અને લાડવા આપું. આની રીતે પિતાએ કહેવાથી પુત્ર આનંદથી તે દવા પીએ છે, પણ તેનું ફળ ખડીસાકર અથવા લાડુ મળવા એ નથી.

વળી મા કહે છે કે—

શિક્ષા તે વર્ષેને વત્સ ગુહ્યં ધદ્યા વિવ ।

અર્થ:—હે પુત્ર ! આ ગુપ્તવેનનો કોટો પી એટલે તારી શિક્ષા (ચોટકી) લાંબી થશે. આનું તાત્પર્ય પણ ઉપર મુજબજ સમજવું સ્મૃતિ.

તમને શકા થશે કે, કર્મકાંડમાં તો મોક્ષનું નામ પણ સાલળવામાં આવતું નથી અને તમે તો આ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરો છો, તેનું શું કાળુ હશે? તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું જ, વિષયો, પ્રાણો અને પુનઃદિક સ્વજનો, જેઓ પરિણામે પોતાને દુઃખદાયીજ છે તેઓમાં મનુષ્યો જન્મથીજ અતઃકરણપૂર્વક આમત્તિ ધરાવે છે તેઓ પોતાના સ્વાર્થને જાણતા નથી અને દેવતા વિગેરેના અવતારોમાં લડકી લડકીને પાછા વૃક્ષાદિકના અવતારોને ધારણ કરે છે આવા અજ્ઞાની જીવને મહાપડિત એવો વેદ, તેજ વિષયોમાં પ્રાણાદિકોમાં અને પુનઃદિક પદાર્થોમાં પાછો શા માટે જોડે? જો વેદ પ્રવૃત્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરે તો તેના આપ્તપણામાં બાધ આવે, માટે વેદ તો નિવૃત્તિમાર્ગનોજ ઉપદેશ કરે છે આ પ્રમાણે વેદનો અભિપ્રાય છે, પરંતુ કેટલા એક દુષ્ટભુદ્ધિવાળા લોકો (મીમામકો) વેદના અભિપ્રાયને સમજ્યા વિના ઉપરથી નારા લાગતા પરંતુ અદૃશ્ય ના-વિનાના વેદોન્મત્ત ક્ષેત્રને પરમપુરુષાર્થ કહે છે, પરંતુ વેદના રહસ્યને જાણનારા વેદવ્યાસાદિક તેમને પરમપુરુષાર્થ કહેતા નથી કામનાવાળા કૃપણ લોભી પુષ્પો જેવા નારા દેખાતા નિસાર ક્ષેત્રને કનરૂપ જાણનારા અમિતી કરવામાં આવતા યજ્ઞોના અભિ નિવેશથી વિવેક વિનાના અને જેઓને પરિણામે ધૂમમાર્ગજ મળે છે, તે લોકો આત્મતત્ત્વને જાણતા નથી હવે હું ઉદ્ધવ! જેઓને કર્મજ પશુહિ સારા માધનો છે, એવા પેન્ડલગ કર્મ

૧ ન સુદ્ધમેદ જનવેદનાં વમવગિનામ્ ।

જોપયેત્યર્થમાગે વિદ્વાન્ યુક્ત સમાચરન્ ॥

અર્થ — કર્મમાં આસક્ત થયેલા અજ્ઞાનીઓની જુદીમાં જુદાના પ્રવા-
નનાં કાળાં માણુમે નિષ્કામ કર્મમાંજ નહીં રાખી અજ્ઞાનીઓને પણ તેમની
ક્રિયા મુજબ કર્મ કરવા દેશ

ગીના

કાંડી લોકો આકળથી જેની આંખ ભરાઈ ગઈ હોય તે જેમ બીજી વસ્તુને જોઈ શકતો નથી, તેમ તે લોકો પણ પોતાના હૃદયમાં રહેલા આત્માના સ્વરૂપભૂત જે હું, જેમાંથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, તેને જાણતા નથી. ‘માંસભક્ષણ કરવામાં અને તેને માટે હિંસા કરવામાં જે પ્રીતિ હોય તો તે યજ્ઞમાંજ કરવું,’ જોવી આજ્ઞા આપીને વેદમાં પરિસ્તંભ્યા વિધિ કહ્યો છે; પરંતુ તેને ‘અવશ્ય હિંસા કરવી,’ આમ નિયમવિધિ સમજવો નહીં; આવો મારો વેદનો ગંભીર વિચાર છે, પરંતુ વિષયાસક્ત અને હિંસાને વિહારરૂપ માનનારા ખળ લોકો પોતાનાં સુખની ઇચ્છાથી પશુ-જોની હિંસા કરીને યજ્ઞોવડે પિતૃઓનું અને ભૂતપતિઓનું યજ્ઞન કરે છે. (જે લોકો પશુઓની હિંસા કરે છે, તેઓ મરી ગયા પછી તે યજ્ઞમાં મારેલાં પશુઓ પરલોકમાં તેઓને મારે છે. જે લોકો હિંસા કરવાનો વિધિ, નિયમવિધિ નથી પણ પરિસ્તંભ્યા વિધિ છે એ પ્રમાણે જાણે છે, તે લોકો કર્મોમાં મોહ પામતા નથી.) વાણીઓ જેમ મનમાં ઘણા ધનના મનોરથો કરીને સમુદ્રનું ઉદ્ધંધન કરી પોતાની મુડીને શુભાવી જોસે છે, તેમ કર્મ-કાંડી મનુષ્યો પણ કાનને સારાં લાગે તેવાં અને સ્વમાત્સમાન આ લોકનાં તથા પરલોકનાં સુખોને હૃદયમાં સંકલ્પ કરીને ધનનો નાશ કરે છે. રજ્જેશુણ, સત્ત્વશુણ તથા તમોશુણની નિષ્ઠાવાળા તે લોકો પોતાના સરખા શુણવાળા ઇંદ્રાદિક દેવતાઓની તથા

૧ યાતિ દેવમતા દેવાન્ પિતૃન્યાતિ પિતૃવ્રતાઃ ।

મૃતાનિ યાતિ ભૂતેઽપિ યાતિ મયાજિનોઽપિ મામ્ ॥

અર્થઃ—દેવતાની વિધિપૂર્વક આરાધના કરનારા દેવલોકમાં જાય છે, પિતૃની આરાધના કરનારા પિતૃલોકમાં જાય છે, ભૂતોની આરાધના કરનારા ભૂતના લોકમાં જાય છે, અને મારી-ભગવાનની ભક્તિ કરનારા મને-સુદિતને-પણ પામે છે.

ગીતા,

બીજાઓની જે રીતે ઉપામના કરે છે, તે પ્રમાણે મારી ઉપામના કરતા નથી એ લોકો મનમા વિચાર કરે છે કે, 'આ લોકમા યજ્ઞોવે દેવતાઓનું પૂજન કરીને સ્વર્ગમા આનંદ કંડોલ કરીશ અને સ્વર્ગના સુખો લોગળ્યા પછી, આ મૃત્યુલોકમા મોટા કુલવાન તથા મોટા અપત્તિવાળા થઈશ ' આ રીતે વેદની મધુરી વાણીથી જેઓના મન વિશિષ્ટ થયા હોય છે, તેઓને મારી વાત પણ ગમતી નથી વેદમા કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ, તથા ઉપાસનાકાંડ, એમ ત્રણ કાંડો કહેલા છે તે નર્વમા જીવ અમારી નથી, પરંતુ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે, આવો તેઓનો અભિપ્રાય છે, પરંતુ તે અભિપ્રાય લોકો જાણતા નથી કાગળ કે વેદના મત્રો પરોક્ષવાદવાળા છે, અને મને પણ પરોક્ષવાદ રુચે છે આનું કારણ એ છે કે, આત્મવિદ્યાના અધિકારીઓ શુદ્ધ અત કંઈવાળાજ હોય છે, તેઓએજ આત્મવિદ્યા જાણીને છે, બીજા અનધિકારીઓએ જાણવી યોગ્ય નથી, કાગળ કે આત્મવિદ્યામા પ્રવૃત્તિ કરવાથી અનધિકારી લોકો કર્મનો ત્યાગ કરે છે અને તેથી બ્રહ્મ થઈ પડે છે

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકલ્પમા અધ્યાય ૧૬ મો અપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૭ મો.

કાશ્યકર્મચલન. (૩-૩૭)

કવિઃ કવચ—

અથ યો મૃતમેધીયાન્ધર્માનિવાવસન્મૃદે ।

કામમર્થ ચ ધર્માન્સ્વાન્દ્રોગ્ધિ મૂય પિપતિં તાન્ ॥ ૧ ॥

કવિઃ ભગવાન્ જોડ્યા —જે પુરુષ ધર્મમા ગતીનેજ શુદ્ધ-ધર્મમના ધર્મો પાળતા તે ધર્મોમાથી કામનાને તથા પનાદિકને

સંપાદન કરે છે અને પાછા ભોગ તથા ધનાદિકને માટે તે ધર્મોને સેવે છે, તે પુરુષ કામનાને લીધે મૂઢ હોવાથી ભગવાનના આરાધનરૂપી ધર્મથી વિમુખ રહે છે અને શ્રદ્ધાસંપન્ન થઈને યજ્ઞોથી દેવતાઓનું તથા શ્રાદ્ધથી પ્રાકૃત પિતૃઓનું પૂજન કરે છે. તે દેવ તથા પિતૃઓ ઉપર થયેલી શ્રદ્ધાથી જડ બુદ્ધિવાળો, પિતૃ તથા દેવતાઓની આગધનારૂપી વ્રત પાળનારો પુરુષ ચંદ્ર લોકમાં જઈ, ત્યાં આગળ અમૃતનું પાન કરીને પાછો આ લોકમાં આવતરે છે. ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ સંપાદન કરેલા તે લોકો, જ્યારે અતંત એવા શ્રીહરિ શેષશય્યામાં શયન કરે છે ત્યારે લય પામે છે, પરંતુ જે પુરુષો કામના માટે તથા ધનાદિકને માટે સ્વધર્માચરણ કરીને, તેમાંથી કામાદિકનો લાભ લેતા નથી, તેઓ આસક્તિ વિનાનાં કર્મોને ઇશ્વરાર્પણ કરનારા, શાંત, શુદ્ધ ચિત્તવાળા, નિવૃત્તિવાળા, ધર્મ ઉપર પ્રેમ રાખનારા, મમતારહિત અને અહંકારરહિત પુરુષ સ્વધર્મરૂપ સર્વગુણને લીધે ચિત્તને શુદ્ધ કરીને સૂર્યદ્વારમાંથી સર્વત્ર વ્યાપક, પર તથા અપરના સ્વામી અને મર્વના ઉપાદાન કારણરૂપ પરમાત્માને પામે છે. બ્રહ્માને પરમેશ્વર જાણીને તેની ઉપાસના કરનારા લોકો જે પરાર્દ્ર વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી બ્રહ્માનો લય થતો હોવાથી તે પ્રલય થાય ત્યાં મુધી બ્રહ્મલોકમાં રહે છે. ત્રણગુણાત્મક, શરીરધારી બ્રહ્મા પોતાનો સો વર્ષનો સમય બરાબર ભોગવ્યા પછી પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, મન, ઇન્દ્રિયો, વિષયો, તથા પ્રાણીઓ વિગેરેથી વિંટાયલાં આ બ્રહ્માંડનો પ્રલય કરવાની ઇચ્છાથી જ્યારે ઇશ્વરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે ઉપરના લોકમાં જઈને બ્રહ્માના દેહમાં પેઠેલા પ્રાણવાયુને તથા મનને છૂતનારા, વૈગભ્યવાળા તે યોગીઓ બ્રહ્માની માથેજ પરમાનંદરૂપ, સર્વત્ર વ્યાપક, પુરાણપુરુષ તથા સર્વના કારણરૂપ એવા પરમાત્માને પામે છે, પરંતુ બ્રહ્માની પહેલાં પરમાત્માને પામી શકતા નથી, કારણ કે ત્યાં મુધી તેઓને દેહાભિમાન હોય છે.

માટે હે માતા ! મર્વ પ્રાણીઓના હૃદયકમળમાં વાસ કરનારા અને જેનો પ્રભાવ તમે માંલજ્યો છે એવા ભગવાનને તમે પ્રેમથી શ્રદ્ધા જણાવો. અર્થાત્ ભક્તિભાવથી તેમની સેવા કરો. મરીચિ, મિથ્ર વિગેરે ઋષિઓ, મનહુમાર વિગેરે યોગેશ્વરો, યોગમાર્ગ અલાવનારા સિદ્ધ લોકો અને સ્થાવરજંગમાત્મક જગતના આદિદેવ શ્રદ્ધા નિષ્કામ કર્મ કર્યા છતાં પણ, કર્તાપણાને લીધે લેદહદિ કરે છે તથા દેહને વિષે આત્માનું અભિમાન કરે છે તો તેઓ એક વખતે જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્યરૂપ શુણ્ણસંપત્તિ, પુરુષશ્રેષ્ઠ એવા પરબ્રહ્મને પામે છે, તો પણ દેહાભિમાન અને કર્તાપણાના દોષને લીધે પાછા સૃષ્ટિ વેળા બ્યારે કાલમૃતિ ઇશ્વરની પ્રેરણાથી મરવા દિઠ શુણ્ણ પરિણામ પામે છે ત્યારે પાછા જેવાને તેવાજ આ લોકમાં જન્મે છે. તે કર્મ કરનારાઓ પણ ધર્મથી નિર્માણ થયેલાં પરમેષ્ઠી મંબંધી ઐશ્વર્યને સેવીને બ્યારે સૃષ્ટિમયે મરવાદિઠ શુણ્ણ પરિણામ પામે છે, ત્યારે પાછા આ લોકમાં અવતરે છે. જેઓ આ લોકમાં આસક્તિ રાખે છે, કર્મો ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે, નિત્ય મકામ કર્મો તથા સ્થાવરન વિગેરે સર્વ નિત્ય કર્મો કરે છે, રજોશુણ્ણથી વિશિષ્ટ મનવાળા છે, કામનામાં આસક્ત થયેલા છે, ઇદ્રિયાધીન છે, જેઓનું મન ધરમાં ચોટી રહેલું છે, જેઓ નિત્ય પિતૃઓનું પૂજન કરે છે, જેઓ મધુદૈત્યનો નાશ કરનારા એવા અને જેમનાં મોટા પરાક્રમો ગાવા યોગ્ય છે તથા જેમનું જ્ઞાન મંસા ગ્ને નાશ કરે છે, એવા ભગવાનની કથાથી વિમુખ થઈને ધર્મના તથા અર્થના કામમાં મર્યા ગ્હે છે, જેઓ અચ્યુત ભગવાનની કથારૂપી અમૃતનો ત્યાગ કરીને વિષ્ટાસોણ ભુંડ જેમ વિષ્ટા ખાય છે, તેમ દુષ્ટ લોકોની કથાઓનું શ્રવણ કરે છે અને જેઓ દૈવથી ખરેખર હણાયલા છે તથા ગર્ભાધાનથી માંડીને મગ્ણ સુધીની ક્રિયા કરનારા છે, તેઓ સૂર્યથી દક્ષિણ માર્ગે થઈને પિતૃલોકમાં જાય છે અને પાછા પોતાના વંશમાંજ

પ્રબરૂપે અવતરે છે. હે માતા! તેઓ પ્રથમ પિતૃલોકમાં રહીને પોતાનાં પુષ્પનાં ફળો ભોગવે છે અને પુષ્પો ક્ષીણ થાય એટલે દેવો તુરત તેઓનાં સુખનાં સાધનોનો નાશ કરી નાંખે છે અને તેથી તેઓ પરાધીન થઇને પાછા આ લોકમાં અવતરે છે. માટે હે માણ! તમે સર્વ ભાવથી અને ભગવાન્ના ગુણોનો આશ્રય કરનારી ભક્તિથી જેમનાં ચરણારવિંદ ભજવા યોગ્ય છે, એવા પરમેશ્વરનું સેવન કરો, કારણ કે વાસુદેવ ભગવાન વિષે ભેદલો ભક્તિયોગ તુરત વૈરાગ્યને તથા બ્રહ્મરૂપને જાણનારા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૭ મો અંપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૮ મો.

સંસારચક્રપ્રભાવવર્ણન. (૭-૯)

પ્રહ્લાદ ઉવાચ:—

વસ્તોઽસ્મ્યહ કૃપણવત્સલદુઃસ્વહોમસસારચક્રકદનાદ્ પ્રસતાં પ્રણીતઃ ।

યદ્ સ્વર્ગમભિચરશત્તમ ત્તેઽગ્નિમૂલ પ્રીતોઽપવર્ગમરણ દ્વયસે કદા જુ ॥૧૬॥

પ્રહ્લાદ કહે છે.—હે કૃપાવત્સલ! હું અસત્ય તથા ઉચ્ચ એવા સંસારચક્રના દુઃખથી ભય પામું છું. આ સંસારચક્રમાં પણ મને

૧ તે તં મુક્તવા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશંતિ ।

एव त्रयीर्षममनुप्रपन्न गतागतं कामकामा लभते ॥

અર્થ:—તેઓ વિશાળ એવા સ્વર્ગના ભોગ ભોગવી પુણ્ય ક્ષીણ થવાથી ફરીને મૃત્યુલોકમાં અવતરે છે આ પ્રમાણે વેદમાં વર્ણવેલ સદ્ગમ વિધિને અનુસરનારા લોકો જન્મમરણના ફેરામાં પડ્યાજ કરે છે,   મીતા.

માગ પોતાના કર્મોવડે બાધીને હિંમત કુળોમા નાખ્યો છે, માટે હે શ્રેષ્ઠ! હે સુંદર! આપ પ્રવૃત્તિ થઈને મોહરૂપ તથા શરણરૂપ તમાનું ચંચલક્રમણમા મને ક્યારે બોલાવશો? પ્રિય પદાર્થોના વિયોગથી તથા અપ્રિય પદાર્થોના લાભથી થતા ચોક્કસિવડે મર્વ અવતારોમાં હું બળ્યા કરું છું આ ન નારમા હું ખૂંદર કરવાના જે ઉપાય છે, તે પણ હું ખદાયી છે, છતાં પણ હે ભૂમન! હું દેહાદિકના અભિમાનથી ભટક્યા કરું છું, મને તમારી નેવા બતાવો

હે નૃસિંહ! તમારી નેવા કરનારે હું શુભના બધનોમાથી મુક્ત થઈ, તમારા ચંચલગવિદમા જ્ઞેનાગ જ્ઞાની પુરુષોનો મગ કરીશ અને પ્રિય, મળથી પરમદેવ એવા આપની પ્રજ્ઞાએ ગાયેલી ચંચિકથાઓને ગાવાથી શ્રમ વિના હું ખોને તરી જઈશ હે નૃસિંહ! હે વિભો! આ જગતમા હું ખી મનુષ્યોના દુખના ઉપાય જ્યાં સુધી શ્રમ વિના પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યાં સુધી તેમના પર તમારી કૃપા હું માનું છું પરંતુ તમે ઉપેક્ષા કરો છો ત્યારે માતાપિતા, બાગકતુ નક્ષત્ર કરી શક્તા નથી, આપધ રોગીનું રક્ષણ કરી શકતું નથી અને મમુદ્રમા ડુબતા મનુષ્યનું નૌકા રક્ષણ કરી શકતી નથી. ભિન્નભિન્ન સ્વભાવવાળા, પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા માતાપિતા વિગેરે જેને વિપે, જે કારણથી, જે, જ્યારે, જેનાથી, જે નબળી, જેને માટે, જે રીતે, જેની પ્રેરણાથી અને જેને ઉત્પન્ન કરે છે તથા રૂપાતર પમાટે છે, તે મર્વ આપનું નવરૂપ છે કાળે મોલ પમાટેલા શુભવાળી માયા તમાગ અશ્વ ભૂત પુરુષની કૃપાદૃષ્ટિથી કર્મ કરનારા બળવાન વેદોક્ત કર્મમય તથા અવિદ્યાએ અર્પણ કરેલા નોળ વિકારવાળા મનને ઉત્પન્ન કરે છે, એવા સસાન્મા ચક્રરૂપ ગણાતા મનથી, હે અજન્મા! તમારા ભક્ત વિના બીજે કોણ તરી શકે? પોતાની ચૈતન્યશાક્ત

વડે બુદ્ધિના ચુલ્હાનો નિત્ય વિજય કરનારા, માયાને પ્રેરનારા, કાર્ય
 તથા કારણોની શક્તિને વશ કરનારા એવા આપની માયાએ મોઝ
 આરા (વિકાર) વાળા આ નનારૂપમા હું ન આવેલો છું,
 તથા શેરડીની પેઠે પીલાઈ છું અને તમારે શબ્દે આપ્યો છું,
 તેને તમારી પોતાની પાને કયો હો વિશેષ ? મર્વ લોકપાલોના
 આયુધ, લક્ષ્મી તવા વેલવ કે જેઓને મનુષ્ય ધરછે છે, તે તો
 મારા જોવામા આવ્યા કે જે જેઓ અમારા પિતાના કોષયુક્ત
 હાન્યથી ઉચ્ચી બ્રહેલી બ્રહ્મટીના ફરકવાને લીધે નાશ પામ્યા હતા,
 તે અમારા પિતાને પણ તમે મારી નાખ્યો. માટે પ્રાણીઓના
 વેલવોના પગિણામને જાણનારો હું બ્રહ્માદિકથી માડીને મર્વ
 પ્રાણીઓના આયુધ્યની, લક્ષ્મીની તથા ઇન્દ્રિયોથી ભોગવાતા સુખોની
 રમ્મણ રાખતો નથી તેમજ મોટા પગકેમવાળી તમારી મૂર્તિથી
 નાશ પામતી મિદ્ધિઓને પણ ધરછતો નથી, મને તો તમારા
 દામની પાસે લઈ જાઓ ' કાનને મીઠા લાગનારા પણ પગિણામે
 ઝાઝવાના પાણીના જેવા મ સાગના વેલવો કયા ? અને સર્વ રાગોના
 ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ આ કલેવર કયા ? ' આ પ્રમાણે મનુષ્ય જાણે છે,
 છતાં પણ દુર્લભ એવા અરૂપ સુખોથી ઝામાગિને શાત કરતો થકો
 તે વૈરાગ્ય પામતો નથી હો ઇશ ! આ અધિક તમે શુભવાળા દૈત્યના
 કુલમા રજેશુભથી ઉત્પન્ન થયેલો હું કયા ? તથા તમારી દયા કયા ?
 તમે મારા મસ્તક ઉપર પુરુષાર્થ આપનારો આપનું જે કરકમલ
 અર્પણ કર્યું, તે કરકમલ બ્રહ્માના, શકના તથા લક્ષ્મીના મસ્તક
 ઉપર પણ ધર્યું ન હતું સામાન્ય પ્રાણીની પેઠે, આ બ્રહ્માદિક દેવતાઓ
 છે અને આ અધમ અસુર છે, એવી આપને વિષમદષ્ટિ નથી,
 કારણ કે તમે જગતના આત્મા અને પ્રિય છો, અને તેથી કલ્પ
 વૃક્ષની પેઠે તમારી સેવા કરવાથી તમારો અમારા ઉપર અનુબંધ
 થાય છે, તેમા જે ક્વ મળે છે, તે ક્વ સેવાના પ્રમાણમા મળે
 છે, માટે તેમા વિષમબુદ્ધિ જાણવી નહીં હો ભગવન ! તમે

જેમ મારા ઉપર દયા કરી છે, એ પ્રમાણેજ સ સારરૂપી સર્પવાળા કૂવામાં પડેલા, વિપયભોગની ઇચ્છાવાળા અને વિપયી પુરુષોના પ્રમ ગથી વિપયાપરૂપ કૂવામાં પરતા મને દેવર્ષિ નારદે પોતાનો કરીને રાખ્યો છે, તે હું આપની નેવા કેમ છોડું ? હું અનત' આપે મારા પ્રાણની રક્ષા તથા મારા પિતાનો વધ કર્યો, તે પોતાના લક્ષ્મણના અને ક્રપિણોના વચન મત્ય કરવા માટે કરેલું છે એમ હું માનું છું અયોગ્ય કર્મ કરવાની ઇચ્છાવાળો મારો પિતા હાથમાં તરવાર લઈને જોડ્યો કે, 'મારા વિના બીજો ઇશ્વર હશે તો તે તારું રક્ષણ લેશે કરો હું તારા મન્ત્રકનુ છેદન કરીશ' (આમ કહ્યું તે વેળા લક્ષ્મણે અભયદાન આપવા માટે આપ પ્રગટ થયા હતા) આ મર્વ જગત્તરૂપ તમે એકજ છો, કારણ કે, તમે જગત્ના આદિમા તથા અંતમા જૂદા અવશેષરૂપ રહો છો અને તેથી મધ્યમા પણ તમે છો તમે પોતાની માયાવડે ગુણોના પરિણામરૂપ આ જગત્ને ૧૦૮ને તેમાં પ્રવેશ કરેલો છે અને તમે માયાના ગુણોથી કોઈના રક્ષક તથા કોઈના હિંમક, એમ અનેકરૂપે લાભો છો.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૮ મો ન પૂર્ણ

અધ્યાય ૧૯ મો

ॐ ॥ ૧ ॥

મ સારમાંથી મુક્ત થરાનો માર્ગ. (૪-૨૨)

પૃથુવ્યાચ—

વચ્ચિન્ન કુશલ નાથા શ્રદ્ધિયાર્થાર્થવદિનામ્ ॥

વ્યસનાદાપ પતસ્મિન્પતિતાના સ્વર્કર્મમિ ॥ ૧૩ ॥

પૃથુરાજ કહે છે:—“હે નાથ! હે સનત્કુમાર! ઇંદ્રિયોના વિષયોનેજ પુરુષાર્થ માનનારા અમે, અમારા કર્મને લીધે, આ દુઃખથી ભરેલા સંસારમાં પડ્યા છીએ, તો પણ તમારી કૃપાથી અમારું કુશલ છે અને આપને આત્મારામને કુશલપ્રશ્ન કરવો, એ યોગ્ય નથી; કારણ કે આપની ભુદ્ધિમાં “અમુક કુશલ છે અને અમુક કુશલ નથી.” આવી વૃત્તિ હોતી નથી. માટે હું તમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સંસારના તાપથી બળીજળી રહેલા અમ લોકોના તથા તપસ્વીઓના દુનિહી એવા તમને પૂછું છું કે, આ સંસારમાં તુરત કયા ઉપાયથી અમારું કલ્યાણ થાય? તમે બીજા યોગીઓના જેવા નથી, પરંતુ ખરેખર ધીર એવા આત્મજ્ઞાનીઓને વિષે આત્મરૂપે પ્રકાશો છો, આત્માનો પ્રકાશ કરનારા છો, અજન્મા છો, સિદ્ધમૂર્તિ ભગવાન છો તથા પોતાના ભક્તોના અનુમૂલ માટે આ પૃથ્વી ઉપર ફરો છો.”

આવું પૃથુરાજનું ન્યાયવાણું, ગંભીર અર્થવાણું અને કાનને પ્રિય લાગે તેવું મધુર ભાષણ સાંભળીને કુમાર જાણે મંદ હાસ્ય કરતા હોય તેમ, મુખ મલકાવીને પ્રેમથી તેના પ્રત્યે બોલ્યા.

સનત્કુમારદિં કહે છે:—હે મહારાજ! સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં મન રાખનારા આપ વિદાને પણ સારો પ્રશ્ન કર્યો. મહાત્મા પુરુષોની ભુદ્ધિ આવીજ હોય છે. સદ્ગુણવાળા શ્રેતા તથા વક્તા, એ બંનેના સમાગમને મહાત્મા પુરુષો માન્ય કરે છે, કારણ કે જે સમાગમમાં સારાં ભાષણો તથા પ્રશ્નો સર્વનું કલ્યાણ કરનારાં હોય છે. હે રાજન્! મધુસૂદન ભગવાનનાં ચરણારવિંદોના ગુણો ગાવામાં તથા સાંભળવામાં તમારી ઉત્કૃષ્ટ પ્રીતિ છેજ અને તેવી ઉત્કૃષ્ટ તથા નિષ્ઠાવાળી પ્રીતિ મનમાં રહેલા કામરૂપી મલનો તથા માન, માયા વિગેરે કષાયનો નાશ કરે છે. સારા વિચારવાળાં

શાસ્ત્રોમાં મનુષ્યોના કડયાણુનું આધન આટલું જ નિશ્ચિત કર્યું છે કે, “આત્માથી જુદાં દેહ, ગેહ વિગેરે વસ્તુઓ ઉપર વૈરાગ્ય રાખવો તથા નિર્ગુણ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા ઉપર દૃઢ પ્રીતિ રાખવી શ્રદ્ધા રાખવાથી, ભગવાનના ધર્મો પાળવાથી, ભગવાનના તત્ત્વના વિષયો જાણવાની ઇચ્છાથી, આત્મજ્ઞાનનાં સાધનો ઉપર નિષ્ઠા રાખવાથી, મહાયોગેશ્વરોની સેવા કરવાથી, નિત્ય ભગવાનની પવિત્ર કથા માંભજવાથી, ધન સંપાદન કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા કામના મેળવવાની ઇચ્છાવાળા રત્નોશુભી અને તમોશુભી પુરુષોનો મંબંધ ત્યાગ કરવાથી, તેઓએ માન્ય કરેલા ધનનો તથા કામનો ત્યાગ કરવાથી, એકાંત સ્થાનમાં રહેવાની ઇચ્છા કરવાથી, સ્વસ્વરૂપમાં મંતોષ રાખવાથી અને તેમાં પણ ભગવાનના શુણ્ણગાનમાં “આટલું જામ છે” આવો સંતોષ નહીં રાખવાથી, કોઈની પણ હિંમા ન કરવાથી, ઉપશમાદિક શાંત વૃત્તિ સંપાદન કરવાથી, પોતાનું હિતચિંતન કરવાથી, ભગવાનનાં ચરિત્રરૂપી ઉત્તમ અમૃતનું સ્મરણ કરવાથી, નિષ્કામ

૧ મોર્ગક્ષાસના ત્યજ્યા ત્યજ ત્વ મદ્વક્ષાગમ્ ॥

નાવાભાવો તતસ્તદત્તસા નિર્વિકલ્પ સ્થિતો ભવ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—સર્વ ઉપભોગ્ય પદાર્થોમાંથી વાસના છોડી દઈ તે સજાથી બેદખુદ્ધિ છોડી દેવી અને તેના જાત્ર વિગેરેથી થતા નાગડોળોને ત્યાગ કરી ક્ષપનારહિત થઈ રહેવું શ્રુતિ.

૨ મદ્વક્ષાંદમતે જ્ઞાન સ્વરૂપ સંયતોદિય ॥

જ્ઞાનં સમ્પન્ન પરાં જ્ઞાનિમચિરેણાપેગચ્છતિ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—ઈદ્રિયનિમગ્ન કરી ગુરુ તથા વેદાંતશાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા રાખનાર આવિકાને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાન થવાથી મોક્ષરૂપી શાંતિ મળે છે

ગીતા.

પ્રથમ તથા નિયમો પાળવાથી, કોઈની પણ નિંદા ન કરવાથી, 'સુખદુઃખાદિક સહન કરવાથી તથા લોકોના કાનમાં આજીવન સુધી ભગવાનના શુભો ગાવાથી ભક્તિમાં વધારો થાય છે, અને તેથી કાર્યકારણરૂપ સર્વ જડ પદાર્થો પર વૈરાગ્ય ઉપજે છે, તથા નિર્ગુણ એવા પરબ્રહ્મ ઉપર પ્રયત્ન વિના પ્રેમ થાય છે' શુભની સેવા કરનારા પુરુષને જ્યારે પરમાત્માને વિશે ખરી પ્રીતિ થાય છે ત્યારે અરણીમાંથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ જેમ અરણીને પાળીને લક્ષ્મ કરે છે, તેમ તે આત્માની સહાયતાવાળો પુરુષ પણ જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યના બળથી, અવિદ્યા આદિક પાત્ર (અવિદ્યા,

૧ માત્રાસ્પર્શસ્તુ ધૈત્ય કીતાણસુખદુઃખદા ।

આગમાપાયેનોડનિત્યા તાસ્તિક્ષણ ભારત ॥ ૧ ॥

ય હિ ન વ્યથયતે પુરુષ પુરુષપમ ॥

રમદુ સુસુધ ધીર સોડમૃતત્વાય કલ્પત ॥ ૨ ॥

અર્થ — હે અતુલ ! સુખ, દુઃખ, દંડ, ગરમ વિગેરે ઇન્દ્રિયોને ઘડનાર ક્ષણિક પિકાર થાય છે તે સહન કરી સસારમાં રહેવું. જે પુરુષ સુખદુઃખને સરખા સમજી રહે છે તેજ પીડા ન પામતાં અતે મોક્ષ પામે છે

ગીતા

૨ અમ નિત્યમદમિત્તમહિંસા ક્ષાન્તિરાર્જવમ્ ॥

આત્મયોગસન કૌત્વ સ્થૈર્યમત્સવિનિમ્નહ ॥

ઇન્દ્રિયાધનુ વૈરાગ્યમનનહકાર એવ ચ ।

જન્મમૃત્યુજરાવ્યાધિદુઃખદોષાનુરશનમ્ ॥

ભક્તિરત્નમિષ્ઠં પુરદારણ્યદાયુ ।

નિત્ય ચ સમચિત્તવનિશ્ચિનિશ્ચેષપતિયુ ॥

મધે ચાનન્યયાગેન ભક્તિરવ્યભિચારિણી ।

વિવિક્તદેશસાવિત્ત્વમરતિર્જનસસદિ ॥

અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વ તત્ત્વજ્ઞાનાપદર્શનમ્ ।

એતજ્ઞાનામતિ પ્રોક્તમજ્ઞાન મદનોડન્યથા ॥

અસ્મિતા, ગગ, દ્વેષ અને અભિનિવેશ) કલેશવાળા તથા પાંચ ભૂતવાળા અને જીવના આવગણરૂપ લિંગશરીરને બાળીને^૧ સમ્મ કરે છે, જેથી તે ફગીને ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી લિંગશરીર બાળીને સમ્મ થયા પછી પુરુષ, કર્તા લોકના વિગેરે ગુણોમાથી મુક્ત થાય છે અને દ્રષ્ટા તથા દર્યાદિકનો જે લેહ પ્રથમ જોવામા આવતો હતો, તે પણ તેનો નાશ પામે છે, ત્યારે જગૃત થયેલો પુરુષ જેમ સ્વપ્નના પદાર્થને દેખતો નથી, તેમ લિંગશરીરરહિત જ્ઞાની પુરુષ પણ પોતાની બહાગ્ના ઘટપટાદિકને દેખતો નથી પુરુષ દ્રષ્ટા, દર્ય તથા બન્નેનો સંબંધ કરાવનાર અહુકારને જે જાગ્રત અવસ્થામા તથા સ્વપ્નાવસ્થામા જીવે છે, તે અત કરણને વીધેજ જીવે છે, પરંતુ સુષુપ્તિમા અત કરણ ન હોવાથી તેમાનું કંઈ પણ દેખતો નથી દૃષ્ટાત તરીકે જગત્મા પાણી, અરીસો વિગેરે વસ્તુઓ હોય તોજ પુરુષ પોતાના અને પરના પ્રતિબિંબને

અર્થ —હે અર્જુન નિરભમાનપણ, દલરાહિય, અહિંસા, સદ્ગત સીનના સંગપણ ગુરની સરા મુદ્દના યિચ્છના, આત્મનિમ્મદ ઈદ્ર્યો સનથી વૈરાગ્ય અકમાન હવપણુ જન્મ મૃત્યુ વાર્ધન્ય વ્યાધિ દુઃખ વિગે રેમા દોઃ જોરા ધગ ત્યાગત્રાદિમા ઉત્તસીનના, નિરતર સુખદુઃખ વિગેરે દૃષ્ટા નિષ્ટ આવડ મનમા સમાનચુદ્ધિ રખવી મારામા એકનિષ્ઠાથી જમ્નિ તાપરી, એમનવાસ કરવા જનસમુદાયમા વધાર ન રહેતું, હમેશા આત્મવિચાર કરવામા તપર રહેતું અને તત્ત્વજ્ઞાનનો હમેશા અનુભવ નેતો, એ સર્વને જ્ઞાન કહેવાય છે, અર્થાત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું એ સાધન છે, તેનાથી જીવે જે છે તે અજ્ઞાન સમજતું

ગીતા

૧ ચર્મણોષે સમિદોઽમિર્મસમગ્રાકુલેડ્ડૈર્જન ।

જ્ઞાનમિ સર્વમંભિ મસ્તસાચુરુને તપા ॥

અર્થ —હે અર્જુન ! જેમ અગ્નિ લાખને બાળીને સમ્મ કરે છે તે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વકર્મનો નાશ કરે છે

ગીતા

ભેદ ભેદ શકે છે; પરંતુ પાણી કે અરીસો ન હોય તો પોતાનાં અને પરનાં પ્રતિબિંબનો ભેદ ભેદ ગકતો નથી. વિષયોનું મનન કરનારાઓની ઇદ્રિયોને વિષયો પોતાના તરફ ખેંચી જાય છે, ત્યાર પછી ઇદ્રિયો મનને પોતાના તરફ ખેંચી જાય છે અને પછી મન, બુદ્ધિની વિચાર કરવાની ચેતનાશક્તિને હરી લે છે. દયાંત તરીકે જેમ કિનારા ઉપર ઉગેલાં શુભડાં પોતાનાં મૃગિયાવટે ઘરોમાથી પાણીને ચૂંતી લે છે, પરંતુ તે વાત અજ્ઞાની મનુષ્ય જાણી શકતો નથી, તેમ ઇદ્રિયોના હરણની વાત પણ તે જાણતો નથી. બુદ્ધિમાંથી વિચારશક્તિનો નાશ થયા પછી પૂર્વાપરનું સ્મરણ નાશ પામે છે અને પૂર્વાપરનું સ્મરણ નાશ પામવા પછી જ્ઞાનનો પણ નાશ થાય છે અને તેમ થયાથી 'પોતેજ પોતાનો નાશ કર્યો,' આમ વિવેકી પુરુષો કહે છે. જે આત્માને લીધેજ આપણને આ સઘળું પ્રિય લાગે છે, તે આત્માનો પોતેજ નાશ કરવો, એના જેવી પુરુષને આ જગત્માં ખીજ કોઈપણ સ્વાર્થની હાનિ નથી ધનની તથા કામનાની ઇચ્છા કરવાથી મનુષ્યોના સર્વ પુરુષાર્થનો નાશ થાય છે. મનુષ્ય ઇચ્છાને લીધે શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી તથા અનુભવના જ્ઞાનથી બ્રહ્મ થઈને સ્થાવર-પણને પામે છે, માટે જે પુરુષને તીવ્ર એવો સંસાર તરવાની ઇચ્છા હોય તેણે ધર્મ, અર્થ, કામ તથા મોક્ષનો અત્યંત નાશ કરનારા સંસારનો કોઈપણ દિવસ સંગ કરવો નહીં. આર પુરુષાર્થમાં પણ મોક્ષ, એ અત્યંત ઉત્તમ પુરુષાર્થ ગણાય છે, કારણ કે ધર્મ, અર્થ તથા કામમાં નિત્ય કાળનો ભય રહેલો છે, પરંતુ મોક્ષમાં કાળનો ભય નથી આ જગત્માં શુભોના પરસ્પર મળવાથી બ્રહ્માદિ દેવતાઓ તથા આપણે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થયાં છીએ, તે સર્વના મનોરથોનો કાલ નાશ કરે છે, તેથી તેઓને ખર્ચ સુખ મળતું નથી. માટે હે રાજા! 'દેહ, ઇદ્રિયો, પ્રાણ, બુદ્ધિ તથા અહંકારથી વિંટાયલા આ સ્થાવર-

જગમાત્રક જગત્તા હૃદયમા જે અત્યાંભિપ્લવાથી પ્રત્યક્ દેખાય છે, જે કાવાદિકથી માપમા આવતા નથી અને જે પ્રત્યેકમા પ્રકાશે છે, તે બ્રહ્મરૂપ હુ છુ, 'એમ તમે જાણો જેની માયાનુ જ્ઞાન થવાથી નાશવત કાર્યકારણરૂપ આ જગત્ માગામા મર્ષ બુદ્ધિની પેઠે જે પરમાત્મામા મિથ્યા લાને છે, તે નિત્ય, સુખ, પશ્ચિદ્ધ, જ્ઞાન-વરૂપ તથા કર્મને વીધે મચીન થયેલી માયાને પનાલવ કરના । પરબ્રહ્મને શરણે હુ જાઉં છુ જેમના ચરણકમલના પાદડાંરૂપી આગમિયોની કાતિની લક્ષિત કરવાથી મહાત્માઓ દેહાભિમાનરૂપી કંઠલુ જાગ્ને તોડી નાખે છે કે જે જાગ્ને, ઇન્દ્રિયોને વિષયમા જતી ગેકનાગ અને મનમાથી વિચારનક્ષિતને દૂર કરનાગ બ્રીજ યોગીઓ તોડી શકતા નથી, તે શરણભૂત વાસુદેવનુ લજન કરે જેઓ છ ઇન્દ્રિયોરૂપ જૂડવાગા આ મનારસાગરને યોગા દિકના નાધનોવડે તરવાની ઇચ્છા કરે છે તેઓને આ લોકમા મોટો પશ્ચિમ થઈ પડે છે માટે છે પૃથુગલ ' તમે લગવાનૂના લજવા યોગ્ય અણ્ણા-વિદને નૌકા કરીને હુ ખરૂંપી હુન્તર સાગરને તરો

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૯ મો મ પૂર્ણ

અધ્યાય ૨૦ મો

ચિરંતોષદશ (૧-૨)

પ્રાશુરુક ઉવાચ —

શમ્દસ્ય હિ વ્રહ્મણ વ્ય પથા યન્નામભિર્ધ્યાયતિ ધીરપાર્થ ।
પરિભ્રમસ્તત્ર ન વિદ્યેર્થ્યન્ માયામયે ઘાસનગા શયાન ॥ ૨ ॥

• શુકદેવજી કહે છે:-વેદના કર્મોના કૃષ્ણ બતાવવાનો આ એવો માર્ગ છે કે, જેમાં દર્શાવેલાં અર્થ વિનાનાં સ્વર્ગાદિક નામો માંલગીને સાધક મનુષ્યની બુદ્ધિ, તે તે લોકોમાં જવાની ઇચ્છા કરે છે, પરંતુ સુખની વાસનાથી નિદ્રા કરતો પુરુષ જેમ સ્વપ્નામાં માત્ર સુખનેજ દેખે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તેનો જેમ ઉપલોગ કરી શકતો નથી, તેમ માયિક કર્મમાર્ગમાં જ્ઞાન કરનારા મનુષ્ય પણ કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા તે તે લોકમાં ભટકે છે, પરંતુ ત્યાં તેને અવિનાશિ એવું સુખ મળતું નથી, માટે જ્ઞાની મનુષ્યે નામ માત્ર સંસારના ભોગ્ય પદાર્થોમાંથી જેટલા પદાર્થોવડે શરીરનો નિર્વાહ થઈ શકે, તેટલા પદાર્થો માટેજ પ્રયત્ન કરવો, પરંતુ 'તેમાં સુખ નથી' આવો નિશ્ચય કરીને તેમાં આત્મકત્ત થવું નહીં. કદાચ શરીરના નિર્વાહ માટે ભેદતા પદાર્થો પ્રયત્ન વિના મળી શક્તા હોય તો, તે ભેગવવામાં પરિશ્રમ કરવો એ વ્યર્થ છે, એમ જાણી તેને માટે પ્રયત્ન કરવો નહીં. હે મહારાજ! શરીરના નિર્વાહ માટે અનેક ભોગ્ય પદાર્થો પ્રયત્ન વિના પણ મળી શકે છે માટે તેને માટે શ્રમ કરવો એ વ્યર્થ છે, કારણ કે, સુવાને માટે પૃથ્વી છે, છતાં શય્યા માટે શા સારું શ્રમ કરવો ભેદાયે? જે હાથ સ્વાધીન છે, છતાં ઝોમીકાતુ શું પ્રયોજન છે? અંજલી (ખોખો) સ્વાધીન છે, છતાં જૂદા જૂદા ભોજનોનાં ઘણાં વામણાં શું પ્રયોજન છે? તથા દિશારૂપી વઢકલ વિગેરે છે, છતાં વસ્ત્રો શું પ્રયોજન છે? ઠાઠ તડકાથી શરીરની રક્ષા માટે વસ્ત્રો ભેદાયે તો શું માર્ગમાં જુના ચીથરાઓ પડ્યા નથી? શરીરના નિર્વાહને માટે જો અન્ન ભેદાયે તો બીજાનું પોષણ કરનારા વૃક્ષો, ફળ તથા ફૂલરૂપી ભિક્ષા શું આપતાં નથી? તૃપાની નિવૃત્તિ માટે જલની ઇચ્છા હોય તો પાણીથી ભરેલી નદીઓ શું સુકાઈ ગઈ છે? રહેવા માટે ઠેકાણું ભેદાયે તો શું પર્વતની શુક્રાઓ કાઢાયે રોકેલી છે? કદાચ ઉપર કહેલી વસ્તુ આપણને મલે

નહીં, તો પણ અછત લગવાનું શું પોતાને શરણે આવેલાનું રક્ષણ કરતા નથી?

આ પ્રમાણે યાચના કર્યા વિના શરીરનો નિર્વાહ ધાય છે, તો હે જ્ઞાની લોકો! ધનના દુષ્ટ મદથી આંધળા બની ગયેલા પુરુષોની તમે શા માટે એવા કરો છો? ઉપર કદાચ પ્રમાણે વિરક્ત એવા સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરીને આત્માના અનુભવથી થયેલા આનંદવટે નિવૃત્તિને પામેલા તે પુરુષે પોતાના હૃદયમાં સ્વતઃ પ્રકાશમાન, આત્મરૂપ હોવાથી પ્રિય લાગતા, સત્યસ્વરૂપ, ભજન કરવા યોગ્ય ગુણુવાળા તથા નિત્ય એવા પરમાત્માને ભજવા અર્થાત્ તેમની મનમાં ધારણા કરવી કે જે ધારણાથી, મંસારનાં જન્મ-મરણને આપનારી અવિદ્યા-માયા-નાશ પામે છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૦ મો સંપૂર્ણ.

૧ અનન્યાધિતયતો માં યે જના પર્યુપાગતે ॥

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં યદામ્યહમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જે લોક મારું જ્ઞાન ધરી અનન્યભાવથી મારી ભક્તિ કરે છે તેનો યોગ અને ક્ષેમ હુંજ ચલાવું છું, કાગળ તેની માગ પગ્ગ દદ નિગ્રા હોવાથી તેની શુભિકાની ચિંતા અવશ્ય રીતે મારેજ સંભરી પડે છે ગીતા.

અધ્યાય ૨૧ મો.

બ્રહ્મચારીના ધર્મો, (૭-૧૨)

નારદ ડવાચઃ—

બ્રહ્મચારી ગુરુકુલે ધસન્દાન્તો ગુરોર્હિતમ્ ।

આચારન્દાસવર્ગીચો ગુરૌ સુદઢસોહદઃ ॥ ૧ ॥

નારદ કહે છેઃ—બ્રહ્મચારીએ ગુરુને ઘેર રહેવું, છતોંદ્રિય રહેવું, ગુરુનું હિત કરવું, દાસની પેઠે નમ્રતા સાથે રહેવું, ગુરુ ઉપર અતિ દઢ પ્રીતિ રાખવી, સાંલે તથા સવારે ગુરુ, અગ્નિ, સૂર્ય અને ઉત્તમ દેવતાઓની ઉપાસના કરવી, સવારે અને સાંલે સાવધાન રહીને આયત્રીનો જપ કરવો તથા મૌન રહેવું. ગુરુ ભણવા માટે બોલાવે ત્યારે ગુરુ પાસેથી ધ્યાનપૂર્વક વેદાધ્યયન કરવું, ભણવાના આરંભમાં તથા અંતમાં મસ્તકવડે ગુરુના ચરણમાં પ્રણમ કરવા, શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે મેખલા, મૃગયર્મ, વસ્ત્ર, જટા, દંડ તથા કમંડલુ ધારણ કરવાં અને હાથમાં દર્ભની સળીઓ રાખવી. પ્રભાતમાં તથા સાયંકાલે ભિક્ષા માગીને ગુરુને અર્પણ કરવી. ગુરુ આજ્ઞા કરે તો લોજન કરવું, નહીંતર કોઈ વેળા ઉપવાસ પણ કરવો. સારો સ્વલાવ રાખવો, મિતાહાર કરવો, હહાપણથી રહેવું, સર્વ જાખતો ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી, ઇન્દ્રિયોનો વિજય કરવો, સ્ત્રીઓ સાથે તથા સ્ત્રીજિત પુરુષોની સાથે ઉપયોગ જેટલોજ વ્યવહાર રાખવો. માત્ર બ્રહ્મચારીએજ નહીં, પરંતુ ગૃહસ્થ વિના બીજા સર્વ આશ્રમવાળાએ સ્ત્રીઓ સંબંધી વાતચિત કરવી નહીં, કારણ કે મથન કરનારી ઇન્દ્રિયો મનને બળાતકારથી હરણ કરે છે. તરણ બ્રહ્મચારીએ તરણ

એવી ગુરુપત્નીની પાસે પોતાના કેશ ઝોળાવવા નહીં, શરીર ઉપર મર્દન, સ્નાન તથા આંખમાં અંજન અંજલવડું નહીં, કારણ કે પ્રમદા-તરુણ સ્ત્રી અગ્નિમમાન કહેવાય છે અને તરુણ પુષ્પ ધીના ઘડા જેવો ગણાય છે. પુત્રીની સાથે પણ એકાંતમાં મેળાપ કરવો નહીં, પરંતુ શિક્ષાદિકના પ્રસંગમાં અથવા તો સર્વ મનુષ્યના સમક્ષ ઉપયોગ જેટલો તેની સાથે વ્યવહાર રાખવો. જીવ સ્વસ્વરૂપનો માક્ષાત્કાર કરીને ‘આ સર્વ દેહાદિક મિથ્યા છે,’ આવો નિશ્ચય કરીને, જ્યાં સુધી સ્વતંત્ર થતો નથી, ત્યાં સુધી તેને, દ્વૈતભાવના એટલે ‘આ પુરુષ, આ સ્ત્રી’ આવું જ્ઞાન મટતું નથી, અને તેને લીધે તેને વિષય ભોગવવાનો વિચાર થઈ આવે છે, માટે દ્વૈતબુદ્ધિ તેણે તજી દેવી ઉપર કહેલા ધર્મો ગૃહસ્થના તથા સંન્યાસીના પણ સમજવા. તેમાં ગૃહસ્થે ઋતુમયે સ્ત્રીપાસે જવું અને ગુરુની મેવા જને તો કરવી. જેઓ મત ધાગણ કરનારા એટલે બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસીઓ હોય છે, તેઓએ આંખમાં આજણ આજણું નહીં, શરીર ઉપર તેલ ચોપડવું નહીં, મર્દન કરવું નહીં, સ્ત્રીને અથવા સ્ત્રીના ચિત્રને પણ જોવું નહીં, માંસ, મદિરા, પુષ્પની માળા, ચંદનનો લેપ તથા અલંકારોનો ત્યાગ કરવો આ પ્રમાણે દિવ્યવર્ણુ ગુરુને ઘેર રહી, પોતાની શક્તિ તથા અધિકાર પ્રમાણે વેદોનો, અંગોનો અને ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કરવો અને તેનો અર્થ સમજી લઈને પછી જો પોતાનામાં શક્તિ હોય તો ગુરુની આજ્ઞા પ્રમાણે ગુરુને ઇષ્ટદક્ષિણા આપીને પોત પોતાને ઘેર અથવા તો વનમાં જવું અથવા તો સંન્યાસી થવું કે, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી થઈને ગુરુને ત્યાં વસવું અને અગ્નિમાં, ગુરુમાં, આત્મામાં તથા સર્વ પ્રાણીમાં પોતાના આધ્યત્મિક જીવોની માથે તેઓના નિયંતારૂપે પેઠેલા હોય તેમ દેખાતા, પરંતુ ખરી રીતે તેમાં ન પેઠેલા ભગવાનનું ચિંતન કરવું.

ઈતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૧ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૨ મો.

ગૃહસ્થાશ્રમીના ધર્મો. (૭-૧૪).

યુધિષ્ઠિર રજાવઃ—

ગૃહસ્થ પતાં પદર્શી વિધિના યેન ચાક્ષસા ।

યાતિ દેવઋપે બ્રહ્મિ માદશો ગૃહમૃદધીઃ ॥ ૧ ॥

યુધિષ્ઠિર રાજા કહે છે:—હે નારદ મુનિ ! મારા જેવો ઘરમાં મૂઠ જુદિવાળો ગૃહસ્થ પુરુષ, જે ઉપાયથી મન્યાસ્રીની પદવીને એટલે મોક્ષને શ્રમ વિના પામે, તેવો ઉપાય મને કહો.

નારદ કહે છે કે:—હે રાજા ! ગૃહસ્થે ઘરમાં રહીને યથોચિત મર્વ ક્રિયાઓ કરવી અને તે મર્વ માક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણાર્પણ કરીને મહામુનિઓની સેવા કરવી નિત્ય ભગવાનના અવતાગની કથા-રૂપી અમૃતનુ પાન કરવું તથા શ્રદ્ધાસંપન્ન થઈ ગમય પ્રમાણે શાંત સ્વભાવવાળા મહાત્માજનોનો સમાગમ કરવો સ્વભામાથી જાગૃત થઈને ઉઠેલો મનુષ્ય જેમ સ્વભામાં જોયેલા પુત્રાદિક ઉપરની આમંત્રિત છોડી દે છે, તેમજ ગૃહસ્થે પોતે, દેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, આકર, નોકર વિગેરે કે જેઓ પોતાનો એક દિવસે ત્યાગ કરનારાં છે, તેઓનો મંગલપણ સત્સંગદ્વારા ખીરે ખીરે છોડી દેવો વળી વિવેકી મનુષ્યે, દેહનો ને ઘરનો જેટલો ઉપયોગ હોય તેટલોજ તેમની માથે સંબંધ રાખવો અને આ મનુષ્યલોકમાં વિરજા થઈને તેમના ઉપર પ્રીતિવાળો હોય તેમ મનુષ્યાવતારને ગાળવો, અર્થાત્ પુરુષાર્થ કરવો. જ્ઞાતિબંધુઓ, માતા, પિતા, પુત્રો,

લાઈઓ અને ણીજાં સંજાંધીઓ જે વાત કહે તથા જે ઇચ્છા જણાવે તેમાં અહાંલાવરહિત થઈને અનુભોદન આપવું. પૃથ્વીમાંથી મળેલું ધનાદિક તથા દૈવેચ્છાથી મળેલું જે કંઈ ધન ઇચ્છર આપે, તે સર્વનો ઉપયોગ કરીને વિવેકી મનુષ્યે પોતાથી બને તે પ્રમાણે ઉપર કદા પ્રમાણે વર્તવું. જેટલાથી પોતાનું પેટ ભરાય તેટલુંજ ધાન્ય પ્રાણીનું પોતાનું છે, પરંતુ તેના કરતાં અધિકને માટે જે મનુષ્ય અભિમાન રાખે છે, તે ચોર કહેવાય છે અને શિક્ષાને પાત્ર છે. વળી મૃગ, ઊંટ, ગધેડાં, વાંદરાં, ઉંદર, સર્પો, પક્ષી તથા માખીઓને પોતાના પુત્ર સમાન ગણવાં, કારણ કે, એઓની અને પુત્રોની વચ્ચે જાત્રું અતર નથી. ગૃહસ્થે પણ કપટથી ધર્મ, અર્થ તથા કામ સંપાદન કરવાં નહીં, પરંતુ દેશકાળને અનુસરીને દૈવ જેટલું આપે તેટલું લોગવવું. કૃતરાંઓ, પાપીઓ તથા આંડલાદિક સુધીના પ્રાણીઓને પણ પોતાના અન્નમાંથી યોગ્ય રીતે વહેંચી આપવું અને પોતાની સ્ત્રી કે, જે એક પોતાની સેવા કરવા માટે હોય છે, અને જેમા મનુષ્યોને ‘આ મારી છે,’ આવો આશ્રહ છે, તેને પણ ધર્મશાસ્ત્રમા કદાપ્રમાણે અતિથિ-ઓની સેવા કરવામા લગાડવી જેને માટે પુરુષો પોતાના પ્રિય પ્રાણો પણ ત્યાગ કરે છે અને પિતાને કે ગુરુને પણ મારે છે, તે સ્ત્રી ઉપરથી જેણે મમતા છોડી દીધી હોય તેણે અજિત લજ-વાનને છૂટ્યા એમ જાણવું જે અતે ક્રીડા, વિદ્યા અથવા ભસ્મજ થવાનું છે, તે તુચ્છ શરીર કયા? દેહનાં સુખોને માટે જેના ઉપર પ્રીતિ થાય છે એવી સ્ત્રી કયા? અને સર્વવ્યાપક આત્મા

૧ વિદ્યાવિનયસપ્તમે પ્રાક્ષણે ગવિ દસ્તિનિ ।

દુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પદ્મિતા સમદર્શિન ॥ ૧ ॥

અર્થ:—ઉત્તમ વિદ્યા સંપાદન કરેલો વિનયમીલ આશ્રણ, ગાય, દાથી, કૃતરો તેમજ આશ્રયને વિશે જાનીઓ સખી દૃષ્ટિથી દ્રુત છે. ગીતા.

કયાં ? જે અજ્ઞાદિક પ્રારબ્ધથી મળે, તેમાંથી પંચમહાયજ્ઞો કરી, ખાકી બચેલા અન્નમાંથી પોતાની આજીવિકા કરવી અને આજીવિકા ચલાવતા જે ખાકી બચે, તેના ઉપર મમતા ગળવી નહીં. આ પ્રમાણે વર્તવાથી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પરમહંસોની ગતિને પામે છે. પોતાની આજીવિકામાંથી જે ધન મળે, તેમાંથી નિત્ય દેવ, ઋષિ, પિતૃ, મનુષ્ય તથા પ્રાણીઓનું પૂજન કરવું તથા પોતાનું પણ પોષણ કરવું. આ પ્રમાણે કરવાથી અંતર્યામી પુરુષનું પૂજન થાય છે જ્યારે પોતાને અધિકાર વિગેરે સર્વ યજ્ઞની સામગ્રીઓ મળે, ત્યારે વેદમાં કહેલા અગ્નિહોત્રાદિકના વિધિથી પૂજન કરવું. સર્વ યજ્ઞોના લોકતા લગવાનું, ગ્રાહણોને લોજન કરાવ્યાથી જેવા પ્રસન્ન થાય છે તેવા અગ્નિના મુખમાંથી વિગેરે હોમવાથી પણ પ્રસન્ન થતા નથી, માટે ગ્રાહણ, દેવતા, મનુષ્ય તથા ખીજાં પ્રાણીઓને દાન, માન આપીને તેઓમા રહેલા અંતર્યામી લગવાનું^૨ તમે પૂજન કરો, કારણ કે અંતર્યામી પ્રભુનું મુખ્ય મુખ ગ્રાહણોજ છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૨ માં સંપૂર્ણ

૧ યજ્ઞશિષ્યાગ્નિન સંતો મુચ્યતે સર્વકલ્તિર્વિપ્ ।

મુચ્યતે તે ત્વષ પાપા યે પવત્સ્યાત્મકારણાત્ ॥

અર્થ :—પંચમહાયજ્ઞ કરી અવશેષ રહેલા અન્નનું જેઓ સેવન કરે છે તેઓ સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થાય છે, પણ જેઓ કેવળ પોતાના માટેજ પેટ ભરના માટે અન્ન ખનાવે છે તેવા પાપી લોક તે અન્ન ન ખાતા પાપજ ખાય છે ગીતા ૨. ૪૦ મે મતમિદં નિત્યમનુતિષ્ઠંતિ માનવા । યદ્વાવતોઽનસૂયતો મુચ્યતે તેઽપિ કર્મભિ ॥

યે ત્વેતદભ્યમૂયંતો નાનુતિષ્ઠંતિ મે મતમ્ ૧ સર્વજ્ઞાનવિમૂઢાસ્તાન્વાદિ નશ્યન્તેતસ ॥

અર્થ :—જે પુરુષો નિત્ય મારા વચન પર વિશ્વાસ ગળી ઇર્ષ્યાદિ ન ધરેને મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તે છે તે સર્વ કર્મોમાંથી મુક્ત થાય છે, પરંતુ મારા કહેવા

અધ્યાય ૨૩ મો.

વાનપ્રસ્થાના ધર્મે, (૧૧-૧૮)

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ—

ઘન વિવિધુઃ પુત્રેષુ ભાર્યાં ન્યસ્ય સહૃદય ધા ।

ઘન ઇવ ઘસેઽર્ઘાંતસૃતીયં ભાગમાનુષઃ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન્ કહે છે—વાનપ્રસ્થાગ્રમમાં રહેવાની ઇચ્છા હોય તો ગૃહસ્થે પોતાની સ્ત્રીની પુત્રોને લક્ષાભણ આપીને અથવા તો સ્ત્રીને આથેજ લઈને વનમા જવું અને આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ એટલે પંચોતેર વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી શાતપથે વનમાં રહેવું. આનું કારણ એ છે કે, પંચોતેર વર્ષ પછી ઇદ્રિયો ક્ષીણ થાય છે, તેથી થોડાક વૈરાગ્ય હોય, તો પણ સન્યાસ લેવામાં અડચણ આવતી નથી. વાનપ્રસ્થે વનમા ઉત્પન્ન થતા પવિત્ર કંદમૂળ તથા ફળોથી પોતાની આજીવિકા કરવી, અને વડકલવચ્ચ, ખડ, પાંદડાં અથવા મૃગચર્મ પહેરવા. માધાના વાજા, શરીર ઉપરનાં રુવાડાં, નખ અને દારી ઉતારવી નહીં. શરીરનો મેલ પણ રહેવા દેવો અને દાંતને પાણીથી ધોઈ ઉજળા કરવા નહીં સવારે, બપોરે અને સાંજે પાણીમાં દૂબડી મારીને નહાવું અને ઉઘાડા મેઢાનમાં જમીન ઉપર સૂવું. ઉનાળામા પ ચામિ તાપવો, ચોમામામાં ઉઘાડા બાગમાં જોમી, વરમાદને માથે ઝીલી, અબ્રાવકાશ નામનું વ્રત કરવું અને શિયાળામાં ગજા સુધી પાણીમાં રહીને ઉદકવારા નામનું વ્રત કરવું.

વચ્ચનોની ચિકિત્સા કરે છે અને મારા કદેવા પ્રમાણે વર્તતા નથી તેઓ તો ગમે તેના સામ્ય દરે તો પણ તેમની શુદ્ધિ બ્રહ્મ થઈ નાશ પામવાનીજ એ નક્કો સમજ,

ગીતા.

આ પ્રમાણે તપશ્ચર્યા કરવી, અગ્નિથી પાકેલું ખાવું અથવા તો કાળે કરીને પાકેલાં ફળાદિક ખાવાં. ખાંડણીથી અથવા તો પથ્થરથી કુટીને ખાવું, અથવા તો દાંતરૂપી ખાંડણીયાવડે ખાવું એટલે દાંતથી કરડીને અથવા ચાવીને ખાવું. પોતાની આલ્-વિકાનાં સર્વ સાધન પોતેજ મેળવી લેવાં અને દેશ, કાળ તથા બળને જાણનારા વાનપ્રસ્થે નવું અન્ન આવે, એટલે પ્રથમ સંગ્રહ કરી રાખેલું અન્ન કાઢી 'નાખવું'. વનમાં ઉત્પન્ન થયેલાં ધાન્યાદિકોથી વાનપ્રસ્થે સમયે સમયે કરવા માટે કહેલા આશ્રહાયણ આદિક યજ્ઞોમાં ચરુ, પુરોડાશ વિગેરેનો હોમ કરવો, પરંતુ વેદમાં કહેલાં પશુ-ઓથી મારું યજ્ઞન કરવું નહીં. વળી વાનપ્રસ્થે અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૂર્ણમાસ અને ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞો પણ ગૃહસ્થની પેઠે કરવા, આમ વેદ જાણનારાઓ કહે છે. આ પ્રમાણે તપ કરવાથી શરીરમાં માત્ર નાડીરૂપે રહેલો વાનપ્રસ્થ, તપોમય બે હું, તેનું આરાધન કરી મહુલોકમાં જાય છે અને ત્યાંથી મને પામે છે; પરંતુ જે મનુષ્ય મહાકષ્ટથી કહેલાં મોટાં કલ્યાણકારક તપનો ક્ષુદ્ર સુખને માટે ઉપયોગ કરે છે, તે મનુષ્ય કરતાં બીજો મૂર્ખ કોણ? આ રીતે ભવતાં સુખી જે રહે છે, તેનો મોક્ષ થાય છે. પંચોતેર વર્ષ પૂરાં થઈ ગયા પછી થોડો વૈરાગ્ય હોય તો પણ મંન્યાસ લેવાનો અધિકાર છે, પરંતુ પંચોતેર વર્ષની પહેલાંજ વૃદ્ધાવસ્થાથી પોતાના નિયમો પાળવાને અશક્ત હોય અને શરીર કંપતું હોય, તો તેણે અગ્નિનો પોતાને વિષે આરોપ કરીને અર્ધાત્ અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરી મારે વિષે ચિત્ત રાખીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવો અને બ્યારે કર્મના ફળરૂપ અને પરિણામે નરકસમ દુઃખદાયી

૧ સન્ધે નવે નવેન્નાદ્યે પુરાણં તુ પરિત્યજેત્ ॥

અર્થ:—નવીન નવીન અન્ન વિગેરે મળે કે સંગ્રહ કરેલું જીવું અન્ન લાગી રેવું.

નારદ.

સર્વ લોકો ઉપર વૈરાગ્ય થાય કે તે સમયે સારી રીતે અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરવો.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૩ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૪ મો.

સંન્યાસીના ધર્મો. (૧૧-૧૮)

શ્રમિગવાનુવાચ—

દૃષ્ટ્વા યથોપદેશ માં દત્ત્વા સર્વસ્ત્રમૃત્તિજે ।

અર્ગ્ગાન્સ્વપ્રાણ આવેદય નિરપેક્ષઃ પરિવ્રજેન્ ॥ ૧૩ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે—શાસ્ત્રમા સંન્યાસ લેવાનો એવો વિધિ છે કે, ‘આઠ ધાદ્ધ કરીને પ્રાણપત્ય નામની ઇદિથી મારું ચલન કરવું, પછી મર્વ ધન, કૃતિવળેને આપીને અગ્નિઓનો પોતાને વિષે આરોપ કરવો, એટલે અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરવો અને મર્વ તૃણાનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ લેવો.’ બ્રાહ્મણ સંન્યાસ લે છે ત્યારે દેવતાઓ “ આ અમારાં સ્થાનો ઉડ્ડલ ધન કરીને પરબ્રહ્મને પામશે ” એવી અમ હિષ્ણુતાથી ઓળો વિગેરેમાં પ્રવેશ કરીને તે ઢાંગ તેને વિના કદે છે, માટે સંન્યાસ લેતી વેળા શ્રી વિગેરેના એક તરફ દૃષ્ટિ ન કરતાં સંન્યાસ લેવો. મુનિએ વસ્ત્ર ગળવું હોય તો ગુદા ઢંકાય તેટલું વસ્ત્ર ધારણ કરવું. ઢંક અને પાત્ર વિના બીજી કોઈ પણ વસ્તુઓ લેનો પ્રેયોગ્યાગ્રથી ત્યાગ કર્યો છે તે વસ્તુઓ આપત્તિ વગર રાખવી નહીં. પૃથ્વી ઉપર જોઈને પગ મૂકવો, પાણીને વસ્ત્રથી

ગાળીને પીવું, વાણી સત્યથી પવિત્ર થયેલી જોલવી અને મનમાં વિચાર કરતા જે સારું જણાય તે કરવું. જે ઉદ્ધવ ! મૌનવત રાખવું, એ વાણીનો દંડ છે; સકામ કર્મ કરવાં નહીં, એ દેહનો દંડ છે, અને પ્રાણાયામ કરવો, એ ચિત્તનો દંડ છે. આ ત્રણ દંડ જેને ન હોય તે દંડી સંન્યાસી કહેવાતો નથી તેણે બ્રાહ્મણાદિક ચાર વર્ણોમાથી નિંદિત અને પતિત લોકોનો ત્યાગ કરીને બ્રીજગોના ઘરની લિક્ષા લેવી, તેઓમાં પણ ઉત્તમોત્તમની મળે ત્યાં સુધી કનિષ્ઠોની લિક્ષા લેવી નહીં, તેમજ લિક્ષા લેવા જનાર સંન્યાસીએ પ્રથમ મનમાં ન ધારેલાં સાત ઘેર લિક્ષા માગવા માટે જવું અને ત્યાંથી જે મળે તેટલાથી સંતોષ પામવો. લિક્ષા માગી લાવી, ગામ બહાર જલાશય ઉપર જવું અને ત્યાં આચમન લઈ, જળવડે અન્નને પ્રોક્ષણાદિક કરીને શુદ્ધ કરવું અને જેટલું આણ્યું હોય તેટલું અન્ન મૌન રહીને ખાવું. જો કોઈ માગવા આવે તો તેને થોડુંક આપવું અને બાકી રહે તે પોતે ખાવું. આ પૃથ્વી ઉપર એકલા ફરવું, કોઈનો સંગ કરવો નહીં, ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખવી, આત્મામાંજ વિલાસ કરવો, આત્મામાંજ સંતોષ માનવો, અને 'સર્વ ઠેકાણે આત્મા એકજ છે,' આવું જ્ઞાન રાખીને સમદૃષ્ટિ રાખવી, નિર્જન તથા નિર્ભય સ્થાનમાં વાસ કરવો, મારી ભક્તિથી અંતઃકરણ શુદ્ધ રાખવું અને સંન્યાસીએ મારી સાથે

૧ માધુર્યે તુ નૈવેદ્ય મૈદ્યે નાન્યેષુ વિચરેત્ ।

નૈવેદ્યકં સિપેદ્યમુ તિત્તયં મૌલિકં વદિ ॥

અર્થઃ—મધુકરી માગીને લાવેલા અન્નમાથી નૈવેદ્ય દેવું, ઇંદર વૃત્તિમા નૈવેદ્ય નથી, નૈવેદ્ય પાણીમા નાખી દેવું અને જૂતોનો લાગ બહાર બુદોજ આપવો અથવા તેટલામા કોઈ આવી અન્નની માચના કરે તો તેને થોડું વિભાગ કરી આપવું અને બાકીનું પોતે લક્ષણ કરવું.

રમ્પતિ.

અલેદ યુદ્ધિથી એક આત્માનું જ ચિંતન કરવું. વળી જ્ઞાન ઉપર નિષ્ઠા રાખીને પોતાને ધર્તા બધનનો તથા મોક્ષનો વિચાર કરવો. તે એ પ્રમાણે કે, “ઇન્દ્રિયોનો વિશેષ એ બંધ છે અને ઇન્દ્રિયોનો નિશ્ચય એ મોક્ષ છે.” માટે મન્યામીએ છ ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી, મનમાં મારી લાવના કરીને કરવું અને મનને વિષે મોટું દુઃખ સંપાદન કરીને હુલ્લક કામનાઓથી વિરામ રાખવો. લિસા માટે નગર, ગામ, નેસડા તથા સંધોમા જવું અને નિત્ય પવિત્ર દેશ, નદીઓ, પર્વતો, વન અને આદ્યમવાળી પૃથ્વી ઉપર એકલા કરવું. નિત્ય વાનપ્રસ્થોના આદ્યમમાથી લિસા માગી લાવવી, કાગ્લ કે વાનપ્રસ્થોનું અન્ન શિલોચ્છ વૃત્તિથી આપોડું હોય છે, માટે તે ખાવાથી અત કાગ્લ શુદ્ધ ધાય છે અને તેનાથી પુરુષ મોહરહિત ધધને શરીરથી મુક્ત ધાય છે. આ જગતમાં જે પદાર્થો જ્ઞેવામા આવે છે, તેને માયા જાણવા નહીં, પરંતુ તે પદાર્થો નાશવત છે. માટે આ લોક અને પરલોક વિષે મનમાં આમંત્રિત ન રાખતા તે લોકના સુખો માટે કર્તવ્યકર્મોથી વિરામ પામવું. આ મમતાના સ્થાનકરૂપ જગત, મન, વાણી તથા પ્રાણથી મંચુક્ત એવો આ અહ કાગ્લા સ્થાનકરૂપ હેલ તથા સર્વ સુખ, એ સર્વનો આત્મામા જે લાસ ધાય છે, તે માયા માત્ર અને

૧ બન્ધન વિગયામકિમુંતર્થ નિવિવય સ્મૃતમ્ ॥

અર્થ:—વિગયામકિનથી માણસ જમનને પામે છે, અને તેજ વિગયામકિ ધરો કે મુક્તિ મેળવે છે

શ્રુતિ.

મિથ્યા છે, એ પ્રમાણે સંમતી દર્શાવે તેનો ત્યાગ કરી, આત્મામાં નિષ્ઠા રાખીને એ મિથ્યા પદાર્થોને સંભારવા નહીં.

મતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૫ મેં સંપૂર્ણ.

High & Lecture of the ...
Bhim G. ... O. A. H. J. (Kajasthara)
અધ્યાય ૨૫ મેં.

પરમહંસના ધર્મો. (૧૨-૧૮).

શ્રીભગવાનુવાચ:—

જ્ઞાનનિષ્ઠો વિરક્તો વા મદ્ધકો વાંડનપેક્ષક: ।

સંલિંગાનાશ્રમાંસ્યસ્ત્વા ચરેદવિધિગોચર: ॥ ૨૮ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે:—અહારના પદાર્થો ઉપર વૈરાગ્ય પાળીને મોક્ષની ઇચ્છા ન રાખનારો મારો ભક્ત હોય તેણે ઢંડાદિકનાં ચિહ્નવાળા આશ્રમધર્મનો ત્યાગ કરી, પોતાથી પાળી શકાય તેટલા આશ્રમધર્મો પાળવા, પરંતુ શાસ્ત્રના દાસ થઈને રહવું નહીં. વિવેકી છતાં બાળકની પેઠે માત્ર અપમાનનો વિવેક ન રાખતાં રમવું, કુશળ છતાં ક્ષણની ઇચ્છા ન રાખતાં જડની પેઠે

૧ ચોડન્ત સુલ્લોડન્તરાસનસ્તપાતર્જ્યોતિરેષ ચ: ।

સ યોગે વ્રહ્મતિર્વાણં વ્રહ્મભૂતોડપિગચ્છતિ ॥

અર્થ:—આત્મસ્વરૂપમાં આનંદી રહી આત્મસ્વરૂપ જોને વિચારી-
ધ્યાન છે, અને આત્મસ્વરૂપથી જ જે પ્રકાશિત થાય છે તેવા બ્રહ્મમય થયેલ
યોગીને અપ્પડ બ્રહ્મરૂપ મળે છે.

ગીતા.

- કરવું, વિદ્યાનું છતાં ઉન્નતની પેઠે લોકોને પ્રસન્ન ન કરતાં મર-
જમાં આવે તેમ જોલવું, વેદાર્થ ઉપર ભક્તિભાવ છતાં લોકોને
સંજ ન થાય તે માટે બળદની પેઠે અનિયમિત રીતે વર્તવું.
વેદના કર્મકાંડમંબંધી વાદ ઉપર પ્રીતિ રાખવી નહીં, પાખંડી
થવું નહીં, વેદવિરુદ્ધ મિથ્યા તર્કો કરવા નહીં અને શુદ્ધ વાદવિવા-
દોમાં કોઈપણ પક્ષ ગ્રહણ કરવો નહીં. કોઈપણ મનુષ્યથી ઉદ્વેગ
પામવો નહીં, ધીર થઈ કોઈને ખિન્ન પણ કરવો નહીં, પરના
દુષ્ટ વચનો સહન કરવાં, કોઈનું અપમાન કરવું નહીં અને
પશુની પેઠે આ દેહને માટે કોઈ સાથે વૈર કરવું નહીં. ચંદ્ર
જેમ પાણીનાં જૂદાં જૂદાં પાત્રોમાં એકજ રહે છે તેમ પરમાત્મા
પણ પોતાને વિષે અને જૂદા જૂદાં પ્રાણીઓમાં એકજ રહેલા
છે, માટે આત્મસ્વરૂપે તેમ દેહદષ્ટિએ વૈર રાખવું યોગ્ય નથી,
કારણ કે સઘળા શરીરો કારણરૂપે એકજ છે. કોઈવાર સમય
પ્રમાણે ખાવાનું મળે નહીં, તો ધીર એવા ત્યાગી પુરુષે ખેદ
કરવો નહીં અને મળે તો પ્રસન્ન થવું નહીં, કારણ કે લાભ
અથવા અલાભ એ બન્ને દૈવને આધીન છે, પરંતુ આહાર માટે
પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે પરમહંને પણ પ્રાણ ધારણ કરવા
જોઈએ, કેમ કે પ્રાણ હોય તો તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી શકાય અને
તત્ત્વજ્ઞાન થાય તો મોક્ષ મળે. દૈવેચ્છાથી સારું અથવા તો
નરતું જેવું અન્ન મળે તેવું અન્ન ખાઈ લેવું, તે પ્રમાણેજ વસ્ત્ર,
શય્યા વિગેરે જે જે વસ્તુઓ દૈવેચ્છાથી મળે તે તે વસ્તુ પરમ-
હંસે ગ્રહણ કરવી જ્ઞાની એવા પરમહંમે પવિત્રતા, દેવતા,
આચમન તથા બીજા નિયમો વિધિની પ્રેરણાથી કરવા નહીં, પરંતુ
ઇશ્વરની જેમ લીલાથી પવિત્રતા, જ્ઞાન, આચમન તથા બીજા
બીજા નિયમો પાળવા, કારણ કે મર્વ નિયમો પાળવા જતાં જ્ઞાન-
નિષ્ઠામાં અંતરાય પડે છે. તને શંકા થશે કે, જ્ઞાની શા માટે
શાસ્ત્રવચનને આધીન ન રહે? પરંતુ તારી સમજણમાં ભૂલ છે.

વિધિવચનને વશ રહેવું, આ લેદહટિવાળાનું કામ છે, પણ તે લેદહટિ જ્ઞાનીને હોતી નથી, અને પૂર્વે જે હતી, તે મારા જ્ઞાનથી નાશ પામે છે. જો કે દેહ પડતાં સુધીમાં કોઈ કોઈ વખતે લેદહટિ જોવામાં આવે છે, તો પણ તે લેદહટિને મિથ્યારૂપે જાણે છે, અને તેથી જ્ઞાની દેહ પડ્યા પછી મારા રૂપજ થાય છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૬ મો.

કલિયુગની સ્થિતિ. (૧૨-૨).

શ્રીશ્રુક ઉવાચ:-

તતશ્ચાનુદિનં ધર્મઃ સત્ય શૌચ ક્ષમા દયા ॥

કાલેન ચલિના રાજન્નશ્યત્યાયુર્વલ સ્મૃતિઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીશ્રુકદેવજી કહે છે:—હે રાજા! તે પછી જળવાનુ એવા કાળના પ્રભાવથી દિવસે દિવસે ધર્મ, સત્ય, પવિત્રતા, ક્ષમા, દયા, આયુષ્ય, જળ અને સ્મૃતિ નાશ પામશે. કલિયુગમાં જે

૧ યથા નય સ્યંદમાના સમુદ્રેસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિદ્યાય ।

તથા વિદ્વાત્નામરૂપાદિમુક્ત પરાતપરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ ॥

શ્રુતિ.

અર્થ:—જેમ વહેતી નદીઓ સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરીને પોતાનાં નામરૂપને છોડી તેમાં લીન થઈ જાય છે તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની પણ નામરૂપથી મુક્ત થતાં પરથી પણ પર એવા દિવ્ય પુરુષ પરમાત્માને પામે છે.

મનુષ્યોની પાસે ધન હશે તે મનુષ્યો કુલીન, સદાચારી અને
 ગુણી કહેવાશે વધારે બળવાન હશે, તેજ ધર્મનિષ્ઠ અને
 ન્યાયી ગણાશે. સ્ત્રી અને પુરુષના સંબંધમાં પ્રીતિજ કારણરૂપ
 થશે, પરંતુ ઉત્તમ કુલ અને ગોત્રાદિક કામ લાગશે નહીં. પર-
 સ્પર લેવડ-દેવડમાં કપટજ કરવામાં આવશે. સ્ત્રીના તથા પુરુ-
 ષના ઉત્તમપણામાં રતિની કુશળતા કારણ ગણાશે, પરંતુ કુલ કે
 આચાર ઉપરથી ઉત્તમતા ગણાશે નહીં. બ્રાહ્મણપણામાં માત્ર
 જનોઈજ રહેશે, પરંતુ ખરું બ્રાહ્મણપણું રહેશે નહીં. આશ્રમોને
 ઓળખવામાં તથા પરસ્પર માન આપવામાં તેઓના દંડ તથા મૃગ-
 ચર્મ વિગેરે ચિહ્નોજ કારણરૂપ થઈ પડશે, પરંતુ તેઓને સદાચાર
 કારણરૂપ ગણાશે નહીં જેઓ ન્યાયાધીશને લાંચ આપશે નહીં, તેને
 ન્યાય રાજસલામાં હાર પામશે બહુ ખોલશે તેજ પંડિત ગણાશે, નિર્ધન
 મનુષ્ય દુર્ગન કહેવાશે, ઢોગજ સંબંધનતામાં ગણાશે અને પરણવામાં
 માત્ર ક્રિયા નહીં, પરંતુ સ્ત્રીને અહણ કરવી તેજ ક્રિયા કહેવાશે નહાવું
 એજ શણગાર ગણાશે જે જળાશય દૂર હશે તે તીર્થ ગણાશે,
 પરંતુ માતા પિતા વગેરે તીર્થ ગણાશે નહીં. વાળને તેલ નાંખીને
 સાફ રાખવા એજ શોભા ગણાશે, પણ વિદ્યા શોભા ગણાશે
 નહીં પોતાનું પેટ ભરવું એજ પુરુષાર્થ ગણાશે, પરંતુ પદોપકાર
 પુરુષાર્થ ગણાશે નહીં જેમાં લુપ્તચાઈ વિશેષ હશે તે મનુષ્ય
 સત્યવાદી ગણાશે, પરંતુ ખરો સત્યવાદી સત્યવાદી ગણાશે નહીં
 કુટુંબનું પોષણ કરવું એજ ચતુરાઈ ગણાશે અને ધર્માચરણ કીર્તિને
 માટે કરવામાં આવશે આ રીતે દુષ્ટ પ્રજાઓથી પૃથ્વીનું મંડલ
 બેરાઈ જશે, ત્યારે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોમાં જે બળવાન
 હશે તે ગન્ત થશે અને લૌલી, નિર્દય તથા ચોરના જેવી વૃત્તિના
 નીચ રાજાઓ બ્યારે સ્ત્રીઓનું અને ધનનું હરણ કરવા માંડશે ત્યારે
 પ્રજા વનમાં નાગી જશે અને ત્યાં શાક, મૂળ, માંચ, મધ, ફળ, ફૂલ
 તથા બીજાંઓ ખાશે, તેમજ દુકાળથી તથા રાજાઓના ક્રોધથી

પીડા પામતી તે પ્રજા અનાવૃષ્ટિથી, ટાઢથી, તડકાથી, વરસાદથી અને ઝાકળથી દુઃખી થઈને તથા માંહેા માંહે લડીને નાશ પામશે. ભૂખ, તરમ, રોગ, મંતાપ તથા ચિંતાથી લોકો દુઃખી થશે. વળી લોકોનું કલિયુગમાં મોટામાં મોટું આયુષ્ય વિશ કે બહુ તો ત્રિશ વર્ષનું થશે. કલિના હોયથી લોકોનાં શરીર ઠીંગણાં થઈ જશે, વર્ષો તથા આશ્રમવાળા મનુષ્યોનો વેદોક્ત ધર્મ નાશ પામશે. પાખંડ ધર્મો વૃદ્ધિ પામશે. રાજ્યો ઘણું કરીને ચોર જેવા થઈ જશે. મનુષ્યો ચોરી, મિથ્યા ભાષણ, વૃથા હિંસા વિગેરે અનેક પ્રકારની આજીવિકાઓ લઈ જીવશે. ચારે વર્ષો શૂદ્ર જેવા થઈ જશે. ગાયો બકરી જેવડી થશે. આશ્રમોમાં પણ માત્ર એક ગૃહસ્થાશ્રમજ ઘણું કરીને રહેશે. મંથંધીઓમાં વહેવાઈ વેલાઓજ સંખંધી કહેવાશે. ઔષધિઓ ઘણું કરીને સૂક્ષ્મ થઈ જશે, વૃક્ષોમાં ઘણું કરીને ખીજડાઓજ બાકી રહેશે. વરસાદમાં ઘણું કરીને વિજળીઓજ જોવામાં આવશે. ઘરો વેદના ધ્વનિથી તથા ધર્મકર્મથી રહિત થશે. આ પ્રમાણે તીવ્રજી ધર્મવાળો કલિયુગ ઘણો ખરો પીતી ગયા પછી ભગવાન મનુષ્યોના ધર્મની રક્ષા કરવા માટે મન્વજીથી અવતાર ધારણ કરશે સ્થાવર તથા જંગમના ગુરુ, ઇશ્વર અને મર્વાના આત્મારૂપ શ્રીવિષ્ણુનો જન્મ માધુ પુરુષોના ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે અને કર્મનાં બંધનો તોડવા માટે છે. તે ભગવાન દક્ષિણમાં શંભલ નામના ગામમાં વિષ્ણુચક્રા નામના એક ઉત્તમ અને મહાત્મા બ્રાહ્મણને ઘેર “કલ્ક” નામે પ્રગટ થશે. તે જગત્પતિ, આઠ સિદ્ધિઓવાળા તથા અનુપમ કાંતિવાળા કલ્ક ભગવાન દેવે આપેલા, ઉતાવળા વેગવાળા અને નીચ લોકોનું દમન કરનારા ઘોડા ઉપર જોમીને, તે વેગવાળા ઘોડાથી પૃથ્વી ઉપર ફરીને રાજ્યના વેપમાં ઢંકાયલા કરોડો ચોરાને તરવાર વડે મારશે સર્વ ચોર લોકો નાશ પામ્યા પછી નગરના તથા દેશના લોકોને તે ભગવાનના અંગમાં લગાડેલાં

અંદનાદિકના પવિત્ર સુગંધવાળા વાયુનો સ્પર્શ થશે, તેથી તે લોકોનાં મન નિર્મળ થશે, અને સર્વશુભી લગવાનું વાસુદેવ તેઓનાં હૃદયમાં રહેશે, તેથી તેઓની પ્રજોત્પત્તિ દૃઢ બાંધાવાળી થશે. આ પ્રમાણે લગવાનું કઠ્ઠિક બ્યારે અવતાર ધારણ કરશે, ત્યારે સત્યયુગનો પ્રવેશ થશે અને સર્વશુભી પ્રજાની ઉત્પત્તિ થશે. બ્યારે અંદ્ર, સૂર્ય અને ગૃહસ્પતિ એ ત્રણે અહો એક સાથેજ પુષ્ય નક્ષત્રમાં પ્રવેશ કરશે ત્યારે સત્યયુગનો આરંભ થશે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૬ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૭ મો.

— * * * —

ચતુર્થુગના લોકોની સ્થિતિ. (૧૨-૩)

રાજોવાચ —

વેતોપાયેન ભગવન્કલેદોપાન્ કલૌ જનાઃ ।

વિધમિષ્યત્યુપચિતાસ્તન્મે દ્વહિ યથા મુને ॥ ૧૬ ॥

પરીક્ષિત રાજા પૂછે છે — હે મુનિમહારાજ! કલિકાળના લોકોએ વૃદ્ધિ પામેલા કલિયુગના દોષોને કેવી રીતે ટાળવા? તે ઉપાયો મને કહો. વળી યુગો, યુગના ધર્મો તથા પ્રલયનાં અને કલ્પનાં પ્રમાણો કે જે મહાત્મા અને ઇશ્વર એવા કાલમૂર્તિ શ્રીવિષ્ણુની ગતિરૂપ ગણાય છે, તે પણ મને કહો.

શ્રીશુકદેવજી કહે છે — હે રાજા! સત્યયુગમાં ચાર પાયાવાળો ધર્મ પ્રવર્તે છે, અને તે સમયનાં મનુષ્યો તેને ધારણ કરે છે

સત્ય, દયા, તપ અને દાન, આ ચાર વ્યાપક એવા ધર્મના પાયા છે.

સત્યયુગના માણસોની સ્થિતિ—સત્યયુગમાં લોકો બહુ અંતોષી, દયાળુ, સર્વ પ્રાણીઓના મિત્ર, શાંત, અંતરિન્દ્રિયનો નિયંત્રક કરનારા, દુઃખાદિક સહન કરનારા, આત્મારામ, સમદૃષ્ટિવાળા તથા આત્મજ્ઞાનના અભ્યાસી હોય છે.

ત્રેતાયુગના માણસોની સ્થિતિ—ત્રેતાયુગમાં મિથ્યા ભાષણ, હિંસા, અસંતોષ તથા કલેશ, આ ચાર અધર્મના પાયાઓથી ધીરે ધીરે ધર્મના પાયાઓનો એથો ભાગ નાશ પામે છે હે રાજા! ત્રેતાયુગમાં ધણા ખરા લોકો ક્રિયામાં તથા તપમાં નિષ્ઠા વાળા હોય છે, બહુ હિંસા કરનારા હોતા નથી, વિષયલપટ હોતા નથી, ધર્મ, અર્થ અને કામને સેવનારા હોય છે, વેદાધ્યયન કરવામાં ઘણાજ કુશળ હોય છે અને વર્ણોમાં પ્રાક્ષણ ઉત્તમ ગણાય છે.

દ્વાપરયુગનાં માણસોની સ્થિતિ—દ્વાપરયુગમાં હિંસા, અસંતોષ, મિથ્યાભાષણ તથા દ્વેષ, આ ચાર અધર્મના પાયાઓથી, તપ, દયા, સત્ય અને દાન આ ચાર ધર્મના પાયાઓમાંથી ધીરે ધીરે અર્ધ ભાગ નાશ પામે છે. દ્વાપર યુગમાં ધણાખરા લોકો યશસ્વી, મહાગૃહસ્થ, પોતાના સ્વાધ્યાયમાં કુશળ, ધનવાન, કુટુંબી તથા આનંદી હોય છે, અને વર્ણોમાં પ્રાક્ષણ તથા ક્ષત્રિયો ઉત્તમ ગણાય છે.

કલિયુગના માણસોની સ્થિતિ—કલિયુગમાં તો અધર્મોના વૃદ્ધિપામતા પાયાઓ વડે ધર્મનો એક ચતુર્થાંશ બાકી રહે છે અને તે પણ છેવટે ક્ષીણ થઈને નાશ પામે છે. કલિયુગમાં

ઘણા ખરા લોકો લોભી, દુરાચારી, નિર્દય, વૃથા વૈર કરનારા, ભાગ્યહીન તથા અતિ તૃષ્ણાવાળા હોય છે અને વર્ણોમાં યુદ્ધો તથા દાસ લોકો ઉત્તમ ગણાય છે. સત્ત્વ, રજ તથા તમ, આ ત્રણ ગુણો પુરુષોમાં જોવામાં આવે છે અને તે ગુણો કાલની પ્રેરણાથી ચિત્ત વિષે ક્રિયા કરે છે. જ્યારે મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો સત્ત્વગુણમાં સારી રીતે રહે ત્યારે સત્ય યુગ જાણવો, કારણ કે તેને લીધે જ્ઞાનમાં તથા તપમાં રુચિ થાય છે. હે બુદ્ધિમાન ! જ્યારે પ્રાણીઓને મકામ કર્મો ઉપર પ્રેમ થાય ત્યારે રજોગુણની વૃત્તિવાળો ત્રેતાયુગ આવ્યો જાણવો, જ્યારે પ્રાણીઓને લોભ, અસંતોષ, માન, દલ, મત્સર તથા મકામ કર્મોમાં પ્રીતિ થાય ત્યારે રજોગુણ અને તમોગુણ જેમાં મુખ્ય છે એવો દ્વાપર યુગ જાણવો, અને જ્યારે લોકોમાં કપટ, મિથ્યાભાષણ, આલસ્ય, નિદ્રા, હિંસા, દુષ્, શોક, મોહ, લય અને દીનતા થવા માંડે ત્યારે તમોગુણ જેમાં મુખ્ય છે એવો કલિયુગ આવ્યો જાણવો. કલિયુગના લોકો હુદ્રદષ્ટિવાળા, અવ્યય ભાગ્યવાળા, ઘણું ખાનારા, વિષયલંપટ તથા નાણા વિનાના થશે અને સ્ત્રીઓ વ્યભિચારિણી તથા પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તનારી થશે દેશોમાં ચોરનો વધારો થશે, વેદો પાખડીઓથી દૂષિત થશે રાજાઓ પ્રભુનું લક્ષણ કરશે અને બ્રાહ્મણો ઉપર તથા ઉદરનું પોષણ કરવામાં જ પરાયણ થશે. બ્રહ્મચારીઓ સદાચારહીન અને પવિત્રતારહિત થશે, ગૃહસ્થો ભિક્ષા ન આપતા પોતે ભિક્ષા માગશે, તપસ્વી લોકો વનનો ત્યાગ કરીને ગામમાં રહેશે અને સંન્યાસીઓ ધનના લાલચુ થશે. સ્ત્રીઓ નીચી કાયાવાળી, ઘણું ખાનારી, ઘણું છોકરા જાણનારી, લગ્ન વિનાની, નિત્ય કઠોર શબ્દો બોલનારી, ખટું ચોરી કરનારી, અને માહુન કરનારી થશે કપટ કરનારા નીચ વ્યાપારીઓ વ્યાપાર કરશે અને ઝો લોકો આપતકાલ ન આવ્યા છતાં પણ, સત્પુરુષોએ ધિક્કારી કાઢેલી આજીવિકાને

સારી માનશે. ચાકશે પોતાનો ધણી સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છતાં, પણ નિર્ધન હશે તો તેને ત્યાગ કરશે. તેમ ધણી પણ પોતાના કુલપરંપરાનો ચાકર જો દુઃખી સ્થિતિમાં આવી પડશે તો તેને ત્યાગ કરશે અને વસુકી ગયેલી ગાયોનો પણ ત્યાગ કરશે. કલિયુગમાં લોકો પિતા, ભાઈ, મિત્ર, સંબંધીઓ અને જ્ઞાતિબંધુઓનો ત્યાગ કરીને સ્ત્રી સંબંધી સ્નેહજ્વરાખશે તથા સ્ત્રીઓને આધીન થયેલા દીન લોકો, સાળાઓ તથા સાળીઓ સાથેજ સલાહ કરશે. તપસ્વીઓના જેવા વેપથી આજીવિકા કરનારા શુદ્રો દાનાદિકનો પ્રતિગ્રહ કરશે. ધર્મ ન જાણનારા લોકો ઉંચાં આસનો ઉપર બેસીને ધર્મનો ઉપદેશ કરશે. હે રાજા ! પૃથ્વી અન્ન વિનાની થશે, ત્યારે લોકો નિત્ય ઉદાસ રહેશે, દુકાળ અને રાજાના કરોશી પીડા પામશે તથા અનાવૃષ્ટિના ભયથી આતુર થઈ જશે. વળી કલિયુગમાં લોકો વસ્ત્ર, અન્નપાન, શયન, મૈથુન, સ્નાન તથા આભૂષણો વિનાના થઈ પડશે અને પિશાચના જેવા ભયંકર દેખાવના થશે. વળી કલિયુગમાં લોકો એક કોડી જેટલા ધનને માટે પણ લડીને સ્નેહનો ત્યાગ કરશે, પોતાના વહાલા પ્રાણોનો પણ ત્યાગ કરશે તથા પોતાના સંબંધીઓનો પણ નાશ કરશે. મનુષ્યો પોતાનાં વૃદ્ધ માતાપિતાની રક્ષા કરશે નહીં અને શિશુ તથા ઉદરતું પોપણુ કરનારાં હલકાં માતાપિતાઓ સર્વ વિષયોમાં કુશલ એવા પોતાના પુત્રોની પણ રક્ષા કરશે નહીં. હે રાજા ! જગત્ના પરમ ગુરુ તથા ત્રણ લોકના અધિપતિઓ પણ જેમના અરણ્યરવિંદને નમે છે, એવા ભગવાન અચ્યુતની પાખંડથી ભિન્ન ભતવાળા મનુષ્યો ધણું કરીને કલિયુગમાં પૂજા કરશે નહીં. પુરુષ મરણસમયે આતુર દશામાં આવતી વેળા, પડતી વેળા, ઠંસ ખાતી વેળા અથવા તો પરાધીન દશામાં જો ભગવાનનું નામ લે તો, તે કર્મરૂપી બંધનમાંથી છૂટો થઈને ઉત્તમ ગતિને પામે છે, પરંતુ કલિયુગમાં લોકો આવી ઉત્તમ ગતિ આપનારા

લગવાનની પૂજા કરશે નહીં. હવે હું તમને કલિયુગના દોષો દૂર કરવાનો ઉપાય કહું છું.

લગવદ્ભક્તિમહિમા.

લગવાન શ્રીપુરુષોત્તમ મનમાં વાસ કરવાથી કલિયુગને લીધે થયેલા અને દ્રવ્ય, દેશ તથા ચિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોના મર્વ દોષોને હરે છે. લગવાનનું નામ સાંભળવાથી, કીર્તન કરવાથી, પૂજા કરવાથી અથવા તો આદર આપવાથી પણ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં રહેલા લગવાન તેમનાં ઠશ હજાર જન્મનાં પાપને ટાળે છે જેમ સુવર્ણમાં રહેલો અગ્નિ પાતુના સંબંધથી થયેલી કાળાશ વિગેરે દોષને ટાળે છે, તેમ હૃદયમાં રહેલા લગવાન પણ યોગીઓની અશુભ વાસના ટાળે છે. લગવાન એવા અનંત શ્રીહરિ હૃદયમાં રહેવાથી જે પ્રમાણે મનુષ્યનો અંતઃગત્તા અત્યંત શુદ્ધ થાય છે, તે પ્રમાણે ઉપાસના, તપ, બ્રાહ્મચાર્ય, મૈત્રી, તીર્થસ્નાન, વ્રત, દાન અથવા તો જપ કરવાથી પણ અંતઃગત્તા અત્યંત શુદ્ધ થનો નથી માટે હે રાજા ! હવે તમે મરવાની તૈયારીમાં છો, તેથી તમે માવધાન થઈને સર્વ રીતે લગવાનને હૃદયમાં ધારણ કરો, કારણ કે જેથી તમે પરમ ગતિ પામે હે રાજા ! મરવાની તૈયારીમાં જે હોય, તેણે લગવાન પરમેશ્વરનું ધ્યાન કરવું, એટલે સર્વના આત્મા અને સર્વના આશ્રય એવા લગવાન તેને પોતાનું સ્વરૂપ આપે છે. હે રાજા ! દોષના ભંડારરૂપ કલિયુગમાં એક મોટો ગુણ છે, તે એ છે કે શ્રીકૃષ્ણનું કીર્તન કરવાથીજ મનુષ્ય સર્વ બંધનોમાંથી છૂટો થઈને પરમપદને પામે છે. સત્યયુગમાં વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવાથી જે ફળ થાય છે, અને ત્રેતાયુગમાં યજ્ઞોવટે યજ્ઞ કરવાથી જે ફળ થાય છે, તેજ ફળ કલિયુગમાં શ્રીહરિનું કીર્તન કરવાથી થાય છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૮ મો.

અજગરમુનિની કથા, (૭-૧૩).

નારદ ડાચઃ—

તં શયાનં ધરોપસ્યે કાવેર્યાં સહ્યસાનુનિ ।

રજસ્વલૈસ્તનૂદૈર્શૈર્નિગૂઢામલતેજસમ્ ॥ ૧૨ ॥

નારદજી કહે છે:—લગવાનના પ્રિયલક્ષ્મી પ્રહ્લાદ લોકોની રીતભાત જાણવા માટે કેટલાએક કાર્યભારીઓને સાથે લઈને લોકોમાં ફરતા હતા; તેમણે કાવેરી નદીના તીર ઉપર આવેલા સહ્યાદ્રિ પર્વતના શિખર ઉપર એક અવધૂત યોગીને ધરણી ઉપર સૂતેલા દીઠા. તેમનું ઉચ્ચવલ્લ તેજ પૃથ્વી ઉપર સૂવાથી ધૂળ મંચ થયેલા શરીરવડે ઢંકાઈ ગયું હતું. કર્મ, આકૃતિ, વાણી કે વર્ણાશ્રમ વિગેરેનાં ચિન્હો ઉપરથી, ‘તે આ હશે કે નહીં હોય’ એમ કોઈ મનુષ્યો તેમને યોગીની શક્તિ ન હતાં. મહા-લગવલક્ષ્મી પ્રહ્લાદ તે યોગીને નમસ્કાર કરી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે તેમની પૂજા કરી, તેમનાં ચરણમાં મસ્તક મૂકીને જ્ઞાનની ઇચ્છાથી તેમને આ પ્રમાણે પૂછવા લાગ્યા:—

પ્રહ્લાદજી પૂછે છે:—“ઉદમી અને લોગ લોગવનારા મનુષ્યની પેઠે તમે સ્થૂલ કાયા ધારણ કરો છો. ઉદમી પુરુષોને ધન મળે છે, અને ધનવંતો આ લોકમાં નાના પ્રકારના લોગો લોગવે છે અને તેથી લોગ લોગવનારાઓનું જ શરીર ખરેખર પુષ્ટ હોય છે, બીજાઓનું શરીર પુષ્ટ હોતું નથી. હે મહાશય ! આપ ઉદમ કરતા નથી, સૂતા રહો છો અને બેનાથી લોગ-

વૈભવ મળે છે, તે ધન તો તમારી પાસે નથી, તો હે બ્રહ્મ-
દેવ ! લોગ લોગવ્યા વિના પણ તમારો આ દેહ શાથી પુટ
થયો છે ? તે કારણે જો કહેવા યોગ્ય હોય તો મને કહો. તમે
વિદ્વાન્ છો, સર્વ કરવા સમર્થ છો, નિપુણ બુદ્ધિવાળા છો, વિચિત્ર
વાતોથી લોકોને રંજન કરનારા છો, સમદષ્ટિવાળા છો અને
લોકો કર્મ કરે છે, તે જુવો છો, છતાં પણ ઉદ્ધમ ન કરતાં
શાંત રહો છો. ”

નારદ કહે છે:—દૈત્યના રાજ પ્રહ્લાદે આ પ્રમાણે મહામુ-
નિને પ્રશ્ન કર્યો, એટલે તેની વાણીરૂપી અમૃતને આધીન થઇ
ગયેલા મુનિએ મુખ મલકાવી તેના પ્રત્યે આપ્રમાણે કહ્યું.

બ્રાહ્મણ કહે છે:—“ હે દૈત્યરાજ ! આર્ય લોકોમાં માન પામેલા
તમે મનુષ્યોને આ લોકમાં પ્રવૃત્તિ તથા નિવૃત્તિથી કયાં સ્થાનો
મળે છે, તે સર્વ આત્મજ્ઞાનવડે જાણો છો, કારણે ભગવાન્ નારા-
યણદેવ, શુદ્ધ ભક્તિથી તમારા હૃદયમાં વિરાજે છે અને સૂર્ય
જેમ અંધારાનો નાશ કરે છે, તેમ તે કેવળ ભક્તિથી અજ્ઞાનને
નાશ કરે છે. તથાપિ હે રાજ ! હું સાંભળ્યા પ્રમાણે તમારા
પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપું છું. જેઓ પોતાનાં અંતઃકરણને શુદ્ધ
કરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે આપની સંલાવના કરવી
જોઈએ. સંસારના જન્મ-મરણરૂપી પ્રવાહને વહેનારી તૃણા કે,
જે પેટ પૂગતી કામનાઓથી પણ ધરાતી નથી, તે તૃણાએ મારી
પામે નાના પ્રકારનાં કર્મો કરાવી મને અનેક યોનિમાં વારા
ફરતી નાંખ્યો છે. તે હું કર્મોવડે ભટકતો ભટકતો દૈવેચ્છાથી
આ લોકમાં આ મનુષ્યદેહમાં આવ્યો છું કે, જે મનુષ્યદેહ પુણ્ય
કરવાથી સ્વર્ગ આપે છે, પાપ કરવાથી નીચ યોનિ આપે છે,
પુણ્યપાપના મિશ્રપણાથી મનુષ્યયોનિમાં જન્મ આપે છે અને

નિવૃત્તિપણથી મોક્ષ આપે છે. સ્ત્રીપુરુષો મનુષ્યાવતાગ્રમાં પણ સુખ મેળવવા માટે તથા દુઃખ દૂર કરવા માટે અનેક ઉપાયો કરે છે, તો પણ તેઓને તેઓની ધારણાથી ઉદ્ધતુ ફળ મળે છે, તે બદલે હું નિવૃત્તિમાર્ગને એવું છું સુખ એ આ જીવનુ સ્વરૂપ છે અને સર્વ ક્રિયાઓ બંધ પડ્યા પછી તે પોતાની મેળેજ પ્રકાશે છે. 'લોગો મનોરથોથી કલ્પેલા છે અને નાશવત છે,' એમ બાણીને હું નિરુદ્ધમી જેમી રહું છું અને પ્રાગ્બદ્ધને લીધે મળતા લોગો લોગવુ છું પોતાનો સુખરૂપ પુરુષાર્થ પોતાને વિષેજ છે અને દ્વૈત પદાર્થ પણ મિથ્યા છે, છતાં પણ પુરુષ તેને વિસરી જઈને સસારના ભયકર પ્રવાહમાં પડે છે જેમ કોઈ અજાણ્યો મનુષ્ય સેવાળથી ઢકાયલા ખરા પાણીને છોડી દઈને, પાણી પીવાની ઇચ્છાથી ઝાઝવાના પાણી તરફ દોડે છે, તેમ 'પોતાનાં સ્વરૂપ વિના બીજે ઠેકાણે સુખ છે,' આમ બાણુનારો અસાની પુરુષ ખરા સુખને છોડીને વિષયો તરફ દોડે છે ભાગ્યહીન પુરુષો દેવાધીન દેહાદિક પદાર્થોથી સુખ મેળવવાની તથા દુઃખ દૂર કરવાની ઇચ્છાથી, જે જે ક્રિયાઓ કરે છે તે તે સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક તથા આધિદૈવિક દુઃખોથી કોઈપણ દિવ્ય નહિ છૂટનારા અને મરણ-ધર્મવાળા પ્રાણીને મહાકષ્ટથી કોઈ વખત કદાચ ધન કે સુખ મળે, તો પણ તેનાથી શું? હું તો ધનવંતોને પણ દુઃખ દેખું છું, કારણ કે તેઓ લોભીયા હોય છે, મનને વશ હોય છે, ભયને લીધે રાત્રે તેઓને નિદ્રા આવતી નથી અને તેઓ દિવસે પુત્રાદિકની મર્વની શકા રાગે છે પ્રાણુવાળાને તથા ધનવાળાને રાજથી, ચોરથી, શત્રુથી, પોતાના મનુષ્યોથી, પશુથી, પક્ષીઓથી, યાચકોથી, કાળથી તથા પોતાથી પણ નિત્ય ભય રહે છે મનુષ્યોને જેની તૃષ્ણાથી શોક, મોહ, ભય, ક્રોધ, પ્રીતિ, દીનતા તથા પરિશ્રમ વિગેરે થાય છે, તે પ્રાણુ અને ધનની તૃષ્ણાનો વિદ્વાનોએ ત્યાગ કરવો

જોઈએ. આ લોકમા મધમાખી તથા અજગર, એ જે અમારા મોટા ગુરુ છે એના ઉપદેશથી અમે વૈરાગ્યને તથા સતોષને પામીએ છીએ હું મધમાખી પાસેથી સર્વ વિષયોમાં વૈરાગ્ય રાખવાનું શિખ્યો છું મધમાખી મહા હુબથી મધ એકદું કરે છે, તે મધ બીજા લોકો જેમ મધમાખીને ઉડાડીને છીનવી લે છે તેમ મનુષ્ય પણ એક મનુષ્યે મહાકષ્ટથી જે ધન મેળવ્યું હોય તે ધનને તેના મેળવનારાને મારી નાખીને હરી જાય છે. હું કંઈ પણ કામકાજ કરતો નથી અને દૈવેચ્છાથી જે કંઈ મળે છે, તેટલાથી સતોષ માનું છું જો મળતું નથી તો હું બલશાળી અજગર પેઠે ઘણા દિવસો સૂધી સૂઈ રહું છું. કોઈ દિવસે થોડું તો કોઈ દિવસે વધારે, કોઈ દિવસે સ્વાદવાળું તો કોઈ દિવસે સ્વાદ વિનાનું, કોઈ દિવસે ઘણું શુણ્ણવાળું, તો કોઈ દિવસે શુણ્ણ વિનાનું અન્ન આઈને દેહનું ચોષણું કરું છું કોઈ દિવસે શ્રદ્ધાથી મળે છે તો કોઈ દિવસે અપમાનથી પણ મળે છે, તે પ્રમાણે મળતા અન્નને ખાઈ લઉં છું, અને લોજન કર્યા પછી દૈવેચ્છા પ્રમાણે દિવસે અને રાતે હરકોઈ સ્થાનમા પડ્યો રહું છું. પ્રારબ્ધ કર્મનો ઉપલોગ કરનારો અને જે મલે તે ઉપર સતોષ રાખનારો હું રેશમી, સુતરાઉ, ચામડાં, ચિથરાં, વઢકલ અથવા તો બીજા પણ જે કંઈ વસ્ત્ર મળે છે, તેનાથી અંગ ઢાકું છું કોઈ વખતે ધરતી ઉપર ખડ, પાદડા, પત્થર કે રાખ ઉપર સૂઈ રહું છું કોઈવાર પરની ઇચ્છાથી મહેલમા પલંગ ઉપર બીછાવેલી તળાઈ ઉપર સૂઉં છું. કોઈવેળા નાહી, શરીર ઉપર ચદનનો લેપ કરી, મારા સારા વસ્ત્રો અને આભૂષણો પહેરી, રથમા, હાથી ઉપર ઢે થોડા ઉપર એસીને ફરવા નિકળું છું અને કોઈ વેળા વૃક્ષની પેઠે નાગોજા ફર્યા કરું છું પરસ્પર ઉલટા સ્વભાવવાળા લોકોની હું નિદા કરતો નથી, તેમ તેમની સ્તુતિ પણ કરતો નથી. હું તો માત્ર સર્વનું કલ્યાણ થાય અને સર્વની

પરમાત્મામાં એકતા થાય, એવી ઇચ્છા રાખું છું. સત્યસ્વરૂપ જાણુ-
નારા મુનિએ ભેદને મનોવૃત્તિમાં હોમવો, મનોવૃત્તિને પદાર્થોના
વિભ્રમવાળા મનમાં હોમવી, મનને અહંકારમાં હોમવું, અહંકારને
મહત્ત્વદ્વારા માયામાં હોમવો, અને તે માયાને સ્વસ્વરૂપના અનુ-
ભવમાં હોમવી અને પછી એ જ્ઞાની એવા મુનિએ સર્વ ક્રિયાનો ત્યાગ
કરી પોતાના અનુભવવડે સ્વસ્વરૂપમાં રહીને સર્વથી વિરામ પામવું.
મારું આચરણ આ રીતે અત્યંત શુભ તથા લોક અને શાસ્ત્રથી
વિરોધ છે, તો પણ આપ ભગવાનના પ્રિય ભક્ત છે, તેથીજ મેં તમારી
આગળ એ વર્ણવી બતાવ્યું છે.

ઇતિ વૈરાગ્યપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૮ મો સંપૂર્ણ.

ભક્તિપ્રકરણ.

અધ્યાય ૧ લો.

મુમુક્ષુને ઉપદેશ. (૧૧-૧૦).

શ્રીભગવાનુવાચ:—

મયોદિતેષ્વવહિત સ્વધર્મેષુ મદાશ્રય ।

વર્ણોશ્રમકુલ્લાચારમકામાત્મા સમાચરેત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાનુ જોડ્યા - મુમુક્ષુએ મે પંચરાત્રાદિક શાસ્ત્રોમાં કહેલા વૈષ્ણવના ધર્મોમાં સાવધાન રહીને, મારો આશ્રય કરીને, તે ધર્મોમાં વિરોધ આવે નહીં તેમ વર્ણના અને આશ્રમના આચારો પાળવા શુદ્ધ અંત કરણવાળા પુરુષે વિષયોમાં લેઓનું મન લાગી રહેલું છે એવા દેહધારીઓ. વિષયોને મત્ત્ય માનીને જે જે કાર્યોનો આરંભ કરે છે, તેમને તે તે કાર્યોમાં વિપરીત ફળ થાય છે, તે જોયા કરવાં, કે જેને લીધે નિષ્કામપણું મળે ઇદ્રિયોદ્ધી જે જે વિષયો જાણવામાં આવે, તે તે વિષયો મિથ્યા છે, કાચા કે તેઓ અનેક પ્રકારના હોય છે જે જે પદાર્થો અનેક હોય છે તે તે પદાર્થો નાશવંત હોય છે દૃષ્ટાન્તમાં જેમ મનથી ઉત્પન્ન થતાં સ્વપ્નો અને મનોગદ્યો અનેક પ્રકારનાં હોવાથી મિથ્યા છે; આવાં અનુમાનો કંઘવાથી પણ નિષ્કામપણું થાય છે. મારી ભક્તિમાં પગથણ

રહેનારા પુરુષે સકામ? કર્મો ત્યાગ કરવાં અને નિષ્કામ એવાં નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કર્મોજ કરવાં, અને આત્મતત્ત્વમા બરાબર રીતે પ્રવૃત્તિ થયા પછી તે નિત્ય અને નૈમિત્તિક? કર્મોના પણ આદર કરવો નહીં. વળી મારામા પરાયણ થયેલા પુરુષે નિત્ય અદ્વિત્તિયક યમો આદરથી સેવવા અને આત્મજ્ઞાનમા વિશેષ આવે નહીં તેમ સ્નાનાદિક નિયમો પણ યાળવા તથા મને જાણનારા, મારાફર તથા શાંત શુભવાળા શુભની ઉપામના કરવી. શુભેવા કરનારા પુરુષે સરળ રહેવું, મત્સરનો ત્યાગ કરવો, આજસનો ત્યાગ કરવો, શ્રીપુત્રાદિક ઉપર મમતા રાખવી નહીં, શુભ ઉપર ગાઢ પ્રેમ રાખવો, વ્યગ્રતાથી દૂર રહેવું, મંત્ર વગુ જાણવાની ઇચ્છા ગળવી, ઇર્ષ્યા રાખવી નહીં, વ્યર્થ ખોલવું નહીં, શ્રી, મંતાન, ઘર, ક્ષેત્ર, કુટુંબી તથા ધન વિગેરેમા ઉદાસીન રહેવું તથા એવો વિચાર કરવો કે, “ સર્વ શરીરમાં આત્મા એક હોવાથી મર્વને પોતાના શ્રીપુત્રાદિકથી જે સુખ મળે છે, તે સુખ મનેજ મળે છે. માટે મારા શ્રીપુત્રાદિક ઉપર મારે શામાટે મમતા રાખવી ? ” આવો વિચાર

૧ કર્મજ વુદ્ધિયુક્તા હિ ફલ ત્યક્તવા મનીષિણ ।

જન્મવધવિનિર્મુક્તા પદ ગન્ધત્યનામયમ્ ॥

અર્થ:—સારી બુદ્ધિવાળા માની લોકા, કર્મવાળા ફળોની ઇચ્છા છોડી જન્મમરણના ફેરામાંથી છુટવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેમાંથી મુક્ત થઈને ઉપદ્રવરહિત શ્રેષ્ઠ એવા મોક્ષપદને મેળવે છે
ગીતા

૨ મોક્ષાર્થો ન પ્રપત્તૈત તત્ર વામ્યાનિવિદ્યયો ।

નિત્યનૈમિત્તિકે કુર્યાત્ પ્રત્યવાયજિહાસયા ॥

અર્થ:—મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છાવાળાએ સકામ અને નિર્ગેધ કર્મો કરવા પ્રવૃત્ત થવું નહીં, પણ પ્રત્યવાય ન થાય માટે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરતા રહેવું
સ્મૃતિ.

કરીને સ્ત્રીપુત્રાદિક ઉપર ઉદાસીન રહેવું અને શુરુસેવા કરવી.
 “ જેમ બાળવાનાં કાષ્ઠોથી તેને બાળનારો અગ્નિ જૂદો છે, તેમ સ્થૂલ
 તથા સૂક્ષ્મ દશ્ય દેહથી તેનો દ્રષ્ટા આત્મા જૂદો છે, તથા જેમ
 પ્રકાશ્ય એવાં કાષ્ઠોથી તેનો પ્રકાશ કરનારો અગ્નિ જૂદો છે, તેમ
 જડ એવા સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ દેહથી તેને જણાવનારો સ્વયંપ્રકાશ
 આત્મા પણ જૂદો છે. ” આવા વિચારોથી આત્માને દેહાદિકથી જૂદો
 જાણવો, કે જેના જ્ઞાનથી સ્ત્રીપુત્રાદિક ઉપરની મમતા મટીને ઉદાસીન
 પાછું રહે. “ જેમ લાકડામાં અદર પેઠેલો અગ્નિ લાકડાને લીધે
 નાશ પામે છે, ઉત્પન્ન થાય છે, નાનો દેખાય છે, મોટો દેખાય છે,
 તથા અનેક પ્રકારનો લાગે છે, પરંતુ તે સર્વ ગુણો પોતાથી થયેલા
 નથી, તે પ્રમાણેજ દેહની અદર રહેલો આત્મા પણ દેહને લીધેજ
 અનિત્યતા આદિક દેહના ગુણોને અનુભવે છે, પરંતુ તેના પોતાના
 તે ગુણો નથી; આત્મા નિત્ય, અનાદિ, સુક્ત તથા એક છે, ત્યારે
 દેહ નાશવંત, ઉત્પન્ન થયેલો, બદ્ધ અને અનેક છે, માટે આત્મા
 દેહથી જૂદો છે. અગ્નિને તો કાષ્ઠની સાથે સંબંધ હોવાથી કાષ્ઠના
 ધર્મો પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ આત્મા તો અસંગ હોવાથી તેને દેહ
 અથવા તો દેહના ધર્મ સાથે કેમ સંબંધ થટે ? અને સંબંધ
 થયો હોય તો તે સંબંધની નિવૃત્તિ કેમ થઈ શકે ? ” આવી કેટલા-
 એક શંકા કરશે, પરંતુ તે શંકા નિર્મૂળ છે, કારણ કે આ સ્થૂલ
 સૂક્ષ્મ દેહ ઇશ્વરને આધીન રહેનારા માયાના ગુણોથી રચાયેલો છે,
 તે દેહને વિષે ‘ હુ ’ પદને લીધે જીવને સંચાર થયેલો છે, તે
 આત્મવિદ્યાથી એટલે સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનથી મટે છે. એટલા માટે
 કાર્યકારણના અમુદાયરૂપ દેહમા રહેલા, નિર્વિશેષ તથા પર

૧ દેહાન્તમણ્ડિત પાપ ન તદ્દેવ્યવકોટિમિ ॥

અર્થ.—જડ દેહજ આત્મા છે એવી બુદ્ધિ થતા રૂપી જે પાપ છે તે
 કાઠી ગોહત્યાના પાપથી પણ અધિક પાપ છે.

એવા આત્માને જાણવાની ઇચ્છાથી મારી રીતે જાણીને આ દેહ-
દિકમાં થયેલી સત્ય બુદ્ધિનો સ્થૂલભૂતમ વસ્તુના વિચારથી ત્યાગ
કરવો. ઉપનિષદમાં ગુરુને નીચલી અરણી કહેલી છે અને શિષ્યને
ઉપરની અરણી કહેલી છે, અને ઉપદેશરૂપી મધ્યના મથન કરવાના
કાંઠમાંથી બ્રહ્મવિદ્યારૂપી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અગ્નિ પરમ
સુખ આપે છે. કુશલ ગુરુએ શિષ્યને અર્પણ કરેલી અને કુશલ
શિષ્યે અંપાદન કરેલી એ બ્રહ્મવિદ્યા અત્યંત પવિત્ર છે. તે બ્રહ્મ-
વિદ્યા ગુણોના કાર્યરૂપ સંસારનો તથા જોઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું
આ જગત્ જીવને સંસારમાં જન્મમરણ કળવે છે, તે ગુણોને
પણુ ખાળી નાંખીને લોકડાં વિનાના અગ્નિની પેઠે પોતે પણુ શાંત
થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે કાર્ય, કારણ અને વિદ્યાનો અંતરાય ન
રહેવાથી જીવ સાક્ષાત્ પરમાત્મરૂપ થઈ જાય છે.

ઇતિ લક્ષ્મીપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧ લો સંપૂર્ણ.

૧ ગુર્મ્મદ્વા ગુરુર્વિષ્ણુર્મુદ્દેવો મહેશ્વરઃ ॥

અર્થ:—ગુરુજ બ્રહ્મા, ગુરુજ વિષ્ણુ અને ગુરુજ મહેશ્વર છે.

સૂત્રગીતા.

અધ્યાય ૭ નો

મદ્ગુરુનો આશ્રય કેમ કરવો ? (૧૦ ૮૭)

શ્રવત્ય ઝણુ—

વિવિતહરીકયાયુભિરદાન્તમનસ્તુરણ ।

યદ્દહ ચતતિ ચતુમતિલોલમુપાયચિદ્ ॥

વ્યસનશતાવિતા સમવહાય ગુરોઝરણ ।

ચણિજ દ્વાજ સત્યવૃત્તવર્ણધરા જલધો ॥ ૨૦ ॥

“ પરમાત્માના નવરૂપને જાણવા માટે જિજ્ઞાસુએ પોતાની પાસે કંઈ ન હોય તો યદ્દહાકાંઠ પણ હાથમા લઈને, બ્રહ્માનિષ્ઠ વેદવેત્તા ગુરુની^૧ પાસે જવું, ’ કાણુ કે “ આચાર્યવાગો^૨ પુરુષ પરબ્રહ્મને જાણે છે ’ ઇત્યાદિ શ્રુતિવચનાનુભાવ શ્રુતિઓ મદ્ગુરુનો આશ્રય કરવા માટે કહેલી સ્તુતિ કરે છે

શ્રુતિઓ મહે છે—હે જન્મરહિત ધર્મરૂપ ! જે પુરુષો ગુરુના ચણુનો આશ્રય લીધા વિના ઇદ્રિયો અને પ્રાણને છૂતનાન થોગીધી વશ થઈ શકે નહીં તેવા મનરૂપી ધોરને વશ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ પોતાના ઉપાયોમા સુઝાઈ જઈને નેકટો દુષોધી વ્યાકુલ થઈ પડે છે અને વાણીઆઓ

૧ તદ્વિજ્ઞાનાયં સ ગુરુમેવાભગચ્છન્મમિત્પાણિ ધર્મપ્રિય વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥

અર્થ—બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની દેખાવાળા પરો હાથમા સમિધુ લઈને પશુ વેદને જાણનાર બ્રહ્માનિષ્ઠ ગુરુને શરણે જવું શ્રુતિ

૨ આચાર્યવાન્ પુરુષો વદઃ । આચાર્યવાગો પુરુષ પરબ્રહ્મને જાણે છે

જેમ મસુદ્રમાં ખારવાનો આશ્રય ન કરવાથી અત્યંત દુઃખ પામે છે, તેમજ તેઓ પણ આ જન્મમરણરૂપી સંસારસિંધુમાં અત્યંત દુઃખ પામે છે

તમારી સેવા કરનારા લક્ષ્મણનોને મર્વ સુખોના અધ્યાનરૂપ એવા આપ પરમાનંદ આત્માના લાલ થયા પછી, પોતાના કુટુંબીઓ, પુત્ર, દેહ, ધન, ઘર, પૃથ્વી, પ્રાણ અને રથો વિગેરે અતિ તુચ્છ એવાં સુખસાધનો શા ઉપયોગમાં આવે છે ? કાંઈ પણ ઉપયોગમાં આવતાં નથી પરંતુ પરમાર્થસુખને ન બાંધનારા અને તેને લીધેજ અંતિ સાથે ગ્રહીને ગતિસુખમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા પુરુષોને પોતાની મેળેજ નાશ થનારા સાગ્ર વિનાના આ સંસારમાં પોતાના કુટુંબી વિગેરે કયો પદાર્થ સુખ આપે છે ? કોઈ પણ આપતો નથી, અર્થાત્ 'સ્વજનાદિકતુ સુખ નાશવત અને નિમાગ્ર હોવાથી પરિણામે દુઃખદાયી છે' આમ સમજીને તમારું લજન કરવું યોગ્ય છે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ગુરુના ઉપદેશથી આત્મ તત્ત્વ જાણીને માગસારના વિવેક વડે મર્વ વસ્તુ ઉપર વૈગમ્ય માનીને મહાત્મા પુરુષોના સગથી તેજ પરબ્રહ્મને સારી રીતે યુક્તિઓ પૂર્વક મનમાં ધારણ કરવા માટે તે મુનિઓ તીર્થોમાં ફરે છે.

જેઓ મદરહિત છે, જેઓના અત કરણમાં આપના ચગ્ણાગ્નિદ્ધ બિગળે છે તથા જેઓના ચગ્ણુનું જલ મનુષ્યોના પાતકોને નાશ કરે છે, એવા ઋષિલોકો પણ સત્સંગ

૧ સત્સંગત્વે નિઃસંગત્વ નિઃસંગત્વે નિર્મોહત્વમ્ ।

નિર્મોહત્વે નિશ્ચલત્ત્વ નિશ્ચલત્ત્વે જીવન્મુક્ત ॥

આચાર્ય.

અર્થ માટે ૬૦ મા પૈજલી નોટ જુઓ

માટે પૃથ્વી ઉપર પુણ્યકારક ઘણા તીર્થોને તથા ભગવાનનાં મંદિરોને અને ભગવાનના પવિત્ર ક્ષેત્રોને નેવે છે, પરંતુ પુરુષોના વિવેક, ઐર્ય, ક્ષમા, દયા, શાંતિ વિગેરેનો નાશ કરનારા ઘરોને સેવતા નથી હે પ્રભો ! જે ઋષિઓ નિત્ય, સુખચરણ અને આત્મરૂપ જે તમે, તેને વિષે એકવાર પણ મનને ધારણ કરે છે, તેઓ પણ વિવેકાદિકનો નાશ કરનારા ઘરનું સેવન કરતા નથી, ત્યારે મહા સમર્થ ઋષિઓ તો કેમજ ઘરનું નેવન કરે ? માટેજ મનુષ્યે સદ્ગુરોનો આશ્રય કરી પરમાનંદરૂપ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવા

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૨ ને મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ ને.

સદ્ગુરુ પાસેથી શુ શિખ્યું ? (૧૧-૩)

પ્રશ્ન ઉત્તર—

તસ્માદ્ગુર પ્રપચેત સિદ્ધાસુ શ્રેય ઉત્તમમ્ ॥

શામ્દે પરે ચ નિષ્ણાત બ્રહ્મણ્યુપદમાશ્રયમ્ ॥ ૨૧ ॥

યોગેશ્વર પ્રબુદ્ધ કહે છે -ઉત્તમ પ્રતિનુ કલ્યાણ કેમ થાય ? તે બાળવાળી ઇચ્છાવાળા પુરુષે વેદમા નિપુણ હોવાથી સશય યગનારા તથા અપરોક્ષાનુભવ કરવાથી શિષ્યોના મનમા પોતાનો ઉપદેશ દૃઢ રીતે બેનાડનારા અને અગાધ શાંતિવાળા ગુરુને

શબ્દો જવું અને શુરુ ઉપગ્ર આત્મસાવની અને ઇષ્ટદેવની^૧ સાવના કરીને નિષ્કપટ ભક્તિથી તેમની પાસેથી ભગવદ્ભગો^૨ શિખવા, કે જે ધર્મોથી આત્મરૂપ તથા ભક્તોને પોતાનું સ્વરૂપ આપનારા ભગવાન પ્રમત્ત થાય છે પ્રથમ મનમાં સર્વ વિષયો ઉપગ્ર વેગવ્ય સાવવો, સાધુ પુરુષોનો સમાગમ-સંગ કરવો, પોતાનાથી હીન પ્રાણી ઉપગ્ર દયા કરવી, સમાનની સાથે મિત્રતા કરવી, ઉત્તમોની આગળ નમ્રતા ગળવી, માટી અને જલ વિગેરેથી શરીરની પવિત્રતા ગળવી, મરણતા આદિથી મનની પવિત્રતા ગળવી, સ્વધર્મનું આચરણ કરવું, ક્ષમા, વૃથા ભાષણનો ત્યાગ, વેદપાઠ વિગેરે, સંગતતા, ઋતુસમયે પોતાની સ્ત્રીસાથે સમાગમ, બ્રહ્મચર્ય, પ્રાણિમાનનો અદ્રોહ, અને મુખદુષ્પ અને ટાઢતડકાથી હર્ષ શોકરહિત થતા શિખવું ‘સર્વ પદાર્થોમા સત્ તથા ચિત્તરૂપે આત્મા રહેલો છે,’ આવો વિચાર કરતા શિખવું ‘ઇશ્વર તેઓમા નિયતા રૂપે રહેલા છે,’ આવો વિચાર કરતા શિખવું એકાત્મા રહેવાની દેવ પાળવી, ધન આદિકતુ અભિમાન છોડી દેવું, એકાત્મચળમા પડેલા ચીથરા અથવા તો શુદ્ધ વસ્ત્ર વસ્ત્ર પહેરવા, અને જે કંઈ મળે તેટલા ઉપગ્ર મતોય ગળવો ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરનારા શાસ્ત્રા ઉપગ્ર શ્રદ્ધા ગળવી, ધીન શાસ્ત્રોની નિંદા કરવી નહીં, પ્રાણાયામથી મનને દંડ આપવો, મૌનથી વાણીને દંડ આપવો તથા યથાર્થ ભાષણ કરવાની, અત કરણનો નિઝરુ કરવાની અને

૧ યસ્ય દેવે પરા ભક્તિર્યયા દેવે તયા શુરી ।

અર્થ —જો પ્રમાણે પરમેશ્વર પ્રત્યે ભક્તિ હોય છે તે પ્રમાણે શુરુ પ્રત્યે ભક્તિ રાખવી શુરંગીતા

૨ નૈવા તર્કજ મતિહાવનેયા પ્રોક્તાઽન્યેનૈવ સ્નાનાય પ્રેઠ ॥

અર્થ —મહાશુન તક વિતર્ક કરવાથી પ્રાપ્ત થવું નથી પણ શુરુએ ઉપદેશ કરવાથી તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે શ્રુતિ

ઇન્દ્રિયોનો પણ નિવૃત્ત કરવાની ટેવ ગળવી અદ્ભુત કર્મો કરનાર
 શ્રીહરિના જન્મ, કર્મ તથા શુભો સાલણવા તેમનું કીર્તન કરવું,
 તેમનું ધ્યાન કરવું તથા લગવાનું નિમિત્તે જ નર્વ કર્મ કરવા
 યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, સદાચાર, ગ્રંથ, પુષ્પાદિ ચોતાના પ્રિય
 પદાર્થો અને સ્ત્રી, પુત્ર, ઘર તથા પ્રાણુ-એ નર્વ દાનપણાથી ઇન્દ્રિયોને
 અર્પણ કરતા શીખવું આ રીતે લગવાનું જ લેઓના આત્મા તથા
 નવામી છે એવા મનુષ્યો ઉપર નેહું કરવો, ન્યાયર જ ગમની
 સેવા કરવી, મનુષ્યોમા પણ નવધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોની વિશેષ સેવા
 કરવી અને તે કરતા પણ વૈષ્ણવ જનની અધિક સેવા કરવી
 પરસ્પરમા લગવાનું પવિત્ર યશની કથા કરવી, યથોવર્ણનથી
 મનને ન જન કરવું, તેમ જ પરસ્પર સુખની તથા દુઃખની નિવૃત્તિ
 પણ કરી લેવી આ પ્રમાણે વર્તનાર તથા પાપના પુજનો નાશ
 કરનાર લગવાનું નમરણ કરનાર તથા કરાવનાર ભક્તોના શરીરમા
 નાધનભક્તિથી પ્રેમવશણા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ભક્તિથી
 ભક્તોના શરીરમા રોમાચ ઉભા થાય છે વળી આવા અવોકિક
 ભક્તો કોઈવેળા લગવાનું નમરણ કરતા રહે છે, કોઈવેળા હસે
 છે, કોઈવેળા પ્રનત થાય છે, કોઈવેળા પરસ્પર વાનો કરે છે,
 કોઈવેળા નાચે છે, કોઈવેળા ગાય છે કોઈવેળા લગવાનું
 વીજાનુ અનુકરણ કરે છે અને કોઈવેળા તદાકાર થવાથી શાત થઈને
 મૌન ધારણ કરે છે આ રીતે લગવાનું ધર્મો શિખતો તથા
 નારાયણમા પરાયણ રહેતો પુરુષ લગવાનું ધર્મોથી ઉત્પન્ન થયેલી
 ભક્તિના પ્રભાવથી દુસ્તર એવી માયાને પણ પરિશ્રમ વિના
 તની જાય છે

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૩ ને નવમું

અધ્યાય ૪ થો.

હરિભક્તિ વિના જીવનની નિષ્ફળતા. (૨-૩).

શાંતક ઉવાચ:—

एतच्छुश्रूषतां विद्वत्सूत गोर्हसि भाषितुम् ॥

कथा हरिकथोद्वर्काः सतां स्युः सदसि ध्रुवम् ॥ २४ ॥

શાંતક કહે છે:—હે વિદ્વન્ સૂત ! સાંભળવાની ઇચ્છાવાળા અમને તમે કહેવાને યોગ્ય છો, કારણ કે સત્પુરુષોની ત્રણામાં પરિણામે જેમાં ભગવાનની કથાઓ હોય એવી કથાઓજ અવશ્ય થાય છે. તે પાંડવના પૌત્ર મહારથી પરીક્ષિત રાજા મોટા ભગવદ્-ભક્ત હતા, જેણે બાલક અવસ્થામાં ગમકડાંઓ સાથે રમતી વખતેજ શ્રીકૃષ્ણની પૂજાઓ કરી કીડાને અંગીકાર કરી હતી. વળી શુકદેવજ પણ ભગવાન વાસુદેવના ભક્ત હતા, માટે તે જાનનેનો સંવાદ અમને કહે; કારણ કે સત્પુરુષના સમાગમમાં મહાકીર્તિ-વાળા ભગવાનના ગુણોની ઉદાર (મોટી) એવી કથાઓ થાય છે. સૂર્યના ઉદયથી આરંભીને અસ્ત થતા સુધીના પુરુષોનો જે કાળ, ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનની કથામાં જાય છે, તે વિના પુરુષોનાં જાત્રીના આયુષ્યને તે સૂર્ય વૃથા હરી જાય છે કેવળ જીવન ધારણ કરવું અથવા શ્વામોત્ક્રાંસ લેવા એ મનુષ્યના આયુષ્યનું કંઈ નથી જો તેમ હોય તો શું વૃક્ષે જીવતાં નથી ? શુ ધમણો શ્વાસ લેતી નથી ? તથા જીજ્ઞાં ગામના પશુઓ પણ આહાર વિહાર કરતાં નથી ? કહે છે, પણ શ્રીહરિનું નામ જેના કાનમાં કોઈ પણ દિવસ ગ્રાસ થયું નથી, તે પુરુષ પશુ, કૂતરાં, ભુડ, ઉંટ,

તથા ગધેડા સમાન છે. જે પુરુષના કાનરૂપી પડીઆઓ ભગવાનના પરાક્રમનું પાન કરતા નથી, તેને ખેદ સાથે કહેવું પડશે કે, તે વૃથા દરના સમાન જાણવા. તથા હે સૂત ! જે પુરુષની જીભ કીર્તિવાળા ભગવાનની કથાઓને ગાતી નથી, તે પુરુષની જીભને દેડકાની જીભસમાન હુદ્દ જાણવી. પાધડી અથવા તો સુકુટથી શોભાયમાન છતાં, પણ જેનું મરતક સુકુદ ભગવાનને નમતું નથી, તેને કેવળ ભારરૂપ જાણવું. જે હાથ સુવર્ણનાં કડાંઓથી શોભાયમાન હોય, છતાં ભગવાનની મેવા કરતા ન હોય તેને શબ્દતુલ્ય જાણવા મનુષ્યોના જે નેત્રો વિધ્વજની પ્રતિમાનાં દર્શન કરતાં ન હોય, તેને મોરપીછના ચાદલા સમાન જાણવાં. મનુષ્યનાં જે ચરણો! ચાલીને ભગવાનના મંદિરમાં જતાં ન હોય, તે ચરણોને વૃક્ષના મૂળ જેવાં સમજવાં જે મનુષ્ય કોઈ દિવસ ભગવાનના ચરણારવિંદની રજને પ્રાપ્ત થતો નથી, તેને જીવતાં પણ શબ્દના સમાન જાણવો. જે મનુષ્ય શ્રીવિધ્વજનાં ચરણમાં લાગેલા તુલસીના ગંધને સૂંધીને, તેનું અનુભોદન કરતો નથી, તેને શ્વાસ લેતાં છતાં પણ શબ્દના સમાન જાણવો અરેરે !!! શ્રીહરિ ભગવાનનાં નામો લેવાથી જેઓની આખમા આસુ આવતાં નથી, શરીરમાં રોમાંચ થતા નથી તથા ખીજો વિકાર પણ થતો નથી, તેનું હૃદય પાથરના જેવું નમજવું.

ઈતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૪ થો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫ મો.

લક્ષ્મિની શ્રેષ્ઠતા. (૧૨-૧૪).

उद्धव उवाचः—

वदति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिन ।
तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुच्यतः ॥ १ ॥

भवतीदाहृतः स्वामिन्मन्त्रियोगोऽनपेक्षितः ॥
निरस्य सर्वतः सग येन त्वदयाविशेष्मनः ॥ २ ॥

ઉદ્ધવજી કહે છે:—હે પ્રસાદ! વેદ જાણનારાઓ ઘણાં માધનો કહે છે, તો તે પ્રત્યેક સાધનોને મુખ્ય જાણવાં કે, તેઓમાં એક સાધનને મુખ્ય જાણવું? હે સ્વામિન્! આપે કહ્યું કે નિષ્કામ એવો લક્ષ્મિયોગ ઉત્તમ માધન છે, કે જેને લીધે સર્વ ઉપરથી આમ-ક્ષિતને ઉઠાડીને આપને વિષે મન પ્રવેશ કરે, પણ જીજ્ઞાસો વળી જીજ્ઞાં માધનો કહે છે, માટે હું પૂછું છું કે, પ્રત્યેક સાધનો ફળ આપવામાં મુખ્ય છે કે, કેટલાંએક સાધનો મુખ્ય છે અને કેટલાંએક સાધનો ગૌણ છે? પ્રત્યેક માધનો જો ફળદાયી છે, તો તે સર્વે સમાન ફળ આપે છે કે ઓછાં વધતાં ફળ આપે છે? આનો ઉત્તર આપો.

શ્રીભગવાન્ જોડયા:—લક્ષ્મિજી મર્વ કરતા શ્રેષ્ઠ ફળ આપે છે, માટે તે ઉત્તમ છે અને જીજ્ઞાં માધનો તો લોકોએ પોતપોતાની બુદ્ધિપ્રમાણે અજ્ઞાનથી કંઠપી કાઢેલાં છે, અને તે હુદ્ર ફળ આપે છે. કાળે કરીને પ્રલયસમયે નાશ પામેલી આ વેદ નામની વાણી મેં પૂર્વે પ્રજ્ઞાને કહી હતી, કે જે વાણીમાં મારું મનન કરાવનારો ધર્મ

રહેલો છે. તે વેદાત્મક વાણી બ્રહ્માએ પોતાના વડા પુત્ર મનુને કહી હતી અને તેમની પાસેથી ભૃગુ વિગેરે સાત મોટા બ્રહ્મર્ષિઓ શિષ્યા હતા તે પ્રભુપતિઓની પાસેથી તેઓના પુત્ર, દેવતાઓ, દાનવો, યક્ષો, મનુષ્યો વિગેરે શિષ્યા હતા. તેઓની પ્રકૃતિઓ 'સત્વગુણી, રજોગુણી અને તમોગુણી હોવાથી ઘણા પ્રકારની હોય છે, અને તે વાસનાઓને લીધે તે પ્રાણીઓનાં જૂદાં જૂદાં શરીરો તથા ભિન્ન ભિન્ન બુદ્ધિઓ થયેલી છે, કે જેથી તે સર્વ લોકોએ પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર વેદના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો કર્યા છે. આ પ્રમાણે કેટલાંએક મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ સ્વભાવના વિચિત્રપણાને લીધે જૂદી હોય છે કેટલાંએક મનુષ્યો ભણેલાં ન હોય છતાં પણ ઉપદેશની પરંપરાને લીધે તેઓની બુદ્ધિઓ જૂદીજ હોય છે, અને કેટલાંએકની બુદ્ધિઓ વેદવિરુદ્ધ^૧ પાખંડમતને અનુસરનારી હોય

૧ સત્ત્વ રજસ્તમ इति गुणा प्रकृतिसंभवा ।

निवर्जन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥

અર્થ:—હે મહાબાહુ અત્યુત્તમ^૧ સત્ત્વ, રજઃ અને તમ એ ત્રણે ગુણો પ્રકૃતિથીજ ઉત્પન્ન થયેના દોષને અનિનારાં એવા પુરુષનું આ દેહમા બંધન કરે છે.

ચીતા.

૨ यामिसा सुषिप्ता वाच प्रवदत्यविपश्चित ।

वेदादरता पार्थ नान्वदस्तीति वादिन ॥

कामात्मान स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुला भोगैश्वर्ययति प्रति ॥

भोगैश्वर્યप्रसक्ताना तयाबद्धतचेतसाम् ।

व्यवसायात्मिका बुद्धिं समाप्या न विधीयते ॥

અર્થ:—હે પાર્થ ! વેદાન્યતના ઉપર ઉપરના શબ્દાર્થમાજ્જ લીન થઇને, તે સિવાય કશુંજ નથી એમ કહેનારા અસાનીઓ સકામ બુદ્ધિથી સ્વર્ગનો

છે. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવ ! આ પ્રમાણે મારી માયાવડે મોહિત બુદ્ધિવાળા પુરુષો પોતાનાં કર્મો અને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે નાના પ્રકારનાં કલ્યાણનાં સાધનો કહે છે. મીમાંસક લોકો ધર્મને; સાહિત્યશાસ્ત્રીઓ રચને; વાત્સ્યાયનાદિક કામશાસ્ત્રીઓ ?

માર્ગ પ્રદર્શ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, અને ભોગ, અશ્વર્ય મેળવવા માટે વારંવાર જન્મરૂપી કર્મફળ આપનારી ક્રિયાઓ જોમા છે એનાં વાક્યોનીજ સ્તુતિ કરે છે, પણ તે સ્તુતિરૂપ વાણીથી હણાયવા ચિત્તનાળા અને તેથીજ એવા પ્રકારનો ઉપર ઉપરનો અર્થ ફરી ભોગ અને અશ્વર્યમાલીન થયેલા મૂર્ખાઓની નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ સમાધિમા રિયર રહેતી નથી

ગીતા.

૧ મોક્ષાર્થો ન પ્રવૃત્તૈઃ સત્ત્વ કામ્યનિપિદ્યયોઃ ।

નિગ્યનૈમિત્તિકે કુર્યાત્ પ્રત્યવાયજિહ્વાસયા ॥

અર્થ:—મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા કરનારે સકામ અને નિપિદ્ય કર્મ કરવા પ્રવૃત્ત થવું નહીં, પરંતુ દોષ ન લાગે એ હેતુથી નિશ્ચ નૈમિત્તિક કર્મ માત્ર કરતા રહેવું.

(મીમાંસકનો મત.)

૨ યાવત્કીર્તિર્મનુષ્યસ્ય પુષ્યા લોકેષુ ગીયતે ।

તાવદ્વર્ણસહસ્રાણિ સ્વર્ગલોકે નહીયતે ॥

અર્થ:—જ્યાં સુધી મનુષ્યની નિર્મળ કીર્તિ લોકોમાં ગાવામાં આવે છે, તેટલા હજાર વર્ષ તે સ્વર્ગલોકમાં આનંદથી રહે છે.

(અક્ષરશાસ્ત્રકારનો મત)

૩ શાસ્ત્રમર્યાદાત્યાગપૂર્વકં મોજનં વિપયોપભોગમેષ પુણ્યાર્થ વદન્તિ ।

મસૂમૃતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કુત ॥

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન ઋણ કૃત્વા ધૃતં પિબેત્ ॥ કૃતિ વચનાન્ ।

અર્થ:—શાસ્ત્રની મર્યાદા છોડી મોજન કરવું અને વિપય ભોગવવા એજ પુણ્યાર્થ છે, એમ કેટલાક કહે છે, કારણ શરીર બળીને રાખ થયા પછી આવેા નરસેદ ફરીને ત્યાંથી મળશે ? માટે અને ત્યાં સુધી કર્મ કરીને પણ ધૃત વિગેરે પી-લેવું સારું.

(નાસ્તિકનો મત.)

કામને; યોગશાસ્ત્રીઓ સત્ય, દમ અને શમને; રાજનીતિ રચનારાઓ ઐશ્વર્યને; આર્વાકમતાનુયાયી લોકો દાનને અને લોગને તથા બીજા કેટલાએક યજ્ઞ, તપ, દાન, વ્રત, નિયમ તથા યમને પુરુષાર્થ કહે છે. આ સર્વ પુરુષોને કર્મ કરવાથી જે લોકો મળે છે, તે લોકો આદિ અને અંતવાળા, પરિણામે દુઃખદાયી, તુચ્છ આનંદવાળા અને શોકથી વ્યાપ્ત હોય છે. હે મહત્ત્વ ઉદ્ધવ ! માટે ભક્તિ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. મારે વિષે ચિત્ત રાખનારા તથા બીજા સર્વ વિષયો ઉપર વૃષ્ણારહિત થયેલા પુરુષને મારાપર આનંદસ્વરૂપની સ્પુરણાથી જે સુખ મળે છે, તે સુખ વિષયોમા લાગી રહેલા પુરુષોને ક્યાંથી મળે? બીજાઓને બ્યારે સર્વાધિક સુખ મળે છે ત્યારે મારા ભક્તને સંપૂર્ણ સુખ મળે છે. કોઈપણ વસ્તુની દરકાર ન કરનારા, અંત-

૧ સદૃશં ચેટતે સ્વસ્થાઃ પ્રહૃતેર્જનિવાનપિ ।

પ્રકૃતિં યાતિ ભૂતાનિ નિમ્મદ્ કિં કરિષ્યન્તિ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય ગમે તેટલો જ્ઞાનવાળો અને નિશ્ચયી હોય તો પણ તે પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તે છે તેમજ સર્વ જૂનમાત્ર પોતે પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણે વર્તે છે, સારે આગ્રહપૂર્વક 'અમુક કરવું નથી' એમ તેણે નિશ્ચય કર્યો હોય તો પણ તેનો શો ઉપયોગ ?
ગીતા.

૨ યન્મન તત્તથરમિતિ વ્યાપ્તિ ॥

અર્થ:—જે કરેનું છે તે નાશવત છે એમ સમજવું

બાલપ્રભોધિની.

૩ શાન્તસ્તેષ્વસક્ષાત્મા વિન્દન્ત્યા માને યત્સુલ્ભમ્ ।

સ મદ્વયોગયુજાત્મા મુલમભ્યવગમ્નુતે ॥

અર્થ:—જેનું અતઃકરણ શમસ્વરૂપાદિ બાલ વિષયોમા ગયું નથી અને જે બ્રહ્મમય થયેલ છે એવો યોગ-મુક્ત પુરુષજ અક્ષય સુખનો ઉપભોગ કરી શકે છે.
ગીતા.

રિદ્રિયોનો નિગ્રહ કરનારા, શાંત, ચમદદિવાળા અને માગ ધ્યાન વડેજ મનમા ચતોષ ગજનારા પુરુષને મર્વ દિશાઓ સુખકારી થઈ પડે છે. મારા વિષે મનને અર્પણ કરનારા ભક્તજનો મારા વિના બીજા બ્રહ્માની પદવીને, ઇન્દ્રના આમનને, ચક્રવર્તિપણને પાતાલના રામ્યને, પોતાની મિદ્ધિઓને અથવા તો મુક્તિને, એમ કોઈપણ પદાર્થને ઇચ્છતા નથી.

ઈતિ લક્ષ્મિપ્રકરણુમા અધ્યાય ૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ ટો.

લક્ષ્મિયોગના પ્રકાર. (૩-૨૯)

દેવહૂતિસ્વાચ—

મક્તિયોગસ્ય મે માર્ગે બ્રૂહિ વિસ્તરત' પ્રમો ॥ ૨ ॥

દેવહૂતિ કહે છે—હે પ્રભુ કપિલ ! લક્ષ્મિયોગ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે, તેમ તમારું કહેવાનું પ્રયોજન છે, તો મને વિચારથી લક્ષ્મિ યોગનો માર્ગ કહેા.

શ્રીકપિલભગવાન્ કહે છે—હે માતા ! ઘણા માર્ગોને લીધે લક્ષ્મિમાર્ગ ઘણા પ્રકારનો કહેવાય છે, તેમ સ્વભાવરૂપી સત્ત્વ, રજઃ તથા તમની ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓવડે પુરુષોના અભિપ્રાયોમા પણ ભેદ પડે છે, અર્થાત્ પુરુષોના મ કંઠેથી પણ ગુણ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન હોય છે જેઓ કોઈને પીડા કરવાના વિચારથી, કપટ કરવાના વિચારથી અથવા તો યરનો ઉત્કર્ષ સહન ન કરવાથી, ક્રોધ કરીને તથા ભેદદષ્ટિ રાખીને પ્રતિમાદિકમાં મારી

પૂજા કરે છે તેઓ ત્રણ જાતના તાત્ત્વિક ભક્ત કહેવાય છે, જેઓ વિષયોની ઇચ્છાથી અથવા તો યશની ઇચ્છાથી અથવા તો એશ્વર્યની ઇચ્છાથી લેદ ગાંધીને પ્રતિમાદિકમા માત્ર પૂજન કરે છે, તેઓ ત્રણ પ્રકારના ગ્લેશુણી ભક્ત કહેવાય છે, અને જેઓ પાપ નાશ કરવા માટે કર્મો અર્પણ કરીને, 'ઇશ્વરને પ્રનમન કરવા માટે ઇશ્વરનું યજ્ઞન કરવું જોઈએ, તે વિના કર્મો નિષ્ફળ થાય છે,' એમ માની તે માટે લેદહિ ગાંધીને મારી મૃતિ વિગેરેમા ભક્તિ કરે છે તે નરવશુણી ભક્ત એમ ત્રણ પ્રકારના સત્વશુણી, ગ્લેશુણી તથા તમેશુણી ભક્ત કહેવાય છે મારા ગુણો સાલજતાજ ગ ગાજલની જેમ નાગગ્ના તન્દ્ર અવિચ્છિન્ન ગતિ થાય છે, તેમ સર્વના અ તયામિત્ત્વ જે હું પુરુષોત્તમ તેને વિષે મનુષ્યના મનની અવિચ્છિન્ન ગતિ થાય છે, તેને નિર્ગુણ ભક્તિ સમજવી આ નિર્ગુણ ભક્તિયોગનું લક્ષણમે તમને કહ્યું જેઓ ભક્તિ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય છે તેઓને હું આલોખ્ય (મારી સાથે એકલોકમા વાન), સાદિ (મારા જેવું એશ્વર્ય), નામીય (મારી પાસે ગ્લેવું), સાદ્ય (મારા જેવું કપ) અને એકત્વ (મારા સ્વરૂપમા મળી જવું) એ આપુ છું, તો પણ તઓ મારી સેવા વિના ખીજી કંઈપણ લેતા નથી અને તેજ નિર્ગુણ ભક્તિયોગ કહેવાય છે, કે જે ભક્તિયોગથી મનુષ્ય ત્રિશુણાત્મક અસારનો ત્યાગ કરીને પરબ્રહ્મને પામે છે વળી ' શ્રદ્ધાદિકની નાથે નિત્ય નૈમિત્તિક ન્વધર્મ પાળવો, જેમા બહુ હિના ન હોય તેવી (પંચરાત્રમા કહેતી) નિષ્કામ ક્રિયાઓ નિત્ય કરવી, મારી પ્રતિમા વિગેરેના નિત્ય દર્શન કરવા, તેનો ન્વર્થ કરવો, તેની પૂજા કરવી, સ્તુતિ કરવી તથા પ્રણામ વિગેરે કરવા, પ્રાણિમાત્રમા મારી લાવના કરવી, વૈરાગ્ય રાખવો, મહાત્મા પુરુષોને બહુજ માન આપવું, દીન ઉપદેશ કરવી, પોતાના નમાન નાથે મિત્રતા કરવી, યમ-નિયમ પાળવા, જ્ઞાન

આપનારાં શાસ્ત્રોં સાંભળવાં, મારાં નામ લેવાં, મરણતા રાખવી, માધુ પુરૂષોત્તમો મંગ કરવો, 'આટલા ગુણો ધારણ કરવાથી મારા ભક્તનુ અંતઃકરણ સંપૂર્ણ રીતે શુદ્ધ થાય છે અને પુરુષનું શુદ્ધ અંતઃકરણ મારા ગુણો સાંભળતા માત્રમાજ મારા પ્રત્યે પરિશ્રમ વિના આવે છે. પવન જેને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ખેંચી લાય છે, તે ગંધ જેમ પોતાના સ્થાનકમાંથી નાસિકાની પાસે પોતાની મેળે આવે છે, તેમ વિકારગ્રહિત તથા ભક્તિયોગમાં પરાયણ થયેલું મન પણ મારા સ્વરૂપની પાસે આવે છે. હું સર્વ પ્રાણીઓમાં મદા અંતર્યામિરૂપે રહેલો છું, છતાં મનુષ્ય મારી અવસ્થા કરીને મૂર્તિની પૂજા કરે તો તે વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે એમ જાણવું. હું કે જે સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્મારૂપે તથા મુશ્વ-રૂપે રહું છું, તેની ઉપેક્ષા કરીને જે મનુષ્ય મૂર્ખપણાથી મૂર્તિમાં મારી પૂજા કરે છે તે રાખમાજ ધી હોમે છે, એમ સમજવું. વળી સર્વની કાયામાં રહેનાર જે હું તેનો દ્રેષ કરનાર, અભિમાની, લેદહદૃષ્ટિવાળા તથા પ્રાણીઓની સાથે વૈર કરનારા મનુષ્યનુ ચિત્ત, મૂર્તિપૂજા કર્યા છતાં પણ શાંતિ પામતું નથી. હે નિર્દોષ માતા!

૧ પ્રજ્ઞાવાહ્યમસે જ્ઞાન તત્પર સચ્ચેન્દ્રિય ।

જ્ઞાનં લબ્ધ્વા પરા શાંતિમચિરેણધિગચ્છતિ ॥

અર્થ:—ઈન્દ્રિયનિગ્રહ કરી ગુરુ અને શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા ગમ્પી જે ભાવિષ્ઠ ગે છે તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને જ્ઞાન થવાથી તેને તુરંતજ મેક્ષરૂપી શાંતિ મળે છે

ગોના

૨ દેહાભિમાને ગલિતે વિદ્વાતે પરમાત્મનિ ।

ચત્રચત્ર મનો ચાતિ તત્રત્ર સમાધય ॥

અર્થ:—દેહાદિદેહનું અભિમાન ત્યારે નષ્ટ થાય અને પરમાત્માનો સાક્ષા-ત્કાર થાય ત્યારે તેથી મન જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં તેને સમાધિ ગ્દે છે

ભગવાન્ શંકરાચાર્ય.

મનુષ્ય નાના મોટા પદાર્થોની આમથી બનાવીને, તેનાથી મારી મૂર્તિની જેવા કરેતો હોય તો પણ તે જો પ્રાણીઓની નિંદા કરતો હોય તો હું તેના ઉપર પ્રસન્ન થતો નથી. મનુષ્ય જ્યાં સુધી સર્વ પ્રાણીઓમાં વાસ કરનારા પરમાત્માને પોતાના હૃદયમાં રહેલા છે, એમ જાણતો નથી, ત્યાં સુધી તેણે પોતાના વર્ણને અનુમરતાં કર્મો કરીને પ્રતિમા વિગેરેમાં ઇશ્વરનું પૂજન કરવું. જે મનુષ્ય પોતામાં અને પારકામાં જરાપણ અંતર ગણે છે, તે બોદદૃષ્ટિવાળા મનુષ્યને હું 'મૃત્યુકે લયંકર લય ઉત્પન્ન કરું છું', માટે સર્વ પ્રાણીઓમાં અત્યામિરૂપે વાસ કરનારો જે હું તેની દાન, માન, મૈત્રી તથા રસમદૃષ્ટિથી મનુષ્યે પૂજા કરવી.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૬ કો મંપૂર્ણ.

૧ ઉદરમતર ફરતેડય તસ્ય મયં ભવતિ ॥

અર્થ—ઈશ્વરથી હું (આત્મા) જુદો છું, એમ જે જાણે છે તેને લય ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે તે જન્મ-મરણરૂપી ચક્રના ફેગમાં બમણું કર્યા કરે છે.

શ્રુતિ

૨ અદ્વેશ મર્મભૂતાનાં મૈત્ર્ય કરણ એવ ચ ॥

નિર્મલો નિરહકાર મમદુ સસુષ્ણુ હમી ॥

સંતુષ્ટ સતત યોગી યતાત્મા દદાનિશ્ચય ॥

મધ્યાપિતમનોબુદ્ધિયોં મે ભક્ત સ મે પ્રિય

અર્થ—કોઈપણ ભૂતમાત્રનો દેવ ન કરના સર્વ પ્રાણિમાત્ર સાથે મૈત્રી રાખી તેમના પર દયા કરનાર, મમત્વ તથા અભિમાનરહિત, મુખદુખ સંગ્રહ સમજનાર, કષ્ટમાર્ગીય, સંતુષ્ટ ગેરનાર, યોગનિષ્ઠ, નિર્લોદ્વિગ, આત્મામાં દૃઢ નિશ્ચય રાખનાર અને મારામાજ મન, શુદ્ધિ મળનાર જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે

ગીતા.

અધ્યાય ૭ મો.

ભગવાનને ભક્તિજ પ્રિય છે, (૧૧-૧૧)

ઉદ્ભવ ઉવાચ:—

પતન્મે પુરુષાધ્યક્ષ લોકાધ્યક્ષ જગત્પ્રભો ॥

પ્રણતાયાઽનુસ્તાય પ્રપન્નાય ચ કથ્યતામ્ ॥ ૨૭ ॥

ઉદ્ભવજી કહે છે:—હે જીવોના અધ્યક્ષ ! હે લોકોના અધ્યક્ષ ! હે જગતના અધ્યક્ષ ! આ વાત અતિ સુદ્ધ છે, માટે હું જે તમને પ્રણામ કરું છું અને તમારા ઉપર પ્રેમ ધરાવી તમારે શરણે આશ્રયે છું, તેને આપ જો કહો. હે ભગવન્ ! તમે પરબ્રહ્મ છો; આકાશની પેઠે સર્વ સાથે અસંગ છો; પ્રકૃતિથી પર છો; ઇચ્છા પ્રમાણે જૂઠાં જૂઠાં શરીર ધારણ કરનારા આપ ભક્તની ઇચ્છાથી અવતર્યા છો, માટે ‘આપ સાધુ કેને કહો છો અને સાધુઓને આપની કેવી ભક્તિ કરવી માન્ય છે?’ તે મારા અશ્વનો આપ ઉત્તર આપો.

શ્રીભગવાન્ જોડ્યા:—સાધુ પુરુષમાં નિચે પ્રમાણે બત્રીસ લક્ષણો હોય છે.

સાધુપુરુષનાં લક્ષણો:—પારકા દુઃખને સહન ન કરનાર, સર્વ પ્રાણીઓનો દ્રોહ ન કરનાર, ક્ષમાવંત, સત્યવાદી, ઇર્ષ્યાદિકથી રહિત, સુખદુઃખમાં સમાન રહેનાર, શક્તિપ્રમાણે સર્વનો ઉપકાર કરનાર, વિષયોથી અશ્લેષ્ય મનવાળો, ઇદ્રિયોનો વિનય કરનાર, કોમળ મનવાળો, સદાચારી, પરિચ્છેદરહિત, ક્ષોભરહિત, સુખને માટે કંઈપણ પ્રયત્ન ન કરનાર, મિતાહારી, શાંત,

સ્વધર્મમાં દૃઢ શુદ્ધિવાળો, માત્ર મારોજ આશ્રય કરનાર, આત્મ તત્ત્વનું મનન કરનાર, સાવધાન, વિકારરહિત, દુઃખવખતે ધીરજ ધરનાર, ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શોક, મોહ, જરા અને મૃત્યુને પોતાને વિષે ન માનનાર, માનની ઇચ્છા ન ધરનાર, ખીલઓને માન આપનાર, ઉપદેશ કરવામાં કુશળ, કોઈને પણ નહીં ઠગનાર, ક્યાથીજ સર્વ કાર્ય કરનાર તથા વિવેકી જે હોય તેને સાધુ-મહાત્મા પુરુષ જાણવો.

વેદ મારું સ્વરૂપ છે અને તેણે ઉપદેશ કરેલા સ્વધર્મો પાળવાથી અત કરણની શુદ્ધિ થાય છે અને ન પાળવાથી તેમ થતું નથી, એમ જાણવા છતાં પણ તે સ્વધર્મો પ્રભુના ધ્યાનમાં વિક્ષેપ કરનારા છે, આમ ધારીને તથા ઉપર કહેલા શુભો અને દોષો જાણીને મારા કહેલા સર્વ સ્વધર્મોનો ત્યાગ કરી, જે મને લગે તેને ઉત્તમ સાધુ જાણવો. હું કે જે દેશકાયાદિકના માપથી રહિત છું, મર્વનો આત્મા છું, સર્વિદાનદ છું, તેને જાણીને અથવા તો મનન આદિકથી સારી ગીતે જાણીને જેઓ એકાત ભક્તિથી લગે છે, તેઓને હું ઉત્તમ ભક્તો જાણુ છું. હવે હું ભક્તિનું લક્ષણ કહું છું તે સાંભળો.

ભક્તિના લક્ષણો — મારી મૂર્તિઓના તથા મારા ભક્તોના દર્શન કરવા, સ્પર્શ કરવો તથા પૂજન કરવું, વળી તેઓની નેવા કરવી, સ્તુતિ કરવી, તેઓની આગળ નરહતાથી ગ્રહેણ અને તેઓના

૧ દર્શનાદયનાદસ્ય ત્રિસત્ત્વકુલ્લસ્યુતા ।

ભક્ત મુક્તિપદ યાંતિ કિં પુનસ્તત્પરામણા ॥

અર્થ — સાધુના દર્શનથી અને નેવાથી અશાની લોકો પણ પોતાની એ વિશ્વ પેદી સાથે મુક્તિ પામે છે, તો જેઓ અહનિષ્ઠ છે તેમને વિશે તો કંઈવાનુજ શું ! અર્થાત્ તેઓ તો અવશ્ય મુક્તિ પામે છે

ગુણ અને કર્મોનાં વખાણ કરવાં. હે ઉદ્ધવ ! મારી કથા સાંભળવા ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી, મારું ધ્યાન કરવું, જે કંઈ મળે તે સર્વ મને અર્પણ કરવું, દાસપણથી શરીર પણ મને અર્પણ કરવું, મારાં જન્મ તથા કર્મનું વર્ણન કરવું, મારા જન્માદિથી આદિકે ઉત્સવોને અનુમોદન આપવું, ગીત, નૃત્ય તથા વાજાં વગાડવાં અને સલાઓ કરીને મારા મંદિરમાં ઉત્સવ કરવો, વર્ષમાં જે જે ઉત્સવોનાં પર્વ આવે તે તે પર્વે યાત્રા કરવી, તથા મોટાં નૈવેદ્યો કરવાં; વેદની અથવા તો તંત્રની દીક્ષા ગ્રહણ કરવી, મારાં મત ધારણ કરવાં, મારી મૂર્તિઓના સ્થાનમાં શ્રદ્ધા રાખવી તથા મારે માટે ફૂલનાં ને ફળનાં ઉપવનો કરવાં; વિહારસ્થાનો બાંધવામાં તથા નગર અને મંદિર બાંધવાના કામમાં શક્તિ હોય તો પોતે આશ્રય આપવો અને શક્તિ ન હોય તો બીજાઓની સાથે એકઠા થઈને ઉદ્યમ કરવો; કપટ વિના વાસીદું વાળવું, લીપવું, પાણી છાંટવું, મંડળો ભરવાં વિગેરે કર્મોથી દાસની પેઠે મારા મંદિરની સેવા કરવી, અભિમાન રાખવું નહીં, દંભ રાખવો નહીં અને કરેલું કામ ગાઈ બતાવવું નહીં; મને અર્પણ કરેલા સ્થાવર પદાર્થો પોતે ઉપયોગમાં લેવા નહીં, બીજા દેવતાઓને અર્પણ કરેલા પદાર્થો મારી પૂજના ઉપયોગમાં લેવા નહીં અને લોકમાં જે જે વસ્તુ પોતાને ઘણીજ ગમતી હોય તથા જે જે વસ્તુ પોતાને અત્યંત પ્રિય હોય, તે તે વસ્તુ મને નિવેદન કરવી. આ પ્રમાણે નિવેદન કરેલી તે વસ્તુ અનંત કૃણ આપે છે.

૧ પદ્મિર્માસોપવાસેત્તુ યત્કલં પરિકીર્તિતમ્ ।

વિષ્ણોર્નૈવેદ્યસિવયેન તત્કલં મુંજતાં કલૌ ॥

હૃદિ રુપં મુલે નામ નૈવેદ્યમુદરે હરેઃ ।

પાદોદકં ચ નિર્માલ્યં મસ્તકે યસ્ય સોડ્ધ્યુતઃ ॥

અર્થઃ—૭ મહિના ઉપવાસ કરતાં જે ફળ મળે છે તે ફળ દક્ષિ-

હે ઉદ્ધવ ! સૂર્ય, અગ્નિ, બ્રાહ્મણ, ગાય, વૈષ્ણવ, હૃદયાકાશ, પવન, પાણી, પૃથિવી, પૌતાનો આત્મા તથા સર્વે પ્રાણીઓ-આ અગ્નીઆર મારી પૂજા કરવાના ન્યાન છે હે ઉદ્ધવ ! વેદમા કહેલા સૂક્તોથી સૂર્યમા મારું પૂજન કરવું, ઘાસ વિગેરેથી ગાયોમા મારું પૂજન કરવું, હૃદયાકાશમા ધ્યાનનિષ્ઠાથી મારું પૂજન કરવું, પ્રાણદૃષ્ટિથી વાયુમા મારું પૂજન કરવું, જળાદિક વસ્તુ ઓથી તર્પણ કરીને જળમાં મારું પૂજન કરવું, જૂદા જૂદા ભોગો આપીને આત્મામા મારું પૂજન કરવું, સર્વ પ્રાણી ઓમા હું હોત્રરૂપે રહેલો છું એમ માની સર્વત્ર સમદૃષ્ટિ રાખીને મારું પૂજન કરવું આ સ્થાનોમા શખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરનારા, ચાર ભુવતવાળા તથા શાત એવા મારા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું, નિતે દ્રિય રહેવું અને મત્રમા કહેલા વિધિ પ્રમાણે મારું પૂજન કરવું ને નિતે દ્રિય પુરુષ યજન કરીને તથા વાવ કૂવા વિગેરે ખોદાવીને ઉપર કદા પ્રમાણે મારું પૂજન કરે છે, તેને મારા ઉપર લક્ષિત થાય છે અને ઉત્તમલક્ષિતવાળા સાધુ પુરુષની એવાથી તે મારું જ્ઞાન મેળવે છે હે ઉદ્ધવ ! ધણુ કરીને સત્સગથી થતા લક્ષિતયોગ વિના સસાર તરવાનો ખીજે કોઈ ઉત્તમ ઉપાય નથી હું સત્પુરુષોનો આશ્રય છું, માટે સત્પુરુષોનો સમાગમ કરવાથી મારી તુરત પ્રાપ્તિ થાય છે

ઇતિ લક્ષિતપ્રકરણમા અધ્યાય ૭ મો સપૂર્ણ

યુગમા વિષ્ણુ ભગવાનને અર્પણ કરેના નૈવેદ્યમાથી એમ ભાગ લક્ષણ કરનારને મળે છે ને માણસ હૃદયમા ત્રીહરિનું રૂપ મુખમા નામ, ઉદરમા નૈવેદ્ય અને ચરણમૃત, અને મનમાં ઉપર નિર્માતૃ યજ્ઞાવે છે તે સાક્ષાત્ અમ્ય તજ કહેવાય છે.

શ્રોધર

અધ્યાય ૮ મો.

દાંભિક ભક્તિનું વર્ણન, (૧૦-૮૭)

થુતય કચુ:—

યદિ ન સમુદ્ધરંતિ યતયો હૃદિ કામજટા
 દુરધિગમોઽસતાં હૃદિગતોઽસ્મૃતકંઠમણિઃ ॥
 અસુતૃપયોગિનામુભયતોપ્યસુખ ભગવ-
 જ્ઞનપગતાન્તકાદનધિરુદ્ધપદાદ્વતઃ ॥ ૨૬ ॥

શ્રુતિઓ કહે છે:—જે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાનનું સેવન કરે છે, તે સંસારના બંધનમાંથી છુટે છે અને ખીજાઓ સંસારમાં જન્મમરણ પામે છે, એમ કહ્યું. હવે જેઓ સંસારનો સંગ ત્યાગ કરીને, ભગવાનના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયા છતાં પણ, એકી કાઢેલું ખાનારા પુરુષની પેઠે, પાછી તણ દીધેલી કામનાઓને સેવે છે, તેઓ ભગવાનને પામતા નથી, તેમ આ લોકમાં પણ, તેઓ સુખ પામતા નથી, કિંતુ નિંદા યેાનિમાં અવતાર લે છે, આમ શોચ કરતી શ્રુતિઓ “કામાન્ યઃ કામયતે—જે પુરુષ કામનાની ઇચ્છા કરે છે,” ઇત્યાદિક કહે છે:—હે મહારાજ ! જેઓ

૧ ભક્તે વ્રજાનિર્વાણમુપયઃ ક્ષીણવત્મયાઃ ।

હિનદૈયા ચતત્માનઃ સર્વભૂતહિતે રતાઃ ॥

અર્થ:—હે અહુન ! જેમનાં પાપ નાશ પામેલાં છે એવા અને સંશય દૂર કરી આત્મનિર્ગત દ્વારા સર્વ પ્રાણીનું હિત કરનારા ઋષિઓ—સાધુપુરુષો અર્પક બલમુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

ગીતા,

અર્થ સંગનો ત્યાગ કરીને મન્યાસી થયા છતાં પોતાના હૃદયમાં રહેલી કામવાસનાને ઉખેડી નાખતા નથી, તે હુદ્ વાસનાવાળા સન્યાસીઓના હૃદયમાં રહેલા તમે, જેમ કોઈએ કંડમાં મણિ પહેરેલો હોય, તે પુરુષ તે મણિને વિસરી ભય અને તેની શોધ કરવા માંડે તો પણ તેને જેમ કોઈ પણ ઠેકાણેથી મણિ મળતો નથી, તેમજ તમે પણ તે હુદ્ સન્યાસીઓને પ્રાપ્ત થતા નથી. કામવાસનાવાળા મન્યાસીઓના એટલેથીજ છુટકો નથી, પરંતુ ઇન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરવામાં તત્પર રહેનારા દાંભિકા યોગીઓને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં દુઃખ મળે છે. તે એ રીતે કે, કદી પણ મટનાર નહીં એવા મૃત્યુરૂપ આપથી આ લોકમાં દુઃખ મળે છે અને જેમનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતું નથી એવા આ આપથી પરલોકમાં ભય મળે છે, અર્થાત્ લોકોને રંજન કરવા, ધન મેળવવું વિગેરે કષ્ટોથી તથા ભોગવિલાસ બહારના લોકોના જાણવામાં આવશે એવા ભયથી, આ લોકમાં કષ્ટ ભોગવે છે અને પરલોકમાં પણાંશ્રમધર્મથી જાડ થવાને લીધે નૃકદુઃખ પામે છે સન્યાસીઓને કંઈ પણ કર્તવ્યકર્મ હોતું નથી, તે તો પોતાના પ્રારબ્ધ કર્મને આધીન થઈને

૧ બનાશ્રિત* કર્મફલ કાર્ય કરમ વરોતિ ચ ।

સ સન્યાસી ચ યોગી ચ ન નિરાશ્રિતઃ શ્રાવિચ ॥

અર્થ:—કર્મરૂપ ઉપર આશા ન રાખતા જે કર્તવ્યકર્મ કરે છે તેજ સન્યાસી અને તેજ યોગી છે, પરંતુ જેણે અમિકાર્ય ક્રિયા યોગ સાધન છોડી દીધા હોય તેજ સન્યાસી કે યોગી કહેવાનો નથી. ગીતા

૨ કર્મેદિગ્ધાગ્નિ ચયમ્પ ચ આત્મે મનસા સ્મરન્ ।

શ્રદ્ધિયાર્પાન્નિવૃતાન્મા નિષ્પ્રાચાર સ સચ્ચત્ ॥

અર્થ:—કર્મેન્દ્રિયોતો નિગ્રહ કરી જે મર્મ મનથી યમગ્ન્ય કરતો વિશ્વેશ્વરું ચિંતન કરે છે તેને યોગી સમજવો

ગીતા.

સુખનો ઉપલોગ કરે છે, માટે આ લોકમાં અને પરલોકમાં તેને સુખ નથી. જે પુરુષને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે, તે પુરુષ કર્મફળના આપનાર ઇશ્વર પાસેથી પ્રગટ થયેલાં પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં પુણ્યપાપનાં શુભાશુભ ફળને ખીલકુલ જાણતા નથી, તેમજ વળી તે વખતે તેઓ દેહાભિમાની લોકોની પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ કરાવનારી વિધિનિષેધરૂપ વાણીને પણ જાણતા નથી, કારણ કે પ્રત્યેક યુગમાં પ્રગટ થનારા સંપ્રદાય પ્રમાણે પ્રતિ દિવસ તમારું શ્રવણ કરવાથી તમે તે પ્રાણીઓના એક મોક્ષ-ગતિરૂપ થઈ પડો છો. કહેવાનો અભિપ્રાય એ કે, જે પુરુષને તત્ત્વજ્ઞાન થયું છે, તેઓને કર્મના અધિકાર વિષે શંકાજ નથી, અને જેઓ નિત્ય તમારી કથા સાંભળવામાં તત્પર રહે છે, તેઓને પણ તમારી પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ ખીજ દાંલિક લોકોને આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુઃખજ મળે છે.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૮ માં સંપૂર્ણ.

૧ કામાન્યઃ કામયતે મન્યમાનઃ સ કર્મગિનાયતે તત્રતઃ ।

અર્થઃ—જે પુરુષ વિષયોના દોષ ખ્યાનમાં ન લેતાં તેના ગુણ તરફ ખ્યાન દઈ તેમના જોશની છાંછા કરે છે, તે મનુષ્ય તેવી છાંછાથી વિષય-પ્રાપ્તિ માટે તે તે યોનિમાં જન્મે છે, એટલે કામવાસના તેને કર્મ કરાવે છે અને તે કર્મથી તે કામાન્ય હવે તે તે યોનિમાં જન્મે છે.

શ્રુતિ.

અધ્યાય ૯ મો.

ભગવદ્ભક્તોનાં લક્ષણો. (૧૧-૨)

રાજોવાચ—

અથ ભાગવત્ વ્રત યદ્દમૌ યાદશો નૃણામ્ ।

યથાચરતિ યદ્ વ્રતે યાલિંગમર્મગવત્પ્રિય ॥ ૪૪ ॥

નિમિરાભ પૂછે છે—“હે મહારાજ ! હવે મને ભગવદ્ભક્તોનાં સ્વરૂપ કહો. ભગવદ્ભક્ત કયા ધર્મમાં નિષ્ઠા રાખે ? ભગવદ્ભક્તને કેવો સ્વભાવ હોય ? મનુષ્યોમાં ભગવદ્ભક્ત કેવું આચરણ કરે ? દેવી રીતે જોલે ? અને કયા ચિહ્નના રાખવાથી ભગવાનને પ્રિય થઈ પડે છે તે કહો.

હરિનામના યોગેશ્વર કહે છે—“હું ચૈતન્યરૂપ પરબ્રહ્મરૂપે મર્વ પદાર્થોમાં વ્યાપક છું, તેમ સર્વ પદાર્થો મારા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપમાં અધ્યામરૂપે ગ્રહેલા છે.” આ પ્રમાણે જે જાણે છે, તેને ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત જાણવો, જે મનુષ્ય ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ, ઈશ્વરના ભક્તો માથે મૈત્રી, મૂર્ખો ઉપર કૃપા તથા શત્રુઓ ઉપર ઉપેક્ષા રાખે,

૧ જદ્વેય સર્વભૂતાનાં મિત્ર કલ્પન એવં ચ ।

નિર્મમો નિરહકાર સમદુ સમુજ્જ હમી ॥

સત્વૃદ સતત યોગી ચતાત્મા દત્તનિશ્ચય ।

મધ્યાર્જનમનોનુદિયો મે મજ્જ સ મે પ્રિય ॥

અર્થ—કોઈપણ જનમાત્રનો દ્વેષ ન કરના સર્વ પ્રાણિમાત્ર સાથે મૈત્રી નાખી તેમના પર દયા કરનાર, મમત્વ તથા અભિમાનવિના, સુખદુઃખને સમાન જાણનાર, ક્ષમાથીના, અત્યંત ચતુર ન્દેનાર, યોગીના, નિત્યનિષ્ઠ, આત્મામાં દત્તનિશ્ચય રાખનાર અને મારામાજી મન, શુદ્ધિ, રાખનાર જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે

ગીતા.

તેને મધ્યમ લગવદ્લક્ષ્મી જાણવો, કારણ કે તે પ્રથમ કરતાં જરાક લેહ્યુદ્ધિવાળો હોય છે, તથા જે મનુષ્ય શ્રદ્ધા રાખીને મૂર્તિમાંજ લગવાનની પૂજા કરે, પરંતુ લગવાનના લક્ષ્મીની પૂજા કરે નહીં, તેને પ્રાકૃત લગવદ્લક્ષ્મી એટલે લક્ષ્મીનો આગંભ કરનારો જાણવો. ઉત્તમ લગવદ્લક્ષ્મી લગવાનમાં ચિત્ત લાગેલું હોવાથી વિષયોને શ્રદ્ધા કરતો નથી અને કદાચ ઇદ્રિયોથી વિષયોનું શ્રદ્ધા થઈ જાય છે, તો આ જગતને લગવાનની માયારૂપ માનીને, પ્રતિકૂલ વિષયોનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ અનુકૂલ વિષયોથી પ્રસન્ન થતો નથી, આથી તેને ઉત્તમ લગવદ્લક્ષ્મી જાણવો. વળી જે પુરુષ લગવાનનું અવિચ્છિન્ન સ્મરણ રહેવાથી, દેહના ધર્મરૂપ જન્મ-મરણ, પ્રાણના ધર્મરૂપ ક્ષુધા-તૃષ્ણા, મનના ધર્મરૂપ ભય, છુદ્ધિના ધર્મરૂપ તૃષ્ણા, અને ઇદ્રિયોના ધર્મરૂપ પરિશ્રમ વિગેરે સાસારિક ધર્મોથી મુઝાય નહીં, તેને ઉત્તમ લગવદ્લક્ષ્મી જાણવો જેના ચિત્તમાં કામ, કર્મ અથવા તો વાસનાનાં બીજની ઉત્પત્તિ પણ ન હોય, તથા જેને એક લગવાનનોજ આશ્રય હોય તેને ઉત્તમ લગવદ્લક્ષ્મી જાણવો જે પુરુષને ઉંચા કુળમાં જન્મ થવાનો, તપાદિક કર્મનો, વર્ણનો, આશ્રમનો કે જાતિનો આ દેહ વિષે અહીં કાર થતો નથી, તે પુરુષ લગવાનને પ્રિય હોય છે. જે પુરુષને ધનમાં પોતાનું કે પારકું આવો લેદ હોતો નથી, તેમજ દેહમાં હુ અને બીજો આવો લેદ હોતો નથી તથા જે મર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમદૃષ્ટિ રાખે છે અને શાંત હોય છે, તેને ઉત્તમ લગવદ્લક્ષ્મી જાણવો. જે પુરુષ ત્રણ લોકના વૈભવ માટે લગવાનમાં મન રાખનારા દેવાદિકોને પણ દુર્લભ હોવાથી શોધ કરવા યોગ્ય એવાં લગવાનના ચરણારવિંદના ધ્યાનમાંથી લવ તથા અર્ધનિમેષ પણ ચૂકતો નથી, તેને ઉત્તમ લગવદ્લક્ષ્મી જાણવો તૃષ્ણાથી તાપ થતો હોય તો લગવાનના ચરણારવિંદમાંથી બ્રહ્મ થવાય છે, પરંતુ લગવત્નેવાનુ સુખ મળવાથી તૃષ્ણાનો તાપ થતોજ નથી ચંદ્રનો ઉદય થયા પછી જેમ સૂર્યનો તાપ

રહેતો નથી, તેમ ભગવાનનાં ઘણાં પરાક્રમી ચરણની આંગળી
 એમાં રહેલા નખરૂપ મણિએની ચત્રિકાથી ભક્તના હૃદયનો
 તૃષ્ણાદિક તાપ મટી જાય છે તે તાપ પાછો તેને કેવી રીતે પરાભવ
 કરી શકે? પરાધીન દશામાં પણ જેમનું નામ લેવાથી જે પાપના
 પુંજનો નાશ કરે છે તથા પ્રેમરજ્જુવડે જેમનાં ચરણકમળ
 બધાઈ ગયા છે, એવા ભગવાન જેના હૃદયમાંથી દૂર ખસતા ન
 હોય તે પુરુષને ઉત્તમ ભગવદ્ભક્ત જાણવો.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૯ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૦ મો.

ભક્તોની યોગ્યતા. (૧૨-૧૪).

શ્રીભગવાનુવાચ—

ન તથા મે પ્રિયતમ આત્મયોનિર્ને શક્તઃ ॥

નચ સર્વર્થો ન શ્રીનર્મોડડમા ચ યથા ભવાન્ ॥ ૧૪ ॥

શ્રીભગવાનુ કહે છે —હે ઉદ્ધવ! મને આપ જેવા પ્રિય લાગો
 છે, તે પ્રમાણે બ્રહ્મા મારા પુત્ર છતાં પણ પ્રિય લાગતા નથી,
 શંકર મારા સ્વરૂપ છતાં પણ મને પ્રિય લાગતા નથી, બલભદ્ર
 ભાઈ છતાં પણ મને પ્રિય લાગતા નથી, લક્ષ્મીજી પ્રિય પત્ની
 છતાં પણ મને પ્રિય લાગતા નથી, તેમજ મને મારું પોતાનું
 શરીર પણ પ્રિય લાગતું નથી હું તૃષ્ણા વિનાના, શાંત, વૈર વિનાના,
 અને સમરૂપિણા મારા ભક્તના ચરણની રજવડે મારા આત્માને

પવિત્ર કરું, એવી ઇચ્છાથી તેની પાછળ પાછળ કરું છું. કેાઇ પણ વસ્તુને સંગ્રહ ન કરનાર, મારા ઉપર ગ્નિગ્ધ મન રાખનાર, શાંત, નિરભિમાન, સર્વ છુવો ઉપર પ્રેમ રાખનાર તથા વિષ યોગે જોડોના મનને સ્પર્શ કર્યો નથી, એવા મારા લક્ષ્મી મને પ્રમન્ન કરે છે; તેઓજ નિષ્કામ સુખને જાણે છે, જીજ્ઞાસો જાણતા નથી. આ તો ઉત્તમ લક્ષ્મીની વાત કહી, પરંતુ મારો પ્રાકૃત લક્ષ્મી પણ કૃતકૃત્ય હોય છે. ઇન્દ્રિયાધીન મારા પ્રાકૃત લક્ષ્મીને વિષયો પોતા તરફ ખેંચે છે, તો પણ તે ઘણું કરીને સમર્થ એવી ભક્તિવટે વિષયોથી પરાજય પામતો નથી. હે ઉદ્ધવ ! મોટી બપાલાવાળો અગ્નિ જેમ કાષ્ઠને બાળીને ભસ્મ કરે છે, તેમ મારી ભક્તિ પણ સર્વ પાપોને બાળીને ભસ્મ કરે છે. વળી વૃદ્ધિ પામેલી મારી ભક્તિ મને જે પ્રમાણે વશ કરે છે, તે પ્રમાણે મને યોગ, સાખ્ય, ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ અથવા તો દાન પણ વશ કરતાં નથી. સર્વમા પ્રિય આત્મરૂપ હું કેવળ શ્રદ્ધાથી કરેલી ભક્તિ વટેજ સત્પુરુષને વશ થાઉં છું. તેમજ મારી ભક્તિ, ચાંડાલોને પણ જાતિદોષમાંથી પવિત્ર કરે છે. સત્ય અને કયાવાળો ધર્મ તથા તપવાળી વિદ્યા પણ મારી ભક્તિથી રહિત ચિત્ત પુરુષને સંપૂર્ણ રીતે પવિત્ર કરતાં નથી. શરીરમાં બધા સુધી રૂંવાડા ઉભાં થાય નહીં, ચિત્ત ખીગળી જાય નહીં, તથા આનંદાશ્રુતા ટીપાંઓ પડે

૧ મદ્ભક્ષ્ય યજ્ઞ ગાયતી તત્ર તિષ્ઠામિ નારદ ।

અર્થ :—હે નારદ ! મારા લક્ષ્મી બધાં મારું ગાન કરે છે ત્યાં હું રહું છું.

૨ મા હિ પાર્યં વ્યપાત્રિત્ય યેડપિ સ્યુ પાપયોનય ॥

શ્રિયો વૈદ્યાસ્તથા શ્દ્ધાસ્તેડપિ યાતિ પરાં ગતિમ્ ॥

અર્થ :—હે અર્જુન ! મારો આશ્રય કરનાર, શ્રિયો, વૈશ્ય, શૂદ્ર વિગેરે જે કાંઈ પાપયોનિમાં જન્મેલાં હોય તે પણ પરમ ગતિને પામે છે.

ગીતા.

નહીં, ત્યાં સુધી ભક્તિ કેવી રીતે જાણવામાં આવે? અને ભક્તિ વિના અતઃ કરણ કેવી રીતે શુદ્ધ થાય? જે પુરુષની વાણી ગળા ગળી થઈ જાય, મન વારંવાર પીગળી જાય તથા જે પુરુષ લલ્લભ મૂકીને કોઈ વેળા રડે તો કોઈ વેળા હુને, કોઈ વેળા ઉંચા સ્વરથી ગાય તો કોઈ વેળા નાચવા માંડે, તેને મારો ભક્ત જાણવો, અને તે મારી ભક્તિવાળો પુરુષ જગતને પવિત્ર કરે છે સુવર્ણ જેમ અગ્નિમાં તપાવવાથી પોતાના મેલનો ત્યાગ કરે છે અને પાછું પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પામે છે, તેમ ચિત્ત પણ મારી ભક્તિના યોગથી પોતાની કર્મવાસનાઓનો ત્યાગ કરીને પાછું મારા રૂપ થાય છે મારી પવિત્ર કથાઓ સાંભળવાથી તથા તેઓનું વર્ણન કરવાથી જેમ જેમ ચિત્ત સ્વચ્છ થતું જાય છે તેમ તેમ સૂક્ષ્મ વસ્તુરૂપ પરબ્રહ્મ તેના જોવામાં આવે છે દૃઢાત્મના જેમ જેમ આજણુ આજવાથી નેત્ર નિર્મળ થતાં જાય છે તેમ તેમ તે ઝીણી વસ્તુ જોઈ શકે છે જે મનુષ્ય વિષયોનું ચિંતન કર્યા કરે છે, તેનું ચિત્ત વિષયોમાં લાગી રહે છે, તેમ મારું સ્મરણ કરનારાનું ચિત્ત મારે વિષે લાગી રહે છે બીજા સાધનો તથા બીજાં કૃણો સ્વપ્નની તથા મનોરથની પેઠે મિથ્યા છે, માટે તેઓનો ત્યાગ કરીને મારા ભજનથી શુદ્ધ કરેલા ચિત્તને મારે વિષે સ્થિર કરે. શ્રીઓનો તથા તેના મંત્રીઓનો સંગ ત્યાગ કરીને આત્મ-સ્વરૂપમાં નિષ્ઠ થવું અને નિર્લય તથા એકાત્મ્યજનમાં બેઠી આજ-મનો ત્યાગ કરીને મારું ધ્યાન કરવું શ્રીઓના સંગથી તથા તેઓના સંગી શ્રીલપટ પુરુષોના સંગથી પુરુષને જેવા બંધન તથા કલેશ થાય છે તેવા બંધન કે કલેશ બીજાનો પ્રસંગ કરવાથી થતાં નથી, માટે (મારા ભક્તે) કામશાસ્ત્રના માર્ગોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૦ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૧ મો.

ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય. (૭-૭)

પ્રહ્લાદ ઉગાચ—

તત્રોપાયસ્તદ્દુઃખાણામગ્ર મગત્તોદિત ॥

યદ્દીશ્વરે મગતિ યથા ચૈરજ્ઞસા રતિ ॥ ૨૯ ॥

પ્રહ્લાદ કહે છે —જે ધર્મોથી ભગવાન્ શ્રીહરિ વિશે શ્રમ વિના ભક્તિ થાય, તે ધર્મો હજારો ઉપાયોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ દેવર્ષિ નારદે કહ્યું હતું ગુરુની સેવા, ભક્તિ તથા મેળવેલી અર્ધ વસ્તુ ભગવાન્ને અર્પણ કરવી, સાધુઓનો તથા ભક્તોનો નગ કરવો, ઇશ્વરનું આરાધન કરવું, ભગવાન્ની કથામાં શ્રદ્ધા રાખવી, ભગવાન્ના ગુણોના તથા કર્મોના કીર્તન કરવા, ભગવાન્ના ચરણારવિદનું ધ્યાન કરવું, તેમની પ્રતિમાઓના દર્શન તથા પૂજા આદિક કરવા, એ સર્વ ધર્મો અતરંગ સાધનો છે અને તેના વડે ભગવાન્ની સેવા કરવી ‘ભગવાન્ એવા શ્રીહરિ સર્વ પ્રાણીઓ વિશે રહેલા છે’ આવો વિચાર કરીને મનવડે તે પ્રાણીઓની કામનાઓ પૂરી કરીને સર્વ પ્રાણીઓનો સારી રીતે ભત્કાર કરવો જિતેન્દ્રિય પુરુષો એ પ્રમાણે ભગવાન્ ઉપર ભક્તિ કરે છે અને તે ભક્તિથી ભગવાન્ વાસુદેવની પ્રીતિ સંપાદન કરે છે ભગવાન્ના કર્મો, સર્વ શ્રેષ્ઠ ગુણો અને લીલાવતારોથી કરેલા પરાક્રમોને સાલળીને ભક્તના મનમાં અત્યંત આનંદ થાય, શરીરમાં રામાય થાય, તે અશ્રુઓથી ગળગળો થઈ જાય, કંઠ ખુલ્લો મૂકીને ગાવા માટે, શબ્દ કહ્યા માટે, નૃત્ય કરે, ભૂત વળગ્યું હોય તેમ કોઈ વેળા હમે, કોઈ વેળા રાડો ખાટે, કોઈ વેળા ધ્યાન

કરે, કોઈ વેળા મનુષ્યને પગે લાગે, અને વારંવાર નિઃસાસા નાંખીને હે હરિ ! હે જગત્પતિ ! હે નારાયણ ! એમ લલ્લ વગર જ્યારે બોલે ત્યારે તેને આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થઈ છે, એમ કહેવાય છે. અને આત્મસ્વરૂપનો જ્યારે લાલ ધાય ત્યારે મનુષ્ય સર્વ બંધનો-માંથી છૂટીને મનમાં તથા શરીરમાં લગવાનું લાવનામય થઈને, કર્મનાં ણીજરૂપ અજ્ઞાનને તથા વાસનાઓને બાળી નાંખીને મોટા ભક્તિયોગવડે લગવાનું પામે છે. આ લોકમાં મનવડે લગવાનું મનન કરવું, કારણ કે તે, મલિનઅંતઃકરણવાળા પ્રાણીનાં જન્મમરણનો નાશ કરનાર છે અને તેજ પરબ્રહ્મ તથા મોક્ષનું સુખ છે, એમ પાંડિતો કહે છે, માટે તમે હૃદયમાં હૃદયના ઇશ્વર-અંતર્યામી લગવાનું લજન કરો. હે દૈત્યોના બાળકો ! શ્રીહરિની ઉપાસના કરવામાં શો અતિ શ્રમ છે ? કારણ કે, તે આપણા પોતાના હૃદયમાં આકાશની પેઠે રહેલા છે, આપણા પોતાના આત્મા છે અને સર્વ પ્રાણીઓના સખા છે, માટે તમે તેમની ઉપાસના કરો વળી સર્વ પ્રાણીઓની પેઠે સામાન્ય રીતે વિષયો સંપાદન કરવામાં શુ ફળ છે ? વિષયોમાં નિષ્કા રાખવાથી તો સૂકરાદિક પ્રાણીના મમાન થવાય છે. ધન, સ્ત્રીઓ, પશુ, પુત્રાદિક, ઘર, પૃથ્વી, હાથી, ભડાર, વૈભવો તથા બીજા સર્વ પ્રકારના અર્થ તથા કામનાઓ ચંચળ છે. તેઓ ફાણુલંગુર આયુષ્યવાળાં મનુષ્યનું કેટલું હિત કરે ? તેવી રીતેજ યજ્ઞ કરીને મેળવેલા સ્વર્ગાદિક લોકો પણ નાશવંત છે, કારણ કે, તે લોકો પુણ્યના પ્રમાણમાં ઓછાવધતા સુખવાળા, ઇર્ષાદિક દોષોથી મલિન અને અમુક અવધિ પછી નાશ પામનારા છે, માટે જેમાં કોઈ પણ જાતનું દુઃખ જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યું નથી એવા એક લગવાનું સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવા માટે તેનું સેવન કરો. વિદ્વાન્નું માન ધરાવનારો મનુષ્ય આ લોકમાં જે ફળની ઇચ્છાથી કર્મ કરે છે, તે તેનાથી ઉલટું ફળ

અવશ્ય મેળવે છે. કર્મ કરનારા પુરુષનો વિચાર સુખ મેળવવાનો અને દુઃખમાંથી છૂટવાનો હોય છે, પરંતુ કર્મ કરવાથી સદા દુઃખ મળે છે અને ન કરવાથી પુરુષ સુખમાં વિંટાયલો રહે છે. આ લોકમાં પુરુષ જેને માટે કામ્ય કર્મો કરીને કામનાઓની ઇચ્છા કરે છે, તે દેહ પારકો, ક્ષણભંગુર અને અતે નાશ થનારો તથા પાછો ઉત્પન્ન થનારો છે. આ પ્રમાણે અહંતા મમતાના સ્થાનરૂપ દેહ પણ પારકો છે, ત્યારે સંતાન, સ્ત્રીઓ, ઘર, ધનાદિક, રાજ્ય, લંકાર, હાથી, મંત્રીઓ, ચાકર તથા મંજાંધીઓ, જેઓ દેહથી જૂદાં છે અને મમતાનાં પાત્ર છે, તેઓ પારકાં હોય તેમાં શું કહેવું? આત્મા અવિનાશી અને આનંદનો એક મમુદ્ર છે. તે આત્માને, તુરંચ તથા દેહની સાથે નાશ પામનારા અને અજ્ઞાનથી પુરુષાર્થરૂપ લાગતા પુત્રાદિક અનર્થોનું શું પ્રયોજન છે? હે અસુરો! પૂર્વજન્મના કર્મોથી ગર્ભાદિક અવસ્થાઓમાં કલેશ પામતાં પ્રાણીઓને આ લોકમાં પુત્રાદિક વિગેરેથી કેટલું સુખ મળે છે, તે કહો? પ્રાણી, પોતા-રૂપ માનેલા દેહવડે કર્મો કરે છે અને કર્મોથી દેહને ધારણ કરે છે આ પ્રમાણે કર્મ તથા દેહ, એ બન્ને અજ્ઞાનથી થાય છે, માટે કર્મ, અર્થ તથા કામ જેને આધીન છે, એવા ચેષ્ટા-રહિત આત્મરૂપ શ્રીહરિને નિષ્કામપણાથી સેવો. શ્રીહરિ લગવાનું પોને ઉત્પન્ન કરેલાં પાંચ મહાભૂતોથી રચાયેલાં અર્વ પ્રાણીઓના પ્રિય આત્મા અને અંતર્યામી છે. દેવ, અસુર, મનુષ્ય, વક્ષ અથવા તો ગંધર્વ, હરકોઈ પણ લગવાનું ત્યરણુનું લજન કરવાથી અમારી પેઠે કંઠ્યાણુના લાગી થાય છે. હે દૈત્યોના પુત્રો! બ્રાહ્મણપણું, દેવપણું અથવા તો ઋષિપણું, સદાચાર, બહુશાસ્ત્રવેત્તાપણું, તેમ દાન, તપ, યજ્ઞ, શૌચ અને વ્રતો-આ અર્વ લગવાનું પ્રયત્ન કરવાને અમર્થ નથી. શ્રીહરિ લગવાનું તો નિર્મળ લક્ષિતથીજ પ્રસન્ન થાય છે, બાકી બીજું સર્વ નાટકરૂપ સમજવું. હે દૈત્યો! સર્વને પોતાના

સમાન જાણીને, મર્વ પ્રાણીઓના આત્મરૂપ લગવાનું શ્રીકુરિને વિષે લક્ષિ કરે. દૈત્યો, યક્ષો, રાક્ષસો, ઓઝો, શૂદ્રો, વજ્રવા-
ઓઝો, આદીરો, પક્ષીઓ, મૃગો તથા બીજા પાપી જીવો, લક્ષિ
કરવાથી લગવાનુંના સ્વરૂપને પામ્યા છે. આ લોકમાં લગવાનુંની
અખંડ લક્ષિ કરવી તથા ‘મર્વમાં પરમાત્મા છે,’ આવી જે
દ્રષ્ટિ કરવી, એટલેજ પુરુષનો મુખ્ય સ્વાર્થ જાણવો.

ઇતિ લક્ષિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૧ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૨ મો.

સાધુના સમાગમનું માહાત્મ્ય. (૧૧-૧૨)

શ્રાંભગવાનુવાચ—

ન રોધયતિ માં યોગો ન સાંઘ્ય ધર્મેણ ચ ।
ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો નેષ્ટાપૂર્ત ન દક્ષિણા ॥ ૧ ॥
વ્રતાનિ યજ્ઞદહ્નંતિ તીર્થાનિ નિયમા યમાઃ ।
યથાઽવરથે સત્સત્ સર્વસત્તાપહો હિ મામ્ ॥ ૨ ॥

શ્રીલગવાનું કહે છે —હે ઉદ્ધવ! મર્વ મંગોને ટાળનારો મત્સંગ
જે પ્રભાતે મને વશ કરે છે, તે પ્રભાતે યોગ, તત્ત્વવિચાર, ધર્મ,
વેદાધ્યયન, મન્યાસ, યજ્ઞ, વાવકૃષ્ણ વિગેરે નવાણા જોદાવવાં,
દક્ષિણા, વ્રત, દેવપૂજા, મ ત્રો, તીર્થો, નિયમો અને યમો પણ મને વશ
કરતા નથી દૈત્યો, રાક્ષસો, પશુઓ, પક્ષીઓ, ગંધર્વો, અખરાઓ,
નાગલોકો, મિદ્ધલોકો, ચારણો, યક્ષો, વિદ્યાધરો, મનુષ્યોમાં પણ
વેરયો, શૂદ્રો, ઓઝો તથા ચાંડાલો કે જેઓ રજેશુણી તથા તમો-

શુભી હતા, તેઓ પણ તે તે યુગમાં હે ઉદ્ધવ ! કેવળ સત્સંગથીજ મને પામ્યા છે. વળી વૃત્રાસુર, પ્રહલાદ, વૃષપર્વા, બલિરાજ, બાણાસુર, મયદાનવ, વિલીષણ, સુગ્રીવ, હનુમાન, જાંબવાન, ગર્જેન્દ્ર, જટાયુ પક્ષી, મુલાધાર વાણીઓ, ધર્મવ્યાધ, કુબ્જ, મળની ગોપીઓ, યજ્ઞ કરનારા પ્રાણીઓની સ્ત્રીઓ તથા તેવાં બીજાં પણ ઘણાં સત્સંગથી મને પામ્યાં છે. આ લોકો વેદ ભણ્યા ન હતા, તેઓએ ભણુવા માટે મહાત્માઓની સેવા પણ કરી ન હતી તેમ તપ પણ કર્યું ન હતું, તો પણ સત્સંગથી મને પામ્યાં હતાં. યોગથી, તત્ત્વવિચારથી, દાનથી, વ્રતથી, તપથી, યજ્ઞથી, વ્યાખ્યા નથી, વેદાધ્યયનથી તથા સંન્યાસ લેવાથી પણ મનુષ્ય પ્રયત્ન કરવા છતાં જે મને પ્રાપ્ત થતો નથી, તે મને ગોપીઓ, ગાયો, વૃક્ષો, મૃગો, નાગો તથા બીજાં પણ મૂઠે બુદ્ધિવાળા છવે સત્સંગથી ઉત્પન્ન થયેલી એક ભક્તિવડે પરિશ્રમ વગરજ પ્રાપ્ત થયેલ છે. જે વખતે અકૂરજી મને બલદેવ સાથે મથુરા તેડી જવા લાગ્યા, તે વખતે જેઓનું ચિત્ત દહલાવથી મારે વિષે આસક્ત હતું, એવી ગોપીઓ વિરહને લીધે અત્યંત માનસિક દુઃખનો અનુભવ કરવા લાગી અને મારા વિના કેઈ પણ વસ્તુ તેઓએ સુખાકારી દીઠી નહીં. હે ઉદ્ધવ ! વૃન્દાવનમાં ફરતો અત્યંત પ્રિય એવો જે હું, તેની સાથે રહેવાથી ગોપીઓ જે રાત્રીઓને અર્ધાં ક્ષણની જેઠે ગાળી કાઢતી હતી, તે રાત્રીઓ મારે વિયોગ થવાથી તેમને એક કલ્પના જેવડી થઈ પડી હતી સમાધિમાં બેઠેલા યોગીઓને જેમ પોતાનાં નામ તથા રૂપ જાણવામાં આવતાં નથી, તેમજ ગોપીઓ પણ મારે વિષે આમજ્ઞ બુદ્ધિવાળી થઈને પતિપુત્રાદિકનું, પોતાના દેહનું, આ લોકનું તથા પરલોકનું જ્ઞાન ભૂલી ગઈ હતી; અને સમુદ્રમાં જેમ નદીઓ મળી જાય છે, તેમજ મારા સ્વરૂપમાં લીન થઈ ગઈ હતી. આ પ્રમાણે મારી ઉપર પ્રીતિ રાખનારી સેંકડો અને હજારો અબળાઓ મારા

ત્વત્પથી અભાષી હુતી માટે હે Cહવ ! તમે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વિધિ, નિષેધ, પ્રવૃત્તિવાણું કર્મ, નિવૃત્તિવાણું કર્મ, સાલ્ગવા યોગ્ય તથા નાંભળેલું, એ સર્વનો ત્યાગ કરીને, હું કે જે સર્વ પ્રાણીઓમા એક આત્મરૂપ છું તેને. ‘ આણુ વિશ્વ પન્માત્મરૂપ છે, ’ આવા ભાવથી શરણે આવો અને મને પ્રાપ્ત થઇને સસારના સર્વ ભયમાથી છૂટા થાઓ.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૨ મો ન પૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૩ મો.

સાધુ અને દેવની વૃત્તિના. (૧૧-૨)

વસુદેવ ઉવાચ —

મગવન્મવતો યાત્રા સ્વસ્તયે સર્વદેહિનામ્ ।
 દુષ્ણાનાં યથા વિશ્વોરુત્તમશ્લોકચર્મનામ્ ॥ ૩ ॥
 મૂતાના દેવચરિત્રાં દુષ્ટાય ચ સુઘાય ચ ॥
 સુઘાયૈવ હિ સાધૂનાં ત્વાદશામચ્યુતાત્મનામ્ ॥ ૪ ॥

વસુદેવજી કહે છે — હે ભગવન્ ! માતાપિતાનું આગમન જેમ પુત્રોનું કંઠ્યાણુ કંઠે છે, અને ભગવાનનો માર્ગ દર્શાવનારા મહાત્માઓનું આગમન જેમ કૃપણ લોકોનું કંઠ્યાણુ કંઠે છે, તેમ આપ ભગવત્ત્વરૂપનું આગમન પણ સર્વ પ્રાણીઓનું કંઠ્યાણુ કંઠનારું છે. દેવતાઓ પણ મોટા પુરુષો અમાન નથી, કાંઈ કે દેવતાઓનું ચરિત્ર પ્રાણીઓને કોઈ વેળા સુખકારક થઈ પડે છે, તો કોઈવેળા દુઃખકારક પણ થઈ પડે છે એટલે દેવતાઓ વૃદ્ધિ

કરે છે તો પ્રાણીઓ સુખી થાય છે અને અતિવૃદ્ધિ કરે છે તો પ્રાણીઓ દુઃખી થાય છે, પરંતુ તમારા સરખા નિર્મળ મનના તથા ભગવાનના ઉપર સર્વ ભાવથી નિષ્ઠા રાખનારા સાધુ પુરુષોનાં ચરિત્રો સુખકારક હોય છે. દેવતાઓ સુખ આપે છે, તો પણ તેઓ ભજનને અનુસારે સુખ આપે છે, પરંતુ મહાત્મા પુરુષો તેવા નથી. જેઓ દેવતાઓને જે પ્રમાણે ભજે છે, તેઓને દેવતા પણ તેજ પ્રમાણે ફળ આપે છે. અર્થાત્ પુરુષ જે પ્રમાણે કર્મ કરે છે, તે પ્રમાણે તેની છાયા પણ કર્મ કરે છે. આમ દેવતાઓ માત્ર કર્મને મહાય કરનારા છે, પરંતુ મહાત્માઓ તેવા નથી. તેઓ તો દીન ઉપર દયા રાખનારા છે. હે મહારાજ ! અમે આપના આગમન-થીજ પવિત્ર થયા છીએ, તથાપિ આપને ભગવાનના ધર્મો વિષે અમે પ્રશ્ન કરીએ છીએ, કે જે ધર્મો સાલળીને મનુષ્ય સર્વ ભય-માંથી મુક્ત થાય છે. મેં પૂર્વે દેવની માયાથી મોહિત થઈને પૃથ્વી ઉપર મુક્તિ આપનારા ભગવાનને પ્રજા માટે ભજ્યા હતા; પરંતુ મોક્ષ માટે ભજ્યા ન હતા, માટે હે સુવ્રત ! અમે આરે તરફ ભયથી ભરેલા અને અનેક દુઃખોથી ભરપૂર એવા સંસારમાંથી પરિ-શ્રમ વિના છુટી જઈએ, એવો પ્રત્યક્ષ ઉપદેશ આપ અમને આપો.

નાગદહ જોડ્યા:—હે યાદવોમાં શ્રેષ્ઠ ! તમે સર્વને પવિત્ર કરનારા ભગવાનના ધર્મો પૂછો છો, એ તમારો વ્યવસાય ઉત્તમ છે. હે વસુદેવ ! ભગવાનના ધર્મો સાંભળવાથી, તેમનો પાઠ કરવાથી, તેમનું ધ્યાન કરવાથી, આદર આપવાથી તથા તેમનામાં સંમતિ આપવાથી તેઓ આખા વિશ્વના દ્રોહ કરનારને પણ પવિત્ર કરે છે.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૩ મે સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૪ મો

લાગવતધર્મ. (૧૨-૨૯)

શ્રીકૃષ્ણ ઉવાચ—

કુર્યાંત્સર્વોણિ કર્મોણિ મદર્થે શતકં સ્મરન્ ॥

મદ્યર્પિતમનઃશિત્તો મદ્ધર્માત્મમનોરતિ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન્ બોલ્યા —હે પરમપ્રિય ઉદ્ધવ ! મારું સ્મરણ કરતા કરતા સર્વ કર્મો મારે માટેજ કરવા અને ધીરે ધીરે મનને તથા ચિત્તને મારે વિષે લગાડવા, તથા મારા ધર્મો ઉપરજ મનની તથા ચિત્તની પ્રીતિ રાખવી મારા ભક્તોએ અને મહાત્માઓએ સેવેલા પવિત્ર દેશોમા નિવાસ કરવો દેવો, અસુરો તથા મનુષ્યોમા ઉત્પન્ન થયેલા મારા ભક્તોના આચરણોને અનુસરવું પોતે એકલા અથવા તેા ભક્તોની સાથે મળીને ચક્રવર્તીની વિભૂતિઓ વડે તથા નૃત્ય અને સંગીત વડે પર્વણોને દિવસે મારે માટે યાત્રાઓ અને મહોત્સવો કરાવવા નિર્મળ અત કરણવાળા ભક્તે સર્વ પ્રાણીઓમા અને પોતાને વિષે બહાર તથા અંદરના ભાગમા મનેજ વ્યાપી રહેલો જોવો, કારણ કે હું આકાશની પેઠે અનગ હોવાથી સર્વમા રહ્યા છતા પણ આવરણરહિત છું, અને બહાર તથા અંદર પરિપૂર્ણરૂપે રહેલો છું હે મહાકુશળ ઉદ્ધવ ! જે મનુષ્ય મારા કહેવા પ્રમાણે કેવળ જ્ઞાનનો આશ્રય કરીને તથા સર્વ પ્રાણીઓને મારારૂપ માનીને તે સર્વનો સત્કાર કરે છે, તેને હું પડિત માનું છું જે મનુષ્ય બ્રાહ્મણમા અને ઢેડમા, ચોરમા અને દાતામા, સૂર્યમા અને તણખામા તથા શાતમા અને ક્રૂરમા સમદષ્ટિ કરે છે અર્થાત્ તે સર્વને બ્રહ્મરૂપ જુવે છે, તેને પડિત જાણવો જે પુરુષ સર્વ મનુષ્યોમા વારવાર મારી ભાવના

કરે છે, તે મનુષ્યને સમાન સાથે સ્પર્ધા, ચઢીચાતા સાથે ધર્ષા, હુલકા ઉપર તિરસ્કાર અને પોતાને થયેલો અહંકાર, થોડા કાળમાં નાશ પામે છે. ઉપહાસ કરનારા પોતાના મિત્રોને દેહાભિમાનથી થતા 'અમુક ઉત્તમ છે તો અમુક નીચ છે' આવા વિચારોનો તથા તેથી થતી લજ્જાનો ત્યાગ કરીને દૂતરાં, ચાંડાલ, બળદ અને ગધેડાં સુધીનાં સર્વ પ્રાણીઓને પૃથ્વી ઉપર પડીને દંડવત્ પ્રણામ કરવા. જ્યાં સુધી સર્વ પ્રાણીઓ વિષે મારી ભાવના ઉત્પન્ન થાય નહીં, ત્યાં સુધી ઉપર કહેવા પ્રમાણે વાણી, મન તથા કાયાની વૃત્તિઓથી મારી ઉપાસના કર્યા કરવી. આ પ્રમાણે ઉપાસના કરવાથી મનુષ્યને આપું જગત્ પ્રહરૂપ ભાસે છે અને ઇશ્વરબુદ્ધિ ધવાથી પ્રહરવિદ્યા મળે છે. જ્ઞાનીએ પ્રહરવિદ્યાનો લાભ ધવાથી સર્વ સંશય ટાળીને આપું જગત્ પ્રહરૂપ દેખાય, એટલે સર્વ ક્રિયાથી ઉપરામ પામવું અને મન, વાણી અને કાયાની વૃત્તિઓથી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર મારો ભાવ કરવો. આ ઉપાયને હું સર્વ ઉપાયોમાં શ્રેષ્ઠ માનું છું. હે ઉદ્ધવ ! મારાં આવાં નિષ્કામ કર્મો કરતી વેળા કદાચ તેમાં ભૂલ થઈ જાય છે, તો પણ તેથી કંઈ હાનિ થતી નથી, કારણ કે, નિર્જીવ-પણાને લીધે નિષ્કામ ધર્મજ ઉત્તમ છે, એમ મેં નિશ્ચય કર્યો છે. હે ઉત્તમ ભક્ત ઉદ્ધવ ! ભય તથા શોકાદિકથી થતા ભાગવા, નાસવા જેવા લૌકિક પરિશ્રમ નિરર્થક છે, પણ જો માયાથી પર એવો જે હું તેને વિષે તે અર્પણ કરવામાં આવે તો તે પણ ધર્મરૂપજ થઈ પડે છે. અર્થાત્ મને ઉદ્દેશીને નિષ્કામપણે કરવામાં આવતી ક્રિયામાં વિદ્ય આપતું નથી. 'મિથ્યા તથા પરિણામે નાશવંત એવા મનુષ્યદેહવડે આ જન્મમાંજ સત્ય તથા અવિનાશિ એવા મારા સ્વરૂપને પામવું,' એ બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ અને વિવેકીઓનો વિવેક છે.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૪ મો અંતરૂપ.

અધ્યાય ૧૫ મો.

—૨૧—

યોગેશ્વર કવિના ઉપદેશ. (૧૧-૨).

વિદેહ ડવાવ—

દુર્લભો માનુષો દેહો દેહિનાં ક્ષણમંગુરઃ ॥

તથાપિ દુર્લભ મન્યે વૈકુઠપ્રિયદર્શનમ્ ॥ ૨૯ ॥

અતઃ આત્યતિક ક્ષેમ પૃચ્છામો ભવતોડનઘાઃ ॥

સત્સારેડસ્મિન્ક્ષણાર્થોડપિ સત્સંગ સેવાધર્મૈર્નૃણામ્ ॥ ૩૦ ॥

ધર્માન્ભાગવતાન્દ્રુત યદિ ન. શ્રુતયે ક્ષમમ્ ॥

યૈઃ પ્રસન્નઃ પ્રવક્તાય દાદ્યત્યારમાનમપ્યજઃ ॥ ૩૧ ॥

વિદેહ રાજા પૂછે છે:—હુ યોગીઓ ! દેહપારી છુએને આ મનુષ્યદેહ જે કે ક્ષણભંગુર છે, તો પણ તે મોક્ષ મેળવવાનું સાધન હોવાથી દુર્લભ છે, અને તેમા પણ હું લગવાનુંના લક્ષ્યોનું દર્શન વિગ્રેષ દુર્લભ માનુ છું. હુ પાપરહિત યોગીઓ ! મારી સર્વોત્તમ કન્યાબાળકારી વસ્તુ કઈ છે ? તે હુ આપને પૂછું છું, કારણ કે આ સંસારમાં મનુષ્યોને અર્ધ ક્ષણ પણ સત્સંગ મળવો, તે એક ભાગ્યના સમાન ગણાય છે જે લગવદ્ધર્મો અમારે સાંભળવા જેવા હોય તો તે અમને કહો, કે જે ધર્મોથી પ્રસન્ન થયેલા લગવાનુ ચોતાના લક્ષ્યોને ચોતાનું સ્વરૂપ પણ અર્પણ કરે છે.

યોગેશ્વર કવિ કહે છે.—આ સંસારમાં લગવાનુંનાં ચરણારવિદની ઉપાસના કરવી, એજ સર્વ પ્રકારના ભયને મટાડનારું ઉત્તમ કન્યાબાળકારી સાધન છે, એમ હું માનું છું, કારણ કે

જે ઉપાસના કરવાથી દેહાદિકે મિથ્યા પદાર્થોમાં, 'હું અને મારું' જોમ અભિમાન કરવાથી નિત્ય મનમાં ખિન્ન રહેતા પુરુષનો સંસારનો સર્વ લય નાશ પામે છે. મનુ, યાજ્ઞવલ્કય આદિક દ્વારા વર્ણાશ્રમેના ધર્મો કહાવીને, અજ્ઞાની પુરુષોને પરિશ્રમ વિના આત્મજ્ઞાન થવા માટે ભગવાને પોતે શ્રીમુખથી જે ઉપાયો કહ્યા છે, તે ઉપાયોને ભગવત્સંબંધી ધર્મો જાણવાં હે રાજા ! યોગાદિકમાં જેમ મનુષ્યને વિદ્ય નડે છે, તેમ આ ભગવદ્ધર્મમાં મનુષ્યને કોઈ પણ દિવસ વિદ્યો નડતાં નથી. શ્રુતિ તથા સ્મૃતિ આ બન્ને દ્વિજવર્ગનાં નેત્રો ગણાય છે, તેમાંથી એકને ન જાણતો હોય તે કાણો ગણાય છે, અને બન્નેને ન જાણતો હોય તે આંધળો ગણાય છે. લોકમાં જેમ આંધળે આગળ ગતિ કરવામાં મોટાં દુઃખ પડે છે, તેમજ આ ભગવદ્ધર્મમાં ગતિ કરનારો કદાચ તે બન્ને નેત્રો વિંચીને આગળ ગતિ કરે છે, એટલે કે આંધળો જેમ એક પગલું મૂકીને આગળ પગલું મારે છે, તેમ તે કોઈ કોઈ કર્મો છોડી દઈને કોઈ કોઈ કર્મો કરે છે, તો પણ તે ફળરહિત થતો નથી. શાસ્ત્રોક્ત કર્મોજ ભગવાનને અર્પણ કરવાં, એવો કંઈ નિયમ નથી, પરંતુ મનથી, વાણીથી, કાયાથી, ઈન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી, અહંકારથી તથા અધ્યાસથી માનેલા પ્રાણપણના સ્વભાવથી, જે જે કંઈ કર્મ કરવામાં આવે, તે તે સર્વ કર્મ પરમાત્મા નારાયણને અર્પણ કરવાં. આ પ્રમાણે અર્પણ કરવાથી તે સર્વ કર્મો ભગવદ્ધર્મ ગણાય છે. "અજ્ઞાનથીજ

૧ યત્કરોપિ યદન્નાસિ યજ્ઞુહોષિ દદાસિ યત્ ।

યત્પત્સ્યાસિ કૌતેય તત્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન ! તું જે કરે છે, જે ખાય છે, જે હવન કરે છે, જે દાન આપે છે અને જે તપ કરે છે, તે સર્વ મને અર્પણ કર.

ગીતા.

લય ઉત્પન્ન થાય છે અને જ્ઞાનથી તે મટી શકે છે, માટે ઇશ્વરના લજનનું શું પ્રયોજન છે ? માત્ર જ્ઞાન સંપાદન કરવું, કે જેથી અજ્ઞાનકલ્પિત લય દૂર થાય, ” આવી કોઈ શંકા કરે, પરંતુ તે શંકા નિર્મૂળ છે, કારણ કે, લગવાનની માયાથી લય ઉત્પન્ન થાય છે, પણ લગવાનથી નહિ, માટે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે તે લગવાનનુજ લજન કરવું યોગ્ય છે કદાચ તમારા મનમાં આવશે કે, “ દેહાદિકેના અભિમાનથી લય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે અભિમાન, દેહના અહં-કારથી થાય છે, અને તે અહંકાર સ્વસ્વરૂપના અજ્ઞાનથી થાય છે, તેમા બિચારી માયાનો શુ દોષ ? ” પરંતુ આમ માનવું યોગ્ય નથી, કારણ કે, તે મનુષ્ય બ્યારે પરમાત્માથી વિમુખ થાય છે, ત્યારે તે લગવાનની માયાથી સ્વસ્વરૂપને વિસરી જાય છે અને તેને લીધે ‘ હુ દેહ છું, હુ હુ ખી છું, હુ સુખી છું, ’ આવો તેને જ્ઞાન થાય છે અને એવી દ્વૈતબુદ્ધિ ધવાથી મનુષ્યને લય ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે લૌકિક માયા વિષે પણ પ્રસિદ્ધ છે. માટે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે શુરુવિષે ઇશ્વરબુદ્ધિ તથા આત્મ બુદ્ધિ કરીને એકાત્મલક્ષિથી માયાના નિયંત્રા પરમાત્માની લક્ષિ કરવી તારા મનમા ગા કા થતી હશે કે, “ ચિત્ત વિષયોથી વિશિષ્ઠ હોય તો લગવાનની એકાત્મિક લક્ષિ ધઈ શકે નહીં અને

૧ દેશી હોય ગુણમયી મમ માયા દુરાત્મ્યા ।

નામવ ચે પ્રવચને માયામેતી તરતિ તે ॥

અર્થ.—માત્રી અદ્ભૂત ત્રિગુણાત્મિકા માયા તરી જતી કહિન છે, તો પણ જે પુરુષ મારે શરણે આવે છે તે અવશ્ય એ માયાને તરી જાય છે
ગીતા

૨ હરમતર કુલ્લૈર્ય તસ્ય મય મવતિ ।

અર્થ.—ઇશ્વરથી હુ (આત્મા) જુદો છું, એમ જે જાણે છે તેને ત્યજી ઉત્પન્ન થાય છે એટલે તે જાતમનરુપી યજમા પ્રમાણ જમણ કર્યા કરે છે
શ્રુતિ

ઐકાંતિક ભક્તિ થઈ શકે નહીં ત્યારે અલય તો ક્યાંથીજ થાય?" પરંતુ તારી આ શંકા નિર્મૂળ છે, કારણ કે વિષયો એ ખરી વસ્તુજ નથી, કિંતુ તે એક મનનો વિલાસ માત્ર છે, માટે મનને નિયમમાં રાખીને ભજન કરવાથી અલય મળે છે. આ દેખાતો દ્વૈતપ્રપંચ જો કે મિથ્યા છે, તો પણ સ્વપ્ન તથા મનોરથની પેઠે તે ચિંતન કરનારા મનમાં પ્રતીત થાય છે, માટે જ્ઞાની પુરુષે કર્મોના સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનારા મનને રોકવું. મનને રોકવાથી મનુષ્યને ભગવાનને વિષે અનન્યભક્તિ થઈ શકે છે અને અનન્યભક્તિથી ભજન કરતાં અલય પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાનના મહા કલ્યાણકારક અવતારો, કર્મો તથા અવતારનાં અર્થવાણાં જે નામો જગત્માં પ્રસિદ્ધ છે, તેઓનું લલ્લ અને સ્પૃહા છોડીને, શ્રવણ તથા ગાન કરતાં જગત્માં ફરવું. ભગવાનનાં નામનાં તથા કર્મોનાં કીર્તન કરવાથી જેમનું હૃદય પીગળી જાય છે એવા ભગવાનના ભક્તો, ઉપર પ્રમાણે નિયમ રાખીને, દાંભિકની પેઠે માત્ર લોકોને દેખાડવા માટે નહીં, પરંતુ ઝોડે પકડી પાડેલા પુરુષની પેઠે પરાધીન થઈને કોઈ વેળા "ભગવાન ભક્તની આગળ હારી ગયા છે," એમ ધારીને હસે છે; કોઈ વેળા "ઘણા દિવસ મુઘી ભગવાને પોતાની ઉપેક્ષા કરી છે," એમ ધારીને રહે છે; કોઈ વેળા અત્યંત ઉત્કંઠિતપણાથી ચીસો પાડે છે; કોઈ વેળા મોટા હર્ષમાં આવી જઈને ગાય છે અને કોઈ વેળા 'જય જય' એવા શબ્દો બોલી નામે છે. ભગવદ્ભક્તે 'આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથ્વી, નક્ષત્રાદિક તેજ, પ્રાણીઓ, દિશાઓ, વૃક્ષાદિક, નદીઓ, સમુદ્રો તથા જે કંઈ પદાર્થ છે, તે સર્વ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે,' એમ માનીને અનન્યભાવથી તે સર્વને પ્રણામ કરવા. "આ ગતિ તો

૧ ચયત્પત્યતિ ચક્ષુર્મ્યા તત્તદાત્મેતિ માવયેન્ ॥

અર્થ:—જે જે પદાર્થ નજરે દેખાય તે તે પદાર્થમાં આત્મભાવના કરવી.

આરૂઢ યોગીઓને પણ ધણુ જન્મે માડમાંડ મળે છે, ત્યારે નામના કીર્તનથી એક જન્મમા તો કેમજ મળે? ” આવી શંકા કરવી પણ બ્યર્થ છે, કારણ કે ભોજન કગ્તાં મત્તેક કોળીએ તો યુ, પરંતુ મત્તેક કત્તે જેમ આનંદ, ઉપરાંત પોપણુ તથા ક્ષુધાની નિવૃત્તિ થાય છે, તેમ ભગવાનને ભજનારા પુરુષને પણ ભજન કરતી વખતે એક પ્રેમલક્ષણાભક્તિ, પ્રેમપાત્ર ભગવત્સ્વરૂપની સ્ફૂર્તિ તથા ઘર વિગેરેમા વૈરાગ્ય થાય છે, અને ધણુ કોળીઆઓ જમવાથી જેમ સુખાદિકમા વૃદ્ધિ થઇને પગ્મસુખ થાય છે, તેમ ધણુ ભજન કરવાથી પણ ભક્તિ વિગેરેમા વૃદ્ધિ થઇને પરમ ભક્તિનો લાભ થાય છે. હે રાજ ! આ રીતે અવિચ્છિન્ન ભાવથી ભગવાનના ચરણનુ ભજન કરનારા વૈષ્ણવને ભક્તિ, જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય થાય છે ત્યારે તે સાક્ષાત્ પરમ શાંતિને પામે છે

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૬ મો.

—*—*—

કપિલોપદેશ, (૩-૨૫)

દેવહૂતિદવાચ —

અથ મે દેવ સમોહમવાક્રપ્ત ત્વમર્હસિ ॥

યોઽવગ્રહોઽહ મમેતોત્યેતદ્દિમન્યોજિતસ્ત્વયા । ૧૦ ॥

ત ત્વાગતાઽહ શરણ શરણ્ય સ્મૃત્યસસારત્તરો કુઠારમ્ ॥

જિજ્ઞાસયાઽહં પ્રવૃત્તે પૂરુષસ્ય નમામિ સદ્ગર્ભવિદાં વરિષ્ઠમ્ ॥ ૧૧ ॥

દેવહૂતિ કહે છે — હે દેવ ! આ દેહુમા ‘હુ તથા મારું’ આવો જે ખોટો દુરાગ્રહ તમારી માયાવટે મે ખાંધ્યો છે, તે દુરાગ્રહ તમારે દૂર કરવો જોઈએ આપ શંખ્યાગતનુ ગ્રહણ કર

નારા છે, પોતાના દાસના સ સારસ્વી વૃક્ષને કુવાડાની પેઠે કાપી ન બનારા છે. અને સત્યધર્મવેત્તાઓમા શ્રેષ્ઠ છે. હું પ્રકૃતિ તથા પુરુષનું સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છાથી તમારે શરણે આવી છું અને તમને નમસ્કાર કરું છું.

મૈત્રેય કહે છે — આ પ્રમાણે પુરુષોને મોક્ષમા પ્રીતિ વધાર નારી પોતાની માતાની નિર્દોષ ઇચ્છા સાલણીને, મનમા તેને અભિનંદન આપ્યું અને પછી આત્મજ્ઞાની, અત્પુરુષોની ગતિરૂપ તથા જરા હસવાથી જેમનું મુખ ચોલતું હતું એવા લગવાનું કપિલ દેવ જોડયા.

શ્રીકપિલદેવ કહે છે — આધ્યાત્મિક વિદ્યામા એટલે બ્રહ્મ વિદ્યામા નિષ્કા રાખવાથી પુરુષોનું કલ્યાણ થાય છે, આવો મારો મત છે, કારણ કે, જે બ્રહ્મવિદ્યામા હું બનો તથા સુખનો અત્યંત વિનાશ રહેલો છે પૂર્વે નવાં ગમા કુશળ એવા બ્રહ્મવિદ્યા સંબંધી ઉપાય સાલજવાની ઇચ્છાવાળા ક્ષત્રિઓને, મેં જે ઉપાય કહી બતાવ્યો હતો, તે ઉપાય હું નિર્દોષ માતા' હમણાં તમને પણ કહું છું.

“ચિત્તજ્ઞ! આ જીવને બંધન કરનાર અને મુક્તિ આપનાર છે,” આમ શાસ્ત્રકારોએ માનેલું છે ચિત્ત જો વિષયોમા લપટાય છે, તો તે બંધનકાન્ધ થઈ પડે છે, અને પરમાત્મામા પગાયલું

૧ મન એવ મનુષ્યાર્ણાં કારણ વચ્ચમોક્ષયો ॥

અર્થ — માણસને બંધ અને મોક્ષનું કારણ એક મનજ છે શ્રુતિ

૨ વચ્ચન વિષયાસક્ત મુક્ત્યર્થ નિર્વિષય સ્મૃતમ્ ॥

અર્થ — વિષયાસક્ત મન તેજ બંધન છે અને નિર્વિષય જે મન તે મોક્ષને મારે થાય છે શ્રુતિ

ધાય છે, તો મુક્તિકારક નિવડે છે. વળી જ્યારે “હું” અને “મારું” એવા અભિમાનથી થયેલા કામ અને લોભ વિગેરે મલોથી મુક્ત થઈને પુરુષ શુદ્ધ તથા સુખદુઃખરહિત સમતાવાળો ધાય છે, ત્યારે જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિવાળું તેનું ચિત્ત પ્રકૃતિથી પર, લેહરહિત, સ્વયં પ્રકાશ, સૂક્ષ્મ, ઉદાસીન, એકમ્વરૂપ તથા આત્મ-સ્વરૂપ પરમાત્માને અખંડરૂપે જુવે છે અને દેહાદિકેને બળરહિત જુવે છે. યોગીઓએ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે સર્વ જગત્સ્વરૂપ ભગવાનની ભક્તિ કરવી, એજ ઉત્તમ ઉપાય છે, એ વિના બીજો કોઈ પણ કલ્યાણકારી માર્ગ નથી. ‘વિષયોનો પ્રસંગ કરવો, એ તૂટે નહીં તેવો આત્માને લાગેલો એક પાથ છે,’ એમ વિદ્વાનો જણે છે, પરંતુ ‘તે પ્રસંગ જો સાધુઓની સાથે કર્યો હોય તો તે એક મોક્ષનું ઉધાડુ દાર છે,’ એમ વિદ્વાનો કહે છે.

સુખદુઃખ સહન કરનારા, દયાશીલ, સર્વ પ્રાણીઓની સાથે સ્નેહ રાખનારા, શત્રુ વિનાના, શાન્ત, શાન્ત પ્રમાણે વર્તન રાખનારા, નારા સ્વભાવને આભૂષણ માનનારા, મારે વિષે એકાંત ભાવથી દૃઢ ભક્તિ કરનારા, મારે માટે સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરનારા, પોતાનાં મનુષ્યોની સાથે અને બધુઓની સાથે સ્નેહ નહીં રાખનારા, નિત્ય મારી કથા નાભળનારા, મારું વર્ણન કરનારા અને મારે વિષે મનને ધારણ કરનારા સત્પુરુષોને અધ્યાત્મ વિગેરે વિવિધ તાપો દુઃખ આપતા નથી હે સદ્ગુણી માતા! તે સાધુ પુરુષો સર્વ પ્રકારના સંગથી મુક્ત હોય છે, માટે તેઓનો સંગજ યાચવા યોગ્ય છે, કારણ કે, સાધુ પુરુષો વિષયસંગના દોષનો નાશ કરે છે. સત્પુરુષોના પ્રસંગમાં મારાં પરાક્રમને જાણવનારી તથા

૧ દેહાદીકામરૂપેનામિમન્વતે છોડિમિમાન આત્મનો બન્ધ ॥

અર્થ—દેહાદિક અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મભાવના કરીને વિષયમાં અભિમાન કરવું તેજ આત્માનુ અધન જાણવું શ્રુતિ.

હૃદય અને કાનને રસાયનરૂપ મારી કથાઓ સાંભળવામાં આવે છે અને તે કથાઓ સાંભળવાથી, અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે અને તેથી મળી શકે તેવા શ્રીહરિને વિષે અનુકંમે શ્રદ્ધા, રતિ અને લક્ષિત થાય છે. મારી સૃષ્ટિરચના વિગેરે લીલાનું મનન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષિતવડે પુરુષને ઐહિક તથા પારલૌકિક વિષયોમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને પછી તે વૈરાગ્યના ઉપાયવડે યોગ ધારણ કરી, યોગના સરલ ઉપાયોવડે મનનો નિરોધ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે અને પછી તે વિષયોની સેવા ન કરવાથી, વૈરાગ્યવડે વધેલા જ્ઞાનથી, યોગથી તથા મારે વિષે અર્પણ કરેલી લક્ષિતથી સર્વમાં આત્મરૂપે રહેલા મને આ લોકમાજ પામે છે.

દેવહૂતિએ પૂછ્યું:—તમારે વિષે કેવી લક્ષિત કરવી યોગ્ય છે ? અને હું જે સ્ત્રીજાતિ છું, તેણે કેવી લક્ષિત કરવી જોઈએ, કે જે લક્ષિતથી હું શ્રમ વિના તમારા મોક્ષરૂપ સ્વરૂપને પામું ? તમને પ્રાપ્ત કરાવનારો જે યોગ તમે કહ્યો, તે, હે નિર્વાણમૂર્તિ ! કેવા પ્રકારનો યોગ છે ?

શ્રીકપિલદેવ જોડ્યા:—હે માતા ! વિષયોને ગ્રહણ કરવા ઉપરથી જાણવામાં આવતી અને વેદોક્ત કર્મ કરનારી વિકારરહિત મનવાળા પુરુષની ઇદ્રિયોની વૃત્તિને સત્વગુણી શ્રીભગવાનમાંજ સ્વાભાવિક રીતે રાખવી, તેને નિર્નિમિત્ત લક્ષિત જાણવી, અને તે લક્ષિતને સિદ્ધ કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ સમજવી, કે જે લક્ષિત, જઠરાગ્નિ જેમ ખાપેલા પદાર્થને પચાવેછે તેમ લિંગ શરીરનો નાશ કરે છે, પરંતુ જેઓ મારા ચરણની સેવામાં પ્રીતિ રાખનારા અને મારે માટેજ ક્રિયા કરનારા કેટલાએક ભક્તો છે, તેઓ મારી સાયુજ્ય મુક્તિને ઇચ્છતા નથી, પરંતુ તેઓ એકઠા મળીને પરસ્પર મારાં પરાકર્મોની પ્રશંસા કરે છે. હે માતા ! તે મહાત્મા પુરુષો પ્રસન્ન

મુખવાળાં, રાતાં નેત્રવાળાં તથા વરદાન આપનારાં મારાં અલૌકિક અને મનોહર રૂપોનાં દર્શન કરે છે તથા તેઓની સાથે મનોહર વાણીથી વાતચિત કરે છે, અને તે જોવાયોગ્ય સુંદર અવયવવાળાં, ઉદાર, વિલાસ કરનારાં, મનોહર હાસ્ય કરનારાં, મધુરતાથી જોનારાં, તથા મધુર ભાષણ કરનારાં રૂપોએ જેઓનાં મનને અને પ્રાણોને મુગ્ધ કરી મૂક્યાં છે એવા ભક્તજનો મુક્તિની ઇચ્છા પણ કરતા નથી, તો પણ મારી ભક્તિ તેઓને મુક્તિ આપે છે. અવિદ્યા દૂર થયા પછી તેઓ, સત્યલોકાદિકમાં મળતી મારી માયાની ભોગસંપત્તિઓને, ભક્તિ કરવાથી તેની પાછળ મળતી અણિમા આદિક આઠ સિદ્ધિઓને તથા વૈકુંઠલોકની કળ્યાણુકારી સંપત્તિને ઇચ્છતા નથી, તો પણ તેઓ મારા પરમાત્માના વૈકુંઠ લોકમાં તે સંપત્તિઓને ભોગવે છે. વળી હે શાતશુણી માતા ! હું જેઓને આત્માના જેવો પ્રિય છું, પુત્રના જેવો પ્રીતિપાત્ર છું, મિત્રના જેવો વિશ્વામપાત્ર છું, શુરના જેવો ઉપદેશ કરનારો છું, સંજ્ઞાધીના જેવો હિતકારી છું, અને ઇષ્ટદેવના જેવો પૂજ્ય છું, એટલે એ પ્રમાણે મર્વ ભાવથી જેઓ મારી સેવા કરનારા છે, તે ભક્ત પુરુષો કોઈ પણ દિવસ વૈભવ વિનાના થતા નથી, તેમ મારું શસ્ત્ર એવું કાળચક્ર પણ તેઓનો નાશ કરતું નથી. આ લોક તથા પરલોકમાં ગતિ કરનારો દેહ, દેહની પાછળ ગ્રહેલાં મી, પુત્રો, ધન, પશુઓ તથા ઘર વિગેરે જે છે તે મર્વનો તથા બીજા પદાર્થોનો જેઓ ત્યાગ કરીને અનન્ય ભક્તિથી સર્વત્ર વ્યાપક એવા મને ભળે છે, તેઓનો હું સંસારમાંથી ઉદ્ધાર કરું છું. હું પ્રકૃતિ તથા પુન્યનો સ્વામી છું અને મર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા છું; મારો આશ્રય કયાં વિના સંસારનો તીવ્ર ભય ટળતો નથી. પવન મારા ભયથી વાય છે, સૂર્ય મારા ભયથી તપે છે, ઇંદ્રદેવ મારા ભયથી પાણી વરસે છે, અગ્નિ

મારા લયથી જગત્ને ખાળે છે, અને મૃત્યુ મારા લયથી જગત્માં ફરે છે. વળી યોગીઓ પોતાનાં કથ્યાણુ માટે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્યવાળા લક્ષ્મિયોગવડે મારાં મર્વત્ર નિર્ભય ચરણારવિન્દનો આશ્રય કરે છે. આ જગત્માં પુરુષોના કથ્યાણુનો ઉદય કરવાનું માધન એટલુંજ છે કે, પુરુષે તીવ્ર લક્ષ્મિયોગથી મારે વિષે મનને અર્પણ કરીને તેને સ્થિર કરવું.

ઇતિ લક્ષ્મિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૬ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૭ મો.

—*~*~*

નારદોપદેશ. (૪-૨૯)

નારદ ઉવાચ:—

પ્રાણેન્દ્રિયમનોષમૌનાત્મન્યત્ત્વસ્ય નિર્ગુણઃ ।

દોતે કામલવાન્ પ્યાયન્મમાહમિતિ કર્મહત્ ॥ ૨૫ ॥

નારદ કહે છે:—હે રાજન્! જીવ પોતે પરબ્રહ્મરૂપ છે, નો પણ ન્યારે પરમશુભ લગવાન્ પરમાત્માને વિસરી નય છે, માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા આ દેહાદિકમાં બંધાય છે અને દેહાલિમાની થઇ, તે દેહને વશ થઇ સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ આદિ કર્મો કરે છે ત્યારે તે પોતાના કર્મોનુસાર અવતાર લે છે. સાત્ત્વિક કર્મો કરવાથી કોઇ વેળા એ પુષ્કળ પ્રકાશવાળા અવતાર પામે છે, રાજસ કર્મો કરવાથી ઘણા શ્રમવાળા, કર્મથી ભરેલા અને પરિણામે દુઃખદાયી અવતાર પામે છે અને તામસ કર્મો કરવાથી અજ્ઞાન તથા શોકથી લયંકર એવા અવતારો પામે છે. એ પ્રમાણે મંદબુદ્ધિવાળો જીવ પોતાનાં કર્મો

પ્રમાણે કોઈવાર પુરુષ, કોઈવાર સ્ત્રી, કોઈવાર નપુસક, કોઈવાર દેવતા, કોઈવાર મનુષ્ય તથા કોઈવાર પક્ષી ધણે અવતરે છે, અને ભૂખથી ઘેરાયેલા ગરીબ કૂતરો, જેમ ઘેરઘેર રખડીને ભાગ્ય પ્રમાણે કોઈ ઠેકાણેથી અન્નને અને કોઈ ઠેકાણેથી લાકડીને માર ખાય છે તેમ વિષયની ઇચ્છાવાળો જીવ પણ સ્વર્ગમા, પાતાળમા અથવા મૃત્યુલોકમા ઉત્થાનીચા જન્મોમા ભટકતો, પ્રારબ્ધ પ્રમાણે સુખદુઃખને પામે છે હુ જો દૂર કરવાનો તેને એક પણ ઉપાય મળતો નથી અને કદાચ ઉપાય કરે છે, તો પણ દૈવથી, પ્રાણીઓથી તથા શરીરથી થતા હુ ખોમાના એક હુ ખથી પણ તે જીવ છૂટે થઈ શકતો નથી જેમ કોઈ પુરુષ માથા ઉપર વજનદાર ભાર ઉત્તરીને જતો હોય ને વધારે ભાર લાગવાથી પેલા ભારને માથા ઉપરથી કાઢ ઉપર લઈ લે છે, પરંતુ એમ કરવાથી પેલો ભાર કંઈ ઓછો થતો નથી, તેમજ સર્વ ઉપાયો હુ ખમય છે, માટે તે તે ઉપાયો કરવાથી પણ પ્રાણી હુ ખમાથી છૂટે થઈ શકતો નથી હે નિર્દોષ રાજા ! એક સ્વર્ગમા આવેલું ખીણુ -વ્રમ જેમ પહેલા સ્વર્ગમા મટાડી શકતું નથી, તેમ હુ ખરૂંપ કર્મો પણ કેવળ કર્મો કરવાથીજ દૂર થતા નથી, કાગળ કે બન્ને કર્મો અવિધાને લીધે પ્રાપ્ત થાય છે, માટે તે સમાન છે જીવ ઉપાધિરૂપ મનવડે સ્વર્ગમા હોય ત્યાં સુધી તેની સ્વભાવસ્થા દૂર થતી નથી, તેમજ વસ્તુતઃ જોતાં મસાર મિથ્યા છે, તો પણ વિષયોનું મનન કરનારા જીવને સસાર છૂટતો નથી, માટે જે અજ્ઞાનને લીધે પુરુષાર્થરૂપ આત્માને જેમા અનર્થની પરપરા સમાયલી છે, તેવો મમાર વળગ્યો છે તે, અજ્ઞાનના ગુરુરૂપ પરમાત્માની પરમ ભક્તિ કરવાથીજ નાશ થાય છે વામુદેવ એવા ભગવાન વિષે સારી રીતે કરેલો ભક્તિયોગ, વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે હે પ્રાચીનબહિષ્કૃત રાજર્ષિ ! તે ભક્તિ, ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવાથી ઘોઠાજ સમયમા મળે છે માટે નિત્ય ભગવાનની કથાને નાભજનારા, શ્રદ્ધાળુ તથા

તે કથાતું નિત્ય શ્રવણ કરનાર મનુષ્યને થોડા સમયમાંજ ભગવાન વિષે ભક્તિયોગ થાય છે. હે રાજા ! જ્યાં આગળ નિર્માણ મનના મદ-ગુણી ભગવાનના ભક્તો ભગવાનના ગુણો ગાવામાંજ તથા સાંભળવામાં સ્થિર ચિત્તવાળા થઈને રહેતા હોય, તે ઠેકાણે મહાત્મા પુરુષોના મુખમાંથી ભગવાનનાં ચરિત્રરૂપી અમૃતની નદીઓ ચોતરફ વહ્યા કરે છે, અને જે લોકો અત્યંત તૃપ્તાર્થી તે નદીઓના જલનું સાવધ કરેલા કાનથી પાન કરે છે તે ભક્તિરસિક લોકોને ભૂખ, તરસ, લય, શોક અને મોહ બાધ કરતાં નથી, પણ જે સત્સંગ કરે નહિ તે ઉપર કહેલા સ્વાભાવિક શોક, મોહ વિગેરેથી તથા આગસથી ખિન્ન થયેલા લોકોને નિત્ય ભગવાનના કથારૂપી સુધા-સાગરમાં પ્રીતિ થતી નથી. સાક્ષાત્ બ્રહ્મા, ભગવાન શંકર, મનુ, દક્ષ વિગેરે પ્રજાપતિઓ, સનક વિગેરે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીઓ, મરીચિ અત્રિ, અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કંતુ, ભૃગુ, વસિષ્ઠ, હું તથા નારદ આટલા બ્રહ્મવાદીઓ વેદવાણીના વેત્તા છીએ અને તપ-શ્રયા, વિદ્યા તથા સમાધિવડે અદ્યાપિ સુધી સર્વના સાક્ષી પર-મેશ્વરને શોધીએ છીએ, તેા પણ તેમને જેઇ શક્યા નથી. લોકો અર્થથી પણ પાર પહોંચાય નહીં, એવા મહાવિસ્તારવાળા વેદના અર્થ વિચારે છે, તેા પણ તેઓ મંત્રોએ પ્રતિપાદન કરેલાં ઇન્દ્રિ-યાદિકનાં સ્વરૂપોવાળા સાકાર દેવતાઓનું ભજન કરે છે, પરંતુ તેઓ પરમાત્માને ઓળખતા નથી, પણ અંતઃકરણમાં સારી રીતે ધ્યાન કરેલા ભગવાન જેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે તે મનુ-ષ્યની લોકલક્ષ્મી તથા કર્મમાર્ગમાં થયેલો આગ્રહ દૂર થાય છે, માટે હે પ્રાચીનબહિષ્ રાજા ! અજ્ઞાનને લીધે પુરુષાર્થરૂપે દેખાતા યજ્ઞનાં કર્મો માત્ર કાનનેજ મીઠાશ આપનારા છે, પરંતુ પરમ વસ્તુને દેખાડતાં નથી, માટે તે કર્મો ઉપર તમારે પુરુ-ષાર્થ બુદ્ધિ કરવી નહીં. ધૂમાડાથી જેઓની મલિન બુદ્ધિ થયેલી હોય છે, એવા જે લોકો “ કર્મ કરવાં, એજ વેદનું તાત્પર્ય છે, ”

એમ કહે છે, તેઓ વેદના ખરા અર્થને જાણતા નથી, કારણ કે જેમાં લગવાનું વાસુદેવ રહેલા છે, એવા વેદમાં કહેલા સ્વસ્વરૂપ પરમાત્માને તેઓ જાણતા નથી. તું તો મહામૂર્ખ છે, કારણ કે આખી પૃથ્વી ઉપર પૂર્વ દિશા તન્નુ અણીવાળા દર્ભોને પાથરીને ઘણા પશુઓને સંહાર કરી 'હું' મોટો યજ્ઞ કરનાર છું,' આવા અભિમાનમાં તું આવી ગયો છે અને તે અવિવેકપણાને લીધે ખરાં કર્મને જાણતો નથી, પણ ભૂલી ગયો છે. લગવાનું જેથી સંતુષ્ટ થાય તેજ કર્મ, અને જેથી લગવાનું વિષે મન સ્થિર થાય તેજ વિદ્યા જાણવી લગવાનું શ્રીહરિ પોતેજ સર્વ દેહધારીઓના આત્મા છે, સ્વતંત્ર કારણ છે તથા ઇશ્વર છે. માટેજ લોકોને શ્રીહરિનાં ચરણ શરણરૂપ છે અને તેથી મનુષ્યોનું આ લોકમાં તથા પરલોકમાં કડ્યાણુ થાય છે. જે પરમાત્મા છે તેજ આપણો અત્યંત પ્રિય આત્મા છે અને તેનું લજ્જન કરવાથી લેશ પણ લય રહેતો નથી જે મનુષ્ય આ પ્રભાણે જાણે છે, તેને વિદ્વાન જાણવો અને જે વિદ્વાન હોય તે શુર તથા પરમાત્મામાં ગણાય છે.

નારદ કહે છે.—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ રાજા! ક્ષુદ્ર પદાર્થોનું લક્ષણ કરનારો તથા ચરનારો એક મૃગ પુષ્પોની વાડીમાં ઝીંની સાથે માથે ફરે છે અને તે આમા આસક્ત થઈ રહ્યો છે, તેના કાન ભમરાઓના ગુંજારવામાં લોલાઈ રહેલા છે, તેના આગળ પ્રાણનો નાશ કરનારા વાષો ઉભા છે, તો પણ તેઓને ગણકાર્યા વિના તે આડ્યો જાય છે. પાછળથી પારધિયે મારેલા જાણથી જેની પીઠ બેઠાઈ ગઈ છે, આવા મૃગને તું શોધી કાઢ.

નારદજીના આ પ્રશ્નનો કાંઈપણ ઉત્તર રાજા તરફથી મળ્યો નહીં, ત્યાંજ નારદજી પોતે તેનો ઉત્તર આપતા જોડ્યા કે, તું પોતેજ મૃગરૂપ

છે, પુષ્પની પેઠે પરિણામે નીરમ થઇ જનારી સ્ત્રીઓવાળા ઘરમાં સ્ત્રીઓની સાથે રહે છે, કૂલની મધુર સુગંધની પેઠે અત્યંત હલકા અને કામ્ય કર્મના ક્ષણથી મળતાં બિહાના તથા ઉપસ્થ આદિકેનાં અકપસુખોને શોધ્યા કરે છે. સ્ત્રીઓની સાથે રહેવાથી તેઓ પર તારું મન આસક્ત થયેલું છે જમરાઓના મધુર ગુંબરવોની પેઠે સ્ત્રીઓના અત્યંત મધુર ભાષણોથી તારા કાન લોભાયલા છે, અને આગળ ઉપર રહેલા નહારની પેઠે દિવસ, રાત્રિ, પખવાડિયાં એ વિગેરે કાળના વિભાગો તારાં આયુષ્યનો નાશ કરે છે, છતાં તેઓને ગણકાર્યા વિના તું ઘરમાં અનેક કીડાઓ કરે છે અને કાળ-રૂપી પારધિ છાનો માનો તારી પાછળ કરીને ગુપ્ત બાલુથી તને વીંધી નાંખે છે હે રાજા ! આ પ્રમાણે તારી દશા થયેલી છે, તેનો તું પોતે વિચાર કરીને તારા ચિત્તને હૃદયમાં સ્થિર કર અને બહિર્વૃત્તિઓને ચિત્તમાં રોક, એટલે ઇન્દ્રિયોને તેના વિષયોમાં જતી અટકાવ જેમાં નીચ કામી પુરુષોની કથાઓ ધાય છે એવા ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર, છવેના આશ્રયરૂપ પરમાત્માને પ્રમત્ત કર અને કમે કમે સર્વ વિષયોમાંથી અળગો થઇ બે.

ઈતિ ભક્ષિતપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો.

પ્રહલાદજીના ઉદ્દેશાર. (૭-૮)

પ્રહ્લાદ ઉવાચ—

નૈતન્મનસ્તર કથાસુ ચિકુઠનાથ ।

સમીયતે દુરિતદુષ્ટમસાધુ તીવ્રમ્ ॥

કામાતુર હર્યશોકમયૈવણર્તે ।

તસ્મિન્નગ્રય તવ ગતિ ચિમૃશામિ વ્રીન ॥ ૩૯ ॥

પ્રહલાદજી કહે છે — હે વૈકુઠનાથ ' પાપવટે દૂષિત થયેલુ, જહિર્મુખે, અસ્થિર, કામનાથી વ્યાપ્ત અને હર્ષ, શોક, ભય તથા તૃણાથી આતુર એવુ માન આ મન, તમારી ક્વાથી પ્રસન્ન થતુ નથી, માટે હું દીન, મારી ગતિનો મારા મનમા કેવી રીતે વિચાર કરી શકુ ? હે અચ્યુત ' તૃપ્તિ ન પામતી જિહ્વા, એક તરફથી મને જેવે છે બીજી તરફથી શિશ્ર કામેઝાથી મને જેવે છે, ત્રીજી તરફથી ત્વચા ધ્રિય સ્પર્શ મુખ માટે મને જેવે છે, ચોથી તરફથી પેટ, આહાર માટે જેવે છે, પાંચમી તરફથી શ્રવણેન્દ્રિય, મધુર શબ્દો નાભાગવા માટે મને જેવે છે, છઠી તરફથી પ્રાણેન્દ્રિય (નાનિકા) સુગ્રધ લેવા માટે મને જેવે છે, સાતમી તરફથી ચપળ એવા નેત્ર, મુદ્દા ઉપ લેવા મને જેવે છે, તે પ્રમાણે કર્મેન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયો તરફ મને જેવે છે, અર્થાત્ ઘણી શોકયો લેમ પોતાના ભતાને ઉતરડી નાખે, તેમજ ધ્રિયો મને ઉતરડી નાખે છે હે મહાગજ ' હું કેવળ આવી દુખી દશાને પામ્યો છું એમ નથી, પરંતુ એ પ્રમાણે જ બીજા મનુષ્ય પણ દુખી છે તેઓ ત્રમારફથી વૈતરણી નદીમા

પડેલાં છે, એકબીજાથી થતા જન્મ, મરણ તથા ભક્ષણથી
 અત્યંત ડરે છે, પોતાની માથે કલહ, વૈર અને મૈત્રી કર્યા કરે છે,
 માટે હે નિત્યમુક્ત પ્રભુ! આવા મૂઠ મનુષ્યો ઉપર કૃપા કરીને
 તેઓને મંસારૂપી વૈતરણીમાથી બહાર કાઢી, તેમની રક્ષા કરો.
 કદાચ આપ કહેશે કે, 'મારે એકલાએ સર્વ મનુષ્યોનો કેવી
 રીતે ઉદ્ધાર કરવો?' તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, હે અખિલગુરુ!
 હે ભગવન્! આપ આ સર્વ જગત્નો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય
 કરો છો તો તમને આ સર્વ જગત્નો ઉદ્ધાર કરવામાં શું શ્રમ
 પડવાનો છે? હે આતુરજનના બધું! મૂઠ મનુષ્યો ઉપર અનુ
 ગ્રહ કરવો, એમાજ આપની મહત્તા સમાયલી છે, અને તો પછી તમારા
 ભક્તજનોની સેવા કરનારા અમ લોકોનો તમે ઉદ્ધાર કરશો, તેમા
 નવાઈ શી? હે પરમાત્મા! આપના પરાક્રમેના ગાયનરૂપી મહાઅમૃ
 તમાં મારું મન ડૂબેલું છે, તેથી હું તો તરી શકાય નહીં તેવી સસાર
 રૂપી વૈતરણી નદીથી ઉદ્વેગ પામતો નથી, પરંતુ જેઓનું મન
 તમારી કથાથી વિમુખ છે તથા જેઓ મિથ્યા ઇદ્રિયોના સુખને
 માટે કુટુંબોનો ભાર વહા કરે છે, તેવા મૂઠ લોકોનો હું શોક
 કરું છું હે દેવ! કદાચ તમે કહેશે કે, 'તું તારે મુક્તિ લઈ લે,
 બીજા મૂઠ મનુષ્યોને તો તત્ત્વવેત્તા મુનિઓ ઉપદેશ આપશે,' તો તેના
 ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, મુનિઓ તો ઘણું કરીને પોતાની મુક્તિ કર
 વાની ઇચ્છાથી વનમાં એકાત પ્રદેશમાં તપશ્ચર્યા કરે છે, બીજાનું
 કંઈ પણ કાર્ય કરવામાં તત્પર રહેતા નથી, માટે હું આ કૃપણ
 લોકોને છોડીને એકલો મુક્તિ પામવાની ઇચ્છા ગળતો નથી.
 આટલું બધું આપને કહેવાનું કારણ એ છે કે, આ સસારાટવીમાં
 ભટકતા લોકોને તમારા વિના બીજા આશ્રય હું જોતો નથી ગૃહ-
 આશ્રમમાં મૈથુનાદિકનું જે સુખ છે, તે તુચ્છ છે શરીરમાં ખરજ
 આવવાથી બંને હાથવતી બજવાળવું પડે અને જેમ એક દુઃખ મટા-
 ડતાં બીજું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમજ વિષયસુખોમાં પણ એક દુઃખ

દૂર કરતા બીજી દુઃખ આવી પડે છે કૃપણ લોકો બહુ દુઃખો
 ભોગવે છે, તો પણ તેઓ મન્માના વિષયસુખથી ધરાતા નથી,
 પરંતુ કોઈક ધીંગળવાન મનુષ્યજ્ઞ આપની કૃપાથી ખરજની પેઠે
 પ્રામની ખરજને પણ સહન કરે છે મૌન, આદ્રાચણાદિ મત,
 શાસ્ત્રધ્રવણ, તપશ્ચર્યા, વેદાધ્યયન, અવધર્માચરણ, વ્યાખ્યન,
 એકાતનિવાન, જપ તથા મન્માધિ, આ દશ મોક્ષના માધન
 છે, પરંતુ એ સાધનો ઘણું કઠિન ઇદ્રિયાધીન મનુષ્યોને આ
 છવિકામા ઉપયોગી થઈ પડે છે તથા દાલિક મનુષ્યોને ઉદ્ધ
 યોયણુ માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે અને સમય ઉપર ઉપયોગી
 થતા પણ નથી બીજામાંથી અકુર અને અકુરમાંથી બીજા, એમ
 પ્રવાહુડપે આવતા તમારા આ કાર્ય-કારણરૂપ જે સ્વરૂપ વેદે
 પ્રકટ કરેલા છે પ્રાકૃતપરહિત જે તમે તેનાજ તે રૂપ છે,
 પરંતુ તમારાથી જુદા નથી મધન કરવાથી જેમ અગ્નિ
 લાકડામાં રહેલો છે, તે જોવામાં આવે છે, તેમજ જિતેન્દ્રિય પુરુષો
 યોગાભ્યાસથી કાર્ય-કારણ બન્નેમાં રહેલા તમને આશાત્ જુએ
 છે. કાર્ય-કારણ તમારા વિના બીજા પ્રધાન તથા પરમાત્મ
 આદિથી ઉત્પન્ન થતા નથી હે 'ન્યાપકદેવ' વાયુ, અગ્નિ,
 પૃથ્વી, આકાશ પાણી શબ્દાદિક વિષયો, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો, મન,
 ચિત્ત, અહુકાર, ચૈત્તલ તથા નૂકમ એ સર્વ તમેજ છો અને મન
 વડે તથા વચન વડે જે કંઈ પ્રકાશિત થાય છે, તે સર્વ
 તમાનાથી જુદું નથી આ શુભો, શુભવાનો, મહત્તરવાદિક મન
 વિગેરે, દેવતાઓ અને મનુષ્યો, આદિ તથા અતવાજા છે
 તેઓ, હે મહાકીર્તિવાજા ઈશ્વર! આદિ તથા અતગહિત
 તમાગ સ્વરૂપને જાણતા નથી, આમ વિચાર કરીને જુદિશાળી
 પુરુષો અધ્યયનાદિક વ્યાપારનો ત્યાગ કરીને, કેવળ તમારીજ
 ઉપાસના કરે છે માટે હે પૂજ્યતમ! નમ-કાર, સ્તુતિ, સર્વ
 કર્મો અર્પણ કરવા, પૂજન, આપના ચરણનું અમણ, કથાનું

શ્રવણ, એ રીતે તમારી છ અંગવાળી સેવા કર્યા વિના પરમ હૃદયેને મળી શકે તેવા લગવાનની મનુષ્ય કેવી રીતે લક્ષિત કરી શકે ? અને લક્ષિત કર્યા વિના મોક્ષ પણ મળે નહીં, અને મેવા વિના લક્ષિતની સિદ્ધિ પણ થાય નહીં, એટલા માટે પ્રથમ માગેલું તમારું દામત્વ તમે મને આપો.

હતિ લક્ષિતપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૮ મો મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૯ મો.

—:***:—

પૂજાવિધિના પ્રકાર. (૧૧-૨૭)

ઉદ્ભવ ઉવાચ—

ક્રિયાયાંત્ર સમાચક્ષ્ય ભવદારાધન પ્રસો ।

યસ્માત્પાંચે યથાઽર્ચંતિ સાત્વતાઃ સાત્વતર્પમ ॥ ૧ ॥

ઉદ્ભવ કહે છે:—હે પ્રભુ ! લક્ષ્મી લોકો જે કારણ માટે તમારી જે પ્રમાણે પૂજા કરે છે, તે લક્ષ્મી લોકો, તેનું કારણ તથા તેના વિધિ માથે આપની પૂજા કરવાનો પ્રકાર મને આપ કહો.

શ્રી લગવાનુ જોડ્યા:—હે ઉદ્ભવ ! કર્મકાંડરૂપી લગવાનની પૂજાનો વિધિ છેડા વિનાનો છે, તે હું તમારી પામે કહેવા માંડું તો તેનો પાર આવે નહીં, માટે હું તમને અનુક્રમે તે યથાર્થ રીતે ટૂંકામાં તે પૂજાનો વિધિ કહી બતાવીશ.

(૧) પૂજાના પ્રકાર તથા કાળ:—વૈદિક, તાંત્રિક તથા મિશ્ર, એમ ત્રણ પ્રકારે મારી પૂજા થાય છે. તે ત્રણમાંથી જે વિધિ

સારો લાગે, તે વિધિથીજ મારું પૂજન કરવું પુરું જ્યારે પોતાના વેદમા કહેલા વિધિ પ્રમાણે દ્વિજપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે ભક્તિથી તથા શ્રદ્ધાથી સારી ગીતે મારી પૂજા કરે છે, તે વિધિ હું તમને કહું છું, તે તમે મારી પાનેથી સાંભળો. મનુષ્યે ભક્તિનપત્ત થઈને શુભકર્મ જે હું, તેની નિષ્કપટપણાથી પૂજના પદાર્થો વડે, મૂર્તિમા, પૃથ્વીમા, અગ્નિમા, સૂર્યમા, પાણીમા, હૃદયમા અથવા તો બ્રાહ્મણને વિષે પૂજા કરવી

પૂર્વવિધિ.

પૂજા કરનારા પુરુષે પ્રથમ દાત ધોઈને અગોની શુદ્ધિ માટે નહાવું નહાતી વેળા વૈદિક તથા તાન્રિક મંત્રો ભણી, મારી વિગેરે લઈને હાથ પગ તથા અગોને શુદ્ધ કરીને પછી નહાવું ઈશ્વર વિશેષ મંત્રકર્ય કરનારા પુરુષે વેદમા તથોપાસનાદિક જે કર્મો અવશ્ય કરવા કહ્યા છે, તે કર્મો કરવા અને તેઓની માથે કર્મોના બંધનનો નાશ કરનારી મારી પૂજા કરવી

મૂર્તિના પ્રકાર.

દેવતાની પ્રતિમા શિલાની, કાષ્ઠની, ધાતુની, માટીની, અઢનાદિકની, ચિત્રની, રેતીની મણિની તથા માનસિક, આ રીતે આઠ પ્રકારની કહેલી છે તેમાંથી જો હૃદયમા પૂજા કરવી હોય તો માનસિક મૂર્તિની પૂજા કરવી ઈશ્વર તથા અથ અમ મારી ને પ્રકારની મૂર્તિ હોય છે, તે મૂર્તિઓમા પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાથી મારો નિવાસ થાય છે

આનાહુન તથા વિમર્જન.

હે ઉદ્ધવ! ઈશ્વર મૂર્તિમા પૂજા કરવી હોય તો નિત્ય તેનું આનાહુન તથા વિમર્જન કરવા નહીં અથ મૂર્તિમા આનાહુન તથા વિમર્જન કરવા માટે વિકલ્પ કહ્યા છે. તેમા પણ શાલિશામને

માટે ના કહેવી છે રેતીની મૂર્તિમા અવગ્ય આવાહનાદિક કરવા અને ખીણ મૂર્તિઓમા આવાહનાદિક કરે અથવા તો ન કરે તો પણ આલે પૃથ્વીમા પૂજા કરવી હોય તો આવાહન અને વિસર્જન બન્ને કરવા

પ્રતિમાનું સ્નાન.

માટીની, આલેચેલી તથા ચિત્ર પિનાની ખીણ મૂર્તિઓને નવરાવવી અને મૂર્તિકા આદિકની મૂર્તિઓનું આનને ઠંકાણે માર્જન કરવું

• પૂજાસામગ્રી

તકામ ભક્તે અત્ય ત શોભાયમાન પદાર્થોવટે મારી મૂર્તિ વિગેરેમા પૂજા કરવી, અને મારી જો હૃદયમા પૂજા કરવી હોય તો મનોમય પદાર્થોથી પૂજા કરવી

અધિષ્ઠાન તથા ઉપચારભેદ,

હું ઉદ્ભવ ! આન કરાવવાની તથા આભૂષણો ધરાવવાની ઇચ્છા હોય તો મારી ધાતુ વિગેરેની મૂર્તિમાજ ધરવા પૃથ્વી ઉપર પૂજા કરવી હોય તો જૃઘા જૃઘા ન્ધાનોમા અગ તથા પ્રધાન દેવતાઓની જૃઘા જૃઘા મત્રોથી સ્થાપના કરવી અગ્નિમા પૂજા કરવી હોય તો ધીથી ભીંજાયલુ હુવિ અગ્નિમા હોમલુ સૂર્યમા પૂજા કરવી હોય તો ઉપન્યાન તથા અર્ધ્યાદિકથી પૂજા કરવી પાણીમા પૂજા કરવી હોય તો તર્પણ વિગેરેથી પૂજા કરવી ભક્તજન શ્રદ્ધાથી મને પાણી અર્પણ કરે તો તે પણ મને પ્રિય લાગે છે, પરંતુ ભક્તિહીન મનુષ્ય ગંધ, પુષ્પ, દૂધ, દીપ

૧ પત્ર પુષ્પ પત્ર તોય યા મે મક્ત્યા પ્રયચ્છતી ।

તદ્દદ મક્ત્યુપહતમશ્નામિ પ્રયત્નામન ॥

અર્થ — જે મનુષ્ય પત્ર, પુષ્પ, ફળ, પાણી એમાનું જે કંઈ મને ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરે છે તે વિશુદ્ધજનન ભક્તિયુક્ત તે જ આનર્થી પ્રદણુ મુ છું ગીતા

અને અજ્ઞાતિક મણા પદાર્થો મને અર્પણ કરે, તો પણ તે મને પ્રમદ કરી શકતા નથી, ત્યારે બીજા તો કેમજ પ્રમદ કરે ?

મુખ્ય નિયમ-પૂજનો ક્રમ.

પૂજ કરનારાએ નાહીને શુદ્ધ થવું, નવું સામગ્રીઓ એકઠી કરીને પોતાની પાસે ગળખવી પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરીને આમન ઉપર બેસવું અને પછી પૂજનો આરંભ કરવો. જે નિધિર મૂર્તિની પૂજ કરવી હોય તે મૂર્તિની અનુષ્ઠા બેસવું અને પછી પૂજનો આરંભ કરવો. પૂજ કરવાના આગલમાં શુભ આદિક પરિણામને પ્રણામ કરવા અને પછી પોતાને વિષે ન્યાસ કરીને મારી મૂર્તિ વિષે ન્યાસ કરવા, અને પછી મારી મૂર્તિ ઉપરથી નિર્માણ વિગેરે ઉતારીને હાથથી તે મૂર્તિને સ્વચ્છ કરવી અને પાણીથી ભરેલા પૂર્ણ કુલનો તથા પ્રોક્ષણપાત્રનો શાસ્ત્રમા કલ્પ પ્રમાણે ચંદનપુષ્પાદિકથી સન્કાર કરવો તે પછી પ્રોક્ષણપાત્રના પાણીથી પૂજના સ્થાનને, પૂજના પદાર્થોને તથા પોતાના શરીરને પ્રોક્ષણ કરીને પાદ અર્ધ આચમન માટે તૈયાર કરેલા ત્રણ પાત્રોને પાણીથી ભરવા તથા જૂદા જૂદા પદાર્થો નાખીને તૈયાર કરવા તે આ રીતે કે પાદના પાત્રમાં શામે, દૂર્વા, કમળ તથા માટી વિગેરે નાખવા, અર્ધના પાત્રમાં ગંધ, પુષ્પ, અક્ષત, ચવ, દર્ભના અચ્છલાગ, તવ નર્પવ અને દૂર્વા નાખવા તથા આચમનના પાત્રમાં જાંબુ, લવિંગ તથા કકોલ નાખવા તે પછી આચાર્ય પાદના પાત્રને હૃદયના મંત્રથી અર્ધપાત્રને મન્તકના મંત્રથી અને આચમનના પાત્રને ગાયત્રીની શિખાના મંત્રથી મંત્રીને છેવટે ગાયત્રીવટે તે ત્રણે પાત્રોનું અભિમંત્રણ કરવું.

ધ્યાનવિધિ.

પછી ઠોઠામાં ગોળા વાયુથી દેહનું શોષણ કરી, આધાર ચક્રમાં ગોળા અગ્નિથી તેને બાળી નાખી, લલાટમાં રહેલા ચંદ્રમાના

અમૃતથી લીંબીને અમૃતમય કરવું અને તે પછી તે દેહમાં રહેલા હૃદયકમલમાં રહેલી ઉત્તમ એવી નારાયણની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું. જે મૂર્તિનું ધ્યાન સિદ્ધલોકો પ્રલુપ્તના અકાર, ઉકાર, મકાર તથા ણિંદુની પછી અનુકરણાત્મક નાદના છેડામાં કરે છે. ઘર જેમ દીવાની પ્રભાથી ભરાઈ જાય, તેમ પોતાના સ્વરૂપની ભાવનાથી, ચિંતવેલી તે મૂર્તિ પોતાના દેહમાં વ્યાપી જાય એટલે તેની, પ્રથમ પોતાના દેહમાંજ માનસિક પૂજના ઉપચારથી પૂજા કરવી અને તન્મય થઈ જવું.

પ્રધાનપૂજા.

તે પછી મૂર્તિ આદિકમાં તેનું આવાહન કરીને પછી મારા અંગન્યાસ કરવા અને ત્યાર પછી મારું પૂજન કરવું. ધર્મોદિક આઠ તથા નવ શક્તિઓથી મારું આસન ગોઠવવું. તે આ રીતે કે, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્યથી, તે આસનના અગ્નિ ખૂણા આદિ ચાર ખૂણાઓના ચાર પાયાઓ કઢપવા. અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય, એ ચારથી પૂર્વાદિક દિશાઓમાં તે આસનોના, ઇસ, ઉપળાં વિગેરે અવયવો કઢપવા. ત્રણ ગુણોને તે આસનની પાટી કઢપવી અને તેની પૂર્વાદિક દિશાઓમાં તથા મધ્યભાગમાં વિમલા, ઉત્કર્ષણી, જ્ઞાતા, ક્રિયા, યોગા, પ્રહ્લી, ભત્યા, ઇશાના તથા અનુગ્રહા, આ નવ શક્તિઓની કઢપના કરવી; અને તે આસન ઉપર આઠ દલવાળા તથા કળી કેસરાંઓથી ઉચ્ચવલ દેખાતા એક કમળની કઢપના કરવી. તે પછી વેદ તથા તંત્રમાં કહેલા લોમ અને મોક્ષના લાલ માટે મને પાદ, આગ્રમન તથા અર્ધ આદિક ઉપચારો અર્પણ કરવા.

ઉપપૂજા.

તે પછી સુદર્શન, પાંચજન્ય, ગદા, ખડ્ગ, બાણ, ધનુષ્ય, હલ, સુસલ, કૌસ્તુભ, માળા તથા શ્રીવત્સની પૂજા કરવી. તે એ

મ્રમાણે કે, સુદર્શનાદિક આઠ આયુધોની આઠ દિશામા પૂજા કરવી અને કૌતુલાદિક ત્રણ આભૂષણોની વક્ષ મધ્યમા પૂજા કરવી નદ, સુનદ, ગરુડ, પ્રથડ, ચડ મહાબલ, બલ અને કુમુદેશણ, આ આઠ મારા-લગવાનના પાર્શ્વોની આઠ દિશામા પૂજા કરવી અને તે ગરુડની સન્મુખમા પૂજા કરવી અર્ચાદિકથી ચાર ખૂણાઓમા દુર્ગા, વિનાયક, વ્યાસ અને વિશ્વસેનની પૂજા કરવી, વામભાગમા ગુરુઓની પૂજા કરવી અને પૂર્વાદિક દિશાઓમા ઇંદ્રાદિક ચાર લોકપાલોની પૂજા કરવી તે પૂજા લગવાનના સન્મુખભાગમા કરવી

સ્નાનવિધિ.

પોતાની પાને વૈભવ હોય તો ચંદન, અગર, વાળો, કેપૂર તથા કેનરથી સુવાનિત કરેલા જળવટે મત્રો લાળીને નિત્ય લગવાનને નવરાવવા તે વખતે સુવર્ણધર્મ નામનો અનુવાક, ‘મહા પુરુષવિદ્યા નામનો શ્લોક, પુરુષસૂત્ર, નીરાજન અને શૈલિપુ વિગેરે મામના મત્રો લખવા

અર્ચનવિધિ

ઉપર કહેલા મત્રોથી નવરાવ્યા પછી મારા લક્ષ્તે પ્રેમપૂર્વક ઘટતી રીતે વસ્ત્ર, ઉડવીત આભૂષણ, પત્રભગની રચના, માળા તથા સુગંધી ચંદનાદિકનો લેપ ધરાવીને મને શણગારવો

નૈવેદ્યમર્પણ.

પૂજા કરનારાએ ઇચ્છાથી મને પાંચ, આવમન, ગંધ, અક્ષત, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ તથા નૈવેદ્યો અર્પણ કરવા જો સપત્તિ હોય તો ગોળ, દૂધપાક, ઘી, પુરીઓ, પુડાઓ, લાડુઓ, કેસાર, દહિ અને ફાળતુ નૈવેદ્ય ધણુ અમ્બગ, મહંત, અરીનો, દાતણ, પચા મૂતનું નાવણ, ભક્ષ્ય (કરડીને ખવાય તેવા પદાર્થો) અને બોભ્ય

(હાથ ભાત વિગેરે પદાર્થો) ધરવા તથા ગાયન, નૃત્ય વિગેરે પર્વે પર્વે મારી આગળ કરવાં અને વૈભવ હોય તો રોજ રોજ તે પ્રમાણે કરવું. અધિક ક્ષણની ઇચ્છાવાળાઓએ અગ્નિમાં પૂજા કરવી. તેનો વિધિ આ પ્રમાણે છે.

અગ્નિપૂજા,

શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે મેખલા, ગર્ત તથા વેદી સાથે કુંડ બનાવવો અને તે કુંડમાં અગ્નિને પધરાવીને તે પ્રત્યક્ષિત થાય કે તેને હાથવતી ચારે તરફથી એકઠો કરવો. તે પછી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે દર્ભવડે પરિસ્તરણ કરીને ચારે તરફ પ્રોક્ષણ કરવું. પછી શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે વ્યાહતિઓ ભણીને અભિધ્ નાંખવા-રૂપી ‘અન્વાધાન’ નામનું કર્મ કરવું. તે પછી અગ્નિના ઉત્તર ભાગમાં હોમની ઉપયોગી સામગ્રીઓ મૂકીને પ્રોક્ષણીપાત્રમાં રહેલા પાણીથી તેનું પ્રોક્ષણ કરીને અગ્નિને વિષે નીચે પ્રમાણે મારું ધ્યાન થરવું. “તપાવેલા સુવર્ણસમાન કાંતિવાળા, શંખ, ચક્ર, ગદા અને કમળથી શોભાયમાન, ચાર બાહુવાળા, શાંતસ્વરૂપ, કમળનાં કેશરં જેવા શોભાયમાન, પીળાં વસ્ત્ર ધારણ કરનારા, અજકાટ મારતા સુકુટ, કડાં, કંદોરા અને બાન્નુળંધથી શોભતા, વક્ત્રસ્થાનમાં શ્રીવત્સને ધારણ કરનારા, કંઠમાં કૌસ્તુભમણિને ધારણ કરનારા તથા વનમાળા પહેરનારા.” આવા મારા રૂપનું ધ્યાન કરતાં કરતાં મારી પૂજા કરવી.

હવનવિધિ.

ધીથી ભીંજવેલાં લાકડાંને અગ્નિમાં નાંખવાં અને ચારે તરફ ધીની ધારવાડી કરીને જે આધાર તથા જે આબ્જલાગ આપીને અષ્ટાક્ષર મંત્રવડે તથા પુરુષસૂક્તવડે પ્રત્યેક ઋચાઓએ આહુતિ લઈને ધર્માદિત્વ દેવતાઓને ઉર્વરીને અનુક્રમે ‘શ્વાહા’ જેમના અંતમાં છે એવાં નામો લઈને અગ્નિમાં ધીથી ભીંજવેલું હવિ હોમવું.

અભિપૂજની પુષ્પાંજલિ.

આ પ્રમાણે સ્વિષ્ટકૃત્ નામનો હોમ કરીને પછી પૂજ કરનારા મનનુ પુરુષે અગ્નિમાં રહેલા અંતર્યામી લગવાનું પૂજન કરવું અને તેમને નમસ્કાર કરીને તેમના પાર્ષદોને જલિદાન આપવું. તે પછી નારાયણસ્વરૂપ પરબ્રહ્મનું સ્મરણ કરતાં કરતાં મૂળમંત્ર (અષ્ટાક્ષર) નો જપ કરવો. તે પછી લગવાનું લોજન કરી રહ્યા એવું ધ્યાન કરીને તેમને આચમન કરાવીને જે ઉચ્છિદ્ર હોય તે વિશ્વકુસેનને અર્પણ કરવાની કળ્પના કરી, તેની આજ્ઞા લઈને પછી પોતે લોજન કરવું તે પછી સુગંધિ તામ્બૂલ વિગેરે મુખવાસ આપીને ફરી પુષ્પાંજલિથી પૂજન કરવું.

પૂજ પછીનું કર્તવ્ય.

ગાતા, સ્તુતિ કરતા, નાચતાં, મારા કમોનો પોતાને વિષે આવિર્ભાવ કરતા તથા મારી કથાઓ આલળતા અને સંલળાવતાં વ્યવ્રપણાને દૂર કરીને પ્રતિદિવસ જે ઘડી અવકાશ લેવો, અર્થાત્ જે ઘડી, વ્યવ્રપણાનો ત્યાગ કરીને મારાં ગીતાદિકમાં ગાળવી. પુરાણોક્ત નાના મોટા નોત્રોથી તથા દેશી ભાષાનાં નાના મોટા ભજનોથી મારી સ્તુતિ કરીને “હે લગવન્ ! પ્રમદ્ધ ધાઓ,” આમ કહી મને દડવત્ પ્રણામ કરવા. મારાં જે ચરણમા મસ્તક મૂકી, જે હાથથી મારાં જે ચરણ પકડી કહેવું કે, “હે ઇશ્વર ! હું મૃત્યુરૂપી જેમા જૂડ છે એવા મંત્રારમાગરથી ભય પામીને તમારે શરણે આવ્યો છું, મારું રક્ષણ કરો.”

૧ અન્વયા ક્ષરણં નાસ્તિ ત્વમેવ કારણ મમ ।

તસ્માન્ કારણમાત્રેન રક્ષસ્વ પરમેશ્વર ॥

અર્થ:—હે પરમેશ્વર ! હું તમારેજ શરણે આવ્યો છું, કારણ મનુષ્ય જવાને ખીલું કાઢેકાણુંજ નથી તેથી કૃપા કરી આપ મારું રક્ષણ કરો.

આ પ્રમાણે મારી પ્રાર્થના કરીને મેં આપેલું મારું નિર્માલ્ય મરતક ઉપર આદર સાથે ચઢાવીને જો મારું વિસર્જન કરવાનું હોય તો પ્રતિમામાં જે જ્યોતિ રહેલું છે તેનું પાછું હૃદયમાં રહેલા જ્યોતિમાંજ વિસર્જન કરવું. જ્યારે જે મૂર્તિ ઉપર શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે મૂર્તિ વિષે મારી પૂજા કરવી, કારણ કે, સર્વના આત્મારૂપ હું સર્વ પદાર્થોમાં તેમજ સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલો છું આ પ્રમાણે વૈદિક અને તાંત્રિક પૂજના વિધિઓથી જે પુરુષ મારી પૂજા કરે છે, તે પુરુષ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં, એમ ઉભય લોકમાં મારી પાસેથી ઇચ્છાનુસાર સિદ્ધિને પામે છે.

પ્રતિમાસ્થાપન.

સમર્થ પુરુષે મારી મૂર્તિનું સ્થાપન કરીને એક મહાબૂત મંદિર ણંધાવવું તથા નિત્યની પૂજાઓમાં, પર્વણીના દિવસોમાં, લોકોના મોટા મેળાઓમાં તથા વસંતાદિકના ઉત્સવોમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી સુંદર પુષ્પોની વાડીઓ તથા ફેત્રો મને અર્પણ કરવાં મોટા પર્વના દિવસોમાં તથા પ્રતિદિવસે પૂજા, લોગ વિગેરે ચાલુ રહેવા માટે ફેત્રો, દુકાનો, ગામડાઓ અને નગરો મારા મંદિરમાં અર્પણ કરીને મનુષ્ય મારા જેવા ઐશ્વર્યને પામે છે. મારી પ્રતિષ્ઠા કરવાથી ચક્રવર્તિપણાને પામે, મારા મંદિરમાં ફેત્રાદિક આપવાથી ત્રણ લોકના રાજ્યને પામે, મારી પૂજાદિક કરવાથી બ્રહ્મલોકને પામે અને એ ત્રણે કરવાથી મનુષ્ય મારા સમાન પણાને પામે છે. ઉપર જે કહ્યું તે સકામ લક્ષ્મીને માટે કહ્યું છે જે પુરુષ નિષ્કામ એવા લક્ષ્મીયોગથી મારી પૂજા કરે છે, તે મનેજ પામે છે તથા લક્ષ્મીયોગને પણ પામે છે.

વૃત્તિનો અપહાર.

જે મનુષ્ય દેવતા અને ગ્રાહ્યણની પોતે આપેલી અથવા તો બીજાઓએ આપેલી આજીવિકા હરી લે છે, તે મનુષ્ય એક

લાખ વર્ષ સુધી નગ્નમાં વિદ્યા જ્ઞાનારો કીટો થાય છે. આવાં કર્મોનું જે ફળ મળે છે, તે કર્તાને, સહાય કરનારાને, ગ્રેરણ કરનારાને તથા અનુમોદન આપનારાને મૃત્યુ પછી પરલોકમાં સરખું મળે છે, કારણ કે, તે નર્વ કર્મના ભાગી છે, પરંતુ તેમાં વિશેષ આટલું છે કે, જેણે વિશેષ મત્કર્મ કર્યું હોય, તેને તેનું ફળ પણ અધિક મળે છે

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૯ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૦ મો

ઉપાસનાવર્ણન. (૨-૩)

શુક ડ્યાચ —

ब्रह्मवर्चसनामस्तु यजंत ब्रह्मणस्ततिम् ॥

इद्रामिद्रियकामस्तु प्रजायाम प्रजापतिम् ॥ ૨ ॥

શુકદેવજી કહે છે — 'હનન' મનુષ્યોને લિપ્ત લિપ્ત કામનાઓ હોય છે. જેને પ્રજ્ઞાનેત્રની કામના હોય, તેણે પ્રજ્ઞાનું યજન કરવું, જેને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વધાવવાની ઇચ્છા હોય તેણે ઇન્દ્રનું યજન કરવું, જેને મંતાનની ઇચ્છા હોય તેણે દક્ષ આદિ પ્રજાપતિઓનું યજન કરવું, જેને લક્ષ્મી મેળવવાની ઇચ્છા હોય તેણે દુર્ગાદેવીનું યજન કરવું, જેને તેજની ઇચ્છા હોય, તેણે અગ્નિનું યજન કરવું, ધનની ઇચ્છાવાળાએ આઠ વસુઓનું યજન કરવું, પરાક્રમની ઇચ્છાવાળાએ આઠરૂપૂર્વક અગ્નીઆઠ રત્રોનું યજન કરવું,

અત્રાદિકની ઇચ્છાવાળાએ અદિતિનું યજ્ઞન કરવું, સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ ખાર આદિત્યનું યજ્ઞન કરવું, રાક્ષ્યની ઇચ્છાવાળાએ સત્તાવિશ વિશ્વદેવતાઓનું યજ્ઞન કરવું, દેશમાં રહેનારી પ્રજાને સ્વાધીન કરવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ સાધ્ય નામના દેવતાઓનું યજ્ઞન કરવું, આયુષ્યની ઇચ્છાવાળાએ અશ્વિનીકુમારોનું યજ્ઞન કરવું, પ્રતિષ્ઠાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે લોકોનાં માતાપિતારૂપ ધાવાપૃથિવી આકાશ તથા પૃથ્વી—નું યજ્ઞન કરવું, રૂપની ઇચ્છાવાળાએ ગંધર્વનું યજ્ઞન કરવું, સ્ત્રીની ઇચ્છાવાળાએ ઉર્વશી અપ્સરાનું યજ્ઞન કરવું, સર્વના અધિપતિપણની ઇચ્છાવાળાએ યશરૂપી લગવાનનું યજ્ઞન કરવું, ધનના લંઠારની ઇચ્છાવાળાએ વરુણનું યજ્ઞન કરવું, વિદ્યાની કામનાવાળાએ શંકરનું યજ્ઞન કરવું, સ્ત્રી અને પુરુષ વચ્ચે પરસ્પર પ્રેમની ઇચ્છાવાળાએ ઉત્તમ કીર્તિવાળા લગવાનનું યજ્ઞન કરવું, વંશવૃદ્ધિની ઇચ્છાવાળા પુરુષે પિતૃદેવનું યજ્ઞન કરવું, રાક્ષ્યની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ઔદ મનુષ્યોનું યજ્ઞન કરવું, શત્રુઓને મારવાની ઇચ્છાવાળાએ રાક્ષસોનું યજ્ઞન કરવું, ભોગની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ચંદ્રનું યજ્ઞન કરવું, કામનારહિત વૈરાગ્યની ઇચ્છાવાળા પુરુષે માયારહિત પરમ પુરુષનું યજ્ઞન કરવું અને કામના વિનાનો હોય, અથવા તો સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો હોય તેણે ઉદારબુદ્ધિ રાખીને ત્રિમ લક્ષિત્યોગવટ ઉપાધિરહિત પરમેશ્વરનું યજ્ઞન કરવું. હે રાજા ! ઇદ્રાદિક દેવતાઓનું યજ્ઞન કરનારા તે તે લોકોને તે તે દેવતાઓના યજ્ઞનનું મુખ્ય કૃણ એટલુંજ કે, લગવાનની લક્ષિતના સંગથી લગવાન ઉપર દહતર લાવ થયો, તે વિના બીજું સર્વ તેઓને તુચ્છ છે. હે રાજા ! શ્રીહરિની કથા અલૌકિક છે, કે જે કથામાં રાગદ્વેષાદિક સમૂહનો જેનાથી નાશ થયો છે, એવું શુદ્ધ જ્ઞાન રહેલું છે. જે કથામાં વિષયોમાં વૈરાગ્ય ઉપજવનારી ચિત્તની પ્રસન્નતા રહેલી છે, તથા મોક્ષ આપનાર તરીકે માન્ય થયેલો લક્ષિતમાર્ગ પણ

જેવો છે, એવી શ્રીહરિની કથાનું શ્રવણ કરવાને લીધે નિવૃત્તિમુખ
પામેવો કયો પુરુષ શ્રીહરિની કથાઓમાં પ્રીતિ બાધે નહીં ?
ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૦ શો અપૂર્ણ

અધ્યાય ૨૧ શો.

ઋષભદેવનો ઉપદેશ. (૫-૫)

ઋષભ ઉવાચ—

હસે ગુરૌ મયિ મસ્ત્યાન્નુવૃત્ત્યા ચિત્તૃણ્યા દ્વદ્વતિતિશ્ચયા ચ ॥

સર્વે જતોર્વ્યસનાયગત્યા જિજ્ઞાસયા તપસેહાનિનૃત્યા ॥ ૧૦ ॥

ઋષભદેવ કહે છે—મનુષ્ય જ્યારે કર્મથી બધાયથી મન
ડપી કઠિન ગાઠને પોથી કરે છે ત્યારે તે દૃપતીપણામાંથી છૂટે
કે અને તે પછી તે અહુ કારનો ત્યાગ કરી, તેમાંથી મુક્ત થઈ
પરમપદને પામે છે તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે છે—

૧ ઇશ્વરવિષે ^૧શ્રદ્ધા યુક્ત ભક્તિ ૨ ^૨જે શુરુ તેની ^૩નેવા, ૩ ^૪તૃષ્ણાને।

૧ શ્રદ્ધાવાદમને જ્ઞાન તપર સયતદ્રિય ।

જ્ઞાન ગ્રન્થા પરાં જ્ઞાનિમચિણાવિગચ્છતિ ॥

અર્થ—જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાવાન થઈ જ્ઞાન મેળવવામાં તત્પર અને ઇદ્રિયોને
ગ્રાપીત ગમે છે તેનું જ્ઞાન નન પ્રાપ્ત થાય છે અને એનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી
તેને ઉત્તમ પ્રમાણની યતિ મેળવતા જરા પણ વિનયનો નથી ગીતા

૨ જાણે જે મુદુરચારી મનને મામનન્યમાહ ।

સાધુસ્વ સ મતઘ્ન મધ્યગવચિતો હિ સઃ ॥

અર્થ—એમનિષ્ઠાથી મને ભજનાગે મનુષ્ય ગમે તેને દુરાચારી હોય તે
૫ । તે આધુન સમજવો, મરણ તે સારા માર્ગમાં ગમેશે કે ગીતા

૩ પ્યાયનો વપવાનુસ સવસ્તેવૃવજાયત ।

સુમાનવાયને કામ કામાકોષોડમિજાયને ॥

ત્યાગ, ૪ 'સુખ-દુઃખાદિકને સહન કરવા, ૫ પ્રાણીઓને આ લોકમાં
 રહુ' ખો છે આમ બાણુવું, ૬ 'તત્ત્વ બાણુવાની ઇચ્છા કરવી, ૭ 'તપ-

અર્થ—વિષય સંબંધી વિચાર કરનાર પુરુષને તે વિષયોમાં આસક્તિ
 થાય છે, આસક્તિ થવાથી તેને કામના થાય છે અને તે કામના પૂર્ણ ન થવાથી
 પતી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે ગીતા.

૧ માત્રાસ્પર્શસ્તુ કૌતેય શીતોષ્ણમુલ્લુ સદા ।

આગમાવાયનોઽનિત્યાસ્તોસ્તિતિક્ષ્ણ ભારત ॥

અર્થ—હે અર્જુન! ઠંડુ, ઉષ્ણ વિગેરેથી સુખદુઃખ, આપનારા સર્વે
 ઇન્દ્રિયોના વિકારો, ઉત્પત્તિ અને વિનાશના આ તેમ અનિશ્ચ છે, માટે હે ભારત!
 તે સર્વને તું સહન કર. ગીતા

૨ ત ત મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશલ શીષે પુન્યે મર્ત્યલોકં વિગંતિ ।

एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतामर्गं कामाकामा लभते ॥

અર્થ—તે કામનાવાળાઓ ધણા વિશાળ સ્વર્ગલોકનું સુખ ભોગવી,
 પુણ્ય પૂરું થતા ફરીથી મૃત્યુલોકમાં જન્મ પામે છે આ પ્રમાણે સકામ ભુદ્ધિથી
 વેદના વિધિને અનુચિતારા તેઓ જન્મ-મરણના ચક્રમાં ફેરા ખાય છે ગીતા

૩ ન દિ જ્ઞાનેન સદશ પવિત્રમિદં વિચલે ।

તત્ત્વય યોગસંસિદ્ધ કાલેનાત્માને વિન્દતિ ॥

અર્થ—જ્ઞાન જેવું પવિત્ર આ લોકમાં ખીચું કાઢજ નથી, અને
 જે આત્મનિઃક્રમણુસ નિઃકામ કર્મ કરે છે તે કાયાન્તરે આપોઆપ તે
 જ્ઞાનને મેળવે છે ગીતા.

૪ દેવદિગ્ગુરુપ્રાણુપૂજન શૌચમાર્જવમ્ ।

વ્રમ્ભવદ્રેમાદૈસા ચ શારીર તપ ઉચ્ચતે ॥

મન પ્રસાદ સૌમ્યત્વ મૌનમાત્મવિનિગ્રહ ।

ભાવસગુદ્ધિરિતિવેત્તવો માનસમુચ્ચયે ॥

અર્થ—દેવ, બ્રાહ્મણ, શુર તથા વિદ્વાન્તો સદાકાર કરવો, પવિત્રતા,
 સરળપણ, બ્રહ્મચર્ય, કાષ્ટને પીઠા ન કરવી, એ શરીરનું તપ કરેવાય છે.
 મનની પ્રસન્નતા, સતપણ, મૌન, આત્મનિયંત્ર અને અજાન્યુની શુદ્ધિ એ
 માનસિક તપ કરેવાય છે ગીતા.

શ્રીયાં, ૮ 'સકામ કર્મ'નો ત્યાગ, ૯ 'માગ નિમિત્ત' કર્મ કરવાં, ૧૦ 'મારી કથા કરવી, ૧૧ નિત્ય મારા ભક્તોનો સત્સંગ કરવો, ૧૨ મારા ગુણો ગાવા, ૧૩ વૈરનો ત્યાગ કરવો, ૧૪ સર્વ ઉપર 'સમદૃષ્ટિ' રાખવી, ૧૫ 'શાંતિ' ગાખવી, ૧૬ આ શરીર ઉપર તથા ઘર ઉપર

૧ દુરોગ છવર કર્મ પુદ્ધિયોગાદ્યનંજય ।

સુદૌ શરણમદિચ્છ કૃત્વા ફલદેવત્ ॥

અર્થ.—હે ધનનૃપ ! આસક્ત બુદ્ધિથી કરેલા કર્મ નિષ્કામ કર્મથી હવકા છે, માટે નિષ્કામ કર્મપ્રવર્તક સમભુદિવાળાને શરણે જા, કારણ કે જાને તેનું રાખી કર્મ કરનારને ક્ષુદ્રબુદ્ધિ જાણવા ગીતા

૨ ચત્કરોપિ ચદધાસિ યજ્જુહોપિ દદાસિ ચત્ ।

ચત્પાસ્યસિ કૈનિવ તત્કુલ્લવ મદર્પણમ્ ॥

અર્થ.—હે અર્જુન ! તું જે જે કર્મ કરે છે, ખાય છે, હવન કરે છે, દાન કરે છે, તપ કરે છે તે સર્વ મને અર્પણ કરે ગીતા

૩ સતત ચીંચતો માં ચતનચ દદન્ના ।

નમસ્યતચ માં મસ્યા નવયુક્તા ઉપાસતે ॥

અર્થ.—શાંતિઓ હમેશાં મારું કીર્તન કરનાગ, નિશ્ચયપૂર્વક મન પારી મારે માટે વન કરતા અને નિત્ય ભક્તિથી મને નમસ્કાર કરી, આત્મનિષ્ઠ ગાખી મારીજ ઉપાસના કરે છે ગીતા

૪ રૂદૈવ તર્જિત સગા વેપા સામ્યે સ્થિતં મન ।

નિર્દોષ દિ સમ મદ્મ તસ્માદ્ભાગિ તે સ્થિતા ॥

અર્થ.—બેદબાવ છોડી દઈ જેમની દૃષ્ટિ સમાન થયેલી તેાય છે તેવાઓએ આ લોકમાં જન્મમરણ બંધુ એમજ સમજવું, કાંણુ બ્રહ્મ એ શુદ્ધ બેદબાવ છે માટે તેઓ બ્રહ્મમાજી લીન થએલા તેાય છે ગીતા

૫ વિહાય વાયાન્દ સવાન્નુમાંચરતિ નિસ્તૃદ મ

નિર્મમો નિરહચારઃ સ વાંતિમપિગચ્છતિ ॥

અર્થ.—જે મનુષ્ય અર્થ પ્રકાશની વાસના છોડી નિરપૂહ થઈને મમતા, અહકાર છોડીને આ જગતમાં રહે છે તે અવસ્થા શાંતિ મેળવે છે ગીતા

જે 'અહંતા મમતા બધાયલી હોય તેનું કારણ જાણવાની ઇચ્છા કરવી, ૧૭ વેદાંતશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, ૧૮ એકાંત સ્થળોમાં વાસ, ૧૯ પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો તથા મનને સારી રીતે સ્વશ કરવા, ૨૦ ઉત્તમ પ્રતિની શ્રદ્ધા રાખવી, ૨૧ નિરંતર બ્રહ્મચર્ય પાળવું, ૨૨ નિરંતર પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવું, ૨૩ વાણીને નિયમમાં રાખવી, ૨૪ સર્વત્ર મારી જાવના કરવામાં નિપુણતાથી અનુભવપર્યંત જ્ઞાન મેળવવું, અને ૨૫ યોગ (સમાધિ), ધૈર્ય, પ્રયત્ન તથા વિવેક રાખવાં. એમ આ પચીસ ઉપાયોવડે કુશળ પુરુષે પોતાના અહંકારરૂપી ઉપાધિનો ત્યાગ કરવો. કર્મો જેમાં વાસ કરે છે એવી તથા અવિદ્યાથી પ્રાપ્ત થયેલી હૃદયના દૃઢતર અભિમાનરૂપી ગાંઠને સાવધ થઈ શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપદેશ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ઉપાયોવડે સારી રીતે તોડી નાખવી અને પછી તે ઉપાયોથી પણ વિરામ પામવું, અર્થાત્ તે ઉપાયોનો પણ ત્યાગ કરવો. જે મારા લોકમાં જવાની ઇચ્છા હોય અને મારો અનુબ્રહ્મ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા હોય તો પિતાએ પુત્રોને, રાજાએ પ્રજાને અને ગુરુએ શિષ્યોને કોઈપરહિત થઈને, ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ કરવો. જોઈએ; પરંતુ

૧ અસક્તિભિર્વ્યંગઃ પુત્રદારઘ્નદાદિષુ ।

નિત્ય ચ સમચિત્તત્ત્વમિદ્ધાનિષ્ઠોપપાતપુ ॥

અર્થ — વિધવોમાં આસક્ત ન થવું. અને સ્ત્રી, પુત્ર, ધર વિગેરેમાં પ્રેમરહિત થવું તથા સારા, અથવા માફામાં હમેશાં સરખી વૃત્તિ રાખવી
ગીતા

૨ તાનિ સર્વાણિ હંયમ્ય યુજ્ઞ જ્ઞાતીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેદ્રિયાણિ તત્ત્વ પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

અર્થ:—સર્વ ઇન્દ્રિય અને મન ઉપર દબાણ રાખી મનુષ્યે મારા પ્રત્યે એકાગ્રતાથી જ્ઞાન આપવું. કારણ ઇન્દ્રિયો જેને સ્વાધીન થઈ તેની શુદ્ધિ સ્થિર સમજવી.
ગીતા.

કર્મમાંજ મૃદ થઈ ગયેલા અસાની લોકોને કર્મોમાં જોડવા નહીં, કારણ કે જે મનુષ્ય અસાની મનુષ્યને કામ્ય કર્મમાં જોડીને સંસારરૂપી અંધારા કૂવામાં નાખે છે, તે પુરુષ કયો પુરુષાર્થ મેળવે છે? કોઈપણ નહીં મનુષ્ય પોતે પોતાના કલ્યાણને જોતી વેળા આંધળો ભીંત થઈ જાય છે, કારણ કે તે મૂળ પુરુષ અત્યંત તૃષ્ણાથી ધનને ઇચ્છે છે, એક બીજાની સાથે વૈર કરે છે અને અગ્નિ સુખને માટે અનંત દુઃખો ભોગવે છે, પરંતુ પોતે તે દુઃખોને જાણતો નથી અવિદ્યાના સ્વરૂપને જાણતો હોય તેવો કયો વિવેકી પુરુષ પોતે અવિદ્યામાં ભટકતા અસાની પુરુષને જોઈને દયા આવવાથી તેને પાછો સંસારમાં જોડે? કોઈપણ જોડે નહીં દૃષ્ટાંતરૂપે આંધળો મનુષ્ય અવળે માર્ગે જતો હોય તેને તેજ માર્ગે જવાનું કોણ કહે? જે શુભ સંસારમાં ભટકતા પોતાના શિષ્યને તેમાંથી મુક્ત કરી શકતો નથી તેને શુભ જાણવો નહીં, જે મંથ ધી, પોતાના સંસારમાં ભટકતા મંથ ધીને મંસારમાંથી મુક્ત કરી શકતો નથી, તેને મંથ ધી જાણવો નહીં, જે પિતા સંસારમાં ભટકતા પોતાના પુત્રને સંસારમાંથી મુક્ત કરી શકતો નથી, તેને પિતા જાણવો નહીં જે માતા સંસારમાં ભટકતા પુત્રને સંસારમાંથી છોડવી શકતી નથી, તેને માતા જાણવી નહીં, જે દેવ પોતાના ભક્તજનો જગત્માં ભટકતા ફરે છે, તેમને સંસારમાંથી મુક્ત કરી શકતા નથી, તેમને દેવ જાણવા નહીં, તેમ જે પતિ સંસારમાં ભટકતી પોતાની ભાર્યાને સંસારમાંથી મુક્ત કરતો નથી, તેને પતિ પણ જાણવો નહીં એ આ મનુષ્યશરીર મારી પોતાની ઇચ્છાથીજ ધાગણ કર્યું છે, તે કોઈપણ જાણી શકે નહીં તેવું છે, મત્સ્યશુણ એ મારું હૃદય છે કે જેમાં ધર્મ રહેલો છે, અને એટલા માટેજ મેં અધર્મને દૂર રાખ્યો છે, આથીજ આર્થ પુરુષો મને ‘ઋષભ’ કહે છે. વળી હું પુત્રો! તમે સર્વે મારા સત્વશુણી શરીરમાંથી થયા છો, માટે તમે મત્સરનો

ત્યાગ કરીને તમારા આ વડા સહોદર બંધુ ભરતની સેવા કરજો ! તેની સેવા, એજ મારી સેવા સમજવી અને પ્રજનનું પોષણ કર્યું સમજવું.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૧ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૨ મો.

મોક્ષનું લક્ષણ. (૭-૧૫)

નારદ ઉવાચ—

ધર્મોર્ધમપિ નેહેત યાત્રાઽર્થં વાઽધનો ધનમ્ ।

અર્નાદ્વાઽનીહમાનસ્ય મહાદેરિવ વૃત્તિદા ॥ ૧૫ ॥

નારદજી કહે છે:—નિર્ધન મનુષ્યે ધર્મ કરવા માટે અથવા તો પોતાની આજીવિકા કરવા માટે પણ ધનની ઇચ્છા કરવી નહીં. નિવૃત્તિવાળા પુરુષને અજગરની પેઠે નિવૃત્તિજ આજીવિકા આપી રહે છે. જે સુખ, સંતોષી અને નિવૃત્તિસુખ લોગવનારા પુરુષને મળે છે, તે સુખ, ધનની ઇચ્છાથી તથા કામનાથી અને લોભથી દિશાઓમાં દોડાદોડ કરનારા પુરુષને ક્યાંથી મળે? જેમ પગમાં પગરખાં પહેરનારા પુરુષને કાંકરા તથા કાંટાવાળી ભૂમિમાં પણ સુખ મળે છે તેમ સદા સંતોષી મનના પુરુષને સર્વ દિશાઓ સુખકારી નિવડે છે. હે રાજા ! સંતોષી મનુષ્ય જલમાત્રથી પણ શા માટે પોતાની આજીવિકા ન ચલાવી શકે? છતાં પણ તે ઇન્દ્રિયના અને જિહ્વાના રસમાં નિઃશંક થઈને શા માટે

કૂતરાના લેવું આવરણ કરે છે ? જે બ્રાહ્મણ અસંતોષી હોય તેવું તેજ, વિદ્યા, તપ તથા યજ્ઞ, ઇંદ્રિયોની લોહપતાથી નષ્ટ થાય છે અને જ્ઞાન પણ વિનાશ પામે છે. કામનો અંત બૂખ તથા તરસ વેડવાથી આવે છે અને ક્રોધનો અંત ક્રોધને પણ પીડા કરવાથી આવે છે, પરંતુ લોભનો અંત દિગ્વિજય કરવાથી કે રાજ્ય લોગવવાથી પણ આવતો નથી. હે રાજા ! બહુ જાણનારા તથા મંશય કાપનારા ઘણા પડિતો તથા કેટલાએક સલાપતિઓ અસંતોષથી નરકમાં પડે છે. નાના પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પ કરવાથી કામને છૂતવો, કામનાઓનો ત્યાગ કરીને ક્રોધને છૂતવો, ધનને અનર્થરૂપ જાણીને લોભને છૂતવો, તત્ત્વનો વિચાર કરીને ભયને છૂતવો, આત્મવિદ્યાથી શોકને તથા મોહને છૂતવો, મહાત્મા જનોની ઉપાસનાથી દલને છૂતવો, મૌનવડે યોગમાં વિદ્ય કરનારા વ્યવહારોને છૂતવો, શરીરાદિકની રપૃહાનો ત્યાગ કરવાથી હિંસાનો વિજય કરવો, ક્રોધ પણ બ્રાહ્મીએ આપેલાં દુઃખને તેના ઉપર દયા કરીને છૂતવું, દૈવ તરફથી થયેલાં દુઃખને સમાધિ વડે છૂતવું, દેહથી થયેલાં દુઃખને યોગના બળથી છૂતવું, મર્ત્યશુલ્કવાળા પદાર્થોના મેવનથી નિદ્રાને છૂતવી, સર્વશુલ્કથી રજેશુલ્ક તથા તમોશુલ્કને છૂતવો અને શાંતિથી દયા વિગેરે સાર્વિક શુભોને છૂતવો આ તો એક આમાન્ય ઉપાય કહ્યા છે, પરંતુ પુરુષ એક શુભલક્ષિતથી એ સર્વને પરિશ્રમ વિના છૂતી લે છે. માક્ષાત્ ભગવાનરૂપ અને જ્ઞાનરૂપી દીવાને આપનારા શુરુઉપર જે મનુષ્ય, ‘આ તો મનુષ્ય છે,’ એવી મિથ્યા બુદ્ધિ કરે છે, તેનો સર્વ શાસ્ત્રાદ્યાસ હાથીના આનની પેઠે

૧ યદાપ્યયતિ ચતુર્થો તત્તદાત્મેતિ ભાવયેત્ ।

અર્થ:—જે જે પદાર્થ નજર સામે દેખાય છે તે તે આત્મારૂપ છે એની ભાવના ખાતર કરવી.

અતિ.

મિથ્યા સમજવો. જે શુરુ છે, તેજ સાક્ષાત્ પ્રધાન તથા પુરુષનો ઇશ્વર અને યોગીશ્વરો જેમનાં ચરણોને શોધ્યા કરે છે એવા સાક્ષાત્ ભગવાન છે, છતાં પણ લોક તેમને મનુષ્ય માને છે. શાસ્ત્રમાં સર્વ નિયમો પાળવા માટે જે આજ્ઞા કરી છે, તે છ ઇદ્રિયોને નિયમમાં રાખવા માટે છે. ઇદ્રિયોનો વિજય કર્યા છતાં પણ તે આજ્ઞાઓ જો ધ્યાન, પારણા તથા સમાધિને સિદ્ધ કરે નહીં, તો તે સર્વ નિયમોની આજ્ઞાને કેવળ પરિશ્રમ આપનારીજ સમજવી. ખેતીવાડી, બ્યાપારવણજ વિગેરે આશુવિકાઓ પુરુષને યોગના ક્ષણે મોક્ષ આપતી નથી, પરંતુ જન્મમરણ આપે છે, તેથી જે મનુષ્ય ચિત્તનો વિજય કરવા માટે તૈયાર થયો હોય, તેણે સર્વ સંગનો ત્યાગ કરવો.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૨ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૩ મો.

ત્રણ ગુણની વૃત્તિઓનું વિવેચન. (૧૧-૨૫).

શ્રીભગવાનુવાચ:—

ગુણાનામસ્તમિશ્રાણાં પુમાન્વેન યથા ભવેત્ ।

તન્મે પુરુષવર્ચેદ્મુપધારય શંસતઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે:—હે મહાત્મા ઉદ્ધવ ! પ્રકૃતિ તથા પુરુષ સિદ્ધ સિદ્ધ છે, આવું જાણતાં છતાં પણ બધાં સુધી વિશેષ પ્રયત્નવટે ત્રણ ગુણોની વૃત્તિઓ છતાં ન હોય, ત્યાં સુધી સ્વખંડુઃખ મદતાં નથી, માટે તે ગુણોની વૃત્તિઓને છોડવાનો

ઉપાય કહું છું, તથા તે જુદા જુદા ગુણોમાંથી જે ગુણવડે પુરુષ જેવો થાય છે, તે પણ હું કહું છું, તે તમે ધ્યાન દઇને સાંભળો.

(૧) ત્રણ ગુણોની વૃત્તિ.—૧ મત્તવગુણની વૃત્તિ:—શમ, દમ, તિતિક્ષા, વિવેક, સ્વધર્મમાં નિષ્ઠા, સત્ય, દયા, સ્મૃતિ (પૂર્વાપરાનુસંધાન), સંતોષ, દાનશીલતા, વિષયો ઉપર અનિષ્ઠા, શ્રદ્ધા, લજ્જા (અયોગ્ય કર્મને ન જોવાં તે), દયા, સરળતા, વિનય વિગેરે તથા પોતાના આત્મસ્વરૂપ ઉપર પ્રીતિ, આ મત્તવગુણની વૃત્તિઓ છે.

(૨) રજોગુણની વૃત્તિ:—સ્વર્ગાદિકની ઇચ્છા, યજ્ઞાદિક વ્યાપાર, મદ, અસંતોષ, ગર્વ, ધનાદિકની ઇચ્છાથી દેવાદિકની પ્રાર્થના, ભેદબુદ્ધિ, વિષયભોગ, મદથી યુદ્ધાદિકનો આવેશ, પોતાની સ્તુતિ ઉપર પ્રીતિ, ઉપહાસ, પરાક્રમને પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા અને બક્ષાત્કારે ઉદય કરવો, આ રજોગુણની વૃત્તિઓ છે.

(૩) તમોગુણની વૃત્તિ —ક્રોધ, લોભ, મિથ્યાભાવણ, હિંસા, યાચના, દંભ, શ્રમ, કલહ, શોક, મોહ, દુઃખ, દીનતા, આલસ્ય, લાંબી લાંબી આશા, લય અને મૂર્ખપણું, આ તમોગુણની વૃત્તિઓ છે.

મિથ્રગુણની વૃત્તિઓ —હો ઉદ્ધવ! ‘આ હું’ અને ‘આ વસ્તુ મારી છે,’ આવી જે બુદ્ધિ થાય છે, તેને ગુણોનો સન્નિપાત એટલે મિથ્રતા જાણવી. મન, શબ્દાદિક વિષયો, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણોથી જે વ્યવહાર થાય છે તેને સન્નિપાત જાણવો. પુરુષ જ્યારે ધર્મમાં, અર્ધમાં અને કામમાં તન્મય થાય છે, ત્યારે તેને ગુણોનો સન્નિપાત જાણવો અને તે શ્રદ્ધા, રતિ તથા ધનને આપે છે. પુરુષ જ્યારે પ્રવૃત્તિવાળા ધર્મ ઉપર નિષ્ઠા રાખે, ત્યારે પણ

ગુણોનો સત્તિપાત એટલે મિશ્રતા થઇ સમજવી. શમદમાદિક ગુણો ઉપરથી પુરુષ સત્ત્વગુણી છે એમ અનુમાન કરવું. પુરુષ અથવા સ્ત્રી બ્યારે અપેક્ષા વિનાનાં થઇ પોતાનાં નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મો કરીને મને ભલે ત્યારે તે પુરુષને અથવા તો સ્ત્રીને સત્ત્વગુણી જાણવાં. બ્યારે ગુણોની આશા રાખીને મને સકામ કર્મોથી ભલે, ત્યારે તે પુરુષને અથવા તો સ્ત્રીને રજોગુણી જાણવાં. સત્ત્વ, રજ, તથા તમ, આ ત્રણ ગુણો માગ નથીજ, પરંતુ જીવના છે. તે ગુણો પાંચ મહાભૂતોના કાર્યરૂપ ચિત્તમાંજ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ગુણોમાં આમકૃત થનારો જીવ બંધાય જાય છે, પરંતુ હું તો ગુણોનો નિર્ધાર અને સૃષ્ટિનો કર્તા છું, તો પણ તે ગુણોમાં બંધાતો નથી; તથા નિત્ય સુકૃત છું માટે સર્વ કરતાં ઉત્તમ છું અને સર્વને સેવવા યોગ્ય છું. બ્યારે પ્રકાશમાન, સ્વચ્છ તથા શાંત એવો સત્ત્વગુણ બીજા જે ગુણોનો પરાજય કરે છે, ત્યારે પુરુષ સુખ, ધર્મ, જ્ઞાન અને શમાદિક માથે જોડાય છે. સંગ કરાવનારો, લોદ્યુદ્ધિમાં કારણરૂપ તથા પ્રવૃત્તિના સ્વભાવવાળો રજોગુણ બ્યારે, બીજા જે ગુણોનો પરાજય કરે છે, ત્યારે પુરુષ દુઃખ, કર્મ, યશ તથા લક્ષ્મીથી જોડાય છે. વિવેકથી બ્રહ્મ કરનારો, આવરણરૂપ, અને ઉદ્ધમમાં વિશ્ન કરનારો તમોગુણ બ્યારે બીજા જે ગુણોને હરાવે ત્યારે પુરુષ શોક, મોહ, નિદ્રા, હિંમા અને આશાથી જોડાય છે.

પુરુષલક્ષણ:—બ્યારે ચિત્ત પ્રગટ થાય, ઇન્દ્રિયો નિર્ગત પામે, દેહમાં અભય થાય અને મન સંગ વિનાનું થાય ત્યારે મારી પ્રાપ્તિના સ્થાનરૂપ સત્ત્વગુણ વધ્યો છે એમ જાણવું. પુરુષ બ્યારે ક્રિયાથી વિકાર પામીને વિદ્યેપમાં પડે છે, જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ઉપરામ મળતો નથી, કર્મેન્દ્રિયોમાં વિકાર વધે છે અને મન ભગ્યા કરે છે, ત્યારે રજોગુણ વધ્યો છે એમ જાણવું. બ્યારે ચિદાભાસને

મહાશ્વ કરવામાં અસમર્થ અને પીડાતુ ચિત્ત લય પામે, સંક-
ષ્પરૂપ મન પણ લીન થાય, અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તથા મનમાં ખેદ
થાય ત્યારે તમોશુણી વૃદ્ધિ થઈ છે, એમ જાણવું.

હે ઉદ્ધવ ! જ્યારે સત્ત્વશુણ્યો વધારો થાય છે, ત્યારે દેવતા
ઓતુ બળ વધે છે, રજોશુણ્યો વધારો થાય છે ત્યારે અસુરોતુ
બળ વધે છે અને તમોશુણ્યો વધારો થાય છે ત્યારે શક્તિઓ
બળ વધે છે. સત્ત્વશુણ્યથી જાત્રત અવસ્થા થાય છે, રજોશુણ્યથી સ્વપ્ના
વસ્થા થાય છે અને તમોશુણ્યથી મુષ્ટિ અવસ્થા થાય છે,
અને તે ત્રણે અવસ્થાઓમાં વ્યાસ જે ચોથું તત્ત્વ છે
તે આત્મા છે બ્રહ્મવેત્તા લોકો સત્ત્વશુણ્યથી ઉપર ઉપરના લોકોમાં
જાય છે, તમોશુણ્યથી મધ્યમ સુખીના નીચા નીચા અવતારોને પામે છે
અને રજોશુણ્યથી પાછા મનુષ્યનો અવતાર પામે છે. તમોશુણ્યની વૃદ્ધિ
થઈ હોય ત્યારે મરણ પામેલા મનુષ્યો નરકમાં પડે છે અને નિર્ગુણ
મનુષ્ય મનેજ પામે છે પોતાનું જે કર્મ મારી પ્રીતિ મેળવવા
માટે અથવા તો દાસભાવથી કર્યું હોય તેને સાર્વિક કર્મ જાણવું,
ફળનો સંકલ્પ કરીને કર્મ કર્યું હોય તેને રજોશુણી જાણવું,
અને જેમાં હિંસા આવતી હોય તે તથા જે દલ અને મત્સરાદિકવાળું
હોય તે કર્મને તમોશુણી જાણવું

આત્મા દેહાદિકથી જૂદો છે, આમ જાણવું, તેને સાર્વિક
જ્ઞાન જાણવું. આત્મા દેહાદિકથી જૂદો નથી, આમ જાણવું, તેને
રજોશુણી જ્ઞાન મેળવવું, જે જાણક તથા મુગાના જેવું પ્રાકૃત
જ્ઞાન હોય, તેને તમોશુણી જ્ઞાન જાણવું, તથા મારા સ્વરૂપનું જે
જ્ઞાન તેને નિર્ગુણ જ્ઞાન જાણવું

વનમાં વાસ કરવો, તે સત્ત્વશુણી ગણાય છે, જામમાં વસવું,
તે રજોશુણી ગણાય છે, જુગારખાનામાં રહેવું, તે તમોશુણી ગણાય
છે અને મહારા મદિરમાં રહેવું, એ નિર્ગુણ ગણાય છે.

જે દુઃખમાં આસક્ત ન થઈને કર્મો કરે છે, તેને સત્વગુણી કર્તા જાણવો, જે બહુજ આસક્તિથી આંધળો થઈને કર્મ કરે છે, તેને રજોગુણી કર્તા જાણવો, જે પૂર્વાપરતા પ્રમંગ્લો ભૂલી જઈને કર્મ કરે છે, તેને તમોગુણી કર્તા જાણવો અને જે મારો આશ્રય ગ્રહણ કરીને નિરહંકારપણાથી કર્મ કરે છે, તેને નિર્ગુણ કર્તા જાણવો.

વેદાંત શાસ્ત્ર ઉપર જે શ્રદ્ધા થાય, તે સાત્ત્વિકી શ્રદ્ધા જાણવી કર્મ ઉપર જે શ્રદ્ધા થાય, તેને રાજસી શ્રદ્ધા જાણવી, અધર્મને ધર્મ માનીને તેના ઉપર જે શ્રદ્ધા થાય તેને તામસી શ્રદ્ધા જાણવી. અને મારી સેવામાં જે શ્રદ્ધા થાય, તેને નિર્ગુણ શ્રદ્ધા જાણવી.

જે આહાર પરિણામે હિતકારી હોય, પવિત્ર અને પરિશ્રમ વિના પોતાની મેળે મળી આવે, તેને સાત્ત્વિક આહાર જાણવો, જે આહાર ઇન્દ્રિયોને રુચિકારક હોય, કડવો, ખાટો તથા ખારો વિગેરે હોય, તેને રાજ્ય આહાર જાણવો, જે આહાર દીનતાથી મળ્યો હોય અને અશુદ્ધ હોય, તેને તામસી આહાર જાણવો તથા જે આહાર મને નિવેદન કરવામાં આવ્યો હોય, તે આહાર નિર્ગુણ જાણવો.

આત્મા સર્વથી નૂહો છે, આમ જાણીને જે આનંદ થાય તેને માર્ત્ત્વિક આનંદ જાણવો, વિષયોનું મેવન કરતા જે આનંદ થાય તેને રાજ્ય આનંદ જાણવો, મોહથી તથા દીનતાથી જે આનંદ થાય, તેને તમોગુણી આનંદ જાણવો અને શુદ્ધ પ્રજ્ઞના જ્ઞાનથી જે આનંદ થાય, તેને નિર્ગુણ આનંદ જાણવો.

ઉપસંહાર:—આ રીતે આહારાદિક સર્વ પદાર્થો, ધનાદિક સ્થાનો, સુખાદિક દુઃખો, કાળ, જ્ઞાન, કર્મ, કર્તા, શ્રદ્ધા, જાતદાદિક અવસ્થા, દેવતા આદિક આપૃતિઓ તથા સ્વર્ગાદિકની પ્રાપ્તિ-

રૂપ નિષ્ઠા, આ સર્વે ત્રણ ગુણવાળાં છે કે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવ ! માત્ર ઉપર કહ્યા તેટલા પદાર્થો નહીં, પરંતુ પુરુષ અને પ્રકૃતિમય જે જે પદાર્થો જોવામાં આવે છે, જે જે પદાર્થો માંલ-જવામાં આવે છે અને જે જે પદાર્થો બુદ્ધિથી વિચારવામાં આવે છે, તે સર્વ પદાર્થો ત્રણ ગુણવાળા છે. જીવને ગુણો તથા કર્મોમાં બંધાવાથી ઉપર કહેલા અવતારો આવે છે.

હે શાંતગુણી ઉદ્ધવ ! જે જીવ ઉપર કહેલા ગુણોને તથા કર્મોને જીતે છે, તેઓ ભક્તિના મંબાંધથી મારે વિષે નિષ્ઠાવાળા થઈને મોક્ષના પદને પામે છે, તેટલા માટે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનને આપનારા આ દેહને પ્રાપ્ત કરીને વિવેકી જનોએ ગુણોનો સંગ છોડી દઈને મારું ભજન કરવું તે આ પ્રમાણે કે, વિદ્વાન્ મનુષ્યે ઇન્દ્રિયોને જીતી, સર્વનો સંગ ત્યાગ કરી, તથા સાવધાન થઈ મારું ભજન કરવું. શાશ્વત ચિત્ત કરનારા તે મુનિએ મત્ત-ગુણની નેવા કરીને તેનાથી રજોગુણો તથા તમોગુણો પરા-જય કરવો અને ઉપદ્રામરૂપ મત્તગુણ ધારણ કરીને તે શાંત બુદ્ધિ-વાળા પુરુષે મત્તગુણો પણ વિજય કરવો. કે જેથી વિશેષ ઉપર નહીં. આ રીતે ગુણોમાથી ધૂટો થયેલો જીવ, જીવપણાવાળા ક્ષિંજ શરીરમાંથી તથા ચિત્તના ઉન્પન્ન થતા ગુણોમાંથી ધૂટો થઈને મારા બ્રહ્મસ્વરૂપવરેજ પરિપૂર્ણ -હે છે અને તેથી તે બ્રહ્માના વિષયોનો ઉપભોગ કરતો નથી, તેમ અંતરમાં તેઓને મંભારતો પણ નથી.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૩ મે મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૪ મો.

વૃત્તિઓની નિવૃત્તિનો ઉપાય. (૧૧-૧૩).

શ્રીભગવાનુવાચ:--

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણા બુદ્ધેર્ન ચાત્મનઃ ।

સત્ત્વેનાન્યતમૌ હન્યાત્સત્ત્વં સત્ત્વેન ચૈવ દિ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે.—જ્યાં સુધી તપ આદિ ત્રણ ગુણની વૃત્તિઓ પ્રતિબંધક હોય, ત્યાંસુધી બ્રહ્મવિદ્યા ઉત્પન્ન થતી નથી, માટે તે વૃત્તિઓની નિવૃત્તિ કરીને બ્રહ્મવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાય કહ્યું છે. આત્માના આનંદાદિક જેમ ધર્મ છે, તેમજ જે સત્ત્વાદિક ધર્મો હોય તે તે આત્માનાં સ્વરૂપ હોવાથી નિવૃત્ત ન થતાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય નહીં, પરંતુ સત્ત્વ, રજ અને તમ, જે આત્માના ધર્મ નથી, પરંતુ પ્રકૃતિના ધર્મો—ગુણો છે, માટે મત્સ-ગુણની વૃદ્ધિ કરી, તેના વડે ગ્નેશુણની તથા તમેશુણની વૃત્તિ ઓનો નાશ કરવો, અને ઉપશમરૂપી સત્ત્વગુણવડે મત્સ તથા દયાદિરૂપ મત્સગુણનો પણ વિન્ય કરવો વૃદ્ધિ પામેલા મત્સ-ગુણથી પુરુષને મારી ભક્તિરૂપી ધર્મનો લાભ થાય છે અને તે મત્સગુણ માર્ત્તિક પદાર્થોના એવનથી વધે છે અને તે મત્સગુણની વૃદ્ધિથી ભક્તિરૂપી ધર્મનો લાભ પણ થાય છે. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી

૧ સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણા પ્રકૃતિસમવા ।

નિવૃત્તિ મહાવાહો દેહે દેહિનમન્યયમ્ ॥

અર્થ:—હે મહાબાહુ અર્જુન! સત્ત્વગુણ, ગ્નેશુણ અને તમેશુણ, જે ગુણો પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયા છે અને તે અવિનાશી પુરુષને દેહને વિષે બંધનયુક્ત કરી મૂકે છે

ગીતા.

મળેલો ભક્તિરૂપી સર્વોત્તમ ધર્મ રજેશુભ અને તમોશુભનો નાશ કરે છે અને તે જાને શુભો નાશ થયા કે રાગદ્વેષાદિકરૂપ રજેશુભથી અને આલસાદિકરૂપ તમોશુભથી ઉત્પન્ન થતો અધર્મ તુરત નાશ પામે છે. શાસ્ત્ર, પાણી, લોકો, દેશ, કાળ, કર્મ જન્મ, ધ્યાન, મંત્ર તથા સંસ્કાર, આ દશ કારણો છે વિદ્વાનો દશ પદાર્થોમાં જેનાં વખાણુ કરે છે, તેને સાત્ત્વિક પદાર્થ જાણવો જેની નિંદા કરે છે, તેને તામસ પદાર્થ જાણવો અને જેની સ્તુતિ કે નિંદા કંઈપણ કરતા નથી, તેને રજેશુભી પદાર્થ જાણવો, પુરુષે સત્ત્વશુભની વૃદ્ધિ કરવા માટે તેમાથી સાત્ત્વિક પદાર્થ સેવવા જોઈએ નિવૃત્તિશાસ્ત્રો સત્ત્વશુભી ગણાય છે, માટે તેઓનું પઠનપાઠન કરવું, પરંતુ પ્રવૃત્તિશાસ્ત્રો રજેશુભી ગણાય છે, અને પાખંડી શાસ્ત્રો તમોશુભી ગણાય છે, માટે તેનું પઠનપાઠન કરવું નહીં. પવિત્ર તીર્થોના જળો સાત્ત્વિક કહેવાય છે, તેઓનું સેવન કરવું, પરંતુ સુગંધી જળ રજેશુભી કહેવાય છે અને મદિરા વિગેરેના જળ તમોશુભી કહેવાય છે માટે તેઓનું સેવન કરવું નહીં નિવૃત્તિવાળા લગવાનના ભક્તજનો સત્ત્વશુભી કહેવાય છે. તેઓની સંગત કરવી, પરંતુ પ્રવૃત્તિવાળા રજેશુભી અને દુરાચારી તમોશુભી લોકોની સંગત કરવી નહીં એકાત પ્રદેશ સત્ત્વશુભી કહેવાય માટે તેવા પ્રદેશમાં વાસ કરવો, પરંતુ રજેશુભી રાજમાર્ગોનું અને તમોશુભી જુગારના માર્ગોનું સેવન કરવું નહીં, સત્ત્વશુભી પ્રજ્ઞાતાદિક કાળને સેવવા, પરંતુ રજેશુભી પ્રદોષ વેળાને અને તમોશુભી મધ્યરાત્રીને સેવવી નહીં સત્ત્વશુભી નિત્યકર્મ કરવા, પરંતુ રજેશુભી એવાં કામ્ય કર્મો તથા તમોશુભી એવા વ્યભિચારાદિક કર્મ કરવા નહીં. વૈષ્ણવ અથવા તો શેવ દીક્ષારૂપી જન્મ ગ્રહણ કરવો, પરંતુ રજેશુભી એવા શાક્ત દીક્ષારૂપી જન્મને તથા તમોશુભી એવા દુષ્ટ દીક્ષારૂપી જન્મને સેવવો નહીં. સાત્ત્વિક એવું વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવું, પરંતુ રજેશુભી એવું કામિનીઓનું તથા તમોશુભી એવું

શત્રુઓનું ધ્યાન કરવું નહીં. સાત્ત્વિક એવા ઝંકારાદિક મંત્રોનો જપ કરવો, પરંતુ રજ્જેશુભી એવા કામ્ય મંત્રોનો અને તમો-શુભી એવા ક્ષુદ્ર મંત્રોનો જપ કરવો નહીં. સત્ત્વશુભી એવા મનને શુદ્ધ કરનારા સંસ્કારો એવવા, પરંતુ રજ્જેશુભી એવા દેહ સંસ્કારો તથા તમોશુભી એવા માંસાદિકના સંસ્કારો એવવા નહીં. આ પ્રમાણે વર્તવાથી સત્ત્વશુભીની વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી ભક્તિરૂપી ધર્મનો લાભ થાય અને તે ભક્તિથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ કહેશે કે, “મહાવાક્યના શ્રવણથીજ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે, આટલા પરિશ્રમની જરૂર શી?” પરંતુ તેમ નથી. આત્માને અપરોક્ષ તથા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ દેહના કારણરૂપી શુભોનો ત્યાગ કરવા સુધીનું જ્ઞાન ભક્તિથીજ થાય છે. “શુભોનો હોલ થવાથી આ દેહ ઉત્પન્ન થયો છે, તે દેહ પોતેજ પોતાના આશ્રયરૂપ શુભોનો પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યાવડે કેવી રીતે નાશ કરી શકે અને પોતે પણ કેવી રીતે તે દેહપણામાંથી ઉપરામ પામે?” આવી કોઈ શંકા કરશે, પરંતુ તે શંકાનો ઉત્તર સહજ છે. વાંસ પરસ્પર ઘસાવાથી તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ જેમ પોતાની જ્વાલાઓવડે વાંસના વનને ખાળી, પછી પોતે પણ શાંત થઈ જાય છે, તે પ્રમાણે શુભોના હોલથી ઉત્પન્ન થયેલો આ દેહ પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલી વિદ્યાવડે શુભોને ખાળીને પોતે પણ શાંત થઈ જાય છે.

ઉદ્ભવજી પૂછે છે:—હે શ્રીકૃષ્ણ! મરણધર્મવાળા, પુરુષો ધણું કરીને બાણે છે કે, વિષયોનું સેવન આપત્તિનું કારણ થઈ પડે છે, છતાં પણ કૂતરાની પેઠે, ગધેડાની પેઠે અને બકરાની પેઠે તેઓ વિષયોને ભોગવે છે, તેનું કારણ શું?

શ્રીભગવાન કહે છે:—વિવેકહીન મનુષ્યને દેહાદિકમા ‘હું’ એવી મિથ્યા બુદ્ધિ થાય છે, તે મિથ્યા બુદ્ધિને લીધે સત્ત્વ-શુભી ઉત્પન્ન થયેલા મન વિષે દુઃખકારક રજ્જેશુભ પ્રમત્તી જાય

છે અને તે રક્તેશુણુને લીધે મનમા સ કલ્પ-વિકલ્પ ઉઠે છે “હુ આ પ્રમાણે ભોગ ભોગવીશ, આ પ્રમાણે આ ભોગવીશ,” આવા વિકલ્પવાળા સ કલ્પો રક્તેશુણી મનમા વાર વાર ધયા કરે છે અને આવા સંકલ્પો ધવાથી “ઓહો હો !!! પેલી સ્ત્રી કેવી રૂપવતી છે? ફલાલો પુરુષ કેવો રૂપાળો છે? ઓહો હો !!! તેને કેવો ભાવ છે?” આવી રીતે વિષયોનું ધ્યાન મનમા ધાય છે, તેથી હુદ્દા છુદ્ધિવાળા પુરુષને મનમા ઉત્કટ તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે, જે તૃષ્ણા રોકી શકાતી નથી આવી ઉત્કટ તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થતા, કામને આધીન થઈ રહેલો, ઇદ્રિયાધીન થઈ રહેલો અને રક્તેશુણુના વેગથી મુગ્ધ થઈ ગયેલો પુરુષ પ્રત્યક્ષ જુવે છે કે, કર્મો પરિણામે હુ ખકારક છે, છતાં પણ કર્મો કરે છે, પરંતુ જે વિવેકી પુરુષ છે તે પુરુષનું મન કોઈવેળા રક્તેશુણુથી અને તમોશુણુથી વિશેષ પામે છે, તો પણ તે સાવધાન થઈ મનને નિયંત્રિત ગણે છે અને વિષયો તરફ દોષદષ્ટિ કરે છે, પરંતુ તેમાં ખધાતો નથી, અર્થાત્ તેના ઉપર બ્રાહ્મ જુદ્ધિ કરતો નથી વિષયો તરફ દોષદષ્ટિ કરતા છતાં પણ મન રોકી શકાય નહીં તો તેને રોકવા માટે નીચે પ્રમાણે ઉપાય કરવો.

પ્રતિ દિવસ આગમનો ત્યાગ કરીને સવારમાં, મધ્યાહ્ને તથા આય કાળે આસનનો વિજ્ય કરવો, પ્રાણાયામ પણ કરવો અને સાવધાનપણે ધીરે ધીરે મારા વિષે મનને લગાડવું સર્વ વિષયોમાથી મનને જે ચીને સાક્ષાત્ મારા સ્વરૂપમાજ પરિપૂર્ણ રીતે લગાડવું, તેનું નામ યોગ કહેવાય છે.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૪ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૫ મો.

બ્રહ્માની સ્તુતિ. (૩૫).

બ્રહ્મોવાચઃ--

જાતોઽસિ મેઽય સુચિત્તત્ત્વનુ દેહભાજાં
 ન જાયતે ભગવતો ગતિરિત્યવધમ્ ।
 નાન્યત્વદસ્તિ ભગવન્નપિ તન્ન શુદ્ધાં
 માયાગુણવ્યતિકરાદ્યદુરર્વિમાસિ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મા કહે છે:—હે ભગવન્ ! ઘણા કાળ સુધી ઉપાસના કર્યાથી આજે મેં આપને યથાર્થ રીતે ઓળખ્યા છે. જે દેહધારીઓ આપ સમર્થ ભગવાનની ગતિને જાણતા નથી, તેમાં તેઓનો દોષ છે. હે ભગવન્ ! તમારા વિના બીજું કંઈ છેજ નહીં અને જે વસ્તુ અસ્તિત્વરૂપે ભાસે છે, તે પણ શુદ્ધ કહેતાં સત્ય વસ્તુ નથી, પરંતુ માયાથી ભાસે છે, અને તમે એક છો, છતાં પણ માયાના ગુણના સંબંધથી અનેક રૂપે જણાઓ છો. વળી નિત્ય ચૈતન્યશક્તિવડે પ્રગટ થવાથી નિત્ય તમે ગુણરહિત એવા આપનું આ રૂપ આપે પૂર્વે ભક્તજનના અનુગ્રહ માટે મહણ કર્યું હતું અને તે સંકટો અવતારોને ઉત્પન્ન થવાના બીજરૂપ છે, કે જે સ્વરૂપના નાલિકમળરૂપ ઘરમાંથી હું ઉત્પન્ન થયો છું. હે પરમાત્મન્ ! તમારું આવરણરહિત, અખંડ તેજવાળું, આનંદરૂપ, ભેદરહિત તથા જગત્ને ઉત્પન્ન કરનારું હોવાથી જગત્થી જુદું અને પાંચ મહા-ભૂતોને તથા ઇન્દ્રિયોને ઉત્પન્ન કરનારું જે રૂપ છે, તેનાથી જુદું બીજું કંઈપણ રૂપ હું જોતો નથી. માટે હે આત્મસ્વરૂપ ! હું આપના આ સ્વરૂપનો આશ્રય કરું છું. હે ત્રણ લોકનું કલ્યાણ

કરનારા ! આપે કંઠ્યાણુ કરવા માટે અમને ઉપાસકોને તો ધ્યાનમાં આજ રૂપ દેખાડ્યું હતું તેથી તેવા તથા જેઓને કુતર્ક કરનારા દુષ્ટોને પ્રસંગ છે એવા નરકમાં જનારા લોકો જેનો આદર કરતા નથી એવા આપ ભગવાનને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ જેઓ વેદ ઓપી પવને આણેલા આપના ચરણારવિદની સુગધને કાનના છિદ્ર વડે ગ્રહણ કરે છે તથા જેઓ પરમ ભક્તિથી આપના ચરણોનો આશ્રય કરે છે તેવા પોતાના ભક્તજનોના હૃદયમાંથી, હે નાથ ! તમે કોઈ દિવસ દૂર જતા નથી મનુષ્ય જ્યાં સુધી આપના અભય આપનારા ચરણોનો આશ્રય કરતા નથી, ત્યાં સુધી તેને ધન, ઘર તથા સંબંધીને લીધે ભય, શોક, કામ, પરાભવ અને મહાલોભ ધયા કરે છે તથા ત્યાં સુધી તેને સર્વ પીડાનો મૂલભૂત 'મારું તારું' એવો ખોટો દુરાગ્રહ બધાય છે જે પુરુષો સર્વ અશુભનો નાશ કરનારા આપના કીર્તન, ધ્રુવણુ આદિક ઉત્તમ પ્રસંગમાં પોતાની જિહ્વા, કાન વિગેરે ઇન્દ્રિયોને દૂર રાખે છે અને જે રીત પુરુષો લોભને વશ થયેલા મનને લીધે ઇચ્છિત સુખના અભ્યભાગને મેળવવા માટે, નિરંતર પાપી કર્મો કર્યા કરે છે, તેઓની બુદ્ધિ તેઓના મદભાગ્યથીજ વિનાશ થયેલી છે, આમ જાણવું હે ભગવન્ ! સુધાથી, તૃણાથી, વાત, પિત્ત તથા કફથી, ટાંદતડકાથી, વાયુ અને વરનાદથી, કામાગ્નિથી તથા અટકાવી શકાય નહીં તેવા પ્રચણ્ડ ક્રોધથી આ પ્રજાને વારંવાર પીડા પામતી જોઈને, હે ઉરુકમ ! મારું મન ખેદ પામે છે હે ઇશ ! મનુષ્ય જ્યાં સુધી ઇન્દ્રિયો તથા વિષયોરૂપ તમારી માયાના બળવાળી દ્વૈતબુદ્ધિથી ભ્રુવે છે, ત્યાં સુધી તેને વ્યર્થ છતાં પણ કર્મના ફળ આપનારો અને અનંત કષ્ટો આપનારો આ જન્મમરણરૂપ સંસાર મટતો નથી હે દેવ ! ઋષિઓ પણ જો આપના ધ્રુવણ, કીર્તન આદિ સત્ત્વ સંગથી વિમુખ રહે છે, તો દિવસે સાસારિક વિષયોમાં અધરાવાથી તેની ઇન્દ્રિયો ખિન્ન થઈ ગ્રહે છે, રાત્રે પણ નિદ્રામીન થયા હોય

ત્યારે અનેક મનોરથપુદ્ધિથી સ્વભાંઓ આવવાને લીધે ક્ષણવારમાં નિદ્રાભંગ થાય છે, તેમ ધનાર્જન માટે આરમ્ભેલો ઉદ્યોગ પણ દેવથી વિનાશ પામે છે અને તેઓ આ લોકમાં જન્મમરણરૂપી સંચારને પામે છે. હે નાથ ! શાસ્ત્રના શ્રવણથી જેમનો માર્ગ જાણવામાં આવે છે, એવા આપ ભક્તિયોગથી નિર્મળ થયેલા ભક્ત જનોના હૃદયકમળમાં ઘિરાળે છે. હે મહાકીર્તિવાળા પરમેશ્વર ! તે ભક્તલોકોમાં મનમાં તમારાં જે જે સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે, તે તે સ્વરૂપને તમે સત્પુરુષોના આગ્રહ માટે ધારણ કરો છો. સર્વ પ્રાણીઓમાં એક અંતર્યામિરૂપે રહેલા તથા સર્વના મિત્ર એવા આપ દુર્જન પુરુષોને અલક્ષ્ય એવી સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર કરવા યોગ્ય દયાવટે, જેવા પ્રસન્ન થાઓ છો, તેવા મનમાં અનેક કામનાવાળા દેવતાઓ પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, વિગેરે મોટા મોટા ઉપચારોથી તમારી જે સેવા કરે છે તેથી પણ તમે પ્રસન્ન થતા નથી. માટે થરા વિગેરે અનેક કર્મો કરવાથી, દાન દેવાથી, ભયંકર તપશ્ચર્યા કરવાથી, અને વ્રત કરવાથી આપ ભગવાન્ની આરાધના કરવી, એજ પુરુષોને કર્મનું ઉત્તમ ફળ છે, કારણ કે, તમારે વિષે અર્પણ કરેલો ધર્મ કોઈ પણ દિવસ નાશ પામતો નથી. અર્થાત્ કામના માટે કરેલાં ધર્મ, કર્મ, જેમ ફળ આપીને નાશ પામે છે, તેમ આપને અર્પણ કરેલું ધર્મ, કર્મ નાશ પામતું નથી નિત્ય સ્વસ્વરૂપના ચૈતન્ય-મય પ્રકાશથીજ જેનો ભેદ તથા મોહ નાશ થયો છે, એવા જ્ઞાનનોજ આશ્રય કરનારા આપ પરમાત્માને નમસ્કાર હો. આ જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય કરવામાં કારણભૂત જે માયા, તેના વિલાસ માટે કીડા કરનારા એવા આપ ઇશ્વરને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૬ મો

ત્રણ યોગનું વર્ણન (૧૧-૨૦)

ઉદ્ભવ ઉગ્રાચ —

ગુણદોષમિદા દષ્ટિર્નિગમાત્તેન હિ સ્વતઃ ।

નિગમે નાપવાદથ મિદાયા રતિ હ સ્તમઃ ॥ ૫ ॥

ઉદ્ભવ છ પૂછે છે — મનુષ્યને ગુણદોષમાં જે લેદહદષ્ટિ થઈ છે, તે પોતાથી થઈ નથી, પરંતુ હે લગવન! આપના લેદહીજ થઈ છે, અને તે લેદહ પાછો લેદહદષ્ટિ ન કરવી, આમ સિદ્ધ કરે છે, માટે મારી આ ભ્રાતિ ટાળો.

લગવાન કહે છે — હે ઉદ્ભવ ! મેં મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે લેદહમાં જ્ઞાનકાંડ, કર્મકાંડ તથા ભક્તિકાંડ, એમ જ્ઞાન, નિષ્કામ કર્મ, તથા ભક્તિ તહિત ત્રણ ઉપાયો કહ્યા છે આ ત્રણ ઉપાયો વિના બીજે કોઈપણ ઉપાય કોઈ ઠેકાણે નથી આ ત્રણ ઉપાયોમાં કર્મના ફળોને હું ખકારક બળીને કર્મોમાં પ્રીતિ ન ધરાવનારા અને તેને લીધે ફળોના સાધનરૂપ કર્મોનો ત્યાગ કરનારા પુરુષોને આ લોકમાં જ્ઞાનરૂપ ઉપાય સિદ્ધિ આપે છે, અને જે દૈવેચ્છાથી મારી કથામાં પ્રીતિ રાખતો હોય, બહુ વૈરાગ્યવાળો ન હોય, તેમ બહુ આમશ્રિતવાળો પણ ન હોય, તેને મારી ભક્તિ સિદ્ધિ આપે છે આનુ તાત્પર્ય એ છે કે, સકામ કર્મ કરનારા પુરુષે લેદહી વિધિનિયેધના વચનો સંપૂર્ણ રીતે પાળવા જોઈએ, નિષ્કામ કર્મ કરનારા પુરુષે યથાશક્તિ પાળવા જોઈએ અને તે પણ જ્ઞાન તથા ભક્તિના અધિકાર મળ્યા પહેલાં સમજવું જ્ઞાન તથા ભક્તિના અધિકારીએ નિષ્કામ કર્મ યોગ પાળવા જોઈએ, પરંતુ જ્ઞાન અથવા

તો ભક્તિથી સંપૂર્ણ હોય તેઓને તો જરા પણ પાળવાની જરૂર નથી. મનુષ્યને જ્યાં સુધી વૈરાગ્ય થાય નહીં અથવા તો જ્યાં સુધી મારી કથા વિગેરે સાંભળવામાં શ્રદ્ધા થાય નહીં, ત્યાં સુધી નિત્યનૈમિત્તિક કર્મો કર્યા કરવાં. હે ઉદ્ધવ ! મનુષ્ય પોતાના ધર્મમાં રહી, નિષ્કામપણે યજ્ઞોથી યજ્ઞન કરે, તો તે સ્વર્ગમાં કે નરકમાં એકેમાં જાય નહીં. સ્વધર્મને ઉલ્લંઘન કરવાથી અને શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલાં કર્મો કરવાથી નરક મળે છે, માટે નિષિદ્ધ કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી નરકમાં જાય નહીં અને નિષ્કામ કર્મો કરવાથી સ્વર્ગમાં જાય નહીં, આ રીતે સ્વધર્મમાં રહેનારો અને નિષિદ્ધ વસ્તુનો ત્યાગ કરનારો પવિત્ર પુરુષ આજ દેહમાં રહીને, દૈવ-વશથી વિશુદ્ધ જ્ઞાનને પામે છે, અથવા તો મારી ભક્તિને પામે છે. આ પ્રમાણે મનુષ્ય દેહ, જ્ઞાન તથા ભક્તિના એક સાધનરૂપ છે, તેથી તે સર્વના દેહ કરતાં ઉત્તમ છે. જેમ નારકી જીવ મનુષ્યના દેહની ઇચ્છા કરે છે, તેમ દેવતાઓ પણ મનુષ્યના દેહની વાંછા કરે છે. કારણ કે મનુષ્યનો દેહ જ્ઞાન તથા ભક્તિનું એક સાધનરૂપ છે. પણ દેવનો કે નારકીનો દેહ જ્ઞાન તથા ભક્તિનું સાધન નથી. માટે કુશળ પુરુષે સ્વર્ગ મળે તેવાં કર્મ કરવાં નહીં, તેમ મનુષ્ય દેહ મળે, તેવાં કર્મો કરવાની પણ ઇચ્છા કરવી નહીં, કારણ કે દેહમાં આસક્તિ થવાથી મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય ચૂકી જાય છે; માટે પુરુષે સાવધાન થઈને ' આ કલેવર અર્થસિદ્ધિ આપનારું છે, તો પણ તે નાશવંત છે, ' આમ જાણીને ઉપર કહેવા પ્રમાણે દેહને જ્ઞાનના તથા ભક્તિના સાધનરૂપ જાણી મૃત્યુની અગાઉ સુદ્ધિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. યમની પેઠે નિર્દય પુરુષો જાડને કાપવા માંડે છે, ત્યારે તે જાડમાં માળો ઘાલીને રહેનારું પક્ષી તેના ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાડી, તેનો ત્યાગ કરીને ઉડી જાય છે, તો તે કડ્યાણુને મેળવે છે, તેમ દિવસ અને રાત્રિ એ જ આપણાં આયુષ્યને કાપવા માંડે છે, તે જાણીને મનુષ્ય ભયથી કંપે, દેહ ઉપર આસક્તિ

ગળે નહીં, અને પરબ્રહ્મને ઓળખીને જીવનાદિકની તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરે ત્યારે શાંતિ પામે છે. આ મનુષ્યદેહરૂપી એક ઉત્તમ વહાણ છે, તે સર્વ ક્ષણે આપનારું છે, ધણુંજ દૃઢ છે, અને કોટી ઉપાયોથી મળે નહીં તેવું છતાં દૈવેચ્છાથી મળ્યું છે, તેમાં ગુરુરૂપી કર્ણધાર છે અને અનુકૂલ પવનરૂપ જે હું, તે મારાથી તે ચાલે છે; આવા વહાણને મેળવીને જે પુરુષ લવસાગરને તરતો નથી, તેને આત્મહત્યા કરનારો જાણવો. આ પ્રમાણે વિરાગ વિતાતા પુરુષને વૈરાગ્યદ્વારા કર્મ, જ્ઞાન તથા ભક્તિનું સાધન મળે છે, એમ કહ્યું હવે સારી રીતે વિરક્ત થયેલા પુરુષને જ્ઞાનયોગ અને જ્ઞાન મળ્યા પહેલાં કંઈક કરવાનું તથા કંઈક ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે.

જ્યારે યોગીને કર્મોમા દુઃખો જોવાથી ઉદ્વેગ થાય અને તેનાં ક્ષણે ઉપર પણ વૈરાગ્ય આવે, ત્યારે તેણે જિતેન્દ્રિય ધર્મને આત્માનો વારવાર અભ્યાસ કરવો અને મન જે પ્રમાણે સ્થિર થાય, તે પ્રમાણે મનને સ્થિર કરવું મનને જ્યારે સ્થિર કરવા માડ્યું હોય ત્યારે તે તુરત ભમવા માડે અને ચંચળ ધર્મ પડે તો યોગીએ માવધાન ધર્મ, તેને અનુકૂળ કરીને પછી પોતાના આંધીનમાં લેવું પ્રાણાયામ કરનારા અને ઇન્દ્રિયોને વશ કરનારા પુરુષે મનના વેગને એકદમ પણ રોકવો નહીં, પરંતુ તેના ઉપર ધ્યાન આપવું. જે ઘોડાને કેળવવો હોય તે ઘોડો પોતાના અભિપ્રાયને જાણીને ચાલે તો ઠીક, આમ ઇચ્છા કરતો સ્વાર પ્રથમ તે ઘોડો પોતે ચાલે, તેમ વારંવાર તેને કંઈક ચાલવા દે છે અને પછી તેની રેન પકડીને તેની પાછળ પાછળ વારંવાર ચાલે છે, પરંતુ તેને છુટો મૂકતો નથી, તેમ મનને વશ કરનારા યોગીએ પ્રથમ મનને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવા દેવું, પરંતુ તેના તરફ ઉપેક્ષા ન કરતાં તેને મત્તગુણથી ભરપૂર એવી બુદ્ધિ વડે ખીરે ખીરે પોતાને વશ કરવું.

આ રીતે મન વશ થાય છે એમ જાણવું અને આને ઉત્તમ ઉપાય સમજવો. “મહત્તત્ત્વથી માંડીને છેક દેહ સુધી મર્વ પદાર્થોના યથાર્થ વિચાર કરીને પ્રકૃતિ વિગેરેના ક્રમથી દેહની ઉત્પત્તિ થાય છે તથા પૃથ્વી આદિકના ક્રમથી તેના નાશ થાય છે,” આમ વારંવાર વિચાર કરવો અને તે વિચાર જ્યાં સુધી મન વશ થાય ત્યાં સુધી કરવો. જ્યારે “ઉત્પત્તિ તથા વિનાશવાળા પદાર્થોમાં આત્મા એજ અવધિ છે અને આત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થવાથી દેહાત્માના અવિવેકને લીધે આ સંસારમાં અવતરવું પડ્યું છે,” આવો વિચાર પુરુષને આવે છે ત્યારે તેને સંસાર ઉપર અભાવ આવે છે, તે ઉઠાસી ન થઈ જાય છે અને શુરુએ ઉપદેશ કરેલા પદાર્થોના વારંવાર વિચાર કરવાથી તેનું મન દેહાદિકના અભિમાનને ત્યાગ કરે છે. યમાદિક યોગમાર્ગોથી, જીવ તથા ઇશ્વરને દર્શાવવાવાળી બ્રહ્મવિદ્યાથી, મારી સેવાથી અથવા તો શુરુની સેવાથી મન પરમાત્માનું સ્મરણ કરવાને સમર્થ થાય છે, પરંતુ જીજ્ઞાસા કેમકે પણ ઉપાયોથી પરમાત્માનું સ્મરણ કરવાને સમર્થ થતું નથી. જો પ્રમાદથી કંઈક પાપકર્મ થઈ જાય તો યોગીએ જ્ઞાનના અભ્યાસથી અથવા તો ભક્તિના નામો લેવાથી તે પાપને જાળવું, પરંતુ કેમકે દિવસ તેને માટે આન્દ્રાપણ વિગેરે પ્રાયશ્ચિત્તો કરવાં નહીં. તમને શંકા થશે કે, “નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારાં છે, તેથી તે શુણ્ણ છે, અને હિસાદિક કર્મ અંતઃકરણને મલિન કરનારાં હોવાથી દોષરૂપ છે, આ દોષને પ્રાયશ્ચિત્ત મટાડે છે, માટે તે શુણ્ણ છે, આમ વેદ વિધિનિષેધનાં વાક્યોથી કહે છે, માટે પ્રાયશ્ચિત્ત વિના યોગ અને ભક્તિ કેમ પાપને જાળે?” પણ આ તમારી શંકા અજ્ઞાનમૂલક છે, કારણ કે પોતપોતાના અધિકારમાં જે રહેવું, તે શુણ્ણ ગણાય છે, આમ શ્રુતિ કહે છે, પરંતુ ફક્ત જ્ઞાન કર્મો શુણ્ણરૂપ છે, આમ કહેવું નથી કર્મો તો ઉત્પત્તિથીજ અશુદ્ધ છે, માટે સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થતાં તે કર્મો તબીબવા માટે વેદ

વિધિનિયેધદ્વારા તે કર્મોનો તો ઉલટો સંકેત કર્યો છે. આત્મ તાત્પર્ય એ છે કે, પુરુષની મલિનતા પ્રવૃત્તિથી જૂદી નથી, કારણ કે સ્વાભાવિક વૃત્તિથીજ પુરુષ મલિન છે. માટે સર્વ કર્મોથી નિવૃત્તિ રાખવી જોઈએ, પણ તે એકાએક થઈ શકતી નથી, એટલા માટે વેદ, 'આ વસ્તુ કરવા યોગ્ય છે, આવસ્તુ કરવા યોગ્ય નથી,' આમ કરીને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિનો મંકોત્ત કરીને, નિવૃત્તિમાર્ગ પ્રવર્તાવે છે. વેદ પોને પ્રવૃત્તિમાર્ગને દર્શાવનારો નથી, એટલા માટે યોગીને સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ હોતી નથી, તેથી તેને પ્રાયશ્ચિત્તની માથે સબંધ નથી હવે હું ભક્તિયોગ કહું છું.

જેને મારી કથા ઉપર શ્રદ્ધા ધરેલી હોય, જેને સર્વ કર્મો ઉપર જોદ આવ્યો હોય અને કર્મો હું ખદાયી છે, 'આમ જાણ્યા છતાં પણ તેનો ત્યાગ કરવાને જે સમર્થ ન હોય તેણે શ્રદ્ધાળુ થવું 'પરમાત્માની ભક્તિથીજ સર્વ સિદ્ધ થશે,' આવો દૃઢ નિશ્ચય કરવો. પરિણામે હું ખદાયી એવા મર્વ વિષયોને ભોગવવા, પરંતુ તેની નિંદા કરવી અને પ્રસન્ન થઈને મારી ભક્તિ કરવી એ કહેલા ભક્તિયોગથી નિરંતર મારું ભજન કરનારા મુનિના હૃદયમાં હું વામ કરું છું, તેથી તેના હૃદયની મર્વ કામનાઓ નાશ પામે છે. સર્વનો આત્મારૂપ જે હું તેના દર્શન થયા પછી પુરુષના હૃદયમાં રહેલી અહુ કારરૂપી ગાઈ તરી જાય છે, તેના મર્વ ન થયો કપાઈ જાય છે અને તેનાં મર્વ કર્મો નાશ પામે છે. માટે મારી ભક્તિવાળા તથા મારે વિષે છે ચિત્ત જેનું એવા યોગીને આ લોકમાં જ્ઞાન પણ ઘણું કરીને કળ્યાણનું સાધન નથી, માત્ર ભક્તિજ કળ્યાણનું સાધન છે.

જે વસ્તુ કર્મથી મળે છે, જે વસ્તુ તપથી મળે છે, જે વસ્તુ જ્ઞાનથી તથા વૈગમ્યથી મળે છે, જે વસ્તુ યોગથી, દાન ધર્મથી તથા બીજા કળ્યાણકારક માધનોથી મળે છે તે મર્વ

વસ્તુઓ મારે લક્ષ્ય કદાચ જે ઇચ્છા કરે છે, તે મારી લક્ષિતથી વિના પરિશ્રમે મેળવે છે તેમ સ્વર્ગ, મોક્ષ તથા માગ પ્રાપ્તિને પણ મેળવે છે, પરંતુ મારા લક્ષ્યો તેમની ઇચ્છા રાખતા નથી, તેઓ તે માત્ર લક્ષિતનીજ ઇચ્છા કરે છે માગ ધીર અને એકનિષ્ઠાવાળા ઉત્તમ લક્ષ્યોનો, જે જન્મ-મરણચક્રિત મોક્ષ આપ્યા છતાં તેની પણ ઇચ્છા કરતા નથી કોઈપણ વસ્તુની ઇચ્છા ન રાખવી, તેજ ઉત્તમોત્તમ તથા ક્ષણ આપનાર કહેવાય છે, એટલા માટે યાચના ન કરનારા અને પ્રાર્થના કરાવનારા કારણોથી રહિત નિષ્કામ પુરુષને મારી લક્ષિત પ્રાપ્ત થાય છે મારા અનન્ય લક્ષ્ય, સમચિત્તવાળા તથા બુદ્ધિથી પણ પર એવા ઇશ્વરને પામેલા મહાત્મા પુરુષોને વેદોક્ત કર્મો કરવાથી પુણ્ય થતું નથી અને નિષિદ્ધ કહેલા કર્મો કરવાથી પાપ પણ લાગતું નથી જેઓ ઉપર પ્રમાણે મેં ઉપદેશ કરેલા ત્રણ ઉપાયોનું આચરણ કરે છે, તેઓ કાળ તથા માયાદિકથી અભાષિત એવા મોક્ષપદને પામે છે

ઇતિ લક્ષિતપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૬ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૨૭ મો.

પદાર્થોના ગુણદોષનો નિર્ણય. (૧૧-૨૧)

શ્રીભગવાનુવાચ—

શુદ્ધ્યશુદ્ધો વિધીયેતે સમાનપ્યપિ વસ્તુષુ ।

દ્રવ્યસ્ય વિચિકિત્સાર્થ ગુણદોષો શુભાશુભૌ ॥ ૩ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે — હું નિર્દોષ ઉદ્ધવ ! આ જગતમા સર્વ પદાર્થો સમાન છે, તે પણ તેઓમા અમુક પદાર્થ શુદ્ધ છે,

અમુક અશુદ્ધ છે, આવી રીતે એ મનુષ્યાદિકરૂપે અવતરીને કલ્પના કરી છે શુદ્ધ કર્મથી ધર્મ થાય છે અને અશુદ્ધ કર્મ કરવાથી અધર્મ થાય છે, આ વ્યવસ્થા ધર્મને માટે કરેલી છે અને વ્યવહાર ચલાવવા માટે વસ્તુઓમા ગુણ-દોષની કલ્પના કરી છે એટલે રાજાને સૂતક આદિક હોય, તો પણ તે રાજસભામા ન્યાયનુ કામ કરી શકે છે, પરંતુ ખીજો કરી શકતો નથી તેમ શરીરના નિર્વાહ માટે એ શુભ અને અશુભની વ્યવસ્થા કલ્પેલી છે જેમા આપત્તિવેળા એટલે પ્રાણુ જતા હોય, ત્યારે અલક્ષ્યનું લક્ષણ કરવાથી પાપ લાગતું નથી, પરંતુ ખીજી વખતે અલક્ષ્યલક્ષણ કરવાથી પાપ લાગે છે એ આ કલ્પનાઓ કર્મરૂપી ભાર ઉપાડનારા સસારીઓને માટે કરેલી છે શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ આ વેદોક્ત છે, આમ ધારી તેના ઉપર અભિમાન રાખવું નહીં, કારણ કે સ્થાવરથી લઇને છેક બ્રહ્મા સુધી સર્વના શરીરમા ઉપાદાન કારણ પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ, આ પાંચ ભૂતો છે તથા આત્મા પણ સર્વમા એકજ છે, માટે વસ્તુત તો કોઇમા પણ શુદ્ધતા કે અશુદ્ધતા નથીજ, તો પણ હે ઉદ્ધવ ! આ પ્રાણીઓના મ્વાર્થની સિદ્ધિ માટે એટલે પ્રવૃત્તિનો સંકોચ કરીને તેમને તે દ્વારા ધર્માદિક પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે તેઓમા નુદા ભુદા વર્ણોના તથા આશ્રમાદિકના નામ રૂપો કલ્પેલા છે આ રીતે દેશ, કાળ આદિક, હાથથી અહુલ ધર્મ શકે નહીં તેવી વસ્તુઓ તથા હાથથી અહુલ ધર્મ શકે તેવી સર્વ વસ્તુઓ સમાન છે, તો પણ અનિયમિત રીતે આવતી પ્રવૃત્તિનો સંકોચ કરવા માટે એ વેદ અને ધર્મશાસ્ત્રદ્વારા તેઓમા ગુણદોષ ઠરાવ્યા છે હે વીર ! આ રીતે ગુણદોષનુ ચોધન કર્યું, હવે તે બંનેની મૂલ શુદ્ધિ માટે તેનું વિવેચન કરું છું દેશોમા જે દેશ કાળીઆર મૃગ વિનાનો હોય, તે દેશ અપવિત્ર ગણાય છે અને તેમા પણ જે દેશ પ્રાણીઓ ઉપર શ્રદ્ધા વિનાનો હોય,

તે અત્યંત અપવિત્ર કહેવાય છે; અને કાળીઆર મૃગનો વાસ છતાં પણ અંગ, ખંગ અને કલિંગ દેશ, કીકટદેશ, જેમાં ગંદા માર્ગો હોય તેવા દેશ અને જેમાં ઘણા મ્લેચ્છો રહેતા હોય તેવા દેશો અપવિત્ર ગણવા, પરંતુ તેઓમાં જે સત્પુરુષો મળે તો તેમને પવિત્ર ગણવા. જે કાળમાં દ્રવ્યની સંપત્તિ મળે તે કાળ, દ્રવ્યોથી કરવામાં આવતાં કર્મો કરવામાં પવિત્ર ગણાય છે. પૂર્વાદિક કાળ સત્કર્મ કરવાને યોગ્ય હોવાથી પોતાની મેળેજ પવિત્ર છે. જે કાળમાં દ્રવ્ય ન મળવાથી સત્કર્મ અટકી પડતું હોય અથવા તો દેશભંગ થવા વિગેરેથી સત્કર્મ અટકી પડતું હોય તે કાળને અપવિત્ર ગણવો અને સૂતકાદિકનો કાળ કર્મ કરવાને અયોગ્ય છે, માટે તે પોતેજ અપવિત્ર છે. આ પ્રમાણે દેશની તથા કાળની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ કહી. હવે દ્રવ્યોની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ કહું છું. દ્રવ્યની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ દ્રવ્યથી તથા વચનથી પણ થાય છે, જેમ વસ્ત્રાદિક પદાર્થો પાણી વિગેરેથી શુદ્ધ થાય છે અને મૂત્રાદિકથી અપવિત્ર થાય છે. આ દ્રવ્યથી થતી શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ કહી. હવે વચનથી થતી શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ કહું છું.

જેમ કે અમુક પદાર્થને માટે સંદેહ પડતાં ગ્રાહ્યો કહે છે કે, અમુક વસ્તુ શુદ્ધ છે તો તેને શુદ્ધ ગણવી અને અમુક પદાર્થ અશુદ્ધ છે તો તેને અશુદ્ધ માનવો. તેમજ દ્રવ્યની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ સંસ્કારથી પણ થાય છે, દૃષ્ટાંતમાં જેમ ચોમાસામાં વરસેલું પાણી ત્રણ દિવસ સુધી અપવિત્ર ગણાય છે અને ત્રણ દિવસ પછી પવિત્ર ગણાય છે, વળી દ્રવ્યની શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ તેના આગપણાથી અને થોડાપણાથી પણ ગણાય

૧ યદિ પુણ્યતમો દેશઃ સત્પાત્રં યત્ લભ્યતે ॥

અર્થઃ—જ્યાં સત્પાત્ર મળે તે દેશને પવિત્ર ગણવો.

અમૃતિ.

છે, દષ્ટાંત તરીકે તળાવમાં તેમ નદીમાં જે પાણી હોય તેને ચાંદાલ અડકી ગયો હોય, તો પણ તે ઘણું હોવાથી પવિત્ર ગણાય છે અને ગોળામાં કે કોઈ વાસણમાં ભરેલા પાણીને ચાંદાલ અડકી ગયો હોય તો તે અપવિત્ર ગણાય છે. દ્રવ્યની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ તેની શક્તિ અને અશક્તિ ઉપરથી પણ ગણાય છે, દષ્ટાંતમાં સૂર્યગ્રહણનું અન્ન અથવા તો સૂતકનું અન્ન મહાત્મા પુરુષને અશુદ્ધ ગણાય છે અને સામાન્યને શુદ્ધ ગણાય છે. તેમ વળી દ્રવ્યની શુદ્ધિ તથા અશુદ્ધિ તેના જ્ઞાન ઉપરથી પણ માનવામાં આવે છે. દષ્ટાંતમાં જેમ પુત્રનો જન્મ થયા પછી દશ દિવસો વીતી ગયા કેડે તે સમાચાર જાણવામાં આવે તો જન્માર્શોચ લાગતું નથી અને દશ દિવસમાં તે સમાચાર જાણવામાં આવે તો જન્માર્શોચ લાગે છે સમૃદ્ધિ ઉપરથી પણ દ્રવ્યની શુદ્ધિ અશુદ્ધિ માનવામાં આવે છે, દષ્ટાંતમાં જેમ પાન્ય, કાષ્ઠ, હાથીદાંત વિગેરે હાડકાઓ, તત્ત્વો, ધી વિગેરે રસ, સુવર્ણ-દિક, ચામડાઓ, રસ્તાનો કાદવ તથા ઇંટ વિગેરે પદાર્થોની કાળધી, વાયુધી, અગ્નિધી, માટીથી, જળથી તથા ખીન્ન પદાર્થોથી પણ શુદ્ધિ થાય છે તેમા કેટલાએક પદાર્થોની બેચાર પદાર્થો એકઠા હોવાથી શુદ્ધિ થાય છે, અને કોઈ ઠેકાણે એક પદાર્થથીજ શુદ્ધિ થાય છે. તેમા પણ કાગડા અને ચાંદાલના સ્પર્શમાં તાર-તમ્બ હોવાથી તે પ્રભાતે તથા દેશ, કાળ અવસ્થા વિગેરેને અનુસરી નેજ શુદ્ધિ થાય છે, એમ મમજવુ આમન, પાત્ર અથવા તો વત્સાદિક કોઈપણ પદાર્થને અપવિત્ર પદાર્થનો લેપ લાગ્યો હોય તો તેને છોલવાથી, ખારા પાણીથી કે ખાટાં પાણીથી લાગેલો લેપ અથવા ગંધ ટળી જાય અને પદાર્થ પાછો પ્રથમની સ્થિતિમાં આવે, તેટલો ઉપયોગજ તેને શુદ્ધ કહે છે, આમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. આ રીતે દ્રવ્યની શુદ્ધિ કહી, હવે કર્તાની શુદ્ધિ કહું છું. આન, દાન, તપ બ્રાહ્મચર્ય અવસ્થાઓ, શક્તિ, ઉપનયન આદિક

મંદકારી, સંધ્યાવંદન વિગેરે કર્મો તથા મારું સ્મરણ વિગેરે કરવાથી તે તે કાર્યને અનુસરતી કર્તાની શુદ્ધિ થાય છે. આ શુદ્ધિ વ્યવહાર માટે નથી, પરંતુ શાસ્ત્રોક્ત કર્મો કરવા માટે છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યે શુદ્ધ થઈને વૈદિક કર્મો કરવાં. હવે મંત્રની શુદ્ધિ કહું છું. મંત્રને ગુરુમુખ થકી યથાર્થ જાણવો, એ મંત્રની શુદ્ધિ છે. હવે કર્મની શુદ્ધિ કહું છું કર્મો ઇશ્વરને અર્પણ કરવાં, તે કર્મની શુદ્ધિ ગણાય છે. દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર તથા કર્મ આ છ પદાર્થો છે. તે એ શુદ્ધ હોય તો ધર્મ સિદ્ધ થાય અને અશુદ્ધ હોય તો તેઓથી અધર્મ થાય છે. આ ગુણદોષનો વિભાગ ખરો છે એમ માનવું નહીં; કારણ કે, કોઈક વખતે શાસ્ત્રબળથી ગુણ દોષરૂપ થઈ પડે છે અને કોઈ વખતે દોષ ગુણરૂપ થઈ પડે છે. જેમકે આપકાળમાં દાન લેવું એ ગુણરૂપ છે, પરંતુ તે વિના સુખના સમયમાં દાન લેવું, એ દોષરૂપ ગણાય છે. તેમજ કુટુંબનો ત્યાગ કરવો એ દોષરૂપ ગણાય છે, છતાં પણ સંન્યાસ લેતી વેળા તેનો ત્યાગ ગુણરૂપ થઈ પડે છે. માટે એ વચનો ગુણના તથા દોષના વિભાગને મિથ્યા ઠરાવે છે, અર્થાત્ ગુણદોષ કલ્પિત છે. દોષ પણ કોઈ ઠેકાણે દોષરૂપ ન ગણાતાં ગુણરૂપ ગણાય છે, દષ્ટાંતમાં જેમ સુરાપાન વિગેરે કર્મ પવિત્રને પતિતપણું આપે છે, પરંતુ જ્ઞાતિથી કે કર્મથી પતિત થયેલા લોકોને તે ફરી પતિતપણું આપતું નથી. તેમ સંગ એ સંન્યાસીને તો દોષરૂપ છે, પરંતુ ગૃહસ્થ પ્રથમથીજ સંગને માન્ય કરે છે, તે ઠેકાણે સંગ દોષરૂપ ગણાતો નથી. કારણ કે “ઋતુસમયે ગૃહસ્થે પોતાની ધર્મપત્ની પાસે જવું જોઈએ” આમ ધર્મશાસ્ત્ર લખે છે. જે મનુષ્ય પ્રથમથી પરતી ઉપર સૂતો હોય, તે મનુષ્યને તેનાથી નીચે પડવાપણું નથી; તેમ જે મનુષ્ય પ્રથમથીજ દોષિત હોય, તે મનુષ્ય ઉપર કદા પ્રમાણે દોષનો ભાગી થતો નથી. આ મર્વ વિચારોથી સિદ્ધ થાય છે કે, ગુણદોષને પ્રતિ-

પાદન કરનારાં 'શાશ્વત્યનતુ' તાત્પર્ય એ છે કે, મનુષ્ય જેમ નિવૃત્તિને પામતો જાય છે, તેમ તેમ બંધનમાંથી છૂટતો જાય છે. આ નિવૃત્તિધર્મ મનુષ્યનું કલ્યાણ કરે છે અને તેનો શોક, મોહ અને ભયનો નાશ કરે છે.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૮ મો.
Bhum Uday ... In (Kajasthane)

શ્રીશંકરે માર્કંડેય મુનિને આપેલું વરદાન. (૧૨-૧૦).

સૂત ઉવાચ—

તમેવં નિમૃતાત્માન ધૃષેણ દિવિ પર્યટન્ ।

રુદ્રાણ્યા મગધાન્ રુદ્રો વવરો સ્વર્ગર્ણવૃતઃ ॥ ૧ ॥

સૂત કહે છે—હે મુનિઓ! કેાઇ મમયે લગવાન્ શંકર પોતાની અર્ધાંગના ઉમા માથે પોઢીઆ ઉપર જેમી, પોતાના ગણોથી વિંટાઇને આકાશમાં ફરતા હતા, ત્યારે તેમણે સમાધિ ચઢાવી જેઠલા માર્કંડેય મુનિને દીઠા. તે પછી પાર્વતીએ તે ઋષિને જોઇને શંકર પ્રત્યે કહ્યું કે, હે મહારાજ! જ્યારે વાયુ વાતો ન હોય ત્યારે સમુદ્રનું પાણી, અને મગરમચ્છ વિગેરેનો સમુદાય શાંત પડી જાય છે, તેમજ આ

૧ દેશકાલ તથાહજ્ઞાન દ્રવ્યં દ્રવ્યપ્રયોજનમ્ ।

અવસ્થાતિમવસ્થાં ચ જાન્વા શૈવં પ્રકલ્પયેત્ ॥

અર્થ:—દેશ, કાળ, આત્મા, દ્રવ્ય, દ્રવ્યનું પ્રયોગન, ઉપપત્તિ તથા અવસ્થા એ સર્વનો વિચાર કરી શુદ્ધ અશુદ્ધની વ્યવસ્થા કરવી. રમૃતિ.

બ્રાહ્મણનો દેહ, ઇન્દ્રિયો અને મન પણ નિશ્ચલ થઈ ગયાં છે, તે બ્રાહ્મણના તરફ દષ્ટિ કરે અને એના તપને સદ્ગ જાણ કરે ! આપ સિદ્ધિ આપનારા છો.

શંકર બોલ્યા:—અવિનાશી પુરુષોત્તમ ભગવાનની પરમ-ભક્તિનો લાભ થવાથી આ મહર્ષિ કોઈપણ સુખોની અથવા તો મોક્ષની પણ ઇચ્છા કરતા નથી, તથાપિ હું લવાનિ ! આપણે આ મહાત્મા પુરુષની સાથે વાતો કરીએ, કારણ કે મનુષ્યોને મહાત્માઓનો જ સમાગમ છે, એ મહાન્ લાભકારક ગણાય છે.

સૂત કહે છે:—સર્વ વિદ્યાઓના તથા સર્વ બ્રાહ્મીઓના સ્વામી અને ભક્તાકુલના પતિ ભગવાન્ શંકર, એ પ્રમાણે ઉમાને કહીને માર્કંડેયની પાસે આવ્યા, પરંતુ આ વેળા માર્કંડેય મુનિ સર્વ વૃત્તિઓને રૂંધીને સમાધિમાં બેઠા હતા, તેથી તેમણે જગત્ના આત્મારૂપ તથા વિશ્વના ઇશ્વર શંકરમહિત પાર્વતીના આગમનને જાણ્યું નહીં, કારણ કે તે પોતાના દેહને તેમજ વિશ્વને પણ વિસરી ગયા હતા અને હમણાં તે કેવળ ધ્યાનવડે ઇશ્વર-નિષ્ઠ હતા. ભગવાન્ શંકર તે જાણીને યોગભાષાવડે વાયુ જેમ છિદ્રમાં પેસે, તેમ માર્કંડેયમુનિના હૃદયકાશમાં પેઠા. માર્કંડેય-મુનિ પોતાના હૃદયમાં અકસ્માત્ પ્રગટ થયેલા, વિજળીમરણી પીળી જટાવાળા, ત્રણ નેત્રવાળા, દશ ભુજવાળા, ઉન્નત શરીર-વાળા, ઉગતા સૂર્યની પેઠે તેજસ્વી, વાઘાંખર ધારણ કરનારા, ત્રિશૂલ, ધનુષ, બાણ, તરવાર, ઢાલ, રુદ્રાક્ષમાળા, ડમરુ, કેપાલ તથા ક્રૂરસી આ સર્વને સાથેજ ધારણ કરનારા શ્રીશંકરનાં દર્શન કરીને, આ શું ? અને આ કેવી રીતે થયું ? એમ મનમાં આશ્ચર્ય પામ્યા. તે પછી મુનિ સમાધિ ઉતારી, નેત્રો ઉઘાડીને જોવા લાગ્યા તો ત્રણ લોકના એક ગુરુ ભગવાન્ શંકરને તેમના ગણેાની તથા ઉમાની સાથે ત્યાં પધારેલા દીઠા, એટલે મુનિએ ત્રણ

લોકના એક ગુરુ એવા રુદ્રને મસ્તકવટે પ્રણામ કર્યા અને પછી સ્વાગત વચનથી, આસનથી, પાદથી, અર્ધથી, ચંદનથી, પુષ્પની માળાથી, ધૂપથી તથા દીપ અને નૈવેદ્યથી શ્રીશંકરની, ઉમાની અને તેમના ગણોની પૂજા કરી, અને કહ્યું કે, “હે વ્યાપક પર-
મેશ્વર! આપ તો પોતાના પ્રભાવથીજ પૂર્ણ કામનાવાળા છો અને આપનાવટે આ જગત સુખી રહે છે, તો આપનું અમે શું કાર્ય કરીએ? અમને આરા આપો કવ્યાણુકારી, શાંતમૂર્તિ, મરુવગુણના અધિષ્ઠાતા, અને પરમ સુખ આપનારા એવા આપને નમસ્કાર કરું છું રજોગુણ તથા તમોગુણને સેવ્યા છતાં પણ શાંત પ્રકૃતિવાળા એવા આપને હું નમસ્કાર કરું છું.”

સૂત કહે છે—આ પ્રમાણે માર્કટેયે સ્તુતિ કરી કે, પ્રમત્ત અંતંકરણવાળા આદિદેવ શંકર, કે જે મરુપુરુષોના એક શરણરૂપ છે, તે પ્રમત્ત ધ્યાન અને હસતા હસતા નીચે પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

શંકર જોડ્યા—“હે મુને! અમારી પાસેથી તમારી ઇચ્છા હોય તે વર તમે માગી લ્યો, કારણ કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને હું, એમ અમે ત્રણે વર આપનાગઓના સ્વામી છીએ અમારું દર્શન લોકોને સફળ થાય છે અને અમારું દર્શનથી મનુષ્ય મોક્ષ પામે છે. જે બ્રાહ્મણો મદ્રગુણી, શાંત ગુણવાળા સંગઠિત, પ્રાણીઓની ઉપર દયા રાખનારા, અમારું એકાંત લક્ષ્મ, વૈરવિનાના તથા સમદષ્ટિવાળા છે, તેઓને લોકોન્નહિત લોકપાલો નમે છે, પૂજે છે તથા સેવે છે, માત્ર તેઓજ સેવે છે એમ નહિ, પરંતુ હું (શંકર), લગવાન બ્રહ્મા તથા સર્વના ઇશ્વર વિષ્ણુ પોતે પણ સેવે છે. તમારા મરખા મમદષ્ટિવાળા બ્રાહ્મણો મારે વિષે, વિષ્ણુમાં, બ્રહ્મામાં, પોતાને વિષે તથા લોકોમાં જગપત્તુ ભેદદષ્ટિ કરતાં નથી. એટલા માટે અમે તમને લજ્જાએ છીએ. પાણીનાં તીર્થો, તીર્થો નહીં એમ નથી, પરંતુ તે પણ તીર્થો છે, ચેતનગઢિત દેવતાઓની

મૂર્તિઓ દેવતા નહીં તેમ નથી, પરંતુ તેઓ પણ દેવતાઓ છે, પરંતુ આ તીર્થો તથા દેવતાઓ ઘણે કાળે પવિત્ર કરે છે અને તમે તો દર્શન થતાજ પવિત્ર કરો છો. જેઓ ચિત્તની એકાગ્રતા, તપશ્ચર્યા, સ્વાધ્યાય તથા સંયમથી અમારા વેદમય સ્વરૂપને ધારણ કરે છે, તે શ્રાદ્ધણે અને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ. મહાપાપીઓ તથા ચાંડાલો પણ તમારા ચરિત્રો માંલજ્યાથી તથા તમારાં દર્શન કરવાથી પવિત્ર થાય છે, ત્યારે તમારી સાથે સંભાળવું વિગેરે કરવાથી પવિત્ર થાય, તેમા તો કહેવું જ શું? ”

સૂત કહે છે:—શંકર ભગવાનના આવાં વચન સાંભળી માર્કટેય કહેવા લાગ્યા કે,—“ ઓહોહો!!! ઇશ્વરની લીલા મનુષ્યોના વિચારમાં પણ આવે નહીં તેવી છે, કારણ કે લોકપાલો પણ જે લીલાને લીધે પોતાની સત્તામાં રહેલાં પ્રાણીઓને નમે છે તથા વખાણે છે. ધર્મના વક્તાઓ ઘણું કરીને પ્રાણીઓને ધર્મગ્રહણ કરાવવા માટે ધર્માચરણ કરે છે, કોઈ ધર્માચરણ કરતો હોય તેને અનુમોદન આપે છે તથા ધર્મનાં વખાણ કરે છે નહીં નાચક પોતાનો વેષ બદલીને પોતાના ચાકર વર્ગને પ્રણામ કરે છે, તેથી જેમ તેના મહિમાને દૂષણ લાગતું નથી, તેમજ આપ પોતાની માયાની વૃત્તિઓવડે ખીલઓને પ્રણામ કરો છો. તેથી આપના મહિમાને દૂષણ લાગેજ નહીં સ્વપ્ને જોનારો પુરુષ જેમ મનવડે અનેક શરીર ઉત્પન્ન કરી, તેમાં પ્રવેશ કરીને ઇદ્રિયોથી કરવામાં આવતી ક્રિયા બહુ પોતેજ કરતો હોય તેવો જણાય છે, તેમ આપ પણ મનવડે આ જગતને સરણ, તેમાં પોતાના સ્વરૂપથી પ્રવેશ કરી શુભોથી કરવામાં આવ્યા છતાં પણ તે ક્રિયાના કર્તા હો, તેવા દેખાઓ છો, તે આપને હું નમસ્કાર કરું છું ત્રણ શુભવાળા છતાં પણ તે શુભોના નિયંતા, કેવળસ્વરૂપ, અદ્વિતીય, શુરસ્વરૂપ અને શ્રદ્ધા-મૂર્તિ એવા આપ ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું. હે વ્યાપક

પરમેશ્વર ! તમારાં સર્વશ્રેષ્ઠ દર્શન કરતાં બીજો કયો વર હું માગું ? કારણ કે જે આપનાં દર્શન કરવાથી પુરુષ પૂર્ણ કામનાવાળો તથા અત્ય કામનાવાળો થાય છે. તથાપિ હું સર્વ કામનાથી પૂર્ણ અને ભક્તોની કામનાને પૂરનારા આપ પાસેથી એક વર માગું છું, તે એ કે, “ ભગવાન્ વિષે, ભગવાન્ના ભક્તો વિષે તથા આપને વિષે મારી અવિચળ ભક્તિ રહેા.”

શ્રીશંકર બોલ્યા—“ હે મહર્ષિ ! તમારી સર્વ કામના પરિપૂર્ણ થાઓ, કંઠ્ય સુધી તમારી કીર્તિ ઘણીજ પવિત્ર થાઓ તથા તમે અજર અને અમર રહેા. હે બ્રાહ્મણ ! તમને બ્રહ્મલેજવાળાને ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન કાળની વસ્તુનું જ્ઞાન, વૈરાગ્યવાળું વિજ્ઞાન (આત્માનાત્મવિચાર) તથા પુરાણનું આચાર્યપાત્ર પ્રાપ્ત થજ્જે.”

સૂત કહે છે—આ પ્રમાણે મુનિને વરો આપીને ત્રણ નેત્રવાળા શંકર, મુનિએ કરેલા તપશ્ચર્યાદિક કાર્યો તથા તે મુનિએ અનુભવેલા ભગવાન્ની માયાને વૈભવ પાર્વતીની આગળ કહેતા કહેતા ત્યાંથી પધાર્યા, અને ભૃગુવશમા ઉત્તમ એવા તે માર્કંડેય મુનિ પણ મહાયોગના મહિમાને પ્રાપ્ત કરીને શ્રીહરિને વિષે ઐકાંતિક ભક્તિને પામેલા હજી પણ આશ્વાત્ પોતાના તેજ શરીરથી જગતમાં ફરે છે. એ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન્ માર્કંડેય મુનિનું આ ચરિત્ર તમારી આગળ મેં વર્ણવી બતાવ્યું.

ઇતિ ભક્તિપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૮ મો મંપૂર્ણ.

“ ઇતિ ભક્તિપ્રકરણ સમાપ્ત ”

પૂર્વાર્ધ સમ્પત્ત.

શ્રીસુબોધ-સિંધુ.

ઉત્તરાર્ધ.

યોગપ્રકરણ.

અધ્યાય ૧ લો.

પ્રજ્ઞાની ઉત્પત્તિ. (૩-૮)

મંત્રેય ઉવાચ—

તદાપ્સુત વિશ્વમિદં તદાસીદ્યન્નિદ્રયામીલિતદ્વન્યમીલયત્ ।

અહીંદ્રતલ્યેઽધિશયાન ઇક્તઃ કૃતક્ષણઃ સ્વાત્મરત્નૌ નિરીહઃ ॥ ૧૦ ॥

સૌઽતઃશરીરેઽર્પિતમૂતસૂક્ષ્મઃ કાલાત્મિકાં શક્તિમુદીરયાણઃ ।

ઉવાસ તસ્મિન્સલિલે પદે સ્વે યથાઽનલો દારુણિ રુદ્ધવીર્યઃ ॥ ૧૧ ॥

મંત્રેય કહે છે:—આ વિશ્વ પ્રલયસમયે જ્યારે મહાબ્રાગરના એકાકાર થયેલા પાણીમાં ડૂબી ગયું હતું, ત્યારે જેમની ચૈતન્ય શક્તિ જાગૃત્ હતી, એવા સ્વસ્વરૂપના આનંદમાં મગ્ન રહેનારા તથા ક્રિયારહિત એવા ભગવાન પોતે એકલા જ શેષની શર્યામાં પોદયા હતા, અને નિદ્રાના ભિષધી નેત્રો મિચી ગયા હતા

અગ્નિ જેમ પોતાનો પ્રકાશ શેષી દઈને, પોતાના નિવાસસ્થાન કાષ્ઠમાં ગુપ્ત રીતે રહે છે, તેમ પોતાના દેહવિષે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ, એ સૂક્ષ્મ ભૂતને ધારણ કરનારા અને સૃષ્ટિ મરજતી વેળા પોતાની કાલશક્તિને પ્રેરણા કરનારા શેષશાયી લગવાનું પોતાના નિવાસરૂપ મહાસાગરના જળમાં પોતી રહ્યા હતા. પછી લગવાને જોયું તો પોતાના દેહમાં સર્વ લોકોને લીન થયેલા જોયા. પછી શેષશાયી લગવાને લોકોની રચના કરવા માટે સૂક્ષ્મ પદાર્થનો વિચાર કર્યો એટલે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ પદાર્થ કાલને અનુકૂલ એવા રજેગુણવટે શોભ પામીને, સ્થૂલ સૃષ્ટિ કરવા માટે, તે વખતેજ તેમના નાલિકમળ-માંથી ઉત્પન્ન થયો. પ્રાણીઓના અદૃષ્ટને જાત્રત કરનારા કાલવટે, જે સૂક્ષ્મ પદાર્થ એકાએક કમળના કોશરૂપે પ્રગટ થયો હતો, તે વિષ્ણુથી ઉત્પન્ન થયો હતો અને તે કમળકોશ સૂર્યની પેઠે પોતાના તેજથી સાગરના વિશાળ જળને પ્રકાશ કરવા લાગ્યો. ત્યાર પછી વિષ્ણુ, કે જેમનાથી સર્વ પદાર્થોને પ્રકાશ કરનારું લોકાત્મક કમળ ઉત્પન્ન થયું હતું, તેમણે તે કમળમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તે કમળમાંથી વેદમય વિષાતા ધ્રુવા પોતે ઉત્પન્ન થયા, કે જેમને લોકો સ્વયંભૂ કહે છે. તે કમળની નળીમાં જોડેલા ધ્રુવાએ કોઈપણ લોકને દીઠો નહીં, એટલે તેમણે પોતાની ટોક ચાર દિશામાં ફેરવી અને નેત્રો પહોળાં કરીને દિશા તરફ જોયું કે તેમને ચાર મુખ થયાં. પછી કમળ ઉપર જોડેલા ધ્રુવાએ જહુ જહુ વિચાર કર્યો, પરંતુ તે પ્રલયસમયના પવનથી હાલક ટાલક થતા અને મોટા મોઢાંવાળા મહાસાગરના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા લોકાત્મક કમળને તથા પોતાના સ્વરૂપને પદાર્થ રીતે જાણી શક્યા નહીં, એટલે ધ્રુવા વિચાર કરવા લાગ્યા કે, “હું જે આ કમળ ઉપર જોઠો છું, તે કોણ છું? આ એકજ કમળ પાણીમાં ક્યાંથી ઉત્પન્ન થયું હતું? વળી આ

કમળ પાણીમાં જેને આધારે રહેલું છે, તેની નીચેના ભાગમાં કોઈ સત્ય વસ્તુ અવશ્ય હોવીજ જોઈએ.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને અજન્મા એવા બ્રહ્મા કાંટાવાળા કમળનાં નાજનાં મૂળને શોધવા માટે, નાજના છિદ્ર વાટે તે કમળમાં નીચે ઉતર્યા અને પાણીમાં પ્રવેશ કર્યો, પરંતુ કમળનું મૂળ મળ્યું નહીં. હે વિદુર ! કમળના નાજમાં અપાર અંધારાની વચ્ચે પોતાના મૂળ કારણનો શોધ કરતાં કરતાં બ્રહ્માને સો વર્ષના જેવડો મોટો કાળ વીતી ગયો, કે જે કાળ અજન્મા ભગવાનના સુદર્શન ચક્રરૂપ ગણાય છે, અને જે દેહધારીઓને ભય ઉત્પન્ન કરતો થકો, તેઓનાં આયુષ્યનો નાશ કરે છે. આ પ્રમાણે શોધ કરતાં છતાં પણ જ્યારે પોતાનો મનોરથ પાર પડ્યો નહિ, ત્યારે બ્રહ્મા ફરીને પોતાના કમળાસન ઉપર આવીને જોહા અને પ્રાણાયામથી ધીરે ધીરે શ્વાસને શેફીને તેમજો ચિત્તનો નિરોધ કર્યો અને પછી સમાધિયોગ ધારણ કર્યો. તે યોગ સો વર્ષે સિદ્ધ થયો કે, બ્રહ્માને ઉત્તમ પ્રકારનું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થયું અને પૂર્વે સો વર્ષ સુધી શોધ કરતાં પણ જેનાં દર્શન થયાં ન હતાં તે પરમાત્માને પોતે પોતાના હૃદયમાં પ્રગટ થયેલા જોયા.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧ લો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો.

વિરાડ પુરુષની ઉત્પત્તિ. (૩-૬)

મત્રેય ઉવાચ—

કાલસંગ તદા દૈર્ઘ્યં વિમ્નચ્છત્તિમુરુષ્મ ।

ત્રયોવિંશતિતત્ત્વાનાં ગણ યુગપદાવિરાત્ ॥ ૨ ॥

મત્રેય ઋષિ કહે છે—કાળદ્વારા જાત ત ધનારી શક્તિને ।
 અર્થાત્ માયાને આશ્રય કરીને ઉરુકમ એવા ભગવાને
 અર્થાભિપ્રણાથી એક જ વખત તે ત્રેવીસ તત્ત્વોમા અર્થાત્ મહત્ત્વ,
 અહંકારત્ત્વ, પાંચ ભૂતો, પાંચ તન્માત્રાઓ અને મનસહિત અગ્નિ-
 દ્રિયો, એમ ત્રેવીસ તત્ત્વોના નમુદાયમા પ્રવેશ કર્યો ભગવાને
 ક્રિયાશક્તિદ્વારા એ નવે તત્ત્વોમા પ્રવેશ કર્યો પછી, તે તત્ત્વોની
 ક્રિયા અથવા તો છવોના અદષ્ટો, જેઓ માયામા લીન હતા,
 તેઓને જાગૃત કર્યા અને જે નવે તત્ત્વો ભિન્ન ભિન્ન હતા,
 તેઓને એકનાથે જોડ્યા પછી તે મહત્ત્વ આદિક ત્રેવીસ તત્ત્વો
 ક્રિયાશક્તિદ્વારા પ્રકાશિત (જાગૃત) થયા પછી, તેઓએ પર-
 મેશ્વરની પ્રેરણાથી પોતાના અશોભે અધિપુરુષને એટલે વિરાડ
 દેહને ઉત્પન્ન કર્યો વિશ્વને નરજનારો મહત્ત્વ આદિ મધ્યો
 નમુદાય, પોતાને વિશે પ્રવેશ કરનારા પરમેશ્વરના અભયથી
 પગપગ એકઠો થઈને, પોતાના અશયી વિરાડ દેહમા આકારમા
 પાંજીના પાગ્યો, કે જે વિરાડ દેહમા ન્યાવરજગત્માત્મક સર્વ
 વૈક ગણ છે અધિપુરુષને નામે પ્રજ્યાત તે હિરણ્યમય પુરુષ
 હજાર વર્ષમુખી, પોતાની સાથે શયન કરનારા છવમમૂહની
 નાથે બ્રહ્માડની અદર નહેવા પાણીમા ગણા ઉપર કહેલા સર્વ
 તત્ત્વોના કાર્યરૂપ તે વિરાડ મૂર્તિએ જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને

આત્મશક્તિથી સંપન્ન થઈને, એક રૂપે તથા ત્રણ રૂપે આત્માનો વિભાગ થયો; અર્થાત્ જ્ઞાનશક્તિદ્વારા હૃદયાવચ્છિન્ન ચૈતન્ય-સ્વરૂપે એક પ્રકારના થયા, ક્રિયાશક્તિદ્વારા પ્રાણસ્વરૂપે દશ પ્રકારના એટલે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, વ્યાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય, એમ દશ પ્રકારના થયા આત્મ-શક્તિદ્વારા એટલે લોકતૃત્ત્વસ્વરૂપે અધ્યાત્મ, અધિદેવ તથા અધિભૂતના ભેદે કરીને ત્રણ પ્રકારના થયા. એ વિરાટના અભિ-માની પુરુષ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા છે અને પરમાત્માનો પહેલો અવતાર છે, કારણ કે, સમસ્ત સૃષ્ટિ તેના અંશભાથી ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે પરમાત્માના અશરૂપ છે એટલે જીવ છે, અને જેને વિષે આ સર્વ પ્રાણીઓનો સમુદાય જોવામા આવે છે, તે વિરાટ પુરુષ, આત્મશક્તિદ્વારા અધ્યાત્મ, અધિદેવ તથા અધિભૂત એ ત્રણની સાથે રહેવાથી ત્રણ પ્રકારના છે, ક્રિયાશક્તિદ્વારા પ્રાણ-દિક' સ્વરૂપ હોવાથી દશ પ્રકારના છે અને જ્ઞાનશક્તિદ્વારા હૃદયાવચ્છિન્ન ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી એક પ્રકારના છે. અંત-ર્યામી એવા પરમપુરુષે, વિશ્વને સરજનારા મહતત્ત્વાદિકની વિશ-

૧ દશ પ્રાણોના સ્થાન તથા તેની ક્રિયા—૧ પ્રાણ—એ શરીરનો મુખ્ય આવક છે, હૃદય એ તેનું રહેવાનું ગ્રાન છે અને નાસિકાદ્વારે અંદર જતું બહાર નિકળતું વિશેષ ક્રિયા તે કરે છે ૨ અપાન—એનું રહેવાનું સ્થાન શુદ્ધ છે, અને મયો-ત્સર્ગ એની ક્રિયા છે ૩ વ્યાન—આખા શરીરમા એનો વાસ છે, હાય, પગને સકો-ચવા તથા ફેલાવવા તે એની ક્રિયા છે ૪ ઉદાન—કંઠ એનું સ્થાન છે, અને મૂત્ર એની ક્રિયા છે. ૫ સમાન—એનું નાભિસ્થાન છે, અને આધેવા અન્નનો રસ સર્વ નાડીઓમાં વહેતો આપવો તે એની ક્રિયા છે આ પ્રમાણે પાંચ મુખ્ય પ્રાણ કહેવાય, અને ૬ નાગ—ઉપરી અને ઉચ્છ્રી; ૭ કૂર્મ—ઉચ્છ્રી, ખુલ્લું થતું, ૮ કૃકલ—મૂકાવતું; ૯ દેવદત્ત—અગારા આણનાં, અને ૧૦ ધનંજય—એ સર્વવ્યાપી હોઈ મૃત દેહને પણ છોડતો નથી એ પ્રમાણે એમની ક્રિયા છે. આ પ્રમાણે પાંચ ઉપપ્રાણ કહેવાય છે, એમના વિશિષ્ટ ગ્રાનો નથી, પણ ક્રિયાગ્રાન છે.

ક્ષિતે ધ્યાનમાં લઈને તેઓને વિવિધ વ્યવહારનો લાભ કરવા માટે, પોતાના તેજદ્વારા વિરાટ દેહને પ્રકાશિત કર્યો.

હે વિદુર ! વિચાર કરતાં તુરત તે વિરાટ દેહમાં તત્ત્વોને રહેવાનાં કેટલાંક સ્થાનો થયાં, તે હું તમને કહું છું તે તમે માંલજો.

તે વિરાટ પુરુષને પ્રથમ મુખ થયું, તે સ્થાનમાં લોકપાળ અગ્નિ પોતાની શક્તિ વાણીની માથે આવીને વસ્યા, જે વાણીને લીધે જીવ, શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી શકે છે. ત્યાર પછી શ્રીહરિ-રૂપ વિરાટને તાળવુ થયું, તે સ્થાનમાં લોકપાળ વરુણ પોતાની જિહ્વા ઇન્દ્રિય નામની શક્તિ માથે આવીને વસ્યા, જે ઇન્દ્રિયવટ જીવ, છ રત્નોનો અનુભવ લઈ શકે છે. ત્યાર પછી વિરાટ પુરુષને જે નાસિકાના દ્વાર ઉત્પન્ન થયાં, તે સ્થાનમાં અશ્વિનીકુમાર દ્વાણેન્દ્રિય નામની શક્તિ માથે આવીને વસ્યા, જેથી જીવને ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. તે પછી વિરાટને જે આંખો ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં લોકપાળ વિશ્વકર્મા અશ્વિન્દ્રિય નામની શક્તિ માથે આવીને વસ્યા, જે ઇન્દ્રિયથી જીવને રૂપોનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી વિરાટને ત્વચા ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં લોકપાળ વાયુએ પ્રાણશક્તિ માથે પ્રવેશ કર્યો, જે ત્વચા ઇન્દ્રિયથી જીવને સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી વિરાટ લગવાનને જે કાન ઉત્પન્ન થયાં, તેમાં દિશાએ પોતાની ધ્રોત ઇન્દ્રિયની માથે પોતાના સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો, જે ઇન્દ્રિયથી જીવ, શબ્દ માંલજી શકે છે. ત્યાર પછી તેને ત્વચા ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં મર્વ આંધિઓએ પોતપોતાના અંશોની માથે રુવાડાંદ્વારા તેમાં પ્રવેશ કર્યો, જે રુવાડાદ્વારા જીવ ખગ્ગ તથા સ્પર્શથી થતાં હુઃખમુખનો અનુભવ કરે છે. ત્યાર પછી વિરાટ પુરુષને સ્વિંગ ઉત્પન્ન થયું, પ્રજાપતિએ પોતાના અંશરૂપ વીર્યની સાથે તે સ્થાનમાં વાસ કર્યો, જે વીર્યથી જીવ, વિપયાતંદ્રનો અનુભવ કરે છે. ત્યાર પછી વિરાટ પુરુષને ગુદા ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં લોકપાળ

મિત્રદેવે પોતાની વાયુ નામની ઇન્દ્રિયની માથે પ્રવેશ કર્યો, જે ઇન્દ્રિયવડે જીવ, મળને! ત્યાગ કરે છે. તે પછી તેને જે હાથ ઉત્પન્ન થયા, તેમાં સ્વર્ગના પતિ ઇન્દ્રે, પોતાની વેચણું, લેણું વિગેરે શક્તિની સાથે પ્રવેશ કર્યો, જે ગતિથી જીવ, પોતાની આજીવિકા ચલાવી શકે છે. તે પછી વિરાદ પુરુષને જે ચરણો ઉત્પન્ન થયા, તેમાં લોકપાળ વિષ્ણુએ પોતાની ગતિરૂપી શક્તિ સાથે પ્રવેશ કર્યો, જે ગતિવડે જીવ જવા યોગ્ય સ્થાન ઉપર જઈ શકે છે. ત્યાર પછી વિરાદ પુરુષને બુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું, તે સ્થાનમાં બૃહસ્પતિએ પોતાની જ્ઞાનશક્તિ માથે પ્રવેશ કર્યો, જેથી જીવને જાણવા યોગ્ય વિષયનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યાર પછી વિરાદ પુરુષને હૃદય ઉત્પન્ન થયું, તે સ્થાનમાં ચંદ્રે પોતાના અંશરૂપ મનની માથે પ્રવેશ કર્યો, જે મનવડે જીવ, સંકલ્પવિકલ્પરૂપી વિકારને પામે છે. તે પછી વિરાદ પુરુષને અહંકાર ઉત્પન્ન થયો, તે સ્થાનમાં રુદ્રદેવે પોતાની શક્તિ-અભિમાન-સાથે પ્રવેશ કર્યો, તે અભિમાનથી જીવ ક્રિયા કરે છે. તે પછી વિરાદ પુરુષને ચિત્ત ઉત્પન્ન થયું, તેમાં બ્રહ્માએ પોતાની ચેતનાશક્તિ સાથે પ્રવેશ કર્યો, જે ચેતનાશક્તિવડે જીવ, વિજ્ઞાનને! અનુભવ કરે છે. તેના મસ્તકમાંથી સ્વર્ગ, જે ચરણોમાંથી પૃથ્વી તથા નાભિમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, જેને વિષે ત્રણ ગુણના પરિણામરૂપ દેવો, મનુષ્યો વિગેરે જોવામાં આવે છે. દેવતાઓ અધિક સત્વગુણને લીધે સ્વર્ગમાં જઈને વસ્યા, મનુષ્યો તથા તેમના ઉપયોગમાં આવતાં ગાય, બોડા વિગેરે પ્રાણીઓ અધિક રજો-ગુણને લીધે પૃથ્વી ઉપર આવીને વસ્યાં તથા રુદ્રના પાર્ષદો ભૂતાદિક સર્વે, અધિક તમોગુણને લીધે આકાશ તથા પૃથ્વીના મધ્યભાગમાં આવેલા ભગવાનના નાભિરૂપ અંતરિક્ષમાં રહ્યા. વળી હે કુરુવંશોદ્ભવ વિદુર ! વિરાદ પુરુષના મુખમાંથી વેદ અને બ્રાહ્મણ ઉત્પન્ન થયા. બ્રાહ્મણ પરમાત્માના મુખમાંથી ઉત્પન્ન

થવાને લીધે ચારે વર્ણમાં મુખ્ય તથા ગુરુ ગણાયા વિરાટ પુરુષના બાહુઓથી પાવનરૂપી આજીવિકા કરનારી ક્ષત્રિય જાતિ ઉત્પન્ન થઈ, વિરાટના બાહુથી ઉત્પન્ન થયેલી તથા વિષ્ણુના અશરૂપ ક્ષત્રિય જાતિ ચારે વર્ણની ચૌરાદિકના ત્રાનમાંથી રક્ષા કરે છે તે પછી સમર્થ એવા વિરાટ લગવાનના સાધન માંથી લોકોની આજીવિકામાં ઉપયોગી એવી એતીવાડી વિગેરે કરનારી વૈશ્ય જાતિ ઉત્પન્ન થઈ લગવાનના સાધનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી જે વૈશ્ય જાતિ તે પોતાના કાર્યવટે લોકોની આજીવિકા નિર્દ્ય કરે છે તથા શ્રી લગવાનના જે ચગ્લમાંથી નેવાધર્મ કરવા માટે ચૂક્ર જાતિ પૂર્વે ઉત્પન્ન થઈ આ પ્રમાણે નેવા કરવા માટે થયેલી ચૂક્ર જાતિની, સેવા કરવી એ આજીવિકા છે, કે જેની નેવાવૃત્તિથી લગવાન શ્રીહરિ પ્રમત્ત થાય છે આ પ્રમાણે ચારે વર્ણો પોતાના ધર્મ પ્રમાણે શ્રદ્ધાથી અંત કરણને શુદ્ધ કરવા માટે પોતાના ગુરુ શ્રીહરિનું યજ્ઞન કરે છે કાગ્લ કે શ્રી લગવાન ગુરુ હોવાથી, ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી તથા વૃત્તિ બાધી આપનારા હોવાથી તેમનું આરાધન કરવું, એ તેઓનો મુખ્ય ધર્મ છે હે વિદુર ! કાગ્ર કર્મ તથા સ્વભાવરૂપી શક્તિ વાળા લગવાનનું આ વિરાટરૂપ, તેની યોગમાંના પ્રભાવથી ઉત્પન્ન થયું છે તેનું ન પૂર્ણ રીતે વર્ણન કરવાની ડોણ ઇચ્છા કરે ? અર્થાત્ વર્ણન કરવું તો દૂર રહ્યું, પરંતુ ઇચ્છા કરવી, એ પણ અશક્ય છે, તો પણ હે વિદુર ! બીજા વિષયોનું વર્ણન કરવાથી અપવિત્ર થયેલી મારી વાણીને પવિત્ર કરવા માટે હું માલજ્યા પ્રમાણે તથા મારી બુદ્ધિપ્રમાણે તમારી આગળ શ્રીહરિના યશ ગાઇ ન લગાવીશ પવિત્ર કીર્તિવાળા પુરુષોના મુકુટરૂપ લગવાનના શુભ ગાવા, એ પુરુષોની વાણીનો મુખ્ય લાભ છે, તથા વિદ્વાનોએ ગાયેલી લગવાનની કથારૂપી અમૃતવટે કાનને અમીષે લઈ ૪૪ લરી દેવા, એ કાનની આર્થકતા છે, એમ મહુત્તમાઓ

કહે છે, આદિકવિ બ્રહ્મા પણ એક હજાર વર્ષસુધી સમાધિ ચઢાવીને તેનાવડે પરિપક્વ થયેલી બુદ્ધિથી ‘તે ભગવાનનો મહિમા આટલો છે,’ એમ શું જાણી શક્યા હતા? અર્થાત્ જાણી શક્યા ન હતા માટે ભગવાનની માયા માયાવી પુરુષોને પણ મોહ કરનારી છે, કારણ કે, શ્રીહરિ પોતે પણ પોતાની માયાની ગતિને જાણતા નથી, ત્યારે બીજાઓ તો કેમજ જાણી શકે? હે વિદુર! જે ભગવાનને જાણવા માટે પ્રવૃત્ત થયેલી વાણી મન સાથે તેને શોધતાં, તે ન મળવાથી પાછી ફરે છે, તેમ અહંકારના અધિષ્ઠાતા રુદ્ર, ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ તથા બીજાઓ પણ જેમને જાણી શકતા નથી, તે દુર્જ્ઞેય ભગવાનને હું નમસ્કાર કરું છું.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૨ ને સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૩ નો.

ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન. (૨-૧).

શ્રીશુક્ર ઉવાચ—

વિરોપસ્તસ્ય દેહોઽય સ્થવિષ્ઠઞ્ચ સ્થર્વાયસામ્ ।

યત્રેદ દ્વયગતે વિશ્વ ભૂત મન્ય ભવન્ન સત્ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીશુક્રદેવણ કહે છે — ભગવાનનો એ વિરાટ દેહ સ્થૂલોમાં સ્થૂલરૂપ છે, કે ભગવાનના એ જે સૂક્ષ્મરૂપમાં ભૂત (થઈ ગયેલું), ભવિષ્ય (થનારું) અને વર્તમાન (થતું) કાર્યરૂપ આ વિશ્વ દેખાય છે. એ પચામ કરોડ યોજન જેવડો બ્રહ્મારૂપ વિરાટ દેહ,

પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ, આકાશ, અહુ કાર તથા મહુત્તર, એ નાત આવરણથી ઢકાયેલા છે, તે ધારણાનો વિષય નથી, પણ તેમા જે વિરાટ પુરુષ ળિગળે છે, તે જીવના નિયંતા છે અને તે ધારણા (મનને સ્થિર કરવું તે) કરવાની વસ્તુ છે પાતાવને એ વિશ્વસ્રષ્ટા વિરાટ પુરુષના પગના તળિયા કહે છે, રસા તવને, તેના પગની પાની તથા ફણા કહે છે, મહાતલને, તેના ચરણની ધુટી કહે છે અને તલ તથા અતલને વિરાટ પુરુષની જે જાંઘ કહે છે હે રાજા' સુતલને વિશ્વમૂર્તિ લગવાનના જે ગોઠણ કહે છે, વિતલને તથા અતલને વિરાટ પુરુષના જે સાથળ કહે છે, પૃથ્વીને તેમની કેડ કહે છે અને આકાશને પરમાત્માનુ નાલિસ રોવર કહે છે સ્વર્ગને વિશ્વમૂર્તિ લગવાનની છાતી કહે છે, મહર્લો કને તેમનો કઠ કહે છે, જનલોકને તેમનું મુખ કહે છે, તપલોકને આદિપુરુષનું લવાટ કહે છે તથા સત્યલોકને હ્રુગ્ગ મન્તકવાળા વિરાટ લગવાનના મન્તકો કહે છે ઇન્દ્રાદિક દેવોને લગવાનની ભુજઓ કહે છે, દિશાઓને લગવાનના કાનના ગોયક કહે છે, શબ્દને વિરાટ પુરુષની કર્ણેન્દ્રિયો કહે છે, અશ્વિનીકુમારને પરમાત્માની નાનિકા કહે છે, ગંધને તેમની ઘ્રાણેન્દ્રિય કહે છે તથા પ્રજ્વલિત અગ્નિને લગવાનનું મુખ કહે છે અતરિક્ષ, એ લગવાનની આખ છે, સૂર્ય એ ચમુદ્ ઇન્દ્રિય છે, ગત્રિ દિવન, એ લગવાનની પાપણ છે, બ્રહ્માનું મ્ધાન, એ તેમનો જ્વલગ છે, પાણી, એ તેમનું તાગણ છે અને ગ્મ, એ તેમની જીભ છે વેદોને વિગદ પુરુષનું બ્રહ્મગન્ધ કહે છે, યમને તેમની ડાઢ કહે છે, પુનાદિક ઉપર થયેલા એહુને તેમના દાતો કહે છે, મનુષ્યોને મોહુ ઉત્પન્ન કરનારી માયાને લગવાનનું હનણુ કહે છે તથા અપાગ નૃષ્ટિ - રનાને તેમનો કરાક્ષપાત કહે છે વિરાટ પુરુષનો ઉપનો હોઠ લાજ ગણાય છે અને નીચેનો હોઠ લાજ ગણાય છે, ધર્મમાર્ગ તેમના ન્તન અને અધર્મમાર્ગ તેમનો વાનો

ગણાય છે, પ્રજાપતિ તેમનું મેદ (શુદ્ધેન્દ્રિય) ગણાય છે, મિત્રા
વરુણ તેમના વૃષણ ગણાય છે, સમુદ્રો તેમનું પેટ ગણાય છે અને
પર્વતો તેમનાં શરીરનાં હાડકાંઓનો સમૂહ ગણાય છે. હે
રાજેન્દ્ર ! સર્વ નદીઓ તેમની નાડીઓ છે, સર્વ વૃક્ષો તેમનાં
રુવાડાં છે, અનંત વીર્યવાળો વાયુ તેમનો નિઃશ્વાસ છે, કાળ
તેમની ગતિ છે અને સર્વ પ્રાણીઓનો શુણાનુસારી સંસાર એ
તેમનું કર્મ-કીડા-છે. હે કુરુવર્ય ! સર્વ મેઘમંડળને વ્યાપક
એવા વિરાટ ભગવાનના કેશ કહે છે, સંઘ્યાકાળને તેમનાં વસ્ત્ર કહે
છે, જે અવ્યક્ત અર્થાત્ પ્રધાન છે તેને તેમનું હૃદય કહે છે અને
પ્રસિદ્ધ ચંદ્રમાને તેમનું મન કહે છે. મન સર્વ વિકારોનો ભંડાર
અર્થાત્ આશ્રય છે. પંડિતો મહતત્ત્વને સર્વના આત્મા વિરાટ
પુરુષનું ચિત્ત કહે છે અને શ્રીરુદ્રને અંતઃકરણ કહે છે.
ઘોડાઓ, ખરચરો, ઊંટ, હાથીઓ વિગેરેને નખો કહે છે તથા
સર્વ પક્ષીઓ, એ વિરાટ ભગવાનની ઉત્તમ પ્રતિની કારીગિરીની
કુશળતા ગણાય છે. મનુ, તેમની બુદ્ધિ છે, મનુષ્ય, તેમનું નિવાસ-
સ્થાન છે, અને ગંધર્વ, વિદ્યાધર, ચારણ અને અપ્સરાગણ, તેમના
સ્વરોનું સ્મરણ છે. અસુર લોકોનું સૈન્ય, એ વિરાટ ભગવાનનું
શારીરિક બળ છે. આણ્ણો, એ તેમનું મુખ છે, ક્ષત્રિઓ, એ
તેમની ભુજાઓ છે, વૈશ્ય જાતિ, તેમના ઉરુ છે, અને શૂદ્ર જાતિ
તેમનાં ચરણ છે તથા અનેક નામધારી વસુ, રુદ્ર વિગેરે
દેવગણોથી યુક્ત તથા હવિસ્માધ્ય યજ્ઞાદિકનો પ્રયોગ એ વિરાટ
પુરુષનું અતિ આવશ્યક કર્મ છે. હે રાજા ! ઈશ્વરના શરીરના
જે જૂઠા જૂઠા અવયવો મેં તમને કહ્યા તે આટલા છે. ભગવા-
નના એ મહાસ્થૂલ દેહમાં મુમુક્ષુ લોકો પોતપોતાની બુદ્ધિથી
મનની ધારણા કરે છે, કારણ કે એ વિરાટ ભગવાનના સ્થૂલ
દેહની બહાર કંઈપણ નથી. સ્વપ્નામાં જેમ જીવ કોઈ કોઈવાર
અનેક દેહની કમ્પના કરીને તે તે દેહની ઇન્દ્રિયોદ્ધારા સર્વ વસ્તુનું

અવલોકન કરે છે, તેમ તે વિરાટભૂતિ લગવાનું પણ, સર્વ જીવની જીવિની વૃત્તિવટે સર્વનો અનુભવ કરે છે, અને તે સર્વના અંતરાત્મા છે, માટે યોગીઓએ ત્રણ કાળમાં વિદ્યમાન રહેનારા આનંદના લંકારૂપ લગવાનું વિષે, મનને સ્થિર કરીને તેમનું ભજન કરવું, અને જેથી મંત્રારમાં જન્મમરણ થાય તેવા બીજા વિષયમાં બંધાવું નહીં.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૩ નો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો.

કાલનું બલ. (૩-૨૬).

કપિલ ડગાચ:—

પ્રત્યક્ષગતો રૂપ બ્રહ્મણ પરમાત્મન ।

પર પ્રધાન પુરુષ દૈવ કર્મવિવેષિતમ્ ॥ ૩૬ ॥

કપિલદેવજી કહે છે.—સર્વના નિયંતા, પ્રકૃતિપુરુષરૂપ તથા તેનાથી ભિન્ન એવા લગવાનું પદ્મજાનુ આ રૂપ દૈવરૂપ કહેવાય છે, અને તેની પ્રેરણાથી પ્રાણીઓ નાના પ્રકારની યોનિઓને પામે છે. વસ્તુઓમાં ફેરફાર કરનારુ લગવાનું જે દિવ્યરૂપ છે, તે કાલ નામનું કહેવાય છે; જે કાલથી મહુત્તરવ વિગેરે સર્વ પદાર્થોને તથા દેહાભિમાની જીવોને લય થાય છે. સર્વના આશ્રયભૂત તથા યજ્ઞના ફળદાતા જે લગવાનું પ્રાણીઓની અંદર પ્રવેશ કરીને પ્રાણીઓથીજ પ્રાણીઓનો નાશ કરે છે તે માંને વશ કરનારાઓમાં મુખ્ય વિષ્ણુ લગવાનું કાળ કહેવાય છે. તે કાળભૂતિ લગવાનું કોઈ

પ્રિય નથી, કોઈ શત્રુ નથી, તેમ કોઈ બંધુ પણ નથી. તે કાળમૃતિ
 ભગવાન સાધવાન ધર્મને ગાફલ રહેનારો મનુષ્યોમાં પ્રવેશ કરી તેમનો
 નાશ કરે છે. જે ભગવાનરૂપ કાળના ભયથી પવન વાય છે, જેના
 ભયથી સૂર્ય તપે છે, જેના ભયથી તારામંડળ પ્રકાશે છે, જેના ભયથી
 ઔગધિઓની સાથે લતાઓ પોતપોતાના અમય પ્રમાણે પુષ્પો, ફળો
 ઉત્પન્ન કરે છે, જેના ભયથી નદીઓ પાણી વહે છે, જેના ભયથી
 મહાનાગર મર્યાદા મુકતો નથી, જેના ભયથી અગ્નિ પ્રકાશે છે તથા
 જેના ભયથી પૃથ્વી પર્વતોની સાથે સાગરમાં ડૂળી ન જતા ઉપર
 તરે છે, જે કાળની આજ્ઞાથી આકાશ સર્વ પદાર્થોને ગ્રહવાનો
 અવકાશ આપે છે અને મહત્તરવ પોતાના દેહને સાત આવગણ
 ધાળા લોકરૂપે વિસ્તારે છે, વળી જેઓનાં આધીનમાં આ સ્થાવર
 જંગમ સર્વ જગત્ છે એવા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ તથા રુદ્ર જે કાળના
 ભયથી વારંવાર જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના કર્મો કર્યા
 કરે છે, તે કાળ અતરહિત છે, છતાં સર્વનો નાશ કરે છે,
 પોને અનાદિ છે, છતાં સર્વનો આદિકર્તા છે, અવિનાશી છે,
 એક પદાર્થથી બીજા પદાર્થોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને એક માર
 નાગ્વડે બીજા મરનારનો નાશ કરે છે.

ઈતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૪ થો અંત્યુર્લુ.

અધ્યાય ૫ મો.

વિરાટ પુરુષની મૃદ્ધિ. (૨-૫).

નારદ ડગાચ —

યદ્યપ યદધિષ્ઠાન યત સૃષ્ટિમિદ પ્રભો ।

યત્સસ્ય યત્પર યશ્ચ તત્તત્ત્વ યદ તત્ત્વત ॥ ૨ ॥

નારદ કહે છે — હે પ્રભો ! આ જગત્ જેનાથી પ્રકાશ પામતું હોય, જેનો આશ્રય કરીને રહેલું હોય, જેણે સરજ્યું હોય, જેને વિષે અતે લય પામતું હોય, જેને આધીન હોય તથા તેનું જેવું ન્વરૂપ હોય અર્થાત્ તે પોતાથીજ ઉત્પન્ન થયું છે કે બીજા કોઈ કાળથી ઉત્પન્ન થયું છે ? તે આપ મને યદ્યપ્ રીતે કહો તમે આ નર્વ વાતા જાણો છો વળી જે થયેલું છે, જે થનાર છે અને જે થાય છે, તે મર્વના આપ પ્રભુ છો, કારણ કે, આપ આ વિશ્વનો ઉત્તમ એવા જ્ઞાનતત્ત્વવડે હાથમા રહેલા આજ્ઞાની પેઠે નિશ્ચય કર્યો છે હે બ્રહ્મા ! તમેજ સ્વતંત્ર પ્રભુ છો, એ પ્રમાણે હું જાણુનો હતો, પરંતુ તમારી મહા તપશ્ચર્યા વિગેરે જોઈને, આપના ઠાગ પણ બીજો કોઈ પ્રભુ છે, એવી મને શંકા થઈ છે, માટે હું આપને પૂછું છું કે, આપને કોણ જ્ઞાન આપનાર છે ? આપને કોનો આધાર છે ? આપ કોને આધીન છો ? તથા આપનું ન્વરૂપ કેવું છે ? કદાબીજો જેમ પોતાની શક્તિનો આશ્રય કરી, લાજમાંથી તંતુઓ કાઢીને જાળમા બાંધે છે, તેમ તમે એકલાજ પોતાની શક્તિનો આશ્રય કરી, પોતાની માયાવડે પચમહાભૂતોથી સ્થાવર જંગમરૂપ આ જગત્ને પોતાને વિષે મરજો છો અને તેઓનો પરાલવ ન કરતા તમે પોતેજ તેનું પાલન કરો છો, છતાં

આપને કંઈપણ પરિશ્રમ લાગતો નથી. આ જગતમાં ઉત્તમ, મધ્યમ તથા કનિષ્ઠ વસ્તુઓ અને તેમાં પણ મનુષ્યાદિક નામવાળી, દ્વિપદવાદિક રૂપવાળી તથા ઘોળા, પીળા ગુણવાળી, જાણવામાં આવતી સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ કોઈપણ વસ્તુ જીનથી ઉત્પન્ન થઈ હોય, એમ હું માનતો નથી; પરંતુ આપે પણ મનને એકાગ્ર કરીને ઘેર તપ કર્યું, તેથી તમે અમને મોહ ઉપજાવો છો, અને જીન દેવ છે એવી મનમાં શંકા કરાવો છો, માટે હે સર્વજ્ઞ ! મારા સર્વ પ્રશ્નોનો તેવી રીતે ઉત્તર આપો, કે જે ઉપદેશથી હું સર્વ વાર્તા યથાર્થ રીતે સમજી શકું.

બ્રહ્મા કહે છે:—હે વત્સ ! તારી કયાળની શંકા આ ઉત્તમ છે, કારણ કે તે મને ભગવાનનાં પરાક્રમેને દર્શાવનારા ગુણો કહેવા માટે પ્રેર્યો. હે વત્સ ! તું મને ઇશ્વર કહે છે, તે પણ તારું કહેવું ખોટું નથી, કારણ કે, જે ઇશ્વરને લીધે મારો આવો પ્રભાવ છે, તે ઇશ્વરને તું જાણતો નથી, તેથી તેમ કહે છે; અર્થાત્ તારું કહેવું બુદ્ધિપૂર્વક નથી, પરંતુ બ્રાંતિભર્યું છે. જેમ સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્ર, નક્ષત્ર, ગ્રહ તથા તારાઓ, ચૈતન્યરૂપ પરમાત્માએ પ્રકાશિત કરેલી વસ્તુઓને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ હું પણ સ્વયંપ્રકાશરૂપ પરમાત્માએ પ્રકાશિત કરેલા આ જગતને પ્રકાશિત કરું છું, અર્થાત્ વ્યક્તરૂપે રચું છું. હું તે વાસુદેવરૂપ ભગવાનને નમસ્કાર કરું છું તથા તેમનું ધ્યાન કરું છું, કે જેમની છતી શકાય નહીં એવી માયાથી મોહિત થયેલા પુરુષો મને જગત્ને ગુરુ કહે છે. વળી મારું કપટ મારા સ્વામી જાણે છે, એમ સમજીને જે માયા પરમાત્માની હૃદયે ચડતાં પણ શરમાય છે, તે માયાથી મોહિત થયેલા દુષ્ટબુદ્ધિવાળા પુરુષો દેહાભિમાની થઈને, ‘હું તથા મારું’ આ પ્રમાણે કહે છે. દ્રવ્ય એટલે જગત્ના ઉપાદાન કારણરૂપ પાંચ મહાભૂતો,

જન્મનાં કારણરૂપ કર્મો, કર્મોને ફોલ કરનારો કાળ, સ્વભાવ તથા ભોક્તારૂપ જીવ, એ મર્વ, હે નારદ ! ખરેખર જેતાં વામુદેય ભગવાનથી લિપ્ત નથી, કારણ કે, કારણ વિના કોઈપણ દિવસ કાર્ય થતું નથી અને તે સર્વનું કારણ પરમાત્મા છે, કે જે સર્વમાં વ્યાપીને રહેલા છે. વેદો નારાયણથી ઉત્પન્ન થયા છે, દેવતાઓ નારાયણનાં અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, સ્વર્ગાદિક લોક નારાયણના આનંદના અંશભૂત છે, અને યજ્ઞો પણ સર્વે નારાયણમાંથીજ ઉત્પન્ન થયા છે. પ્રાણાયામ વિગેરે નારાયણપરાયણ છે અર્થાત્ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો છે, તપસ્યા પણ નારાયણપરાયણ છે, તપસ્યાથી સાધ્ય એવું જ્ઞાન પણ નારાયણપરાયણ છે અને જ્ઞાનથી સાધ્ય મોક્ષ પણ નારાયણપરાયણ છે, એટલા માટે મર્વ કંઈ નારાયણરૂપ છે. હે નારદ ! તે નારાયણ દૃષ્ટા અર્થાત્ મર્વના સાક્ષી છે, ઈશ્વર છે, મર્વ કાર્યમાં વ્યાપીને રહેલા છે તથા સર્વના અંતર્યામી છે; તેમજોજ મને ઉત્પન્ન કર્યો છે તથા આ ત્રિમુદાય પણ તેમનીજ સૃષ્ટિ છે હું તેમની દૃષ્ટિની પ્રેરણાથીજ તેમજો સરજવાને યોગ્ય એવા આ જગતને સરજુ છું હે પુત્ર ! તે પ્રભુ નિર્ગુણ છે, પરંતુ તેમજો જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય કરવા માટે, સ્વતંત્રતાથી માયાવદે તે ત્રણ ગુણોને શ્રદ્ધણ કર્યા છે. પાંચ મહાભૂતો, ઇદ્રિયોની અભિમાની દેવતાઓ તથા ઇદ્રિયોના કારણભૂત એ ત્રણ ગુણો. કાર્ય, કારણ તથા કર્તાપણાને વિષે અર્થાત્ અધિભૂત, અધ્યાત્મ અને અધિદેવને વિષે અભિમાન ઉત્પન્ન કરાવીને, નિત્યમુદ્રા એવા જીવને સંસારના જન્મમરણના પાશમાં બાધે છે. હે બ્રહ્મન્ ! તે માયાને આધીનમાં રાખનારા ભગવાન્ અધોક્ષજ અર્થાત્ અતીન્દ્રિય પુરુષજ મર્વના તથા મારા સ્વામી છે. જે ભગવાન્ જીવોને ઉપાધિરૂપ આવરણ કરનારા ત્રણ ગુણોથી જાણવામાં આવતા નથી; તેમના તત્ત્વને કેવળ તેમના

ભક્તોજ જાણે છે. સૃષ્ટિ સરજવાની ઇચ્છાથી અર્થાત્ પોતાની માયાવડે પોતાને વિષે અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થયેલા કાળને, કર્મને તથા સ્વભાવને ગ્રહણ કર્યા ત્યારપછી ભગવાનને વિષે રહેલા કાળથી શુભમાં ક્ષોભ થયો એટલે સત્ત્વ, રજ તથા તમ, એ ત્રણ શુભો સમભાવને છોડી દઇને છુટા થયા. તે પછી સ્વભાવથી તે શુભો રૂપાંતરને પામ્યા એટલે કર્મ થકી મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. રજ્જેશુભ તથા સત્ત્વશુભથી વૃદ્ધિ પામેલું તે મહત્ત્વ વિકાર પામતાં તેમાંથી તમોશુભપ્રધાન દ્રવ્ય, જ્ઞાન તથા ક્રિયા સ્વરૂપ અર્થાત્ અધિભૂત, અધિદેવ અને અધ્યાત્મરૂપ એક તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. હે પુત્ર! તેને અહંકાર કહે છે. તે અહંકાર વિકાર પામીને ત્રણ પ્રકારનો થયો. તેના સાત્ત્વિક અહંકાર, રાજસ અહંકાર, અને તામસ અહંકાર એવા ત્રણ લેહ છે. તામસ અહંકારમાં પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે, રાજસ અહંકારમાં ક્રિયાને એટલે ઇંદ્રિયોને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તથા સાત્ત્વિક અહંકારમાં ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓને ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. ભૂતના આદિમાં રહેલો તામસ અહંકાર વિકાર પામતાં, તેમાંથી આકાશ થયું, તે તેનું સૂક્ષ્મ રૂપ છે તથા શબ્દ તેનો શુભ છે; તે શબ્દ, દ્રઘ તથા દૃશ્ય વસ્તુને જણાવનારો છે. આકાશ વિકાર પામતાં તેમાંથી સ્પર્શ શુભવાળો વાયુ ઉત્પન્ન થયો, અને કારણરૂપે તેને આકાશ સાથે સંબંધ હોવાથી વાયુમાં આકાશનો શબ્દશુભ આવ્યો. પ્રાણ, ઓજ, સહ તથા બળ એટલે દેહબળ, ઇંદ્રિયનું બળ, મનનું બળ તથા શરીરનું બળ, એ સર્વનું કારણ વાયુ છે અર્થાત્ વાયુથી તે સર્વ થાય છે. ઇશ્વર વિષે રહેલાં કાળ, કર્મ અને સ્વભાવને લીધે વાયુ વિકાર પામતાં તેમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થયું, તેનો સ્વાભાવિક શુભ રૂપ છે તથા વાયુ અને આકાશ એ તેજના પ્રત્યે કારણ હોવાથી તેમાં વાયુના તથા આકાશના સ્પર્શ અને શબ્દ શુભ પણ છે.

તેજ વિકાર પામતા તેમાંથી જળ ઉત્પન્ન થયું, તેનો સ્વાભાવિક ગુણ રમ છે અને તે જળ પ્રત્યે તેજ, વાયુ તથા આકાશ કારણ હોવાથી તેમાં ઉપ, -સ્પર્શ તથા શબ્દગુણો પણ રહેલા છે જળ વિકાર પામતા તેમાંથી ગંધગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ, તેમાં જળ, તેજ, વાયુ તથા આકાશ, એ સર્વે તેના કારણ હોવાથી રમ, ઉપ, -સ્પર્શ તથા શબ્દ ગુણ પણ આવ્યા સાર્વિક અહ કાર વિકાર પામતા તેમાંથી મન તથા તેના અધિષ્ઠાતા દેવ ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયા, અને દિશાઓ, વાયુ, સૂર્ય, વરુણ, અશ્વિનીકુમાર, અમિ, ઇન્દ્ર, ઉપેન્દ્ર, મિત્ર, તથા પ્રણતપતિ, એ દશ ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા, તેમાં પહેલા પાંચ, જ્ઞાનેન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાઓ છે જ્ઞાનની શક્તિ બુદ્ધિ તથા ક્રિયાની શક્તિ પ્રાણ, એ બંને રાજ્ય અહ કારના કાર્ય છે એટલા માટે રાજ્ય અહ કાર વિકાર પામતા તેમાંથી જ્ઞાન તથા ક્રિયાના વિશેષ સ્વરૂપવાળી દશ ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ છે તેમાં ઓત્ર, ત્વચા, શાણ, નેત્ર અને હલ, આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે અને વાણી, હાથ, પગ, ગુહોન્દ્રિય તથા ગુદાત્યાન, આ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો છે હે બ્રહ્માદેવતાઓમા શ્રેષ્ઠ નારદ ' તે પચમહાભૂતો, દશ ઇન્દ્રિયો, મન અને માર્તિક મળી ગુણો એ પદાર્થો જ્યારે જૂદા જૂદા હતા ત્યારે તે મૃદિ ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ થઈ શક્યા નહીં, પરંતુ જ્યારે તેઓ ભગવાનની શક્તિની પ્રેરણાથી પન્નપર એકઠા થયા ત્યારે તેઓએ મુખ્યત્વ અને ગૌણત્વ સ્વીકાર કરીને, સમષ્ટિ (આખા શરીરરૂપે) તથા વ્યષ્ટિરૂપ (પ્રત્યેક અંગરૂપે) આ બ્રહ્મારૂપે નગ્ન ધૃતરો વર્ષ વીત્યા પછી, પગમાત્માએ પાણીમાં ગ્રહેલા તે બ્રહ્મારૂપ સ્થૂળ શરીરને કાઢી, કર્મ તથા સ્વભાવનો આશ્રય કરીને મહાવન કર્યું, અને તેજ પુરુષ જગમાં ગ્રહેવા તે જગતરૂપી ઇંડાને બેઠી નાખીને, તેમાંથી પોતે હૃતંગ માથગવાળા, હૃતરો ચરણવાળા, હૃતંગે બુદ્ધવાળા, હૃતરો નેત્રોવાળા, હૃતંગે મુખ તથા મન્તકવાળા સ્વરૂપે બહાર નિકળ્યા,

વિદ્વાનો જેમના શરીરના અવયવોમાં ચૌદ લોકની કલ્પના કરે છે. તે કલ્પના આ પ્રમાણે છે.—

કેડથી લઈને ચરણ સુધીના નીચેના ભાગમાં માત્ર લોકોની કલ્પના કરે છે અને બાંધ વિગેરે ઉપરના ભાગમાં બીજા માત્ર લોકોની કલ્પના કરે છે. આર્ય વર્ણ, તે વિરાડ પુરુષથી ઉત્પન્ન થયા છે પ્રાણણો, વિરાડ પુરુષના મુખમાંથી થયા છે, ક્ષત્રિયો, તેમના બાહુઓમાંથી થયા છે, વૈશ્યો માથળમાંથી થયા છે અને ગૃહો, વિરાટ ભગવાનના ચરણમાંથી થયા છે વળી મહાત્મા પરમેશ્વરના ચરણમાં બૂલોકની કલ્પના કરેલી છે, નાભિમાં બુવલોકની કલ્પના કરેલી છે, હૃદયમાં સ્વર્ગલોકની કલ્પના કરેલી છે, છાતીમાં મહર્લોકની કલ્પના કરેલી છે, ડોકને વિષે જનલોકની કલ્પના કરેલી છે, શબ્દ કરતાં જે ઓડમાં તપોલોકની કલ્પના કરેલી છે અને મસ્તકમાં અત્યલોકની કલ્પના કરેલી છે, અને તે મનાતન પ્રહલોક તથા વૈકુઠલોક કહેવાય છે. વળી વ્યાપક એવા વિરાડ પુરુષની કેંઠને ઠેકાણે અતલની કલ્પના કરેલી છે, જે સાથળને ઠેકાણે વિતલની કલ્પના કરેલી છે, જે ગોઠણને ઠેકાણે શુદ્ધ સુતલની કલ્પના કરેલી છે, અને જે જઘાને ઠેકાણે તલાતલની કલ્પના કરેલી છે, વળી તેમની જે ધૃતીમાં

૧ વ્રાહ્મણોઽસ્ય મુલ્કમાસીત્ વાહુરાજન્ય કૃત ।

કર્ત્ત્વ તદસ્ય ચક્રૈસ્યઃ પદમ્યાં ૨ શૂદ્રોઽભગાન્ત ॥

અર્થ — વ્રાહ્મણ એ વિરાડ ભગવાનના મુખમાંથી, ક્ષત્રિય બાહુમાંથી, વૈશ્ય માથળમાંથી અને શૂદ્ર પગમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે

૨ અહીં ‘વ્રહ્મ’ શબ્દનો અર્થ ‘સન્નિવિદ્યાનદર્શી આત્મા’ અને ‘લોક’નો અર્થ પદ એવો સમજવો.

મહાત્મની કંપના કરેલી છે, જે પેનીઓમા સ્નાતકની કંપના કરેલી છે, અને પગના તળિયામા પાતાલ લોકની કંપના કરેલી છે આ પ્રમાણે વિનાદ પુરુષ સર્વ લોકમય છે અથવા વિનાદ પુરુષના જે નરુમા બુલોકની કંપના કરેલી છે, તેમની નાભિમા બુવર્લોકની કંપના કરેલી છે અને મન્તકમા સ્વર્ગલોકની કંપના કરેલી છે એ પ્રમાણે પશુ ત્રણ લોકની કંપના નમજવી

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૫ માં ન પૂર્ણ

અધ્યાય ૬ શ્લોક.

પ્રાકૃતાત્મિક દશ પ્રકરણી સુષ્ટિ. (૩-૧૦)

ત્રિદુર ડયાચ —

અતહિત ભગવતિ શ્રહા નોરપિતામહઃ ॥

પ્રજા સસર્ને કનિધા દંદિર્કામોનસાંવિંમુ ॥ ૧ ॥

યે ચ મે ભગવન્નૃપાસ્સ્વરથર્થો વદુવિષ્તમ ॥

તાન્વદસ્વાનુપૃથ્વેણ હિધિ ન સર્ગમશાયાર ॥ ૨ ॥

વિદુરજી પૂછે છે — ભગવાન્ નાનયત મ તર્ધાન ધયા પછી નર્વલોકના પિતામહ એવા નમર્થે શ્રદ્ધાએ યોતાના દેહમાથી તથા મનમાથી કેદવા પ્રકારની પ્રજા નરજી ? તેનો ઉત્તર આપો તેમ હું મહાજ્ઞાની મૈત્રેય લાવન્ મે આપને જે જે પ્રજાનો પૂછ્યા છે તે નર્વ કમાનુમાર મને કહો અને મારા સર્વ મશયો દૂર કરા

ત્રેત્રેય યોગ્યા — ભગવાન અજન્મા એવા નારાયણે બ્રહ્માને
 જે પ્રમાણે કહ્યું તે પ્રમાણે બ્રહ્માએ પણ પરમાત્માને વિષે
 પોતાનું ચિત્ત લગાડીને દેવતાઓનાં નો વર્ષ સુધી તપ કર્યું.
 પછી કમળમાથી ઉત્પન્ન થયેલા બ્રહ્માએ પ્રલયકાળને લીધે
 અત્યંત તીક્ષ્ણતાથી વાતા પવન વડે પોતે જેના ઉચ્ચ બેઠા
 હતા તે કમળને અને પાણીને કપતું લીકું, એટલે વૃદ્ધિ પામતા
 તપ વડે તથા પોતાને વિષે ગ્રહેલી વિદ્યાવડે જેનું જ્ઞાનબળ
 વૃદ્ધિ પામ્યું હતું એવા બ્રહ્મા તે વાયુને પાણીની માથે પી ગયા
 પછી પોતાના આધાર કમળને છેક આકાશ સુધી વ્યાપેલું બેઠને
 “હું પૂર્વકલ્પમા વીન ઘડી ગયેલા લોકોની ફરીને આ કમળમા
 રચના કરીશ, ’ આ પ્રમાણે તેમણે વિચાર કર્યો અને પછી ભગવાને
 જેને મૃષ્ટિકાથી કાર્યમા પ્રેરેલા કમળી હતી, એવા બ્રહ્માએ તે
 કમળના કોશમા પેમીને જેમા ચૈદ લોકની કલ્પના યદ્ય શકે
 એમ હતું તથા જેમા અનંત લોકની કલ્પના યદ્ય શકે તેમ
 પણ હતું એવા તે એક કમળમાથી ભૂલોક, ભુવલોક તથા સ્વર્ગ
 લોક એમ ત્રણ લોકના વિભાગ કર્યા આ જે ત્રણ લોક છે, તે
 નિઃસ્વરૂપ સ્વરૂપમા આવતા પ્રાણીઓના ભોગ્ય-ધાને છે, તેની
 રચના તમને મે કહી, પરંતુ મત્યલોક, તપલોક અને જનલોક અને
 મહર્લોકની તે પ્રમાણે પ્રતિદિવસ મૃદિ થતી નથી, એમકે તે નિષ્કામ
 કર્મનાં કાળ છે, એટલા માટે તે અવિનાશી છે ત્રણ લોક, કામ્ય
 કર્મનાં કાળ છે અને કડપે કડપે તેમની ઉત્પત્તિ તથા નાશ થયા
 કરે છે, પરંતુ મત્યાદિક લોક નિષ્કામ કર્મના કાળ છે માટે
 તેઓનો દ્વિપરાર્થ કાળ સુધી વિનાશ થતો નથી અને એ
 પરાર્થ કાળ પછી તેના ગ્રહેવાશીઓ મુક્તિને પામે છે, માટે ત્રણ
 લોક મત્યાદિક લોકના સમાન નથી.

મત્યાદિક ત્રણનું મહત્ત્વાદિકરૂપે જે પશ્ચિમ ધાય છે તે
 પશ્ચિમદ્વારા જે જલ્પાય તેનું નામ કાળ પરંતુ તે કાળ

વસ્તુતઃ આકારવિનાનો તથા આદિ અને અંત વિનાનો છે. પુરુષરૂપ લગવાને તે કાળ જેમાં નિમિત્ત છે એવા પોતાના સ્વરૂપમાંથી શ્રમ વિના મહુજમાં જ કાળને નિમિત્ત કરીને આ બ્રહ્માંડ સરબ્યું. આ વિશ્વ વિષ્ણુની માયાથી વિનાશ પામીને બ્રહ્મરૂપે જ રહ્યું હતું, તેનાથી જુદું નહોતું, પરંતુ ઇશ્વર, જેની મૂર્તિ રૂપ દેખાતી નથી એવા કાળવડે તેને બ્રહ્મથી જુદું દેખાય તેમ કરીને પ્રકાશિત કર્યું. આ જગત્ હમણાં જેમ કાળને આધીન છે તેમ પ્રથમ પણ હતું અને હવે પછી પણ કાળને આધીનજ રહેશે. તે જગત્ની સૃષ્ટિ નવ પ્રકારની છે. તે વિના પ્રાકૃત અને વૈકૃત મૃદિ છે, તે દશમી સૃષ્ટિ છે. આ જગત્નો કાળે કરીને અને શુભોએ કરીને ત્રણ પ્રકારનો પ્રલય થાય છે; અર્થાત્ કાળથી જે પ્રલય થાય છે, તે નિત્ય પ્રલય કહેવાય છે, મંકર્ષણાદિકના મુખના અગ્નિથી જે પ્રલય થાય છે તે નિમિત્તિક પ્રલય કહેવાય છે અને પોતપોતાના કાર્યનો શ્રામ કરનારા શુભોદારા જે પ્રલય થાય છે તે પ્રાકૃત પ્રલય કહેવાય છે. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો પ્રલય છે. નવ પ્રકારની જે મૃદિ કહી નેમા પ્રથમ મૃદિ મહત્તરવની છે. જે સૃષ્ટિમાં શ્રીહરિ ધરી શુભો પરિણામને પામે છે બીજી મૃદિ અહંકારની છે, જેમાં મહાભૂતો, જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કર્મેન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રીજી પંચ મહાભૂતોની મૃદિ છે, જેમાં દ્રવ્યને ઉત્પન્ન કરનારી સૂક્ષ્મ એવી તન્માત્રાઓ એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ ઉત્પન્ન થાય છે. ચોથી ઇન્દ્રિયની મૃદિ છે, જેમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થાય છે. પાંચમી વૈકારિક દેવતાઓની મૃદિ છે જેમાં ઇન્દ્રિયો, દેવતાઓ તથા મન ઉત્પન્ન થાય છે. છઠી તામસિક મૃદિ છે, આ મૃદિ જીવને આવરણ તથા વિગ્રેષ્ઠ કરનારી છે. આ છ પ્રાકૃત મૃદિઓ કહી, હવે વૈકૃત મૃદિને પણ તમે મારી પામેશી માંલજો. જેને વિષે મન ધાન્ય

કરવાથી ભગવાન જન્મમરણને હરે છે, એવા રજોગુણને સેવનારા ભગવાનની આ લીલા છે, માટે ઉદ્દેગ દૂર કરીને તમારે તે સાંભળવી જોઈએ. સાતમી મૃદિ મુખ્ય સ્થાવરોની છે અને તે છ પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે છે:—

વનસ્પતિ, ઔષધિ, લતા, વાંસ, વિરુધ તથા વૃક્ષો. આ મૃદિનો આહાર તથા મંચાર ઉચો થયા કરે છે. તે ગૂઢ ચેતન્યવાળી છે એટલે બહુજ ઉંડા જ્ઞાનવાળી છે, અંદરમાં સ્પર્શના જ્ઞાનવાળી છે અર્થાત્ બહારના સ્પર્શને બાહ્યતી નથી તથા અવ્યવસ્થિત પરિણામ આદિ અનેક લેદવાળી છે. આઠમી મૃદિ પક્ષીઓની છે અને તે અઠ્ઠાવિંશ પ્રકારની માનેલી છે. તે પક્ષીઓ અજ્ઞાની, ઘણાં તમોગુણવાળાં, મૂંઘવા ઉપરથી પદાર્થને બાહ્યનારાં અને અંતઃકરણમાં જ્ઞાન વિનાનાં છે. હે મહાશ્રેષ્ઠ ! બગદ, બકરી, પાટો, કૃષ્ણમૃગ, વરાહ, રોઝ, રુરુળ-તનો મૃગ, ગાડર તથા ઉંટ, આ પશુઓને જે ખરીવાળાં કહેલાં છે. ગધેડો, ઘોડો, ખરચર, ગોરોમૃગ, શરભ તથા ચમરીગાય, આટલાં એકખરીવાળાં બાહ્યવાં. હવે તમને પાંચ નખવાળાં પશુઓ ગણાવું છું, તે સાંભળો.

કૂતરો, શિયાળ, નહાર, વાઘ, મીંદડો, મમલું, સેઠાઈ, મિંહ, વાનર, હાથી, કાચો, અંદનઘો, મગર વિગેરે જલચર પ્રાણીઓ, કંજડો, ગીધ, વટ, શકરો, ફૂકડો, ભલ્લુક, મોર, હંસ, મારમ, ચક્રવાક, કાગડો, તથા ઘૂડ વિગેરે પક્ષીઓ પાંચ નખવાળાં છે. પૃથિવી ઉપર નીચેના ભાગથી આહાર તથા મંચાર કરનારી નવમી મનુષ્યોની સૃષ્ટિ છે, તે એક પ્રકારની છે અને તે મનુષ્યો અધિક રજોગુણવાળાં, કર્મ કરવામાં નતપર તથા હુંખમાં સુખ માનનારાં છે. સ્થાવર, તિર્યક્ તથા

મનુષ્યોની મૃદિ એ ત્રણેય મૃદિ પણ વૈકૃત ગણાય છે. હવે જે વૈકારિક મૃદિ કહી છે, તે હું કહું છું.

મનતકુમાર વિગેરે દેવતાઓ દેવતારૂપે પ્રાકૃત અને મનુષ્ય-રૂપે વૈકૃત મૃદિવાળા એમ બે રૂપવાળા ગણાય છે. વૈકૃત દેવમૃદિ આઠ પ્રકારની છે, તે આ પ્રમાણે છે: દેવતાઓ, પિતૃઓ, અસુરો, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, યક્ષો, રાક્ષસો, ચારણો. ભૂત, પ્રેત, પિશાચ, વિદ્યાધરો તથા કિન્નર વિગેરે ખીલ દેવતાઓની જાતિ આ દશ મૃદિઓ તમને કહી તે જગતને સરજનાર બ્રહ્માએ રચેલી છે. ગ્લેશુણવાળા સ્વયંભુ તથા મક્ષગ મ કંડપવાળા ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ પોતાવડે પોતાના આત્માને એ પ્રમાણે બ્રહ્માડરૂપે મરને છે.

ઈતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૬ કો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭ મો.

વિગદ્ પુરુષની વિભૂતિ. (૨-૬).

બ્રહ્મોવાચ—

યાચાં ઘદેર્મુગ શંખ છદ્વસાં મતઘાતય ॥

હવ્યઽવ્યમૃતાગ્નાનાં જિદ્ધાં સર્વગ્મમ્ય ચ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મા કહે છે:—હે નારદ ! તે વિગદ્ પુરુષની વિભૂતિની ડેટલી કયા કહું ? વિગદ્ પુરુષનું મુખ, વાણીનું તથા તેના અધિષ્ઠાતા અગ્નિદેવનું ઉપસ્થિતિસ્થાન છે તેમની ત્વચા' વિગેરે માત્ર ધાતુઓ,

૧ ત્વચા, અગ્નિ, આયુ, મેદ, મનઃ, રશ્મિ, અને માત્ર એ માત્ર ધાતુઓ છે.

ગાયત્રી^૧ વિગેરે છંદોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેમની જિહ્વા, હૃદય^૨ કથ્યનું^૩, મનુષ્યોનાં અન્નનું^૪ અને મધુર, અમ્લ વિગેરે સર્વ રસોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. વિરાટપુરુષની નાસિકા, સર્વ ગ્રાણીનું તથા વાયુઓનું મુખ્ય ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેમની ગ્રાણેન્દ્રિય સામાન્ય તથા વિશેષ ગંધનું, અશ્વિનીકુમારનું તથા ઔષધિઓનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. રૂપોનું તથા તેજોનું ઉત્પત્તિસ્થાન વિરાટપુરુષનાં નેત્રો છે, સૂર્યનું તથા આકાશનું ઉત્પત્તિસ્થાન વિરાટપુરુષનાં નેત્રનાં બે ગોલક છે, દિશાઓનું તથા તીર્થોનું ઉત્પત્તિસ્થાન તેમના બે કાન છે, અને તેમનું શરીર સર્વ વસ્તુઓના સાગરનું તથા સૌંદર્યનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેમની ત્વચા, સ્પર્શશુભ્રુનું, વાયુનું તથા સર્વ પ્રકારના યજનનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. તેમના કેશમાથી મેઘ ઉત્પન્ન થયા છે, દાઢીમાંથી વિજળી ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તેમના બાહુઓ લોકપાલોનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, કે જે લોકપાલો ઘણું કરીને જગતનું પાલન કરે છે. વિરાટ પુરુષનું તાલનું, એ ભૂલોક, ભુવલોક તથા સ્વર્ગલોકનું સ્થાન છે અને ભગવાનનાં ચરણ, જ્ઞેમનું, શરણનું તથા સર્વ કામનાઓનાં વરદાનનું સ્થાન છે. વિરાટ પુરુષનું લિંગ (શુભેન્દ્રિય), પાણીનું, વીર્યનું, ઉત્પત્તિનું, વર્ષાદનું, તથા પ્રજાપતિનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને તેમાં રહેલી ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય સંતાનને ઉત્પન્ન કરવા માટે કરવામાં આવતા સંયોગજન્ય આનંદનું સ્થાન છે. હે નારદ ! વિરાટ પુરુષની પાચુ ઇન્દ્રિય યમનું, મિત્રનું તથા મહત્યાગનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે, અને તે ઇન્દ્રિયને રહેવાનું સ્થાન જે શુદ્ધ તે,

૧ ગાયત્રી, ઉષ્ણિદ, અનુષ્ટુપ, બહ્વતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ, જગતી એ સાત છંદો છે.

૨ દેવતાઓને અર્પણ કરેલું અન્ન 'હવ્ય' કહેવાય છે.

૩ પિતૃઓને અર્પણ કરેલું અન્ન 'કથ્ય' કહેવાય છે.

૪ દેવ અને પિતૃઓને અર્પણ કરી શેષ રહેલું અથવા પરશેષ અન્ન.

હિંસાનુ, દરિદ્રતાનુ, મૃત્યુનુ તથા નગ્નનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે, એમ જાણવું વિગદ પુરુષનો વાનો પરાલવનુ, અધર્મનું તથા અજ્ઞાનનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે, તેમની નાદીઓ મહાનદીઓનું તથા નદીઓનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે અને તેમનાં હાડકાઓનો જથ્થો પર્વતોનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે પ્રકૃતિનુ, અજ્ઞાદિકના ગ્રન્થનું, સમુદ્રનુ તથા પ્રાણીઓને લય થવાનું સ્થાન વિગદ પુરુષનું પેટ જાણવું, તથા તેમના દૃઢ્યને આપણા ક્ષિપ્ર દેહનુ સ્થાન કહ્યું છે હે નારદ ! વિગદ પુરુષનુ ચિત્ત ધર્મનુ, મારુ, શિવનુ તારુ, સનક આદિ કુમારોનુ, શુદ્ધનુ તથા મત્સ્યગુણનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે હૃદયનું, શકર, આ પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા નનકાદિક કુમારો, મરીચિમિથ્ર વિગેર મુનિઓ, દેવ, દૈત્ય, મનુષ્ય, નાગ, ખચ્ચ, પક્ષીઓ, હરણુ, પેટે ચાલનારા કાકીડા, નર્પ વિગેરે પ્રાણીઓ, ગંધર્વો, અમ્ભરાઓ, યક્ષો, ગક્ષનો, ભૂતગણો, નપે, પશુઓ, પિતૃઓ, મિથ્યો, વિદ્યાધરો, ચારણો, વૃક્ષો, જીજ્ઞ અનેક જળચરો, સ્થળચરો તથા આકાશ-વાસી છવો, નહો, નક્ષત્રો, કેતુઓ, તારાઓ, વિજળી, મેઘ, ભૂત, ભવિષ્ય, તથા વર્તમાનરૂપ આ નર્વ દેખાતો પ્રપન્થ વિગદ પુરુષરૂપ છે, તેમનાથી નુદી કોઈ પણ વસ્તુ નથી અને તે વિગદ પુરુષે આખા વિશ્વને વ્યાપી લીધેલું છે જેટલા અગમા જગત્ છે તેથી અધિક અગ જગત્ના સ્પર્શથી નહિત છે સૂર્ય પોતાના મડળને પ્રકાશિત કરતો જેમ બહા-થી સર્વ વસ્તુઓને પણ પ્રકાશિત કરે છે, તેમ વિગદ પુરુષ પણ બ્રહ્માને પ્રકાશિત કરતા થકા બ્રહ્માની અદરતા તથા બહાગના નર્વ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે હે નારદ ! તે વિગદ પુરુષ જન્મમગ્નને આપનારા કર્મના ફળોને ઉત્ત્વંધન કરી ગયા છે, અર્થાત્ તે વૈષયિક સુખથી અજાગ છે, માટે તે કેવળ સર્વાત્મા છે એમ નથી, પરંતુ તે નિજનત હતા તથા અલયના (મોક્ષના) સ્વામી છે.

હે નારદ ! વિદ્યાત્મક આ પુરુષ આ પ્રમાણે જોતાં નિત્યમુક્ત થઈ શકે નહીં, તેવી શંકા કરવી નહીં, કારણ કે, તેમની વિભૂતિ અપાર છે જેથી તે વિરાટ પુરુષ નિર્મળ એવા નિજાનંદના સ્વામી છે. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે, બૂલોક, બુવલોક તથા સ્વર્ગલોક, એ ત્રણ જોના અંશ છે એવા તે ભગવાન્ના અંશભૂત લોકોમાં સર્વ શુભો રહે છે અને ભગવાને તે ત્રણે લોકની ઉપર આવેલા મહુલોકની પણ ઉપર જનલોકમાં, તપલોકમાં તથા સત્યલોકમાં અનુક્રમે અમૃત (અવિનાશિ સુખ), ક્ષેમ (ખીડા વિનાનું સુખ) તથા મોક્ષ-સુખને રાખેલાં છે, જેમ સમજવું.

ઉપર કહેલા ત્રણ લોકમાંથી જનલોકમાં નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી વ્યય છે, તપલોકમાં વાનપ્રસ્થ વ્યય છે અને બ્રહ્મલોકમાં સંન્યાસીઓ વ્યય છે; આ સર્વનો પુત્રાદિકરૂપે ફરીને જન્મ થતો નથી. આ ત્રણ આશ્રમો વિરાટ ભગવાન્ના ત્રણ ચરણ અર્થાત્ ત્રણ અંશ છે, અને તે આશ્રમો ત્રણ લોકની બહાર છે, પરંતુ બ્રહ્મચર્યરહિત ગૃહસ્થાશ્રમ, ત્રણ લોકની અંદર છે. અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ સરજવા માટે ગમન કરનારા તે ક્ષેત્રજ્ઞ પુરુષ, ભોગના તથા મોક્ષના સાધન-ભૂત કર્મ તથા ઉપાસનારૂપ બન્ને માર્ગ ઉપર વ્યય છે, કારણ કે, પુરુષ કર્મરૂપી અવિદ્યા અને ઉપાસનારૂપ વિદ્યા, એ બન્નેના અધિકારી છે. જેમનાથી આ બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થયું છે અને જેમનાથી પાંચ ઇન્દ્રિયો તથા શુણ્ડસ્વરૂપ વિરાટ ઉત્પન્ન થયા છે તે ઇન્દ્ર, સૂર્ય જેમ કિરણોદ્ધારા પોતાનાં બિંબને પ્રકાશ કરવાની સાથે કિરણોપકે બહાર પણ પ્રકાશ કરે છે, તેમ વિરાટ દેહની બહાર તથા બ્રહ્માંડની અંદર પણ પ્રકાશ કરે છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૭ મા સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો.

ગપ્રીજ યોગનું સ્વરૂપ. (૩-૨૮).

શ્રીભગવાનુવાચ.—

યોગસ્ય લક્ષણ વશ્યે સર્વાંગસ્ય નૃપાત્મજે ॥

મનો યેનંત્ર વિધિના પ્રસન્નં યાતિ સત્પથમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રીકૃપિત્ત ભગવાન્ કહે છે —હે માતા દેવહૃતિ ! હવે હું તમને અવલંબનમહિત યોગનું ૧ સ્વરૂપ કહીશ, કે જે યોગાનુષ્ઠાન કરવાથી મન પ્રમદ્ધ થઇને મન્માર્ગમા પ્રવૃત્તિ કરે છે. શક્તિ પ્રમાણે સ્વધર્મ પાળવો, અધર્મથી દૂર રહેવું, દેવયોગે જે મળે તેટલાથી સંતોષ માનવો, આત્મજ્ઞાની પુરુષોના ચરણોનું સેવન કરવું, ધર્મ, અર્થ તથા કામના મંજીથી કર્મોમાંથી નિવૃત્ત થવું, મોક્ષ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખવી. પવિત્ર પદાર્થોનો અસ્પ આહાર કરવો,

૧ યોગચિત્તવૃત્તિર્નરોધ ॥ અર્થ—ચિત્તમા જે અનેક વૃત્તિઓ ઉદ્ભવે છે તેનો પ્રતિરોધ કરવા તેને યોગ કહે છે

૨ દ્વૈર્માર્ગ પૂરયેદંસ્તોયેનંક પ્રપૃચ્યત ।

માત્મસ્ય પ્રનાસર્થં ચતુર્થમવશેષયે ॥

અર્થ—ઉદગ્ના જે ભાગ અગ્નિથી ભરેલા, એક ભાગ પાણીથી ભરેલા અને એક ભાગ વાયુના સચાર માટે ખાલી ગર્ભના યોગશાસ્ત્ર.

નાયમનમ્નુ યોગોઽસ્મિ ન ચિદાનમનમ્નત ।

ના ચાનિસ્ત્વતર્શાલ્સ્ય જામનો નંવ ચાતુન ॥

યુક્તાદ્યાગવિદારમ્વ યુક્તવેત્સ્ય વર્મસુ ।

યુક્તમ્વનાયવોથમ્વ યોગો ભવતિ દુ રાહા ॥

અર્થ—હે અમુન ! વધારે ખાતારા અથવા બીજાનું ન ખાતારા,

નિત્ય એકાંતમાં તથા નિર્ભય સ્થાનમાં રહેવું, કોઈને પણ પીડા કરવી નહીં, સત્ય જોણવું, ચોરી કરવી નહીં, પોતાને જેટલું ઉપયોગી હોય તેટલું અહણ કરવું, પણ તેથી વિશેષ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવો નહીં, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, તપશ્ચર્યા કરવી, ચવિત્રતા રાખવી, પોતાનો સ્વાધ્યાય અદા લણવો, નિરંતર ભગવાનની સેવા કરવી, મૌન રહેવું, ઉત્તમ આત્મનોત્તો અભ્યાસ કરી તે તે સાધી લઈને સ્થિરતા સંપાદન કરવી, ધીરે ધીરે પ્રાણુ-યાન કરીને પ્રાણુનો વિજય કરવો તથા મનદ્વારા ઇન્દ્રિયોને તેના વિષયોમાંથી પાછી વાળીને હૃદયમાં લાવવી, મૂલાધાર વિગેરે પ્રાણુના સ્થાનોમાંથી એકમાં મનની સાથે પ્રાણુને ધારણ કરવો અને ભગવાનની લીલાનું ધ્યાન કરવું તથા મનને બ્રહ્માકાર રાખવું. આ ઉપાયો કરીને તથા બીજા વ્રતાદિક ઉપાયો કરીને નીચ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા દુષ્ટ મનને ધીરે ધીરે સુદ્ધિથી વશ કરવું. પ્રાણુયામવડે પ્રાણુને વશ કરવા, આસનનો લાગ કરવો

ધણું સ્વપ્નાં આવે એવી નિદ્રા કરનારા અથવા બીજકૃત નિદ્રા ન કરનારા એવા પ્રાણુઓને યોગ સાધ્ય થતો નથી, પરંતુ જે યોગ્ય આહાર વિદાર કરનાર છે, યોગ્ય વખતે યોગ્ય કર્મ કરનારો છે, અને નિયમિત નિદ્રા કરી જાગ્રત થનાર એવા પુરુષને યોગ સાધ્ય થઈ દુઃખ દૂર કરનારો થાય છે. ગીના.

૧ યોગમૂલમ્—“યમનિયમસન્નપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણાધ્યાનગ્રમાયસોષ્ટર્વંગાનિ”

અર્થ:—૧ યમ:—શરીરથી, વાળીથી અથવા મનથી કોઈ પણ પ્રકારે પ્રાણીને પીડા ન કરવી, ખરું જોણવું, ચોરી ન કરવી, અદ્યચર્ય તથા આવશ્યક વસ્તુથી વધારે વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરવો.

૨ નિયમ:—અંતર્બાહ્ય શુદ્ધિ, સતોષ, તપશ્ચર્યા, પ્રજ્ઞાવાદિ જપ અને સર્વકર્મો ઇશ્વરાર્પણ કરવાં.

૩ આસન:—સિદ્ધાસન, પદ્માસન, સ્વસ્થિકાસન વિગેરે.

૪ પ્રાણાયામ:—શ્વાસોર્ધ્વાસની ગતિથી શ્વાસને રોકવો તે.

અને નિરતાથી આસનપર બેસવાનો અભ્યાસ કરીને આસનને નાથી લીધા પછી એક પવિત્ર જગ્યા ઉપર આસન પાધરણુ, અને તેના ઉપર સ્વસ્તિકામ્બન વાળીને ટટાર બેસવું, તથા પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવો તેમા પૂરક, કુલક તથા રેચકવડે અથવા તો વિપરીત ક્રમથી એટલે રેચક, કુલક તથા પૂરકવડે પ્રાણના માર્ગને શુદ્ધ કરવો, કે જેથી ચિત્ત નિર ધર્મ ફરીને ચચળ થાય નહીં આ પ્રમાણે પ્રાણનો વિજય કરનારા યોગીનુ ચિત્ત અસ્વકાળમા વાયુથી પ્રદીપ્ત થયેલા અગ્નિવડે તપાવેલું મોનુ જેમ તુરત મેલનો ત્યાગ કરીને નિર્મળ થાય છે, તેમ તુરત મળને તણને નિર્મળ થાય છે સમાધિમાર ચાર કાર્યો સમાયલા છે.

૫ પત્યાહાર — એમતવાસ કરી પ્રાનાદિ દન્દ્રિયોને શબ્દાદિક વિગેરે ના ન જતા દના ક્ષેત્ર પ્રત્યે વાગવી

૬ ધ્યાન — આધાર આધિષ્ઠાન મણિપૂર, અનાહત, વિશુદ્ધ અને અનૈય આ ૩ નક્કમા અથવા બૃમ્હના સિમિત વિગેરે આલપ્રદેશમા ત્યજત ચિત્ત રરુ તે

૭ ધ્યાન — આ ધ્યાન આત્મચર આત્મપર પ્રયત્ન સિવાય ચિત્તને આ ધ્યાનના નષ્ટન સિવાય પશુ વધારે ચિત્ત અને એમમ રાખવુ

૮ મનાય — ધ્યાન ॥ ૧૪૧ ॥ ૬૫૧ શુદ્ધ ચિત્તસ્વરૂપનો માત્ર આનાત્મક ચરો તે આ માત્ર ધ્યાન મળથી વધારે માનનામા આવે છે

૧ ચર્મચ નિયમધવ દ્વાર્ષનઘ મુમયુત ।

નાહીગુદ્ધિ ચ જૃત્વાર્દી પ્રાણાયામ સમાચરેત ॥

શર્વવિત્તો પરિત્યજ્ય સામધાનેન ચેતસા ।

નિર્વિદલ્ય પ્રમદ્રામા પ્રાણાયામ સમાચરેત્ ।

મરદમ્યાગ્રન શર્વ મનોયુક્ત સમમ્યસેત્ ।

દુતરત્ર ન કલપ્યા મનોવૃત્તિર્મનીષિણા ॥

અર્થ — મન જે દન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી યમ, નિયમ, આસન, વિગેરેથી

પ્રાણાયામ, ધ્યાન, પ્રત્યાહાર તથા ધ્યાન યોગીએ પ્રાણાયામો કરીને વાત, પિત્ત વિગેરે દોષોને દૂર કરવા ધારણા (વાયુની સાથે મનને સ્થિર કરવું તે) થી પાપોનો નાશ કરવો, પ્રત્યાહાર (ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાથી પાછી વાળવી તે) વડે વિષયોની આમંદિત દૂર કરવી અને ધ્યાન (મનને સ્થિર કરવું તે) વડે રાગદ્વેષાદિક ગુણોનો ત્યાગ કરવો આ પ્રમાણે યોગમાધનાથી બચાવે પોતાનું મન નિર્મળ તથા સ્વચ્છ પેઠે સ્થિર થાય ત્યારે પોતાના નાકની દાડી તરફ દૃષ્ટિ રાખીને લગવાનું મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૮ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૯ મો.

યમનિયમનાં લક્ષણો. (૧૧-૧૯)

ઉદય ઉવાચ —

યમ કતિવિધ પ્રોક્તો નિયમો વાડરિકર્ણ ।

ક શમ કો વમ રુણ કા તિતિક્ષા ધૃતિ પ્રમો ॥ ૨૮ ॥

કિ વાન કિ તપ શોચે કિ સત્યમૃતમુખ્યતે ।

વસ્ત્યાગ કિ ધન ચેષ્ટ કો યજ્ઞ કા ચ દક્ષિણા ॥ ૨૯ ॥

પુસ કિસ્તિદ્વલ શ્રીમન્ મગો લામચ્ચ કેશવ ।

કા વિદ્યા હી પરા કા શ્રી કિ સુખ દુઃખમેવ ચ ॥ ૩૦ ॥

પ્રથમ નાડીની શદ્ધિ કરી પછી સર્વ ચિતા દૂર કરી, આત્માને પ્રસન્ન કરી, સાવધાન થઈ, નિર્વિચલ બની, પ્રાણાયામ કરવો આ નાસુધારણાનો અભ્યાસ કરતી રખતે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યે મનની વૃત્તિ કાષ્ઠપણ બગાડે બચાવેની નહીં અને એવાય મનથી અભ્યાસ કરવો.

શ્રુતિ

ક: પઢિત: કઘ્ય મૃત્ય: કઃ પંથા ઉત્પદ્યથ કા ।
 કઃ સ્વર્ગો નરકઃ કસ્વિત્કો વંધુરત કિં શુદ્ધમ્ ॥ ૩૧ ॥
 કઃ આદ્યઃ કો દરિદ્રો વા શૂન્યઃ કઃ કર્મ્યરઃ ।
 યતાન્નશ્ચાન્નમમ ઘૃહિ વિપરિતાંથ સત્યતે ॥ ૩૨ ॥

ઉદવળ પૂછે છે:—હે શત્રુઓનો નાશ કરનાર ભગવાન! આપે ધર્માદિકનાં લક્ષણો કહ્યાં, ત્યારે હવે યમ કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે? નિયમ કેટલા પ્રકારનો કહ્યો છે? શમ એટલે શું? દમ એટલે શું? હે શ્રીકૃષ્ણ પ્રભો! તિતિક્ષા કેને કહેવી? ધીરજ કેને કહેવી? દાન એટલે શું? તપ એટલે શું? શૌર્ય એટલે શું? અત્ય શું? ઋત કેને કહેવાય છે? ત્યાગ એટલે શું? ધન શું? ઇષ્ટ વસ્તુ કઈ? યજ્ઞ શું? દક્ષિણા શી? અને હે શ્રીમન્! હે કેશવ! પુરુષવું બલ કયું? ભગ શું? લાભ શો? વિદ્યા કેને કહેવી? લબ્ધ કેને કહેવી? ઉત્તમ આભૂષણ કેને કહેવું? સુખ શું? દુઃખ શું? પરિત કોણ? મૂર્ખ કોણ? ઉત્તમ માર્ગ કેને કહેવો? આડો માર્ગ કેને કહેવો? સ્વર્ગ શું? નરક શું? બધું કોણ? ઘર કેને માનવું? ધનાઢ્ય કોણ? દરિદ્ર કોણ? કૃપણ કોણ? સ્વતંત્ર કોણ? હે મત્પુત્રોના નાથ! આ માગ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપો અને તેથી વિરુદ્ધ અશર્માદિકનાં અવગણ્ય પણ કહો.

શ્રીભગવાન કહે છે —અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય (મનમાં પણ પરતું ધન લેવા માટે વિચાર ન કરવો તે), અસંગ, લબ્ધ, પરિશ્ર હાદિકનો ત્યાગ, આન્તિકપણ, 'બ્રહ્મચર્ય', મૌન, સ્થિરતા, ક્ષમા ને અભય આ બાર યમો છે.

૧ મરણં વિદુષતેન જીવનં વિદુષારણાન્ ।

અર્થ:—વીર્યપતન થયું ને મગ્ય અને વીર્યનું અજ્ઞાન તે શૂન્ય છે.
 પાનંજય.

અંદરની તથા બહારની પવિત્રતા, જપ, તપ, હોમ, શ્રદ્ધા, અતિથિનો મત્કાર, મારું પૂજન, તીર્થયાત્રા કરવી, પરંતું કદ્યાણ કરવામાટે ઉદ્યોગ, સંતોષ તથા આચાર્યની એવા, આ બાર નિયમો છે. આ નિયમગ્રહિત બાર યમો સકામ અને નિષ્કામ બન્નેને ઉપયોગી કહેલા છે. હે તાત ! સકામ પુરુષો બે તે નિયમો પાળે છે, તો તે તેઓની કામના પૂર્ણ કરે છે અને મુમુક્ષુ જનો બે તેમને પાળે છે, તો તેમને મોક્ષ આપે છે. બુદ્ધિની મારે વિષે નિષ્ઠા કરવી, તેને શમ બાળવો. ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર કરવો તેને દમ બાળવો હઃપ્રાણને સહન કરવું, તેને તિતિક્ષા બાળવી, છલ^૨ તથા ઉપરથી ઇન્દ્રિયને નિયમમાં રાખવાં, તેને ધૈર્ય બાળવું. ગ્રાણીઓને પીડા ન કરવી, તેને ઉત્તમ દાન બાળવું. આન્દ્રાચણુદિક કરવા, એ તપ નહીં, પરંતુ ભોગ ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાડી દેવી તેને તપ બાળવું. પરાક્રમ કરવું તે શૌર્ય નહીં, પણ વાસનાઓને અટકાવવી, તેને શૌર્ય બાળવું. સત્ય બોલવું, તે સત્ય નહીં, પરંતુ બ્રહ્મનો વિચાર કરવો, તેને સત્ય બાળવું. એકલું સત્ય બોલવું, તે ઋત નહીં, પરંતુ સત્યની સાથે અિય બોલવું તેને ઋત બાળવું, આમ વિદ્વાનો કહે છે. શરીરાદિક મળનો ત્યાગ કરવો તે શૌચ નહીં, પરંતુ કર્મોના ફલો ઉપર આમક્તિ ન રાખવી, તેને શૌચ બાળવું. કોઈ પણ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, તે ત્યાગ નહીં, પરંતુ સંન્યામને

૧ “નાતપસ્વિનો યોગ સિધ્ધતિ”

અર્થ:—તપ સિવાયના મનુષ્યને યોગ સિદ્ધ થતો નથી યોગસૂત્ર

૨ જેવી વૃજ્ઞસર્પ ધારેને હાતાં । હે લોન્દી (જિહ્વા આગિ શિશ્ન) ધારેજે ભેસિ યા રીતી ।

અર્થ:—જેમ કાગા સર્પને હાથમા પકડીએ તેમજ છબ અને શિશ્નને વશ કરવાની રીતિ છે. નાથ.

ત્યાગ જાણવો. પશુઆદિકને ધન સમજવું નહીં, પણ ધર્મનેજ મનુષ્યોનું ઉત્તમ ધન સમજવું. કિયાને ઉદ્દેશીને જે યજન કરવામાં આવે, તે યજન નહીં, પરંતુ મને ઉદ્દેશીને યજન કરવામાં આવે, તેને યજન જાણવો. યજ્ઞમાં સુવર્ણ વિગેરે આપવાં, તે દક્ષિણા નહીં, પરંતુ જ્ઞાનનોજ જે ઉપદેશ તે દક્ષિણા સમજવી, કે જેથી યજ્ઞમૂર્તિ વિષ્ણુ પ્રાપ્ત થાય છે. શત્રુઓને તાણે કરવા, એ બળ નહીં, પરંતુ છતી શકાય નહીં તેવા મનરૂપી શત્રુને તાણે કરવા માટે પ્રાણાયામ કરવો, તેનેજ બળ સમજવું. ભાગ્યને ભગ જાણવું નહીં, પરંતુ મારા સંબંધમાં ગુણો ઐશ્વર્યાદિક છ ગુણોને ભગ રૂપ સમજવા પુત્રાદિકનો લાભ થાય, તેને લાભ જાણવો નહીં, પરંતુ મારી લક્ષ્મીના લાભને લાભ સમજવો. શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો તેને વિદ્યા જાણવી નહીં, પરંતુ આત્મામાં ભાસતા ભેદનો નાશ કરવો તેને વિદ્યા જાણવી માત્ર શરમાવું એ લજ્જા નહીં પરંતુ દુષ્ટ કર્મોનો ત્યાગ કરવાનો જે વિચાર, તેને લજ્જા જાણવી. કંકણને અને મુકુટને આભૂષણ સમજવાં નહીં, પરંતુ તૃપ્ત્યાદિકથી રહિતપણું વિગેરે જે ગુણો તેજ આભૂષણરૂપ જાણવાં. વિજ્ઞાસ લોગવવાં, એ સુખ નહીં, પરંતુ સુખ અને દુઃખ જન્મેનો ત્યાગ કરવો તેને સુખ જાણવું. શાસ્ત્રાદિકને જાણતો હોય તેને પઠિત સમજવો નહીં, પરંતુ જે બાંધ અને મોક્ષ જાણતો હોય તેને પઠિત જાણવો શાસ્ત્ર વિગેરે જાણેલા ન હોય તેને મૂર્ખ જાણવો નહીં, પરંતુ જેને દેહાદિક વસ્તુ ઉપર અહંતા મમતા હોય તેને મૂર્ખ જાણવો. મારી રીતે બાંધેલા અને કાંટા કાંકરા વિનાના માર્ગને માર્ગ સમજવો નહીં, પરંતુ મારા માર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારા નિવૃત્તિમાર્ગને માર્ગ જાણવો ભયંકર માર્ગને અવળો માર્ગ જાણવો નહીં, પરંતુ જેમાં ચિત્તને વિશ્લેષ થાય તેને અવળો માર્ગ જાણવો. ઇન્દ્રાદિકના લોકને સ્વર્ગ જાણવું નહીં, પરંતુ સર્વગુણના

ઉદ્યમે સ્વર્ગ સમજવું કુલીપાક વિગેરેને નરક જાણવું નહીં, પરંતુ તમોશુણની વૃદ્ધિને નરક મમજવું ભાઈ વિગેરેને બધું મમજવા નહીં, પરંતુ મારા શુરુરૂપને બાંધુ જાણવા ધરને ધન જાણવું નહીં, પરંતુ મનુષ્યના શરીરને ધન જાણવું ધનવત્તને ધનાઢ્ય જાણવો નહીં, પરંતુ શુભવાત્તને ધનાઢ્ય જાણવો નિર્ધનને દરિદ્ર જાણવો નહીં, પણ અસન્તોષીને દરિદ્ર જાણવો કૃપણને કૃપણ (રાક) જાણવો નહીં, પરંતુ ઇદ્રિયાધીન પુરુષને કૃપણ જાણવો રાજા વિગેરેને સ્વતત્ર જાણવા નહીં, પરંતુ જે વિષયામકત જુદ્ધિવાળો ન હોય, તેને સ્વતત્ર જાણવો, અને જેની જુદ્ધિ વિષયમા આસક્તિવાળી હોય, તેને પરતત્ર જાણવો તે પ્રમાણેજ શમ, દમ વિગેરેથી ઉલટા અશમ, અદમ વિગેરેના અપરૂપો જાણવા હે ઉદ્ધવ ! તમે જે જે પ્રશ્નો પૂછ્યા હતા, તે સર્વના મેં મારી ગીતે ઉત્તર આપ્યા છે

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૯ મો મ પૂર્ણ

૧. એક એવ પરો વગુાવપમે સનુપવિતે ।

શુરુ સ્વકથ્થમીતમા યત્ર કિંચત્તો હાર ॥

અર્થ — સકલ જ્ઞાને આન્યુ દોષ તારે તેમથી મુક્ત કરનાર પરમ બધું સર્વ ધર્મમર્તિદેષ શુરુગ એક છે એમ જાણવું કે જે સર્વસમપરિભાગી શુરુનેવિશે શ્રીહરિ વાગ દરે છે

રમતિ

અધ્યાય ૧૦ મો.

આસનો તથા તેમનું ફલવર્ણન. (૩-૨૮).

શ્રીમદગવાનુવાકઃ—

નુચ્ચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય વિજિતાસન આસનમ્ ।

તસ્મિન્સ્વસ્તિ સમાસીનઃ શ્રુજુકાયઃ સમમ્ભયસેત્ ॥ ૮ ॥

શ્રીમદગવાનુ કપિલદેવ કહે છે.—હે માતા! યોગાભ્યાસ કરનારા પુરુષોએ યોગાસન પવિત્ર તથા એકાંત સ્થળે રાખવું. તે એવી રીતે કે, પ્રથમ દર્ભાસન પાદરવું, તેના ઉપર મૃગચર્મ પાદરવું અને તેના ઉપર વચ પાદરવું આવા ક્રમ પ્રમાણે આમન ગોઠવવું, અને તે આસન ઉપર ઘણા વખત સુધી બેસી શકાય તેમ ચોરાસી આસનમાથી જેનાથી આપણને ત્રાસ ન થાય તેવું આમન કરી બેસવાનો અભ્યાસ કરવો આ ચોરાસી આસનમાં સુખ્ય આનન મિદ્ધાસન, પદ્માનન, ત્રિહાસન અને ભદ્રાસન ગણાય છે તે આનનના છુદા છુદા લક્ષણ હું કહું છું.

મિદ્ધામન.—જાણ પગને આડો ગળીને તેની પાની વૃષણના મૃગ તથા શુદાના છિદ્રની વચ્ચેના લાગમા ગળવી, જમણા પગની પાની શુદ્ધેન્દ્રિય ઉપર રાખી રોકને નીચી નમાવી, હૃડપચી હૃદયની ઉપર ચાર આંગળી પર લગાડી મરલ તથા નિશ્ચલ સ્થિતિ વડે ઇન્દ્રિયોને વશીભૂત કરી બેસવું, આખને ઉઘાડી રાખીને

૧ ' મનિપ્રાજનરૂપસદૃશવૈશ્વવિભગર્ભસ્તણ્યાનતાય નમઃગતય નમઃ । "

આમનપર બેગી આ મનનો જાપ કરવાથી આમન મિદ્ધ થાય છે, પરંતુ જાપ કરવાની રીતિ મીઠુચરુપથી સમગ્ર ત્યાગ્યાદ જાપ કરવો. દુષોગ

દૃષ્ટિને બ્રમ્હ્યમાં રાખવી અને ડાબા હાથના ચત્તા પંજાપર જમણા હાથનો ચત્તો પંજે રાખવો તે “ સિદ્ધાસન ” કહેવાય છે.

પદ્માસન:—જમણા પગને ડાબા સાથળપર અને ડાબા પગને જમણા સાથળપર રાખીને ટોકને સહજ નીચી નમાવી, હૃડપચીને હૃદયથી ચાર આંગળ ઉપર રાખીને બેસવું, પછી બંને હાથને પીઠની પછવાડેથી ફેરવીને બેઉ હાથના પંજા ચત્તા રાખી જમણા હાથના અંગૂઠા તથા તર્જનીથી ડાબા પગનો અંગૂઠો પકડવો, તથા આંખોને ઉઘાડી રાખી દૃષ્ટિને નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર ઠરાવવી તે બદ્ધ “ પદ્માસન ” કહેવાય છે.

સિંહાસન:—સીવનીના જમણા લાગમાં ડાબા પગની પાની અને ડાબા લાગમાં જમણા પગની પાની રાખી બંધ ઉપર બંને હાથનાં તળીયાં રાખી આંગળાં પહોળાં કરવાં ને મોઢું ફાડી છલ બહાર કાઢી સ્થિર દૃષ્ટિથી જોયા કરવું તે “ સિંહાસન ” કહેવાય છે.

ભદ્રાસન:—વૃષણ નીચે સીવનીના ડાબા ભાગને ડાબા પગની પાનીથી અને જમણા ભાગને જમણા પગની પાનીથી ઉલટાવી સ્થાપન કરવું અને બંને પગનાં તળીયાં ઉંઘાં એક બીજાને જોડી તે ઉપર સર્વ શરીરનો ભાર દૃઢ બેસવું, પછી બલંધર બંધપૂર્વક નાકની ઢાંડી સામે સ્થિર દૃષ્ટિ રાખી બેસવું તેને “ ભદ્રાસન ” કહેવાય છે.

ઉપર જણાવેલાં આ ચાર આસનમાંથી જે જેને વિશેષ સ્થિરતાવાળું જણાય તે આસનનો અભ્યાસ કરી આસનનો જય મેળવવો. યોગાભ્યાસને સિદ્ધાસન અને પદ્માસન એ

જેજી આસન વધારે ઉપયોગી છે, તેમાં પણ સિદ્ધાસનજી મર્વમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

આસનોના ફલનું વર્ણન.

૧ સિદ્ધાસન:—આ આસને જેમવાથી શરીરનો મધ્ય ભાગ સીધો રહે છે, અને શ્વાસોચ્છ્વાસ ધીમે ચાલી તેની ગતિ મંદ પડવા લાગે છે, તે પ્રાણવહા નાદીઓના સર્વ મળ દૂર કરે છે, અને તેનાથી કામાસક્તિનો ક્ષય થઈ મોક્ષપ્રતિબંધક સંસ્કાર પણ નિવૃત્ત થાય છે

૨ પદ્માસન:—આ આસનથી શરીરમાં લોહીનું અભિસંગ્ગ નિયમિત થવાથી આરોગ્ય જળવાઈ રહે છે, પીઠની પુંધ કાઢીને ખેંચવાની દેવ દૂર થાય છે તથા વ્યાધિઓનું શમન થાય છે.

૩ ત્રિહાસન:—આ આસનવડે મૂલબંધર, ઉડીયાનબંધ ને

૧ મુખ્ય સર્વોચ્છેષ્ટેષ્ઠ સિદ્ધાસન વિદુઃ ।

ચતુરશ્ચાસન પાદેષુ સિદ્ધમેવ સદાશ્ચ્યમેત ॥

અર્થ:—યોગી લોકો આપણી આસનોમા સિદ્ધાસનનેજ મુખ્ય શ્રેષ્ઠ માને છે, જેથી સાધકે આ આસનનો અભ્યાસ વિશેષ કરતાં તાત્પર્ય હર્યોગમા સિદ્ધાસનનેજ મુખ્ય ગણે છે અને રાજરાગમા પદ્માસન મુખ્ય ગણેનું છે.

હર્યોગપ્રદીપિકા

૨ પાંચમામે તુ ચર્ચાન્ત ચોનસાકુચવેદુદમ ।

અપાનમૂર્ધ્વમાઠ્ઠ્ય મૂલબંધોઽપર્ણયતે ॥

અર્થ:—સિદ્ધાસન કરી ગયા પછીની પેનીથી સીવર્તન દનાવી અને અપાન વાયુને જખર નતિ આપી તેને ‘મૂળબંધ’ કરે છે

હર્યોગપ્રદીપિકા

૩ સર્વે પાંચમાત્રાન નામેહ વં ચ વાચયત્ ।

ઉપાયાનો ત્વયા યથો માદુમાનેગેશ્વરી ॥

અર્થ:—પેટને પાછળના ભાગમા ખેંચી વાયુ આકર્ષણ કરવો, અને

જલધરબંધ^૧ સિદ્ધ થાય છે, શરીરનું બળ વધે છે ને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે

૪ લઘ્રાસન — આ આસન સિદ્ધ થવાથી સ્વભાવસ્થામા વીર્યનું પતન બિલકુલ થતું નથી તેથી સર્વ રોગનો નાશ થઈ પરિશ્રમ જતો રહે છે રાત્રે ત્રણ ઘટિકા સૂવા પહેલાં આ આસન લગાવી બેસવાનો અભ્યાસ કરવો.

સાધક પુરુષાએ ઉપર કહેવા પ્રમાણે આસન સિદ્ધ કરી નિત્ય નિયમપૂર્વક એક અથવા બે મુહૂર્ત સુધી આસનનો અભ્યાસ કરવો. આ નિયમથી થોડાજ વખતમાં આસનમિદ્ધિ થઈ શકે છે, અને આમનસિદ્ધિ થવાથી આજ્ઞાસ, નિદ્રા ઇત્યાદિ તામસી ગુણના સર્વ વિકારો નાશ પામે છે જેથી પ્રાણાયામ, મુદ્રા ઇત્યાદિ યોગ સિદ્ધ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઈતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૦ મો સંપૂર્ણ

નાભિ (દુગી) આગળ કરી એને ઉડ્ડીવાન^૨ બંધ કરે છે. મૂતરરૂપી હાથીનો તે સિદ્ધ હોવાય છે.

હયોગ

૧ વડ્માકુચમ્ હરયે સ્થાપ્યેચ્ચુકુલ દટમ્ ।

વધે જાઝ્ઘરાદ્યૌડય જરામૃત્યુવિનાશક ॥

અર્થ — કાંતે આકચન કરી હગપચીતે હૃદય સાથે લગાડવી, તેને ‘વનનમ્’ બંધ કરે છે. આ રૂદ્રપણુ તથા મત્સ્યનો નાશ કરનાર દેવેવાય છે હયોગ પ્રદાપિકા.

અધ્યાય ૧૧ મો.

ધ્યાનયોગ વિષે વર્ણન. (૧૨-૨૪)

શ્રીભગવાનુવાચ—

સમ આસન આસનિ સમકાયો યથાસુતમ્ ।

હસ્તાયુત્સગ આધાય સ્વનાસાઽપ્રવૃત્તેક્ષણ ॥ ૩૨ ॥

પ્રાણસ્ય શોધયેન્માર્ગે પૂરકું મકરેત્ચકૈ ।

વિપર્યયેનાપિ શર્નત્સ્વસેન્નિર્જિતેન્દ્રિય ॥ ૩૩ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે — હે ઉદ્ભવ ' બહુ ઉંચા નહીં, તેમ બહુ નીચા પણ નહીં, પરંતુ મરખા એવા દર્શાસન અથવા ધાબળા વિગેરે આસન' ઉપર પોતાને અનુકૂળ પડે તેમ બેસવું, કાયાને નરખી રાખવી, ચિત્તની સ્થિરતા માટે દૃષ્ટિને પોતાની નાકની ઢાડી ઉપર રાખવી અને જે હાથને પોતાના બોજામા રાખી,

૧ પુત્રો દસ પ્રાતઃપથ્યં સ્થિરમાગનમાત્મન ।

ગાન્ધારુકન નાતર્જન ચંચાલનગુનાત્તરમ્ ॥

સન કાયારોમ્પ્રવ ધાયમ્નચંડ સ્થિર ।

શ્વેદ્ય નાયકમ સ્વ દગધ્યાનવગ્વગન્ ॥

અર્થ — શુદ્ધ અને પવિત્ર સ્ત્રી વગેરેના દર્શાસન તેનાપર મૃગચમ તથા તેના ઉપર સફેદ વસ્ત્ર પાથરી બહુ ઉંચા નહીં તેમ બહુ નીચા નહીં એના આસન પર બેસી શરીર, મન તથા કોમળે સરખા રિશ્ત રાખી તથા દૃષ્ટિ રિશ્ત રી આગુ બાગુ પાન ન આપે કેવળ પોતાના નાખી દડી સમે દૃષ્ટિ નાખી

ગીતા

પૂરક,^૧ કુંભક^૨ તથા રેચકના^૩ ક્રમથી અથવા તેા તેથી ઉલટા ક્રમથી પ્રાણના માર્ગને શુદ્ધ કરવેા અને વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોને જતી અટકાવીને ધીરે ધીરે એ પ્રમાણે અભ્યાસ કરવેા.

પ્રાણાયામ બે પ્રકારના છે, એક સગર્ભ અને બીજો ગર્ભરહિત. જેમાં હેંકાર હોય તે સગર્ભ પ્રાણાયામ કહેવાય. તે પ્રાણાયા-

૧ અતણીપુષ્પસંકારં નામિસ્યાને પ્રતિરિતમ્ ।

ચતુર્ણં મહાવીરં પૂરકેણ જિવિતયેત્ ॥

અર્થ:—પૂરક પ્રાણાયામ કરતી વખતે નાસિદેશમાં અતસીના કૂપ પ્રમાણે નીવવળું તથા ચાર ભુજાશુકત તેમજ શંખચંક્રાદિ આયુધ વડે વિભૂષિત અને લક્ષ્મીનાડે શુકત એવા જે ભગવાન વિષ્ણુ તેમણું ધ્યાન કરવું
અથર્વવેદાંતર્ગત બિંદૂપનિપત્ત,

૨ નોદ્યુક્તેન નિ શ્વેતે નૈવ ગાત્રાણિ ચાલયેત્ ।

एवं तावन्निर्युजीत કુંભકસ્યોતિ રક્ષણમ્ ॥

રેચકં પૂરકં ત્યક્ત્વા સુત્તં ચત્તુરધારણમ્ ।

પ્રાણાયામ સ કથિત સર્વે કેવલકુંભકે ॥

અર્થ:—પ્રથમ રેચક અથવા પૂરકથી વાયુ મહાયુ કરી નિમ્નવ ગંઢેનુ તેને ‘સહિતકુંભક’ કહે છે, અને રેચક તથા પૂરક ન કરતા નાસિ-કાયાંજ, વાયુ સ્થિર કરવેા એ ‘કુંભક’ કહેવાય કુંભક સાખ યાગ તથા સુધી સહિતકુંભકનેા અભ્યાસ કરવેા
યોગતત્ત્વામૃત

કુંભકેન હૃદિ સ્થાને ચિતયેત્ કમલાસનમ્ ।

મદ્ધાણં રક્ષણીયં ચતુર્વક્ત્રં પિતામહમ્ ॥

અર્થ:—પ્રાણનું ંતલન કરતી વખતે હૃદયધ્યાનમાં ચતુર્મુખશુકત અને રક્તવર્ણનું છે આસન જેમનુ એવા સર્વના પિતામહ બ્રહ્માનું ંમરણુ કરવું.
બિંદૂપનિપત્ત

૩ રેચકેન નુ વિચાથ લલાપ્થં ત્રિલોચનમ્ ।

શુદ્ધસ્પટિકસંકારં નિષ્કલં પાપનાશનમ્ ॥

અર્થ:—પ્રાણવાયુ બહાર કાઢતી વખતે લલાટ પ્રદેશમાં શુદ્ધ સ્ફટિકમણિ પ્રમાણે ગૌરવર્ણશુકત, સર્વ પાપનેા નાશ કરનારા અને સર્વ કાષ્ઠમાં ગંઢેનારા પૃથ્વી એના ત્રિલોચન (મહાદેવ,) નુ ધ્યાન ધરવું
બિંદૂપનિપત્ત

મનો વિધિ આ પ્રમાણે છે ઝંકાર મૂળાધાર ચક્રથી માડીને
 બ્રહ્મરૂપના છેડા સુધી ક્રમગતિ નાગમા તતુની પેઠે ચૂંચ
 તથા અવિચિત્ત રહેલો છે, તેને પ્રાણુદ્વારા મનમા પ્રગટ કરી, તેમા
 ઘડનાદ મરણો ઉદાત્ત નાદ સ્થિત કરવો આ પ્રમાણે પ્રતિદિવન
 નવાર, ગપોર અને સાયકાળે દશ દશ વાર ઝંકાર સાથે પ્રાણ
 ચામ કરે, તો તે પુરુષ એક મહિનામા પ્રાણ વાયુને વશ કરે છે એ
 રીતે તમને ધ્યાનની રીતિ કહી હવે કેવા ન્વરૂપનું ધ્યાન કરવું
 તે હું કહું છું દેહમા હૃદયક્રમણ છે, જે ઉચ્ચ નાકવાળું, નીચા
 મુખવાળું, ઉઘટેલું, આઠ પાખડીવાળું, તથા કળીવાળું છે એમ
 ચિતવવું અને તે કળીમા સૂર્ય, ચંદ્ર તથા અગ્નિનું ઉત્તરોત્તર ચિતન
 કરવું અને ઉપર રહેલા અગ્નિવિષે નીચે કદા પ્રમાણે ધ્યાનના
 શુભવિષયરૂપ મારા ન્વરૂપનું ધ્યાન કરવું

નરખા અવયવવાળું, શાત, સુદરમુખવાળું, લા ૧૧ અને
 સુદર ચાર હાથવાળું, અત્યંત મનોહર, મનોહર કંઠવાળું,
 સુદર કપોતવાળું સ્વચ્છ તથા મદમદ હસતું, કાનમા પહેંચવા
 મરખા તથા ચગકાટ મારતા મકગકાર કુડયોવડે શોભતું, સુવ
 ર્ણના જેવા પીળા વસ્ત્ર ધારણ કરનારું, મેઘના જેવું રંગમ રંગનું,
 વચ્ચે સ્થાનના જમતા પડખા ઉપર ત્રીવલ્લને અને હાથા પડખા ઉપર
 લક્ષ્મીને ધાગળ કગનારું શબ્દ ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારતા
 કગનારું, વનમાગાથી શણગારેલું જાઝરોથી શોભિતા ચગ્ગણવાળું
 તથા અત્યંત કોમળ એવું મારું રૂપ ચિતવવું એ રીતે અત્યંત
 તીવ્ર પ્રેમથી મનનું નમાધાન કરતા યોગીનો અધિભૂત, અધિ
 દેવ અને અધ્યાત્મરૂપ અથવા તો દૃઢ, દ્રઢ તથા દર્શનરૂપ બ્રમ
 તુરત શાત પડે છે

છતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૧ મો ન પૂર્વ

અધ્યાય ૧૨ મો.

સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની ધારણા. (૨-૨).

શ્રીગુરુક ઉવાચ—

एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध आत्मा प्रियोऽर्थो भगवाननंतः ।
तं निर्वृतोऽनियतार्थो भजेत सत्सात्वेतूपरमम् च य ॥ ६ ॥

શ્રીગુરુકેવલ કહે છે:—વિરક્ત એવા સ્વસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરીને આત્માના અનુભવથી થયેલા આનંદવડે નિવૃત્તિને પામેલા પુરુષે પોતાના હૃદયમાં પ્રકાશમાન આત્મારૂપ હોવાથી પ્રિય લાગતા, સત્યસ્વરૂપ, ભજન કરવા યોગ્ય ગુણવાળા તથા નિત્ય એવા પરમાત્માને ભજવા. અર્થાત્ તેમની મનમાં ધારણા કરવી, કે જે ધારણાથી, સંસારના જન્મમરણને આપનારી અવિદ્યા-માયા-નાશ પામે છે. આવી શ્રીહરિની ધારણાનો અનાદર કરીને. વિષયની ચિંતાથી વૈતરણી નામની નદીમાં પડેલા અને ત્યાં પોતાનાં કર્મથી ત્રણ પ્રકારના તાપને સહન કરતાં મનુષ્યોને જોવા છતાં પણ કર્મજડ પુરુષો વિના ખીલે કયો શ્રીહરિની ધારણાનો અનાદર કરીને મિથ્યા વિષયોની ચિંતા કરે વારુ? કેટલાએક પોતાના શરીરમાં પ્રાદેશ નેટલા પહોળા હૃદયમાં પ્રાદેશ નેટલા આકારથી રહેલા ચાર ભુજવાળા અને તેમાં કમળ, ચક્ર, શંખ અને ગદાને ધારણ કરનારા, મહાપુરુષ ભગવાનને ધારણાથી ભજે છે. મનમાં ભગવાનની ધારણા કરનારા પુરુષે, પ્રમદ વદનવાળા, કમળના જેવાં વિશાળ નેત્રવાળા, કદંબના પીળાતંતુના જેવાં પીળાં વસ્ત્રને

૧ અંગુલ અને તર્જની વચ્ચેનો જે અંતર તેને પ્રદિશમાત્ર એ પ્રમાણે રહેવામા આવે છે.

ધારણ કરનારા, શોભાયમાન મોટાં રત્નથી જડેલાં કાનમાં પહે-
રેલાં કુંડલોથી શોભાયમાન, યોગીશ્વરોએ પ્રપુદ્ગિત હૃદયકમળની
કલિકાંડી મંદિરમાં જેમનાં ચરણકમળને સ્થાપન કરેલાં છે એવા,
લક્ષ્મીના ચિહ્નવાળા, કંઠમાં કૌસ્તુભમણિને ધારણ કરનારા તથા
નિત્ય પ્રપુદ્ગિત શોભાવાળી વનમાળાવડે શોભાયમાન, ઉંચી કિંમ-
તના કંદોરાથી, વિંટીથી, તુપૂરથી તથા કંઠાં વિગેરે આભરણોથી
શણગારેલા, તેલ લગાડવાથી કોમળ અને નિર્મલ કાળા રંગના
કેશથી મનોહર દેખાતા અને મલપતા એવા હાન્યવાળા મુખ
વડે મનોહર દેખાતા, ઉદારતા અને લીલા સાથે હુમીને દૃષ્ટિ
કરવાથી તથા બ્રહ્મટિના વિકારોથી ભક્તોના ઉપર ઘણા અનુભવો
મૂલ્યવતા તથા વિચાર કરવાથી મનમાં પ્રગટ થતા એવા સમર્થ
ભગવાનનાં ચરણથી લઈને, હાસ્યસૂધી પ્રત્યેક અંગનું, પ્રયત્ન વિના,
ભગવાનનાં અંગો મનમાં સ્ફૂરે તેમ, બુદ્ધિથી ધ્યાન કરવું. આ
પ્રમાણે જે જે અંગો મનમાં દૃઢ થતા જાય, તે તે અંગને છોડી
દઈને, બીજાં જ્યાં વિગેરે અંગોનું ધ્યાન કરવું. તેમ કરવાથી
બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈ નિશ્ચલ થાય છે આપ્રમાણે જ્યાં મૂંઝી પ્રભાદિક
દેવતાઓ જેનાથી ઉતરતા છે એવા, વિશ્વના ઇશ્વર, ચૈતન્યધન
ભગવાન વિષે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ થાય નહીં, ત્યાં સુધી પુરૂષે
નિત્ય, 'પોતાનું નિત્યકર્મ' કર્યા પછી નિયમમાં તત્પર થઈને
ભગવાનના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૨ મો મ'પૂર્ણ.

૧ સિદ્ધાવસ્થાએ પદોગ્રવા પછી સ્નાનસંખ્યાદિક કર્મો કરવાની જરૂર
નથી, પરંતુ ત્યાં મુંઝી નિર્વાનમિત્તિક કર્મો નિર્ગભિમાનપણે અવસ્ય કર્યાં નેહ્યં.
નાયનો અભિપ્રાય.

અધ્યાય ૧૩ મો.

ધ્યાન. (૩-૨૮)

શ્રીભગવાનુવાચ —

પ્રસન્નવદનાંભોજ પદ્મગર્ભસ્નેહણમ્ ।

નીલોત્પલદ્વલદયામં શલ્વચક્રગદાધરમ્ ॥ ૧૩ ॥

શ્રી ભગવાન્ કહે છે:—જેમનું મુખારવિંદ પ્રસન્ન છે, જેમનું શરીર કાળા કમળના પત્ર જેવું રચામ છે, જે પોતાની આર ભુજમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરે છે, જેમણે શૌભાયમાન્ કમલનાં કેસરાં જેવાં પીળાં રેશમી વસ્ત્ર ધારણ કર્યાં છે, જેમના વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સત્વું ચિહ્ન છે, જેમણે કંઠમાં શૌભાયમાન્ કૌસ્તુભમણિ ધારણ કર્યો છે, જે મદમત્ત ભમરાઓથી શુંબરવ કરતી વનમાળા વડે ઢંકાયેલા છે, જેમણે મોંઘા મૂલનાં હાર, કડાં, મુકુટ, ખાનુખંધ તથા આંઝર પહેરેલાં છે, કદોરાની શેરેથી જેમનો નિતંબભાગ શોભી રહેલો છે, જે હૃદયમાં રહેલા કમલાસનમાં બિરાજે છે, જે અત્યંત દેખાવડા તથા શાંત છે, જે મનને તથા નેત્રને આનંદ આપે છે, જે ભક્તોને નિત્ય મનોહર દર્શન આપે છે તથા સર્વ લોકો જેમને નિત્ય નમસ્કાર કરે છે, જે કિશોરાવસ્થામાં રહેલા છે, જે સેવકો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે આતુર રહે છે, જેમનો યશ કીર્તન કરવા યોગ્ય તથા પવિત્ર છે, જે બલિ વિગેરે પવિત્ર કીર્તિવાળા પુરુષોની કીર્તિને વધારે છે તથા જેમની લીલા જોવા યોગ્ય છે; એવા અંતર્યામી ભગવાનનાં ઉભા રહેતાં, ચાલતાં, ખેડેલાં, સુતેલાં અથવા તો બુદ્ધિમાં વાસ કરનારાં સર્વ સ્વરૂપનું શુદ્ધ લાવવાળા મનવરે જ્યાં સુધી તેમાંથી તે ડગે નહીં, ત્યાં સુધી ધ્યાન

કરવું. લગવાનનાં સર્વ અવયવોમાં લાગી રહેલું મન, 'તે લગવાનના રૂપમાં દૃઢતર લાગી રહેલું છે,' આમ જાણ્યા પછી મુનિએ લગવાનના એક એક અંગમાં મનને જોડવું અને તે તે અંગને સિદ્ધ કરતાં જવું. પરંતુ ધ્યાતાએ ધ્યાન કરતી વેળા પ્રથમ લગવાનનાં ચરણારવિંદનું ધ્યાન કરવું, કે જે ચરણારવિંદ વજ્ર, અંકુશ, ધ્વજ તથા કમળના ચિહ્નથી લાંછિત છે અને જે ઉંચા તથા રાતા રંગના શોભતા નખમંડળની પ્રભાથી મહાત્મા જનના હૃદયના અંધારાનો નાશ કરે છે. વળી જેમનાં ચરણ ધોવાથી નિકળેલાં તીર્થરૂપ ગંગાજળને માથા ઉપર ધારણ કરીને શિવ પણ અત્યંત પવિત્ર થાય છે અને જે ધ્યાન કરનારા લક્ષ્મણનોના મનમાં રહેલા પ્રાપરૂપી પર્વત ઉપર મારેલા વજ્રતુલ્ય છે, આવા લગવાનનાં ચરણારવિંદનું ઘણીવાર મુખી ધ્યાન કરવું. ત્યાર પછી કમળના જેવાં નેત્રવાળાં, દેવતાઓ વડે નમાતાં અને સર્વને ઉત્પન્ન કરનારાં બ્રહ્માનાં માતા લક્ષ્મીજીએ પોતાના સાધજ ઉપર ધારણ કરીને કરપદ્મવતી પ્રભાથી યુક્ત અજન્મા લગવાનના જે ગોઠણનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવું. તે પછી ધુટી મુખી લટકતા પીતામ્બરથી ઢંકાયેલા કંદોરાની શેર સાથે અડધીને રહેલા લગવાનના નિતાંગપ્રદેશનું ધ્યાન કરવું. તે પછી અનેક લોકના સ્થાનરૂપ ઉપર ઉપર રહેલા લગવાનની નાલિરૂપી ધરેનું ધ્યાન કરવું, કે જે ધરેમાં પૂર્વે સ્વયંભૂ બ્રહ્માના સ્થાનરૂપ સર્વલોકાત્મક કમળ ઉત્પન્ન થયું હતું. ત્યારપછી સ્વચ્છ હારની કાંતિથી ગૌર દેખાતાં, ઉત્તમ નીલવર્ણના જેવાં લગવાનનાં જે રતનોનું ધ્યાન કરવું. તે પછી મહાલક્ષ્મીના નિવાસસ્થાનરૂપ અને પુરુષોનાં મનને તથા નેત્રને પરમ મુખ આપનાર એવા લગવાનના વક્ષસ્થળનું ધ્યાન કરવું. તે પછી સર્વ લોકોએ નમાતા લગવાનના કંડનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવું, કે જે કંડ શોભા માટે ધારણ કરેલા કાંસ્તુભમણિને પણ અધિક

શોભા આપે છે. તે પછી સમુદ્રમયન વેળા મંદરાચળ પર્વતના ફરવાથી જેમાં પહેરેલાં કંઠાંઓ ઘસાઈને ઉજ્જવલ થયેલાં છે તથા જેમાં લોકપાલો રહે છે, એવા ભગવાન્ના જે બાહુઓનું ધ્યાન કરવું. તે પછી અમલ્ય તેજવાળા તથા હજાર આરાવાળા ચક્રનું તથા ભગવાન્ના હસ્તકમળમાં રાજહંસની પેઠે શોભતા શંખનું ધ્યાન કરવું ત્યારપછી શત્રુઓના શરીરમાંથી ઝરતા લોહીના ગારાથી ખરડાયલી ભગવાન્ની વહાલી કૌમોદકી ગદાનું હૃદયમાં ધ્યાન કરવું. તે પછી જ્વરોના મંડળોના ગુંબરોથી ગણગણી ઉઠેલી ભગવાન્ની માયાનું સ્મરણ કરવું. તે પછી ભગવાન્ના કંઠમાં રહેલા છવના શુદ્ધ તત્વરૂપ 'કૌસ્તુભભણિનું' ધ્યાન કરવું તેનું ધ્યાન કર્યા પછી ભક્તોના ઉપર દયાબુદ્ધિથી સાકારરૂપ ધારણ કરનારું ભગવાન્નું મુખારવિંદ, કે જેમાં ચળકતા મકરાકાર કુડલોના આક્રવાથી કપોલનો ભાગ ઉજ્જવલ દેખાય છે તથા જેની સુંદર નાસિકા છે અને મનોહર ભ્રુકુટિ છે તેવા મનોહર તથા પ્રકટ એવા ભગવાન્ના મુખારવિંદનું સાવધ થઈને મનમાં ધ્યાન કરવું. એ મુખારવિંદ શોભાયમાન છે, પોતાની શોભાથી ભમરાઓવડે સેવાય છે, વાંકડીઆ કેશના જથાઓથી વિંટાયલું છે અને મનોહર નેત્રવાળું છે, તેથી પોતાની શોભાવડે ભમરાઓએ સેવાતાં અને જે માછલાંઓથી વસાયલા લક્ષ્મીના નિવાસરૂપ કમળનો પણ તિરસ્કાર કરે છે. તે પછી અધિક કૃપાવાળા, મહાભયંકર

૧ આત્માનમસ્ય જગતો નિર્લેપનગુણમલમ્ ।

મિમર્તિ કૌસ્તુભમણિ સ્વરૂપે ભગવાન્ હરેન્ ॥

અર્થ:—ભગવાને પોતાના કંઠમાં ધારણ કરેલો કૌસ્તુભભણિ એ આ જગતના આત્મારૂપ છે તેના ઉપર કોઈપણ વ્યવનો લેપ, ગુણ કે મનીનતા નથી.

વૈષ્ણવનંદ.

એવા ત્રણ તાપનો નાશ કરવા માટે દૃપાયુક્ત નેત્રથી મદહા-
ન્યવાળા તથા મોટાપ્રસાદવાળા કટાક્ષનું મનમાં મહા ભાવનાથી
ધ્યાન કરવું તે પછી પ્રભામ કરનારા મર્વ લોકોના ત્રીન
શોકાત્મ સાગરનું ચોષણ કરનારા, શ્રીહરિના મહા ઉદાર
હૃદયનું ધ્યાન કરવું તે પછી મુનિઓને મોહિત કરવા માટે
પોતાની માયાવટે ચઢાવેલા લગવાનૂના બ્રુકુટિમ ડગનું ધ્યાન
કરવું તે પછી પોતાના હૃદયકાશમાં જલાયવા વિષ્ણુ ભગવા-
નનું પ્રયત્ન વિના પેલું ધ્યાનમાં આવતું - પુટ હાન્ય કે જે
હાન્યને હીધે નીચેના ઓઘની ઘણી કાંતિ પડવાથી મોગરાની
કહીઓના જેવા દેખાતા નાના દાતોની પક્ષિ રાતી હોય
તેવી દેખાય છે, તેનું ધ્યાન કરવું, તથા પ્રેમરસથી ભીની
ચથેલી ભક્તિ વટે તેમાંજ ચિત્તને પડેપીને તેના વિના બીજા
કોઈ પણ પદાર્થને જોવાનાં દ્રષ્ટા કરવી નહીં આ પ્રમાણે
નળાજ યોગથી-ભગવાનના આરબન યોગથી-ભગવાન શ્રીહરિ
વિષે પ્રેમ થાય છે અને તેથી તેમના ઉપર ભક્તિ થાય છે, તેને
હીધે હૃદય પીગમી બંધ છે, હૃર્પથી જવારા ઉભા થાય છે,
ઉત્ક્રાથી આખમાં અધુઓના ટીપાઓ આવી જવાથી વાગવાર
પીગ થાય છે અને ત્યાર ભગવાનને ગ્રહણ કરવામાં માછલાને
પકડવાના આક્રાંતા જેવું ચિત્ત ધીર ધીર ભગવાનના ધ્યાન
માંથી છુટું પડે છે, અને પરમાનંદમાં મગ્ન થવા માટે છે
આ પ્રમાણે જ્યારે મન ભગવાનનું ધ્યાન કરવામાં શિથિલ
પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેને કોઈનો આઘય રહેતો નથી,
કાગળ કે ચિત્ત ધ્યેયના મળધ વિના કેવળ ધ્યાતા
થઈ શકતું નથી આ પ્રમાણે પરમાનંદનો અનુભવ થવાથી
ચિત્ત બાજ વિષયમાંથી વિરક્ત થાય છે, અને જેમ દીવાની
શિખા તેજ તથા વાટ વિનાના હોવાથી ઠરી બંધ છે, તેમ
જે યોગીનું ચિત્ત પણ એકાએક પરબ્રહ્મમાં લય પામે છે આથી

યોગાભ્યાસી પુરુષ તે અવસ્થામાં દેહાદિકથી ઉપાધિરહિત થઈને
 દયાતા ધ્યેયના વિભાગરહિત અખંડ એવા પોતાના એક આત્માને
 સર્વમાં વ્યાપક જુએ છે. આથી ભૂગવદ્ભક્ત યોગી યોગાભ્યાસથી
 સંપાદન કરેલી, અવિદ્યારહિત અને પાછી ઉત્પન્ન થાય નહીં
 તેવી મનની છેલ્લી નિવૃત્તિથી પુરુષાર્થ તથા સાંસારિક સુખદુઃખ-
 રહિત એવા પોતાના પરમાનંદમાં સ્થિતિ કરે છે; અને પૂર્વે
 સુખદુઃખના હેતુજૂલે ને ભોક્તાપણને પોતાને વિષે જોતો
 હોતો તેને હવે પછી-મનુષ્યનાં કાર્યરૂપ જાણવાથી અવિદ્યાન્ય
 અહંકારરૂપ કરાવે છે, અર્થાત્ અહંકારમાં ભોક્તાપણું રહેલું છે,
 એમ માને છે, કારણ કે તે આત્મતત્ત્વને પ્રત્યક્ષ કરે છે.
 મદિરાના મદથી આંધળો થયેલો પુરુષ કેડ ઉપર પહેરેલું વસ્ત્ર
 ખતી ગયું છે, કે નથી ખસી ગયું તે જોમ જાણતો નથી, તેમ
 ઉપર કહેલા રક્ષણવાળો સિદ્ધ યોગી પણ પ્રારબ્ધ કર્મને લીધે
 આસન ઉપરથી પોતાનો દેહ ઉઠે છે, ઉઠીને બીજે ઠેકાણે જાય
 છે અને ત્યાંથી ફરીને પાછો સ્થાન ઉપર આવે છે, તો પણ તે
 જાણતો નથી, ત્યારે સુખદુઃખની તો વાર્તાજ શી કરવી?
 કારણ કે તે પોતાનાં સત્ય સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયો છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૩ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૪ મો

શબ્દબ્રહ્મનુ સ્વરૂપ. (૧૧-૨૨)

શ્રીભગવાનુવાચ —

શબ્દબ્રહ્મ સુદુર્લભ પ્રાણેન્દ્રિયમનોમયમ્ ।

અનતપાર ગમ્યાર દુષિગાણ સમુદ્રવન્ ॥ ૩૬ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે — હે ઉદ્ધવ ! વેદમા પરોક્ષવાદ કહ્યો છે તે મા । વિના બીજે કોઈ વેદને અથવા તો તેના અર્ધને યથાર્થ રીતે જાણતો નથી શબ્દબ્રહ્મનુ સ્વરૂપ જાણવું અથવા તો તેનો ન પૂર્ણ અર્થ નમજવો આ બહુજ કઠિન કામ છે પણ, પર્યતી અને મધ્યમા એ શબ્દબ્રહ્મનુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે અને તે દેશથી તેમ પ્રાણથી અપરિચ્છિન્ન છે, માટે તે જાણવું ઘણું કઠિન છે કાળુ કે તે ઘણું જ ભીર અને સમુદ્રની પહે છેડા વિનાનું તથા અદર જઈ શકાય નહીં તેવું છે હવે વિદ્વાનોથીજ માત્ર જાણવામા આવે તેવું શબ્દબ્રહ્મનુ સૂક્ષ્મ નત્વ સ્વરૂપ ઉદગ્રાવુ છુ હુ અતર્યામી છુ, અતર્યામી છતા પણ યાપક છુ યાપક છતા પણ નિર્વિકારી છુ, અને નિર્વિકારી છતા પણ અનન શાન્તિવાળો નિયતા છુ આવા મા । સ્વરૂપવટે શબ્દબ્રહ્મ અધિષ્ઠિત છે કમળના નાગની અદ્વ દષ્ટિ કરતા જેમ અદ્વના તાતણાઓ જેવામા આવે છે, તેમ નર્વ પ્રાણીઓમા શબ્દબ્રહ્મ નાદરૂપે જેવામા આવે છે તે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાથી વૈષ્ણવી નામનુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ નીચ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયું છે

કંગોગીઓ જેમ પોતાના હૃદયમાથી મુખવાટે લાગના તતુઓને બહાર કાઢે છે, તેમ પ્રણવ ઉપાધિવાળા સ્વરૂપગર્ભ ભગવાન

જે વેદમૂર્તિ છે અને સ્વરૂપવડે અમૃતમય છે, તે સૂક્ષ્મ નાદ-રૂપ ઉપાદાન કારણને લીધે અક્ષરોનો સંકલ્પ કરનારા મનરૂપ નિમિત્ત કારણથી પોતાના હૃદયમાંથી સુખદ્વારા વૈષ્ણવી વાણીને બહાર પ્રગટ કરે છે. હૃદયમાં રહેલા સૂક્ષ્મ ઝંકારમાંથી છાતી તથા કંઠના મંગથી સ્પષ્ટ બાણવામાં આવતા સ્પર્શ (ક થી મ સુધીના અક્ષરો), સ્વર (અકારાદિક), ઉર્ગમા (શ, ય, સ, હ), તથા અંતઃસ્થ, (ય, ર, લ, વ), એઓથી શબ્દગાદેહી, વિચિત્ર પ્રકારની લૌકિક અને વૈદિક ભાષાઓથી વિસ્તારવાળી, ઉત્તરોત્તર ચાર ચાર અક્ષરોથી વધતા જતા છંદોવડે ભરપૂર, તેમ અનંત અને પાર વિનાની એવી વૈષ્ણવીવાણીને હિરણ્યગર્ભ સર્જે છે અને હિરણ્યગર્ભ પોતેજ યાજ્ઞ કરાણીઆની પેઠે તેને મંડેલી દે છે.

ગાયત્રી, ઉષ્ણિહ્, અનુષ્ટુપ્, બૃહતી, પંક્તિ, ત્રિષ્ટુપ્, જગતી, અતિજગતી, શકવરી, અતિશકવરી, અષ્ટિ, અત્યષ્ટિ, વિરાટ, અતિવિરાટ, આ પ્રમાણે પ્રત્યેક છંદ ઉત્તરોત્તર ચાર ચાર અક્ષરથી વધે છે. જેમ ચોવિશ અક્ષરનો ગાયત્રી છંદ છે, તેમ અઠ્યાવિશ અક્ષરનો ઉષ્ણિહ્ છંદ છે. આ સર્વનું સ્વરૂપ વૈષ્ણવીવાણીથી સ્પષ્ટ થાય છે. શબ્દપ્રકાશનું સ્વરૂપ જેમ સ્વરૂપથી બાણવામાં આવતું નથી, તેમ તેનો અર્થ પણ બાણવામાં આવતો નથી, માટે વૈષ્ણવીવાણી રૂપ વેદ, કર્મકાંડમાં વિધિવાક્યોથી શું વિધાન કરે છે, ઉપાસના કાંડમાં મંત્રોથી કેને દર્શાવે છે, અને જ્ઞાનકાંડમાં કઈ વસ્તુનો અનુવાદ કરીને નિષેધ કરે છે? એ વેદના તાત્પર્યને જગત્માં મારા વિના બીજે કોઈપણ પુરુષ બાણતો નથી. માટે હવે હું તમને વેદનું તાત્પર્ય કહું છું. વેદો યજ્ઞનું સ્વરૂપ દર્શાવીને મારું વિધાન કરે છે, વેદો દેવતાઓનું રૂપ દર્શાવીને મારા સ્વરૂપને વર્ણવે છે તથા અનુવાદ કરીને મારાજ વિવર્તરૂપ આકાશાદિક પ્રપંચનો નિષેધ કરે છે. સર્વ વેદનો આટલોજ અર્થ છે કે,

‘ પરમેશ્વર પરમાર્થરૂપ છે અને જે બેદ છે તે માયામાત્ર છે. ’ આ પ્રમાણે મારા સ્વરૂપનો અનુવાદ કરીને તે માયિક વસ્તુનો પણ નિષેધ કરી, પોતાના વ્યાપારને બંધ કરે છે. જેમ અંકુરમા જે રમ હોય છે તે રમ શાખા, પ્રશાખા વિગેરેમા પણ હોય છે, તેમ હૃદયમાં રહેલા ઝંકારનો જે અર્થ છે, તેજ સર્વ વેદનો અર્થ છે એમ બહુવું.

ઈતિ યોગપ્રકગ્લુમા અધ્યાય ૧૪ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૫ મો.

નાદબ્રહ્મની ઉપાસના. (૧૨-૬)

મૂત ઉગાચ’—

સમાહિતાત્મનો બ્રહ્મન્ત્રહ્ણ પરમેષ્ઠિન. ।

હૃદયાગ્રાસાદમૂત્રાદો વૃત્તિરોધાદિભાવ્યતે ॥ ૩૭ ॥

મૂત કહે છે — હે જ્ઞાનક ! મમાધિ ચઢાવીને બગવાનના ધ્યાનમા બેઠેલા પંમેઢી બ્રહ્માના હૃદયાકાશમાંથી પ્રથમ નાદ ઉત્પન્ન થયો, જે નાદ કાનમા આગળી ઘાલીને તેની બહારની વૃત્તિને બંધ કરવામાં આવે છે ત્યારે આપણા અનુભવમાં આવે છે. વળી હે જ્ઞાનક ! યોગી લોકો જે નાદબ્રહ્મની ઉપાસનાથી

? एतद्गं गन्धर्वं परं चण्डं च ब्रह्मं यक्षैस्त-

स्वप्नादिद्वાનેવેર્નસાયતનેતેતત્તન્વ્યોતે ॥

અર્થ:-૧૪૫૨૫ જે ઝંકાર તેની ઉપાસના નિષ્કામ અથવા અનામ શુદ્ધિથી કરવાથી પરબ્રહ્મનો અનુભવ થાય છે, પણ જે તેની નિષ્કામ ઉપાસના

પોતાના અંધિર્ભૂત, અર્ધ્યાત્મ અને અંધિદૈવ નામના મળને નાશ કરીને મોક્ષ પામે છે, તે નાદમાંથી અ, ઉ અને મ એમ ત્રણ મોત્રાવાળો ઝંકાર ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે ઝંકારની ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટ જાણવામાં આવતી નથી, જે સ્વતઃ હૃદયમાં પ્રકાશ પામે છે, અને જે પરમાત્મા એવા પરબ્રહ્મને જાણવાનારી તેની 'મૂર્તિ' છે. તે પરમાત્મા તો કેંને જાણવા? આમ તમે પૂછતા હો તો હું કહું છું, તે સાંભળો. જે અસ્પષ્ટ ઝંકારનું તમે શ્રવણ કરે છે, તે પરમાત્મા છે. તમે કદાચ કહેશો કે તેને તો શ્રવ સાંભળે છે, પરંતુ તેમ નથી. જ્ઞાનને બંધ કર્યા પછી ઇન્દ્રિયમાંથી શ્રવણ કરવાની વૃત્તિ નાશ પામે છે તે વખતે પણ પરમાત્મા ઝંકારનું શ્રવણ કરે છે, પરંતુ તે વખતે શ્રવ કે જેનું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાધીન છે, તે શ્રવણ કરી શકતો નથી. તેને તેનું શ્રવણ પરમાત્મા દ્વારા થાય છે, પરંતુ ઇશ્વર તેવા નથી, કારણ કે તે ઇન્દ્રિયોના સમુદાયનો લય થયા છતાં પણ જ્ઞાનવાન છે; કેમ કે નિદ્રાધીન મનુષ્ય શબ્દને સાંભળીને જાગૃત થાય છે; તે વખતે તે શબ્દ, ઇન્દ્રિયો લીન થવાથી શ્રવ સાંભળી શકતો નથી, પરંતુ તે વેળા જે શબ્દ સાંભળીને મનુષ્યને જાગૃત કરે છે, તેજ પરમાત્મા છે, અને ઝંકાર તેજ પરમાત્માનો વાચક છે. હૃદયાકાશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા જે ઝંકારથી વૈષ્ણવી વાણી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ઝંકાર પોતાના આશ્રયરૂપ, સાક્ષાત્ પરમાત્મા, તેમ પરબ્રહ્મનો વાચક છે અને તે ઝંકાર સર્વ મંત્રોનું સૂક્ષ્મરૂપ છે, કારણ કે તે વિકાર વિનાના વેદોનું એક સનાતન બીજ છે.

કરે છે તેને જ્ઞાનયોગથી અહીંજ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે, અને જે સદામ ઉપાસના કરે છે તેને બ્રહ્માના રૂપ મુખી બ્રહ્મા માથે રહેલું પડે છે અને ત્યાર બાદ રૂપ પૂરો થતાં મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે.

હે શૌનક ! તે ઐકારના અ, ઉ અને મ્ એવા ત્રણ અક્ષરો છે. આ ત્રણ વર્ણોએ અનુક્રમે મરવ, રજ, તમ, આ ત્રણ શુભો; ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને મામવેદ, આ ત્રણ નામ; બૂર્લોક, ભુવર્લોક અને સ્વર્ગલોક, આ ત્રણ અર્થ તથા જાત, સ્વપ્ન અને સુપુરિત આ ત્રણ વૃત્તિ ધારણ કરી છે. હે શૌનક ! તે પછી ભગવાન્ પ્રહ્લદેવે અ, ઉ અને મ્ આ ત્રણ વર્ણોમાંથી ' ય, ર, લ, વ, ' આ અંતરથ, ' શ, ષ, સ, હ, ' આ ઉપ્મા, અ થી લઈને ઔ સુધીના સ્વર, ક થી માંડીને મ સુધીના સ્પર્શ અને હ્રસ્વ તથા દીર્ઘ વિગેરે અક્ષરસમુદાય ઉત્પન્ન કર્યો. તે પછી પ્રહ્લાએ અધ્વર્યુ વિગેરે ચાર ઋત્વિજોએ કરવા યોગ્ય કર્મોનો ઉપદેશ કરવાની ઇચ્છાથી પોતાનાં ચાર મુખોવડે ઉપર રહેલા અક્ષરશાસ્ત્રમાંથી બૂર્ણવઃ સ્વઃ એ ત્રણ વ્યાહૃતિઓ અને ઐકાર સાથે ચાર વેદો ઉત્પન્ન કર્યા, અને તે ચારે વેદો પોતાના વેદાધ્યયનમાં કુશળ એવા મરીચિમિશ્ર વિગેરે પુત્રોને લણાવ્યા. પછી તે ધર્મોપદેષા ઋષિઓએ તે વેદો પોતાના પુત્રોને લણાવ્યા અને પછી તે વેદો નિયમ પાળનારા તેમના શિષ્યોની પરંપરાથી ચારે યુગોમાં દેલાવો પામ્યા, અને દ્વાપરયુગને અ તે મહર્ષિએ તે વેદના વિભાગ કર્યા. હ્રદયમાં વસનારી શ્રીહરિની ગ્રેરણા ઉપરથી તે પ્રહ્લિ વેદવ્યાએ કાળના યોગથી દિવસે દિવસે ત્રવં મનુષ્યોને ક્ષીણ આયુષ્યવાળાં, જાગૃદીન અને ખુદ્ધિદીન થતાં જોઈને વેદના વિભાગ કર્યા. હે મહાભાગ્યશાળી શૌનક ! આ વૈવસ્વત નામના મન્વતરમાં પ્રહ્લા, શંકર વિગેરે લોકપાલોએ ધર્મની રક્ષા કરવા માટે, લોકનું રક્ષણ કરનારા ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, તે ઉપરથી મમર્થ એવા શ્રીભગવાન્ પોતાની માયાના અંશવડે પરાશરથી અત્યવતીને વિષે અવતર્યા અને તેમજે એક વેદના ચાર ભાગ કર્યા. જેમ મલ્લિઓના ઢગલાઓમાંથી માલિક્યાદિક મલ્લિઓને નૃદાં નૃદાં કાઢી, તેના વિભાગ પાડવામાં આવે, તેમ મંત્રોના સમુદાયરૂપ એક વેદમાંથી ઋગ્,

યજુષ્, સામ અને અથર્વાણુ નામના મંત્રોના સમુદાયોને તે તે પ્રકરણ પ્રમાણે જૂદા જૂદા કાઢીને ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એવી ચાર સંહિતા તેમણે કરી. હે શૌનક ! તે પછી મહાશુદ્ધિવાળા અને વ્યાપક એવા વ્યાસે ચાર શિષ્યોને બ્રાહ્મણીને તે સંહિતાઓમાંથી એક એકને એક એક સંહિતા બણાવી. પૈસને, બહુવૃચા ' નામની ઋગ્વેદની સંહિતા બણાવી, વેશંપાયનને ' નિગદ ' નામની યજુર્વેદની સંહિતા બણાવી, જૈમિનિને સામવેદની ' છંદોગ ' નામની સંહિતા બણાવી, અને સુમંતુ નામના પોતાના શિષ્યને ' અથર્વાંગિરસ ' નામની અથર્વાણુની સંહિતા બણાવી.

હતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૫ માં સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૬ માં.

પ્રકૃતિ તથા પુરુષના વિવેકથી મોક્ષની રીતિ, (૩-૨૭).

દેવહતિરુવાચ:—

પુરુષં પ્રકૃતિર્વિહ્યન્ન ચિમુંચતિ કર્હિચિત્ ।
 ધન્યોન્યાપાશ્રયત્વાચ નિત્યત્વાદનયોઃ પ્રભો ॥ ૧૭ ॥
 યથા ગંધસ્ય ભૂમેશ્ચ ન માયો વ્યતિરેકતઃ ।
 અપાં રસસ્ય ચ યથા તથા વુક્તેઃ પરસ્ય ચ ॥ ૧૮ ॥
 ધર્મકર્તુઃ કર્મવંધોડયં પુરુષસ્ય યદાશ્રયઃ ।
 ગુણેષુ સત્ત્વ પ્રકૃતેઃ કૈશલ્યં તેષ્વતઃ કથમ્ ॥ ૧૯ ॥
 ક્વચિત્તત્વાવમશૈનં નિવૃત્તં મયમુલ્બળમ્ ।
 અનિવૃત્તનિમિત્તત્વાત્પુનઃ પ્રત્યવતિષ્ઠતે ॥ ૨૦ ॥

દેવહૂતિ કહે છે — હે બ્રહ્મન્ ! હે પ્રભો ! પ્રકૃતિ કોઈ પણ વખતે પુરુષ વિના નાના પ્રકારના દેહ, ઇન્દ્રિયાદિરૂપે પરિણામ પામતી હોય તેમ જોવામા આવતું નથી, અને પ્રકૃતિ વિના પુરુષનું સ્વરૂપ પણ જોવામા આવતું નથી આમ એક બીજાને એક બીજાનો આશ્રય છે તથા તે બંને નિત્ય છે, તેથી પ્રકૃતિ કોઈ પણ વખતે પુરુષનો ત્યાગ કરી શકતી નથી જેમ પૃથ્વી તથા ગધ, એ બંને એક બીજા વિના ગદી શકતાં નથી, અથવા તો પાણી અને રત્ન એ જેમા જેમ એકના અભાવથી બીજાનો પણ અભાવ થઈ જાય છે, તેમ પુરુષ તથા પ્રકૃતિ પણ જુદાં રહેતાં નથી, પરંતુ આથેનું રહે છે, માટે પ્રકૃતિના દેહાદિક શુભોનો આશ્રય કરવાથી પુરુષ અકર્તા હોવા છતા પણ તેને કર્મનું બંધન થાય છે, એટલે તે પ્રકૃતિના શુભો જ્યાં સુધી વિષમાન હોય ત્યાં સુધી પુરુષ શુભોમાથી કેવી રીતે છુટો થાય ? કોઈ વખતે તત્ત્વોનો વિચાર કરવાથી કોઈ પુરુષને મમારનો લયંકર લય બહુધા કરીને નિવૃત્ત થઈ જાય છે, તો પણ તે લયના કાચળ જુન પ્રકૃતિ દ્વં ન થવાથી તે લય પાછો જોવો ને તેવોજ બો રહે છે તો આપ મારા તે મદેહને દૂર કરો

શ્રીભગવાન કપિલદેવ કહે છે — હે માતા ! નિષ્કામ એવો સ્વધર્મ, નિર્મળ અત કરણ, મારી ઘણા દિવસ સુધી કયા માલગવી, પરિપુર્ણ થયેલી મારી નીમ ભક્તિ, સ્વચ્છરૂપને દેખાડનારું યથાર્થ જ્ઞાન, પ્રબળ વૈરાગ્ય, તપોયુક્ત યોગ તથા ચિત્તની તીવ્ર એકાગ્રતા, આ મર્વ માધનોદ્વારા રાત્રિદિવસ પુરુષની પ્રકૃતિ જ્યાં પરાભવ પામે છે ત્યારે ધીરે ધીરે અગ્નિને ઉત્પન્ન કરનારી અરણીની પેઠે અર્થાત્ અગ્નિ જેમ કાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થઈને કાષ્ઠનેજ બાળી નાખે છે તેમ તે પ્રકૃતિ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિનો તિજભાવ થયા પછી કરીને

તે ઉત્પન્ન થતી નથી, અને જેનો લોગ લોગવી લીધો છે તથા નિરંતર જેના ઉપર દોષદષ્ટિ કરીને જેનો ત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે, એવી તે પ્રકૃતિ સ્વતંત્ર અને સ્વસ્વરૂપના આનંદમાં રહેલા પુરુષનું અશુભ કરી શકતી નથી. સ્વપ્ન જેમ નિદ્રા વશ થયેલા મનુષ્યને ઘણા અનર્થો કરે છે, પરંતુ જાગૃત થયેલા મનુષ્યને તેજ સ્વપ્ન સંસ્કારને લીધે સ્મરણમાં આવતું હોય તો પણ તેને મોહિત કરી શકતું નથી અર્થાત્ તેનો અનર્થ કરી શકતું નથી, તેમ તરવેરના તથા મારે વિષે મનને જોડનાર આત્માગમ પુરુષને પણ પ્રકૃતિ કોઈ દિવસ મોહિત કરી શકતી નથી આ પ્રમાણે મરિા લક્ષ્ય જ્યારે ઘણા જન્મના લાંબા કાળ સુધીના આત્મજ્ઞાનમાં તત્પર રહે છે, ત્યારે તેને બ્રહ્મલોક સુધીની સર્વ વસ્તુઓ ઉપર વેરાગ્ય આવે છે, મારા મોટા પ્રમાદથી તેને આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, 'આત્મ' જ્ઞાનથી તેના સર્વ સંશયો કપાઈ જાય છે અને તે ધીર યોગી દ્વિંગશરીરનો નાશ થતાં વેતલ પરિશ્રમ વિના દેહાદિરહિત થઈને મારે વિષે રહેલા 'મોક્ષ' નામના અતુલ્ય આનંદને પામે છે, કે જ્યાં આગળ જવાથી યોગીને સંસારમાં પાછા જન્મ-મરણ પાગલ કરવાં પડતા નથી હે માતા ! આ વખતે યોગથી વૃદ્ધિ પામનારી તથા તે વિના વૃદ્ધિ નહીં, પામનારી અણિમાદિકે અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ તે યોગગિદ્ધ લક્ષ્યને મોહિત કરવા માટે વિધેા કરે છે, તો પણ જો તેનું ચિત્ત તેમાં આસક્ત થતું નથી તો તેને મારા સ્વરૂપની અવશ્ય પ્રાપ્તિ થાય છે, કે જેની પ્રાપ્તિ થવાથી તેની પાસે મૃત્યુનો ગર્વ પણ આવી શકતો નથી.

ઈતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૬ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૭ મો.

આત્માથી સર્વ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ તથા લય. (૧૨-૨૪).

શ્રીભગવાનુવાચ—

અથ તે સમગ્રવ્યાપ્તિ સારથ્ય પૂર્વેર્વિનિર્ધિતમ્ ।

ચત્વિશાય પુમાન્ સર્વો જગદ્દેવકલ્પિક મમમ્ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે —હું તમારી આગળ કપિલાદિક પૂર્વાચાર્યોએ નિશ્ચય કરીને કહેલું સાખ્યશાસ્ત્ર કહીશ, કે જે નાખ્યશાસ્ત્રને બાળીને પુરુષ તુરત સુખદુઃખાદિકનો તથા વ્રાતિનો ત્યાગ કરે

પ્રત્યવબ્રજતે તથા સર્વ કરતા પહેલા યુગ સત્યયુગમાં, કે જેમા લોકો બ્રહ્મવિદ્યામા નિપુણ હતા તે સમયમાં દ્રષ્ટા તથા દશ્ય એ સર્વ એકજ હતું, અર્થાત્ બ્રહ્મા લીન હતું, કોઈ પણ બતનો ભેદ ન હતો, અને તે પછીના બીજા સમયમા લોકો જ્યારે બ્રહ્મવિદ્યામા કુશળ થાય છે ત્યારે પણ તેઓને ભેદ દેખાતો નથી જગતના આરભમા કેવળ ભેદ રહિત તથા સત્યસ્વરૂપ એવું બ્યાપક એક બ્રહ્મજ હતું. તે માયાના ફલરૂપ અજ્ઞાનને લીધે દ્રષ્ટા તથા દશ્ય એમ બે રૂપે થયું તે દ્રષ્ટા તથા દશ્ય એવા બે પદાર્થોમા એક જે દશ્ય પદાર્થ છે, તે કાર્યકારણરૂપ પ્રકૃતિ છે અને બીજો જે દ્રષ્ટા પદાર્થ છે તે પુરુષ કહેવાય છે એ (પરમેશ્વરે) જીવોના અદૃષ્ટને લીધે દૃષ્ટિ કરીને પ્રકૃતિનો શાલ કર્યો, એટલે તેમાંથી મરવ, ૨૨ અને તમ આવા ત્રણ ગુણો પ્રકટ થયા તેઓમાથી મહત્તરવ ઉત્પન્ન થયું, તે સ્ત્રીનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ એમ

જે પ્રકારનું છે. તે મહત્ત્વ વિકાર પામતાં, તેમાંથી છૂટીને પ્રાંતિ કરનારો અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. અહંકારના ત્રણ ભેદ થયા, વૈકારિક, તૈજસ અને તામસ. તેઓમાં વૈકારિક અહંકાર માંથી ઇન્દ્રિયોના અગ્યાર દેવતાઓ તથા મન ઉત્પન્ન થયું, તૈજસ અહંકારમાંથી અગ્યાર ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થઈ, અને તામસ અહંકારમાંથી શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગંધ આ પાંચ તન્માત્રાઓ ઉત્પન્ન થઈ. એ અહંકાર ત્રિદાસાસથી વ્યાપ્ત છે, માટે ચિત્ તથા અચિત્ એમ બન્ને રૂપે કહેવાય છે. પાંચ મહાત્મનોનો 'આવરણ કરવું.' એ સ્વભાવ છે, માટે તેઓની ઉત્પત્તિ તામસ અહંકારથી કહેલી છે, ઇન્દ્રિયોનો 'પ્રવૃત્તિ કરવી' એ સ્વભાવ છે, માટે તેઓની ઉત્પત્તિ રાજસ અહંકારથી કહેલી છે અને દેવોનો તથા મનનો 'પ્રકાશ કરવો' એ સ્વભાવ છે, માટે તેઓની ઉત્પત્તિ સાત્ત્વિક અહંકારથી કહી છે. આ સર્વ પદાર્થો મારી પ્રેરણાથી એકલા મળ્યા અને પોતામાં શક્તિનો આવિર્ભાવ થયો કે, તેઓએ મારું અંતર્યામીના ઉત્તમ સ્થાનરૂપ એક ઇંદુ ઉત્પન્ન કર્યું. પાણીમાં રહેલા તે ઇંડામાં હું નારાયણનું રૂપ ધારણ કરીને રહ્યો અને મારી નાલિમાંથી સર્વ લોકના કારણરૂપ 'વિશ્વ' નામનું એક કમળ ઉત્પન્ન થયું, કે જે કમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા. રમેણુણી તથા જગત્ના કારણરૂપ તે બ્રહ્માએ મારા અનુબ્રહ્મથી તપ કરીને લોકપાદો સાથે ભૂલોક (પૃથ્વી સાથે પાતાળ), ભુવલોક (અંતરિક્ષ), સ્વર્ગલોક (સ્વર્ગ લોકથી તે બ્રહ્મલોક સુધી), એમ ત્રણ લોકને રચ્યા. તેઓમાં સ્વર્ગ લોક દેવતાઓનું સ્થાન થયું, ભુવલોક ભૂતાદિકોનું સ્થાન થયું, ભૂલોક મનુષ્ય વિગેરેનું સ્થાન થયું અને જ્ઞાનીઓનું એ ત્રણ લોકની ઉપર પરબ્રહ્મરૂપ સ્થાન થયું. અસુરો તથા નાગોને માટે સપ્તર્થ એવા બ્રહ્માએ પૃથ્વી નીચે પાતાળમાં સ્થાન રચ્યું. આ રીતે ત્રિગુણાત્મક કર્મ કરનારાઓની સર્વ ગતિઓ આ ત્રણ

લોકમાંજ થાય છે, તેથી પણ ઉપરના લોકમાં થતી નથી. યોગ, તપશ્ચર્યા અને સંન્યાસાદ્યમ સેવવાથી મહલોક, જનલોક, તપોલોક અને સત્યલોકની નિર્માણ ગતિઓ મળે છે, તથા લક્ષ્મી કરનારને વૈકુંઠ લોકની ગતિ મળે છે. હું જે કાળસ્વરૂપ તથા કર્મના ફળોનો આપનાર છું, તેની શક્તિથી આ સર્વ જગત્ કર્મોમાં ભેડાયલું છે, અને તે સંમારના આ ગુણપ્રવાહ વિશે મત્યલોક સુધી ઉત્તમ ગતિઓને પામે છે, અને પાછું સ્થાવર સુધી નીચ ગતિઓને પામે છે. કહેવાનું એ કે, સર્વ ગતિઓ અંચળ છે, માત્ર વૈકુંઠલોક એકજ સ્થિર છે. નાનો, મોટો, પાતળો, જાડો, જે જે પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે, તે તે પદાર્થ પ્રકૃતિથી તથા પુરુષથી વ્યાપ્ત હોય છે. જે પદાર્થ જેના આદિમાં તથા અંતમાં હોય છે. તે પદાર્થજ તેના મધ્યમાં પણ હોય છે. દ્વંદ્વોત્તરીકે જેમ ઘડાના આદિમાં એટલે ઘડો બન્યો ન હોતો ત્યારે માટી હતી અને અતમા એટલે ઘડો પુટી ગયા પછી પણ માટી રહે છે, અને મધ્યભાગમાં એટલે ઘડાની અવસ્થામાં પણ વસ્તુતઃ તે માટીજ હોય છે, તેમ સુવર્ણના આભૂષણોમાં પણ આદિ અતમાં સુવર્ણ હોય છે અને મધ્યમાં પણ વસ્તુતઃ સુવર્ણજ હોય છે આ પ્રમાણે વિકાર એટલે ઘડા, ઘરેણાં વિગેરે જે કંઈ પદાર્થો ભેવામાં આવે છે, એ વ્યવહાર માટેજ છે, પરંતુ તેમાં ખરી વસ્તુ તો સોનું, મૃત્તિકા વિગેરે હોય છે, તેમ આ જગત્ પણ એક વિકારરૂપ છે અને તે વ્યવહાર માટેજ છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એક બ્રહ્મજ સત્ય છે. “મહત્તરવાદિક પણ પોતપોતાના કાર્ય પ્રત્યે આદિ અંતરૂપ છે, માટે તે ખરા હોવાં ભેદીએ,” આવી શંકા કરવી નહીં, કારણ કે મહત્તરવાદિક કારણપદાર્થ અહંકારાદિક કાર્યોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે આત્માને લીધે ઉત્પન્ન કરે છે. દ્વંદ્વોત્તમાં જેમ પિંડો ઘડાને ઉત્પન્ન કરે છે તે માટીને લીધે ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ માટી વિના કરી શકતો નથી તેમ; માટે આત્માજ સત્ય છે. આ

ઉપગ્રથી તમને શંકા થશે કે, ત્યારે શ્રુતિ એમ કહે છે કે, 'મૃત્તિકૈત્યેયસત્યમ્' મૃત્તિકાજ સાચી છે, પરંતુ આ શંકા નિર્મૂળ છે. ઘડાના આદિ તથા અંત કહેવા માટે માટીને મત્ય કહેવી પડે, પરંતુ માટી કંઈ વસ્તુતઃ સત્ય નથી, તેમ મહત્તત્વાદિકને પણ તેમના કાર્યોમા આદિ અંતમાં સત્ય કહેવા પડે છે તે માત્ર તેમના કાળુરૂપે દર્શાવવા માટે કહેવાં પડે છે, પરંતુ તેથી તે કંઈ નિત્ય કરતાં નથી; માટે શ્રુતિએ જે જે પદાર્થોની મત્યતા કહી છે, તે પરમ કારણ એવા પરબ્રહ્મની સત્યતા કહેવાની ઇચ્છાથી કહી છે. કાર્યના ઉપાદાન કારણરૂપ પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિને અધિષ્ઠાતા પુરુષ તથા શુણ્ણને શોભ કરીને કાર્યોને પ્રગટ કરનારો કાળ, આ ત્રણ મારે પોતાનું સ્વરૂપ છે; તે મારાથી જૂદા નથી, કારણ કે પ્રકૃતિ એ મારી શક્તિ છે અને પુરુષ તથા કાળ એ મારી અવસ્થાઓ છે. જીવોને નાના પ્રકાગ્ના લોગો આપવા માટે ઉત્પન્ન થયેલી આ માટી સૃષ્ટિ, સ્થિતિ રહેતા સુધી પિતા તથા પુત્રરૂપે અવિચ્છિન્ન આજ્યા કરે છે, અને તે સ્થિતિ બધા સુધી પરમાત્માની દૃષ્ટિ રહે છે ત્યાં સુધી ટકી રહે છે જેમાં લોકોની સાથે અનેક વાગ્ સૃષ્ટિ તથા અનેક વાગ્ પ્રલય થાય છે, એવું આ બ્રહ્માડ મારી મૂર્તિરૂપ કાળના સપાટામા આવવા માટે છે, ત્યારે તે લોકોની સાથે વિનાશરૂપી વિલાસને પામવા માટે છે, અર્થાત્ એકલા મળેલાં પાંચ ભૂતો જૂદા જૂદા થવા માટે છે, અને તે પછી શરીર અન્નમા લય પામે છે, અન્ન બીજમા લય પામે છે, બીજ પૃથ્વીમા લય પામે છે, પૃથ્વી ગંધમા લય પામે છે, ગંધ પાણીમા લય પામે છે, પાણી પોતાના શુણ્ણરૂપ રસમા લય પામે છે, રસ તેજમા લય પામે છે, તેજ રૂપમા લય પામે છે, રૂપ વાયુમા લય પામે છે. વાયુ સ્પર્શમા લય પામે છે, સ્પર્શ આકાશમા લય પામે છે, આકાશ શબ્દમા લય પામે છે, અને તે શબ્દ તામસ અહંકારમા લય પામે છે, તેમ ઇદ્રિયો પોતાને પ્રવર્તાવનારા દેવોમાં લય

પામે છે હે મોઘ્ય ! દેવો પોતાના નિયન્તા વૈકારિક મનવિષે લય પામે છે, શબ્દ અહંકારમાં લય પામે છે, સર્વ જગતને મોહિત, કરવામાં મમર્થ અહંકાર મહત્ત્વમાં લય પામે છે, જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિવાળું મહત્ત્વ પોતાના કારણરૂપ શુદ્ધોમાં લય પામે છે, ગુણો માયામાં લય પામે છે અને માયા કાળને આધીન છે નેથી વૃત્તિરહિત ધ્યેસા કાળમાં લય પામે છે. કાળનો માયાને ચલાવનારા પુરુષમાં લય ધાય છે, પુરુષ પોતાની પ્રકૃતિમાં લય પામીને પૂર્ણસ્વરૂપે આત્મામાં ગ્હે છે અને આત્મા ઉપાધિરહિત છે માટે કોઈમાં પણ લય ન થતાં પોતાના સ્વરૂપમાં ગ્હે છે. આ જગતની મૃદિવડે તથા પ્રલયવડે આત્માજ અધિષ્ઠાનરૂપે તથા અવધિરૂપે જળાય છે આકાશમા સૂર્યોદય થતાં જેમ અંધારું રહે નહીં, તેમ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે હૃદયમા વિચાર કરનારા પુરુષને મનમા લેદવાળો જમ કેમ રહે ? ગ્હેજ નહીં. ભૂત અને ભવિષ્યને જાણનારા એવા મે સશયરૂપી ગાઠને તોડી નાખનારો આ સાખ્ય શાસ્ત્રનો વિચાર અવળી રીતે પ્રલયનું નિરૂપણ કરીને અને મવળી રીતે સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કરીને તમને કહી બતાવ્યો.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો.

મહત્તર્યાદિકની તથા તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ. (૩-૨૬).

શ્રીમગવાન્ ઉવાચ.—

યત્તત્સત્ત્વગુણ સ્વચ્છ શાંતે ભગવત પદમ્ ।

યદાદૃષ્ટીસુદેવાણ્ય વિક્ષત્તમ્મહદારમકમ્ ॥ ૨૧ ॥

શ્રીભગવાન્ કપિલદેવછ કહે છે:—જે મત્તવગુણી છે, સ્વચ્છ છે, રાગદ્વેષરહિત છે, ભગવાન્ની પ્રાપ્તિ કરાવનાર છે તથા જેને વાસ્તુદે-

વને નામે કહે છે, એ ચિત્ત મહત્ત્વનુ સ્વરૂપ છે. પૃથ્વીની સાથે સંબંધ થતા પહેલાં પાણીનો સ્વભાવ જેમ સ્વચ્છ, મધુર તથા શાંત હોય તેમ બીજા પદાર્થોની સાથે સંબંધ થતા પહેલાં ચિત્તની વૃત્તિઓ પણ સ્વચ્છ, વિકારરહિત તથા શાંત હોય છે. આપ્રમાણે ચિત્તનું લક્ષણ કહેવું છે. ત્યાર પછી ભગવાનની શક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલું મહત્ત્વ વિકાર પામતાં, તેમાંથી ક્રિયાશક્તિવાળો સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ, એમ ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થયો, કે જે અહંકારથી મન, ઇન્દ્રિયો, તેના દેવતાઓ તથા પાંચ મહાભૂતો ઉત્પન્ન થયાં છે પાંચ મહાભૂતો, ઇન્દ્રિયો, તેના દેવતાઓ અને મન, આ સર્વ તત્ત્વરૂપ અહંકારને હજાર માથાવાળા સાક્ષાત્ ભગવાન સંકર્ષણ કહે છે. ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓ, ઇન્દ્રિયો તથા તેના ગોલકો અથવા તો શાંતપણું, ભયંકરપણું અને મૂઢપણું આ અહંકારનું સ્વરૂપ છે. તે પછી સાત્ત્વિક અહંકાર વિકાર પામતાં તેમાંથી મન ઉત્પન્ન થયું, કે જે મનના સંકલ્પ તથા વિકલ્પથી કામનાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે મન સર્વે ઇન્દ્રિયોને સ્વાધીનમાં રાખનારું, શરદ્ઝતુના કમળ જેવા શ્યામ રંગનું અને યોગીઓએ ધીરે ધીરે આરાધન કરવા યોગ્ય અનિરુદ્ધ નામનું કહેવાય છે. હે માતા ! રાજસ અહંકાર વિકાર પામતાં તેમાંથી બુદ્ધિતત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું; પદાર્થોનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું તથા ઇન્દ્રિયોને સહાયતા કરવી, આ બુદ્ધિનું યથાર્થ સ્વરૂપ છે. સંશય (આ તે થાંભલો હશે કે પુરુષ હશે ? આવું જ્ઞાન થવું તે), વિપર્યય (ખોટી સમજણ), નિશ્ચય (આમજ છે, આવું ખરું જ્ઞાન), સ્મૃતિ તથા નિદ્રા, આ સર્વ બુદ્ધિની ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓ છે. આ રીતે બુદ્ધિનું લક્ષણ કહેવું છે. રાજસ અહંકારમાંથી ક્રિયાશક્તિવાળો પ્રાણ તથા જ્ઞાનશક્તિવાળી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, કારણ કે પ્રાણની ક્રિયાશક્તિ છે તથા બુદ્ધિની વિજ્ઞાનશક્તિ છે. ભગવાનની શક્તિની પ્રેરણા ઉપ-

ગ્ધી તામ્રમ અહ કાર વિકાર પામતા, તેમાથી જેની શબ્દતન્માત્રા છે, એવુ આકાશ ઉત્પન્ન થયુ અને શબ્દને મહુજ કરનારી શ્રોત ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. શબ્દ અથનો વાચક છે, ભીંત પાછળ રહીને જોવનારા મનુષ્યની ઓળખાણ કરાવનારો છે અને આકાશનુ તે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે આ પ્રમાણે વિદ્વાનો શબ્દનુ લક્ષણ કહે છે આકાશ એ તર્વ પ્રાણીઓને અવકાશ આપે છે, બહાર અને અંદર એવા વ્યવહારવાળુ છે તથા નાડી આદિકના છિદ્રદ્વારા એ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિયો તથા મનને આશ્રય આપે છે આ રીતે આકાશનુ કાર્ય તથા લક્ષણ છે શબ્દ જેનુ સૂક્ષ્મ શરીર છે એવુ આકાશ જાગની ગતિવડે વિકાર પામતા, તેમાથી સ્પર્શ તન્માત્રા થઈ, તે પછી વાયુ અને ન્ધ્યા ઉત્પન્ન થયા આ ત્વચા દ્વારા નારી રીતે સ્પર્શ જ્ઞાન થાય છે કોમળતા, કઠિનપણુ, શીતલતા અને ઉષ્ણતા આ સ્પર્શનુ સ્વરૂપ છે અને પવનનુ સૂક્ષ્મ રૂપ છે આડ વિગેરેની શાખાઓને હવાવળી જૂદા પડેલા પદાર્થોને એકઠા કરવા તથા ગ્રહવાળા પદાર્થોને નાકમત્યે, શીતળતા આદિક ગુણ વાળા દ્રવ્યને સ્પર્શમત્યે તથા શબ્દને કાનમત્યે લઈ જવા અને ઇન્દ્રિયોને તેના કર્મો કરવા માટે જળ આપવુ, આ વાયુનુ કર્મ તથા લક્ષણ છે જીવોના અદ્યને વીધે સ્પર્શ જેનુ સૂક્ષ્મ રૂપ છે એવો વાયુ વિકાર પામતા તેમાથી ડાક ઉત્પન્ન થયુ તે પછી તેમાથી તેજ ઉત્પન્ન થયુ તથા ડાકને મહુજ કરનારી ચક્ષુષ ઇન્દ્રિય થઈ છે સદ્ગુણી માતા ' હવે હું તમને રૂપ જેની તન્માત્રા છે, એવા તેજનુ કાર્ય તથા લક્ષણ કહું છું પદાર્થોને આકાર આપવો, ઘટપટ એમ દ્રવ્યના વિશેષ અર્થને જણાવવો તથા દ્રવ્યની પરિણામરૂપે પ્રતીતિ કરવી, આ સર્વ તેનુ અનાધારણુ લક્ષણ છે પદાર્થોનો પ્રકાશ કરવો, તદુલ્લાદિક અન્નને પકવ કરી દેવુ, કુધા પિપાસાદ્વારા જોજન તથા પાન કરવુ, ગદ દૂર કરવી તથા ભીની વસ્તુને ગોપવી, ઇત્યાદિ તેજની

પૃત્તિઓ છે. રૂપ જેનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે, એવું તેજ જીવોનાં અદૃષ્ટોવડે વિકાર પામતાં તેમાંથી રસમાત્રાવાળું જળ ઉત્પન્ન થયું અને રસને ગ્રહણ કરનારી જિહ્વેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. એ રસ પ્રથમ એકજ મધુર હતો, પરંતુ પોતાના સંસર્ગી પદાર્થોના વિકારને લીધે કપાયલો, મધુર, કડવો, તીવ્રો, ખાટો તથા ખારો, આ પ્રમાણે છ પ્રકારનો થયો. ભીંજવડું, પિંડરૂપે કરવડું, તૃપ્તિ કરવી, જીવાડવડું, તૃપાથી થયેલી વિહ્વળતા મટાડવી, કોમળ કરવડું, તાપને મટાડવો, કુવા આદિક જળાશયમાંથી કાઢ્યા છતાં વારંવાર ગહાર નિકળવડું, આ સર્વ જળનાં લક્ષણો છે. જીવના અદૃષ્ટની પ્રેરણાથી રસ જેનું સૂક્ષ્મ રૂપ છે, એવું જળ વિકાર પામતાં તેમાંથી ગંધ તન્માત્રા ઉત્પન્ન થઈ, તેમાંથી પૃથ્વી અને તેમાંથી ગંધને ગ્રહણ કરનારી શ્રાણુ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ. ગંધ જો કે એકજ છે, છતાં પણ સંબંધમાં આવેલા પદાર્થોના શ્લેષને લીધે મિશ્રિત, દુર્ગંધ, સુગંધ, શાંતગંધ, ઉચ્ચગંધ વિગેરે જૂદી જૂદી રીતે ભેદ પામે છે. આ ગંધનું લક્ષણ છે. બ્રહ્મનું પ્રતિમા રૂપે સાકાર પ્રતિપાદન કરવડું, જલાદિકથી વિલક્ષણ રીતે બીજાના આશ્રયની દરકાર કર્યા વિના સ્વતંત્ર રીતે રહેવડું, જલાદિકને ધારણ કરવડું, આકાશાદિક પદાર્થોને ‘આ ઘટાકાશ, આ મઠાકાશ’ એ રીતે માપવાં તથા સર્વ પ્રાણીઓને તથા તેમના સ્ત્રી પુરુષ વિગેરે ગુણોને પ્રગટ કરવા, આ પૃથ્વીનાં લક્ષણ છે. આકાશનો અસાધારણ ગુણ શબ્દ છે, તે જેનો વિષય છે, તે શ્રોત્ર (કાન) કહેવાય છે. વાયુનો અસાધારણ ગુણ સ્પર્શ છે, આ સ્પર્શ જેનો વિષય છે, તે ત્વચા કહેવાય છે. તેજનો અસાધારણ ગુણ રૂપ છે, અને આ રૂપ જેનો વિષય છે તે નેત્ર કહેવાય છે. પાણીનો અસાધારણ ગુણ રમ છે, અને તે જેનો વિષય છે તે રમના (જીભ) કહેવાય છે. પૃથ્વીનો અસાધારણ ગુણ ગંધ છે, અને તે જેનો વિષય છે તે શ્રાણુ કહેવાય છે. કાર્યને પરપરાએ કારણની સાથે સંબંધ હોવાથી, કારણના ગુણો

કાર્યમાં જોવામાં આવે છે, માટે આકાશાદિકના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ વિગેરે ગુણો પૃથ્વીમાં જોવામાં આવે છે જેમકે આકાશનો મુખ્ય ગુણ શબ્દ છે, વાયુનો મુખ્ય ગુણ સ્પર્શ છે અને આકાશની સાથે વાયુને કારણરૂપે સંબંધ હોવાથી તેનો શબ્દ ગુણ પણ છે તેમ તેજમાં મુખ્ય ગુણ રૂપ છે અને ઉપરથી શબ્દ તથા સ્પર્શ એ ગુણો ઉતરી આવ્યા છે જળમાં મુખ્ય ગુણ રસ છે અને ઉપરથી શબ્દ, સ્પર્શ તથા રૂપ એ ત્રણ ગુણો ઉતરી આવ્યા છે પૃથ્વીમાં મુખ્ય ગુણ ગંધ છે અને ઉપરથી ચાર ગુણો ઉતરી આવ્યા છે મહત્તરવ આદિક તરવો સર્વ એકઠા થઈને રહેતા ન હતા, પરંતુ જૂદા જૂદા રહેતાં હતાં તે પછી જગતના આદિકારણુ ભગવાન શ્રીહરિ, કાળ, કર્મ તથા ગુણથી યુક્ત થઈને તેમાં પેઠા ઇન્દ્રે તેમાં પ્રવેશ કર્યો કે તે સર્વ તરવો એકઠા થયા અને તેમાંથી એક ચેતના વિનાનું ઇંદુ ઉત્પન્ન થયું, કે જે ઇંડામાંથી વિનાદ પુરુષ પ્રકટ થયા, અને જે ઇંડાને “વિશેષ” એ નામથી કહેવામાં આવતું હતું આ વિશેષને નામે જોવાતું ઇંદુ ઉત્તરોત્તર દશ દશગણા વધતા પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ, આકાશ અહ કાર તથા મહત્તરવથી વર્ષાઈને રહેલું છે અને ઉપરના ભાગમાં પ્રધાન તરવ (માયા)થી વર્ષાઈ રહેલું છે, કે જે ઇંડામાં શ્રીભગવાનની મૂર્તિરૂપ શાદ ભુવન વિસ્તાર પામીને રહેલા છે મહાદેવ એવા શ્રીહરિ તે જળમાં રહેલા સુવર્ણના ઇંડામાં ઉભા થયા અને ઉદાસીનભાવ ત્યાગ કરીને તે ઇંડા ઉપર પોતાનું બળ અજમાવીને તેમાં અનેક કાણાં પાડ્યા પ્રથમ તે ઇંડાને સુખ થયું, તે પછી તેને વાણી થઈ અને પછી વાણીરૂપ ઇન્દ્રિયની માથે અગ્નિદેવ ઉત્પન્ન થયા ત્યારપછી તેને નાસિકા ઉત્પન્ન થઈ અને પછી પ્રાણની માથે પ્રાણ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, અને તે પછી પ્રાણયુક્ત વાયુદેવ ઉત્પન્ન થયા તે પછી બને નેત્રના ગોલકો ઉત્પન્ન થયા અને પછી તેમાં

સૂર્યદેવતા સાથે ચક્ષુ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ. ત્યાર પછી તેને બે કાન થયા અને તેમાં દિશાંશી દેવતાઓની સાથે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ. ત્યારપછી વિરાટને ત્વચા ઉત્પન્ન થઇ, જેનાં રુંવાં, હાડી, વાળ ઇન્દ્રિયો થઇ અને ઔષધિઓ દેવતા થઇ ત્યાર પછી તેને શિશ્રુ ઉત્પન્ન થયું, તેમાંથી રેતસ્ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ અને તેના જળ દેવ થયા. તે પછી તેને ગુદા ઉત્પન્ન થઇ, તેમાં અપાન ઇન્દ્રિય તથા જગતને લય આપનારા મૃત્યુદેવ થયા. તે પછી તેને બે બાહુઓ થયા, તેની ઇન્દ્રિય બળ તથા દેવતા ઇદ્ર થયા. તે પછી તેને બે ચરણો ઉત્પન્ન થયા, તેમાં ગતિ ઇન્દ્રિય થઇ અને તેના દેવતા વિષ્ણુ થયા. તે પછી તેને નાડીઓ ઉત્પન્ન થઇ, તેમાં રુધિરંશી તેની ઇન્દ્રિયો થઇ અને નદીઓ તેની દેવતા થઇ. તે પછી તેને પેટ ઉત્પન્ન થયું અને તેની કુધા તથા તૃષા ઇન્દ્રિયો થઇ અને સમુદ્ર તેના દેવતા થયા. તે પછી તેને હૃદય ઉત્પન્ન થયું. તેમાં મનંશી ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ અને મનના દેવતા ચંદ્રમા થયા. તે પછી તેને બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ અને તેના દેવ બ્રહ્મા થયા. તે પછી અહંકાર ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઇ અને તેના દેવતા રુદ્ર થયા. ત્યાર પછી ચિત્ત ઇન્દ્રિય થઇ અને તેના દેવતા ક્ષેત્રજ થયા. આ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયો અને દેવતાઓ ઉત્પન્ન થયા. આ સર્વ ઉત્પન્ન થયાં, પરંતુ તેઓ જ્યારે વિરાટ પુરુષને ઉઠાડવાને શક્તિમાન થયાં નહીં, ત્યારે તેઓએ વિરાટને ઉઠાડવાને અનુકંમે પોત પોતાની ઇન્દ્રિયોના ગોલકમાં પ્રવેશ કર્યો. અશ્નિએ વાણીની સાથે મુખમાં પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં. વાયુએ ઘ્રાણેન્દ્રિયની સાથે નાકમાં પ્રવેશ કર્યો તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં. સૂર્યે ચક્ષુ ઇન્દ્રિયની સાથે નેત્રગોલકમાં પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં. દિશાઓએ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયની સાથે કાનમાં પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાટ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં.

ઔપધિઓએ જવા માટે ત્વચામા પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાદ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં જળે રેતનની માથે શિશ્નમા પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાદ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં મૃત્યુએ અપાન ઇન્દ્રિયની માથે શુદ્ધામા પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાદ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં વિપ્લુ ગતિની માથે ચગ્લમા પેડા, તો પણ વિરાદ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં પછી નદીઓ લોહીની માથે નાડીમા પેઢી, તો પણ વિરાદ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં બ્રહ્માએ બુદ્ધિની માથે તેમના હૃદયમા પ્રવેશ કર્યો, તો પણ વિરાદ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં રૂઢે અભિમાન સાથે હૃદયમા પ્રવેશ કર્યો તો પણ વિરાદ પુરુષ ઉઠ્યા નહીં છેવટે શેત્રજ (છવે) ચિત્તની માથે તેના હૃદયમા પ્રવેશ કર્યો ત્યારે વિરાદ પુરુષ પાણીમાથી ઊભા થયા નિદ્રાવશ થયેલા પુરુષને જેન છવ વિના આત્મ હન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ, પોતાના બળથી ઉઠાડી શકતા નથી, તેમ ઉપર કહેલી દેવતાઓ, અને ઇન્દ્રિયો છવ વિના પણ વિરાદ પુરુષને ઉઠાડી શક્યા નહીં, પરંતુ છવ આગ્યા પછી- વિરાદ પુરુષ ઉઠ્યા તે શેત્રજ પરમાત્મા આ કાર્યકારણના નમુદાયરૂપ દેહમા રહેલા છે તે પરમાત્માની પ્રથમ ભક્તિ કરવી તેમની ભક્તિ કરવાથી વસ્તુમાત્રમાં વૈરાગ્ય થાય છે અને યા- પછી યોગમા વૃદ્ધિ પ્રવૃત્ત થાય છે, તેથી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે અને ચિત્તની એકાગ્રતાવટે જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન નવોત્તમ કહેવાય છે અને તેથી તે જ્ઞાનવટે મર્વ પદાર્થોનું વિવેચન કરીને પરમાત્માનું નમજી કરવું.

ઈતિ યોગપ્રવજમા અધ્યાય ૧૮ મે. ન પૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૯ મો.

દૃશ્ય પદાર્થોનો લય. (૭-૧૫)

નારદ ડયાવ —

દ્રિયાણિ મનસ્વૂર્મી યાચિ ધર્માર્થિક મન ॥

વાચ વર્ણસમાક્ષાયે તમોદ્ધારે સ્વરે ન્યસેત્ ॥

ઓદ્ધાર ચિન્દો નાદે ન ત તુ પ્રાણે મહત્વમુત્ ॥ ૧૩ ॥

નારદ કહે છે — હે ધર્મારાજ ' જ્ઞાની પુરુષો ઇન્દ્રિયોને નંકલપવિકલપવાળા મનમાં હોમે છે, વિકારવાળા મનને વાણીમાં હોમે છે, વાણીને અક્ષરોના સમૂહમાં હોમે છે, અક્ષરના સમૂહને ઝંકાગમાં હોમે છે, ઝંકાગને ણિદુમાં હોમે છે, અને ણિદુને નાદમાં હોમે છે આ પ્રમાણે નિવૃત્તિકર્મ કરનારો પુરુષ પ્રથમ અગ્નિ દેવતાની પામે જાય છે, ત્યાથી દિવસના ઉત્તરાર્ધની અલિમાની દેવતા પામે જાય છે, ત્યાથી શુકલપક્ષની અલિમાની દેવતા પામે જાય છે, ત્યાથી પૂર્ણમાસની અલિમાની દેવતા પામે જાય છે, ત્યાથી ઉત્તરાયણની અલિમાની દેવતા પામે જાય છે, ત્યાથી ઋક્ષાની પામે જાય છે, ત્યા ઋક્ષલોકના ભોગ ભોગ્યા પછી પોતે અશ્વઘાતી ગરીબની ઉપાધિવાળો અને વિશ્વનામધારી થાય છે અને પોતાના ગરીબનો મુક્તમમાં લય કરીને સૂક્ષ્મ ઉપાધિ વાળો તથા તૈજસ થાય છે, તે પછી સૂક્ષ્મ શરીરને કાગ્લુ ગરીબમાં લય કરીને કાગ્લુશરીરની ઉપાધિવાળો પ્રાણ થાય છે, અને તે કાગ્લુ શરીરને ઉપર કહેલા વિશ્વ, તૈજસ તથા પ્રાણ શરીરમાં વ્યાપક એવા આક્ષીરૂપ સ્વસ્વરૂપમાં લય કરીને પોતે બોધા થાય છે, અર્થાત્ દૃશ્ય પદાર્થોનો લય થતા શુદ્ધ આત્મા સ્વરૂપે પોતે રહે છે, આ માર્ગને દેવયાન કહે છે, આ માર્ગમાં ઉપર

કહેલા ક્રમ પ્રમાણે ઉતરોત્તર સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરીને છેવટે પરબ્રહ્મ થવાય છે. આત્મસ્વરૂપનું ભજન કરનારો, શાંત અંતઃ કરણવાળો અને આત્મામાંજ વાસ કરનારો પુરુષ આ માર્ગે જવાથી બીજાની પેઠે આ મંચારમા જન્મ ધારણ કરતો નથી. જે વેદે જણાવેલા આ પિતૃયાન (પ્રવૃત્તિમાર્ગ) તથા દેવયાન (નિવૃત્તિમાર્ગ) ને શાસ્ત્રરૂપી દૃષ્ટિથી જાણે છે, તે મનુષ્ય દેહમાં ગ્રહેલો હોય તો પણ મોહ પામતો નથી. લોકોના આદિમાં ગ્રહેનારો, ભોગ્ય, ભોક્તા, ઉચ્ચ, નીચ, જ્ઞાન, જાણવા યોગ્ય, શબ્દ, સ્પર્શ, અપ્રકાશ તથા પ્રકાશ, એ સર્વ જ્ઞાની પોતેજ છે, માટે તે કોઈ પણ વસ્તુને પોતાથી જુદી જોતો નથી, અને તેથી તે મોહિત થતો નથી.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૯ મો મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૦ મો.

— — —

નિર્ગુણ બ્રહ્મની રૂપિ. (૧૦-૮૭)

શ્રુતય ઋચુ —

ઉદ્ગમુપામતે ય ક્રયિરર્મસુ કૃષ્ણદશ
પરિસપ્પદાંતે હૃદયમારુણયો વહરમ્ ॥
સત ઉદગાદન્ત તપ ધામ શિર પામમ્
પુનરિદેયેત્સમેશ્ય ન પતતિ વૃતાંતમુખે ॥ ૧૮ ॥

શ્રુતિઓ કહે છે. — હે અનંત ! ક્રયિઓના મંપ્રદાયમાં જેઓ સ્થૂલ દૃષ્ટિવાળા પુરુષો છે તેઓ ઉદરમાં આવેલા મહિપૂર^૧

૧ મહિપૂર એ નાભિના મૂળમાં નીવરણ મેધસમાન છે અને તેના “ ડં, િ, ળ્, તં, થં, દ, ધ, ન, પં, કં ” આવી રીતે દશ રૂપ છે

ચક્રમાં રહેનારા પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરે છે. અરણુના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા નિષિઓ નાડીઓને મર્વત્ર ફેલાવતા સ્થાનરૂપ હૃદયમાં બ્રહ્મના સૂક્ષ્મરૂપનું ધ્યાન કરે છે, કારણ કે, સૂક્ષ્મથી પણ ઉત્તમ એવું તમારું જ્યોતિર્મય ધામ મસ્તક સુધી ઉપર ગયેલું છે; અર્થાત્ મૂળાધાર ચક્રથી માંડીને હૃદયમાં થઇને છેક બ્રહ્મ-રંધ્રમાં ગયેલું છે, કે જે ધામને પામ્યા પછી પ્રાણી મૃત્યુના મુખ-રૂપ મંસારમાં જન્મતાં નથી.

શંકા:—અચારે ઇશ્વરને પણ જીવની પેઠે ઉદરનો (પેટનો) મંબંધ છે તો ઇશ્વરમાં અને જીવમાં ભેદ શો ? બંને મમાન ગણાશે.

સમાધાન:—

‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥
कर्माग्नयः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ’ ॥

તે એક જ દેવ, મર્વ પ્રાણીઓમાં ગુપ્ત છે, સર્વમાં વ્યાપ્ત છે, સર્વ પ્રાણીઓના અંતરાત્મા છે, કર્મના અધ્યક્ષ છે, સર્વ પ્રાણીઓમાં નિવાસ કરનારા છે, સાક્ષી છે, સર્વને ચેતન આપનારા છે, એક છે અને નિર્ગુણ છે.

હે પ્રભો ! તમે પોતે જ રચેલા ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠરૂપ

આ ચક્રના અધોભાગે (નાભિની નીચે બે આગળ) કુંડલી છે તેને “ મૂલ સ્થાન ” યોગીઓ કહે છે.

૨ આસાચક્ર બે ભ્રમરના મધ્યભાગમાં લલાટમાં ચંદ્રસમાન પ્રકાશે છે અને તેને ‘ હં, હ્રં, ’ એમ બે દલ છે. એ ચક્રની પણ ઉપર મસ્તકમાં હજાર દલ કમળમાં રહેલા પરમાત્માના આનને “ સૂક્ષ્મ સ્થાન ” કહે છે.

યોમસંમત.

દેવતા, મનુષ્ય તથા પશુ-પક્ષી વિગેરેની જાતિઓમાં ઉપાદાન કારણપટે પ્રથમથીજ તમે રહેલા છો, છતાં પણ જાણે તેઓમાં પછીથી પ્રવેશ કર્યો હોય તેવા જાણે છે અને તમે પોતે રચેલી તે તે દેવતા વિગેરે જાતિઓનું અનુકરણ કરતા થકા તમે કાષ્ઠમાં રહેલા અગ્નિની પેઠે ઉત્કૃષ્ટ નિષ્કૃષ્ટ જાણે છે. દૃષ્ટાંતમાં જેમ અગ્નિ કંઈ વાંકો ચૂકો અને નાનો મોટો નથી, તથાપિ તે કાષ્ઠની ઉપાધિથી વાકો ચૂકો અને નાનો મોટો દેખાય છે, તેમજ તમે પણ નાના મોટા દેહાદિકની ઉપાધિથી જાણે છે. એટલા માટે આ લોકમાં અને પરલોકમાં જોગવવા યોગ્ય કર્મોનાં ફળોનો ત્યાગ કરનારા નિર્મળ સુદ્ધિવાળા પુરુષો મિથ્યા એવા આ દેવ-મનુષ્યાદિકની જાતિમાં સત્ય, ઝમ તથા એકરસરૂપ આપના સ્વરૂપનેજ જાણે છે, અર્થાત્ ઉપાધિને લીધે થયેલા ન્યૂનાધિકષણનો ત્યાગ કરીને અખંડ ઐશ્વર્યવાળા એક આપનીજ ઉપાનના કરે છે

‘ ગંગાય પુરુષ ગંગામાવાદિત્ય-પુરુષમાં જે છે તે હૃદયર છે, સૂર્યમાં જે છે તે હૃદયર છે ’ વિગેરે શ્રુતિઓ, અવિદ્યા, વિષયવામના તથા કર્મોવટે મનાગમાં જન્મ-મરણ પામતો જીવ વસ્તુતઃ ભગવાનરૂપ છે, આંખો જોધ કરતી નાના પ્રકારના અવતાર ધારણ કરનારા ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે

હૈ દેવ ! પોતાના કર્મોથી મેળવેલા આ મનુષ્યાદિકના દેહોમાં ભોક્તારૂપે રહેનારો પરંતુ કાર્યકારણરૂપ આવરણરહિત એવો આ જીવ મર્વ શક્તિના આશ્રયરૂપ તથા પૂર્ણરૂપ એવા જે તમે તેના એક અંશરૂપ તથા તમારાથી રચાયેલો છે, અર્થાત્ વસ્તુતઃ તમારા રૂપજ છે, આમ તત્ત્વવેત્તાઓ કહે છે. વસ્તુતઃ

‘કાર્ય અને કારણો મિથ્યા છે, જીવને’ તેઓનું આવરણ નથી.’ આ પ્રમાણે જીવના તત્ત્વનો નિર્ણય કર્યા વિના પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થતું નથી. આવો વિચાર કરીને તત્ત્વવેત્તા પુરુષો જીવના તત્ત્વની શોધ કરી તેના ઉપર શ્રદ્ધા રાખી, સર્વ કર્મો અર્પણ કરવાના વિષયરૂપ, અર્થાત્ જેને અર્પણ કરેલાં સર્વ કર્મો મુક્તિરૂપી રૂપ આપનારાં થઈ પડે છે એવાં સંસારનો નાશ કરનારાં તમારાં ચરણોનું આ પૃથ્વી ઉપર શ્રદ્ધાથી અર્ચન, વંદન વિગેરે કરીને એવા કરે છે. એજ એક મૃત્યુલોકમાં યોગ્ય કાર્ય અને ઉન્નતિનો માર્ગ છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૦ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૧ મો.

જ્ઞાનયોગમાં આવતાં વિધોની નિવૃત્તિ. (૨૧-૨૮)

શ્રીમદગવાનુવાચ:—

યોગિનોઽપકયોગસ્ય યુજતઃ કાય ઉત્થિતઃ ।

ઉપસર્ગૈર્વિહન્યેત તત્રાય વિહિતો વિધિઃ ॥ ૨૮ ॥

શ્રીમદગવાનુ કહે છે:—હે ઉદ્ધવ ! જ્ઞાનયોગમાં વિધો અટકાવવાના ઉપાય હું કહું છું. યોગાભ્યાસ કરતાં છતાં પણ જેને

૧ જનં ચેકા ચ હૃદયરથનામ્સ્તાણા મૂર્ધાનમભિનિર્મૂલકા ।

તયોર્ધ્વમાયત્રમૃતત્વમેતિ વિષ્વગન્યા ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ ॥

અર્થ:—હૃદયના ગોસકથી એકસા એક નાડીઓ નિકળેલી છે, તેમાંથી એક મુખમુખા નાડી ઉપર ગઈ છે, તે મુખમુખામાર્ગે ઉપર જનારા યોગી અમૃતત્વને પામે છે એટલે મુક્ત થાય છે, બાકીની આડી અવળી નાડીઓથી પ્રાણ જવાથી પ્રાણીને પાછું જન્મવું પડે છે. શ્રુતિ.

યોગ પરિપૂર્ણ થયો ન હોય તેવા યોગીની કાયા, ઉત્પન્ન થયેલા રોગાદિક વિમોઢી પગલવ પામે, તો તે બાબતમા આ ઉપાયો કરવા

૪ દ્રસૂર્યાદિકની ધારણાથી તાપ તથા ટાઢ વિગેર વિમોઢ દૂર કરવા, વાયુની ધારણાથી વાયુ આદિક રોગો દૂર કરવા, તપ, મન્ત્ર અને ઔષધિવડે દુષ્ટ ગ્રહોને તથા મર્યાદિકના લયને મટાડવા માત્ર ધ્યાન કરીને તથા મારા નામના કીર્તનાદિક કરીને કામ, ક્રોધાદિકને દૂર કરવા અને મોગ યોગેશ્વરના ચરણ સેવીને અશુભ એવા દલાદિકાને તથા અભિમાનાદિકને ધીરે ધીરે દૂર કરવા કેટલાએક યોગીઓ નાના પ્રકારના ઉપાયોથી આ દેહને અજર તથા રોગાદિકરહિત કરી, મિથર જીવાનીવાળા કરીને પછી જ્ઞાનનિષ્ઠાને પડતી મૂઝી સિદ્ધિઓને માટે યોગાભ્યાસ કરે છે, પરંતુ એ કામ કુશળ પુરોયોએ આદર આપવા જેવું નથી, કારણ કે, શરીરને માટે પન્નિશ્રમ કરવો એ વ્યર્થ છે જાડનું ક્ષણ જેમ નાશવત છે, તેમ દેહ પણ નાશવત છે અને આત્મા વનસ્પતિની પેઠે અવિનાશી છે યોગાભ્યાસ કરનારા પુરુષની કાયા પ્રાણાયામ કરતા તેના પ્રભાવથી મહાસમર્થ થાય, તો પણ મારા ઉપર નિષ્ઠા રાખનારા બુદ્ધિશાળી યોગીએ સમાધિ તથા ઈશ્વરને દેહની સિદ્ધિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી નહીં આત્મસુખનો અનુભવ કરનારો યોગી મારો આશ્રય કરી સ્પૃહારહિત થઈને ઉપર કહેવા પ્રમાણે યોગાભ્યાસ કરે છે, તો વિમોઢ તેના યોગમા અડચણ કરતા નથી, અને તે પોતાના કાર્યમા સિદ્ધ થાય છે તાત્પર્ય એ કે, નર્વ વિમોઢનું મૂળ સ્પૃહા છે, તે સ્પૃહા મારો આશ્રય કરનારાથી દૂર જાય છે, તેની મારા ચરણનો આશ્રય કરનારો યોગી વિમોઢવડે દુખી ન થતા આત્માનંદથી પરિપૂર્ણ થાય છે

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૧ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૨૨ મો.

ઈશ્વરનું સ્થૂલ સ્વરૂપ તથા તેની ધારણા. (૧-૧૯)

રાજાવાચ—

અતઃ વૃન્દામિ સંસિદ્ધિં ચં ગિનાં પરમં મુક્તમ્ ।

પુરુષસ્પેહં યત્કાર્યં પ્રિયમાણસ્ય સર્વથા ॥ ૩૮ ॥

રાજા પરીક્ષિત કહે છે.—હે શુકદેવજી ! મરવાને તૈયાર થયેલા પુરુષે આ જગત્માં સર્વથા જે કંઈ કરવા યોગ્ય હોય તથા જે નાથી મિદ્ધિ થાય તે કર્મ કહો. હે પ્રભો ! મરણવેળા મનુષ્યોએ જે સાંભળવા જેવું હોય, જે ભજવા જેવું હોય તથા જે જે કરવામાટે નિષેધ કર્યો હોય, તે સર્વ મને કહો.

શ્રીશુકદેવજી કહે છે.—હે રાજા ! ઘરમાં આસક્ત થવાથી, પાત્ર પ્રકારની હિંસા કરવામાં તત્પર રહેનારા પુરુષો, આત્મ તત્ત્વનો વિચાર કરતા નથી, અર્થાત્ “ ઉત્તર કાળમાં અમારું શું થશે ? ” તેનો વિચાર કરતા નથી. તેવા સસારી પુરુષોને સાંભળવા યોગ્ય હજારો વિષયો છે, પરંતુ તેઓનું આયુષ્ય રાત્રે નિદ્રામાં અથવા તો શ્રીસંગમાં વ્યર્થ આશ્રય જાય છે અને દિવસે ધન સંપાદન કરવાના ઉદ્યમમાં અથવા તો કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવામાં વૃથા વહી જાય છે હે રાજા ! દેહ, પુત્ર, સ્ત્રી વિગેરે પોતાનું સૈન્ય નાશવંત હોવાથી વસ્તુતઃ ખોટું છે તથા પોતાના પિતા, પિતામહ વિગેરેનું મૃત્યુ પોતે જાણે છે, તે છતાં પણ ઘરમાં આસક્ત થયેલા પુરુષ જાણે કેમ તે ન હોય. તેમ જાતે છે, માટે જે મનુષ્યને મોક્ષની ઇચ્છા હોય, તેણે, સર્વના આત્મા, સર્વના નિયંતા અને જન્મ-

મરણરૂપ બંધનને કાપનારા અને ઐશ્વર્યવાળા ભગવાનનું શ્રવણ, પ્રીતિ તથા મનન કરવું. હે રાજા ! તમે, હવે આયુષ્ય ધણુ યોગ્ય બાકી રહ્યું છે, એમ વિચારીને શોક કરશો મા, કારણ કે, મોહમય મદિગથી મત્ત થયેલા મનુષ્યને ઘણાં વર્ષો અભણતાં વહી જાય છે, તેથી તેને શુ ફળ થાય છે ? કાંઈજ નહીં, પરંતુ જે ધરી પણ જાણતા જાય એટલે કે તે વૃથા જાય છે એમ જાણવામા આવે તો તે ઉત્તમ છે, કારણ કે, જેથી કલ્યાણને માટે પ્રયત્ન કરી શકાય. પૂર્વે ખટ્વાગ નામનો એક રાજર્ષિ હોતો, તે પોતાનું આયુષ્ય જે ધરીતું છે એમ જાણીને જે ધરીમાં પૃથ્વી ઉપગતા આ મર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને અભયરૂપ શ્રીહરિને પ્રાર્થ્યો હોતો હે કુરુવશી રાજા ' તમારે તો હજી સાત દિવસ સુધી જીવવાનું છે, માટે તેટલા સમયમાં પશ્ચોક્કસ બંધી જે બાધન હોય તે મર્વ માધી કયો અતકાળ આવે ત્યારે પુરુષે અપરંકિત ધર્મ, વૈરાગ્યરૂપી યજ્ઞવરે દૈહિક સુખની ઇચ્છાને તથા તેની પાછળ રહેલા ઔપુત્રાદિકના નેહબંધનને કાપી નાખવા જોઈએ

હે રાજા ! ખીર પુરુષ ઘરનો ત્યાગ કરી, વનમા જઈ, પવિત્ર તીર્થમા સ્નાન કરવું અને પછી પવિત્ર એકાંત સ્થળમાં શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે આગન ગોઠવીને તેના ઉપર બેસવું તે પછી મનમાં અ, ઉ, મ, એ ત્રણ અક્ષરવાળા, માયા વડે સુધાયલા, ઉત્તમ, શુદ્ધ, પ્રજ્ઞવાનક પ્રણવ (ઐકાર) નો જપ કરવો. મર્વ ઇંદ્રિયોને તેના વિષયોમાથી પાછી વાળી લેવી અને તે પછી નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિને પોતાનો માર્ગ કારીને, જે ફરી કર્મની વામના ઓછી મન માંસારિક વિષયમા જાય તો તેને બુદ્ધિ દ્વારા ભગવાનના સ્વરૂપરૂપી ઉત્તમ વિષયમા લેકવું. તે પછી ભગવાનના કર, ચરણ વિગેરે એક એક અવયવનું એકાંક

મનથી ધ્યાન કરવું અને તે તે અવયવોનું ધ્યાન કરતાં છેવટે વિષયરહિત થયેલા મનને સમાધિરૂપ કરીને એટલે પરમાત્મ-રૂપ કરીને પછી કોઈ પણ વિષયને સંભારવો નહીં. મન જેને વિષે રહેવાથી શાંતિ પામે છે, તેને વિષ્ણુનું પરમ ધામ જાણો. ફરી પણ જે પોતાનું મન રજોગુણથી ફોજ પામે અને તમો-ગુણથી મૂઢ થઈ જાય તો ધીર પુરુષે વળી ધારણાવડે તેને નિયમમાં રાખવું, કારણ કે, જે ધારણા રજોગુણના તથા તમોગુણના મળને નાશ કરે છે. એ પ્રમાણે ધારણા કરવાથી સુખરૂપ વિષયનું અવલોકન કરનારા યોગીને તુરત ભક્તિયોગ સિદ્ધ થાય છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૨ માં સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૩ માં.

દેહત્યાગ વખતે શું કરવું ? (૨-૨).

શ્રીશુક ડાચઃ—

સ્થિરં હૃદયં ચાસનમાશ્રિતો દતિર્દદા જિહાસુરિમ્મગ લોકમ્ ॥

કાલં ચ વંશે ચ મનો ન રુદ્ધયેત્ પ્રાણ નિયદ્ધેન્મનસા જિતાસુઃ ॥૧॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:—હે રાજા ! યોગ સાધનારા પુરુષને જે આ દેહનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા થાય તો તેણે પવિત્ર ક્ષેત્રનો

(૧) ઇતિવાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્તવા કલેદમ્ ।

યઃ પ્રયાતિ સ મદ્રાવં યાતિ નાસ્ત્યત્ર સંશયઃ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય મરણ વખતે મારું મરણ કરીને દેહ છોડે છે તે મારા સારખને પામે છે એમાં સંશય નથી

ગીતા.

તથા ઉત્તગયતુ કાળનો મનમાં વિચાર ન કરતાં સુખકારી એવા સ્થિર આસન ઉપર જેમી મનવડે પ્રાણાયામ કરીને પ્રાણની ગતિને રોકવી. તે પછી નિર્મળ એવી પોતાની બુદ્ધિવડે મનને નિયમમાં લાવીને તે બુદ્ધિનો ક્ષેત્રજ્ઞમાં અર્થાત્ બુદ્ધિ આદિકના દ્રષ્ટા એવા શુભ લય કરવો, પછી તે ક્ષેત્રજ્ઞનો શુદ્ધ આત્મામાં લય કરવો અને તે શુદ્ધ આત્માનો પરબ્રહ્મના સ્વરૂપમાં લય કરવો એટલે “હું બ્રહ્મ છું,” આવી લાવના કડવી અને પછી જેને શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ છે એવા તે ધીઠ યોગીએ સર્વ કાર્યમાંથી વિરામ પામવું. કેમ કે યોગી બ્રહ્મરૂપ થયા પછી કૃતકૃત્ય થાય છે આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયા પછી દેવતાઓના પગ પ્રભુ કાળ પણ તેને કંઈ કરી શકતા નથી, ત્યારે જગતને નિયમમાં રાખનારા દેવતાઓ તો કંઈપણ કરવાને કયાથીજ મમર્થ થઇ શકે? અને જ્યારે દેવતાઓનું પણ કંઈ ચાલતું નથી ત્યારે તેના આધીનમાં રહેનારા પ્રાણીઓની તો વાતજ શી કરવી? મન, ઇન્દ્રિય, તમ, અહકાર, મહત્તરવ તથા પ્રકૃતિ ઇત્યાદિક જગતના કારણો પણ તે આત્માની ઉત્પત્તિ વિગેરે કરી શકતા નથી આત્મા વિના વસ્તુભાવનેજ ‘નેતિ નેતિ’ અર્થાત્ ‘આ વસ્તુ ઇશ્વર નથી, આ વસ્તુ ઇશ્વર નથી,’ આમ શ્રુતિમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે તે સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છાવાળા આત્મજ્ઞાની યોગીઓ, દેહાદિક વિષે આત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને, સર્વેસર્વે શ્રીવિષ્ણુનાં ચરણગવિંદન હૃદયવડે આલિંગન કરે છે તેથી તેઓની પરમાત્મા વિના બીજા વિષયમાં પ્રીતિ થતી નથી અને તેઓ વિષ્ણુપદનેજ

સર્વદેહાણિ સયમ્ય મનો હૃદ નિરુધ્ય વ ।

મૂર્ખ્યાપાશમન પ્રાપ્તમ્ભ્યતે યોગધરણમ ॥

કોમિયેસગર પ્રસ વ્યવહરન્મામનુસરન્ ।

ય પ્રપાતે ત્વજન્નેર્દુ શ ચાતિ પરમા ગતિમ્ ॥

અર્થ:—આજ વિષયોનું જ્ઞાન કરી આપનારી સર્વ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી, મનને હૃદયમાં ગ્રિય કરી, પ્રાણવાયુને મધ્યમાં ધ્યાનમાં (મસ્તકમાં બ્રહ્મગેરથાને)

મર્વાના કરતાં શ્રેષ્ઠ કહે છે. તાત્પર્ય એ કે, તે અવસ્થામાં કોઈપણ ઉપાધિનો તેમને સંબંધ રહેતો નથી અને તેથીજ એ પ્રમાણે સર્વ કર્મોનો ત્યાગ કરી પોતાના દેહનું વિમર્જન કરવું.

ઈતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૩ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૪ મો.

॥૧૬૬॥ ॥૧૬૭॥ ॥૧૬૮॥ ॥૧૬૯॥ ॥૧૭૦॥

॥૧૬૬॥ ॥૧૬૭॥ ॥૧૬૮॥ ॥૧૬૯॥ ॥૧૭૦॥

॥૧૬૬॥ ॥૧૬૭॥ ॥૧૬૮॥ ॥૧૬૯॥ ॥૧૭૦॥

શ્રીશુક ટિપ્પણ—

इत्थं मुनिस्त्नूपरमेष्ठ्यवस्थितो विद्वानदृग्धीर्यसुरंधिताशयः ।

स्वपाष्णिनापीड्य गुद ततोऽनिल स्थानेषु परसूक्ष्मयेज्जितकुम्भः ॥૧૬૯॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:—શાસ્ત્રીય જ્ઞાનના બળથી જેની વિવચ-
વાસના નાશ થયેલી છે એવા બ્રહ્મરૂપ થયેલા મુનિએ ઉપાધિમાંથી
ક્રમે ક્રમે મુક્ત થવું. તે પછી પોતાના પગની પેનીવતી મૂલા-
ધારને એટલે શુદ્ધાના દ્વારને રુંધી દઈ, સ્થિરતા રાખીને નાભિ
આદિક '૬' સ્થાન વિષે પ્રાણવાયુને ઉચે ચઢાવવો, તે પછી
નાભિપ્રદેશમાં આવેલા 'મહિપુર' ચક્રમાંથી પ્રાણવાયુને હૃદયમાં
ગહેલા 'અનાહત' ચક્રમાં લઈ જઈને, તે સ્થાનમાંથી મુનિએ
ઉદ્ધાન વાયુની ગતિથી પ્રાણવાયુને વક્ષસ્થળમાં, અર્થાત્ કંઠ-
પ્રદેશની નીચેના ભાગમાં રહેલા 'વિશુદ્ધિ' ચક્રમાં લઈ જવો;

રાખી, યોગસમાધિ લગાવેલો જેયોગી પુરૂષ 'ૐ' આ એક અક્ષરબ્રહ્મનો ઉચ્ચાર
કરતો મારું સ્મરણ કરી દેહ છોડે છે તે ઉત્તમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે. ગીતા

૧ નાભિ, હૃદય, વક્ષસ્થળ, તાળવાડું મૂળ, બુકડીનો મધ્યભાગ અને
બ્રહ્મરૂપ, આ ૭ સ્થાન.

તે પછી આગળના ભાગમાં પ્રાણને નિકળી જવાનાં ધણું સ્થાનો હોવાથી, મુનિએ મનને સ્થિર કરીને બુદ્ધિથી ધીરે ધીરે તેને પોતાના તાળવાના મૂળમાં, એટલે 'વિશુદ્ધિ' ચક્રના આગલા ભાગમાં લઈ જવો ત્યાંથી જે બુકુટીની વચ્ચે 'આસા'ચક્રમાં પ્રાણને લઈ જવો આ વખતે પ્રાણને જવાના જે 'સાત માર્ગ' છે તેને બંધ કરવા, અને પ્રાણવાયુને વિશુદ્ધિચક્રની ઉપર લઈ જઈને બંને બુકુટીની વચ્ચે રહેલા આસાચક્રમાં સ્થાપન કરવો તે પછી યોગીને જો કેાઈ પણ પ્રકારના યોગની ઇચ્છા ન હોય તો તેણે તે ઠેકાણે એક ધડીશર Cમાં રહેવું અને પછી અકુટિત જ્ઞાનવાળા તથા બ્રહ્મરૂપ થયેલા તે યોગીએ પ્રાણને બ્રહ્મરૂપમાં લઈ જવો અને દેહને ત્યાગ કરતી વખતે, બ્રહ્મરૂપને બેઠી નાખીને દેહને તથા ઇન્દ્રિયોના પણ ત્યાગ કરવો પરંતુ હે રાજા ! તે યોગીને જો સઘો મુક્તિની ઇચ્છા ન હોય પણ શુણના સમુદાયરૂપ આ બ્રહ્માંડમાં આવેલા બ્રહ્મલોકમાં જવાની ઇચ્છા હોય અથવા તો અષ્ટમ કુશિદ્ધિવાળા આકાશચારી ત્રિદ લોકોના વિહાર સ્થાનમાં

૧ બે દાનના હિર, બે આખના હિર, બે નાસિકાના હિર, તથા એ મુખનું હિર એ સાત હિર પ્રાણને નીચ્છરાના સાત માર્ગો દ્વેવામાં આવ્યા છે

૨ અથાવ મૂર્ધ્નનમસ્ય દેહ ઇયા ગતિર્ગતિમતો પ્રાપ્ય પરમો ગતિ મૂયમે ચે ન નિવર્તતે પરાતરમવસ્થાના ૨ ॥

અર્થ — મૂર્ધિસ્થાનાડપરી । પ્રદરણી દરમી દ્વારી ॥ ચપ્પાગે ડાળેત્વમ્પરી । તો સ્વયં પ્રહરુવ ॥
ગુન્યામોપનિયત

૧ ડાળિયા મદિમા ચેવ મદિમા લાવમા તથા ।

પ્રાપ્તિ પ્રાપ્ત્યમર્મરિચ્વ વરિચ્વ પાટ સિદ્ધ્ય ॥

અર્થ — ૧ અણિમા — મુદ્રમપણું — (આકારમાં નાનામાં નાનું થવું તે)
૨ મદિમા — મોટાપણું — (આકારમાં મોટા થવું તે) ૩ મરિમા — જડપણું —

જવાની ઇચ્છા હોય તો તેણે પૂર્વે કહેલા દેહત્યાગને વખતે, મન તથા સર્વ ઇન્દ્રિયોનો ત્યાગ ન કરતા તે તે લોકોના ભોગ ભોગવવા માટે મન તથા ઇન્દ્રિયોની સાથે તે તે લોકોમાં જુ કર્મની ગતિ જેમ પરિવિષ્ણ છે, તેમ યોગની ગતિ પરિવિષ્ણ નથી પવનમાં જેઓનું લિંગ શરીર રહેલું છે એવા યોગીશ્વરો ત્રણ લોકની અદર તથા બહાર એમ બન્ને સ્થાનમાં જઈ શકે છે ઉપામના, ભગવદ્ધર્મ—(લક્ષિત), અષ્ટાંગ યોગ અને જ્ઞાનને એવનારાઓની જે ગતિ થાય છે, તે ગતિને મનુષ્યો કર્મોવડે પામતા નથી જેને સંધોમુક્તિની ઇચ્છા નથી, તે કર્મમાંગી યોગી, મરણ પછી આકાશમાંગે થઈ, પ્રથમ બ્રહ્મલોકોના માર્ગે રૂપી તેજસ્વી એવી સુષુપ્ત્તા નામની નાડીવડે અગ્નિના અભિમાની વૈશ્વાનર દેવતાને પામે છે અને પછી, હે રાજા ! તે મંદરહિત થઈને ઉપર રહેલા શ્રીહરિ સબધી તારારૂપ ‘શૈશુમાર’ નામનું જ્યોતિશ્રેક, કે જેમાં નારાયણ ભગવાન ખીરાળે છે ત્યા આગળ જાય છે, અને પછી સૂર્યોદિત સર્વ બ્રહ્મોના તથા નક્ષત્રાદિકના આશ્રયભૂત એવા વિષ્ણુના ‘શિશુમાર’ નામના ચક્રને ઝોળીને અત્યંત સૂક્ષ્મ એવા રત્નોશુચરહિત લિંગ શરીરવડે એકલો, બીજાઓ જેને નમે છે એવા, બ્રહ્મવેત્તાઓના સ્થાનરૂપ મહુર્વેકમાં જાય છે, કે જ્યાં આગળ કલ્પા યુધ્યવાળા ભૃગુ વિગેરે દેવતાઓ આનંદમાં કીડા કરે છે ત્યાં એક

(દેખાવમાં નાનું પણ વજનમાં જડ જેવું થતું તે) — ૪ લઘિમા — હનકાપણ — (દેખાવમાં મોટું પણ વજનમાં હનકુ થતું તે) ૫ પ્રાપ્તિ — સાન્નિધ્ય — (દૂર વસ્તુ પણ નજીક થતી, પૃથ્વી ઉપર હેંછ ચંદ્રમાનો સ્પર્શ થઈ શકે તે) ૬ પ્રાકાશ — ધ્મજા પ્રમાણે થઈ શકતું — (પાણીમાં જેમ કૂમડી મારી મહાર નિકળીએ, તે પ્રમાણે એક સ્થળે સુખ થઈ બીજે સ્થળે પ્રકટ થતું તે) ૭ ઈશિત્વ — મહાસામર્થ્ય — (હિપ્તિ, ત્રિયતિ અને લય કરવાનું સામર્થ્ય) ૮ વચિત્વ — વચ કરવાપણ — જડ પદાર્થને પણ આજ્ઞા કરવો અને તે પદાર્થ પણ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તે તે)

કર્યપર્યંત તે રહે છે. કર્ય પૂરો થવા આવે છે ત્યારે શેષ ભૂતવાન્ના સુખના અગ્નિથી આખા વિશ્વને બળતું ભેળંને, જેમાં સિદ્ધશ્વરોએ સ્ત્રેવેલાં વિમાનો છે તથા જે પરાર્દ્ધ કાળપર્યંત રહે છે તેવા બ્રહ્મ લોકમાં તે જાય છે, કે જ્યાં આગળ શોક, જરા, મૃત્યુ, દુઃખ તથા જય, એમાંનું કંઈજ નથી માત્ર ત્યાં પરમાત્માના ધ્યાનમાર્ગથી અભવ્યા પુરુષોને દુરંત દુઃખથી ભરેલાં જન્મમરણ થાય છે તે ભેળંને, તેનાઉપર દયા આવવાથી મનમા નંતાપ થાય છે, તે વિના બીજું દુઃખ ત્યાં નથી.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૪ મો નંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૫ મો.

બ્રહ્માંડના બેકનો પ્રકાર (૨-૨)

શ્રીગુરુક ઉવાચ —

તતો વિશેષ પ્રતિપદ્ય નિર્ભયસ્તેનાત્મનાપોઽનન્દમૃતિરત્યરન્ ।

ઝ્યોતિર્મયો વાયુમુપેત્ય કાલ વાય્વરાત્મના સ્વ મૃદ્વાત્માલિંગમ્ ॥૨૮॥

શ્રીગુરુદેવજી કહે છે — યોગી • પૃથ્વી આદિક આવરતો કે કેમ ભેદી શકીશ? આવી શંકાથી રહિત થઈને, બ્રહ્મલોકમાંથી પૃથ્વીરૂપ થાય છે, તે પછી સમીપમા રહેલા જળરૂપ થાય છે અને પછી ખીંચે ખીંચે જળનો ઉપસોગ કરીને, અગ્નિરૂપ થાય છે, તે પછી તેજરૂપ થઈને વાયુરૂપ થાય છે, અને તેનો ઉપસોગ પૂરો થયા પછી, વાયુના રૂપમાંથી વ્યાપકતાવટે પરમાત્માના સ્વરૂપને જણાવનારા આકાશના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે. તે

પછી તે યોગી બ્રાહ્મ દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે ગધને પામે છે, જિહ્વા ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે રસને પામે છે, ચક્ષુરિન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે રૂપને પામે છે તથા ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે સ્પર્શને પામે છે, શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે શબ્દને પામે છે અને તે તે કર્મેન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતાવડે પોતપોતાની ક્રિયાને પામે છે. તે પછી યોગી સૂક્ષ્મ ભૂતોના સ્થાનરૂપ તામસ અહુકારને પામે છે, તથા ઇન્દ્રિયોના લયના સ્થાનરૂપ રાજસ અહુકારને પામે છે તથા મન અને ઇન્દ્રિય આદિકના દેવતાઓને લય થવાના મ્થાનરૂપ છઠ્ઠા સાત્ત્વિક અહુકારને પામે છે આ પ્રમાણે ત્રણ ગુણમય છઠ્ઠા આવરણરૂપ અહુકારને પ્રાપ્ત થઈને, તેની માથે વિરાત તત્ત્વને પામે છે, તે પછી સર્વ ગુણોને લય થવાના સ્થાન રૂપ પ્રધાનને પામે છે અને તે પછી પ્રકૃતિરૂપ થયેલો યોગી આનંદ રૂપ થઈને ઉપાધિઓનો નાશ થયા પછી, છ વિકાગ્રહિત આનંદમૂર્તિ એવા પરમાત્માને પામે છે હે રાજા ! જે પુરુષ લગવાનુગી આ ગતિને પામે છે, તે પુરુષ કરીને આ ચ સારના જન્મમરણરૂપ પાશમાં બધાતો નથી

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૫ મો સ પૂર્ણ

૧ નિર્માનમોહા જિતમેગદોષા અપ્યાન્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામા ॥

દ્વૈવિગુણા શુદ્ધકુલસર્વેગ્ચ્છેદમુદા પદમબ્યય તન્ ।

ન તદ્વસયતે સુર્યો ન શર્માવો ન પાવક ॥

યદ્વત્વા ન નિવર્તતે તદ્વામ પદમ મમ ॥

અર્થઃ—માન, અપમાન તથા મેહને છુટી, આસક્તિરૂપી ?

કરી, કામનાઓમાંથી નિવૃત્ત થઈને સુખદુઃખાદિ દ્વૈતથી

અધ્યાય ૨૬ મો.

જન્મમરણનો પ્રકાર. (૧૧-૨૦)

ઉદ્ભવ ઉપાચ —

સ્વત્ત પરાવૃત્તધિય સ્વરૂતૈ કર્મભિ પ્રભો ।

ઉચ્ચારવાન્યથા દેહાન્ શૃલ્લતિ વિસૃજતિ ચ ॥ ૩૪ ॥

ઉદ્ભવજી પૂછે છે — હે પ્રભો ! તમારાથી વિમુખ બુદ્ધિવાળા પુરુષો ચોતાના કરેલા કર્મોથી ઉત્તમ તથા અધમ દેહને જે પ્રભાણે ધારણ કરે છે, તે વાત હું ગોવિંદ ! અજ્ઞાનીઓના જાણુવામાં આવતી નથી, માટે તે મને કહો. ધણ કરીને તમારી માનાથી મોહિત થયેલા લોકો જગત્માં આ વાતને જાણુતા નથી. અર્થાત્ આત્મા વ્યાપક છે, માટે તે એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં કેવી રીતે જાય છે ? અને તે નિત્ય છે, છતાં તેને જન્મમરણ કેમ થાય છે ? ને કહો.

શ્રીભગવાન કહે છે — વિગ શરીરના અધ્યાસથી આ સર્વ તબલે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોથી જોડાયેલુ લોકોનું કર્મમય મનજ એક દેહમાંથી બીજા દેહમાં જાય છે અને આત્મા તેનાથી જૂદો છે, છતાં પણ તે મનને અનુસરે છે. મનને પૂર્વ દેહનો વિમોગ અને આગામી દેહનો સંયોગ કેવી રીતે થાય છે, તે હું તમને

અજ્ઞાતમજ્ઞાનમાં નિરતર જ્ઞાન આપનારા જ્ઞાનસિંધુ યોગીઓ મારા પરમ પદને પામે છે, કે જે પદને સૂર્ય, ચંદ્ર અગ્નિ વિગેરે પ્રકાશી શક્તા નથી, અને જ્યાં ગયા પછી જ્ઞાનીઓ આ સસરમાં પાછા આવતા નથી, તે પરમ ધામ મારું છે. સાત્ત્વ કે મારુ પરમ પદસ્વપ્નપ્રભાસ છે અને તે ઠેકાણે પહેલેનો યોગી જન્મમરણથી મસારમ અવરતો નથી. મીના

કહું છું. કર્મોના તંત્રમાં રહેનારું મન કર્મોએ પ્રસન્ન કરેલા આ લોકના તથા પરલોકના વિષયોનું ધ્યાન કરે છે અને તે વિષયોમાં લાગી જાય છે, તથા પૂર્વના વિષયોમાંથી વિપુલ પડે છે અને તે પછી મનની સ્મૃતિ એટલે તેનું પૂર્વપરનું અનુસંધાન તુટી જાય છે. કર્મોદિકવડે પ્રાપ્ત કરેલા બીજા દેહમાં તેને અત્યંત અભિમાન થાય છે, તેથી તે દેહને ઉત્તમ હોય તો આનન્દાદિક યાચે છે અને અધમ હોય તો શોક મોહ આદિ યાચે છે. આવાં કોઈપણ કારણોથી મનને પહેલાં દેહની જે અત્યંત વિસ્મૃતિ યાચે છે, તેને મરણ કહે છે. પરંતુ આત્મા તો દેહની પેઠે નાશ પામતો નથી. હે ઉદ્ધવ ! મનને બીજા દેહમાં અભિમાન થાય છે, એટલે તેના ઉપર અત્યંત અહંકાર થાય છે અને તેને લીધે 'હું દેહ છું,' આમ સંપૂર્ણ ભાવથી મનુષ્ય પોતાના આત્માને દેહ માન્યે જોયે છે, અને તેજ આત્માને જન્મ થયો કહેવાય છે. તેમાં સ્વ અને મનોરથનું દષ્ટાંત લેવું. એક સ્વમ થયા પછી બીજું સ્વ થાય છે અને એક મનોરથ થયા પછી બીજો મનોરથ સ્વરૂપે ત્યારે વર્તમાન કાળના સ્વપ્નમાં અથવા તો મનોરથમાં સ્વરૂપે ગયેલું મન જેમ પૂર્વના સ્વપ્નને અથવા તો મનોરથને સ્વરૂપે નથી અને તે પૂર્વનું સ્વપ્ન કે મનોરથ વિસરી જાય તેમજ અધ્યાસને લીધે, આત્મા અપૂર્વ છે, તો પણ તેને સ્વરૂપે મનોરથ થયો હોય તેમ જુવે છે, તેમ મન પૂર્વ દેહને વિસરી સ્વરૂપે અને તેને બીજા દેહનું સ્મરણ થાય છે, અર્થાત્ મનને પૂર્વ દેહ ઉપ

૧ તેં ત્વિ વિસ્મર્ય કિંયે । તિજ બાલ્યે પ્રીતિ વયસે । નિશ્ચય નન્તે નન્તે ।

પૂર્વ દેહ તેણે વિસરીને જાય ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જેમ બાળક પ્રીતિ અવસ્થામાં આવ્યા સ્ત્રી

અવસ્થા ભૂલી જાય છે તેમજ મનુષ્ય એક દેહમાંથી બીજા

પછી પ્રથમના દેહને ભૂલી જાય છે

અધ્યાય ૨૬ મો.

જન્મમરણનો પ્રકાર. (૧૧-૨૨)

ઉદય ઉવાચ —

સ્વત્ત પરાવૃત્તાધિય સ્મરતૈર્કર્મભિ પ્રભો ।

ઉચ્ચાચવાન્પથા દેહાન્ શૂદ્ધતિ મિસૃજતિ ચ ॥ ૩૪ ॥

ઉદયજી પૂછે છે — હે પ્રભો ! તમારાથી વિમુખ બુદ્ધિવાળા પુરુષો પોતાના કરેલા કર્મોથી ઉત્તમ તથા અધન દેહને જે પ્રમાણે ધારણ કરે છે, તે વાત હું જોવિઠ્ઠા ! અસાનીઓના જાણનામાં અવતી નથી, માટે તે મને કહો. પણ કરીને તમારી માનાથી મોહિત થયેલા લોકો જગત્માં આ વાતને જાણતા નથી અર્થાત્ આત્મા વ્યાપક છે, માટે તે એક દેહમાથી બીજા દેહમાં કેવી રીતે જાય છે ? અને તે નિત્ય છે, છતાં તેને જન્મમરણ કેમ ધાય છે ? ને કહો.

શ્રીભગવાન કહે છે — વિગ શરીરના અધ્યાસથી આ સર્વ ન જાય છે પાપ ઇન્દ્રિયોથી ભેડાયણુ લોકોનું કર્મમય મનજ એક દેહમથી બીજા દેહમાં જાય છે અને આત્મા તેનાથી જુદો છે, છતાં પણ તે મનને અનુસરે છે મનને પૂર્વ દેહનો વિયોગ અને આગામી દેહનો સંયોગ કેવી રીતે ધાય છે, તે હું તમને

અધ્યાત્મજ્ઞાનમાંજ નિરતર પાન આપનાગ જ્ઞાનનિષ્ઠ યોગીઓ મારા પરમ પદને પામે છે જે પદને સ્વર્ગ, ચંદ્ર અગ્નિ વિગેરે પ્રકાશી રાક્ષા નથી અને ન્યાયવા પછી જ્ઞાનીઓ આ સસરમાં પાણ આવતા નથી તે પરમ ધામ મારું છે સાદૃશ્ય કે મારું પરમ પદસ્વપ્રમશ છે અને તે ઠેકાણે પડે એવો યોગી જન્મમરણથી નસાગમ અવતરતો નથી

ગીતા

દેહ છું. કર્મોના તંત્રમાં રહેનારું મન કર્મોએ પ્રાપ્ત કરેલા આ લોકના તથા પરલોકના વિષયોનું ધ્યાન કરે છે અને તે વિષયોમાં લાગી જાય છે, તથા પૂર્વના વિષયોમાંથી વિચુક્ટું પડે છે અને તે પછી મનની સ્મૃતિ એટલે તેનું પૂર્વાપરનું અનુસંધાન તુટી જાય છે. કર્મોદ્ધિકવડે પ્રાપ્ત કરેલા બીજા દેહમાં તેને અત્યંત અભિમાન થાય છે, તેથી તે દેહ જો ઉત્તમ હોય તો આનન્દાદિક થાય છે અને અધમ હોય તો શોક મોહ આદિ થાય છે. આવાં કેાઇ-પણ કારણોથી મનને પહેલા દેહની જે અત્યંત વિસ્મૃતિ થાય છે, તેને મરણ કહે છે. પરંતુ આત્મા તો દેહની પેઠે નાશ પામતો નથી. હે ઉદ્ધવ! મનને બીજા દેહમાં અભિમાન થાય છે, એટલે તેના ઉપર અત્યંત અહંકાર થાય છે અને તેને લીધે 'હું' દેહ છું,' આમ સંપૂર્ણ લાવથી મનુષ્ય પોતાના આત્માને દેહ માની જોડે છે, અને તેજ આત્માનો જન્મ થયો કહેવાય છે. તેમાં સ્વપ્ન અને મનોરથનું દર્શાવ લેવું. એક સ્વપ્ન થયા પછી બીજું સ્વપ્ન થાય છે અને એક મનોરથ થયા પછી બીજો મનોરથ થાય છે ત્યારે વર્તમાન કાળના સ્વપ્નમાં અથવા તો મનોરથમાં લાગી ગયેલું મન જેમ પૂર્વના સ્વપ્નને અથવા તો મનોરથને મંલા-ગતું નથી અને તે પૂર્વનું સ્વપ્ન કે મનોરથ વિસરી જતાં મનના અધ્યાસને લીધે, આત્મા અપૂર્વ છે, તો પણ તેને જાણે નવોજ થયો હોય તેમ જુવે છે, તેમ મન પૂર્વ દેહને વિસરી જાય છે અને તેને બીજા દેહનું સ્મરણ થાય છે, અર્થાત્ મનને પૂર્વ દેહ ઉપ

૧ તેં ચિ વિસ્મરગ કૈવેં । નિજ બાલત્વે પ્રાંઢ વયસે । નિરોપ નાઠવે માનસેં ।

પૂર્વ દેહ તેસે વિસરોની જાય ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જેમ બાળક પ્રાંઢ અવસ્થામાં આવ્યા પછી બાળકપણાની અવસ્થા ભૂલી જાય છે તેમજ મનુષ્ય એક દેહમયી બીજા દેહમાં આવ્યા પછી પ્રથમના દેહને ભૂલી જાય છે નાથ.

રથી અભિમાન ઉતરી જાય છે અને બીજા નવા દેહ ઉપર અભિ-
માન થાય છે, એટલે મનના અધ્યાત્મને લીધે આત્મા પોતે પૂર્વ-
સિદ્ધ છતાં પણ તેને નવો જન્મેલા જેવો જુવે છે. મનને બીજા
દેહમાં અભિમાન થવારૂપી ઉત્પત્તિથી મનના અધ્યાત્મને લીધે
આત્માને પોતાને વિષે ઉત્તમપણું, મધ્યમપણું તથા અધમપણું જે
કે મિથ્યા છે, છતાં પણ તે લાગે છે અને તેથી દેહના સંબંધમાં
આવતાં બહારના તથા અંતરના સુખાદિક વિષયોને તે જુવે છે,
જેમ કે સ્વપ્નમાં મિથ્યા મનના અભિમાનથી દેહો ઉત્પન્ન થાય છે
અને આત્મા તે અનેક દેહોને જુવે છે, અને તે તે દેહના
સંબંધમાં બહારના તથા અંતરના વિષયાદિક સુખને લોગવે છે, તેમ
આમા દુષ્ટ પુત્રના પિતાનું દયાંત જોઈએ. દુષ્ટ પુત્રનો પિતા
જેમ પોતાના પુત્રના શત્રુને પોતાનો શત્રુ માને છે અને તેના
મિત્રને પોતાનો મિત્ર માને છે, તેમ આત્મા પણ મનના અભિ-
માનથી મનની સાથે સંબંધ ધરાવનારા દેહાદિક પદાર્થોને
પોતાના માને છે હે ઉદ્ધવ ! મેં તમને લોકપ્રસિદ્ધ જન્મ-
મરણ કહ્યા, હવે હું તમને વૈરાગ્ય માટે સૂક્ષ્મ એવાં જન્મ-
મરણો કહું છું.

જેનો વેગ જોવામાં કે જાણવામાં આવતો નથી એવા
કાળને લીધે શરીરો ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્ષણે
ક્ષણે નાશ પામે છે, પરંતુ કાળની સૂક્ષ્મતાને લીધે તે જોવામાં
આવતું નથી કાળ જેમ પરિણામ વિગેરેથી દીવાની જ્વાળા-
ઓને ક્ષણે ક્ષણે બદલાવે છે, ગતિ વિગેરેથી પાણીના પ્રવાહોને
બદલાવે છે અને રૂપાદિકથી વૃક્ષોનાં ફળોની દશાઓને બદલાવે
છે, તેમ સર્વના શરીરોની અવસ્થાઓ, તેજ, બળ, કામ તથા
ચતુરતા આદિકને પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાવે છે. વળી આ જગત
ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ પામ્યા કરે છે, કારણ કે તે

અવસ્થાઓના ભેદવાળું છે જે જે અવસ્થાઓના ભેદવાળું હોય, તે તે, ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ પામ્યા કરે છે, આવો નિયમ છે દૃષ્ટાંતમા જેમ જ્વાળા આદિક પદાર્થો અવસ્થાના ભેદવાળા છે, મારે તે ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ પામ્યા કરે છે, તેમ આ અનુમાનથી પણ જગત્ની ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પત્તિ તથા વિનાશ સિદ્ધ થાય છે જે કે જ્વાળાઓ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે, તો પણ 'તેજ આ દીવો છે, કે જે દીવો થોડીકવાર પહેલા મેં જોયો હતો' એમ લાસે છે અને પાણી પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે તો પણ 'તેજ આ પાણી છે, કે જે મેં ઘણાં દિન પહેલાં જોયું હતું,' આવી જ્ઞાતિ થાય છે, તેમ શરીરો પણ ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે અને ખીજ નવા શરીરો પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ 'તે આ પુરુષ છે, કે જેને પહેલાં મેં જોયો હતો,' આવી જ્ઞાતિ અવિવેકી પુરુષોને થાય છે અને તેને લીધે અજ્ઞાની તેમ જોયે છે " દેહના અધ્યાસવાળાને કર્મો તથા જન્મમરણો થયા કરે છે, ખીજોને થતા નથી, એ વાત અસંભવિત લાગે છે, કારણ કે એક પુરુષ જે ઘડાને ઘડો માને, તેને ખીજો ઘડો નથી, એમ માને, એ વાત અસંભવિત નહીં તો ખીજું શું ?" આવી તમારા મનમા શકા થશે, તો તે શકાને ઉત્તર આપુ છું દેહના અધ્યાસવાળો પુરુષ પણ ખીજરૂપ કર્મવટે જન્મતો નથી, તેમ મરણ પણ પામતો નથી, પરંતુ અજન્મા છે, છતાં જ્ઞાતિને લીધે જન્મતો હોય તેમ લાસે છે અને અમર છતાં પણ મરતો હોય તેમ લાસે છે દૃષ્ટાંતમા મહાભૂત અગ્નિ પ્રલયકાળ પર્યાંત એકનો એકજ રહે છે, તો પણ કાળનો યોગ થવાથી તે જાણે જન્મતો હોય અને કાળનો વિયોગ થવાથી જાણે નાશ પામતો હોય તેવો લાસે છે ઉદરમા પ્રવેશ થવો, વૃદ્ધિ થવી, જન્મવું, બાળ્યાવસ્થા, કુમારપણું, તરુણાવસ્થા, આધેડપણું, વૃદ્ધાવસ્થા તથા મરણ, આ નવ દેહની અવસ્થાઓ

છે દેહની આ મનોરથમય નાની મોટી અવસ્થાઓ દેહના અવિવેકને લીધે કોઈ કોઈ વાર જીવ પોતાને વિષે માની લે છે, અને કોઈ કોઈ વાર ઈશ્વરનો અનુગ્રહ થવાથી “ અવસ્થાવાળા દેહનો દ્રષ્ટા અવસ્થાવાળો ન હોય ” આવા વિવેકથી તે અવસ્થા ઓનો ત્યાગ કરે છે પોતાના જન્મવખતે તથા મરણવખતે મૂર્છા આવવાથી જીવ પોતાના દેહના જન્મ તથા મરણને જાણતો નથી, પરંતુ પોતાના પિતાનો દેહ મરી જાય છે, તે ઉપરથી પોતાનો દેહ પણ પડશે એમ વિચારવું અને પોતાને ત્યાં પુત્રનો જન્મ થયો તેમ પોતાનો પણ જન્મ થયો છે, આ રીતે જે, જન્મમરણનો દ્રષ્ટા છે, તેને જન્મમરણ હોતા નથી ખીજથી જાડના જન્મને તથા પાછી જવાથી મરણને જાણનારો દ્રષ્ટા તે જાડથી જૂદો છે, તેમ દેહના જન્મમરણને જાણનારો દ્રષ્ટા દેહથી જૂદો છે આ પ્રમાણે દેહાદિકથી આત્મા જૂદો છે, તેનો વિવેક કરવો જોઈએ, પણ તેનું વિવેચન ન કરનાર અને વિષયોથી મૂઢ થયેલો અવિવેકી પુરુષ સંસારમા જન્મમરણ પામ્યા કરે છે

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૬ મો સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૨૭ મો.

મૃત્યુના ભયનું નિવારણ. (૧૨-૫).

શ્રીશુક ઉવાચ—

ત્વં તુ રાજન્મરિણ્યેહ પશુશ્ચિદ્મિમાં જહિ ।

ન જાતઃ પ્રાગ્ભૂતોઽથ દેહવત્ત્વ ન નશ્યસિ ॥ ૨ ॥

શ્રીશુકદેવજી કહે છે:—હે રાજા ! ‘ હું મરીશ ’ આવી પશુ બુદ્ધિનો ભાગ કરો, કારણ કે જેમ દેહ પૂર્વે ન હતો અને હમણાં ઉત્પન્ન થયો છે તથા હવે પછી તે નાશ પામશે, તેમ તમે (આત્મા) પૂર્વે કોઈ પણ દિવસ ઉત્પન્ન થયા ન હતા અને હમણાં પણ થયા નથી, માટે હવે પછી પણ તારો નાશ થશે નહીં. હે રાજા ! જેમ બીજા અંકુરરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ દેહ પણ પુત્ર-પૌત્રાદિકરૂપે ઉત્પન્ન થયા કરે છે, પરંતુ તમારી તેમ ઉત્પત્તિ થતી નથી, કારણ કે જેમ અગ્નિ કાળમાં વ્યાપક હોય ત્યારે પણ તે વસ્તુતઃ કાળથી ભિન્ન હોય છે. તેમજ તમે પણ દેહમાં વ્યાપીને રહેલા છો, છતાં પણ વસ્તુતઃ તમે દેહથી જૂદાજ છો. તાત્પર્ય કે દેહથી દેહનીજ ઉત્પત્તિ થાય છે; આત્માની ઉત્પત્તિ થતી નથી. હવે જન્માદિક એ આત્માના ધર્મો નથી, પણ દેહના ધર્મો છે, એ વાત દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરું છું. જેમ સ્વપ્નામાં મનુષ્ય પોતાના દેહનો શિરઃછેદ પોતેજ જુવે છે, તે કેવળ ભ્રમજ છે, તેમ જાગૃત્વસ્થામાં પણ પોતાના દેહના જન્માદિક વિકાર પોતેજ જુવે છે; તેમાં પુત્રાદિકોનો જન્મ અને પિતા વિગેરેનું મરણ જોવાથી પોતાને પણ આ પ્રમાણે જન્મ મરણ છે, એમ અનુમાન કરે છે, તથા બીજા વૃદ્ધિ વિગેરે વિકારોને પોતાના અનુભવ ઉપરથી જુવે છે અને તે વિકારો દેહના

અધ્યાત્મથી પોતાને જ છે એમ માને છે. આ મર્વ કેવળ જ્ઞાન છે, કારણ કે જન્મ-મરણનો દ્રષ્ટા જે આત્મા તે તો તેનાથી જુદો છે, માટે તે જન્મ-મરણથી રહિત છે. આત્માને દેહોપાધિને લીધે જન્માદિક સંસારનો જ્ઞાન થયો છે, માટે તે ઉપાધિની નિવૃત્તિ થઈ કે, આત્મા મુક્ત થાય છે, એ વાત દૃષ્ટાંતપૂર્વક કહું છું. ઘડો ફૂટી ગયા પછી તેની અંદરનું આકાશ જેમ પૂર્વના મહાકાશરૂપ થાય છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાનથી દેહનો લય થયો કે, આ જીવ પાછો પ્રજ્ઞરૂપ થાય છે. હવે જ્ઞાનવડે લયની ભાવના કરવા માટે આત્માને માયાએ કરેલી દેહાદિક ઉપાધિના સંબંધનો પ્રકાર કહું છું.

મનજ આત્માના દેહને. ગુણોને તથા કર્મોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મનને માયા સર્જે છે, ત્યાર પછી તે માયા વિગેરે ઉપાધિ-મુદાયવડે જીવને જન્મમરણાદિક સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. ઉપાધિનો નાશ થયા પછી જીવનું જીવપણું નાશ પામે છે તથા તેની મુક્તિ થાય છે, એ હું દૃષ્ટાંત સહિત તમને કહું છું. હે રાજા ! જ્યાં સુધી તેલ, કોડિયુ, વાટ અને અગ્નિનો સંયોગ છે, ત્યાં સુધી દીવાનું દીવાપણું જોવામાં આવે છે, તેમ જ્યાં સુધી તેલની જગ્યાએ કામ કરનારાં કર્મ, કોડિયાને ઠેકાણે મન, વાટને ઠેકાણે દેહ, અગ્નિના મયોગને ઠેકાણે ચૈતન્યનો અધ્યાત્મ, આ મર્વ હોય છે ત્યાં સુધી દીવા સમાન સંસારનો ભાગ થાય છે અને તે પણ રજેશુભુ, સર્વશુભુ અને તમોશુભુની વૃત્તિવડે ઉત્પન્ન થાય છે, સ્થિર રહે છે અને પાછો નાશ પામે છે; પરંતુ દીવો ઠરી ગયા પછી પણ જેમ પંચ મહાભૂતરૂપ તેજનો નાશ થતો નથી, તેમ સંસારનો નાશ થયા છતાં પણ સ્વયંપ્રકાશ, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, જુદો અને આકાશના સમાન આધારરૂપ જે આત્મા તે નાશ પામતો નથી, એટલા માટે તે અનંત તથા ઉપમારહિત છે. માટે હે સમર્થ રાજા ! તમે પોતે જ શ્રીવાસુદેવના ચિંતનથી

દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યના અન્વયવ્યતિરેકની યુક્તિવાળી બુદ્ધિવડે આ પ્રમાણે દેહાદિકની ઉપાધિમાં રહેલા આત્માનો વિચાર કરે, તે પ્રમાણે વિચાર કરવાથી બ્રાહ્મણના વચનવડે પ્રેરાયેલો તક્ષક નાગ તમને બાળશે નહીં, કારણ કે મૃત્યુના પણ મૃત્યુરૂપ પરબ્રહ્મને મૃત્યુનાં કારણો બાળી શકતાં નથી. “હું જ પરબ્રહ્મરૂપ છું, અને પરબ્રહ્મ તે હું પોતેજ છું.” આ પ્રમાણે વિચાર કરીને નિરુપાધિક પરબ્રહ્મ વિષે આત્માને સ્થાપન કરીને ઐક્યરૂપે તમે જોશો તો જીલથી ઓઠને ચાટનારા અને પોતાના ઝેરી મુખ વડે તમારા ચરણને ઠંબ દેનારા તક્ષક નાગને, તમારા પોતાના શરીરને અને આ જગતને આત્માથી ભૂદાં જોશો નહીં.

ઇતિ યોગપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૮ મો.

શ્રીવિષ્ણુપદ પામવામાં વિઘ્નરૂપ સિદ્ધિઓ. (૧૧-૧૫).

ઉદ્ભવ ઉવાચ:—

કયા ધારણયા કાસ્યત્કથંસ્વિત્સિદ્ધિરચ્યુત ।

ક્રતિ ષા સિદ્ધયો મૂહિ યોગિનાં સિદ્ધિદો મવાન્ ॥ ૨ ॥

ઉદ્ભવજી પૂછે છે:—હે ભગવન્ ! કેવી ધારણા કરવાથી સિદ્ધિ થાય છે ? કઈ કઈ ધારણા કરવી ? અને સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કેવી રીતે થાય છે ? તથા કેટલી સિદ્ધિઓ છે ? તે આપ મને કહો, કારણ કે આપ યોગીઓને સિદ્ધિઓ આપનાર છો.

શ્રીભગવાન્ કહે છે:—યોગવિદ્યામાં પારંગત પુરુષોએ સિદ્ધિઓ તથા ધારણાઓ અઠાર કહેલી છે. તેઓમાં આઠ સિદ્ધિઓ

મારે વિષે મુખ્યત્વે કરીને રહેલી છે, અને બીજી દશ સિદ્ધિઓ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી મળે છે, માટે તે બીજા યોગીઓમાં પણ રહે છે.

અણ્વિમા-(મોટા શરીરમાંથી અત્યંત નાનું શરીર કરવું), મહિમા (નાના શરીરમાંથી મોટું શરીર કરવું), લઘિમા-(ભારે શરીરમાંથી હલકું શરીર કરવું), પ્રાપ્તિ-(સવ પ્રાણીઓની ઇન્દ્રિયો સાથે તેને ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવરૂપે સંબંધ થવો), પ્રાકાશ્ય-(આ લોકના તથા પરલોકના મર્વ વિષયોપલોગ જ્ઞેવાની શક્તિ), ઇશિતા-(ઇશ્વરમાં માયાની અને જીવમાં માયાના અંશોની પ્રેરણા કરવાની શક્તિ), વશિતા-(વિષયોના લોગમાં અસંગ) અને પ્રાકામ્ય-(જે જે સુખની ઇચ્છા હોય તે તે સુખની સીમાને પહોંચવું)

હે ઉદ્ભવ ! આ આઠ સિદ્ધિઓ મારા વિષે સ્વાભાવિક રીતે રહેલી છે. હવે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી મળતી દશ સિદ્ધિઓનાં નામ કહું છું.

(૧) ગુણમૂલક સિદ્ધિ.—અનુર્મિત્વ-(શરીરમાં ક્રુધા, પિપા નાનો અભાવ), દૃશ્યવણુ-(છેટેની વાર્તા સાંભળી લેવી), દૂરદર્શન-(છેટેના પદાર્થોને જોવા), મનોજ્ઞવ-(જ્યાં મન જાય ત્યાં આગળ જવું), કામરૂપ-(ધાર્યા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરવું), પરકાયાપ્રવેશન-(પારકા શરીરમાં પ્રવેશ કરવો), સ્વચ્છંદ મૃત્યુ-(પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે મરણ), દેવસહ ક્રીડાનુ દર્શન-(દેવો અપ્સરાઓની સાથે જે ક્રીડા કરે છે, તે ક્રીડા જોવી), યથાસંકલ્પસિદ્ધિ-(સંકલ્પ પ્રમાણે સિદ્ધિ) તથા અપ્રતિહતારા (સર્વત્ર આરાનો ભંગ ન થવો), આ દશ સિદ્ધિઓ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી મળે છે. આ સિદ્ધિઓ સિવાય બીજી પાંચ ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ છે તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે—

(૨) ક્ષુદ્રમિદ્ધિ—ત્રિકાળસત્ત્વ-(ત્રિકાળનુ જ્ઞાતાપણું), અપ-
દંદ-(શીત તથા ઉષ્ણાદિકથી પરાભવ નહીં પામવું તે), પગચિત્તા
ભિજ્જતા-(પારકાના ચિત્તનુ જ્ઞાન), પ્રતિસ્તભ-(અગ્નિ, સૂર્ય,
જળ કે વિષ આદિકના બળને રોકી રાખવું) તથા અપગ-
ન્ય-(કયાંયપણુ હારવું નહીં તે).

યોગધારણાથી સિદ્ધ થતી સિદ્ધિઓમાં મે તમને મુખ્ય
મુખ્ય સિદ્ધિઓ કહી ગતાવી, હવે જે ધારણાવડે જે સિદ્ધિ થાય
અને જે પ્રમાણે થાય, તે તમે મારી પાનેથી માલજો.

સર્વ મિદ્ધિનાં લક્ષણો તથા તેમની ધારણા.

(૧) અણિમા—જે પુરુષ મનને તન્માત્રાતું રૂપ ઠરાવીને
એટલે શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધરૂપ ગણીને તેને ભૂત-
સૂક્ષ્મના એટલે તન્માત્રાના ઉપાધિરૂપ મારા શરીરમાં ધારણુ કરે,
તે સૂક્ષ્મ ભૂતનેા ઉપાસક પુરુષ માગી “ અણિમા ” મિદ્ધિને
પામે છે.

(૨) મહિમા—જે પુરુષ મનને જ્ઞાનશક્તિરૂપ મહત્ત્વનેા
આકાર માનીને, તેને મહત્ત્વરૂપી ઉપાધિવાળા મારા પરમ
રૂપમાં ધારણુ કરે છે, તે પુરુષ “ મહિમા ” નામની મિદ્ધિને પામે
છે. આકાશાદિક પાત્ર ભૂતરૂપી ઉપાધિવાળા મારા સ્વરૂપમાં
મનને ધારણુ કરનારો પુરુષ પણ જુદાં જુદાં ભૂતની મહત્તારૂપ
“ મહિમા ” નામની મિદ્ધિને પામે છે.

(૩) લઘિમા—પૃથ્વી, જળ, તેજ તથા વાયુ, આ ચાર
ભૂતના પરમાણુરૂપી ઉપાધિવાળા મારા સ્વરૂપમાં જે યોગી પુરુષ
મનને ધારણુ કરે છે, તે યોગી જેમા પરમાણુરૂપ થવાય છે, એવી
“ લઘિમા ” નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૪) પ્રાપ્તિ — જે પુરુષ માત્ત્વિક અહંકારરૂપી ઉપાધિવાળા મારા સ્વરૂપમાં સંપૂર્ણ રીતે મનને ધારણ કરે છે, તે પુરુષ જેમાં સર્વની ઇદ્રિયોના દેવતા થવાય છે, એવી “ પ્રાપ્તિ ” નામની સિદ્ધિને પામે છે. મારે વિષે મન રાખવાથી આ સિદ્ધિ મળે છે.

(૫) પ્રાકાશ્ય — જે પુરુષ મનને ક્રિયાશક્તિવાળું મહત્ત્વ માનીને તેને ક્રિયાશક્તિવાળા મહત્ત્વરૂપી ઉપાધિવાળા મારા સ્વરૂપમાં ધારણ કરે છે, તે પુરુષ અપ્રકટ જન્મવાળો જે હું, તેની અર્વશ્રેષ્ઠ એવી “ પ્રાકાશ્ય ” નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૬) ઇશિતા — જે પુરુષ ત્રિગુણાત્મક, માયાના અધિપતિ તથા કાળમૂર્તિ એવા વિષ્ણુને વિષે મનની ધારણા કરે છે, તે પુરુષ “ ઇશિતા ” નામની સિદ્ધિને પામે છે, જે જે મિદ્ધિથી જીવોમાં માયાના અશોની પ્રેરણા કરી શકાય છે તથા ઇશ્વરમાં માયાની પ્રેરણા કરી શકાય છે.

(૭) વશિતા — વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ તથા કારણરૂપ ઉપાધિ રહિત ચોથું નારાયણ નામનું જે તત્ત્વ છે, અને જેમાં સંપૂર્ણ ઐશ્વર્ય, ધર્મ, યશ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન તથા વૈગવ્ય નામના છ તત્ત્વ રહેલા છે, તેને વિષે મનને ધારણ કરનારો તથા મારો ધર્મ પાળનારો યોગી “ વશિતા ” નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૮) પ્રાકાશ્ય — નિર્ગુણ તથા પરબ્રહ્મરૂપ જે હું તેને વિષે પોતાનું સ્વસ્થ મન ધારણ કરનાર યોગી પરમાત્મારૂપી “ પ્રાકાશ્ય ” સિદ્ધિને પામે છે, કે જે સિદ્ધિ એક સુખની ગીમા છે.

ગુણમેલક સિદ્ધિઓ તથા તેમની ધારણા.

(૧) અનુભિમત્વ — શ્વેતદ્વીપનો પતિ, મત્ત્વગુણમય તથા ધર્મ-મય જે હું, તેને વિષે મનને ધારણ કરનારો યોગી શુદ્ધરૂપ થઈને ‘ અનુભિમત્વ ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૨) દૂરશ્રવણુ:—સમષ્ટિના આણુરૂપ મારા સ્વરૂપમાં મન વડે નાદનું અનુસંધાન કરનારો છુવ આકાશમાં જાતા થઈને ‘દૂરશ્રવણુ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે, જેમાં દૂરનાં આણીઓની અનેક વાણીઓ સાંભળી શકાય છે.

(૩) દૂરદર્શન:—સૂર્યમાં નેત્રને અને નેત્રમાં સૂર્યને જોડી દઈને તે જાનેના સંયોગમાં મન વડે મારું ધ્યાન કરનારો સમ-દષ્ટિવાળો યોગી ‘દૂરદર્શન’ નામની સિદ્ધિને પામે છે, જેમાં યોગી વિશ્વના પદાર્થોને જુવે છે.

(૪) મનોજ્વલ:—મનને, શરીરને તથા તેઓને અનુમરનાગ વાયુને મારા સ્વરૂપમાં સારી રીતે જોડી દઈ, જે યોગી મનમાં મારી ધારણા કરે છે તે તેના પ્રભાવથી ‘મનોજ્વલ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે, કે જે સિદ્ધિમાં મન જ્યાં જાય ત્યાં શરીર પણ જઈ શકે છે.

(૫) કામરૂપ:—અચિંત્ય શક્તિવાળો તથા અનેક પ્રકારનો જે હું, તેને વિષે મનની ધારણાના પ્રભાવથી યોગી જ્યારે જ્યારે મનને ઉપાદાન કારણરૂપ કરીને જે જે રૂપે થવાની ઇચ્છા કરે છે, તે તે મનમાનતા રૂપને તે પામે છે. આ સિદ્ધિ ‘કામરૂપ’ કહેવાય છે.

(૬) પરકાયપ્રવેશ:—મિદ્ધયોગીને પરની કાયામાં પ્રવેશ કરવો હોય ત્યારે તે યોગી, જેની કાયામાં પ્રવેશ કરવો હોય, તેની કાયામાં પોતાના આત્માનું ચિંતન કરી પોતાના સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરીને લિંગ શરીરરૂપી ઉપાધિ માથે જમર જેમ એક ફૂલમાંથી પરિશ્રમ વિના ખીન્ન ફૂલમાં પેશી જાય છે, તે પ્રમાણે વાયુરૂપી માર્ગવડે પરકાયમાં પરિશ્રમ વિના પેશી શકે છે. આ ‘પરકાયપ્રવેશ’ નામની સિદ્ધિ કહેવાય છે.

(૭) સ્વેચ્છામૃત્યુ:—સ્વચ્છંદ મૃત્યુ કે જેમાં યોગી પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે રમણુ કરી શકે છે, તે, પેનીવતી ગુદાના છિદ્રને દબાવી

પ્રાણરૂપી ઉપાધિવાળા આત્માને અનુક્રમે હૃદય, છાતી, કંઠ તથા મસ્તકમાં ચઢાવીને પ્રહ્લરંધ્રરૂપી દ્વારવડે મનને ખીણ કાયામાં લઈ જાય અને પછી પોતાની સ્થૂલ કાયાનો ત્યાગ કરે તેને ‘ સ્વેચ્છા-મૃત્યુ ’ કહેવાય છે.

(૮) દેવકીડાનુદર્શનઃ—જે યોગી મારી મૂર્તિમાં રહેલા સત્વ-ગુણની લાવના કરે, તે ‘ દેવકીડાનુદર્શન ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે, જેમાં સત્વગુણના અંશરૂપ દેવાંગનાઓ વિમાન લઈને આવે છે.

(૯) સંકલ્પસિદ્ધિઃ—મારો ભક્ત યોગી, હું કે જે સત્ય સંકલ્પવાળો છું, તેને વિષે મનની ધારણા કરીને જ્યારે જેવો સંકલ્પ કરે છે, ત્યારે તેવું ફળ પામવારૂપી ‘ સંકલ્પસિદ્ધિ ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૧૦) અપ્રતિહતાસાઃ—સર્વનો નિયંતા તથા સ્વતંત્ર એવો જે હું, તેને વિષે મનની ધારણા કરવાથી જે મારા સ્વભાવને પામે, તે પુરુષ ‘ અપ્રતિહતાસા ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે, કે જેને લીધે મારી આજ્ઞાનો જેમ કોઈ ઠેકાણે ભંગ થતો નથી તેમ તેની આજ્ઞાનો પણ કોઈ ઠેકાણે ભંગ થતો નથી.

શુદ્ધસિદ્ધિધારણા.

(૧) ત્રિકાળજ્ઞત્વઃ—મારી ભક્તિવડે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો તથા ધારણા જાણનારો યોગી ત્રણ કાળને જાણનારા ઇશ્વર વિષે મન ધારણ કરે છે, તો ત્રણ કાળની વસ્તુ જેમાં જણાય, એવી જન્મમરણને જાણવારૂપી ‘ ત્રિકાળજ્ઞત્વ ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૨) પરચિત્તાભિજ્ઞતાઃ—‘ પરચિત્તાભિજ્ઞતા ’ નામની સિદ્ધિ પણ ઉપર કહેલી ધારણાથી મળે છે.

(૩) પ્રતિસ્તંભ:—જે મનુષ્યનું ચિત્ત મારા યોગથી પરિશ્રાંત થયેલું હોય, તે યોગીના યોગમય શરીરને જેમ પાણીથી જળચરોને હાનિ પહોંચતી નથી, તેમ અગ્નિ, સૂર્ય, જળ વિગેરે પદાર્થોથી જ્યારે હાનિ પહોંચતી નથી, ત્યારે તે ‘પ્રતિસ્તંભ’ નામની સિદ્ધિને પામે છે.

(૪) અપદ્મંદ્ર:—ઉપર કહેલી ધારણાથી ‘અપદ્મંદ્ર’ નામની સિદ્ધિ પણ મળે છે.

(૫) અપરાજય:—જે યોગી શ્રીવત્સથી તથા અસ્ત્રોથી શણગારેલા મારા અવતારોનું ધ્વજ, છત્ર તથા ચામર સાથે ધ્યાન કરે છે, તે યોગી ‘અપરાજય’ નામની સિદ્ધિને પામે છે.

આ રીતે જૂદી જૂદી યોગની ધારણાઓથી મારી ઉપાસના કરનારા યોગીને પ્રથમ કહેલી સર્વ સિદ્ધિઓ પામે આવે છે. હુંકામાં કહેવાનું કે, જિતેન્દ્રિય, પ્રાણ અને મનને દમન કરીને તેનો પરાજય કરનારા મુનિને વશિતા નામની સિદ્ધિના પ્રકરણમાં રહેલી એક ધારણા કરવાથી કઈ સિદ્ધિ અત્યંત દુર્લભ રહે ? છતાં પણ જ્ઞાનીએ તે સિદ્ધિઓની ઇચ્છા કરવી નહીં, કારણ કે ઉત્તમ પ્રકારના યોગનુ આચરણ કરતા અને મને તુરંત પામનાર યોગીને તેવી સિદ્ધિઓના અંતરાયથી કાળના કાળ વહી જાય છે એટલા માટે તે સિદ્ધિઓને વિઘ્નરૂપ કહેલી છે. તેથી પુરુષે નિષ્કામ રહીને ઇશ્વરના ઉપાધિરહિત એવા ચોથા સ્વરૂપમાં મનની ધારણા કરવી, પરંતુ બીજી સકામ ધારણાઓ કરવી નહિ. આ જગત્માં જન્મ, ઔપધિ, તપ તથા મંત્રોથી જેટલી સિદ્ધિઓ મળે છે, તે સર્વ સિદ્ધિઓ મનુષ્ય યોગથી મેળવે છે, પરંતુ યોગવડેજ અલૌકિક વસ્તુ એટલે સાલોક્યાદિક મળે છે, તે વસ્તુ બીજા કોઈ પણ સાધનથી મળતી નથી. હું સર્વ સિદ્ધિઓનો પ્રભુ છું, કારણ કે હું

તેઓની ઉત્પત્તિ તથા પાલન કરુ છુ માત્ર સિદ્ધિઓનોજ નહિ, પરંતુ મોક્ષનો, જ્ઞાનનો, જ્ઞાનના સાધનભૂત ધર્મનો અને ધર્મો પદ્ધેશ કરનારા વેદવેદાંતોનો પણ હુ પાલન કરનારો તથા કારણરૂપ પ્રભુ છું. એટલા માટે સિદ્ધિઓ કરતા પણ મને પ્રાપ્ત કરવો એ ઉત્તમ છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૮ મો સ પૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૯ મો.

પૃથુરાજાનું ચરિત્ર. (૪-૨૩)

મત્રેય ઉવાચ—

દૃષ્ટ્વાઽઽત્માન પ્રયયસમેકદા વન્ય આત્મવાન્ ॥

આત્મના વર્ધિતાશેપસ્વાનુસર્ગ પ્રજાપતિ ॥ ૧ ॥

જગતસ્તસ્થુપધ્યાપિ વૃત્તિદો ધર્મભૃત્સતામ્ ॥

નિષ્પાદિતેશ્વરાદેશો યદર્થમિહ જશિવાન્ ॥ ૨ ॥

આત્મજેષ્ઠાત્મજા ન્યસ્ય ચિરહાદુર્દર્તામિવ ॥

પ્રજાસુ વિમન સ્વેક સદ્ગારોઽગાત્તપોવનમ્ ॥ ૩ ॥

મત્રેય કહે છે — હે વિદુર ! સત્પુરુષોના કર્મને પાળનારા પૃથુ રાજા, જે કાર્યને માટે જન્મ્યા હતા, તે ઇશ્વરની આજ્ઞા પણ તેમણે સ પૂર્ણ રીતે બજાવી ત્યાર પછી એક દિવસે તે પોતાના દેહને વૃદ્ધ બેઠાને અને પોતાની પૃથ્વીને પોતાના ધનાગ વિયોગથી બાળે રહતી હોય તેવી બેઠાને, તે પૃથ્વી તેમણે પુત્રોને સ્વાધીન કરી દીધી અને પ્રજા ઉપર ઉદાસ થઈ, પોતે એકલા સ્ત્રીની સાથે તપોવનમાં

ચાલી નિકળ્યા, અને ત્યાં આગળ વનમાં પૃથુરાજ દૃઢ નિયમથી રહેવા લાગ્યા. પોતે પ્રથમ પૃથ્વીનો વિજય કરવામાં જે પ્રમાણે મહા પ્રયત્ન આદર્યો હતો, તેજ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થોએ સ્વીકારેલી ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા તેમણે કરવા માંડી, અને કેટલાંક પખવાડિયા સુધી કંદ, મૂળ અને ફળનો આહાર કર્યો. કેટલાંએક પખવાડિયાં સુધી સુકાં પાંદ-હાંનો આહાર કર્યો, અને કેટલાંએક પખવાડિયાં સુધી વાયુનું ભક્ષણ કર્યું. ઉનાળામાં ચૂરવીર પૃથુરાજ પંચાગ્રિ તાપવા લાગ્યા, ચોમાસામાં તે મુનિ વરસાદને માથે ઝીલવા લાગ્યા, અને શિયાળામાં પાણીની અંદર કંઠ સુધી ડૂબીને રહેવા લાગ્યા. વળી ભૂમિ ઉપર શયન કરવા લાગ્યા, ટાઢ તડકાને સહન કરવા લાગ્યા, વાણીને નિયમમાં રાખી, જિતેન્દ્રિય થઇને બ્રહ્મચર્ય મત પાળવા લાગ્યા, અને પ્રાણાયામવડે પવનનો વિજય કરીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની આરાધના કરવાની ઇચ્છાથી ઉત્તમ તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. તે તપશ્ચર્યા ક્રમેક્રમે સિદ્ધ થવાને લીધે તેમનાં કર્મનો નાશ થયો અને તેમનું મન નિર્મળ થયું. ત્યાર પછી પ્રાણાયામો કરીને કામાદિક છ શત્રુઓને રોકવાથી વામનારહિત થયેલા મહાપુરુષ પૃથુરાજ, ભગવાન સનતકુમારે જે ઉત્તમ એવો ભગવતપ્રાપ્તિનો ઉપાય બતાવ્યો હતો, તે ઉપાયથીજ ભગવાનનું ભજન કરવા લાગ્યા. ભગવાનના નિયમોને પાળનારા અને નિરંતર શ્રદ્ધાથી ભગવાનના પદને પામવા માટે પ્રયત્ન કરનારા તે સદ્ગુણી રાજાની, ઉપર પ્રમાણે વર્તવાથી, પરબ્રહ્મરૂપ ભગવાન ઉપર અનન્ય ભક્તિ થઇ. તે પછી ભગવાનની સેવાથી જેમનું અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હતું, એવા પૃથુરાજને વૈરાગ્યવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું અને તેથી તેમણે ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી વૃદ્ધિ પામતી ભક્તિવડે, તીક્ષ્ણ થયેલા જ્ઞાનથી મંથનના સ્થાનરૂપ પોતાના હૃદયની અગિને કાપી નાંખી, અને દેહુવિષે આત્મબુદ્ધિનો નાશ થતાં તેમને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું. આ વેળા સામી આવેલી ગિદ્ધિઓ ઉપર પૃથુરાજએ અનાદર બતાવ્યો અને જે જ્ઞાનથી પોતાના મંથ-

યનો પોતે નાશ કર્યો હતો, તે બ્રહ્મજ્ઞાન માટે પણ પ્રયત્ન કરવો છોડી દીધો. યોગી જ્યાં સુધી લગવાનની કથાઓમા પ્રીતિ કરતો નથી, ત્યાં સુધી તે સિદ્ધિઓને જોઈને પ્રમાદી થાય છે, પરંતુ લગવત કથામા પ્રીતિ થયા પછી તેમ ધતુ નથી પૃથુરાન્ત પણ લગવાનની કથા ઉપર પ્રેમ રાખનારા હતા, માટે તે નિસ્પૃહ હતા ઉપર પ્રમાણે મહાશૂરવીર પૃથુરાન્તએ પોતાના આત્માને પરબ્રહ્મા જોડી દીધો, અને પછી સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મરૂપ થયેલા તે રાજાએ, દેહના પ્રારબ્ધ કર્મ પૂરા થયા કે, પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો હવે તેમણે દેહત્યાગ કેવી રીતે કર્યો તે તમે સાંભળો.

પૃથુરાન્તએ જે પેનીવડે શુદ્ધાત્માને દેખાવીને વાયુને ધીરે ધીરે મૂલાધારથી ઉંચો ચઢાવ્યો અને પછી નાલિપ્રદેશમા પાછો આણ્યો, અને ત્યાંથી કોઠાના ભાગમા એટલે હૃદયમા, ત્યાંથી ઉરસ્થળમા, ત્યાંથી કંઠપ્રદેશમા અને ત્યાંથી બ્રુકુટી વચ્ચે ઉપર આણ્યો, ત્યાંથી ક્રમેક્રમે તે વાયુને બ્રહ્મરૂપમા આણ્યો અને પછી નિસ્પૃહ એવા પૃથુરાન્તએ વાયુનો વાયુમા, દેહના કઠિન ભાગનો પૃથ્વીમા, તેજનો તેજમા લય કર્યો, અને ઇન્દ્રિયોના રસનો પાણીમાં, એમ સર્વ તત્ત્વોનો સ્થાન તથા ભાગ પ્રમાણે લય કર્યો ત્યાર પછી પૃથ્વીનો જગમા, જળનો તેજમા, તેજનો વાયુમા, વાયુનો આકાશમા, અને મનનો તથા ઇન્દ્રિયોના દેવતાઓનો ઇન્દ્રિયોના પોતપોતાના શબ્દાદિક વિષયોમા ઉત્પત્તિ અનુસાર લય કર્યો વિષયોનો તથા આકાશનો અહુકારમા લય કર્યો, અહુકારને મહત્તત્ત્વમા જોડ્યો, અને સર્વકાર્યના નિવાસરૂપ મહત્તત્ત્વને માયાની ઉપાધિવાળા શુભમા જોડ્યું ત્યાર પછી જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના બળથી સ્વસ્વરૂપમાં રહીને પૃથુરાન્તએ પોતાને વિષે રહેલ શુભપણું કરાવનારી ઉપાધિનો ત્યાગ કર્યો મહાગાણી અર્ચિયા, જે સુકુમાર પગવડે પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરવાને પણ અયોગ્ય હતા, તેનો પતિની પાછળ વનમા ગયા હતા.

તે જે મત અને ધર્મ પતિ પાળતા હતા, તે મત તથા ધર્મ પાળતાં હતાં, તેમની સેવા કરતાં હતાં અને કંઠમૂલાદિનો આહાર માત્ર કરીને દેહનો નિર્વાહ કરતાં હતાં; તે એથી શરીરે બહુજ દુર્બળ થઈ ગયાં હતાં, તો પણ તે પતિના હાથનો સ્પર્શ થવાથી તથા તેમના તરફનું માન મળવાથી સુખમાં રહેતાં, પણ જરાય દુઃખ પામતાં ન હતાં. તે સતીએ પોતાના પ્રિયતમ અને પૃથ્વીના પતિ પૃથુરાણના શરીરને સર્વચેતનારહિત શબરૂપ થયેલું જોઈ જરાક વિલાપ કર્યો અને પછી તે સતીએ પર્વતના શિખર ઉપર ચિતા બંધી, તે ઉપર તેમના શરીરને પધરાવી, પછી સ્નાન કરી, તે સમયનાં કાર્યો કરીને, ઉદાર કર્મ કરનારા પોતાના પ્રાણુપતિને દાધાંજલિ આપી. ત્યાર પછી તે સતી આકાશમાં રહેલા દેવતાઓને નમસ્કાર કરી, તેઓની ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરીને, પછી પતિના ચરણનું ધ્યાન કરતાં કરતાં પોતે પણ ચિતાગ્નિમાં પેઠાં. સદ્ગુણી અર્ચિયાને પોતાના શૂરવીર પતિની પાછળ સતી થયેલાં જોઈને હજારો વરદાન આપનારી દેવનારીઓએ દેવોની સાથે રહીને અર્ચિયાની સ્તુતિ કરવા માંડી, અને આકાશમાંથી મંદરાચળનાં શિખર ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા માંડી; દેવતાઓનાં વાજિંત્રો વાગવા માંડ્યાં અને અમરનારીઓ પણ પરસ્પર તેની જ વાતો કરવા લાગી.

દેવનારીઓ વાતો કરે છે:—“અહોહો !!! આ સ્ત્રી મહા-લાગ્યશાળી છે, કારણ કે લક્ષ્મી જેમ ચન્નપતિ લગવાનું સેવા કરે છે, તેમજ આ સ્ત્રી પણ મહારાજા એવા પોતાના પતિની સેવા કરે છે. તે આ અર્ચિયા નામની સ્ત્રી કોઈથી જણાય નહીં એવું સત્કર્મ કરી, આપણને ઉલ્લંઘન કરીને પોતાના ભર્તા પૃથુરાણની પાછળ ઉપરના લોકમાં જાય છે. આ પૃથ્વી ઉપર જેઓ, આયુધ્ય ચંચળ છતાં પણ લગવાનું લોકને આપનારું આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરે છે, તે મનુષ્યોને, બીજા કંઈ વસ્તુ દુર્લભ રહે છે ? આ જગ-

તમાં મોક્ષ આપનાગ એવા મનુષ્યના દેહને, મોટા કષ્ટથી મેળવ્યા છતાં પણ, જે મનુષ્ય વિષયોમાં આમક્રત થાય છે, તે મનુષ્ય છેતરાયો સમજવો તથા તે પોતે પોતાનો દ્રોહ કરનારો છે, એમ સમજવું. ”

આ પ્રમાણે દેવતાઓની શ્રીઓ સ્તુતિ કરતી હતી, તેટલામાં તો આત્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ અને ભગવાનને વિષે મનને ધારણ કરનારા પૃથુરાજ જે લોકમાં ગયા હતા, તેજ પતિના લોકને અર્ચિષા પણ પામ્યાં મહા પરાક્રમવાળા પૃથુરાજ, જે આવા પરાક્રમવાળા હતા, તે ઉત્તમ ચરિત્રવાળા રાજાનું ચરિત્ર જે મનુષ્ય સાવધાન થઈને શ્રદ્ધાથી વાંચે, સંભળાવે અથવા તો સાંભળે છે, તે પૃથુરાજની ગતિને પામે છે.

ઇતિ યોગપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૯ મો સંપૂર્ણ.

“ઇતિ યોગપ્રકરણ સમાપ્ત.”

જ્ઞાનપ્રકરણ.

અધ્યાય ૧ લો.

કર્મ કરવાની તથા કર્મત્યાગ કરવાની વ્યવસ્થા. (૧૧-૧૨).

ઉચ્ચ ઉવાચ.—

સદાય શૃણુવતો વાચ તવ યોગેશ્વરેશ્વર ॥

ન નિવર્તત આત્મસ્થો યેન મ્રામ્યતિ મે મન. ॥ ૧૬ ॥

ઉદ્ભવજી પૂછે છે.—હે યોગેશ્વરના ઇશ્વર! આપે પ્રથમ કહ્યું કે, સ્વધર્મમાં સાવધાન રહીને કર્મ કરવું, અને હુમણા વળી કહ્યો છે કે, સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરીને મારે શરણે આવવું, આ ઉપરથી કર્તા-લોકતાપણું આત્મામાં છે કે નથી? તથા કર્મ કરવાં કે ત્યાગ કરવા? આવો મારા મનમાં સંશય થાય છે, તેથી મારું મન લમ્બા કરે છે, માટે આપ મને તે કહો.

શ્રીભગવાન્ કહે છે.—ઇશ્વરજી! પોતાની માયાવડે પ્રપચ્છપે

૧ કૃત્વા રૂપાતર યેવ દેહે પ્રાવિગદ્યેનર ।

જ્ઞાતે તા ધૃતય પ્રાહુર્જીવિન્વ પ્રાણધારણાન્ ॥

અર્થ:—ઇશ્વર પોતેજ પોતાના સ્વરૂપનું રૂપાતર કરી દેહમાં પ્રવેશ કરે છે, પ્રાણને ધારણ કરવાના કારણથી તેને “જીવ” કહેવામાં આવે છે વાસ્તવિકમાં જીવ અને ઇશ્વરમાં જરૂરજીવ બેદ નથી, એમ શ્રુતિઓ કહે છે.

ભાસે છે અને તે પ્રપંચના અધ્યાસથી જીવને અનાદિ કાળની અવિદ્યાથી કતાંપણું તથા લોકતાપણું વિગેરે થયું છે, અને તેને લઇને જીવને વિધિ, નિયેધનો અધિકાર થાય છે. આ સર્વ હોય ત્યાં સુધી અંતઃકરણની શુદ્ધિ માટે કર્મ કરવાં જોઇએ, એમ મેં કહ્યું છે. અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા પછી જે કર્મો ભક્તિમાં વિશ્લેષ કરનારાં ન હોય, તેવાં કર્મો કરવાં અને વિશ્લેષ કરનારાં કર્મોનો ત્યાગ કરવો તથા દૃઢ વિશ્વાસથી મારું ભજન કરવું, આમ મેં કહ્યું છે. જ્ઞાન થયા પછી કંઈ પણ કર્તવ્ય કર્મ રહેતું નથી. આ મર્વ વિષયનું યથાર્થ જ્ઞાન થવા માટે પ્રથમ ઇશ્વરથી જીવને જન્મ-મરણ આપનારો આ સર્વ પ્રપંચ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે, તે વિષય હું તમને કહું છું.

આ અપરોક્ષ પરમેશ્વર શરીરમાં રહેલા આધારાદિક ચક્રોમાં નાદરૂપે જન્મ્યા હોય, તેવા જણાય છે તે નાદવાળા પ્રાણરૂપે 'આધાર' ચક્રમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે 'પરા' વાણીના નામથી જોડાય છે, આધાર ચક્રમાં નિરંતર અખંડ તથા અસ્પૃટ નાદ થયા કરે છે તે પરા વાણી જાણી. તે પરાવાણીરૂપી નાદાત્મક પરમાત્મા 'મણિપૂર' ચક્રમાં આવે છે, ત્યારે તે 'વદ્યતી' વાણી એવા નામથી જોડાય છે; આમા ઉચ્ચારણ કર્યા પહેલાં મનથીજ વર્ણોનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ જોવામા આવે છે, માટે આને વદ્યતી વાણી કહે છે. તે પછી તે નાદાત્મક પરમાત્મા 'વિશુદ્ધિ' ચક્રમાં આવે છે ત્યારે 'મન્યમા' વાણી એવું તેનું નામ પડે છે; આ વાણી વદ્યતી થી ઉપર રહેલી અને વૈશ્વરો ની નીચે રહેલી છે, માટે તેને મન્યમા કહે છે. હવે તે 'મન્યમા' વાણીરૂપ નાદાત્મક પરમાત્મા ત્યાંથી મુખમાં આવે છે, ત્યારે તે અત્યંત સ્થૂલ હોવાથી 'વૈશ્વરો' વાણીને નામે કહેવાય છે, હ્રસ્વ વિગેરે માત્રાઓ, ઉદાત્તાદિક સ્વરો તથા અકારાદિક ત્રેસઠે

વર્ણ, આ મર્વ વૈખરી વાણીનું સ્વરૂપ છે. વળી તે પરમાત્મા વેદ તથા તેની શાખારૂપે મોટા વિસ્તારવાળા થાય છે. જે અગ્નિ પ્રથમ આકાશમાં અસ્પૃટ ઉઘણતારૂપે રહેલો છે, તેજ અગ્નિ બળથી કાઢકને મથતાં વાયુની સહાયતાથી ઝીણા તણુખારૂપે તેમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે; તેમાં બીજા પદાર્થો નાંખવાથી તે વધે છે અને થી હોમવાથી એકદમ મોટો થઈ પ્રજ્વળી ઉઠે છે; તેમ હું પણ પરા, પર્યાંતી, મધ્યમા અને વૈખરી એ ચાર વાણી વડે ક્રમે ક્રમે પ્રકાશ પામું છું. આ પ્રમાણે અતિસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ, તથા મહાસ્થૂલ એમ ચાર પ્રકારની વાણી જેમ મારું સ્વરૂપ છે, તેમ હાથની વૃત્તિરૂપ ગ્રહણ, ચરણની વૃત્તિરૂપ ગમન, વાયુ તથા ઉપસ્થની વૃત્તિરૂપ વિસર્ગ, નાસિકાની વૃત્તિરૂપ સૂંઘવું, નિહવાની વૃત્તિરૂપ રસ, નેત્રની વૃત્તિરૂપ દર્શન, ત્વચાની વૃત્તિરૂપ સ્પર્શ, કાનની વૃત્તિરૂપ શ્રવણ, મનની વૃત્તિરૂપ સંકલ્પ, બુદ્ધિ તથા ચિત્તની વૃત્તિરૂપ વિજ્ઞાન, અહંકારની વૃત્તિરૂપ અભિમાન, ધ્યાનની વૃત્તિરૂપ સમષ્ટિ, ગ્રાણુ તથા સત્ત્વ, રજ અને તમના વિકારરૂપ આધિદેવિક સર્વ સંસાર, એ અતિસૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ, સ્થૂલ તથા અતિસ્થૂલ, એમ ચાર રૂપે પ્રગટ થયો છે, અને તે

થયા. લ, ઇ, ઈ, ઓ તથા ઐ આ પ્રત્યેકના બે બે બેદ છે ક યી હ સ્પીના ૩૩ વ્યંજનો છે ચમ (પાચમો અક્ષર ૫૦ છતાં ચાર અક્ષરમાનો કોઈ પણ અક્ષર હોય તો તેનો બીજો અક્ષર થાય જેને માટે ' પ્રાતિશાપ્ત ' નામના વેદના વ્યાકરણમાં લખ્યું છે.) ના અક્ષરો, અનુસ્વાર એક, વિસર્ગ એક, એક નિહવાસૂચીય, અને એક ઉપધ્યાનીય, આ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષામાં ૬૩, અક્ષરો છે.

મારું સ્વરૂપ છે. માટે આ મર્વ સંસાર મારાથી લિપ્ત નથી. આ ઇશ્વર પ્રથમ લિપ્ત લિપ્ત રૂપે પ્રગટ થયા ન હતા, પરંતુ એકજ રૂપે હતા. તે ઇશ્વરજ કાળને લીધે માયાશક્તિને લેત્યા છે, તેથી ઇદ્રિયાદિકરૂપે ઘણા પ્રકારના હોય તેવા લાગે છે. તેજ ઇશ્વર ત્રણે શુણ્ણના આશ્રયરૂપ લોકાત્મક કમળના ખીજરૂપ છે. જેમ એક ખીજ હોતમાં પ્રાપ્ત થવાથી અનેક-રૂપે થાય છે, તેમજ લોકાત્મક કમળના ખીજરૂપ ભગવાન પણ કાળગતિ વડે માયાનો આશ્રય કરીને સર્વ પ્રપંચરૂપે થયા છે. આ રીતે જગત્ માયાના એક ખેલરૂપ છે માટે તે પરમાત્માથી લિપ્ત નથી, પરંતુ ઇશ્વરને વિષેજ રહેલું છે. તાંતણામાં ઓત-પ્રોત રહેલું વસ્ત્ર જેમ તંતુઓથી લિપ્ત હોતું નથી, તેમજ આ વિશ્વ સર્વ પ્રકારે ઇશ્વરમાં ઓતપ્રોત રહેલું છે, પણ લિપ્ત નથી. તે સમષ્ટિ તથા વ્યષ્ટિરૂપ અને અવિધાને લીધે આત્મામાં અધ્યાસરૂપ થયેલું પ્રપંચરૂપી વૃક્ષજ છવને કર્તાપણારૂપી અને લોકતાપણારૂપી સંસાર આપે છે. માટે ન્યારે આત્માનું સત્યપણું અને પ્રપંચનું મિથ્યાપણું યથાર્થ રીતે જાણવામાં આવે ત્યારેજ કર્માદિકને ત્યાગ કરવો, આમ મારું કહેવું છે. આ અનાદિકાળનું સંસારરૂપી વૃક્ષ, ફૂલ તથા ફળને એટલે લોગને તથા મોક્ષને ઉત્પન્ન કરે છે, અથવા તો કર્મને તથા તેનાં

૧ પિતાઽહમસ્ય જગતો માતા ધાતા પિતામહઃ ।

વેદં પવિત્રમૌનારઃ કર્મ સામ યજુરેવ ચ ॥

અર્થ—આ જગતનો માતા, પિતા, પાપક અને પિતામહ ડું છું, જાણના યોગ્ય પુરૂષ પવિત્ર હૈં કાગ ડું છું તેમજ ઋક્, સામ અને યજુ-વેદ પણ ડું છું.

તાત્પર્ય—જે મનુષ્ય રસ હોય છે તે જ રસ જાણી ગળી, પાન વિગેરેમાં હોય છે તદ્વત્ હૈંકાગનો અર્થ સર્વ વેદ, કાંડ અને શાખાઓમાં પણ તેજ જાણવો.

ગીતા.

ઉત્તમ ક્રોને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પુરાણા સંસારવૃક્ષનાં બે મૂળ (પુણ્ય તથા પાપ) છે, તેનાં મેંકડો મૂળીઆંચો (વાસનાઓ) છે, ત્રણ થડ (શુભ) છે, પાંચ સ્કંધ (ભૂત) છે. અગ્યાર શાખાઓ (ઈદ્રિયો) છે, ત્રણ છાલ (વાત, પિત્ત, કફ) છે, અને બે ક્રો (સુખ તથા દુઃખ) લાગેલાં છે. આ વૃક્ષમાંથી પાંચ રસ (શબ્દાદિક) ઉત્પન્ન થાય છે, આ વૃક્ષમાં બે પક્ષીઓ (ભુવ તથા ઇશ્વર) માળો ઘાલીને બેઠાં છે અને આ વૃક્ષ છેક સૂર્યના મંડળ સુધી પહોંચેલું છે. તાત્પર્ય એ કે જે સૂર્યના મંડળને તોડીને ઉપર જાય છે, તેને જન્મ-મરણરૂપી મંસાર રહેતો નથી. આ વૃક્ષમાં બે ક્રો લાગેલાં છે, તેમાંથી એક ક્રો (દુઃખરૂપી ક્રો) ને ગામનાં રહેવાસી ગૃહ પક્ષીઓ (કામી ગૃહસ્થો) ખાય છે; અને બીજા ક્રો (સુખરૂપી ક્રો) ને વનવાળી હંસપક્ષીઓ (પરમહંસ લોકો) ખાય છે (ભોજવે છે). આ પ્રમાણે માયાવડે અનેક રૂપે લાસતા પરમાત્માને ગુરુઓદ્ધારા જે જાણે છે, તેજ વેદના ખરા અર્થને જાણે છે. આ પ્રમાણે ગુરુની ઉપાસના કરવાથી જે ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય, તે ભક્તિવડે બ્રહ્મવિદ્યારૂપી કુવાડાને સંભળીને તૈયાર કરવો અને તે

૧ કાગચા ઘોડા વેળા । અંગે ઠાળે બાતિ મિરવિલા । તો કાઠપળા નહીં મુક્ત્યા ।
 સર્વોં શોમલા કાટલે ॥૧॥ ત્યાંચે માહતા વેગબાલે અવયવ । શ્વર સાદે
 કાટચિ સર્વ । તેવીં મહાભૂતે ગુણપ્રભાવ । સ્વરૂપ સાવેવ શિવાંચે ॥ ૨ ॥
 મુરનાંચે જાલેં જેને । તેં જેવીં મિરવે સોનેપળે । તેવીં મહાભૂતે વિષય કરળે ।
 અભિનયળે સ્થિરરૂપ ॥૩॥ પડા પુનઃ વાલુટા નાગ । ચેળેં અનાર હાળતો
 નાગ । તો નાગ નહે સોનેવી નાગ । તેવીં જે જગ મરૂપ ॥૪॥ પ્રપચ્છે શ્રીરામ
 અમિત । ચેવિ અર્થી શ્રીનારાયણ । ઉઠવામી માંમે અપળ । અભિનયળ જીવ-
 સિતાં ॥ ૫ ॥

કુવાડાથી સાવધાન તથા ધૈર્યવાન્ ધઇ, લિંગશરીરને કાપી નાંખી પરમાત્માને પામવું અને પછી સર્વ સાધનેનો ત્યાગ કરવો.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧ લો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨ જો.

પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ. (૧૧-૨૨).

ઉદ્ભવ ઉવાચ:—

પ્રકૃતિઃ પુરુષઓમો યદ્યન્યાત્મવિલક્ષણૌ ॥

અન્યોઽન્યાપાશ્રયાત્કૃણ્ણ દદ્યતે ન મિદા તયોઃ ॥

પ્રકૃતૌ લક્ષ્યતે હ્યાત્મા પ્રકૃતિશ્ચ તથાઽઽત્મનિ ॥ ૨૬ ॥

ઉદ્ભવજી પૂછે છે:—હે ભગવન્ ! પ્રકૃતિ જે જડરૂપ છે અને પુરુષ જે ચૈતન્યરૂપ છે, તે સ્વભાવથીજ જુદાં છે, તો પણ તે અન્યોન્યથી જુદાં હોય એમ તે બન્નેનું જ્ઞાન થતું નથી તેથી, તે બન્નેનો ભેદ જોવામાં આવતો નથી, અર્થાત્ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ દેહમાં આત્માની પ્રતીતિ થાય છે અને આત્માને લીધે દેહની પ્રતીતિ થાય છે, અર્થાત્ ‘ હું છું ’ આવો બન્નેનો અભેદ પ્રતીત

૧ અશ્વત્થમેનં મુવિરુદ્ધમૂલમંગરાશ્ચેન દદેન છિન્વા । તત્ પદં તત્પરિમાર્ગિનિવ્યં
યાસ્મિન્નાતા ન નિવર્તનિ ભૂય ॥ ગીતા.

અર્થ:—આ મસારગ્રાંથી વ્રજને વૈરાગ્યરૂપી શસ્ત્રથી કાપી નાખી સાર પડી મારા પરમપદની મોઢી કરવી, કે જે પરમપદને પામેલા ફરીથી જન્મ પામના નથી ગીતા.

ધાય છે તેથી દેહનો અને આત્માનો લેહ દેખાતો નથી. હે કમળ જેવાં નેત્રવાળા ! હે સર્વજ્ઞ ! આ મારા મનમાં મોટો સંદેહ છે, તેને યુક્તિવાળાં વચનોથી તમારે મટાડવો જોઈએ, કારણ કે સંસારમાં જીવોને તમારી કૃપાથીજ જ્ઞાન મળે છે અને અજ્ઞાન પણ તમારી માયાથીજ ધાય છે. તમારી પોતાની માયાની ગતિને તમેજ જાણો છો, ખીચું કોઈ જાણતું નથી.

શ્રી લગવાનું કહે છે:—હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવ ! દેહ તથા આત્મા વચ્ચે મોટો લેહ છે, કારણ કે ગુણોના ક્ષોભથી થયેલો આ દેહાદિક સમુદાય વિકારવાળો છે અને આત્મા વિકાર વિનાનો છે. હે ઉદ્ધવ ! મારી ગુણમયી માયા પોતાના ગુણોથી અનેક લેહોને તથા લેહનાં જ્ઞાનોને રચે છે. આ દેહાદિક સમુદાય અનેક વિકારવાળો છે, તો પણ સ્થૂલ માર્ગે કરીને તેના ત્રણ લેહ છે, તે લેહ આ પ્રમાણે છે:—

અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ. આ શરીરમાં ચક્ષુ અધ્યાત્મ ગણાય છે, તેમાં રહેલો રૂપ નામનો ગુણ અધિભૂત ગણાય છે અને ચક્ષુના ગોલકમાં રહેલો સૂર્યનો અંશ અધિદેવ કહેવાય છે. જો ચક્ષુ ન હોય તો રૂપની સિદ્ધિ થતી નથી અને રૂપ ન હોય તો ચક્ષુની સિદ્ધિ થતી નથી. તેમજ ચક્ષુની પ્રવૃત્તિ ન હોય તો તેનો અધિષ્ઠાતા દેવ સિદ્ધ ધાય નહીં, તેમ અધિષ્ઠાતા દેવ ન હોય તો ચક્ષુની પ્રવૃત્તિ પણ સિદ્ધ ધાય નહીં, અને ચક્ષુની પ્રવૃત્તિ ન હોય તો રૂપનું જ્ઞાન પણ સિદ્ધ ધાય નહીં. આ પ્રમાણે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવની સિદ્ધિ એક બીજાના આશ્રયથી ધાય છે; પરંતુ આત્મા તો આકાશમાં રહેલા સૂર્યની પેઠે બીજા કોઈની અપેક્ષા રાખ્યા વિના પોતાની મેળેજ પ્રકાશે છે, માટે અધ્યાત્માદિકના સમુદાયરૂપ દેહ અને આત્મા વચ્ચે મોટું અંતર છે. અધ્યાત્માદિક આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયાં છે, માટે તે ભિન્નભિન્ન છે, પણ આત્મા કોઈથી પણ ઉત્પન્ન થયો નથી, પણ તે સર્વતું આદિકારણ છે અને એકરૂપ છે, તેને

લીધે તેની અને દેહની વચ્ચે ઘણું અંતર છે. વળી આત્મા સ્વતંત્ર સિદ્ધ જ્ઞાનવડે અધ્યાત્માદિકને જાણે છે, તેથી પણ દેહ અને આત્મા વચ્ચે મોટું અંતર સિદ્ધ થાય છે. જેમ નેત્રમાં અધ્યાત્માદિક ત્રણ વસ્તુઓ છે, તેમ ત્વચા, સ્પર્શ અને વાયુ; શ્રવણ, શબ્દ અને દિશાઓ; જિહ્વા, રસ તથા વરણ; નાસિકા, ગંધ અને અશ્વિની-કુમાર; ચિત્ત, ચેતયિતવ્ય અને વાસુદેવ; મન, મંતવ્ય અને ચંદ્ર; મુદ્ધિ, જોદ્ધવ્ય અને ગ્રહ; અહંકાર, અહંકર્તાવ્ય અને રુદ્ર, એમ ત્રણ ત્રણ ભેદ જાણવા. જ્યારે દેહાદિકને અહંકાર મટે ત્યારેજ દેહાદિકથી જૂદા એવા આત્માનું જ્ઞાન થાય છે, કારણ કે, સાર્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર છે, કે જે અહંકાર ગુણોને ફોલ કરનારા કાળરૂપી નિમિત્ત કારણવડે પ્રધાનમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે અને અધિદેવ, અધ્યાત્મ તથા અધિભૂતરૂપ મોહમય દેહાદિક વિકલ્પને ઉત્પન્ન કરે છે. તે અહંકાર તથા તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલો દેહાદિકનો વિકલ્પ આત્માના સ્વરૂપને ન જાણવાથી થયો છે, માટે આત્માનું જ્ઞાન થાય એટલે તે અહંકાર અને દેહાદિકની વિકલ્પમુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે. કેટલાએક વાદી અહંકાર તથા દેહાદિકના વિકલ્પને સત્ય માને છે, અને કેટલાએક મિથ્યા માને છે; પરંતુ આ સર્વ વિવાદો આત્માના અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, વસ્તુતઃ કંઈ પણ નથી એટલા માટે એક બીજાની યુક્તિથીજ એક બીજાના મતનું ખંડન થઈ જાય છે, તેથી દેહાદિકનું મોહમયપણું સિદ્ધ થાય છે. આ ઉપરથી તમને શંકા થશે કે, “જ્યારે અહંકાર અને દેહાદિક વિકલ્પો મિથ્યા છે, ત્યારે તેને દાળવાનો ઉપાય શા માટે કરવો?” પરંતુ તેવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી. અહંકાર તથા દેહાદિકના વિકલ્પ મિથ્યા છે, તો પણ જે લોકો આત્મરૂપ એવા મારા સ્વરૂપથી બહિર્મુખ છે, તેઓને તે ભેદ મટતો નથી, પરંતુ નિત્ય ભાસ્યા કરે છે, માટે તેની નિવૃત્તિ કરવા માટે મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન આવશ્યક છે.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨ નો સંપૂર્ણ.

પ્રશ્ન	આશયના આગરેથી પૂર્વક કરી શકાય	વાણના પ્રયત્ન થઈ વાળન	તેજના માન પ્રિય પૂર્વક દાર	અથવા અર્થ દ્રિયથી થઈ શકે	પ્રત્યેકના સિદ્ધિ થઈ શકે (મોડ)
આશય	અર્થ કરી શકાય પ્રથમ સુદૃઢ દેવતા વિષય	માન કરી શકાય પ્રથમ કરી, અર્થ દેહની સંપત્તિ થઈ શકે	એક દેવતા દેહના તેજની સંપત્તિ થઈ શકે તે વિના અર્થના થઈ શકે	જાણ દેવતા અર્થ દેહના કરી શકે તે વિના અર્થ થઈ શકે	અર્થ
જાણ	અર્થ કરી શકાય વિષય પ્રથમ દેવતા થઈ શકે તે વિના અર્થ કરી શકે	સામાન નાન રચનામાં થઈ શકે અર્થ અર્થ કરી શકે તે વિના અર્થ કરી શકે	તેજ દેવતા થઈ શકે તે વિના અર્થ થઈ શકે તે વિના અર્થ થઈ શકે	દેવતા થઈ શકે તે વિના અર્થ થઈ શકે	અર્થ
તેજ	અર્થ કરી શકાય વિષય પ્રથમ દેવતા થઈ શકે તે વિના અર્થ કરી શકે	સામાન નાન રચનામાં થઈ શકે અર્થ અર્થ કરી શકે તે વિના અર્થ કરી શકે	તેજ દેવતા થઈ શકે તે વિના અર્થ થઈ શકે તે વિના અર્થ થઈ શકે	દેવતા થઈ શકે તે વિના અર્થ થઈ શકે	અર્થ
અર્થ	અર્થ કરી શકાય વિષય પ્રથમ દેવતા થઈ શકે તે વિના અર્થ કરી શકે	સામાન નાન રચનામાં થઈ શકે અર્થ અર્થ કરી શકે તે વિના અર્થ કરી શકે	તેજ દેવતા થઈ શકે તે વિના અર્થ થઈ શકે તે વિના અર્થ થઈ શકે	દેવતા થઈ શકે તે વિના અર્થ થઈ શકે	અર્થ

અધ્યાય ૩ નો.

છન અતે ઇશ્વરના સ્વરૂપનુ વર્ણન (૧-૩)

સૂત ડગાચ —

एतद्रूपं भगवतो ह्यरूपस्य चिदात्मन ।

मायागुणविरचितं महदादिभिरात्मनि ॥ ૩૦ ॥

સૂત કહે છે — હે શૈાનક ! છવનુ^૧ વાન્તવિક ગીતે ડપ નથી, તે તો જ્ઞાનરૂપજ છે, છતા લગવાન્ની માયાના મહુત્તરવ આદિ ગુણોવડે છવના સ્થૂલ શરીરનો આત્મામા આરોપ કયો છે, અર્થાત્ શરીરજ આત્મા છે, આમ માનવામા આવે છે મેધ મડળો વાયુના ઉપર આશ્રય કડીને ગહે છે, પરતુ અજ્ઞાનીઓ તેને આકાશને આધારે રહેવા માનીને, તેનો આકાશમા જેમ આરોપ કડે છે, તથા મૂસગપણુ છે એ તો પૃથ્વીની મૂળમા છે, પરતુ તે મૂળ ચોતરફ ઉડે છે, તેથી અજ્ઞાની લોકો વાયુમા જેમ

૧ ચત્રચ ચદાધગત િગિદેહ્ય ચ પુન ।

।ચછાયા િગિદેહસ્યા તત્ત્વયો જાત ઉચ્યતે ॥

અર્થ — ચૈતન્ય શ નિગદેહ તથા વિગ-સૂક્ષ્મ-શરીરમા રહેની ચિત્ શક્તિ તેને છવ કહેવામા આવે છે

પચદલી

૨ પ્રજ્ઞૈવ ચ વમાણ ।ક્યમળાન સર્વશ ।

ચ પદ્યાન સધામાનમક્તાર સ પત્યાન ॥

અર્થ — (આપાશમા જેમવાદગાની હાનવાન જેવામા આવે છે, પર આપાશથી જેમ તે જુદ જ છે તદ્વા) પ્રકૃતિથી સર્વ કર્મ સર્વ પ્રકારે થાય જ, પર આત્મા મજા કરતો નથી, એમ જેને સમગ્રતુ તેજ ખર સમજતો એમ જાણુ

ગીતા

પુનરાપણનો આગેપ કરે છે, તેમજ અવિવેકી પુરુષો દર્શાવે છે આત્મા તેમાં દૈશ્યાદિક ધર્મવાળા દેહાદિકનો આગેપ કરે છે જેમ શ્વેત શરીરનો આત્માના આગેપ કરે છે, તેમજ તે ધડી બીજી જે સૂક્ષ્મ શરીર છે, તેનો પણ આત્માને વિષે આગેપ કરે છે આ સૂક્ષ્મ શરીર શ્વેત શરીરની પેઠે દેખાતું પણ નથી, તેમ ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓની પેઠે ચાલકાવાથી પણ બાણી ગકાતું નથી, છતાં તે સૂક્ષ્મ શરીરને આત્માની ઉપાધિ હોવાથી 'જીવ' એમ કહે છે અને તે સૂક્ષ્મ શરીરથી જન્મ મરણ થયા કરે છે ઉપર જણાવેલા સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીરનો અવિધાથી આત્માના આગેપ કર્યો છે તે જાને આત્મજ્ઞાનવડે તથા શ્રવણમનનાદિ લક્ષિતવડે બતાવે દૂર થાય છે, ત્યારે જીવ, જ્ઞાનમય પરબ્રહ્મ થાય છે જ્યારે અવિધાથી આવરણ' અને વિશેષ કરનારી નર્વાજ એવી પરમેશ્વરની માયા બ્રહ્મ વિધાવડે દૂર થાય છે, ત્યારે જીવ બ્રહ્મના સ્વરૂપને પામે છે, એમ તત્ત્વવૈજ્ઞાન્યે કહે છે, અને જહી તે જોતાનાં પરમાનંદરૂપ મહિમામાં પ્રકાશે છે આ પ્રમાણે અકર્તા, અજન્મા અને અતર્યામી એવા ઇશ્વરના વેદમાં શુદ્ધ રહેલા જન્મોને અને કર્મોને વિવેકી પુરુષો જાય છે તે અમાથ વીચા કરનારા પરમેશ્વર આ વિશ્વને સરળે છે, પાળે છે અને તેનો લય કરે છે, પરંતુ પોતે તેમાં બાધાતા નથી જળી સ્વતંત્ર અને છ ઇન્દ્રિયોના નિયંત્રતા એવા તે પરમેશ્વર પ્રાણીઓને વિષે રહીને છ ઇન્દ્રિયોના છ વિષયોને દૂરથી ગ્રાહની પેઠે ગ્રહણ કરે છે કોઈ મૂર્ખ મનુષ્ય જેમ નંદના અનેક રૂપને બાણી શકતો નથી, તેમજ કુલુદ્ધિવાળો કોઈપણ મનુષ્ય કર્તાદિ કુશળતાવાળો હોવા છતાં મન અને વચનવડે રૂપોનો તથા નામોનો

(૧) ઇશ્વરને યાદી દેવા તે આપણુ (૨) જગતને ઉપજાવતું તે વિશ્વપ

(૩) 'મહાજ્ઞ' મહોત્સવ મનાત

અર્થ — સર્વને પરબ્રહ્મ છે તેના જિવાય બીજું કંઈક નથી, એમ જે જાણે છે તે બ્રહ્મરૂપ જાય છે

શુભ.

વિસ્તાર કરતા એવા જગત્કર્તાની લીલાને જાણતો નથી; પરંતુ જે મનુષ્ય માયારહિત, અવિચ્છિન્ન અનુકૂલતાથી ભગવાનનાં ચરણ-રવિંદના ગંધને સેવે છે, તે પુરુષ ચક્રપાણિ, મહાપરાક્રમી અને પરબ્રહ્મરૂપ એવા પરમાત્માના પદને ઓળખે છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૩ ને સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૪ થો.

તત્ત્વોની સંખ્યા. (૧૧-૨૨).

ઉદ્ભવ ઉવાચ—

કતિ તત્ત્વાનિ વિશ્વેશ સર્વમાતાન્મૃપિભિઃ પ્રભો ॥

નવેકાદશપચત્રીણ્યાત્થ ત્વમિહ શુશ્રુમ ॥ ૧ ॥

ઉદ્ભવજી પૂછે છે—હે પ્રભો ! કેટલાએક વિદ્વાનો તત્ત્વોની સંખ્યા માટે વિવાદ કરે છે, કેટલાએક વિદ્વાનો બહારના પદાર્થોના નત્યપણા માટે તથા મિથ્યાપણા માટે વિવાદ કરે છે, કેટલાએક વિદ્વાનો આત્માના એકપણા માટે અને અનેકપણા માટે વિવાદ કરે છે, તો આમાં ખરું શું? તે જાણવા માટે હું આપને પૂછું છું કે, હે વિશ્વના ઇશ્વર ! ઋષિઓએ શાસ્ત્રોમાં તત્ત્વોની કેટલી સંખ્યા કહી છે. ? આપે તો મારી પામે નવ, અગ્યાર, પાંચ, અને ત્રણ તત્ત્વો એકઠાં કરતાં અકુલવિશ તત્ત્વો કહ્યાં છે, આમ મને યાદ છે. કેટલાએક કહે છે કે, છવિશ તત્ત્વો છે, કેટલાએક પચ્ચિશ તત્ત્વો કહે છે, કેટલાએક માત્ર કહે છે, કેટલાએક નવ કહે છે, કેટલાએક છ કહે છે, કેટલાએક ચાર, કેટલાએક અગ્યાર, કેટલા-

એક મત્તર, કેટલાએક સોજ અને કેટલાએક તેર તરવો કહે છે હે આયુષ્યમન્ ! ઋષિઓએ આ પ્રમાણે જે કારણ કહેવાની ઇચ્છાથી તરવોના જૂદા જૂદા અનેક લેદો વર્ણવેલા હોય, તે આપ મને કહેવાને ચોખ્ખા છે.

શ્રીલગ્નવાન્ કહે છે—આદ્યેણ તરવના વિષયમા જે વાલો કહે છે, તે સર્વ યુક્તિઓ છે, કાગલ કે મારી માયાનો અગ્ની કાર કરીને વાલો કગનાગ પુરુષોને કંઈ વાત દુર્ઘટ હોય ? કોણ પણ હોતી નથી. “તુ જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે નથી, પરંતુ હું કહું છું તે પ્રમાણે છે” આ પ્રમાણે તરવોના મૂળ કાગલુમાટે આદ્યેણ વિવાદ કરે છે, પરંતુ તેઓમા ઉત્તર ધન કરી શકાય નહીં તેવી મત્તરવિકે અત્તરણની વૃત્તિરૂપે પરિણામ પામેલી માણી શક્તિઓના ક્ષોભ પામવાથી વાદ કરનારાઓના વિષયરૂપ આ મત્તર ઉલ્લેખ કરે છે, જે તે ન્યાયે સમ કમ પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે ટળી જાય છે અને પ્રપચના નાશની પાછળ વિવાદ પણ શાન પડે છે. હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ! તરવોનો એક બીજામા અંતર્ભાવ થાય છે, માટે વક્તાની કહેવાની ઇચ્છા પ્રમાણે તરવોની સખ્યા ન્યૂન અને અધિક થાય છે માટીમા જેમ તેના કાર્યરૂપ ઘટાદિક પદાર્થોનો અંતર્ભાવ થાય છે, તેમ એક કાગલુમ્મતર તરવમા તેના કાર્યરૂપ બીજા તરવોનો સમાવેશ થાય છે, અને ઘડામા જેમ માટીનો સમાવેશ થાય છે, તેમ કાર્યરૂપ તરવમા તેના સર્વ કાગલુરૂપ તરવોનો સમાવેશ થાય છે આ રીતે તરવોના કાર્ય

૧ કાર્ય કારણનું નામે ચોખ્ખા વર્ણન કરેલું છે

કર્ણરૂપત્વે તે કારણ । ત્યાપામૂળ ઉપરે કાવ વાળ : હે કાર્ય કારણને વધતું ।

તરવાવચન કોલતી ॥

વાય

૨ માટેરેલી તરવે કેટલી : પરિ તે મામરતા નાહી મુદ્દલી । તેવી વરણાવી વજ્ર વ્યહાની । બસતા સમલી વારણલી ॥

વાય.

કારણ વિષે તથા તેઓની સંખ્યા વિષે વિવાદ કરનાગઓનું મુખ લે
 કહેવા માટે પ્રવર્તે છે, તે સર્વને નિશ્ચય કહે છે, એમ અમે સ્વીકારીએ છીએ, કારણ કે, સર્વમાં યુક્તિઓ રહેલી હોય છે આ પ્રમાણે
 જડ તરવોની મંજ્યાના ભેદનું કારણ મેં તમને કહ્યું, હવે હવ તથા
 ઇશ્વર જે જન્મે ચૈતન્ય છે, તેનો ભેદ તથા અભેદ માનવા માટે હું
 કારણો કહું છું

‘હવ અનાદિકાળથી અવિદ્યાવાળો છે, ને તે પોતાની મેળે
 પોતાના વ્યવસ્થાને જાણી શકતો નથી, માટે તેને જ્ઞાન આપનાગ
 સર્વજ્ઞ ઇશ્વર તેનાથી જૂદા હોવા જોઈએ, ‘આમ માનીને લેજો
 હવ’ તથા ઇશ્વરને જૂદા માને છે, તેઓના મનમાં ચોવિશ
 તરવો જડ છે, પરિચયમુ તત્ત્વ હવ છે અને ઇન્દ્રિયમુ ઇશ્વર છે.
 લેજો માને છે કે, ‘હવ તથા ઇશ્વર જન્મે ચૈતન્યરૂપ હોવાથી
 અણમાત્ર પણ જૂદા નથી, માટે તેઓના ભિન્નપણાની કલ્પના
 વ્યર્થ છે, ‘આમ માનનારાઓના મતમા પરિચય તરવો છે, અને
 ઇશ્વરની કૃપાથી મળવાનું જ્ઞાન સત્ત્વગુણની વૃત્તિ હોવાથી તેનો
 જડ તરવોમા અતર્લાવ કરવામાં આવે છે, તેથી તેને જૂદું
 તત્ત્વ ગણવામા આવતું નથી ત્રણ ગુણોની સમાન અવસ્થા
 તે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે, માટે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયના કાર
 ણરૂપ રજ, મરુ અને તમ, એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિનાજ છે,

૧ જાગ્રત અમજાન વાચ્યાનતર માત્ર જાગ્રેશ્વર ભેદ રહત નહીં કારણ દોષા-
 નાહા સ્વરૂપસ્થિતિ ઠગચ ભેદ હા કારણેને કપિત અમતો તો અમજાનને નટ હોતો.

નાયોચા અભિગ્રાય

અર્થ — હવને આત્મજાન થવા પડી હવ અને ઇશ્વરમા ભેદ નથી,
 પશુ જ્યાં મુખી અવિદ્યા છે ત્યાં મુખીજ તેની બાતિ છે આત્મજાન થવા પડી
 તે બાતિ નહીં થાય છે.

આત્માના નથી, કારણ કે જીવ અકલ્પ છે, માટે સૃષ્ટિના આદિ કારણરૂપ શુભોને તે આશ્રય ઘટતો નથી માટે મરવશુભમય જ્ઞાન એ જીવનો ધર્મ નથી, પરંતુ પ્રકૃતિનોજ ધર્મ છે ધર્મ એ જ્ઞેયજીની વૃત્તિ છે અને જ્ઞાન તમોજીની વૃત્તિ છે, માટે તેઓનો પણ પ્રકૃતિમા જ અતર્કાવ ધાય છે, તેથી તેઓને ભિન્ન તત્ત્વ ગણેલા નથી સ્વભાવ એ મહત્તરવતુ સ્વરૂપ છે, માટે તેનો પણ પ્રકૃતિમા અતર્કાવ છે, અને કાળ એ ઇશ્વરનું સ્વરૂપ છે, માટે કાળ જે સ્વભાવ એ જુદા તત્ત્વો મનાતા નથી જે પ્રથમ અકૃતિવિશ તત્ત્વો ગણ્યા યા છે, તેમા ઉપર કહેલા પચિશ તત્ત્વો બાણવા અને તેમા વીમા નજી શુભ ગણવા વગી પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્તરવ, અહ કાચ આકાશ વાયુ, તેજ, પાણી તથા પૃથ્વી, આ નવ તત્ત્વો મે કહ્યા છે, તથા શ્રોત, ત્વચા, અન્તુ ક્રાતુ અને બ્રહ્મણ, આ પચ સાનેન્દ્રિયો, વાણી, હાથ, ઉપચા, વાયુ તથા અગ્નિ, આ પાચ કર્મેન્દ્રિયો જ્ઞાનાત્મક અને ક્રિયાત્મક મન, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ અને ગંધ આ પાચ વિષયો તથા નજી શુભો, આ પ્રમાણે અકૃતિવિશ તત્ત્વો મે ગણાવ્યા છે, અને તેમા ગતિ, ભાવણ, વીર્ચીત્સર્ગ, મલોત્સર્ગ તથા શિષ્ય, આ પાચ કર્મેન્દ્રિયોના કળ છે, માટે તેઓની તત્ત્વોમા ગણના કરી નથી હવે આ તત્ત્વોના લોકો કરવાતું કારણ કહું છું મહત્તરવથી માલીને પૃથ્વી સુધીના સાત કારણતત્ત્વો અને શ્રોતથી ગંધ સુધીના નોન વિકારોત્પ તત્ત્વતુ રૂપ કારણ કરનારી પ્રકૃતિ સર્વ પદાર્થોત્પ ઉપાધાન કારણ છે, માટે તે આ જગતની ઉત્પત્તિ વિશેરમા સર્વાદિક શુભોવટે દેહાદિકનો આકાર કારણ કરે છે અને અનગદા, અપરિણામી તથા નિમિત્તમૂલ તે પુરુષ કેવળ

૧ જેમ માવળી તાલ ૫મ નહનાના અને અનગદા ન કરારતા
૧૨મ પોતાની દષ્ટિથી અનગદાનું પોણુ મે છે તે પ્રમાણે પુરુષના ઈ

જેવા કરે છે, માટે તે પરિણામ પામનારી પ્રકૃતિથી જૂદો છે. પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા મહત્તરવ આદિક વિકાર પામનારા પદાર્થો પુરુષની દ્રષ્ટિવડે શક્તિ સંપાદન કરીને એકઠા થાય છે, અને પ્રકૃતિના બળથી ઘ્રાણાંડને ઉત્પન્ન કરે છે આ પ્રમાણે તરવોએ એકઠા મળીને દેહાદિકનાં જે કાર્યો કર્યાં છે. તેમનો તેઓમાંજ અંતર્ભાવ થઇ જાય છે, માટે તેઓને જ્યાં તરવરૂપ ગણેલાં નથી કેટલાએક સાતજ તરવો માને છે, તેમાં આકાશાદિક પાંચ ભૂતો, દ્રષ્ટા જીવ તથા દ્રષ્ટા અને દરચના આધારભૂત ઇશ્વર, આ સાતજ તરવો કહેવામાં આવે છે, આ મતમાં પ્રકૃતિ, મહત્તરવ અને અહંકાર આ કારણરૂપ ત્રણ તરવોના આકાશાદિકમાં અંતર્ભાવ કર્યો છે અને તે આત તરવોથી જ દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણો આદિક મર્વ કાર્યોની ઉત્પત્તિ માનેવી છે. કેટલાએક છ તરવોજ માને છે, તેમાં પાંચ ભૂત અને એક આત્મા એમ છ તરવો માનવામાં આવે છે, તે મતમાં પરમાત્મા પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા ભૂતો વડે આ જગતને સર્જીને તેઓ સાથે જગત્મા પેડા છે, માટે મર્વ ભૌતિક પદાર્થોનો ભૂતોમાં અને જીવનો પરમાત્મામાં અંતર્ભાવ માનેલો છે કેટલાએક ચાર જ તરવો માને છે, તેઓના મતમાં આત્મા તથા આત્માથી ઉત્પન્ન થયેલા તેજ, જલ અને પૃથ્વી આ ચાર તરવો કહેવામાં આવે છે અને તે ચાર તરવોથી આખા

દાણથી (જેવાથી) પ્રકૃતિ સૃષ્ટિ કરી શકે છે, કેવળ પ્રકૃતિ જડ હોવાથી પુરુષના અવયોક્ત સિવાય તેનાથી ઉત્પત્તિ વિગેરે કાર્ય બની શકતું નથી.

૧ વાચસ્પત્યેવિવારો નામપેય મૃત્તિકેત્યેવ સયમ્ ।

અર્થ — ઘડો, ગાગર દત્ત્યાદિ કેવળ વાણીથી ઉચ્ચારતુ એ તો માત્ર વકારરૂપેજ કહેવામાં આવે છે, પણ વાચ્સ્પત્યેવિવારો તો સર્વ મૃત્તિકાજ છે.

શ્રુતિ.

જગત્ની ઉત્પત્તિ થઇ છે, માટે સર્વ કાર્યોનો ચાર તત્ત્વોમાં અંતર્ભાવ માનેલો છે. કેટલાએક સત્તર તત્ત્વો માને છે, તેમાં પાંચ મહાભૂતો, પાંચ શબ્દાદિક તન્માત્રા, પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન તથા પરમાત્મા, આ સત્તર તત્ત્વો મનાય છે. કેટલાક સોળ તત્ત્વો માને છે, તેઓના મતમાં આત્માનેજ મનરૂપે કહેલો છે. કેટલાએક તેર તત્ત્વો માને છે તેઓના મતમાં પાંચ મહાભૂત, પાંચ ઇન્દ્રિયો, મન, છવ તથા પરમાત્મા, આ તેર તત્ત્વો ગણવામાં આવે છે. કેટલાએક અગિયાર તત્ત્વો માને છે, તેઓના મતમાં પાંચ મહાભૂતો, પાંચ ઇન્દ્રિયો અને આત્મા અગિયારમો માનેલો છે. કેટલાએક નવ તત્ત્વો માને છે, તેઓના મતમાં પ્રકૃતિ, મહત્તરવ, અહંકાર, પાંચ ભૂતો તથા આત્મા આ નવ ગણવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ઋષિઓએ જૂદી જૂદી તત્ત્વોની સંખ્યા કહી છે, અને તે પ્રકૃતિથી પુરુષ લિન્ગ છે, એમ કહેવા માટે કહેલી છે આ સર્વ મતો ન્યાયવાળા છે, કારણ કે તે સર્વમાં શુક્તિઓ રહેલી છે. વિદ્વાનોની કંઈ બાબત અઘટિત હોય ? કેાઈ પણ અયોગ્ય હોય નહીં.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૪ થો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૫ મો

તત્ત્વોનાં લક્ષણો. (૩-૨૬)

શ્રીભગવાનુવાચ —

અથ તે સપ્રવક્ષ્યામિ તત્ત્વાનાં લક્ષણં પૃથક્ ॥

યદિદિત્વા વિમુચ્યેત પુરુષ પ્રાપ્તર્તુર્જૈ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાનુ જોડ્યા — હે માતૃશ્રી ! હવે હું તમને જુદા જુદા તત્ત્વોના લક્ષણો કહીશ કે, જે તત્ત્વોના જ્ઞાનથી પુરુષ પ્રકૃતિના ગુણો (દેહાદિક) થી મુક્ત થાય છે હૃદયની ગાંઠ (અભિમાન) ને તોડનાર તથા આત્માના દર્શન કરાવનાર જે જ્ઞાન પુરુષને મોક્ષ આપનાર કહેવાય છે, તે જ્ઞાન, હું તમને કહું છું

જે આત્મા છે તે પુરુષ કહેવાય છે અને તે પુરુષ આદિરહિત-અનાદિ-છે, શુણ્ણરહિત છે, પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે, સર્વત્ર વ્યાપક છે, તેમ સ્વયં જ્યોતિ છે જેનાથી આ જગત્ વ્યાપ્ત થયેલું છે તે સર્વત્ર વ્યાપક તે પુરુષે દૈવેન્દ્રિયાથી પોતાની પાને આવેલી સૂક્ષ્મ તથા ત્રણ શુણ્ણવાળી ભગવાનની માયાને સમતમાત્રમાજ ગ્રહણ કરી તે પછી તે પ્રકૃતિને ગુણોવડે અનેક પ્રકારની તથા શુણ્ણના જેવી

૧ પ્રકૃતિના બે ભાગ છે, આપરણ્યશક્તિ તથા વિશેષશક્તિ આપરણ્ય શક્તિ-રૂડે તે જ્યોત્ષાધિક 'અવિદ્યા' પ્રદેશાય છે અને વિશેષશક્તિ-રૂડે તે પરમેશ્વરની માયા પ્રદેશાય છે પુરુષ પાંચ બે પ્રકારનો છે, જીવરૂપ તથા ઇશ્વરરૂપ તેમા જે પ્રકૃતિના અવિદ્યેથી જન્મમરણને પામે છે, તેને જીવ જાણવો અને જે પ્રકૃતિને વશ કરીને વિશ્વરચના કરે છે તેને ઇશ્વર

પ્રજ્ઞાને સરજતી જોઈને, તે સ્વસ્વરૂપના જ્ઞાનને ઢાંછી દેનારી માયાવડે તે પુરુષ મોહિત થઈ ગયો, અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપને વિસરી ગયો. આથી દેહની ઇદ્રિયો સર્વ કર્મો કરે છે, છતાં પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રકૃતિના અધ્યાસથી પુરુષ પોતાને વિષે કર્તાપણુ માને છે, અને હું કર્તા છું, આવું અભિમાન કરે છે આથી પોતે અકર્તા છે, છતાં તેને કર્મનું અંધન નહે છે, પોતે સ્વતંત્ર અને મર્વનો સાક્ષી છે, છતાં કર્મજનથી પરતંત્રતાને પામે છે, અને સુખસ્વરૂપ છે, છતાં પણ તેને જન્મમરણરૂપ સંસારમા અવતરવું પડે છે. પુરુષ પોતાને દેહ, ઇદ્રિય તથા તેના અધિષ્ઠાતા દેવતારૂપ માને છે, તેનું કારણ માત્ર પ્રકૃતિજ છે, અને દેહ જડ છે, છતાં તે સુખદુઃખનો ઉપભોગ કરે છે, તે પ્રકૃતિથી પર એવા પુરુષવડે કરે છે.

દેવહૂતિ પૂછે છે—હે પુરુષોત્તમ! તમે દેહાભિમાની જીવનુ તથા તેનાં કારણભૂત પ્રકૃતિનું લક્ષણ કહ્યું હવે આ સ્થૂલ સૂક્ષ્મરૂપ પ્રપચ જેનું સ્વરૂપ છે એવા જગત્ને ઉત્પન્ન કરનારા પ્રકૃતિપુરુષનું સ્વરૂપ કહો.

શ્રીકપિલભગવાન્ કહે છે:—પોતે એકરૂપ છતાં સર્વ કાર્યના આશ્રયભૂત, મૂળરૂપ તથા જે પ્રધાન તત્ત્વ છે તેને

જાણવો તેમા પ્રકૃતિના સ્વરૂપને ન જાણ્યાથી જીવને સંસારમા જન્મ-મરણ થાય છે

૧ પુણ્ય પ્રકૃતિસ્થો હિ મુક્તે પ્રકૃતિજ્ઞાનુગાન્ ।

કારણ ગુણમગોઽસ્ય સદમયોનિજન્મસુ ॥

અર્થ:—પુરુષ પ્રકૃતિમા રંગી પ્રકૃતિમા થતા ગુણોને ભોગવે છે અને તેથી સારી અથવા ખરાબ પોતિમા તેનો જન્મ થનાનું જાણ્યું તેનો ગુણો સાથેનો સંબંધ છે

પ્રકૃતિ કહે છે. આ પ્રધાન તત્ત્વ ત્રિગુણાત્મક હોવાથી બ્રહ્મસ્વરૂપ નથી, કાર્ય ન હોવાથી મહત્તત્ત્વાદિકસ્વરૂપ નથી, કાર્યકારણસ્વરૂપ હોવાથી જીવરૂપ પણ નથી. પાંચ, પાંચ, દશ, અને ચાર એમ ચોવિંશ તત્ત્વોનો સમુદાય તે પ્રકૃતિનું કાર્ય કહેવાય છે. તે ચોવિંશ તત્ત્વો આ પ્રમાણે કહેલાં છે, પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશ, આ પાંચ મહાભૂતો; ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ તથા શબ્દ આ પાંચ તેની તન્માત્રાઓ, કાન, ત્વચા, નેત્ર, જીભ, નાક, વાણી, હાથ, પગ, શિશ્ન તથા ગુદા આ દશ ઇન્દ્રિયો અને મન, બુદ્ધિ, અહંકાર તથા ચિત્ત આ ચાર અંતઃકરણની વૃત્તિઓ છે, કે જેનાવડે અંતઃકરણના ચાર ભેદો કંપેલા છે. આ પ્રમાણે આ ચોવિંશ તત્ત્વસ્વરૂપે સગુણ બ્રહ્મનો જેટલો મેં વિસ્તાર કહ્યો છે, એટલેજ વિસ્તાર તત્ત્વવેત્તાઓએ પણ કહ્યો છે, તથા પ્રકૃતિની અવસ્થારૂપ કાળ એ પચિંશમું તત્ત્વ ગણાય છે.

હું માતા! કેટલાએક કહે છે કે, તે કાળ ઇશ્વરનો પ્રભાવ છે, માયાને આધીન થયેલા તથા અહંકારથી 'આ દેહરૂપ હું છું' એમ માની બેઠેલા મૂર્ખ જીવને જે કાળનો લય લાગે છે, વળી જેમા ત્રણ ગુણની સમાનતા છે, એવી ભેદરહિત પ્રકૃતિ પણ જે કાળવડે ચેષ્ટા કરે છે અર્થાત્ વિકાર પામે છે તે કાળ મહાસમર્થ છે, આમ કહેવાય છે. વળી તે કાલાત્મા લગવાનું પોતાની માયાવડે સર્વ પ્રાણીઓના દેહમાં જીવસ્વરૂપે આપી રહેલા છે અને બહાર કાળસ્વરૂપે રહેલા છે. તે પરમ પુરુષે અદૃષ્ટોથી જેના ગુણો શોધ પામ્યા હતા, એવી પ્રકૃતિમાં ચૈતન્યરૂપી બીજને મૂક્યું, એટલે પ્રકૃતિએ તે વીર્યદારા ઘણાજ પ્રકારવાળું મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન કર્યું. આ મહત્તત્ત્વ લય તથા વિશેષથી ગ્રહિત જગતના પ્રથમ અંકુરરૂપ હતું, તેણે પોતાને વિષે સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા અહં-

કારણિક પ્રપંચસમૂહને રચતી વેળાએ પોતાના તેજથી આત્મ-
રૂપને ઢાંકનારા ગાઢ તમોગુણના ભાગનો નાશ કર્યો.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૬ ફો.

બ્રહ્મસ્વરૂપવર્ણન, (૧૧-૩).

રાજોવાચ --

નારાયણાભિધાનસ્ય વ્રહ્મણઃ પરમાત્મનઃ ।

નિષ્ટામર્હથ નો ચકુ યૂયં હિ વ્રહ્મવિત્તમાઃ ॥ ૩૪ ॥

નિમિરાબ્દ પૂછે છે:—નારાયણપરાયણ પુરુષ પરિશ્રમ વિના
ભગવાન્ત્રી માયાને તરી બાય છે, એમ મને કહ્યું છે, તો હવે
તમારે નારાયણ નામના પરમાત્માનું સ્વરૂપ અમને કહેવું થોડય છે,
કારણ કે તમે મોટા બ્રહ્મવેત્તા છો.

પિષ્પલાયન નામના યોગેશ્વર કહે છે:—હે રાજા! “આ જગત્ની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલયના જે કારણભૂત છે, છતાં જે પોતે
કારણરહિત છે, જે ભગ્નત, સ્વાન તથા સુષુપ્તિ, એ
ત્રણે અવસ્થામાં વ્યાપક છે તથા દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ^૧ અને મન^૨
જેમના ચૈતન્યથી ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તે પરબ્રહ્મ^૩ પરમાત્મા છે,”
એમ બોલો.

૧ ‘પ્રાણસ્ય પ્રાણસુત ચતુષ્પદ્ધકુસ્ત ધોતલ્ય ધોતમનસ્યાનં મનમો યે વિદુઃ’ ।

૨ ‘યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્’ ।

૩ ‘ત્વં ત્વીપતિપદં પુર્ણં પૃચ્છામિ’ ।

તણખા વિગેરે અગ્નિના અશ ગણાય છે, તે જેમ અગ્નિને પ્રકાશિત કરી શકતા નથી, તેમ મન વિગેરેની વૃત્તિઓ પણ જડ છે, તેઓમા આત્માનો પ્રકાશ દેખાય છે અને તે વૃત્તિઓનો પ્રકાશક છે, પરંતુ વૃત્તિઓ તેને પ્રકાશિત કરી શકતી નથી તેમજ સ્વયં પ્રણામભૂત વેદ પણ વાણીરૂપ છે, તેથી આત્મતત્ત્વને સાક્ષાત્ કહી શકતા નથી, પણ જાણે તેમનાથી આત્મતત્ત્વ કહેવાઈ જતું હોય તેમ કહે છે વેદો? પોતેજ કહે છે કે, ' મન આદિ જેટલા જ્ઞાન કરવાવાળા પદાર્થો છે, તેટલા આત્મતત્ત્વને પહોંચી શકતા નથી, ' આ ઉપરથી એમ સમજવું નહીં કે, વેદો પ્રહ્લાનું નિરૂપણ કરતા નથી

શ્રુતિઓ કહે છે કે, " જે સ્થૂલ છે તે પ્રહ્લ નથી, જે સૂક્ષ્મ છે તે પ્રહ્લ નથી, જે વાણીથી જાણાય છે તે પ્રહ્લ નથી, " ઇત્યાદિક વચ્ચનોથી વેદેજ નિષેધ કર્યો છે, તે નિષેધનો જે અવધિ છે તેને પ્રહ્લ જાણવું જે અવધિ ન હોય તો નિષેધ પણ મિદ્ધ થઈ શકે નહીં પ્રથમ પરપ્રહ્લ પોતે એકજ હતા અને પાછળથી સત્ત્વ, રજ અને તમ રૂપે થયા, તેથી તેને ત્રણ પ્રકારના પ્રધાનરૂપ કહે છે તથા તેનેજ ક્રિયાશક્તિને લીધે સૂત્ર અને જ્ઞાન શક્તિને લીધે મહત્ત્વ કહે છે, તથા જીવના ઉપાધિરૂપ અહંકાર

૧ ' યદ્વાગાઙ્ગમ્બુદત યેન વાગમ્બુદતે તદેવ પ્રસ્રવ વિદ્ '

જે વાણીથી વર્ણન થઈ શકે નહીં પણ જેનારો સાખી જોનાય છે તેને તુ મદ્મ જાણવું

' યન્મનો ન મનુતે ' (મન જેને માટે તમ્ મરી જાવું નથી)

' ન ચતુષ્પા પચાત કચ્ચનનમ્ ' (કોઈ તેને ચતુષ્પા જેવું ગમતું નથી)

' અસ્યુત્તમનશ્ચાત્મવર્દીપમ્ ' (તે જનક નદી, ખારીક નદી, દુક નદી,

લજ્જા નદી વિગેરે)

પણ તેનેજ કહે છે. તે પછી ઇદ્રિયોના દેવતાઓ, ઇદ્રિયો, વિષયો તથા વિષયોના પ્રકાશરૂપે પણ એક પરબ્રહ્મ જ લાભે છે. તે બ્રહ્મ સર્વસ્વરૂપે પોતેજ ભાસે છે, માટે તે બ્રહ્મને પોતાની સિદ્ધિ માટે બીજા કોઈ પણ પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી, અને ત્યાં કોઈ પણ પ્રમાણ પહોંચી શકતું નથી, તેથી 'બ્રહ્મ નથી' આવી શંકા કરવી અઘટિત છે. આ આત્મા જન્મતો નથી, માટે તેને 'છે' એવો વિકાર હોતો નથી, એટલે જન્મવું અને હોવું તેમજ વધવું, ફેરફાર થવો, ઘટવું અને મરવું, આ છ વિકારો પણ આત્મામાં નથી, પરંતુ દેહાદિકના છે અને તેથી આત્મા તો તે દૈહિક વિકારોના સમયનો દ્રવ્ય છે, માટે તેને વિકાર મંડવતો નથી. સૂર્ય દેશમાં તથા મર્વ-કાળમાં અખંડ રીતે ચાલ્યું આવતું જે જ્ઞાન, તેજ આત્મા ગણાય છે. કાળી વસ્તુવું જ્ઞાન થયું, અને પીળી વસ્તુવું જ્ઞાન નાશ પામ્યું, આમાં જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, એમ જાણવું નહીં, કારણ કે જ્ઞાન તો એકસ્વરૂપ છે અને તે ઇદ્રિયોના બળથી અનેક પ્રકારતું કલ્પાયેલું છે, તેથી અનેક આકારવાળી વૃત્તિઓ ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, પરંતુ જ્ઞાન તો અખંડ રહે છે. જરાયુજ, અંકજ, સ્વેદજ તથા ઉદ્બલિજ શરીરો બદલાયા કરે છે, પરંતુ તેઓમાં રહેલો પ્રાણ તો એકજ સર્વ જરીરોમાં જીવની પાછળ જઈને વસે છે; તેમ અવસ્થાભેદે કરીને બદલાયા કરતા દેહોમાં આત્મા પણ એકનો એકજ રહે છે, પરંતુ તે બદલાતો નથી માટે બ્રહ્મ જો કે સર્વસ્વરૂપ છે, તો પણ વિકારો તેનો લેશ પણ સ્પર્શ કરતા નથી. તે આત્મા જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ નામની અવસ્થાઓમાં પણ નિર્વિકારજ રહે છે, છતાં પણ વિકારવાળો

૧ 'જાયતે, ભલ્તિ, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અપર્ણયતે, નશ્યતિ.'

અર્થ:—જન્મવું, જન્મવા પછી હોવું, શક્તિ પામવું, પૂર્ણ દશાએ પહોંચવું, શરીરના ક્ષણે થવું અને નાશ પામવું આ છ વિકાર કહેવાય છે શ્રુતિ.

હોય તેવો જણાય છે. માત્ર સુપુષ્ટિમાં ઇદ્રિયોનો તથા અહંકારનો લય થાય છે, તેથી લિંગશરીરની ઉપાધિ રહેતી નથી તેને લીધે વિકારગ્રહિત શુદ્ધ આત્માનો નીચેની શ્રુતિ ઉપરથી અનુભવ થાય છે; “ હું સુખમાં સુતો હોતો, મેં કંઈ પણ જાણ્યું નહીં, ” આવી સ્મૃતિ ઉપરથી મિદ્ધ થાય છે કે, સુપુષ્ટિ અવસ્થામાં પણ સુખને જાણનારો તથા અજ્ઞાનને જાણનારો આત્મા છે અને જે સ્મૃતિ થાય છે તે અનુભવપૂર્વક થાય છે, કારણ કે જે વસ્તુ અનુભવમાં આવી ન હોય, તે વસ્તુનું સ્મરણ થાય નહીં. સુપુષ્ટિ અવસ્થામાં આત્માનો અનુભવ થયા છતાં પણ પાછો જન્મમરણરૂપી સંસાર આવે છે, તેનું કારણ એટલુંજ છે કે, તે સમયે પણ અવિદ્યા તથા તેના સંસ્કારો રહે છે, માટે ધન, પુત્ર, પ્રતિષ્ઠા વિગેરેનો ત્યાગ કરીને કેવળ ભગવાનના ચરણનીજ, ભક્તિ કરવાની ઇચ્છા જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ભક્તિથી જ્યારે ચિત્તના, અવિદ્યાથી તથા શુણ્ઠકર્મ વિગેરેથી થયેલા મંદકારરૂપી મળ નાશ પામે છે, ત્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે, અને ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી આત્મતત્ત્વનું અપરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. સૂર્યનો પ્રકાશ સ્વતઃસિદ્ધ છે, તે પણ તે નિર્મળ દષ્ટિવાળાને દેખાય છે, પણ મલીન દષ્ટિવાળાને દેખાતો નથી, તેમ આત્મા સ્વતઃસિદ્ધ છે, તે પણ નિર્મળ મનના લોકોને જોવામાં આવે છે, પરંતુ મલીન અતઃકરણવાળાને જોવામાં આવતો નથી, માટે ચિત્તની શુદ્ધિથી આત્માનો અપરોક્ષ અનુભવ કરવો, કેમકે અપરોક્ષાનુભવ વિના મંત્રારની અત્યંત નિવૃત્તિ થતી નથી.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૬ કો મંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૭ મો.

આત્માને સંસારનું મિથ્યાપણું. (૧૧-૧૦).

ઉદ્ભવ ઉવાચ:—

ગુણેષુ ઘર્તમાનોઽપિ દેહજેષ્વનપાવૃતઃ ॥

મૃણનૈ ઘષ્યતે દેહી ઘષ્યતે વા કથ વિમો ॥ ૩૫ ॥

ઉદ્ભવણ પૂછે છે:—હે પ્રભો! આપે નિશ્ચય કયો દે, આત્મા એકજ છે, તેને ગુણોના કાર્યસ્વપ દેહના સંબંધથી સંસારમાં જન્મમરણ આવે છે અને પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે, પરંતુ તે વિષયમાં મને સંદેહ છે, તે હું તમને પૂછું છું કે, “દેહાદિકનો અત્યંત નાશ થયા પછી મુક્તિ થાય છે, કે દેહાદિક રહ્યા છતાં પણ મુક્તિ થાય છે?” તમે કદાચ કહ્યો કે, ‘દેહાદિકનો અત્યંત નાશ થયા પછી મુક્તિ થાય છે,’ તો ત્યાં એવો વાંધો આવે છે કે, ‘જ્ઞાનના સાધનભૂત દેહાદિકનો અત્યંત નાશ થતાં જ્ઞાનને આધીન રહેલી મુક્તિ કેવી રીતે થાય?’ અને તમે કહ્યો કે, ‘દેહાદિકમાં રહ્યા છતાં પણ મુક્તિ થાય છે,’ તો ત્યાં પણ એક વાંધો નડશે, તે એ કે, ‘દેહાદિક હોય તો આત્મા તેનાં કર્મોમાં તથા સુખોમાં બંધાયા વિના કેવી રીતે રહી શકે?’ તમે કદાચ કહ્યો કે, ‘દેહાદિકમાં રહ્યા છતાં પણ તે આકાશની પેઠે આવરણરહિત છે, માટે દેહાદિકના કર્મોમાં તે બંધાતો નથી.’ તો પછી મારે પૂછવાનું એ છે કે, ‘આત્મા જ્યારે ગુણોના આવરણથી રહિત છે, ત્યારે પ્રથમથીજ તે શામાટે બંધાયો છે, કે જેથી હવે તેને મુક્તિની અપેક્ષા રહે છે?’ આપ માનતા હો કે, ‘દેહાદિક છતાં પણ તેના ઉપર અહંકાર કર-

વાધી આત્મા બંધાય છે અને અહુંકારનો ત્યાગ કરવાથી મુક્તિ પામે છે, 'તો તેવા પુરુષને કેમ જોળખવા? તે વિષે કહો. "દેહાદિકમાં બંધાયેલો પુરુષ કેવી રીતે વર્તે? કેવી રીતે વિહાર કરે? કેવી રીતે લોગ લોગવે? કઈ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે? સૂવે કેમ? જાગે કેમ? તથા ચાલે કેમ? અને તે કેવાં લક્ષણો ઉપરથી જોવામાં આવે?" હે પ્રશ્નોનું રહસ્ય જાણનારાઓમાં ઉત્તમ ! આ વિના બીજી પણ મને એક જ્ઞાંતિ છે, તે એ છે કે, "આત્મા એકજ છે, તે દેહાદિકના અનાદિકાળથી થયેલા મંબંધને લીધે નિત્ય બંધાયેલો છે અને પછી તે મુક્તિ પામે છે." આમ માનશું તો મુક્તિની ઉત્પત્તિ નિહ્ન થશે, તેથી તેનું અનિત્યપણું પણ પ્રાપ્ત થશે એટલા માટે "આત્મા તો એકજ છે, તો એક, એક સમયમાં નિત્યમુક્ત કેમ થઈ શકે? તથા નિત્યજન્ય કેમ થઈ શકે?" મહાગ આ મદેહને આપ ટાળો.

શ્રીભગવાન કહે છે—હે ઉદ્ધવજી ! તમે પૂછ્યું કે, "આત્મા એકજ છે, ત્યારે તે એક સમયમાં નિત્યમુક્ત અને નિત્યજન્ય કેવી રીતે થઈ શકે? આવો મને જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન શું વાસ્તવિક છે કે, પ્રતીતિમાત્ર છે? આવો તમે પ્રશ્નો પૂછ્યા તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, તે જ્ઞાન પ્રતીતિમાત્ર છે, પણ વાસ્તવિક નથી તેનું કારણ એવું છે કે, આત્મા નિત્ય બંધાયેલો છે, આત્મા નિત્ય મુક્ત છે, આવો આત્મામાં જે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, તે મારે આધીન ગ્રહેલા મત્સ્યાદિક શુભૃષ્ટી ઉપાધિને લીધે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે નથી, કારણ કે ઉપાધિરૂપ મત્સ્યાદિક શુભૃષ્ટી પોતેજ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા છે, તેઓનું મૂળ માયાજ છે અને જે પદાર્થો માયાથી એટલે અજ્ઞાનથી કળ્પાયલા હોય તેઓ રજતુમર્પની પેઠે મિથ્યા હોય છે, માટે મારા સ્વરૂપમાં બંધ કે મોક્ષ કંઈજ નથી, આવો મારો પોતાનો

મિદ્ધાંત છે. જેમ ગુણરૂપ બંધ કે મોક્ષ નથી, તેમજ જીવને પણ 'બંધ' કે મોક્ષ વાસ્તવિક રીતે નથી, પરંતુ જીવ અજ્ઞાનને લીધે ઉપાધિને આધીન થયો છે, તેથી તેને વિશે બંધન અને મુક્તિ પ્રતીત થાય છે.

વળી સ્વપ્ન જેમ બુદ્ધિથીજ કલ્પાયલું છે, તેમ શોક, મોહ, મુખ, દુઃખ તથા જન્મમરણાદિક સંસાર પણ મારી માયાવડે બુદ્ધિથીજ કલ્પાયલો છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે નથી. હે ઉદ્ધવ ! દેહધારીઓને મોક્ષ આપનારી બ્રહ્મવિદ્યા અને બંધન કરનારી અવિદ્યા, આ બંને મારી અનાદિ કાળની રક્ષિત છે, અને તે મારી માયા વડે રચાયલી છે, એમ જાણીને હું જ્યાં સુધી અજ્ઞાન ફેલાવું છું, ત્યાં સુધી જીવને બંધન રહે છે અને જ્ઞાન આપું છું ત્યારે મોક્ષ સ્પુરે છે, અર્થાત્ બંધ તથા મોક્ષમા બંધ અનાદિ છે ત્યારે મોક્ષ નિત્ય છે હે મહાબુદ્ધિશાળી ઉદ્ધવ ! જીવને બંધન કે મોક્ષ કંઈ પણ નથી, કારણ કે, જીવ એકસ્વરૂપ છે અને મારાથી ભૂદો નથી, છતાં પણ મારા અગરૂપ જીવને અજ્ઞાનથીજ બંધન અને જ્ઞાનથીજ મુક્તિ થાય છે, પણ મને તેમાંનું કંઈ પણ છેજ

૧ અતઃ એકસ્યાપ્યધ્યામપ્રાપ્તત્વાદ્ભૂતવ વસ્તુત્તાદભાવાત્રિત્યમુક્તર્ત્વં ચ ષટ્ત શ્યાસ્ય ॥

એકજ આત્માને અધ્યાસ પ્રાપ્તિ થવાથી બંધ અને મોક્ષ એ બેઉ થાય છે
બાહ્યપ્રબોધિની

૨ તન્વેતે મોક્ષત્વાધ્યામિતિ તનૂ । જેથી મોક્ષ અને બંધ વિસ્તાર પામે છે તે બે શક્તિનું નામ 'તનૂ' કહેવામા આવે છે

૩ વયક્ષો ભવપાશેન ભવપાશાચ મોચક ।

કૈવલ્યદઃ પરં વ્રદ્ય વિષ્ણુરેવ સનાતન ॥

અર્થ:—સંસાર પાશમા બાંધનારા તથા સંસારના બંધનમાંથી મુક્ત કરનારા અને કૈવલ્યપદ આપનારા સનાતન (નિત્ય) પરબ્રહ્મરૂપ વિષ્ણુભગવાનજ છે

નહીં તમારા મનમાં શંકા આવશે કે, “ જ્યારે હવ એકજ છે ત્યારે તો એકતા બંધનથી સર્વને બંધન અને એકતા મોક્ષથી સર્વને મોક્ષ, તેમજ સુખદુઃખ તથા જાની પણ તેમજ વ્યવસ્થા થવી જોઈએ, અને જ્યારે બંધનાદિક થયા ત્યારે ઇશ્વરને પણ બંધનાદિક થવા જોઈએ, ’ પરંતુ તમારી આ શંકા નિર્મૂળ છે. દયાતમા જેમ ચંદ્રમા એક છે તો પણ જળાદિકની ઉપાધિને લીધે તેના બિંબ અને પ્રતિબિંબરૂપે ભેદ પડે છે અને પાણીમાં થતા કપાદિક, પ્રતિબિંબને જ ધાય છે પણ મુખ્ય બિંબને થતા નથી, તેમ તે પ્રતિબિંબો પણ ઉપાધિના ભેદ કરીને પર-પર જુદા જુદા હોય છે તેથી પાણીથી ભરેલા ઘડાઓમાં જે ઘડો કૂટી જાય છે તેનું પ્રતિબિંબ મુખ્ય બિંબમાં મળી જઈને તેની સાથે એક થઈ જાય છે, પણ બીજા ઘડામાં રહેલા પ્રતિબિંબો તેની સાથે એક થતા નથી, તેમ જુ પણ એક છુ તો પણ અવિદ્યારૂપ ઉપાધિને લીધે મારામાં અને હવમાં ભેદ થયો છે, તેમાં અવિદ્યાને લીધે થતા બંધન તથા મોક્ષ અને સુખ તથા દુઃખ વિગેરે મારા અશ રૂપ હવને જ છે, અને તે હવો પણ અવિદ્યાના ભેદને લીધે પર-પર ભિન્ન છે તેથી જેની અવિદ્યાનો નાશ થાય છે તે અવિદ્યાનો હવ મારી સાથે એકતા પામે છે અને બીજાઓ જુદા રહે છે આ ઉપ-થી સિદ્ધ થાય છે કે, હવને બંધનાદિક ધાય છે તેથી ઇશ્વરને બંધનાદિક થતા નથી અને એક હવને બંધનાદિક ધાય છે તેથી બધા હવોને બંધનાદિક થતા નથી તેમ એક હવને મોક્ષ ધાયા છે ત્યારે સર્વ હવોનો મોક્ષ થતો નથી આ અતિ

૧ ચર્પતમન્ પગત્તો રજોપ્રમાણમકુને ।

ન સર્વં મત્રગુચ્ચન્ને તથા ર્જવ મુગ્ધાગમ ।

અર્થ — જેમ એક ધામાં આમશ ધૂળ તથા ધુમાડા વિગેરેથી સુખ-ભરેલ જાણાય તેથી બીજામાં તેમ હાલુ નથી તેમજ એક હવ સુખી અથવા દુઃખી થાય તેથી સર્વ હવ સુખદુઃખાદિયુક્ત હોતા નથી.

રહ્યના વિષયમાં તમારે સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી નિશ્ચય કરી લેવો. તમારી આગળ જે વ્યવસ્થા કહી, તે બધ તથા મોક્ષ વિષે કહી, હવે બદ્ધ તથા મુક્ત એ બેની વચ્ચે કેવી રીતે ભેદ છે, તે તમારા પ્રશ્નનો હું ઉત્તર આપુ છું. પ્રથમ તો જીવ અને ઇશ્વર વચ્ચે ભેદ છે. આવા બે પ્રકારના ભેદ છે, તેમાં પ્રથમ કહેલો જીવ અને ઇશ્વરનો આ રીતે ભેદ છે, જીવ તથા ઇશ્વર એકજ ધર્મવાળા શરીરમાં રહે છે, પરંતુ જીવનો ધર્મ શોક છે અને ઇશ્વરનો ધર્મ આનંદ છે. જીવ નિયમરૂપે ગ્રહેલો છે અને ઇશ્વર નિયંત્રક રહેલા છે. પક્ષીઓ વૃક્ષમાં માળો કરીને રહે છે, છતાં તે માળો જેમ ઝાડથી જૂદો છે, તેમજ શરીરરૂપી વૃક્ષમાં હૃદયરૂપી માળો કરીને તેમાં જીવ રહે છે, છતાં પણ તે તેનાથી જૂદો છે. તે બંને એકત્યરૂપે અરણ્ય છે અને નાથેજ રહેવાથી તથા એક વિચારના હોવાથી પ્રત્યેક એકબીજાના મિત્ર છે, અને અનિર્વચનીય માયાવડે વૃક્ષમાં માળો ઘાવીને રહે છે. માયાનું સ્વરૂપ કેવું છે? તે બાણવામાં આવતું નથી, માટે તેને અનિર્વચનીય કહેવી છે. તે બંનેમાં એક જીવરૂપી પક્ષી, શરીરરૂપી વૃક્ષના ફળોને એટલે કર્મફળોને ખાય છે. અર્થાત્ લોગવે છે, અને બીજી ઇશ્વરરૂપી પક્ષી ફેહરૂપી વૃક્ષના ફળો ખાતું નથી, છતાં પણ તે પોતાના આનંદમાં તૃપ્ત રહે છે, અને જ્ઞાનાદિક શક્તિવડે અધિક બળવાન રહે છે. ઇશ્વર જીવના કષ્ટતા વધાર પ્રબળ છે. તે કર્મના ફળોને લોગવતા નથી અને સર્વજ્ઞ છે. તે

૧ છેતરુ આરો ધર્મ જૂઠા છે, માટે તે શબ્દનો શરીર માં પણ ઉપયોગ ખરી સમજ છે.

૨ કવ્યમૂલમવાક્ષાગ્ય વૃષ મો વેદ મગ્નત.

અર્થ — હયા મૂનનાગુ અને નીચી શાખાનાગુ સસારરૂપી વૃક્ષ છે તેને જે હમણા બણે છે (તે જ જ્ઞાની છે) શ્રુત.

પોતાને જાણે છે અને જીવને પણ જાણે છે. કર્મનાં ફળોને ભોક્તા જીવ અજ્ઞાન છે, તે પોતાને પણ યથાર્થ રીતે જાણતો નથી, તેમ ઇશ્વરને પણ જાણતો નથી, માટે અવિદ્યાથી જોડાયેલા જીવ, અનાદિકાળથી બંધાયેલો છે, કારણ કે, માયામાં આવરણ કરવાપણુ તથા આશ્રયને મોહ ઉપજાવવાપણુ નથી.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૭ મો અંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૮ મો.

માયાના સ્વરૂપનું વર્ણન. (૧૧-૩)

રાજોવાચ —

परस्य विष्णोरीशस्य मायिनामपि मोहिनीम् ॥

मायां वेदितुमिच्छामो भगवतो ब्रुवतु न ॥ ૧ ॥

નિમિરાત્ત પૂછે છે — હે મહારાજ ! અમર્થ એવા પદ્મમાત્મા વિષ્ણુની માયા જે માયાવીઓને પણ મોહ ઉપજાવનારી છે, તે માયાને અમે જાણવાને ઇચ્છીએ છીએ, માટે આપ ભગવાન અમને માયાનું સ્વરૂપ કહો. હું સંમારના તાપથી જાળી જળી રહેલો મનુષ્ય છું, તે, હરિની કથારૂપી અમૃત જેમાં રહેલું છે તથા જે સમારના તાપને ટાળનારું આપદ છે, તેનું આપનું વચન માલજવા છતાં પણ તૃપ્ત થતો નથી.

અંતરિક્ષ યોગી કહે છે — હે મોટી ભુજાવાળા રાજા ! પોતાના અંશરૂપ જીવોને ભોગ તથા મોશ આપવા માટે સર્વના આદિકારજરૂર અને આત્મરૂપ ભગવાન પોને સર્વેલાં આ

પાંચ મહાભૂતોમાંથી ઉત્તમ તથા કનિષ્ઠ જ્વતનાં શરીરોને ઉત્પન્ન કરે છે, અને પછી જીવોના ઉપકાર માટે પાંચ ભૂતોમાંથી સ્થેલાં તે શરીરોમાં અંતર્યામિરૂપે પ્રવેશ કરીને મનથી તથા દશ ઇન્દ્રિયોથી વિષયોના વિભાગ પાડે છે, અને તે વિષયોનો જીવોને ઉપભોગ કરાવે છે. જીવ, અંતર્યામીએ પ્રકાશિત કરેલી ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોનો ઉપભોગ કરે છે અને આ ઉત્પન્ન થયેલા શરીરને પોતાનું માનીને તેના ઉપર આસક્ત થાય છે, અને કર્મોન્દ્રિયોથી વાસના સાથે કર્મો કરીને તે તે કર્મોનાં સુખદુઃખરૂપ ફળ ભોગવે છે, અને આ સંસારમાં ભટક્યા કરે છે, પરંતુ તેમાંથી મુક્ત થતો નથી આ રીતે ધણાં દુઃખ આપનારી કર્મની ગતિઓને પામતો તથા પરતંત્ર થયેલો જીવ જગત્નો પ્રલય થતાં સુધી જન્મમરણ પામ્યા કરે છે. પ્રલયનો આરંભ થશે ત્યારે આદિ અને અંતથી રહિત એવો કાળ આ સ્થૂલસૂક્ષ્માત્મક જગત્ને ઇશ્વર વિષે લઇ જવા માટે ખેંચશે, પૃથ્વી ઉપર સો વર્ષ સુધી મહાલયંકર અનાવૃદ્ધિ થશે અને તે સમયે મહા પ્રગંડ એવો સૂર્ય ત્રણે લોકને તપાવશે. તે પછી શેષનાગના મુખનો અગ્નિ પાતાળમાંથી ઉઠી શિખા વાળો બળવા માંડશે અને વાયુની ગ્રેરણાથી ચારે તરફ વધી જશે. તે પછી પ્રલય કરનારા મેઘનો સમૂહ હાથીની શુંડ સરખી ધારાઓથી સો વર્ષ સુધી વર્ષશે, તેથી બ્રહ્માંડ જળમાં ડૂબી જશે. તે પછી બ્રહ્માંડરૂપી શરીરધારી બ્રહ્મા પોતાના બ્રહ્માંડરૂપ શરીરનો ત્યાગ કરીને, કાષ્ઠરહિત થયેલો અગ્નિ જેમ પોતાના સૂક્ષ્મ રૂપમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ સૂક્ષ્મસ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં

૧ 'તદ્વળા સહ તે સર્વે સંપ્રાપ્તે પ્રતિચંચે ।

પ્રત્યાન્તે કૃતાન્માન પ્રવિશંતિ પરં પદમ્ ॥

અર્થ:—મહાપ્રલય પ્રાપ્ત થતા બ્રહ્મલોકમાં રહેવારા પુરુષો બ્રહ્મા સાથે

પ્રવેશ કરશે તે પછી વાયુ, પૃથ્વીનો ગંધ હરી લેશે એટલે જળ તેજસ્વ ધશે તે પછી પ્રત્યક્ષાળનુ તેજ, તેજનુ રૂપ હરણુ કરી લેતા તેજ વાયુમા લય પામશે અને આકાશ, વાયુનો સ્પર્શ હરી લેતાં વાયુ આકાશમા લય પામશે તે પછી કાળ, આકાશના શબ્દ શુણ્ણને હરી લેશે, એટલે આકાશ, તામરા અહુકારમા લય પામશે, તેમ ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ, રાજસ અહુકારમા, મનના તથા ઇન્દ્રિયોના દેવો, માર્તિક અહુકારમા, અહુકાર, પોતાના ત્રણ પ્રકારના કાર્યોની સાથે મહત્તરવમાં અને મહત્તરવ પ્રકૃતિમા લય પામશે આ સર્વ લગવાનની માયા જાણુપી છે રાજા ' ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા પ્રલય કરનારી આ ત્રણ શુણ્ણવાળી લગવાનની માયાનુ અમે તમારી પાને વર્ણન કર્યું

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણુમા અધ્યાય ૮ મો મ પૂર્ણ

કતકલ્પ યદને પરમાત્માના પરમ પદમા પ્રવિષ્ટ થા. છે (મોક્ષ પામે છે)
સ્મૃતિ

‘ માવદાધારમાધવારણમરાધ્યાત ’

અધિમાર ન્યા મુખી રહે છે તા મુખીજ અધિકારીઓની સ્થિતિ રહે છે, એટલે અધિમાર પૂરો થતાજ બહારેવ મૂળ બહારે નવ ના

અધ્યાય ૯ મો.

દેહના મિથ્યાત્વનું વિવેચન. (૭-૧૫).

નારદ ઉવાચ:—

આધાધિતોઽપિ જ્યામાસોં યથા વસ્તુતયા સ્મૃતઃ ।

દુર્ઘટસ્વાદૈન્દ્રિયકં તદ્ઘર્થચિક્રલ્પિતમ્ ॥ ૫૮ ॥

નારદ કહે છે:—હે ધર્મરાજ ! આ વિશ્વમાં જે દેહાદિ પદાર્થ સત્ય લાગે છે તે મિથ્યા છે તેમ જાણવું; ઉદાહરણ પ્રતિગિ-
મ્પાદિ આભાસ પદાર્થ તર્કના વિરોધને લીધે મિથ્યા છે, તે
પણ તેને જેમ એક વસ્તુરૂપે માનવામાં આવે છે, તેમજ
દીપ્તિયોના જાણવામાં આવતા સંસાર પણ તર્કથી સિદ્ધ થતો
નથી માટે જોરો છે, તેથી તેને પણ એક વસ્તુરૂપે માનેલો છે.
પૃથ્વી વિગેરે પાંચ ભૂતોની જેમાં એકતા થયેલી માનવામાં
આવે છે, એવો આ દેહાદિક પદાર્થ સંઘાત, કાર્ય કે પરિણામ
એમાંથી કોઈ પણ જાતનો નથી. વૃક્ષોનો સંઘાત જેમ વન કહે-
વાય છે, તેમજ પાંચ મહાભૂતોના સંઘાતરૂપ આ દેહ નથી;
કારણ કે જે સંઘાત હોય તો એક ભાગ જોગવાથી સર્વ સમુ-
દાય જોગાય નહીં; દૃષ્ટાંત તરીકે વનમાંથી એક વૃક્ષ જોગવાને
લીધે આખું વન જોગાતું નથી, પરંતુ દેહમાં તેમ નથી; દેહનો
તો એક ભાગ જોગવાથી આખો દેહ જોગાય છે. તેમજ દેહ
એ પાંચમહાભૂતોનું કાર્ય પણ નથી તેમ પરિણામ પણ નથી.
કદાચ તે દેહનો વિકાર અથવા પરિણામ હોય તો “તે પોતાના
અવયવોથી અથવા તો પરિણત પદાર્થોથી જૂદો છે? કે તેમાં
મળેલો છે?” આવી શંકા કોઈ કરશે, પરંતુ તે તેનાથી અલગ
જૂદો જોવામાં આવતો નથી, તેમ તેમાં સર્વરૂપથી કે અંશથી

મળેલો પણ નથી. જો સર્વરૂપે-આખો મળેલો છે, એમ કહીએ તો એક આંગળીને પણ દેહરૂપ માનવી જોઈએ અને અંશથી મળેલો કહીએ તો તેના અંશની અને તેના પણ અંશની કલ્પના કરવાથી અનવસ્થાદોષનો પ્રમંગ આવી પડે. આ પ્રમાણેજ પરિણામમાં પણ વાંધા પડે છે, માટે દેહાદિક મિથ્યાજ છે. પંચમહાભૂતો અવયવી પદાર્થો છે, તેથી તે પોતાની તત્ત્વાત્મરૂપ શબ્દાદિક અવયવો વિના હોઈ શકતા નથી અને અવયવી જ્યારે મિથ્યા કહે છે, ત્યારે છેવટે અવયવ પણ મિથ્યાજ મિદ્ધ થાય છે, કારણ કે અવયવીની પ્રતીતિ વિના જીવ કોઈ પણ પ્રમાણથી અવયવ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કોઈ શંકા કરશે કે, “અવયવીને અભાવ થશે તો પણ આવનારી તથા નાશ પામનારી બ્રાહ્મણાદિક અવસ્થામાં ‘આ દેવદત્ત છે’ એવું જે જ્ઞાન થાય છે, તે મિથ્યા થશે નહીં.” મીઠાસકો કહે છે કે, ‘આવિર્ભાવ તિરોભાવના ધર્મો નાશવંત છે, પરંતુ તે ધર્મવાળી વસ્તુ અવિનાશી છે,’ તેનો નિર્વાહ કેમ થશે ? આના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, પરમાત્મા વિના જીવ કોઈ વસ્તુ નથી, છતાં ‘આ પદાર્થ આના સરખો છે,’ આવી જે અરખાપણાની જાતિ થાય છે, તે કેવળ અવિદ્યાને લઈને થાય છે અવિદ્યા દૂર થયા પછી દ્વૈતજ્ઞાંતિ દૂર થાય છે અર્થાત્ પરમાત્મા વિના જીવ સર્વ વસ્તુ મિથ્યા છે. જ્યારે સર્વ વસ્તુ મિથ્યા છે, ત્યારે શાસ્ત્રમાં કહેલો વિધિનિગેધ પણ સ્વપ્નમાં આવતી જાગૃત તથા સ્વમાવસ્થાની પેઠે મિથ્યાજ છે. લાવાદૈત, કિયાદૈત તથા દ્રવ્યાદૈતની યથાર્થ લાવના કરનારો મુનિ પોતાના આત્મસ્વરૂપના અનુભવથી જાગૃત વિગેરે ત્રણ અવસ્થાઓનો અથવા તો વસ્તુલેદબુદ્ધિ, કર્મલેદબુદ્ધિ તથા

૧ આ પ્રમાણે દેહાદિકનું મિથ્યાપણું દેખાડીને દેહાદિકમાં કામ્યભૂત પંચમહાભૂતોનું મિથ્યાપણું દેખાડે છે.

આ ક્ષણ મારા કર્મથી સિદ્ધ થયું છે માટે મારે જોગવવા પોગ્ય છે, આવાં ત્રણ સ્વપ્નાનો નાશ કરે છે. પરબ્રહ્મ વિના ખીણ સર્વ વસ્તુ મિથ્યા છે, તેથી પટ તથા તાંતુમાં જેમ પટ મિથ્યા છે, પરંતુ તાંતુજ સત્ય છે, તેમજ કાર્ય અને કારણને એકરૂપે વિચારવાં તેનું નામ ભાવાદૈત કહેવાય છે આ ભાવાદૈતના વિચારથી વસ્તુગત ભેદબુદ્ધિ દૂર થાય છે.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૯ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૦ મો.

જીવનું વાસ્તવિક મિથ્યાપણું, (૧૦-૯૭)

શ્રુતયઃ ક્ષુ —

અપરિમિતા ધ્રુવાસ્તનુમૃતો યદિ સર્વગતા-
સ્તર્હિ ન શાસ્યતેતિ નિયમો ધ્રુવ નેતરથા ॥
અજ્ઞાનિ ચ ચન્મયં તદ્વિમુચ્ય નિયત્ ભવે-
ત્સમમનુજાનતાં ચદ્મત મતદુષ્ટતયા ॥ ૨૦ ॥

શ્રુતિઓ કહે છે:—હે નિત્યમુક્ત ! કેટલાંએક કહે છે કે, અવિદ્યારૂપ ઉપાધિને લીધે ઇશ્વરથી જૂદા પડીને જન્મમરણ પામ્યા કરતાં જીવો જેઓ ઇશ્વરના અંશ છે, તેઓએ સંમાર-માંથી છૂટવા માટે ઇશ્વરનું ભજન કરવું પોગ્ય છે, આમ પૂર્વે કહેલું છે તે અઘટિત છે, કારણ કે જે અવિદ્યા એક હોય તો જીવ પણ એક જ હોવો જોઈએ અને એકની મુક્તિ થવાથી સર્વની મુક્તિ થવી જોઈએ જે અવિદ્યાને અનેક માનીએ તો

હવે પણ અનંત હોવા બેઠાં અને તેથી ઇશ્વરના એક
અશની મુક્તિ થતા પણ બીજા અશની મુક્તિ થાય નહીં,
તેથી કોઈ પણ દિવસે ઇશ્વર સર્વ અશથી મુક્ત થશે નહીં,
એમ માનવું પડશે માટે હવે અવિદ્યાથી અનંત નથી, પણ
વસ્તુતાએ જ અનંત છે હવેનું અનંતપણ સ્વીકારીને તેનું
અણપણ માનવું તો તેઓનું ચેતન્ય આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત
છે તે વાતનો દોષ આવશે, અને હવેને દેહ જેવડા માનવ
તો તે અવયવી ધવાથી તેઓનું અનિત્યપણું કંરશે, માટે હવે
' અનંત, સર્વવ્યાપક અને નિત્ય છે, આમ માનનારાઓની
ભૂલ છે, કારણ કે અવિદ્યાઓનું અથવા તો તેઓની શક્તિઓનું
અનેકપણ સ્વીકારવું, એટલે અનેક ઉપાધિઓથી હવે અનંત
મિદ્ધ થશે અને તેમના જાધનની અને મોક્ષની વ્યવસ્થામાં કંઈ
પણ અટકાવ આવશે નહીં ' દ્વિતીયા જેમ ઘટાકાશ, ઘટા પુટી
જવાથી મહાકાશમાં મગી જાય છે, પણ તેથી કંઈ બીજા ઘટા
કાશ મહાકાશરૂપ થતા નથી વળી અવિદ્યાને અનેક માનતા
પણ ઇશ્વર સર્વ અંશે જોઈ દિવસ નિશ્ચય થશે નહીં, એ જો દોષ
છે તે પણ આવશે નહીં દ્વિતીયા જેમ ઇશ્વર એ મહાકાશના જેવા
છે, તેથી અવિદ્યાએ ઉપાધિમાં રહેલા હવેમાં જાંઘ દેખાય, તો
પણ ઇશ્વરને તેથી કંઈપણ જાંઘ આવતો નથી વાસ્તવિક રીતે
તો જેમ ઘટાકાશને, રજનો કે ધૂમાડાનો જરા પણ સ્પર્શ થતો

૧ યથાગમે દર્શયેદો નાનાપાપણો ઇમમ્ ॥

તદ્દેશાદ્રમગદ્ધાત તદ્ધો વેગે મોક્ષ ॥

અર્થ — જે પ્રમાણે આમત થા વિગેરેમાં જુદા ગેરે ભામે છે અને
તેનો નાશ થતા અખંડ દેખાય છે તે પ્રમાણે સર્વવ્યાપક પરમાત્મા ધ્યુનય માદિ
ઉપાધિના સામે જુદા જુદા રૂપે જણાય છે પણ તે ઉપાધિ નષ્ટ થતા
તે અખંડ વ્યાપકરૂપે અથાત એકરૂપે જણાય છે આત્મગોચર

નથી, તેમ જીવને પણ અંધનો સ્પર્શ થતો નથી, ત્યારે ઇશ્વરને તો ક્યાંથીજ થાય? હે અવિનાશી! જીવ અનંત, સર્વવ્યાપક અને નિત્ય છે, એ પક્ષ અમારા સિદ્ધાંતથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કે જીવને જે વાસ્તવિક રીતે અનંત, સ્વસ્વપથીજ નિત્ય અને સર્વવ્યાપક માનીએ તો પછી તેઓ સર્વવ્યાપકપણાથી અને નિત્યપણાથી તમારા જેવાજ હરે અને તમારી આસામાં રહેવા યોગ્ય રહે નહીં, તેમ તેથી તમે તેઓનું નિયમન કરી શકો નહીં અને ખરી રીતે તો તેઓનું તમારા નિયમમાં રહેવાપણું ઘટી શકે છે. તેને માટે આ પ્રમાણે નિયમ છે. જે વસ્તુ ઉપાધિને લીધે જે વસ્તુના વિકારરૂપે થયેલી હોય, તે વસ્તુ તે વસ્તુની નિયામક હોવીજ જોઈએ, કારણ કે કાર્યમાં અનુગત રહેલો પદાર્થ કારણપણાથી તે કાર્યને છોડતોજ નથી. આપના સ્વરૂપ વિષે ‘ જે ’ અને ‘ તે ’ એ જે શબ્દો વિના ખીણું વિશેષ કંઈપણ કહી શકાતુંજ નથી. જેઓ કહે છે કે, અમે બ્રહ્મ બાણીએ છીએ, તો તેઓ બ્રહ્મને બાણતા નથી, કારણ કે બ્રહ્મ જ્ઞાનનો વિષય નથી. શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે કે, જે વસ્તુ બાણવામાં આવે છે, તે વસ્તુ ‘ અનાત્મ ’ ઇશ્વરથી ભિન્ન છે. હે ભગવન્! જેઓ સ્થાવરજંગમાત્મક સંપૂર્ણ સંસારને સમદૃષ્ટિથી પોતાના સ્વરૂપે જાણે છે અને ખરા અંતઃકરણથી તમારી ભક્તિ કરે છે, તે પુરુષ મહાકૃપથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા તમારા સ્વરૂપને તમારી કૃપાદૃષ્ટિથી પ્રાપ્ત કરે છે.

‡ ચતો વાચો નિવર્તન્ને ભગ્રાપ્ય મનસા સહ ।

અર્થ:—વાણી પણ જેને પામ્યા સિવાય મનસહિત પાછી ફરે છે અર્થાત્ સમ્યક્જ્ઞાનંદ બ્રહ્મસ્વરૂપનો જોધ થવા માટે કાંઈપણ વાચક શબ્દ યોગ્યો તો પણ તેની શક્તિ બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રદાશિત કરવાના કામમાં આવતી નથી.

શ્રુતિ.

પરમાત્માથી જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે, માટે પરમાત્મા નિર્ણયતા અને જીવ તેમનો નિયમ્ય છે આમ કહ્યું. તે ઉપર કેટલાક શંકા કરતાં કહે છે કે, તેમ માનવાથી “ જીવ અનિત્ય કરશે અને તેથી જીવનાં કરેલાં કર્મોનો વિનાશ તથા નહીં કરેલાં કર્મો લોગ વવાનો પ્રસંગ આવી પડશે, તેમ જીવતા સ્વરૂપનો નાશ થવો તેનું નામ મોક્ષ ગણાશે; પરંતુ મિહાંતમાં તો સ્વપ્રકાશ અને આનંદમય એવા, જીવાત્માને અવિદ્યાથી ધયેલા અનર્થમાંથી છુટો કરવો, તેને મોક્ષ સ્વીકારેલો છે.” આ પ્રમાણે શંકા કરનારના મમાધાન માટે શ્રુતિઓ કહે છે કે:—

અંતઃકરણની ઉપાધિને લીધેજ જીવોનો જન્મ થાય છે; પરંતુ વસ્તુતાએ જીવો જન્મરહિત છે. આ ઉપર પાણી ગંડા થાય છે કે, “ જ્યારે જીવ જન્મરહિત છે, ત્યારે શું પ્રકૃતિ જીવરૂપે થાય છે? અથવા તો પુરુષ જીવરૂપે થાય છે? કે જાને માથે મળીને જીવરૂપ થાય છે? જો પ્રકૃતિને જીવરૂપે થવાનું કહીશું તો જીવમાં જડપણ આવશે, પુરુષને જીવરૂપે થવાનું કહીશું તો પુરુષમાં વિકારિપણ આવશે અને જાનેની જીવરૂપે ઉત્પત્તિ માનશું તો પણ તેવોજ દોષ આવશે, માટે જીવની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે? ” આ શંકાનો શ્રુતિઓ ઉત્તર આપતાં કહે છે કે, પ્રકૃતિ તથા પુરુષ અજન્મા છે, તેઓનો જીવરૂપે જન્મ મંભવતો નથી; દૃષ્ટાંતમાં જેમ કેવળ પવનથી અથવા તો પાણીથી પરપોટા થતા નથી, પરંતુ તે જાનેના મંયોગથી પાણીમાં પરપોટા થાય છે, તેમજ પ્રકૃતિ અને પુરુષ તે જાનેના યોગથી પ્રાણાદિક ઉપાધિવાળો જીવ ઉત્પન્ન થાય છે. પાણીના પરપોટામાં જેમ વાયુ એ નિમિત્ત કારણ છે અને પાણી એ ઉપાદાન કારણ છે, તેમજ જીવોની ઉત્પત્તિ વિષયમાં પણ પ્રકૃતિ એ નિમિત્ત કારણ છે અને પુરુષ એ ઉપાદાન કારણ છે. આ રીતે પ્રકૃતિ પુરુષના

એકચપજ્ઞાથી જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. તે જીવો પાછા સુષુપ્તિવેળા અથવા તો પ્રલયવેળા સર્વ કૂલોનો રસ જેમ મધમાં મળી જાય છે અને મળ્યા પછી જુદો જાણવામાં આવતો નથી, તેમ વિવિધ નામો અને દેહોની સાથે તમારા નિરુપાધિક રૂપમાં લય પામે છે, અને તે પછી તે વિશેષરૂપે જાણવામાં આવતા નથી, પરંતુ લિંગશરીરવડે સામાન્યરૂપે જાણવામાં આવે છે; અને સુક્ષ્મ વેળા, 'નદીઓ જેમ મહાસમુદ્રમાં લય પામે છે, તેમજ તે જીવો પણ મુક્ત થયા પછી જીવપણું ત્યાગ કરીને પરબ્રહ્મમાં લય પામે છે. તે સમયે તો કારણ શરીરનો પણ નાશ થવાથી જીવો નામરૂપથી રહિત થાય છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૦ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૧ મો.

પ્રપંચના મિથ્યાત્વનું વર્ણન. (૬૨-૪)

શ્રીગુરુ ઉવાચ:—

ચુદ્ધીન્દ્રિયાર્થરૂપેણ જ્ઞાનં ભાતિ તદાશ્રયમ્ ॥

દૃશ્યસ્વાદ્યતિરેકાભ્યામાદ્યંતવદવસ્તુ યત્ ॥ ૨૩ ॥

શ્રી ગુરુદેવજી કહે છે:—હે પરીક્ષિત ! જુદિ, ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયો એ અનુક્રમે આહુક, તેનાં સાધનો અને આદ્યરૂપે

૧ 'એકમેવાદિતીયં પ્રથમ', 'અવિનાશી વાડરેડ્યમાન્સા'—'પ્રથમ કેવળ એકજ અને અલિપ્ત છે', 'આ આત્મા અવિનાશી છે' ઇત્યાદિ શ્રુતિવચન પ્રમાણે જીવોનો જન્મ વાસ્તવિક નથી પણ ઔપચારિક છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

ગણાય છે, પરંતુ તેઓના અધિષ્ઠાનરૂપ એક જ્ઞાનજ તે તે આકારે જોવામાં આવે છે. તેઓ જ્ઞાનથી જુદી સત્તા ધરાવતાં નથી જોવામાં પ્રતીત થતો સર્પ જેમ દરચપણાને લીધે કારણથી જુદો નથી, પણ આદિ તથા અંતવાળો હોવાથી મિથ્યા છે, તેમ જ્ઞાનમાં પ્રતીત થયેલો બુદ્ધિઆદિક આ પ્રપંચ પણ દરચ-પણાને લીધે કારણથી જુદો નહીં હોવાથી અને આદિ અંતવાળો હોવાથી મિથ્યા છે. આ પ્રપંચ^૧ પરબ્રહ્મથી અલિપ્ત છે, એમાં હું તમોને દર્શાવો કહું છું તે તમે સાંભળો.

હે રાજ ! જેમ દીવો, નેત્ર અને રૂપ આ ત્રણે પોતાના કારણરૂપ પરબ્રહ્મથી લિપ્ત (જુદાં) નથી. તાત્પર્ય એ કે, સર્પ^૨ ભામવાનું કારણ જે રજ્જુ, તે સર્પથી અત્યંત જુદો છે, પરંતુ તેમાં ભાસતો સર્પ રજ્જુ વિના સંભવતો નથી; તેમજ આ પ્રપંચથી^૩ પરબ્રહ્મ જુદો છે, પરંતુ આ પ્રપંચમાત્ર પરબ્રહ્મથી જુદો છેજ નહીં. હે રાજ ! જ્યારે બુદ્ધિ મિથ્યા ઠરી ત્યારે તેની અવસ્થાઓનું મિથ્યાપણું તો સ્વતઃ સિદ્ધ થયું. બુદ્ધિની જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એવી ત્રણ અવસ્થાઓ છે, આમ વિવેકી જનો કહે છે. તે ત્રણ અવસ્થાઓના અભિમાનને લીધે આત્માને વિષે, વિશ્વ, તૈજસ

! यथा नद्य स्यदमानसं समुद्रेऽन्ते गच्छन्ति नमस्त्वे विहाय ।

તથા વિદ્વાન્નમસ્ત્વાદ્વિમુક્ત પરાપારં પુરુષર્ષુર્નિ દિવ્યમ્ ॥

અર્થ.—જેમ પ્રવાહરૂપે નદીઓ, નાભો અને રૂપો છોડીને મહાસમુદ્રમાં જઈ મળે છે અને સમુદ્રરૂપ થાય છે તદ્વત, જ્ઞાનસપત્ત પુરુષ પણ મુક્તિ વખતે નામરૂપથી મુક્ત થઈ સૌથી પર-બ્રહ્મ-દિવ્ય પુરુષને પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ બ્રહ્મરૂપમાં મળે છે

શ્રુતિ.

० इदं प्राच नस्त्येव नेत्यत्र नो स्थित जगत् ।

અર્થ.—આ પ્રપંચ અસ્થિતમાં નથી, કાળથી જગત ઉત્પન્ન થયું નથી અને રહેતું પણ નથી

શ્રુતિ

અને પ્રાણપણું માનવામાં આવે છે અને તે માત્ર કલ્પિત છે. જેમ મેઘ આકાશમાં એકાદવાર ઉત્પન્ન થાય છે અને એકાદવાર નાશ પામે છે તેમજ અવયવવાળું અને ઉત્પત્તિ તથા નાશવાળું જગત્ પણ મૃષ્ટિવેળા પરબ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રલયવેળા તેને વિષે નાશ પામે છે. અર્થાત્ જેમ ઘટ અવયવી અને આદિઅંતવાળો હોવાથી નાશ પામે છે, તેમ મૃત્તિકા નાશ પામતી નથી; તેમજ વિશ્વ પણ અવયવી અને આદિઅંતવાળું હોવાથી નાશ પામે છે, પરંતુ પરબ્રહ્મ નાશ પામતા નથી, માટે બ્રહ્મજ્ઞ સત્ય છે. હવે અન્ય-તમાત્ એ વિશેષણથી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક જે કારણનું સત્યપણું કહ્યું છે, તેને હું સિદ્ધ કરું છું:—

હે રાજા ! સઘળા અવયવી ઘટાદિક પદાર્થોના કારણરૂપ જે મૃત્તિકાદિક અવયવો છે, તેજ સત્ય હોય છે. તેમાં એવી યુક્તિ છે કે, જેમ વસ્તુના અવયવ તંતુઓ વસ્તુ ન હોય ત્યારે પણ પ્રતીતિમાં આવે છે, તેમ ઘટાદિક અવયવોના અભાવ વખતે પણ મૃત્તિકાદિક અવયવો પ્રતીત થાય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, બ્રહ્મ વિના જગત્ની પ્રતીતિ નથી, પરંતુ જગત્ વિના બ્રહ્મની પ્રતીતિ થાય છે, માટે બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ મિથ્યા છે આ ઉપરથી તમને શંકા થશે કે, “ જ્યારે કોઈ કાર્યજ નથી ત્યારે બ્રહ્મનું કારણપણું કેમ સંભાવે ? માટે તે અસંભવિત ઠરશે. ” તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તે તે કારણો પણ સર્વથા સત્ય નથી, કેમકે કાર્યકારણરૂપે, શુણુશુણિરૂપે, વિશેષણવિશેષ્યરૂપે અને વ્યાખ્યવ્યાપક આદિરૂપે જે કંઈ જણાય

૧ સત્યં જ્ઞાનમનન્તં વ્રદા ।

બ્રહ્મ એ સત્ય અને જ્ઞાનમય હોવાથી અનન્ત છે

શ્રુતિ

૨ વ્રદા સત્યં જગન્મિથ્યા ।

જગત્ ખોટું અને બ્રહ્મ એજ સત્ય છે.

શ્રુતિ.

છે, તે મર્વ જામરૂપ છે, કારણ કે તે સર્વમાં અન્યોન્યાઘ્રય દોષ આવે છે, કેમ કે કાર્યકારણ, શુણ્ણુલી, વિશેષણ-વિશેષ્ય અને વ્યાખ્યાવ્યાપકતા વિગેરે એક બીજાને મિદ્ધ કરે છે, પરંતુ તેઓમા એક વિના બીજાની મિદ્ધ થતી નથી બ્રહ્મા કારણપણુ વિગેરે ધર્મો આરોપિત કરેલા છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે નથી. જે જે વસ્તુ એક બીજાની અપેક્ષા ધરાવતી હોય તે તે આદિઅંત-વાળી હોય અને આદિઅંતવાળી હોય તે મિથ્યા હોય, માટે કારણ આદિ ધર્મો પણ મિથ્યા છે જે જે દૃશ્ય પદાર્થો હોય તે બ્રમરૂપ હોય, કારણ કે દૃશ્ય પદાર્થો સ્વભાવી પેઠે નામાન્ય તથા વિશેષરૂપ હોય છે અને એક બીજાના આઘ્રયથી મિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે અનેક કારણોથી પ્રપચનુ મિથ્યાપણુ સાધ્યું. તેમા એવી શકા તમને થશે કે, “ આ પ્રપચ તો અપ્રકાશ છે, માટે તેનુ આત્માની પેઠે સત્યપણુ કેમ ઘટે નહી ? ” તો તેના ઉત્તરમાં હું કહું છું કે, વિકારસ્વરૂપ આ પ્રપચ જો કે પ્રકાશ છે, તો પણ આત્માના પ્રકાશ વિના તેનુ અણુમાત્ર પણ નિરૂપણ થઈ શકતુ નથી જો તેનુ પ્રત્યગાત્મા વિના નિરૂપણ કરી શકાય તેમ હોય તો પછી પ્રપચ પણ ચિદ્રૂપ એવા આત્માના મરણો સ્વયં પ્રકાશવાળો ગણાય અર્થાત્ આત્માની પેઠે એકજ રૂપ ગણાય આત્મામા પણ જીવ અને બ્રહ્મરૂપે ભેદ જોવામાં આવે છે, તો પણ તે ભેદ ઘટાકાશ અને મહાકાશના ભેદ જેવો છે. આ ભેદ આકાશમા રહેલા સૂર્ય અને પાણીમા રહેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબ જેવો છે, તથા તે બહાર અને અંદર રહેલા પ્રાણ-વાયુના ભેદ જેવો છે ઘટાકાશ પરિમિચિત્ત છે અને મહાકાશ અપરિમિચિત્ત છે, તો પણ તે બંને વચ્ચે ઉપાધિ મિવાય કશો ભેદ નથી, તેમ જીવ પરિમિચિત્ત છે અને બ્રહ્મ અપરિમિચિત્ત છે, તે વચ્ચે પણ ભેદ નથી પાણીમા રહેલો સૂર્ય કંપાદિક વિકારવાળો છે, અને આકાશમા રહેલો સૂર્ય કંપાદિક વિકારથી રહિત છે,

તેમ છતાં તે બને વચ્ચે જેમ ખગે ભેદ નથી, તેમ જીવ વિકાસવાળો છે અને પ્રજ્ઞ વિકારરહિત છે, તો પણ તે બને વચ્ચે ભેદ નથી વળી બહારના વાયુની અને પ્રાણવાયુની ક્રિયાઓ ભિન્ન ભિન્ન છે, તો પણ તે બને વચ્ચે જેમ ભેદ નથી, તેમ જીવની મરજવા આદિક ક્રિયાઓ છે અને પ્રજ્ઞની મરજવા આદિક ક્રિયાઓ છે, તો પણ તે બનેમા ભેદ નથી ઉપાધિથી થયેલો ભેદ સ્વરૂપની એકતાનો બાધ કરી શકતો નથી, માટે વ્યાધિને લીધે મૂળ સ્વરૂપમા ભેદ માને તેને મૂર્ખ બહુવો આ અર્થ પ્રપચને પ્રજ્ઞનો આધાર છે

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૧ મો અપૂર્ણ

અધ્યાય ૧૨ મો.

જગત્ની નિત્યાનિત્યતા સંબંધી શંકાસમાધાન. (૧૦-૮૭)

શ્રુતય ઝંચુ.—

સત્ત્વમુત્થિત સદિતિ ચેન્નનુ તર્કહત ।

વ્યભિચરતિ ક્વ ચ ક્વ ચ મૃષા ન તથોભયયુક્ ॥

દયચહતયે ચિકલ્પ દયિતાઽધપરપરયા ।

મ્રમયતિ મારતી ત ઉચ્ચૃત્તિમિત્કયજઙાન્ ॥ ૩૬ ॥

ભાવાર્થ:—“આત્મામા પ્રતીયમાન સ્વજનાદિ વિષયક અહુ-
મમાભિમાનરૂપ, તથા તત્પૂર્વક સુખદુઃખ સત્ય છે, કારણ કે

મદ્રૂપ આત્માથી તે ઉત્પન્ન થયાં છે, જે જેનાથી ઉત્પન્ન થાય, તેનાં જેવુંજ તે થાય. ” એ અનુમાન વિચારાત્મક તર્કથી બાધિત છે, કારણ કે ચિતાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયો છે, છતાં તે પહેલાં કેમ મરી જાય છે ? વળી તેમજ પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન ઘટાદિક કેમ ફૂટી જાય છે ? તથા રત્ન-દોરડી-ઉપાદાનક સર્પ, શુભ સ્વરૂપ ધત્તી નથી, તેવી રીતે “ સત્ ” થી ઉત્પન્ન ધએલી વસ્તુ પણ અનિત્ય હોય છે, અર્થાત્ પ્રકૃતમાં એ મિદ્ધ થયું કે, “ આ મહારું, હું મનુષ્ય, હું સુખી, હું દુઃખી ” ઇત્યાદિ વ્યવહાર સત્ય નથી. અગર એમ કોઈ કહે કે, વ્યવહાર અસત્ય મિદ્ધ થાય, તો લોકમાં પ્રવૃત્તિરૂપ વ્યવહાર કેમ ચાલી શકે ? તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં એ કે, આ સંસાર તથા તેનો વ્યવહાર જુના વખતથીજ વિચાર વિના અંધપરંપરાથી ચાલે છે, અગર મંમાગ્ર વ્યવહાર અંધપરંપરાથી ચાલે છે એમ માની વેદવ્યવહારને પણ તેવોજ અને અનિત્ય માની લે તો, કહે છે કે, વેદ આપ્તોચ્ચરિત છે, એથી વેદિક વ્યવહાર મિથ્યા નથી, એથી વેદરૂપ વાણી પણ, કર્મશ્રદ્ધાના ભારથી દબાએલા મંદમતિ પુરુષોને મોહ કરાવે છે, એથી તેઓ વેદના યથાર્થ તાત્પર્યને ન જાણીને, કર્મોનાં કલને નિત્ય માને છે, પણ કર્મ કરવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે એ વાતને જાણતા નથી. તાત્પર્ય એજ કે, લગવદ્-વ્યનિરિક્ત પદાર્થોમાં આસક્તિને છોડીને, લગવાનૂના લગ્નનમાંજ વેદનું તાત્પર્ય છે.

૧ પૂર્વમીમાંસાકાર જેમિનિ પ્રથમાધ્યાયના ૪ થા પાદમાં વેદનો અભિપ્રાય કર્મ કરાવવા ઉપરજ છે, આમ મિદ્ધ કરવા

૧ પાનંજય, મધ્ય અને મીમાંસક એ ત્રણ સ્કરાર્થવાદી છે. મ્યોક્ષમાં સ્કરાર્થવાદીનું ખંડન છે, પરંતુ તે કયા સ્કરાર્થવાદીનું ખંડન કરે છે તે જાણ-

માટે શંકા કરતાં કહે છે કે:—“આમનાયસ્ય ક્રિયાર્થત્વાદાનર્થ-
ક્યમતર્થાનામ્” વેદનુ પ્રયોજન ક્રિયા કરાવવા ઉપર છે, માટે
સિદ્ધાર્થ વાક્યો કે જે ક્રિયાપર ન હોય તે વાક્યો નિર્ર્થક
પડશે, આવી શંકા કરીને કહે છે કે, ‘તસ્માદનિત્યમ્’ માટે
વેદનાં સિદ્ધાર્થક વાક્યો અનિત્ય ગણાશે. આટલી શંકા ઉઠાવીને
કહે છે કે, ‘ઉચ્ચતે’ તે ઉપર મમાધાન કરવામાં આવે છે.
‘તદ્વત્તાનાં ક્રિયાર્થેન સમન્વયોર્થસ્ય તન્નિમિત્તત્વાત્’ જે વાક્યો સિદ્ધાર્થ
એટલે કર્મ કરવાના વિષયથી રહિત હોય તેવાં વાક્યોને કર્મ
કરાવવાનાં અર્થવાળાં વાક્યોની સાથે જોડી દેવાં, કારણ કે
પ્રકરણાંતર્ગત વાક્યોનો મુખ્યાર્થની માથેજ અન્વય થવો
જોઈએ. દૃષ્ટાંતમાં એક શ્રુતિ કહે છે કે, ‘વાયુર્વે ક્ષેપિષ્ઠા દેવતા-
વાયુ મોટા વેગવાળો દેવ છે.’ આ વાક્ય સિદ્ધાર્થ છે. તેમાં
કર્મ કરાવવાનો અર્થ નથી. જીજ્ઞાશ્રુતિ ‘વાયવ્ય જ્વેતમાલમેત-
ધાળા રંગના પશુને વાયુદેવને માટે મારવું,’ આમાં ક્રિયાર્થ
મમાયલો છે, માટે ઉપરના વાક્યોનો આ ક્રિયાર્થ દર્શાવનારા
વાક્યની માથે સમન્વય કરવો જોઈએ, કે જેથી અર્વ વેદવાક્યો
સાર્થક થાય અને તે કર્મ કરાવવામાં ઉપયોગી થાય. ઉપનિષદ્દનાં
વાક્યોનો કર્મ કરનારા યજ્ઞમાનની સ્તુતિપરત્વે વિનિયોગજ

વું જોઈએ. જમિનિ લખે છે કે, ‘સદિગ્ધે વાક્યયોપાન-જ્યારે સદેવ પડે ત્યારે
શેષ વાક્યથી નિર્ણય કરવો.’ દૃષ્ટાંતમાં જેમ, ‘અવત્તા સર્વરા ઉપદ્રધાતિ-આજેલી
સાકરને ખાડામાં મૂકે છે.’ અહીં સાકરને સાથી આજની એ અપેક્ષામાં તેને
અંજનની અપેક્ષા રહે છે. ત્યાં કહે છે કે, ‘ઝાયુર્વે ઘૃત-ધી આયુધ્યરૂપ છે,’
આમાં ઘીને વિનિયોગની અપેક્ષા રહે છે તેથી પેલા વાક્યની સાથે આનો
સમન્વય કરવો અર્થાત્ ઘીથી સાકરને આજની એવો અર્થ જેમ લખ્યો
તેમજ અહીં પણ શંકા યતા શ્લોકના અંતમાં ‘અમયતિ મારતી ત ઉક્તિમિત્તથજગત્’
એ વાક્યરોપથી મીમાંસકાનુ અંકન કરે છે એમ જણવું.

કરવાથી માર્થિક થશે મીમાન્સામૂલક ઉપર તંત્રવાર્તિકકારે પણ આજ અભિપ્રાયથી કહ્યું છે કે, ‘ઘટેન વૃત્ત્યર્થપ્રતિપાદનેનોપનિષદો નૈરાસંદ્ધિગ્ગાહ્યાતમ્’ યજ્ઞના અગભૂત યજ્ઞમાનની સ્તુતિ કરવાથી ઉપનિષદ વાક્યો પણ માર્થિક ગણાશે તે ઉપરથી મીમાન્સકનું ખંડન કરતાં મિથ્યાતી કહે છે કે, એ વાત અઘટત છે, કારણ કે ‘પરમેવાદિતોયં બ્રહ્મ-એકં’ તે અદ્વિતીય બ્રહ્મ છે, ‘‘ વિમાનમા નદ્ બ્રહ્મ-બ્રહ્મ વિજ્ઞાન અને જ્ઞાનદસ્ત્રુપ છે, ‘‘ યચ્ચતુરશ્રોત્રમ્-બ્રહ્મ, નેત્ર અને કાન વિનાનુ છે, ‘ ઇત્યાદિક અર્થવાળા ઉપનિષદોનાં વાક્યો યજ્ઞમાનથી વિપરીત આકારવાળા આત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે અદ્વિતીય (એક) અને પરમાનંદસ્ત્રુપ આત્મા યજ્ઞનું અંગ હોય, એ અઘટિત છે વાર્તિકકારે પણ મીમાન્સકના મતને માન્ય કરતા નથી. જુઓ. —

“ સર્વંધ્રેય હિ વિમાન સસ્કારત્યેન ગમ્યતે ।

પરાંગ ચાત્મવિજ્ઞાનાદન્યથેત્યરધારણાન્ ॥

આત્મજ્ઞાન વિના જીજ્ઞે મર્વ કેકાલે સંકારસ્ત્રુપ-વાસનાસ્ત્રુપ-જ્ઞાન, પર-જ્ઞેય-નુ અગ જણાય છે આ ઉત્તમ જ્ઞાનનું મનન કરવા માટે મુનિઓ કરે છે આ પ્રમાણે શંકા કરી તેમાં જો દ્વૈત મત્ય હોય તો ઉપનિષદો યજ્ઞમાનની સ્તુતિ કરે એ વાત મલવે, ૧૪ તુ ઠંતની મત્યતા સંલવતીજ નથી, એ વાતને પ્રશ્નોત્તરરૂપે મનન કરીને શ્રુતિઓ મિદ્ધ કરે છે કે,—

‘શંકા — મીમાન્સકો કહે છે કે, આ જગત્ મત્ય છે; કારણ

૧ અનુમાનમા પાત્ર વ્તનના પામ્પો હોય છે પદા માપ, તેનું આપ્તિ અને દષ્ટન અર્ધ જગત્ પદ છે, સત્પ ૧ માપ છે, મત્યથી ઉત્પન્ન થયું છે આ તેનું છે, જે જેનાથી ઉત્પન્ન થયું તેપ તે, તે ૩૫ જેનામા આં છે આ વ્યાપ્તિ છે અને મુર્ખામાથી ઉત્પન્ન થયેનું કુળ મુર્ખાં ૩૫ છે, આ દષ્ટત છે.

કે, તે સત્ય વસ્તુમાંથી-બ્રહ્માંથી ઉત્પન્ન થયું છે, જે વસ્તુ જે વસ્તુમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ તે સ્વયં જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણમાં જેમ સુવર્ણમાંથી કડાં કુંડલ વિગેરે થાય છે તે સુવર્ણરૂપ હોય છે, તેમજ બ્રહ્મ સત્ય છે તો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું જગત્ પણ સત્યજ હોવું જોઈએ.

સમાધાન:—તમે કહ્યું કે, ‘જગત્ સત્ વસ્તુથી એટલે બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયું છે,’ આમ કહીને, તમે અલેદ્ય સિદ્ધ કરવા જાઓ છો, પરંતુ તેથી અલેદ્ય સિદ્ધ થતો નથી, કારણ કે, તમે ઉપાધાનના નિર્દેશથી હેતુ દર્શાવેલો છે, તેજ હેતુ લેદની પ્રતીતિ થવા દેતો નથી, માટે જગત્ બ્રહ્મથી જૂદું સિદ્ધ થવાથી અસત્ય છે.

શંકા:—અમે બ્રહ્મ અને જગત્માં અલેદ્ય સિદ્ધ કરતા નથી પરંતુ તે બંને વચ્ચે જે લેદ છે તેનો નિરોધ કરીએ છીએ. લેદનો નિરોધ કરતાં અલેદ્યજ દ્વિતિ થાય છે. તે આ પ્રમાણે કે, જેમ સુવર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલાં કડાં, કુંડલ વિગેરે પદાર્થો સુવર્ણથી જૂદાં નથી, પણ સુવર્ણરૂપજ છે, તેમ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત્ પણ બ્રહ્મથી જૂદું નથી, પણ બ્રહ્મરૂપજ છે.

સમાધાન:—જે વસ્તુ જેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ તેનાથી જૂદી હોતી નથી, એમ કહેવામાં પણ કોઈ કોઈ વેળા વ્યભિચાર જોવામાં આવે છે, કારણ કે પિતાથી પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, તો પણ પિતાથી પુત્ર ભિન્ન પ્રકૃતિવાળો જોવામાં આવે છે. વળી સુદ્ગરથી કોઈ ઘડનો નાશ કરવામાં આવે છે, તો પણ ઘડનો નાશ સુદ્ગરરૂપ હોતો નથી, પરંતુ સુદ્ગરથી જૂદો હોય છે.

શંકા:—તમે જે કહ્યું તે નિમિત્તકારણને લઈને કહ્યું અને અમે ઉપાધાનકારણને લઈને કહીએ છીએ. નિમિત્તકારણરૂપ

પિતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રનો પિતાથી ભેદ છે અને નિમિત્ત કારણરૂપ મુદ્ગરથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘટનો નોશ પણ મુદ્ગરથી જુદો છે, પરંતુ ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ ઉપાદાનકારણથી જુદો હોતો નથી પ્રપચ્ચમા બ્રહ્મ એ ઉપાદાનકારણ છે, તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું આ જગત્ ઉપાદાનકારણરૂપ બ્રહ્મથી જુદું નથી.

સમાધાન — ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થયેલો પદાર્થ પોતાના ઉપાદાનકારણથી ભિન્ન હોતો નથી, એ વાત નિયત નથી, કાગ્લુ કે, બ્યારે અધારામા પડેલી દોરીમા બ્રાતિવટે મર્પનું જ્ઞાન થાય છે, તે વખતે બ્રાતિકૃત્તિત મર્પનું ઉપાદાનકારણ દોરી હોય છે, તો પણ પોતાના ઉપાદાનકારણરૂપ દોરીથી તે મર્પ જુદો હોય છે, તેમા રચનું નત્ય હોય છે ને મર્પ મિથ્યા હોય છે, જો મર્પ સત્ય હોય તો કુડલની પેઠે મર્પનો બાધ થવો જોઈએ નહીં.

શકા — બ્યારે દોરીમા મર્પની બ્રાતિ થાય છે ત્યાં મર્પનું ઉપાદાનકારણ કેવળ દોરીજ હોતી નથી, પરંતુ અધારાથી ઉત્પન્ન થયેલું અજ્ઞાન અને દોરી બન્ને હોય છે, તેથી આવા ઉપાદાનકારણથી થયેલી વસ્તુ મિથ્યા ગણાય છે, પરંતુ જે વસ્તુ શુદ્ધ ઉપાદાનકારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે વસ્તુ મિથ્યા ઘટતી નથી.

અમાધાન — જો એમ માનશો તો, બ્રહ્મ અને અવિદ્યારૂપ ઉપાધિ, એ જે વસ્તુથી જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે વસ્તુ મર્પની પેઠે તે પણ સત્ય નથી.

શકા — ત્યારે અમે આ જગતને જુદા અનુમાનથી સત્ય ઠગવ શું, — આ જગત્ સત્ય છે, કારણ કે જગત્થી સર્વ વ્યવહાર કાર્યો મિદ્ધ

ધાય છે. જે વસ્તુ સત્ય હોતી નથી, તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ થતી નથી. દૃષ્ટાંત તરીકે છીપમાં રૂપું સત્ય હોતું નથી, તેથી તેનો વ્યવહાર થતો નથી, તો પણ સંસારમાં ખેતી કરવાથી અન્ન વિગેરે પાકે છે, તેથી આ જગત્ સત્ય ગણાય.

સમાધાન:—જે વસ્તુથી કાર્યસિદ્ધિ થાય, તે વસ્તુ સાચીજ છે, એવો કંઈ નિયમ નથી, કારણ કે કપટથી બનાવેલા ખોટા રૂપીઆ કંઈ ખરા હોતા નથી, તો પણ તેનાથી કાર્ય થાય છે, કારણ કે ખોટા રૂપીઆ બ્યારે કોઈ ચથાર્થવેત્તા પરીક્ષકની પાસે જાય છે, ત્યારે તે તુરત તેને ખોટા જણીને ફેંકી દે છે; તેમજ આ જગત્ જે અમત્ય છે, તેનાથી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે, છતાં પણ તેને વિવેકી પુરુષો સ્વીકારતા નથી; આથી કાર્યસિદ્ધિ થવાથી કંઈ જગત્ સત્ય સિદ્ધ થતું નથી. વળી જેમ કોઈ એક આંધળાએ આંધળાને કહ્યું કે, અમુક ઠેકાણે ઝાડ છે, તેમાં ભૂત રહે છે, તેણે ત્રીજાને કહ્યું, ત્રીજાએ ચોથાને કહ્યું, ચોથાએ પાંચમાને કહ્યું; આમ ઉત્તરોત્તર આખા ગામમાં વાત ફેલાઈ ગઈ, છેવટે તેની તપાસ કરતાં, તે વાત અંધગરંપરાથી ચાલેલી સિદ્ધ થઈ અને ભૂત ખોટું ઠર્યું. એમજ દ્વૈત પણ પ્રાંતિથીજ કંઈપી કાઢેલું છે, પરંતુ વસ્તુતાએ કંઈ નથી.

શંકા:—જે વસ્તુને એક ઠેકાણે જોઈ હોય, તે વસ્તુનો બીજી વસ્તુ ઉપર આરોપ કરવો, તેનું નામ ભ્રમ. દૃષ્ટાંતરૂપે જેમ કોઈ ઠેકાણે સ્વપ્ન જોવામાં આવ્યું હોય, તો પછી સને અથવા તો અંધારાવાળા પ્રદેશમાં છોટેથી છીપમાં સ્વપ્નનો ભ્રમ થાય છે. જે વસ્તુ કોઈ પણ દિવસ સત્ય હોતી નથી, તે વસ્તુનો કોઈપણ દિવસ ભ્રમ હોતો નથી. દૃષ્ટાંતમાં જેમ આકાશપુષ્પ, એ અત્યંત અસત્ય છે, તો તે વસ્તુની કોઈપણ દિવસ પ્રાંતિ જોવામાં આવતી નથી. બ્રહ્મમાં જગત્ની પ્રાંતિ થઈ હોય તો બીજે ઠેકાણે જગત્ સત્ય

હોયું જોઈએ આકાશનું પુષ્પ અલીક-અત્યંત અમત્ય-છે તેથી તેનો ખીલ્લો આરોપ થતો નથી, તેમજ જગત્ અત્યંત અમત્ય હોય તો તેનો પણ આરોપ થવો જોઈએ નહીં, પણ તમે આરોપ માનો છો, તેથી જગત્ અત્યંત અમત્ય નથી, પણ એક ઠેકાણે મત્યંત છે એમ ઈચ્છો. તમારું અદ્વૈત સર્વત્ર સિદ્ધ થશે નહીં.

સમાધાન — વસ્તુને એક ઠેકાણે જ્રમ થાય છે, એમ માનવાની કંઈ પણ જગત્ નથી કોઈપણ વસ્તુનો જ્રમ થવો, તે મંત્રકારથી થાય છે, અને તે જ્રમ થવામાં વસ્તુની માત્ર પૂર્વપ્રતીતિની જ આવશ્યકતા છે, પછી તે વસ્તુ મત્યંત હો કે મિથ્યા હો, તેનું કંઈપણ પ્રયોજન રહેતું નથી દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ કોઈ પુરુષે આખાનું ઝાઢ દીડું ન હોય, તે પુરુષ બાજુગરે બનાવેલા ખોટા ઝાઢને જીવે છે, તો તેને અશોકના ઝાઢમાં આખાના ઝાઢનો સંદેહ થાય છે એટલા માટે એમ કહી શકાય નહીં કે, જે વસ્તુ એક ઠેકાણે મત્યંત છે તે જોઈ હોય, તેની જ ખીન્ને ઠેકાણે જ્ઞાતિ થાય છે, માટે આદ્વૈતની પ્રતીતિ અધરપગવડે ચિરકાળ થયાં ચાલી આવે છે, પરંતુ વસ્તુતાએ એ દ્વૈત મત્યંત નથી.

શ્લોક — વેદમાં એવી શ્રુતિ છે કે—“અશ્વર્ય્ય હ વં ચાતુર્માસ્ય ગાજિન મુરુત મયતિ—ચાતુર્માસ્ય યસ કર્મનારને અશ્વર્ય્ય પુણ્યનો સાબ થાય છે,” વિગેરે શ્રુતિ ઉપરથી વેદ કર્મના ક્ષણની નિત્યતા અને મત્યંતતા મિદ્ધ કરે છે અને તેને લીધે દ્વૈત પણ મત્યંત અને નિત્ય મિદ્ધ થશે.

સમાધાન — વેદો વસ્તુતાએ કર્મના ક્ષણની નિત્યતા અને મત્યંતતા મિદ્ધ કરતા નહીં, પરંતુ કર્મક્ષણની પ્રગત્તા કરવામાં વેદોનું તાત્પર્ય છે, કારણ કે જે વેદોનું કર્મક્ષણની મત્યંતતામાં અને નિત્યતામાં તાત્પર્ય હોય તો પછી “યથેદ કર્મચિત્તો લોર શંદતે

તથામુચ્ચ પુણ્યચિત્તો લોકઃ ક્ષીયતે—જેમ આ લોકમાં પરિશ્રમથી મેળવેલા ઘર આદિક પદાર્થો નાશ પામે છે, તેમજ પુણ્યાદિકથી પ્રાપ્ત કરેલો પરલોક પણ નાશ પામે છે,” આ પ્રમાણે વેદ પોતાની વિરુદ્ધ શા માટે લખે? આ વાર્તા સિદ્ધ કરવાને શ્રુતિઓ સ્તુતિ કરે છે:—“ હે ભગવન્! જેની બુદ્ધિ કેવળ કર્મકાંડમાંજ આસક્ત છે અને જેઓ ભક્તિ તથા વૈરાગ્યના લેશને પણ જાણતા નથી, તે પુરુષોને વેદવાણી કર્મોની જાળમાં લમાગ્યા કરે છે; પરંતુ સંસારથી વિરક્ત થયેલા આપના ભક્તોને વેદવાણી મોહિત કરતી નથી, કારણ કે આપના ભક્તો તો આપની કૃપાદૃષ્ટિથી વેદના તાત્પર્યને યથાર્થ રીતે જાણે છે.”

ઉપરની શ્રુતિઓમાં ભ્રમકલ્પિત સંસારને સત્ય માનનારા મીમાંસકોનું ખંડન આવી ગયું. હવે “આત્મા વા દ્વિમેક एव धर्म आसीत्, वाचारंभणं विकारो नामधेयम्, મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્—મૃદ્ધિના આરંભમાં આ સર્વ રૂપે એકજ પરમેશ્વર હતા; ઘડા વિગેરે વિકાર કે, જેનો કેવળ વાણીથી સર્વ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે કેવળ નામમાત્રજ છે; પરંતુ વસ્તુતાથી તે સર્વ મિથ્યા છે, વસ્તુતઃ કેવળ મૃત્તિકાજ સત્ય છે.” “બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા—બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત્ અસત્ય છે,” વિગેરે શ્રુતિઓ જગત્નુ મિથ્યાપણુ સિદ્ધ કરે છે.

“न यदिदमप्र आस न भविष्यदतो निधना-
दनुमितमंतरा त्वयि विभाति मृगैकरसे ॥
अत उपमीयते द्रविणजातिविकल्पपर्य-
वितथमनोविलासमृतमित्यवगंत्यबुधाः ॥”

“જે આ અદ્વૈતભાવ જગત્માં જોવામાં આવે છે, તે મૃદ્ધિના પહેલાં ન હોતો અને પ્રલય પછી પણ રહેશે નહીં, અને તેટલા માટે

મધ્યમાવસ્થામા પણ કેવળ એકરસરૂપ જે આપ તેને વિષે જગત્ મિથ્યારૂપે લાને છે, આવેા વિદ્વાનોએ નિશ્ચય કર્યો છે, અને એટલા માટેજ મૃત્તિકા, સુવર્ણ અને લોહું ઇત્યાદિ પદાર્થોના જેમ ઘડા, કુંડળ, કોશ-કોદાળી વિગેરે લેદો છે, તેમજ આ પણ લેદ નિરૂપિત કરેલો છે અર્થાત્ મૃત્તિકાના ઘડા, કોદીયાં, વિગેરે અનેક વિકારો અને સુવર્ણનાં કરા, કુંડળ વિગેરે અનેક વિકારો નામ માત્રથી કલ્પેલા છે અને તે મિથ્યા છે, વસ્તુતાએ તો મૃત્તિકા અને સુવર્ણજ ન્ત્ય છે આ રીતે મંનારમાં જે કંઈ કલ્પિત દ્વૈતભાવ જોવામા આવે છે, તે કેવળ નામમાત્રથીજ કલ્પિત કરેલો છે, પરંતુ વસ્તુતાએ તો પ્રહ્લજ ન્ત્ય છે, માટે જે પુરુષ વ્યર્થ અને મનના વિલાસરૂપ આ પ્રપચને ' ન્ત્ય છે ' એમ માને છે, તેઓને અસાની જાણવા "

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૨ મો સંપૂર્ણ.

સ્થૂલ દેહના તત્ત્વોનું કોષ્ટક.

આકાશ	વાયુ	તેજ	જલ	પૃથ્વી
કામ	ચલન	હ્રુધા	શુક.	અસ્થિ
ક્રોધ	વલન	તૃપા	શોણિત	માંસ
શોક	ધાવન	આલન્ય	લાળ	ત્વચા
મોહ	પ્રસારણ	નિદ્રા	મૃત્ર	નાડી
લય	આકુંચન	કાલિ	સ્વેદ.	દોષ

તત્ત્વસંખ્યાનિરૂપણ

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં નામ.	તેમના વિષયોનાં નામ.	દેવતાઓનાં નામ.
શ્રોત્ર ત્વચા શ્રુત્યુ ચક્ષુ ગ્રાણુ	શબ્દ સ્પર્શ રૂપ ગુણ ગંધ	દિશા વાયુ સૂર્ય વરુણ અશ્વિનીકુમાર
પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનાં નામ.	તેમના વિષયોના નામ.	દેવતાઓના નામ.
વાક્ પાણિ પાદ શિશ્ર ગુદા	વચન આદાન ગમન આતદ વિસર્ગ	અગ્નિ ઈંદ્ર ઉષેંદ્ર પ્રજાપતિ મૃત્યુ
ચાર અતઃકરણોનાં નામ.	તેમના વિષયોનાં નામ.	દેવતાઓનાં નામ.
મન બુદ્ધિ ચિત્ત અહુકાર	સંકલ્પ નિશ્ચય ચિંતન અભિમાન	ચંદ્રમા બ્રહ્મા નારાયણ રુદ્ર

અધ્યાય ૧૩ મો.

શ્રીહરિએ બ્રહ્માને આપેલુ ચતુઃશ્લોકી ભાગવત. (૨-૯).

શ્રીભગવાનુવાચ—

અહમેવાસમેવાગ્રે નાન્યથત્સદસત્પરમ્ ।

પથ્યાદહ યદેતશ્ચ યોઽવશિષ્યતિ સોઽસ્મ્યહમ્ ॥ ૩૨ ॥

ક્રતેઽર્થ યત્પ્રતીયેત ન પ્રતીયેત ચાત્મનિ ॥

તદ્વિદ્યાદાત્મનો માર્યાં યથાઽઽભાસો યથા તમ્ ॥ ૩૩ ॥

યથા મહાંતિ ભૂતાનિ ભૂતેઽવિદ્યાપ્રવેષ્યતુ ॥

પ્રવિષ્ટાન્યપ્રવિષ્ટાનિ તથા તેષુ ન તેષ્યહમ્ ॥ ૩૪ ॥

ષ્ટાપદેવ જિહ્વાસ્ય તત્ત્વજિજ્ઞાસુનાઽઽરમન ॥

અન્યન્યતિરેકાભ્યાં યત્સ્યાત્સર્ગ્યં સર્વદા ॥ ૩૫ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે —હે બ્રહ્મા ! આ મૃદ્ધિની પૂર્વે હું જ હોતો, તે વખતે ન્દુલ તથા સૂક્ષ્મરૂપ પ્રપંચ અને તેનું કારણ માયા વિગેરે બીજી કંઈ જ ન હતું, નૃદ્ધિની પછી પણ હું જ રહું છું, જે આ મર્વ પ્રપંચ દેખાય છે, તે પણ હું જ છું તથા પ્રલય થયા પછી જે વસ્તુ બાકી રહે છે, તે પણ હું જ છું, અર્થાત્ હું અનાદિ, અનંત તથા અદ્વિતીય હોવાથી પૂર્ણસ્વરૂપ છું. જે વસ્તુ વસ્તુતાએ ખરી ન હોય, તે વસ્તુની પ્રતીતિ થવી અને જે વસ્તુ ખરી હોય તેા પણ તે દેખાય નહીં, તે બારી માયા જાણવી. દૃષ્ટાંતમાં જેમ ચંદ્ર એક છે, જે નથી, છતાં આંખના વિકારથી જે દેખાય છે, તેમ આ જગત્ પણ વસ્તુતાએ ખોટું છે, છતાં માથું બાંસે છે વળી ત્રહોમા જેમ રાહુ એક અહ છે, તેા પણ તે દેખાતો

નથી, તેમજ આત્મા સર્વનો સાક્ષી છે, પરંતુ માયાથી આચ્છા-
દિત હોવાને લીધે દેખાનો નથી. જેમ પંચમહાભૂતો સૃષ્ટિ સરળતા
પછી ભૌતિક પદાર્થોમાં અર્થાત્ ઉત્તમ, મધ્યમ દેહોમાં પ્રવેશ
કરીને રહેલા હોય તેમ દેખાય છે, કારણ કે, તે તેઓમાં જોવામાં
આવે છે, પરંતુ તેઓ દેહાદિકના કારણરૂપ હોવાથી, પાછળથી
તેઓમાં પ્રવેશ કરીને રહ્યા હોય તેમ નથી, પણ મૂળથીજ તેઓમાં
છે, તેમ હું આ ભૌતિક પદાર્થોમાં પાછળથી પ્રવેશ કરીને રહ્યો
નથી, પરંતુ તેમના કારણરૂપે પ્રથમથીજ તેઓમાં પ્રવેશ કરીને
રહ્યો છું, અર્થાત્ મારી એ સત્તા છે. આત્માના સ્વરૂપને જાણવાની
ઇચ્છાવાળા પુરુષે એટલુંજ જાણવા જેવું છે કે, “અન્વય તથા
વ્યતિરેકવડે સદા સર્વ ઠેકાણે જે રહે છે, તેને આત્મા જાણવો.”
હે બ્રહ્મા ! તમે પરમ સમાધિવડે એટલે એકાગ્ર મનવડે મારા
આ મતને અનુસરો, જેથી કંઈપે કંઈપે વિવિધ પ્રકારની સૃષ્ટિ
સ્વતી વેળાએ “હું સ્વતત્ર કર્તા છું,” આવો તમને કોઈ
દિવસ પણ મોહ થશે નહીં

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૩ મો સંપૂર્ણ.

૧ કાર્યમાં કારણરૂપે અનુવૃત્તિ તેજુ નામ અન્વય અને કારણ અને અવ-
સ્થામાં કાર્યથી જુદાપણું તેજુ નામ વ્યતિરેક. જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ,
આ ત્રણ અવસ્થાઓ છે, તેમાં આત્માની સાક્ષીરૂપે પ્રતીતિ થાય છે, તેથી
તેમાં આત્માનો અન્વય છે અને સમાધિદશામાં માત્ર આત્માનીજ
પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ પેલી ત્રણ અવસ્થાની પ્રતીતિ થતી નથી તેથી તે
વ્યતિરેક છે આ પ્રભાણે ઇશ્વર સર્વ અન્વય અને વ્યતિરેકરૂપે રહેલા છે.

શ્રીધર.

અધ્યાય ૧૪ મો.

આત્માના અસ્તિત્વનું વર્ણન. (૭-૭)

પ્રહ્લાદ ઉવાચ—

જન્માદ્યા પદિમે માયા દૃષ્ટા દેહસ્ય નાત્મન ॥

પલ્લાનામિવ વૃક્ષસ્ય કાલેનશ્વત્મૃતિના ॥ ૧૮ ॥

પ્રહ્લાદ કહે છે —હે દૈત્યપુત્રો! સ્થૂલ દેહને યતા છ વિકારોનું હું તમારી પામે વર્ણન કરું છું તે તમે માંભળો

અર્થ એવા કાળવડે “ (જાયતે) જન્મે છે, (અસ્તિ) છે, (વર્જિતે) વૃદ્ધિ પામે છે, (વિપરિણમતે) ઉપાતર પામે છે, (અપક્ષીયતે) ઓછું થાય છે તથા (નશ્યતિ) નાશ પામે છે ” આ છ વિકારો વૃક્ષના અસ્તિત્વથી જેમ ક્ષેત્રોમાં લેવામા આવે છે, તેમ આત્માના અસ્તિત્વથી દેહને વિષે લેવામા આવે છે, પરંતુ તે વિકારો આત્માને યતા નથી, કારણ કે આત્મા નિત્ય છે ત્યારે દેહ અનિત્ય છે, આત્મા ક્ષીણતા પામતો નથી, ત્યારે દેહ ક્ષીણ થાય છે, આત્મા શુદ્ધ છે, ત્યારે દેહ મળમૂત્રથી અપવિત્ર છે; આત્મા એક છે, ત્યારે દેહ ઘણા છે, આત્મા દેહાદિકને જાણનાર છે, ત્યારે દેહ જડ છે, આત્મા દેહાદિકને આધાર છે, ત્યારે દેહ આત્માનો આશ્રય કરનાર છે, આત્મા વિકારરહિત છે, ત્યારે દેહ વિકારવાળો છે, આત્મા અવ્યંક્રકાશ છે, ત્યારે દેહ પરંપ્રકાશ્ય છે, આત્મા અર્વાનુ કાગ્નુ છે, ત્યારે દેહ કાર્યની મૂર્તિ છે, આત્મા વ્યાપક છે, ત્યારે દેહ અમુક પ્રદેશમા જ રહે છે, આત્મા અંગરહિત છે, ત્યારે દેહ અંગવાળો છે, અને આત્મા કાંઈથી ઢકાતો નથી, ત્યારે દેહ વશાદિકથી ઢંકાય છે, આત્મ-

જ્ઞાન કરાવવામાં સમર્થ એવા આત્માનાં આ બાર લક્ષણો છે; તે ઉપરથી જ્ઞાની મનુષ્યોએ દેહાદિકને વિષે “હું તથા મારું” એવી રીતે મોહથી થયેલા મિથ્યાભાવનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. પથ્થરમાંથી ધાતુઓને જુદી કાઢવાના ઉપાયો જાણનારા સોનીઓ જેમ અગ્નિમાં તપાવવું વિગેરે ઉપાયો કરીને ખાણના પથરાઓમાંથી સોનું કાઢે છે, તેમ વિવેકી પુરુષો પણ દેહરૂપી હોત્રોમાંથી આત્મ-પ્રાપ્તિના ઉપાયો વડે બ્રહ્મસ્વરૂપને શોધી કાઢે છે. માયા, મહત્તરવ, અહંકાર, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ, એ આઠ પ્રકૃતિઓ જાણાય છે, અને સર્વ, રજ તથા તમ, એ ત્રણ માયાના ગુણો છે અને તે તેનાથી જૂદા નથી. અગીયાર ઇન્દ્રિયો તથા પાંચ ભૂતો મળીને સોળ વિકારો થાય છે. આઠ પ્રકૃતિ તથા મોળ વિકારો એકઠાં થતાં એવિશ તરવો થાય છે. તેમાં આત્મા સાક્ષી-રૂપે રહેવાથી એકજ છે, આમ કપિલાદિક આચાર્યો કહે છે. ઉપર કહેલાં એવિશ તરવોનો જે સમુદાય તે દેહ કહેવાય છે, અને તે દેહ જંગમ તથા સ્થાવર એવા બે ભેદવાળો છે. આ દેહમાંજ આત્માને શોધવો જોઈએ અને તે સારી રીતે થઈ શકે તેવું કામ છે. જેમ કે, “આ આત્મા નથી, આ આત્મા નથી,” એમ સર્વ જડ પદાર્થોનો ત્યાગ કરતાં, છેવટે જે ચેતન વસ્તુ રહે તેને સત્ય આત્મા જાણવો જેમ મણિઓ એક સૂત્રમાં રહેલા છે, પરંતુ સૂત્ર, તે તે મણિઓથી જુદું છે, તેમ દેહાદિક આત્માથી જૂદાં નથી, પરંતુ આત્મા તેનાથી જુદો છે.

૧ નિર્માનમોહા જિતસંગદોષા અધ્યાન્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામા

દ્વદ્વિયુક્તાઃ મુક્તહુ સંસારેન્દ્રિયમૂલા. પદમન્વય તત્ ॥

અર્થ:—માન અને મોહ તજી નશ્વર એવા વિષયો પરનો પ્રેમરૂપી દોષ દૂર કરી, વાસનાથી નિવૃત્ત થઈ, અધ્યાત્મ ચિતન કરનારા જ્ઞાની પુરુષો મુખ-દુઃખરૂપ દંદોથી નિવૃત્ત થઈ શાશ્વત એવા પરમ પદને પામે છે. ગીતા.

આવા વિવેકથી તથા શુદ્ધ અંતઃકરણથી જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયનું નિરૂપણ કરનારાં વેદવાક્યોનો વિચાર કરનારા ધીર પુરુષો આત્માને ચોંધી કાઢે છે. જાગૃત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણ વૃત્તિ (અવસ્થા) એા બુદ્ધિની છે. તે ત્રણ વૃત્તિઓનો જેનાથી અનુભવ કરવામાં આવે છે, તેને સર્વજ્ઞાત્રી તથા સર્વથી પર આત્મા જાણવો. જેમ પુષ્પનો ધર્મરૂપ ગંધ આવવા ઉપરથી તેના આશ્રયભૂત વાયુનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે છે, તેમ કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી સર્વાદિક ત્રિગુણાત્મક એવી એ બુદ્ધિની વૃત્તિઓને આત્માના ધર્મોથી રહિત જાણી, તેઓને દૂર કરીને તે વૃત્તિઓના આશ્રયભૂત તથા તેમને જાણનારા આત્માને જાણવો. બુદ્ધિ ત્રિગુણાત્મક હોવાથી તથા કર્મમાં કર્ત્રી હોવાથી તેનીજ તે અવસ્થાઓ છે, પણ આત્માની નથી, અને આત્મા બુદ્ધિની સાથે જોડાયેલો હોવાથીજ બુદ્ધિની તે અવસ્થાવાળો હોય તેમ ભાને છે; પરંતુ અરેખર જોતાં આત્મા તેનાથી જુદો અને તેનો દ્રષ્ટા છે, આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપને જાણવું. આ સંસારનું દ્વાર પણ બુદ્ધિજ છે, કારણ કે, આ સંસાર બુદ્ધિના ગુણોથી અને કર્મોથી રચાયેલો છે. એ સંસાર અજ્ઞાનમૂલક હોવાથી મિથ્યા છતાં, પણ પુરુષને સ્વપ્નની પેઠે જોવામાં આવે છે, માટે તમારે ત્રિગુણાત્મક કર્મના બીજરૂપ અજ્ઞાનનો નાશ કરનારા તથા ત્રણ અવસ્થારૂપ બુદ્ધિના જાગ્રદાદિક પ્રવાહને શાંત કરનારા યોગને જોવો જોઈએ.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૪ એા અંપૂર્ણ.

જ્ઞાનાદિકનો નિર્ણય. (૧૧-૧૯).

શ્રીભગવાનુવાચ:—

યો વિચાશ્રુતસંપન્ન આત્મવાદાનુમાનિકઃ ।

માયામાત્રમિદં જ્ઞાત્વા જ્ઞાન ચ મયિ સન્યસેત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે:—અંધારા વિગેરેથી આપણને દિશાદિકનો ભ્રમ થાય છે તે મિથ્યા હોય છે, એમ આપણે બાણીએ છીએ, તો પણ અમુક પૂર્વ દિશા છે, અમુક ઉત્તર દિશા છે, આવો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થતો નથી, ત્યાં સુધી તે ભ્રમ મટતો નથી; તેમ આ દેહાદિક પ્રપંચ તર્કથી મિથ્યા છે, એમ બાણીએ છીએ, તો પણ તે પ્રત્યક્ષ થાય નહીં ત્યાં સુધી ટળતો નથી, માટે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવા સુધી જ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. જે પુરુષે અનુભવ થતાં સુધી શાસ્ત્રવશુ કયું હોય, જે આત્મજ્ઞાની હોય, અને જેના દેહાદિક સર્વ પ્રપંચો લય પામ્યા હોય તે પુરુષે મારે વિષે ‘દેવ તથા તેની નિવૃત્તિનાં સાધનો માયારૂપ છે,’ આમ બાણીને જ્ઞાનનાં સાધનોનો ત્યાગ કરવો. આને વિદ્વત્સંન્યાસ કહે છે. જ્ઞાની પુરુષને તો અપેક્ષિત ફળરૂપ, તેનાં સાધનરૂપ, સ્વર્ગરૂપ તથા મોક્ષરૂપ હુંજ છું, મારા વિના તેને બીજે કોઈ પણ પદાર્થ

૧ તેષા જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એકમર્કિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયો દિ જ્ઞાનિનોઽપ્યર્થમહં સ ચ મમ પ્રિય ॥

અર્થ:—તે મારા ભક્તોમાં એકનિષ્ઠાથી નિત્ય યોગનિષ્ઠ રહી મારી ભક્તિ કરનારો જ્ઞાની અર્થથી એષ્ટ કહેવાય છે, કારણ તે સારીને હું અતિ પ્રિય છું અને તે મને અત્યંત પ્રિય છે.

ગીતા.

પ્રિય નથી જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થએલા પુરુષો મારા ઉત્તમ સ્થાનને લાભે છે અને જ્ઞાની પુરુષ જ્ઞાનવડે મને પારણ કરે છે, માટે તે મને ઘણાજ પ્રિય છે જે રૂળ જ્ઞાનના લેશથી મળે છે, તે રૂળ તપ, તીર્થ, જપ, દાન અથવા તો બીજા પવિત્ર પદાર્થો આપી શકતા નથી માટે હે ઉદ્ધવ ! તમે પોતાના આત્મારૂપ મને જ્ઞાનની સીમાસુધી લાણી લઇ, જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનવડે સંપન્ન થઇને લક્ષિતથી મારું ભજન કરો અને બીજા સર્વ ત્યાગ કરો હું કે જે સર્વ યજ્ઞોનો પતિ છું, આત્મા છું, તેનું પોતાને વિષે જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનરૂપ યજ્ઞથી યજન કરીને મુનિઓ મહારા સિદ્ધસ્વરૂપને પામ્યા છે હે ઉદ્ધવ ! તમારામાં જે દેહાદિક ત્રણ પ્રકારનો વિકાર આશ્રય કરીને રહેલો છે તે માયારૂપ છે, પરંતુ સત્ય નથી, કારણ કે, દોરીમાં સર્પ અને માળા વિગેરે દેખાય છે, તે આદિ અને અતમા દેખાતા નથી, પરંતુ મધ્ય સમયમાં દેખાય છે, તેમ દેહ પણ મધ્યકાળમાં દેખાય છે, પરંતુ આદિ ને અતકાળમાં દેખાતો નથી, માટે આ વિકારરૂપ દેહાદિકને જન્માદિકે ધાય છે, પરંતુ તેના અધિષ્ઠાનરૂપ તમને શું છે ? કંઈ પણ નથી સર્પાદિક મિથ્યા પદાર્થના આદિ અતમાં જે દોરડી હોય છે તેજ મધ્યમાં પણ હોય છે, પણ સર્પાદિકે હોતા નથી, તેમ આ દેહાદિક મિથ્યા પદાર્થના આદિ અતમાં પણ જે બ્રહ્મ છે, તેજ મધ્યમાં પણ હોય છે, પણ દેહાદિક હોતા નથી, માટે તમે નિર્વિકાર પરબ્રહ્મરૂપ છો.

१ ન હિં જ્ઞાનેન ચરણ પાવત્રામદ્ વિચિતે ।

તત્સર્વ યોગ્યસિદ્ધ કાતેનાઝ્ઞાનિ વિંદતિ ॥

અર્થ — જ્ઞાન જેવું પવિત્ર આ લોકમાં બીજું મળતું નથી અને તે જ્ઞાન આત્મનિષ્ઠ યોગી પોતાને વિશે કાલાતર મેળવે છે

ગીતા,

ઉદ્ધવશ્ચ કહે છે:—હે વિશ્વેશ્વર! વૈરાગ્ય તથા વિજ્ઞાનવાણું આ પુરાતન શુદ્ધ જ્ઞાન જે પ્રમાણે વિસ્તાર પામે, તે પ્રમાણે મને કહો, તથા બ્રહ્માદિક મહાપુરુષો જેની શોધ કરે છે એવો તમારો ભક્તિયોગ પણ મને કહો.

હે ઇશ્વર! સંસારરૂપી ભયંકર માર્ગમાં આધ્યાત્માદિક ત્રણ તાપથી આકુલ થયેલા અને અત્યંત સંતાપ પામતા મનુષ્યને ચોતરફથી અમૃતને વર્ષાતાં આપનાં જે ચરણારવિન્દ વિના બીજું કોઈ શરણુ હું જોતો નથી. હે મહાનુભાવ! મનુષ્ય સંસારરૂપી અંધારા કુવામાં પડેલો છે, તેને કાળરૂપી સર્પ ડસેલો છે, છતાં તે કુદ્ર સુખની મોટી તૃણા ધરાવે છે, માટે કૃપા કરીને તેનો આપ ઉદ્ધાર કરો, અને મોક્ષ આપનારાં ઉત્તમ વચનો કહીને તેના મનના સંતાપને શાંત કરો.

શ્રીભગવાન્ કહે છે:—પૂર્વે યુધિષ્ઠિર રાજાએ ધર્મનિષ્ઠ લોકોમાં ઉત્તમ એવા લીળમ પિતામહને અમારા સર્વના સાંભળતાં આ પ્રમાણેજ પ્રશ્ન કર્યો હતો. મહાભારતનું યુદ્ધ થઈ રહ્યા પછી સંબંધીઓના મરણથી વિહ્વલ થઈ ગયેલા ધર્મરાજાએ ઘણા ધર્મો સાંભળીને છેવટે મોક્ષધર્મો પૂછ્યા હતા. તે લીળમની પાસેથી સાંભળેલા સર્વ ધર્મો હું તમને કહીશ કે, જે ધર્મોમાં જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, વિજ્ઞાન, શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ રહેલી છે. પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્તરત્વ, અહંકાર, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, અગ્નિ, ઇન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો અને ત્રણ ગુણ, આ અઠ્યાવિશ તત્ત્વો બ્રહ્મથી માંડીને છેક સ્થાવર સુધીના સર્વ પદાર્થોમાં ગુંથાયેલા છે. અર્થાત્ “કાર્ય-કારણરૂપ આ સર્વ જગત્ પરબ્રહ્મરૂપ છે.” આ રીતે જે વિચાર કરવામાં આવે છે એજ જ્ઞાન, આવો મારો નિશ્ચય છે. જ્ઞાનના સમયમાં એકથી વ્યાપ્ત જેમ સર્વ પદાર્થો જોવામાં આવ્યા હોય તે જોવામાં ન આવતાં જે એક બ્રહ્મથી સર્વ પદાર્થો વ્યાપ્ત છે, તે

એકજ બ્રહ્મસ્વરૂપ જોવામાં આવે એજ વિજ્ઞાન કહેવાય છે, આવો મારો નિશ્ચય છે. આ મર્વ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, દિશાદિકની જે જ્ઞાતિ થાય છે, તે અપરોક્ષ છે, છતાં પણ દિશા આદિકનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે, માટે તે જ્ઞાતિ ટળતી નથી, તેમજ આ મંમારની જ્ઞાતિ પણ અપરોક્ષ છે, પરંતુ બ્રહ્મનું જ્ઞાન પરોક્ષ છે તેથી તે ટળતું નથી પરોક્ષ જ્ઞાનવાળો પુરુષ જગત્ને બ્રહ્મરૂપ બાબતો જાય, તો પણ તે જગત્ની સત્તાને બ્રહ્મથી કંઈક ભિન્ન ગણે છે, અને અપરોક્ષ જ્ઞાનવાળો છવન્મુક્તા પુરુષ તો મંચકારને લીધે અવશેષ રહેલા જગત્ને મિથ્યા બુદ્ધિ છે, પરંતુ તે ઠરતા અધિક જોતો નથી એ ઉપરથી પરોક્ષ જ્ઞાનને જ્ઞાન કહે છે અને અપરોક્ષ જ્ઞાનને વિજ્ઞાન કહે છે. જો મીમાંસા કેના કહેવા પ્રમાણે એટલે “ ન કદાચિદ્નાદશમ્—આ જગત્ કોઈપણ દિવસ આવું ન હતું, એમ બાબતું નહીં, પણ જગત્ આવું ને આવું જ ચાલ્યું આવે છે, ” આમ માનીએ તો તે પદાર્થોનું એક કારણ ઠરશે નહીં, તેથી એકરૂપ ઠરશે નહીં, તેમ મિથ્યા પણ ઠરશે નહીં, પરંતુ તેમ નથી જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય વિષે હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો.

જગત્ના પદાર્થો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયવાળા છે, કારણ કે, તેઓ અવયવવાળા છે જે જે અવયવવાળા હોય, તે તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયવાળા હોય છે. દષ્ટાંતમા ઘટ અવયવવાળો છે, માટે તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયવાળો છે, આ અનુમાનથી પદાર્થો ઉત્પત્ત્યાદિકવાળા છે. ઉત્પત્તિમાં તથા રૂપાંતરની પ્રાપ્તિમાં જે વસ્તુ કાર્યમાં કારણરૂપે જોડાયેલી રહે છે અને મધ્ય ભાગમાં જે વસ્તુ કાર્યમાં આધ્યયરૂપે જોડાયેલી રહે છે, તેમ ઘટાદિક કાર્યોનો નાશ થતાં જે વસ્તુ ણાદી રહે છે, તે વસ્તુનેજ સત્ય બાબતી આ પ્રમાણે જ્ઞાન વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે. હવે વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ હું કહું છું.

શાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારનાં પ્રમાણ છે, શ્રુતિ, પ્રત્યક્ષ, ઐતિહ્ય અને અનુમાન. “જેહ નાનાડસ્તિ કિચન-અહીં ભુદી ભુદી કંઈ પણ વસ્તુ નથી” આ પ્રમાણ શ્રુતિને કહે છે. “વસ્ત્ર આદિક કાર્યો તંતુ આદિકથી બુદાં જોવામાં આવતાં નથી, તેમ ચૈતન્યથી કંઈ ભુદું દેખાતું નથી,” આને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહે છે. “આ જગત્ મિથ્યા છે,” આને લોક પ્રસિદ્ધ ઐતિહ્ય પ્રમાણ કહે છે. “જગત્ મિથ્યા છે, કારણ કે તે દેખાય છે. જે જે પદાર્થો દૃષ્ટિગોચર હોય છે, તે તે પદાર્થો મિથ્યા હોય છે, દૃષ્ટાતમાં જેમ છીપમાં બ્રાંતિસ્વયે જણાતું રૂપ દૃશ્ય છે, માટે તે મિથ્યા છે.” આને અનુમાન પ્રમાણ કહે છે. ચારે પ્રમાણોથી જગત્ મિથ્યા હરે છે, માટે તે સર્વમાં પરોવાઈને રહેલા સત્ય આત્મારૂપી તત્ત્વને જોનારો પુરુષ મિથ્યા વસ્તુથી એટલે જગત્થી વૈરાગ્ય પામે છે.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૫ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૬ મો.

મીમાંસકોતુ' મંડન, ખંડન. (૧૦-૮૭)

શ્રુતય ઋણુ —

જનિમસતઃ સતો મૃતિમુતાત્મિનિ ચે ચ મિદાં ।

વિષ્ણમૃત સ્મરંતુપિવિદાતિ ત આરુપિતેઃ ॥

ત્રિગુણમયઃ પુમાનિતિ મિદા યદ્યોધકૃતા ।

ત્વયિ ન તત પરમ સ મવેદ્યયોધરસે ॥૨૫॥

હવે ‘સદેવં સૌમ્યેદમગ્ર આસીત્’, ‘અસદા દ્વદમગ્ર આસીત્’ વિગેરે

શ્રુતિઓ, ‘ઉપદેશકોને પણ ધણો ભ્રમ છે, તેઓ પણ વેદનું રહસ્ય સમજી શક્યા નથી, ત્યારે ખીલ્લોને તો તેનું જ્ઞાન ક્યાંથી જ હોય?’ એમ કહેતી મુતિ કરે છે

શ્રુતિઓ કહે છે — “આ જગત્ જે સૃષ્ટિની પૂર્વે હતું જ નહીં અને પછી તેની ઉત્પત્તિ થઈ છે,” એમ વૈશેષિક મત-વાળા જગત્નો પ્રાગભાવ માને છે, “શુભોમા પ્રથમ બ્રહ્મપણું નથી, પણ યોગ સેવવાથી શુભમા બ્રહ્મપણુનો આવિર્ભાવ થાય છે,” એમ પાતંજલિદિકે કહે છે, “પાંચ ઇન્દ્રિયો, છઠ્ઠું મન, તેમના છ વિષયો, છ જ્ઞાન, શરીર, સુખ અને દુઃખ, આ એકવિંશ પ્રકારનાં દુઃખમાંથી છુટકો થવો તે જ મોક્ષ,” એમ નૈયાયિકો કહે છે, “શુભાત્મા તથા પરમાત્મા વચ્ચે મહાકાશમાં જેમ ઘટાકાશ અને મહાકાશનો ભેદ મનાય છે તેમ ભેદ છે,” આમ સાંખ્યાદિકો કહે છે, અને મીમાંસકો કહે છે કે, “કર્મના ફળો જ સત્ય છે, આ મર્વ ઉપદેશ કરનારા, પદાર્થ, મધ્યમ સૂક્ષ્મ શરીર તથા ઉત્પત્તિ થયેલા જનથી આ પ્રભાવે ઉપદેશ કરે છે, પરંતુ તેઓ તત્ત્વદૃષ્ટિથી

૧ જ્ઞાનમમ્ય પર્યાન્ત ન ત વ્યતિ કથન । ન ત વિદાય ય દ્વા જ્ઞાનન્યયુક્ત-
ક્રમત્તરં વચ્ચ ॥ નીતોરેણ પ્રાપ્તા જન્મ્યા ચાતુત્વ ઉચય સાપ્તધરન્તિ ॥

અર્થ — લોકો આ પરમેશ્વરના ગામ, નગર ઇલાદિ ક્ષીડાર્થોનો જુગ્મ છે પણ જેમણે તે નિર્માણ કરે છે તેમને કાષ્ઠપણુ જોઈ શક્યો નથી જેમણે આ નિર્માણ કર્યા તેમને તમે જાણ્યા નથી મારે જ તેમનામા અને તમારામા મોટો અંતર છે અજ્ઞાનથી ભરેલા ‘તાર્કિક’ અને ઇન્દ્રિયોની તૃપ્તિ કરનારા કર્મમાર્ગના ઉપદેશ મીમાંસકો સસારમાર્ગમા જ્રમણ કર્યા કરે છે શ્રુતિ

૨ જ્ઞાન પદાર્થવાદી ‘વૈશેષિક’ કહેવાય છે.

૩ જનર્થ જ્ઞાન જ્ઞાત્ર ॥ જેને આદિ નવી પણ અત્ત દોષ છે તે ‘પ્રાગભાવ’ કહેવાય છે

૪ માગી પદાર્થવાદી ‘નૈયાયિકો’ કહેવાય છે

ઉપદેશ કરતા નથી. "તેઓનું આ સર્વ કહેવું જ્યારે પરમાત્મા ત્રિશુભાત્મક હોય ત્યારે સંભવે, પરંતુ આત્મરૂપ આપ ઈશ્વર ત્રિશુભાત્મક છે, એવો જે લેહબ્રમ તેમને થયો છે તે તમારા સ્વરૂપને ન જાણવાથી થયો છે; માટે અજ્ઞાનથી પર, અને જ્ઞાનધન એવા આપને વિષે તે અજ્ઞાન સંભવે નહીં, અજ્ઞાન એ પણ કલ્પિત પદાર્થ છે.

હવે 'અસત્' વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય નહીં અને પુરુષ ત્રણ શુભથી રહિત છે, આમ હોય તો પછી આ સર્વ જગત્ તથા પરબ્રહ્મ એકજ ઈશ્વર; પરંતુ અનુભવવડે તે બન્ને જૂદાં જૂદાં સત્ય જેવાં કેમ ભાસે છે? તે વિષે શ્રુતિઓ કહે છે—

“મનના સંબંધે કરીને વિદ્યસવાયું આ ત્રિશુભાત્મક જગત્ અતર્યામી પુરુષપર્યંત મિથ્યા છે, છતાં તમે જગત્ની કલ્પનાનું અધિ-જ્ઞાન છો, તેથી તમારા ખરાપણાથી તે ખરા જેવું ભાસે છે. જીવની પણ તમારાથી જૂદી સત્તા જણાય છે, તે મનને લીધે જણાય છે.” અહીં કાંઈ એવી શંકા કરશે કે, “જગત્ જ્યારે મિથ્યા છે ત્યારે આત્મવેત્તા પુરુષો તેને ‘ખરાના જેવું’ ભામે છે,’ એમ કહે છે,” તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, “આત્મજ્ઞાની લોકો લોકતા અને લોગ્યાત્મક આ જગત્ને આત્માના અધિજ્ઞાનપણાને લીધે ખરા જેવું જાણે છે, પરંતુ તેનાથી ભિન્ન જગત્ને ખરું માનતા નથી દૃષ્ટાંતમાં જેમ સુવર્ણ લેવાની ઇચ્છાવાળાં મનુષ્યો સુવર્ણના જાદલામાં તેના વેકારરૂપ કડાં, કુડળ વિગેરે પદાર્થોનો ત્યાગ કરતા નથી, પરંતુ તેને પણ સુવર્ણરૂપે ગ્રહણ કરે છે, તેમજ આત્માએ પોતે ઉપા-જ્ઞાન કારણ થઈને ઉત્પન્ન કરેલું અને પોતે પુરુષરૂપે જેમા પ્રવેશ

? મદુપાદાનં યત્કાર્યં મન્વતિ તત્તેનૈવ હ્યેળ પ્રતીયતે।

અર્થ:—જે કાર્યમા જે ઉપાદાન કારણ હોય છે તેનો તેજ રૂપથી જગત્માં અસદાર થાય છે.

કર્યો છે એવું જગત્, આત્મસ્વરૂપ છે," આમ આત્મજ્ઞાનીઓએ સ્વીકારેલું છે 'સત્ય જ્ઞાનમનન્ત બ્રહ્મ-બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત છે', 'નેહ જ્ઞાનાસ્તિ ક્વિંચન-આ જગત્માં લિપ્ત લિપ્ત વસ્તુ કંઈ જ નથી', 'મૃત્યો સ મૃત્યુ પ્રાપ્નોતિ યદ્દહ માના પદ્યતિ-જે પ્રાણી આ જગત્માં ભેદદષ્ટિ કરે છે, તે જન્મમરણ પામ્યા કરે છે,' ઇત્યાદિક અભિપ્રાયવાળી શ્રુતિઓ પરમાત્માના સ્વરૂપને અતિપાદન કરે છે 'લક્ષ્મિનું' શું કામ છે?' આવી શકા થતા તેનો નિર્ણય કરતી શ્રુતિઓ કહે છે —

“લક્ષ્મિથી જ જ્ઞાન સુવલ છે, હે પ્રભો ! તમે સર્વ પ્રાણિમાનના આશ્રયસ્થાન છો, એમ જાણીને જે પુરુષો તમારી સેવા કરે છે તે પુરુષો જ મૃત્યુનો પરાજય કરીને મોક્ષ પામે છે વિદ્વાનો પણ તમારી લક્ષ્મિથી વિમુખ છે તેઓને તમે તમારી વેદરૂપી વાણીથી પશુઓની પેઠે બાધી બંધો છો વળી જેઓએ તમારા ઉપર પ્રીતિ કરી છે, તેઓએ પોતાને પણ પવિત્ર કરીને બીજાઓને પણ લક્ષ્મિમાર્ગનો ઉપદેશ કરી પવિત્ર કર્યા છે, પરંતુ જેઓ તમારાથી વિમુખ છે, તેઓ પોતાને પણ પવિત્ર કરી શકતા નથી, સ્વાદે બીજાઓની તો વાત જ શ્રી ? બ્રહ્મ જો કે અપરોક્ષ છે અને તેનું જ્ઞાન પણ અપરોક્ષ ધાય છે, તો પણ વિપરીત અને સંશયિ જ્ઞાનવડે મલિનચિત્તવાળા લોકોને બ્રહ્મ પરોક્ષ રહે છે અને તેથી તેમની સત્તારની જ્ઞાતિનો નાશ થતો નથી પરંતુ જેઓ તમારા લક્ષ્મી છે તેઓને તો અપરોક્ષ જ્ઞાન ધાય છે, તેથી તેઓને મોક્ષ મળે છે”

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૬ મો સંપૂર્ણ

૧ 'યમકેવ જુગુને તેન રમ્ય'

અર્થ—પરમાત્મા જેના પર આધારે છે તેને જ પરમાત્માની પ્રતિ

અધ્યાય ૧૭ મો.

દૈતમતવાદીઓનું મંડન, ખંડન. (૧૨-૧૦).

શ્રીમદ્ગવાનુવાચ—

અર્થેષાં કર્મેકર્તૃણાં મોક્ષર્તૃણાં સુખદુઃખયોઃ ॥

નાનાત્વમથ નિત્યત્વ લોકકાલાગમાત્મનામ્ ॥ ૧૪ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે:—હે ઉદ્ધવ ! મીમાંસકો માને છે કે, “ ‘હુ હુ’ ” એવી પ્રતીતિ ઉપરથી જાણવામા આવતો આત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં જુદો જુદો છે અને તે કર્મોનો કર્તા અને મુખ્યદુ ખોનો લોકતા છે. તેના સ્વરૂપસરળો બીજો કોઈ નિર્વિ-કાર પરમાત્મા નથી. ભોગ ભોગવવાના સ્થાનો એટલે સ્વર્ગાદિક લોકો, ભોગનો સમય, ભોગોના ઉપાયો તથા તે ભોગના સાધન-રૂપ કર્મો દેખાડનારો વેદ અથવા તો ભોગલોકતા આત્મા જો અનિત્ય હોય તો તો વૈરાગ્ય થાય, પરંતુ તે સર્વ તો નિત્ય છે, માટે વૈરાગ્યની પણ જરૂર નથી. તેમજ સર્વ ભોગ્ય પદાર્થો વચ્ચેથી નાશવંત હોય અથવા તો માયામય હોય, તો પણ વૈરાગ્યનો સંભવ છે, પરંતુ જગત્મા રહેલા પુષ્પમાળા, ચંદન વિગેરે ભોગ્ય પદાર્થોની સ્થિતિ પ્રવાહરૂપે નિત્ય તથા સત્ય છે, માટે વૈરાગ્ય થવો અઘટિત છે. આપણે હુમણા જગત્ને જે સ્થિતિમાં જોઈએ છીએ, તેવું જગત્ કોઈ દિવસ ન હતું તેમ ન હતું; પરંતુ તે તો નિત્ય તેવીજ સ્થિતિમાં છે, માટે આ જગત્નો કર્તા કોઈ પણ નથી, તેમ આત્માને જે નિત્ય જ્ઞાન-સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે, તે વાત પણ મિથ્યા છે. આત્મા નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી, પરંતુ તેનામાં અનેક જ્ઞાનો બદલાયા કરે

છે; દૃષ્ટાંતરૂપે જેમ આત્માને એક ક્ષણમાં ઘટનું જ્ઞાન થાય છે, અને બીજી ક્ષણમાં વળી પટનું જ્ઞાન થાય છે, આમ ક્ષણે ક્ષણે અનેક વસ્તુઓને લીધે આત્મામાં નવું નવું જ્ઞાન થાય છે, માટે આત્મા નિત્ય જ્ઞાનરૂપ નથી, પરંતુ તેમાં અનેક જ્ઞાનોનાં પરિણામો થયા કરે છે. આ રીતે અનેક જ્ઞાનના પરિણામવાળો આત્મા અનિત્ય થતો નથી, કારણ કે, ‘જ્ઞાનરૂપી વિકાર તેના નિત્ય-પણાને બાધકારક નથી, સુક્તિમાં તો આત્મા ઇન્દ્રિયાદિકથી રહિત થવાને લીધે તેમાં જ્ઞાનનાં પરિણામો રહેતાં નથી, માટે તે જડ થઈ જાય છે, તેથી સુક્તિ પુરુષાર્થરૂપ છેજ નહીં, એટલા માટે પ્રવૃત્તિજ કલ્યાણકારક છે.’ હે ઉદ્ધવ! આપણે કદાચ તે પ્રવૃત્તિમાર્ગને સ્વીકારીએ, પરંતુ તે અનર્થનું કારણ છે, કેમ કે મીમાંસકોના મત પ્રમાણે સર્વ પ્રાણીઓને દેહના સંબંધથી વર્ષ તથા માસ આદિક કાળના અવયવો પ્રમાણે જે જન્મમરણાદિક વારંવાર થાય છે, તે થયા કરશે, પરંતુ તેનો નાશ થશે નહીં. મીમાંસકોના મતમાં કર્મોના કર્તા અને સુખ-દુઃખના ભોક્તા જીવને પરતંત્રપણું જોવામાં આવે છે અને પરતંત્ર પુરુષને કયો પુરુષાર્થ મળી શકે ? કોઈ પણ મળે નહીં. કર્મ-નિપુણ વિઠાનોને સુખ મળે છે અને મૂર્ખોને દુઃખ મળે છે, આવો પણ કંઈ નિયમ નથી, કારણ કે કોઈ ઠેકાણે વિઠાનો જરા પણ સુખી જોવામાં આવતા નથી, તેમ કોઈ ઠેકાણે મૂર્ખોને પણ સુખ ભોગવતા જોઈએ છીએ, માટે ‘અમે કર્મ કરવામાં કુશળ હોવાથી સુખી છીએ’ આવો તે મીમાંસકોનો માત્ર વૃથા અહંકાર છે. કદાચ “તેઓ સુખની પ્રાપ્તિને અને દુઃખની નિવૃત્તિને જાણે છે” આમ આપણે માન્ય કરીએ, તો પણ તેઓ એવો ઉપાય તો જાણતા નથીજ કે, જે ઉપાયથી સાક્ષાત્ મૃત્યુ જીવનો પરાલભ કરે નહીં, અને જ્યાં સુધી મરતક ઉપર મૃત્યુ ભમતું હોય, ત્યાં સુધી જીવને કયું ધન અને કયો

ભોગ સુખ આપે છે ? દૃષ્ટાંતમાં કાંત્રી દેવાના સ્થાનક ઉપર તથા જતી વેળા મનુષ્યને રુચિ પ્રમાણે લોજનો, પુષ્પની માળા અને ચન્દનના લેપ જેમ આનન્દ આપતા નથી, તેમ મનુષ્યને માથે કરતું મૃત્યુ પણ ધન તથા વૈભવો ઉપર સુખ થવા દેતું નથી. આ લોકમાં જેમ દુઃખ છે, તેમ પરલોકમાં પણ દુઃખ રહેલું છે. સ્વર્ગાદિક લોકમાં પરના સુખની સાથે સ્પર્ધા થાય છે, અને પરના ગુણોમાં દોષારોપ કરવાનું સૂઝે છે, તેથી સુખનો નાશ થાય છે, તથા પરને મળતાં સુખો પોતાને મળ્યાં નહીં, તે સંબંધી દુઃખો પણ થાય છે. આ પ્રમાણે પરલોક પણ આ લોકની પેઠે ઘણાં દુઃખોથી ભરેલો છે. તેમ વળી ખેતી સફળ થવાના કામમાં જેમ ઘણાં ઘણાં વિઘ્નો નડે છે, તેમ યજ્ઞાદિકથી મેળવવા યોગ્ય સ્વર્ગાદિકમાં પણ કર્મમાં ભૂલચૂક વિગેરે ઘણાં વિઘ્નો નડે છે, માટે સ્વર્ગાદિક લોકો પણ નિષ્ફળ છે. કદાચ વિઘ્નો નડે નહીં, તેમ સારી સંભાળથી પુરુષ યજ્ઞ કરે અને તે યજ્ઞોથી સ્વર્ગને મેળવે, તો પણ ત્યાં તે કેવી રીતે જાય છે ? એ હું તમને કહી બતાવું તે તમે સાંભળો.

યજ્ઞ કરનારા મનુષ્ય આ લોકમાં યજ્ઞોથી દેવતાઓનું યજન કરીને સ્વર્ગલોકમાં જાય છે, અને ત્યાં દેવતાની પેઠે પોતે મેળવેલા

૧ તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશત્તં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ ॥ एवं त्रयी-
ધર્મમનુવ્રપન્ના ગતાર્ણાં વામવામા લભન્તે.

ગીતા.

અર્થ:—તે સકામ કર્મવાદીઓ વિશાક્ર એવા સ્વર્ગલોકને ભોગવીને પુણ્યનો ક્ષય થતાં મૃત્યુલોકને વિષે અવતાર ધારણ કરે છે, એ પ્રમાણે વેદોમાં કહેવા કર્મમાર્ગના ધર્મને અનુસરનારા કામનાઓની ઇચ્છાવાળા પુરુષો સંસારમાં આવવા જવારૂં જન્મમરણના ફળને મેળવે છે.

તેન ધર્મેન નિર્જિતં શાપિતં સ્વાનં પુમાન્ યથા ગચ્છતિ, તસ્મિન્ શ્વ.

અર્થ:—ઉપર જણાવેલ છે.

બાહ્યપ્રબોધિની.

વેલવો ભોગવે છે. સુંદર વેષ ધારણ કરી, પોતાના પુણ્યને લીધે મર્વભોગથી સંપન્ન એવા સુંદર વિમાનમાં બેઠી, અપ્સરાઓની વચ્ચે વિહાર કરે છે અને ગંધર્વો તેના યશ ગાય છે. ધુધરીના સમૂહથી શોભતા તથા ઇચ્છાનુસાર જનારા વિમાનમાં બેઠીને સ્ત્રીઓની સાથે દેવતાઓના ઉપવનમાં તે વિહાર કરે છે અને આનંદમાં ડૂબી જાય છે, આથી તે “હું” પુણ્ય ક્ષીણ થયા પછી પાછો મૃત્યુલોકમાં અવતરીશ” એમ જાણતો નથી. પુરુષ જ્યાં સુધી પોતાનાં પુણ્ય હોય છે ત્યાં સુધી તો સ્વર્ગલોકમાં મોજ મારે છે, પરંતુ પુણ્ય ખૂટી જાય છે કે, તે પોતાની અનિચ્છા છતાં પણ કાળથી અજ્ઞાન થઈને નીચે પડે છે.

પ્રવૃત્તિ એ પ્રકારની છે, તેમાં શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિપ્રમાણે કાર્ય કર્મ કરવાં, તે પહેલી અને શાસ્ત્રવિધિને ઉલ્લંઘન કરીને અધર્મ માર્ગે ચાલવું, તે બીજી પ્રવૃત્તિ છે, તેમાં પ્રથમ પ્રવૃત્તિ કહી, હવે બીજી અધર્મની પ્રવૃત્તિ હું કહું છું તે તમે સાંભળો.

નીચ પુરુષના મંગથી અથવા તો ઇન્દ્રિયોને આધીન થવાથી અધર્મમાર્ગમાં પ્રીતિવાળો, વિષયપરાયણ, કૃપણ, લાલચુ, શીલંપટ અને પ્રાણીઓની હિંસા કરનારો પુરુષ, સંમાનનાં સુજોની લાલમથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિનો ત્યાગ કરી, પશુઓને મારી, નેનાથી ભૂત, પ્રેત આદિ તમોશુણ્ણી દેવગણોનું યજન કરી, પરતંગ્રપણે નરકમાં પડીને પાછો ઝાડ વિગેરે સ્થાવર યોનિમાં અવતાર લે છે. મનુષ્ય આ દેહવડે પરિણામે દુઃખ આપનારાં કર્મો કરે છે અને તે કર્મોવડે પાછો દેહ ધારણ કરે છે. આ નાશવંત દેહમાં મરણધર્મવાળા પ્રાણીને કયું સુખ પ્રાપ્ત થાય છે? કોઈપણ સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી. લોકો તથા લોકપાળો, જેઓ એક કંઈ સુધી જીવનારા છે, તેઓને પણ મારા કાળસ્વરૂપથી ભય રહે છે; તેમજ જે પરાદર્શ સુધી જેનું આયુષ્ય છે, એવા જ્ઞાને પણ

મારાથી લય' રહે છે માટે, પ્રવૃત્તિમાર્ગ અનર્થનું કારણ છે અને નિવૃત્તિમાર્ગજ ઉપયોગી છે. આ સર્વ ઉપરથી નિદ્ર થાય છે કે, “આત્મા કર્મ કરતો નથી, પરંતુ ઇન્દ્રિયોજ કર્મો કરે છે; તેમ આત્માજ ઇન્દ્રિયોને કર્મમાં પ્રેરે છે, પણ આત્મા પ્રેરાતો નથી.” વળી ‘આત્મા ભોક્તા છે,’ આવો તેઓનો મત મિથ્યા છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયાદિકની ઉપાધિમાં અહંકાર થવાથીજ આત્મામાં કર્મ-ફળોનું ભોક્તાપણું જોવામાં આવે છે, એટલે તે ઉપાધિને લીધે છે, પણ વાસ્તવિક રીતે નથી. તેમ તેઓ કહે છે કે, ‘આત્મા અનેક છે,’ આ પણ તેઓનો મત ખોટો છે, કારણ કે જ્યાં સુધી અહંકારાદિક કર્મોરૂપી ઉપાધિ હોય છે, ત્યાં સુધી આત્મામાં અનેકપણું જોવામાં આવે છે, તે અનેકપણું જ્યાં સુધી દેખાય છે, ત્યાં સુધી આત્માને પરતંત્ર પણું રહે છે અને જ્યાં સુધી તે પરતંત્ર પણું રહે છે, ત્યાં સુધી આત્માને કાળનો લય રહે છે. જેઓ દેહાભિમાનથી થતાં ભોગોને તથા કર્મોને પોતાને વિષે માને છે, તેઓ તે લોકોના અનિત્યપણાને લીધે શોકાતુર થઈને મોહ પામે છે. માત્ર સ્વર્ગાદિક લોકો અનિત્ય છે એમ નથી, પરંતુ તે માયાવી હોવાથી મિથ્યા પણ છે. માયાને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે મારા સ્વરૂપનેજ કાળ, જીવ, વેદ, લોક, સ્વભાવ તથા કર્મ, એમ ઘણા પદાર્થોરૂપ કહે છે, અર્થાત્ તે પદાર્થોની મારે વિષે કલ્પના કરે છે, પરંતુ ખરી રીતે જોતાં કોઈ પદાર્થ પણ મારાથી જુદો નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી મીમાંસકો કહે છે કે, ‘પ્રવૃત્તિ ઠીક છે,’ તે મત ખોટો.

મીમાંસાદ્વાતઃ પવતે મીપોદેતિ સૂર્યઃ ।

મીમાંસાદગ્નિચેન્દ્રથ મૃદુર્ધાવતિ પંચમ ॥

અર્થઃ—એ કાળરૂપી ઇશ્વરના લયથીજ સૂર્ય ઉગે છે, અને વાયુ વાય છે, અને એનાથીજ અગ્નિ બાળે છે, ઈંદ્ર વૃષ્ટિ કરે છે અને પાંચમું મૃત્યુ સમય પ્રમાણે સર્વને પ્રલય કરે છે.

કરે છે અને “ નિવૃત્તિજ મુક્તિનું કારણ હોવાથી કલ્યાણકારિણી છે, ” એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૧૭ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૧૮ મો.

દત્તાત્રેય તથા યદુરાજનેા સંવાદ. (૧૨-૭)

શ્રીમદ્ગાનુવાચ —

અગ્રાગુદાહરતોમમિતિહાસ પુરાતનમ્ ॥

અવધૂતસ્ય સંવાદ યદોરામિતતેજસ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીભગવાન્ કહે છે — હે ઉદ્ધવ ! પોતાની એજે વિચાર કરવાથી પણ જ્ઞાન થાય છે એ વિષયમાં ગુરુ દત્તાત્રેય તથા મહાતેજસ્વી યદુરાજના સંવાદરૂપી એક પુરાતન ઇતિહાસ કહેવામાં આવે છે. અવધૂત વેશવાળા, મહા વિદ્વાન્ તથા તરુણ અવસ્થામાં રહેલા ગુરુ દત્તાત્રેય જગત્માં નિર્ભય રીતે ક્યાં કરે છે. તેમને જોઈને ધર્મવેત્તા યદુરાજએ નીચે પ્રમાણે પૂછ્યું હતું.

યદુરાજ પૂછે છે:—હે મહારાજ ! આપ કંઈ પણ કામ કરતા નથી, છતાં આપની આ રીતે મર્વલોકોથી વિવશણ અને નિપુણ બુદ્ધિ શાથી થઈ છે કે, આપ વિદ્વાન્ છતાં પણ જે બુદ્ધિને આશ્રય કરીને જાણકની પેઠે જગત્માં ફરો છો? મનુષ્યો ધણું કરીને ધર્મ, અર્થ, કામ અને આત્માના વિચારમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તે પણ આયુષ્ય, યશ કે લક્ષ્મીની ઇચ્છાથીજ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આપ તો સમર્થ છો, વિવેકી છો, કાર્યકુશળ છો, રૂપાળા છો, મધુર

વાણી જોલનારા છો, છતાં જડ, ઉન્મત્ત અને પિશાચની પેઠે કંઈ કરતા નથી, તેમ કંઈ ઇચ્છતા પણ નથી. સર્વ લોકો કામ અને લોભ રૂપી દાવાનળ અગ્નિથી બળ્યા કરે છે, છતાં આપ ગંગા-જળમાં ઉલેલા હાથીની પેઠે તે અગ્નિથી મુક્ત છો અને તેનાથી સંતાપ પામતા નથી. આવો મહા આનંદ આપને ક્યાંથી મળ્યો? હે બ્રાહ્મણ! આપ વિષયના લોગથી તથા સ્ત્રીપુત્રાદિકથી રહિત, કેવળ આત્મસ્વરૂપમાં રહેલા છો. આપને મનમાં આવો આનંદ શાથી રહે છે? તેનું કારણ અમે પૂછીએ છીએ, માટે તે અમને આપ કહો.

દત્તાત્રેય કહે છે:—હે રાજા! મેં બુદ્ધિથી સ્વીકારેલા મારા ઘણા ગુરુઓ છે કે, જે ગુરુઓ પાસેથી બુદ્ધિ મેળવીને હું આ સંસારમાં મુક્ત થઈને ફરું છું. તે ગુરુઓનાં નામ તમે સાંભળો.

ચોવિશ ગુરુનું વર્ણન.

૧ પૃથ્વી, ૨ વાયુ, ૩ આકાશ, ૪ જળ, ૫ અગ્નિ, ૬ ચંદ્ર, ૭ સૂર્ય, ૮ હોલો, ૯ અજગર, ૧૦ સમુદ્ર, ૧૧ પતંગ, ૧૨ મધમાખી, ૧૩ હાથી, ૧૪ મધ ઉતારનારો પારધિ, ૧૫ હરિણ, ૧૬ માછલું, ૧૭ પિંગલો નામની વેશ્યા, ૧૮ ટીટોડો, ૧૯ બાળક, ૨૦ છોકરી, ૨૧ બાણ ઘડનાર, ૨૨ સર્પ, ૨૩ કરોળીઓ, ૨૪ ભમરો. આ ચોવિશને હે રાજા! મેં ગુરુ માનેલા છે અને તેઓનાં આચરણ ઉપરથી મેં મારે પોતાને માટે ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યા છે. હે પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ યદુરાજ! મેં જેની પાસેથી જે શીખામણ લીધી છે, તથા જે પ્રમાણે લીધી છે, તે તે રીતિ હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો.

૧ પૃથ્વી:—બ્રાહ્મીઓ પૃથ્વીને પગવતી દબાવે છે, તો પણ પૃથ્વી અભાયમાન થતી નથી, તેમ દૈવને વશ રહેલાં બ્રાહ્મીઓ દુઃખ દેતાં છતાં પણ ધીર પુરુષે, તે બ્રાહ્મીઓ દૈવને આધીન છે,

આમ જાણવું અને પોતાના નિયમથી ચલાવમાન થવું નહીં, આ આવશ્યક હું પૃથ્વી પાસેથી શીખ્યો છું. ઝાડ, ખડ, ઝરણાં વિગેરેને ઉત્પન્ન કરવાની પર્વતની સઘળી ક્રિયાઓ જેમ સદા પરોપકાર માટેજ હોય છે; પર્વતનો જન્મ પણ જેમ પરોપકાર માટેજ હોય છે, તેમ સાધુ પુરુષે પણ પોતાની ક્રિયાઓ તથા જન્મ પરોપકારને માટે રાખવાં જોઈએ. વળી ઝાડ પાસેથી હું શીખ્યો છું કે, ઝાડ નિરંતર જેમ પરાધીન ગૃહે છે અર્થાત્ જીવન લોકો તેને ઠાપી અથવા ઉછેડીને લઈ જાય છે, તો પણ તે સ્વીકારે છે, તેમ મહાત્મા પુરુષે પણ પરાધીન રહેવું, અર્થાત્ જીવન ભારી નાંખે અથવા તો ઘસડી જાય તો તે પણ સહન કરવું.

૨ વાયુ:—વાયુ જે પ્રકારનો છે, એક પ્રાણવાયુ અને બીજો બ્રહ્મવાયુ, તેમાં પ્રાણરૂપ જે પ્રાણવાયુ તેની પાસેથી હું એ શીખ્યો છું કે, પ્રાણ જેમ કેવળ આહાર મળવાથીજ સંતોષ પામે છે, પરંતુ રૂપ, રસાદિક દ્રવ્યોના વિષયોની અપેક્ષા રાખતો નથી, તેમ યોગીએ પણ આહારના લાલચીજ સંતોષ રાખવો, પરંતુ તેમાં સારા કે નરસા આહારની અથવા તો બીજા વિષયોની ઇચ્છા રાખવી નહીં આહાર ન કરવાથી મન વિકલ થાય, અને તેથી જ્ઞાનનો નાશ થાય, માટે દેહનો નિર્વાહ કરવા માટે આહારને મહત્ત્વ કરવો, પરંતુ સારા આહારની કે વિષયોની ઇચ્છા રાખવાથી વાણી અને મન વિશેષ પામે છે, માટે જ્ઞાનનો નાશ ન થાય, તેમ વાણી અને મન વિશેષ ન પામે, તેવી રીતનો આહાર કરવો. બીજો બ્રહ્મવાયુ જેમ વનમાં હોય ત્યારે પ્રમત્ત થતો નથી અને અગ્નિમાં હોય ત્યારે ખિન્ન થતો નથી, તેમ ગુણદોષરહિત જ્યોત્તિશાળી યોગીએ ટાઢ, તડકો વિગેરે અનેક ધર્મવાળા વિગેરેમાં અનુકૂલ વિગેરો મળે ત્યારે પ્રમત્ત થવું નહીં અને પ્રતિકૂલ મળે ત્યારે ખિન્ન થવું નહીં વાયુ જેમ મુગંધી, દુર્ગંધી

જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતાએ તો તે સુગંધી તેમ દુર્ગંધી કંઈ પણ નથી, તેમ આત્મા પણ પૃથ્વીના વિકારરૂપ આ દેહમાં રહેલો હોવાથી જન્મમરણવાળો લાગે છે, પરંતુ વસ્તુતાએ તો તે જન્મ-મરણવાળો નથી. આ હું જહારના વાયુ પાસેથી શીખ્યો છું.

૩ આકાશ.—આકાશ નામના ગુરુ પાસેથી હું એ શીખ્યો છું કે, આકાશ જેમ સર્વત્ર વ્યાપક છે, છતાં તેને કોઈપણ વસ્તુનો ભંગ નથી, ને કોઈ પણ પદાર્થ તેનું માપ લઈ શકતો નથી, તેમ યોગીએ પણ દેહમાં રહ્યા છતાં બ્રહ્મસ્વરૂપની ભાવના કરીને, પોતાનો આત્મા સ્થાવરજંગમોમા અનુગત હોવાથી વ્યાપ્ત છે અને તે પણ મણિઓમા સૂત્રની પેઠે નહીં, પરંતુ સર્વ અંશમા વ્યાપ્ત છે, આમ જાણીને તે આત્મા દેહાદિકના સંગથી રહિત છે અને કોઈપણ પદાર્થથી તેનો વિભાગ થઈ શકતો નથી, આમ વિચાર કરવો તથા વાયુએ પ્રેરેલા અને ક્ષણમાં નાશ થનારા તથા ક્ષણમાં આવનારા મેઘપટલ અથવા તો રજ વિગેરે પદાર્થોનો જેમ આકાશને સ્પર્શ થતો નથી, તેમજ કાળે સર્જેલા પૃથ્વી, જળ તથા તેજમય દેહાદિક પદાર્થો જેઓ ક્ષણમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને ક્ષણમાં નાશ પામે છે, તેઓ પણ આત્માનો સ્પર્શ કરી શકતા નથી, એમ યોગીએ જાણવું જોઈએ.

૪ જળ.—જળ નામના ગુરુ પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું કે, પાણી જેમ સ્વચ્છ, સ્વાભાવિક રીતેજ સ્નિગ્ધ, મધુર, અને મનુષ્યોને પવિત્ર થવાનું એક તીર્થરૂપ છે, તથા જોવાથી, સ્પર્શ કરવાથી અને કીર્તન કરવાથી અન્યને પવિત્ર કરે છે, તેમ યોગીએ પણ સ્વચ્છ, સ્વભાવથી સ્નિગ્ધ, મધુરભાષી, મનુષ્યોને પવિત્ર થવાના એક તીર્થરૂપ થઈ પોતાનાં દર્શન, સ્પર્શ અને કીર્તન કરવાથી બીજાઓને પવિત્ર કરવા જોઈએ.

૫ અગ્નિ:—અગ્નિ જેમ તેજસ્વી, પ્રતાપથી પ્રકાશમાન, કોઈથી પણ તિરસ્કારી શકાય નહીં તેવો, ઉદરરૂપીજ એક પાત્ર રાખનારો અને સર્વ વસ્તુનું ભક્ષણ કરવા છતાં પણ નિર્દોષ રહે છે; તેમ યોગીએ પણ જ્ઞાનથી અતિ તેજસ્વી, તપથી પ્રકાશમાન, તિરસ્કાર કરી શકાય નહીં તેવો, તથા પેટવિના ખીજું પાત્ર ન રાખનારો થવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે રહેવાથી સર્વ વસ્તુનું ભક્ષણ કરવા છતાં પણ યોગી દોષભાગી થતો નથી. વળી અગ્નિ જેમ કોઈ ઠેકાણે ગુપ્ત રહે છે, કોઈ ઠેકાણે સ્પષ્ટ રહે છે, કંઠ્યાણુની ઇચ્છાવાળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, યજ્ઞમાં બલિ આપનારાઓનાં ભૂત અને ભવિષ્ય કાળનાં પાપોને ખાળીને ભસ્મ કરે છે અને સર્વ ઠેકાણે બીજની ઇચ્છાથી ભોજન કરે છે; તેમ યોગીએ પણ કોઈ ઠેકાણે છાતું, કોઈ ઠેકાણે છત્તું તથા કોઈ ઠેકાણે કંઠ્યાણુની ઇચ્છાવાળાઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય થવું તથા અન્ન જમાડનારાઓનાં ભૂત અને ભવિષ્ય કાળનાં પાપોને ખાળી નાંખવાં અને ખીજોની ઇચ્છાથી સર્વ ઠેકાણે ભોજન કરી લેવું. વળી અગ્નિ જેમ કાષ્ઠોમાં રહેવાથી તે તે કાષ્ઠના સરખો, વાંકો તથા ટુંકો જણાય છે, પરંતુ વસ્તુતાએ તે વાંકો પણ નથી અને ટુંકો પણ નથી; તેમ આત્મા પણ અવિદ્યાથી સર્જાયેલા આ ઉંચનીચ દેહમાં રહેવાથી ઉંચનીચતાવાળો જણાય છે; પરંતુ ખરી રીતે તે ઉંચનીચ નથી, એમ યોગીએ જાણવું. વળી અગ્નિની જ્વાળાઓ જેમ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે, તથા ક્ષણે ક્ષણે નવી નવી ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ તે જેમ આપણે જાણતા નથી; તેમ પ્રવાહની પેઠે અવિચ્છિન્ન વેગવાળા કાળથી આત્માની પાછળ લાગેલાં શરીરો ક્ષણે ક્ષણે નવાં ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ આપણે તે જાણતા નથી, એમ સમજી યોગીએ પણ આ દેહને ક્ષણભંશુર જાણીને વૈરાગ્ય રાખવો જોઈએ.

૬ ચંદ્રમા:—શુકલપક્ષમાં વધવું, અને કૃષ્ણપક્ષમાં ઘટવું વિગેરે જેમ ચંદ્રમાની કળાઓને થાય છે, પણ ચંદ્રમાને થતું નથી; તેમ જન્મથી મરણ સુધીના છ વિકારો દેહને થાય છે, પણ આત્માને થતા નથી, એમ યોગીએ બતાવ્યું.^૧

૭ સૂર્ય:—સૂર્ય જેમ આઠ મહિના સુધી પોતાનાં કિરણોવડે પૃથ્વીમાંથી જળ ચૂસી લે છે અને વર્ષાઋતુમાં પાણું તે પાણી કિરણોવડે વર્ષાવે છે, પરંતુ તેમાં ગ્રહણ કરવાનું અથવા તો ભાગ કરવાનું અભિમાન રાખતો નથી; તેમ યોગીએ પણ ઇંદ્રિયોને ઉપયોગી વસ્તુઓ સ્વીકારવી અને કોઈ ચાચના કરવા માટે આવે ત્યારે તે પદાર્થો આપી દેવા, પરંતુ તે પદાર્થો ઉપર ‘આ મળ્યો અને આ આપી દીધો,’ આવું અભિમાન કરવું નહીં. વળી સૂર્ય જેમ આકાશમાં પોતાના સ્વરૂપમાં રહે છે, ત્યાં એકરૂપ છે, પરંતુ તે પાણીનાં કુંડા વિગેરેની ઉપાધિઓમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહે છે, ત્યારે સ્થૂલભુદ્ધિવા-

૧ ચન્દ્રમા એક જલમય મંડળ છે અને સૂર્ય તેજોમય મંડળ છે. તે બન્ને ત્યારે એક નક્ષત્રમાં હોય છે, ત્યારે એક દેશમાં રહેલા સૂર્યમણ્ડળથી નેત્રને અડચણ થવાથી ચન્દ્રમા દેખાતો નથી એટલે તે દિવસ અમાવાસ્યા કહેવાય છે. ચન્દ્ર સાઠ ઘડીએ બીજા નક્ષત્રમાં જાય છે, અને સૂર્ય તેર દિવસ અને રાત્રિએ બીજા નક્ષત્રમાં જાય છે, એટલા માટે વિષમ રીતે રહેલા સૂર્યમણ્ડળનો પ્રતિપદ્ધતી માંડીને પ્રતિદિવસ પંદરમો ભાગ જલમય ચન્દ્રમણ્ડળમાં પ્રતિબિંબરૂપે દેખાય છે અને તે કળા કહેવાય છે. આ રીતે થવાથી પંદરમે દિવસે તેર નક્ષત્રનો ફેર પડે છે. સત્તાવિંશ નક્ષત્રોની રાશિચક્રના મધ્યભાગમાં સૂર્ય તથા ચન્દ્ર બન્ને સામા આવે છે ત્યારે પૃથ્વીની હાયાવડે પ્રતિબિંબિત થયેલું સમ્પૂર્ણ પ્રતિબિંબ દેખાય છે એટલે તે દિવસ પુનમ કહેવાય છે. પુનમે ચન્દ્રમા સોળ કળાવાળો કહેવાય છે. પાછાં સૂર્ય અને ચન્દ્રનાં મણ્ડલો વિષમ થવા માટે છે, એટલે એક એક કળા ઘટતી જાય છે.

હ્યોતિપચાત્ર.

જાઓને જુદો જુદો દેખાય છે, તેમજ આત્મા એકસ્વરૂપ છે, છતાં પણ તે દેહાદિકની ઉપાધિઓમા સ્થૂલસુદ્ધિવાજાઓને જુદો જુદો દેખાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ એકરૂપજ છે, એમ યોગીઓએ જાણવું.

૮ હોલો:—કોઇ પણ પુરુષે કોઇપણ ઠેકાણે અતિ પ્રીતિ કે લાવન પાલન વિગેરેની અત્યંત આસક્તિ રાખવી નહીં, કારણ કે પુરુષ જો, અત્યામ્બિ કરે છે, તો દીનબુદ્ધિવાજા હોલોની પેઠે મંતાપ પામે છે તેનું દષ્ટાંત આ પ્રમાણે છે

હોવાનું દૃષ્ટાંત.

કોઇ એક રોલો વનમા જાડ ઉપર માળો ધાવીને તેમા પોતાની શ્રી હોલીની સાથે કેટલાએક વર્ષ સુધી રહ્યો હતો. સ્નેહથી એકહુદયવાજા અને જુહ-ધાત્રીની જોડાએ અન્યોન્ય દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ, અંગ સાથે અંગ અને બુદ્ધિ સાથે બુદ્ધિ જોડી દીધી હતી તે અને જાણા વિશ્વામથી ચૂવું, ખેમવું, ફૂવું, ઉભા રહેવું, વાતો કરવી, રમત કરવી તથા ખાવું વિગેરે ક્રિયાઓ જોના થઇને વન રાઇમા એક માથેજ કરતા હતા હે યદુગજા! પેલી હોલી, હોવાને સતોપ આપતી હતી અને તેનું પ્રેમપાત્ર જની ગઈ હતી તે જે જે વસ્તુને માગતી હતી તે તે વસ્તુ ઇદ્રિયાધીન હોલો હુ ખ નહન કરીને પણ લાવી આપતો હતો તે પતિવ્રતા હોલીને પ્રથમ ૧૯૧ રહ્યો અને પ્રસૂતિનો નમય થયો એટલે તે હોલીએ માગામા પોતાના પતિના નન્નુખ ઇડા મૂક્યા તે ઇડાઓ કે જે પાણીથી ભરેલા હતા, તેઓમા લગવાનની અચિત્ત શક્તિવાળી માયાવટે મમય થયો કે અવયવો થયા તે ઇડાઓમાથી કુમળા ઘાડીવાળા અને નવાડાંવાળા જમ્યા થયા જમ્યા ઉપર વહાવ ધરાવ નાન તે જોડું પ્રનન થઇને, તે જમ્યાંનું પોષણ કરવા માડયું,

તેઓનું મધુર લાપણુ સાંભળવા લાગ્યું અને તે બચ્ચાંઓના મધુર શબ્દોથી આનંદ પામવા લાગ્યું. સદા આનંદમાં રહેતાં તે બચ્ચાંઓનાં કોમળ પીછાંઓથી, મધુર શબ્દોથી, નિર્દોષ રમતગમતથી તથા પોતાની આમા આવવાથી તે હોલોહોલી પ્રસન્ન થતાં હતાં. તે બંને સ્ત્રીપુરુષનું હૃદય રનેહથી અન્યોન્ય બંધાયેલું હતું. તેઓ વિષ્ણુની માયાવટે મોહ પામેલાં હતાં, તેથી દીનબુદ્ધિવાળાં તે બંને પક્ષીઓ પોતાનાં બચ્ચાંઓનું પોષણ કરતાં હતાં. એક દિવસે તે બંને કુંટુંબી પક્ષીઓ બચ્ચાંને માટે ચારે દેવા સારું વનમાં ગયાં. ત્યાં ચારાની ઇચ્છાથી તે બંને ઘણીવાર સુધી લટક્યાં. એટલામાં કોઈ એક પારધિ વનમાં ફરતો ફરતો પેલાં બચ્ચાંના માળાની પાસે આવ્યો અને તે બચ્ચાંઓને પોતાના માળાની પાસે ઉડતાં દીઠાં, એટલે જળ ફેલાવીને તે બચ્ચાંને પકડી લીધાં. એટલામાં બચ્ચાંનું પોષણ કરવામાં નિત્ય ઉત્કંઠા ધરાવનારો હોલો તથા હોલી ખાવાનું લેવા માટે વનમાં ગયાં હતાં, તે ચારે લઈને પોતાના માળા તરફ આવ્યાં. પેલી કપોતી પોતાનાં બચ્ચાંને જળમાં સપડાઈ ગયેલાં અને તેને લીધે સ્ત્રીસો પાડતાં જોઈને અત્યંત ખિન્ન થઈ ગઈ, અને રડતી રડતી તે બચ્ચાંઓના તરફ દોડી. નિત્યના રનેહપાશથી બંધાયેલી તથા લગવાનુંની માયા વડે દીન મનની થઈ પડેલી હોલી, બચ્ચાંઓને બંધાયેલાં જોયાં હતાં, છતાં પણ પોતે ભાન બૂલી જઈને, તે જળમાં બંધાયેલ ગઈ. પ્રાણુ કરતાં પણ વિશેષ વહાલાં બચ્ચાંઓને તથા પોતાને યોગ્ય એવી સ્ત્રીને જળમાં બંધાયેલી જોઈને સંક બુદ્ધિવાળો હોલો બહુજ દુઃખી થઈને વિલાપ કરવા લાગ્યો:-

“અરેરે ! ! મારો અંહાર થઈ ગયો, તેના તરફ દૃષ્ટિ તો કરો ! ! હું યોગ પુણ્યવાળો તથા દુષ્ટબુદ્ધિવાળો છું. હજી મારી તૃષ્ણાઓ પણ તૃપ્ત થઈ નથી, તેમ મારા મનોરથો પણ

પૂર્ણ થયા નથી, એટલામા તો ધર્મ, અર્થ અને કામને સંપાદન કરવાના મ્યાનરૂપ મારું ઘર લાગી ગયું મારે યોગ્ય, મને અનુકૂલ ગહેનારી તથા પતિવ્રતા એવી આ સ્ત્રી મને આ ઉભરતી ધરમા રજાગવીને પોતાનાં ભણાં જમ્યાઓની સાથે સ્વર્ગમાં જાય છે હું રાક થઈ ગયો, રડાયો, મારું જીવન ખારું થઈ ગયું, મારા જમ્યાઓ મરી ગયા, માટે હવે આ સૂના ધરમા મારે શા માટે જીવવાની ઇચ્છા કરવી જોઈએ ?” આ પ્રમાણે વિલાપ કરતો તે મૂર્ખ તથા રાક થઈ પડેલો હોલો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પેલા જમ્યાઓને અને હોલીને જાળમા ફમાયેલા, કાળના મુખમા કોળીઆરૂપ થઈ પડેલા અને તરફડતા જોયા છતાં, પોતે પણ જાળમા ફમાઈ પડયો આ પ્રમાણે જુહમ્ય હોલો-હોલી તથા તેમના જમ્યાઓને મેળવીને તે ફર પારધિનું કામ પૂર્ણ થઈ ગયું અને તે પોતાને ઘેર ગયો.

જે અચળ ચિત્તવાળો કુટુંબી મનુષ્ય સુખદુઃખાદિક દ્વંદ્વ પદાર્થોમા આમકૃત થઈ, ગકબુદ્ધિથી કુટુંબનું પોષણ કરે છે, તે મનુષ્ય આ હોલાની પેઠે પોતાના પરિવાર માથે કુળી થયા કરે છે ધનમા થયેલી આમકૃત જ્યારે પશુપક્ષીઓને પણ અનર્થ કારક થઈ પડે છે ત્યારે મનુષ્યને અનર્થકારક થઈ પડે, તેમા તો મુજ કહેવું ? માટે જે સુજ્ઞાતા ઉઘાડા ખારણા જેવા મનુષ્યના અવતાગને પામીને હોલાની પેઠે ધનની જ જાળમા બધાઈને ગ્રહે છે તે મનુષ્યને, ‘ઉપર ચઢીને નીચે પડયો,’ એમ વિવેકી પુરુષો કહે છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૮ મો અંતર્ણ.

અધ્યાય ૧૯ મો.

દત્તાત્રેયના અજગરાદિક નવ ગુરુઓ. (૧૧-૮).

બ્રાહ્મણ ઉવાચ:—

સુખમૈદ્રિયકં રાજન્ સ્વર્ગં તરકં યવ ચ ।

વૈહિનાં યદ્યથા દુઃખં તસ્માન્નેષ્ઠેત તદ્વુધ ॥ ૧ ॥

ગુરુ દત્તાત્રેય કહે છે:—હે રાજા ! ઉદ્યમ કર્યા વિના પણ પ્રારબ્ધના બળથી જેમ દુઃખ પોતાની મેળેજ મળે છે, અને તેને માટે પ્રયત્ન કરવો પડતો નથી; તેમ સ્વર્ગમાં તથા નરકમાં વ્યાં હોઈએ ત્યાં ઇદ્રિયસંબંધી સુખ પણ પોતાની મેળેજ મળે છે, માટે જ્ઞાની પુરુષે સુખ માટે પ્રયત્ન કરવો નહીં.

૯ અજગર:—અજગર જેમ ઉદ્યમ વિના પણ પ્રારબ્ધના વશથી પોતાની મેળે સારુંનરસું અને આહુંથોડું જે કંઈ મળે છે, તેના ઉપર આલુવિકા કરે છે, તેમ યોગીએ પણ ઉદ્યમરહિત થઈને સારુંનરસું તથા આહુંથોડું જે કંઈ આવતું મળે તેના પર આલુવિકા કરવી, પરંતુ આવતું મળે નહીં ત્યારે પણ ઉદ્યોગ કરવો નહીં, પણ પ્રારબ્ધ ઉપરજ આસ્થા રાખીને અજગરની પેઠે ઘણા દિવસ સુધી સૂઈ રહેવું. ઇદ્રિયોનું, મનનું તથા શરીરનું બળ હોય, તો પણ દેહથી કંઈ પણ કર્મ કરવું નહીં, પરંતુ સૂઈ રહેવું, આત્મપ્રાપ્તિરૂપી સ્વાર્થમાં લક્ષ રાખવું અને ઇદ્રિયો મર્વ સંપૂર્ણ હોય તો પણ તેઓનાથી કંઈ વ્યાપાર કરવો નહીં.

૧૦ સમુદ્ર:—સ્થિર જળથી ભરેલો મહાસાગર જેમ ઉપરથી પ્રસન્ન દેખાય છે, અંદર અંભીર હોય છે, જેનાં તળીયાંને કોઈ

અહીં શકતું નથી, તેમ જેના પારને પણ કોઈ પહોંચી શકતું નથી, કારણ કે તે અનંત અને અપાર છે, અને હોલ પમાડી શકાય નહીં તેવો છે; તેમ યોગીએ પણ ઉપરથી પ્રસન્ન રહેવું, અંદર ગંભીરતા રાખવી, કોઈ પણ તળસ્પર્શ કરી શકે નહીં તેવા થવું, તથા કોઈ અતિક્રમ (ઉદ્ગ્રાધન) કરી શકે નહીં તેવા, સ્વસ્વરૂપના આવિર્ભાવને હીધે કાળથી, દેશથી તથા અવધિથી થતા અમુક માપરહિત અને રાગદ્વેષાદિકનો ત્યાગ કરીને નિર્વિકાર થવું જોઈએ વળી સમુદ્ર જેમ વર્ષાઋતુમાં ઘણી નદીઓ મળવાથી વધી જતો નથી તેમ ગ્રીષ્મઋતુમાં નદીઓ ન મળવાથી સૂકાઈ જતો નથી, તેમ યોગીએ પણ નારાયણ ઉપર એકાંત ભાવ રાખવો અને સંપૂર્ણ વૈભવો મળે તો રાજ્ય થવું નહીં, તેમ વૈભવો ન મળે તો તેથી ખિન્ન પણ થવું નહીં.

૧૧ 'પતંગ'—

૩૫ ઉપર મોહિત થવાનું પરિણામ.

પતંગીયું જેમ અગ્નિનું ૩૫ જોઈ, તેના ૩૫ ઉપર લોભાઈને તેમાં પડે છે, તેમ ઇન્દ્રિયાધીન પુરુષ પણ પરમાત્માની માયારૂપી શ્રીનું ૩૫ જોઈ, તેના વિલાસોથી લોભાઈને મહા મોહમાં પડે છે. મૂઢ મનુષ્ય ઇશ્વરની માયાએ રચેલા શ્રી, સુવર્ણ, આભૂષણ તથા વસ્ત્રાદિક પદાર્થો ઉપર ઉપભોગની પ્રુદ્ધિથી અંતઃકરણપૂર્વક આશાવાળો થાય છે અને પછી પતંગીઆની પેઠે મોહથી આંધળો.

૧ પતંગ-માતંગ-સુરંગ-મૃગ-મીના હવા પંચભિરેવ પંચ ।

एव प्रमादी य कथं न हन्यते य सेवते पंचभिरेव पच ॥

અર્થ:—૧૫, ૨૫ર્શ, શમ્દ, મધ અને રસ એ ૫ ય વિષયોમાં અનુભવે, પતંગ, હાથી, હમ્બી, જમર અને મત્સ્ય આ પાંચ નાસ્ત્ર પામ્યાં છે તો જે એક-૪ પુરુષ આવધ ન રહેનાં તે પાંચ વિષય ૫ એ ઇન્દ્રિયોથી મેલે છે તે ક્રમ નાસ્ત્ર ન પામે! અર્થાત્ તે શી રીતે મુક્ત થઈ શકશે? કહી નહીં.

થઈને નાશ પામે છે, માટે યોગીએ માયાવિરચિત પદાર્થોની ઇચ્છા રાખવી નહીં

૧૦ મધુકર — મધુકર જેમ ઘણા સુગંધના લોભથી એકજ કમળમા વાસ કરે છે, અને સાયકાળે જ્યારે કમળ ખીડાઈ જાય છે, ત્યારે તેમા કેદ થઈ જાય છે, તેમ યોગી પણ જો ઉત્તમોત્તમ પદાર્થોના લોભથી એકજ ગૃહસ્થના ઘરનો આશ્રય કરે છે, તો તેના ઉપર મોહિત થવાથી તે જ ઘાઈ જાય છે, માટે યોગીએ ગૃહસ્થોને દુઃખ ન આપતા જેટલા અન્નથી પોતાનો દેહ ટકી રહે, તેટલાજ ચોડા અન્નના ડોળીયા ખાવા, પરંતુ મધુકરની પેઠે અતિ લોભમા પડવું નહીં વળી ભ્રમર જેમ નાના મોટા મર્વ પુષ્પોમાથી સારનાર ગ્રહણ કરે છે, તેમ વિદ્વાન્ યોગીએ પણ નાના મોટા શાસ્ત્રોમાથી સારનુ ગ્રહણ કરવું જોઈએ મધમાખી મધનો સગ્રહ કરે છે, તેથી તેને જેમ મરવું પડે છે, તેમ યોગી પણ જો આજને માટે અથવા તો આવતી કાલને માટે અન્નાદિકનો સગ્રહ કરી રાખે તો તેને પણ મરવું પડે છે માટે યોગીએ જેટલું હાથમા રહી શકે તેટલુંજ લેવું, વધારે લેવું નહીં, તેમ અન્ન ભરી ગળવા માટે માત્ર પેટરૂપીજ એક વામણ રાખવું, પરંતુ મધમાખીની પેઠે સગ્રહ કર્તા થવું નહીં સન્યાસીએ માયકાળ માટે તથા આવતી કાલમાટે અન્નાદિકનો સગ્રહ કરવો નહીં જો મધમાખીની પેઠે તે સગ્રહ કરે છે તો તે સગ્રહની સાથેજ તેનો પોતાનો નાશ થાય છે

૧૩ હાથી — “ત્રીસ ગ કરવાથી કેવું અનિદ્ર થાય છે,” તે ૯ હાથીની પાસેથી શિખ્યો હુ હાથી પોતાને પકડનારાઓએ જેમ લાકડાની હાથણી કરીને સામી ઉભી રાખી હોય, તેને મેળવવાના લોભથી તેની પાસે જાય છે કે, વચ્ચે ખૂડ વિગેરેથી ઢાકી રાખેલા

કૃપા વિગેરેમાં પડીને જાંધાઇ જાય છે; તેમ પુરુષ પણ સ્ત્રીના અંગને સ્પર્શ કરવાના લોભથી જાંધાઇ જાય છે, માટે યોગીએ લાકડાની પુતળીનો પણ સ્પર્શ કરવો નહીં. બુદ્ધિશાળી યોગીએ પોતાનો નાશ કરનારી સ્ત્રીનો કોઇ પણ દિવસ સંગ કરવો નહીં. યોગી જો સ્ત્રીનો મંગ કરે છે, તો હાથણીનો સંગ કરનારા હાથીનો જેમ બળવાન હાથીઓ નાશ કરે છે, તેમ સ્ત્રીનો સંગ કરનારા પુરુષનો પણ બીજા બળવાન પુરુષો નાશ કરે છે.

૧૪ પારધિ:—ધનને ત્યાગ તથા ઉપસોગ ન કરવાથી કેવું અનિદ્ર થાય છે તે પારધિ પાસેથી હું શિખ્યો છું. મધમાખીઓએ ઘણા દુઃખથી એકઠું કરી રાખેલું મધ જેમ પારધિ લોગવે છે, તેમ લોલીઆઓએ ઘણાં સંકટ વેઠીને સંગ્રહ કરી રાખેલું ધન, દાનમાં અથવા તો ઉપસોગમાં ઉપયોગી થતું નથી, પરંતુ તેને કોઇ બીજો બળવાન પુરુષ લોગવે છે, તેની પાસેથી ત્રીજો પક્ષી લોગવે છે અને તેની પાસેથી વળી ચોથો બળવાન પક્ષી લોગવે છે. જાડના કોતરમાં તથા બીજાં શુભસ્થાનમાં મધનાં પોરાં હોય છે, તેને પારધિ જેમ જાણે છે અને તેને લાવે છે; તેમ લોલી મનુષ્યે પણ શુભ સ્થાનમાં સંગ્રહી રાખેલાં ધનને બીજા લોકો જાણી જાય છે અને ત્યાંથી તેને હરી લાવે છે, માટે યોગીએ સંગ્રહ કરવો નહીં વળી મધમાખીઓ ઘણા કષ્ટથી મધને એકઠું કરીને તેને લોગવતી નથી, તેટલામાં તો તેની પહેલાં પારધિઓ તેનો ઉપસોગ કરે છે; તેમ ગૃહસ્થો બહુ બહુ મંકટો વેઠીને મેળવેલા ધનવટે ઘરનાં સુખોની ઇચ્છા કરે છે અને ઘરમાં લોજનાદિક રાંધીને તૈયાર કરે છે, પરંતુ તે અન્ન તેઓના ખાધા પહેલાંજ સંન્યાસીઓ ખાઇ જાય છે, માટે યોગીઓને ઉદ્યમ વિના પણ સર્વ વૈભવ મળે છે.

૧ ચાતક પ્રશ્નચારી ચ પશ્યત્સ્વામિનામુર્ગા । નયોત્તમદત્તવા ગુ મુન્યા નાગાયગં ચૌત્ ॥
અર્થ:—સંન્યાસી તથા બ્રહ્મચારી રાધેલા અત્રના અધિકારી છે, માટે

૧૫ હરિણુ—“ ગાયનમાં મોહિત થવાથી કેલું અનિષ્ટ થાય છે, ” તે હું હરિણુ પાસેથી શીખ્યો છું વનમાં ફરનારુ હરિણુ જેમ પારધિના ગાયનથી મોહિત થઇને બંધાઇ જાય છે, તેમ વનમાં ફરનારો સન્યાસી પણ ગાયન સાંભળે, તો તેના ઉપર મોહિત થઇને બંધાઇ જાય છે, માટે સન્યાસીએ કંઇ પણ દિવ્ય વિષયસંબંધી ગાયન સાંભળવું નહીં હરિણીના પુત્ર ક્રમ્યશૃંગ ઋષિ વેશ્યાઓના સંગમાં વિષયોથી ભરેલાં નૃત્યો, વાદિત્રો અને ગાયનો સેવવાથી એક રમકડાંની પેઠે વેશ્યાઓને આધીન થઇ ગયા હતા, માટે યોગીએ વિષયી ગાયનો સાંભળવાં નહીં

૧૬ માછલું—હું માછલા પાસેથી જે શીખ્યો તે સાંભળો. માછલું જિહ્વારમના લોભથી આંકડો ગળીને તેનાથી જેમ વિંધાઇને મરણ પામે છે, તેમ રસમાં મોહિત થયેલો દેહાભિમાની મનુષ્ય પણ બહુજ હુંખ દેનારી જિહ્વાવડે મરણ પામે છે. વિદ્વાન મનુષ્યો આહારને ત્યાગ કરવાથી ઝટ ઇન્દ્રિયોને વશ કરી શકે છે, પરંતુ જિહ્વાને વશ કરી શકતા નથી, કારણ કે અન્નનો ત્યાગ કરવાથી જીભનો લોભ વધે છે. બીજી ઇન્દ્રિયોને જીત્યા છતાં પણ જ્યાં સુધી જિહ્વા ઇન્દ્રિયને જીતી ન હોય ત્યાં સુધી પુરુષ જિતેન્દ્રિય કહેવાતો નથી અને જો જીભ જીતાઇ તો સર્વ ઇન્દ્રિયો જીતાઇ સમજવી, માટે યોગીએ રસની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને ઔષધની પેઠે અન્ન ખાવું.

ગૃહસ્થે તેઓને જમાજા વિના બોજન કરવું નહીં જો તેમ કરે તો તેણે આદ્રાપણુ વ્રત કરવું.

ધર્મશાસ્ત્ર

૧ “ પ્રાણત્યૈવ સતુચ્યેત ” “ પ્રાણનું રક્ષણ થાય તેટલા (ઔષધ સમાન ઓછા) અન્નથીજ સતોષ માનવો ” પ્રાણવાયુના વિપવમા આ કથા કહેવાયા છતાં પણ જિહ્વાને દુર્જેય રહેના માટે આ કથા ફરીથી કહી છે.

૧૭ પિંગલા નામની વેશ્યાનો વૈરાગ્ય.

પૂર્વે વિદેહ નગરમાં પિંગલા નામની એક વેશ્યા રહેતી હતી, તે એક દિવસે પુરુષને પોતાના રતિમંદિરમાં લઈ જવા માટે મારી રીતે શણગાર ધારણ કરીને સાંજને વખતે પોતાના ઘરના બારણાના બહારના ભાગમાં બેઠી. તે ધનની ઇચ્છાવાળી વેશ્યા માર્ગમાં આવતા ધનાઢ્ય પુરુષોને જોઈને, જાણતી હતી કે, 'આ પુરુષો મને ધન આપશે તથા મારી સાથે સુગત કરશે.' આવેલા પુરુષો પાછા ગયા પછી પેલી સંકેતવૃત્તિથી આશ્ચર્ય કરનારી વેશ્યા વિચાર કરવા માંડી કે, 'વળી બીજે કોઈપણ ધનાઢ્ય પુરુષ વિશેષ ધન આપનારો મારી પાસે આવશે.' આવી દુષ્ટ આશાથી તે વેશ્યાની નિદ્રા ઉઠી ગઈ અને બારણાના બહારના ભાગમાં બેઠેલી તે વેશ્યા ઘડીકમાં અંદર આવતી અને ઘડીકમાં પાછી બહાર નિકળતી હતી આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં મધ્યરાત્રિ વીતી ગઈ. આ રીતે ધનની આશાથી તેનું મન હીન થઈ પડ્યું, મુખમાં શોષ પડવા માડ્યો અને મહા ખેદ થવા માંડ્યો, ને તે ખેદથી 'હવે આ ધર્મો ત્યાગ કરવો એજ મારું છે' આવી ચિન્તાને લીધે સુખ-કારક મોટો ખેદ તેને થયો ત્યાર પછી જેના મનમાં ખેદ થયો હતો એવી રાંક મનની તે વેશ્યાએ તે મનમેળે જે ગીત ગાયું હતું, તેહું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો.

પુરુષોને જે નિર્વેદ એટલે હવે ઘટું થયું, આવી શુદ્ધિ થાય છે, તે આશાથી પાશોને કાપી નાખવામાં તરવાર મમાન છે. હે રાજા! જ્યાં સુધી નિર્વેદ ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યાં સુધી પુરુષ, દેહના બંધનનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી. દૃષ્ટાંતમાં જેમ વિદ્વાન રહિત-અવિવેકી-મનુષ્ય, મમતાનો ત્યાગ કરી શકતો નથી, પરંતુ વિવેક થયા પછીજ તે તેનો ત્યાગ કરે છે, તેમ પિંગલા ખિન્ન થઈને કહે છે:—

“ અરેરે!!! હું અવિવેકી હોવાથી મનને આધીન છું, મારા મોહનો વિસ્તાર તો બુઝો! જે મોહને લીધે હું મૂર્ખ એક હલકા પુરુષની પાસેથી કામનાની ઇચ્છા રાખું છું. આ અપરોક્ષ, અન્તર્યામી, નિત્ય પાસે રહેનારા, ધન આપનારા તથા આત્મદાયક ઇશ્વરનો ત્યાગ કરીને કામના ન પૂરનારા પરંતુ દુઃખ, શોક, મોહ વિગેરે આપનારા હલકા પુરુષને હું મૂર્ખી સેવું છું. અરેરે!!! હું સ્ત્રીલંપટ, લોભી તથા શોક કરવા યોગ્ય પુરુષને મારું શરીર વેચી, તેની પાસેથી રતિની તથા ધનની ઇચ્છા રાખું છું, અને મકેતની વૃત્તિરૂપી અતિ નીચ ધંધાવડે હું મારા અંતઃકરણને વૃથા સંતાપમાં નાંખું છું. પુરુષનું શરીર એ એક ઘર છે, જેમાં વળાઓ, વળીઓ અને આડસરો હાડકાંઓનાં બનેલાં છે અને તેની અંદર વિષ્ઠા તથા મૂત્ર ભરેલું છે, જેના ઉપરનો ભાગ ચામડાથી, રુંવાડાથી તથા નખોથી મઢેલો છે. આવા પુરુષને મારા વિના બીજી કંઈ સ્ત્રી પતિ સમજીને સેવે ? આ મહાજ્ઞાની વિદેહ રાજાની નગરીમાં હુંજ એક મંદબુદ્ધિવાળી અને દુષ્ટ છું, કારણ કે હુંજ સ્વસ્વરૂપને આપનારા તથા અંતર્યામી એવા અવિનાશી પરમાત્માનો ત્યાગ કરીને ભોગની ઇચ્છા કરું છું. વિચાર કરતાં તો આ ઇશ્વરજ પ્રાણીઓના મિત્ર તથા પરમપ્રિય આત્મારૂપ છે, માટે હું મારા મન-વડે તેમનેજ વેચાતા લઈને હવે લક્ષ્મીની પેઠે તેમની સાથે વિહાર કરું. વિષયો, વિષયો આપનારા પુરુષો તથા દેવતાઓ આદિ તથા અંતવાણાં છે અને કાળના સુખમાં પડેલાં છે, તેઓએ મારું લાર્યાનું શું હિત કર્યું છે ? કંઈ પણ કર્યું નથી. પૂર્વજન્મના કોઈપણ શુભકર્મને લીધે આજે ભગવાન વિષ્ણુ મારા ઉપર ખરેખર પ્રસન્ન થયા છે, કે જેથી આ દુઃખકારક આશા ઉપર મને સુખકારી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. મારું લાગ્ય મંદ હોત તો મને આ રીતે વૈરાગ્ય આપનારા કલેશો થાત નહીં, કે જે વૈરાગ્યને લીધે

પુત્રપ, ઘર વિગેરે સર્વ પરિવારનો ત્યાગ કરીને શાંતિ પામે છે માટે પ્રભુએ આ વૈરાગ્ય આપવારૂપી જે મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, તેને હું મારા માથા ઉપર ચઢાવું છું, અને પામર મનુષ્યોની સાથે રહેલી દુષ્ટ વાસનાઓનો ત્યાગ કરીને તે ઇશ્વરને શરતે જાઉં છું તેમ હવે હું સતોષ રાખીશ અને આ વિગત ઉપર શ્રદ્ધા રાખીશ જે કંઈ મળશે, તેનાથી આશ્ચર્યિકા ચલાવીશ અને આત્મારૂપી પતિની માથેજ વિહાર કરીશ, કાગલ કે મમા રૂપી દૂવામા પડેલા, વિપર્યયાથી આધળા થયેલા અને કાળરૂપી સર્પથી ગળાયેલા જીવનું ભગવાન વિના યીજો કોણ રક્ષણ કરવાને અર્થ છે ? હું કંઈ રક્ષણ કરવાની આશાથી? શ્રીહરિને ભજીશ નહીં, કારણ કે જીવ જ્યારે આ જગતને કાળરૂપી સર્પથી ગળાયેલું જુવે છે અને તેનાથી આવધાન થઈને આ લોકના અને પરલોકના ભોગથી વૈરાગ્ય પામે છે, ત્યારે પોતેજ પોતાનું રક્ષણ કરવાને અર્થ ધાય છે, માટે હું તો કેવળ પ્રેમથીજ ભગવાનને ભજીશ ”

શ્રીગુરુદત્તાત્રેય કહે છે — તે પિંગલા વેડ્યા ઉપર પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને જરૂરી અભિવાદાથી ઉત્પન્ન થયેલી દુષ્ટ આશાને કાપી નાખી, શાંત થઈને ગર્યામા સૂતી આ વાતમાથી મેં એ માર અહુત્ય કર્યો કે, “ આગા ગખવી એજ મોટું દુષ્ટ છે અને નિગણા ગખવી એજ મોટું સુખ છે ”

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૧૯ મો અંતર્ણ.

॥ જાગાદિ પરમ દુઃખ નૈરાગ્ય પરમ મગમ ॥ યથા યાતય વાંગતાં મુખ મુખાત મિત્ર ॥

અર્થ — આગા ગખવી એજ મોટું દુષ્ટ છે અને નિગણા ગખવી એજ પરમ સુખ છે, કાગ્ય કે પિંગલા જનની આગા ઝાડી દીધા પછીજ સુખથી મૂતી હતી

અધ્યાય ૨૦ મો.

દત્તાત્રેયના ગુરુઓનું વર્ણન, (૧૧-૯).

બ્રાહ્મણ ઉવાચ—

પરિગ્રહો હિ કુસ્થાય યથાસ્ત્રિયતમં નૃણામ્ ॥
અનન્ત સુખમાપ્નોતિ તદ્વિદ્વાન્યસ્ત્વર્કિન્ન ॥ ૧ ॥

શ્રીગુરુદત્તાત્રેય કહેછે:—

૧૮ ટીટોટો.—એક ટીટોટો થાગમા માસનો પિંડ લઈને ઉડતો હુતો, એટલામાં ખીલત બળવાન ટીટોડાઓ જેઓની પામે મામ ન હતું તેઓ તેને મારવા માંડ્યા એટલે તે ટીટોડો માંસનો ત્યાગ કરીને સુખ પામ્યો હતા. આ રીતે હું તે ટીટોડાની પાસેથી શીખ્યો કે, “જે જે ઘણી જ પ્રિય વસ્તુઓ હોય, તેનો સ્વીકાર કરવો એજ હું બદાઈ છે,” એમ બાળીને જે પુરુષ પણ પોતાના કુટુંબાદિકનો તથા સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે છે, તે પુરુષ અનંત સુખ પામે છે.

૧૯ બાળક.—હું બાળકની પાસેથી જે શીખ્યો છું તે સાંભળો. બાળક-છોકરાને જેમ માન અને અપમાન હોતું નથી, તેમ ઘર-બારવાળા અને છોકરાંવાળાને જે ચિંતા થાય છે, તે ચિન્તા પણ તેને હોતી નથી, તેમ અને પણ “માન અપમાન નથી, તથા ચિંતા પણ નથી.” હું મારી પોતાની સાથેજ રમું છું અને મારી પોતાની ઉપર પ્રીતિ રાખીને બાળકની પેઠે જગત્મા કર્યા કરું છું જે મૂર્ખ તથા ઉદ્વેગમરહિત બાળક હોય તે અને જે ગુણથી પર

૧ “વાલેન ઈવેન્ટુગ્રાવય” બાળ તથા ગીધ પક્ષી બળવાન ગણાય છે.
આનંદપ્રમોદિની

એવા ઇશ્વરને પામેલા હોય તે જોજી પુરુષોને ચિંતાથી મુક્ત થયેલા અને પરમાત્મમાં નિમગ્ન થયેલા જાણવા.

૨૦ છોકરી—કુંવારી કન્યા પાસેથી હું નીચે પ્રમાણે શીખ્યો છું.

કોઈ એક ગામમાં એક ગૃહસ્થને કુંવારી પુત્રી હતી. તે પુત્રીને ઘરમાં આવ્યાગયાની સંભાળ માટે રાખી, ગૃહસ્થ તથા ખીન્ત મનુષ્યો કોઈ કામને લીધે બહાર ગયાં હતાં; તેટલામાં તે કન્યાનું વેશવાળ કરવા વર તરફના લોકો તે ગૃહસ્થને ઘેર પહોંચા તરીકે આવ્યા પેલી કુંવારી કન્યાએ તે પહોંચાની સારી પહોંચા-ચાકરી કરી. હે રાજા! તે કન્યા આવેલા પહોંચાને જમાડવા માટે એકાતમા શાળ ખાંડવા માંડી. તે વખતે તેના હાથમાં પહેરેલી ચૂડીઓ બહુજ ખડખડાટ કરવા માંડી, એટલે તે કન્યાએ વિચાર કર્યો, કે—

“હું પોતે શાળ ખાંડવા માંડી છું, એ ઠીક ગણાય નહીં, કારણ કે આ વાત જો આ પહોંચા જાણશે તો મારાં માતપિતાને દરિદ્રી મમજી લેશે,” આવો વિચાર કરીને તે બુદ્ધિશાળી કન્યાએ લજ્જાથી જાળે હાથમાંથી મર્વ ચૂડીઓ કાઢી નાંખી, માત્ર જાળે ચૂડીઓ જ નાખી. આમ કરીને વળી ખાંડવા માંડતાં પેલી જાળે ચૂડીઓ પણ ખડખડવા માંડી, એટલે તે કન્યાએ જાળે હાથમાંથી પાછી એક-એક ચૂડી પણ કાઢી નાખી, એટલે એકએક ચૂડી રહી, અને ત્યાર પછી ખાંડતાં તે ચૂડીનો શબ્દ થયો નહીં. હે યદુરાજા! હું લોકનું તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાથી આ લોકમાં ફરુ છું, તેથી મેં કન્યાની પાસેથી આ ઉપદેશ મેળવ્યો કર્યો કે, “ઘણાઓ એક માથે રહેવાથી કલેશ થાય છે અને જે જણાઓ માથે રહેવાથી વાતચિત થાય છે, ગાદે ચોગીએ નો કુંવારી કન્યાના કંકણની પેઠે એકલાજ રહેવું ચોગ્ય છે, જેથી કોઈ પણ જાતની ખટપટ થાય નહીં.”

૨૧ બાણ ઘડનાર:—બાણ ઘડનાર પાસેથી હું જે શિખ્યો છું તે તમે સાંભળો.

“કોઈ એક બાણ ઘડનારે મનુષ્ય બાણ ઘડતો હોતો તેનું બાણને ઘડવામાં એણે તો ચિત્ત લાગી ગયું હતું કે, તે સમયે તેની પાસેથી રાજની સ્વારી વાજતે ગાજતે નીકળી, તોપણ પેલા બાણ ઘડનારાએ રાજને લીધો નહીં. આ પ્રમાણે જેનું ચિત્ત બ્રહ્માકાર થઈ ગયું હોય, તેવો યોગી પણ બહારના પદાર્થોને તેમ મનમાં સુખદુઃખ-લોકને જાણતો નથી આસન છતવાથી શ્વાસનો વિજય કરી શકાય છે અને શ્વાસને છતવાથી મન સ્થિર થાય છે. ક્ષણમાત્ર નિશ્ચલ થયા પછી વિષયોની વાસનાથી મનમાં વિક્ષેપ થવાનો ભય રહે છે, માટે દૃઢ વૈરાગ્યવડે મનમાં વિક્ષેપ થવા દેવો નહીં, પરંતુ આજસ મૂકીને અભ્યાસના યોગથી મનને પરમાત્મ-સ્વરૂપ પરમાત્મામાં ભેડી દેવું; તે મન પરમાત્મામાં સ્થિર થાય છે એટલે પોતેજ ધીરે ધીરે વિષયોની વાસનાનો ત્યાગ કરે છે, તથા પોતાને વિક્ષેપ ઉત્પન્ન કરનારા રજોગુણ તથા તમોગુણો પણ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી નાશ કરીને ગુણના કાર્યરહિત કેવળ નિર્વાણ સ્થિતિને પામે છે, અર્થાત્ વૃત્તિરહિત થયેલું મન બ્રહ્મ-સ્વરૂપે રહે, તેને ‘અમં પ્રજ્ઞાત’ નામની સમાધિ કહે છે.

૧ પ્રણો યત્ર વિલીયત મનસ્તત્ર વિલીયતે । મનો વિલીયતે યત્ર પ્રણસ્તત્ર વિલીયતે ॥
અર્થ:—જ્યાં જ્યાં પ્રાણ મનને કહે છે ત્યાં મન તેની પાછળ જાય છે, તેમજ મન જ્યાં જાય છે ત્યાં પ્રાણ પણ તેની પાછળ જાય છે

હાથોગ

૨ મનમે શત્તિશન્યસ્ય વ્રદ્ધાપારતયા સ્થિતિ ।

યાપ્તપ્રજ્ઞાતગામાડ્ઞી સમાધિરભિધાયતે ॥

અર્થ:—મન ગુણની શત્તિરહિત થઈ બ્રહ્મસ્વરૂપે રહે તેને ‘અમં પ્રજ્ઞાત’ નામની સમાધિ કહેવાય.

યોગશાસ્ત્ર

૨૨ સર્પ:—સર્પ જેમ એકલો ફરે છે, પોતાનો એક ઠેકાણો નિવાસ રાખતો નથી, આવધ રહે છે, એકાંતમાં વાસ કરે છે, તેની ગતિ ઉપરથી તે ઝેરી છે કે ઝેર વિનાનો છે, એ જણાતું નથી, કોઈને પોતાની માથે રાખતો નથી અને થોડું જોલે છે; તેમ યોગીએ પણ એકલા ફરવું, પોતાનું નિવાસસ્થાન એક ઠેકાણે રાખવું નહીં, આવધ રહેવું, એકાંતમાં રહેવું, પોતાની વર્તણૂકે બીજાઓને જાણવા દેવી નહીં અને થોડું જોલવું. વળી સર્પ જેમ પોતાને માટે દર કરતો નથી, પરંતુ કોઈ બીજાના દરમાં પેખીને મુખેથી વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ યોગીએ પણ પોતાને માટે ઘર ન કરતાં બીજાઓએ કરેલા ઘરમાં રહીને પોતાનું આયુષ્ય ગાળવું, કારણ કે ઘર બાંધવું, એ મહા દુઃખદાયી છે અને દેહ નાશવંત હોવાથી નિષ્ફળ છે.

૨૩ કરોળીઓ:—કરોળીઓ જેમ મુખદ્વારા પોતાના હૃદયમાંથી લાળને બહાર કાઢીને તેને ફેલાવે છે અને તેની સાથે રમીને પાછો પોતે તે લાળને ગળી જાય છે, તેમાં તેને બીજા કોઈ માધનની જરૂર રહેતી નથી, તેમ પરમાત્મા પણ આ જગતને પોતામાંથી ઉત્પન્ન કરે છે અને તેની સાથે વિહાર કરીને તેને પાછો ગળી જાય છે, અર્થાત્ તેનો પોતાને વિષે લય કરે છે અને તેમાં તેમને બીજા કોઈ પણ માધનની જરૂર પડતી નથી. પરમાત્મા એવા નારાયણ ભગવાન પોતાની માયાવટે પૂર્વે મળેલા આ જગતને પ્રલય કરતી વેળા કાળની ગર્હિતરૂપ પોતાની માયાવટે પાછો સંહાર કરીને, અવ્યય, વિઅતીય તથા સ્વચ્છત ભેદરહિત સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ પોતે એક જ રહે છે. તે સમયે તે પરમાત્મા પોતાના પ્રભાવરૂપ કાળ અને જગતમાં

૧ એક અગાનુ ગ્રાહ બીજા અગાના ગ્રાહથી જુદુ તે સાતતીય બેદ, પાંચમી અગાનુ ગ્રાહ જુદુ તે વિાનતીય બેદ અને પુનઃમાં ૬મી, ૪મી, ૫મી ગિરે બેદ એ અવગતબેદ કહેવાય છે
પ્રત્યક્ષતત્વ.

કારણરૂપ સર્વાદિક સર્વ શક્તિઓનો બ્યારે પ્રધાનમાં લઈ જાય છે, ત્યારે પ્રધાન તથા પુરુષના મંથર, આદિપુરુષ, બ્રહ્મા અને ખીલ મુક્ત છવોને આપ્ય, નિર્વિષય અનુભવસ્વરૂપ, આનંદના સમૂહરૂપ, અને મોક્ષના નામથી કહેવાતા એક નિરુપાધિકસ્વરૂપ પોતે રહે છે. તે પરમાત્મા પોતાના પ્રભાવરૂપી એક કાળવડે પોતાની ત્રિગુણાત્મક માયાને વિકારવાળી કરીને તેમાંથી પ્રથમ મહત્તરવ ઉત્પન્ન કરે છે. હે રાગદ્વેષાદિકને' દમન કરનારા રાવ ! તે મહત્તરવજ ત્રણ ગુણના કાર્યરૂપ છે તથા પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલા અહંકારવડે અનેક પ્રકારના જગત્ને ઉત્પન્ન કરે છે, આમ કહેવાય છે. જેમાંથી છવોની ઉત્પત્તિ થાય છે એવા તે સમદિરૂપ મહત્તરવમાં આ જગત્ ઓતપ્રોત રહેલું છે, તે ઉપરથી મહત્તરવને શાસ્ત્રમાં “સૂત્ર” એ પ્રમાણે નામે આપ્યું છે.

૨૪ ભમરો:—ભમરી કીડાને પકડીને પોતાના દરમાં પૂરી રાખે છે, તે કીડા ભમરીના લયથી તેનું જ ધ્યાન કરતો કરતો ભમરીરૂપ થઈ જાય છે, તેમ પ્રાણી પણ પુદ્ગિપૂર્વક સ્નેહથી, દેવભાવથી અથવા તો લયથી જે જે વસ્તુમાં પોતાના મનને એકાગ્ર કરે છે, તે તે વસ્તુરૂપ પોતે થઈ જાય છે. કીડા બ્યારે ભમરીનું ધ્યાન કરવાથી પોતાના દેહનો ત્યાગ કરીને ભમરી બની

૧ આ જગત્મા કારણરૂપ મહત્તરવ સંબંધી છે, તો પણ તમારે તેનાથી ભય પામવું નહીં, એમ કહેના માટે આ વિશેષણ આપ્યું છે.

૨ વાયુર્વે ગંધમસૂનં વાયુના વૈ ગંધમસૂત્રેણર્વં ચ લેરુ પરચ લોક સર્વાણિ ચ મૂતા-
નિ સંદૃશ્યાનિ

અર્થ:—ગંધમસૂન એ વાયુરૂપ કહેવાય છે અને એ વાયુરૂપ ગંધમસૂત્રથી આ લોક, પરલોક અને સમગ્ર મૂતો બધાય છે. શ્રુતિ.

જાય છે ત્યારે પ્રાણી પણ ભગવાન્નું ધ્યાન કરવાથી બીજા દેહથી ભગવાન્ના સ્વરૂપને પામે, તેમા આશ્ચર્ય શું ?

આ રીતે મે ઉપર કહેવા ચોવિશ શુભોક્તી પાસેથી શિખા મળેા લીધી છે

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમા અધ્યાય ૨૦ મેા સંપૂર્ણ

અધ્યાય ૨૧ મેા.

જ્ઞાનોપદેશગ્રહણ. (૧૧-૬)

બ્રાહ્મણ ઉવાચ —

સ્વાત્માંપરિશ્રિતાં ચુદ્ધિં શ્રુણુ મે વદત પ્રભો ॥ ૧૫ ॥

અવધૂત કહે છે — હે યદુરાજ ! મે મારા દેહ પાસેથી જે ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો છે, તે હું તમને કહું છું, તે તમે સાંભળો

આ દેહ પણ મારો એક ગુણ છે, કારણ કે તેજી મને વેગમ્મ અને વિવેક શીખવ્યા છે આ દેહ વચ્ચે તથા મરણપાળેા ૫ તથા પશ્ચિમામે નિત્ય પીડાકારક થઈ પડે છે, તેથી મને તેના

૧ તદ્ બ્રહ્માદમસ્માન્ પ્રવ્રજ્યમાનુભવન્ બ્રમરર્ષીત્વન્યાયેન શરીરત્રયમુગમ્ય ચયા ચેન્દ્ર દેન્ધ્યર્ણ કરોત ચ જનશ્ચો ભવાત ॥

અર્થ — ' હાલ હું ' એવી ભાવના કરી બ્રહ્મનાયક પ્રજુર (૩૬) નું નરતર ધ્યાન કરનારો જે પુણ્ય જમરળીન ન્યાયપ્રમાણે રચૂન, જે મ અંતે ન ન મે નજો દેહ ॥ વામના છાટી સન્નાસ લઈ દેતો ત્યાગ ૧૨ છે તે મોખો પામે છે

શ્રુતિ

ઉપર વૈરાગ્ય થયો છે, અને તત્ત્વોનો વિચાર કરવાથી વિવેક પણ તેનાપહેલ મને મળ્યો છે. આ પ્રમાણે દેહથી હું તત્ત્વોનો વિચાર કરતાં શીખ્યો છું, તો પણ હું તેના ઉપર આસક્તિ રાખતો નથી, પરંતુ તેનાથી દૂર રહીને આ દેહ તો પારકો છે, એટલે મરી ગયા પછી કાગડા, કૂતરા અથવા તો અગ્નિને આધીન થનારો છે, એમ મનમાં નિશ્ચય કરીને સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને જગત્માં ફરું છું. મનુષ્ય મોટા પરિશ્રમથી જેમાં માત્ર પ્રથમજ સુખ જોવામાં આવે છે, એવું ધન એકઠું કરીને જે દેહને રાજ રાખવાની ઇચ્છાથી સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ, ચાકર, નોકર, પર અને સગાં સળંધીઓના વર્ગો ધારે છે તથા તેઓનું પોષણ કરે છે, તે દેહ તો આયુષ્ય પુરું થાય છે કે નાશ પામે છે, માટે દેહમાં તો માત્ર દુઃખ ભોગવવારૂપીજ ફળ રહ્યું છે. તે દેહ પડ્યા પછી પણ દુઃખનો છેડો આવતો નથી, કારણ કે તે દેહ જાડતા જેવો છે. જાડ જેમ બીજને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે, તેમજ આ દેહ પણ પુરુષને માટે બીજના દેહના બીજરૂપી કર્મો સરજીને પછી પોતે નાશ પામે છે. ઘણી શોકો જેમ ઘરના ધણીને ચારે તરફથી ખેંચે છે અને દુઃખ આપે છે, તેમ દેહાભિમાની પુરુષને એક તરફથી જીલ, સ્વાદ માટે ખેંચી જાય

૧ વૈત્તાનિ મૂર્તિ પદ્મવન ગોષ્ઠે માર્યા શ્વદ્વારિ જન સ્મશાને ।

દેહચિતાયા પરલોકમાર્ગે કર્માનુગો ગચ્છતિ જીવ એક ।

અર્થ:—દ્રવ્ય જન્મીનમાજ દાટેલુ રહેશે, ગાય, બેસ પિંગેરે જનાવરો આધનાને ઠંકાણે ટાડમાંજ રહેશે, સ્ત્રી ઘરના બારણા મુઢીજ આવશે, ઇષ્ટ મિત્રો અને સવ્વધીઓ રમશાન મુઢીજ આવશે, સાડા ત્રણ હાથ શરીર તે પણ ચિતામાજ બગી જશે, પણ મૃત્યુ થયા પછી જીવની સાથે તો ફક્ત ટરેલા કર્મોજ આવશે બાકી સર્વ જ્ઞાનુ ત્યાજ રહેશે અર્થાત્ કર્મને અનુસરીનેજ જીવ ઉત્તમ અથવા અધમ ગતિ પામે છે.

વિષ્ણુશર્મા

છે, બીજી તરફથી તૃપ્તિ, પાણી માટે જે જે છે, ત્રીજી તરફથી શિશ, મૈથુન માટે જે જે જાય છે, ચોથી તરફથી ચામડી, ધુવાળા પદાર્થોનો અપર્ક કરવા માટે જે જે જાય છે, પાંચમી તરફથી પેટ, અન્ન માટે જે જે જાય છે, છઠ્ઠી તરફથી નાનિકા ઇન્દ્રિય, સુગંધ માટે જે જે જાય છે, સાતમી તરફથી ચચળ નેત્ર, રૂપ તરફ જે જે જાય છે, તે ઉપરાંત બીજી કર્મેન્દ્રિયો પણ દેહને જે જે જાય છે, આ રીતે દેહમાં અનંત કષ્ટો છે, તેથી મને તેના ઉપર વૈરાગ્ય આવ્યો છે, છતાં પણ આ મનુષ્યદેહ ઘણો દુર્બલ છે પરમાત્માએ પોતાની શક્તિથી માયાવટે વૃથો, પેટથી ચાકનાના નર્પાદિરો, પશુ, પક્ષી, યાન, માછલા, વિગેરે તાના પ્રકારના શરીરો ઉત્પન્ન કર્યાં, પરંતુ તેમાં કોઈની પણ બુદ્ધિ પોતાને-પરમાત્માને-પ્રત્યક્ષ કરવામાં સમર્થ નથી, આમ ધારીને પરમાત્મા મનમાં સંતોષ પામ્યા નહીં, અને કૃત્રીને તે નૃપ્તિ ઉત્પન્ન કરવા માડ્યા, ત્યારે છેવટે પોતાનો-પરમાત્માનો-નાશ કરી કરવામાં નમર્યા બુદ્ધિવાળા મનુષ્યદેહને મરણને પંખામાં પ્રવેશ થયા હતા, માટે આ મનુષ્યદેહ અતિ દુર્બલ છે, તેથી તેને પામીને પ્રત્યેક મનુષ્યે ઈશ્વર ઉપર નિષ્ઠા રાખવી જોઈએ

ઘણા જન્મોને અતે આ મનુષ્ય દેહ મળે છે તે દેહ નાશવત્ છતાં પણ પુરુષાર્થ આપે છે, તેને દૈવેન્દ્રિયો ન પાદન રીતે પુરુષે તે દેહ જ્યાં સુધી પડે નહીં, ત્યાં સુધી ગ્રીષ્મ ઋતુમાં માટે પ્રયત્ન કરવો, પરંતુ વિષયનું સુખ તો પશુઓના અવસ્થામાં પણ મળે છે, માટે તેને અર્થે પ્રયત્ન કરવો નહીં આ રીતે મેં ઘણા જન્મો પામેથી ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો, તે ઉપરથી માન મનમાં વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનરૂપી દીવો થયો છે, તેથી, હું નર્વ પ્રકારે કામ કરવાને નમર્યા છું, તો પણ નર્વનો નંગ છાડી દઈને તથા અહ માર-હિત થઈને આ પૃથ્વી ઉપર ફરું છું જ્ઞાન આપનારો એક જ ગુરુ કરવો જોઈએ, તો પણ તે ગુરુ પામેલી જ્ઞાન ન પાદન કર્યા પછી પોતાની બુદ્ધિવટે ઉપ

દેશને અનુકૂલ ખીન્ન દર્શાવો લેવાં જોઈએ, નહીં તો એકજ ગુરુ પાસેથી મેળવેલું જ્ઞાન સ્થિર થાય નહીં અને તેમાં વધારો પણ થાય નહીં. તે માટે મેં ઘણા ગુરુઓ કર્યા છે. આ બ્રહ્મ એકજ સ્વરૂપ છે, તેનું ક્ષપિએ ઘણા પ્રકારે વર્ણન કરે છે. કેટલાએક કહે છે કે, તે પ્રપંચરહિત છે, કેટલાએક કહે છે કે, તે પ્રપંચવાળા છે અને જીન્ન કેટલાએક વળી તેનું જીવન પ્રકારથી વર્ણન કરે છે. માટે તે પરમાત્માને વિષેની પોતાની અસંભાવના તથા વિપરીત ભાવના દૂર કરવા માટે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે ઘણાં દર્શાવો લેવાં જોઈએ.

શ્રી લગવાન્ જોડ્યા:—ચદુરાન્તના વંદન ઉપરથી તથા પ્રાર્થના ઉપરથી ગંભીર બુદ્ધિવાળા બ્રાહ્મણ ગુરુદત્તાત્રેય ઉપર પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યા પછી, ચદુરાન્તની સમ્મતિ લઈને પ્રસન્ન

૧ શ્રીધરે આ ત્રણ શ્લોક સંગ્રાહ સમજીને લખ્યા છે

કપોત-મીન-હરિણ-કુમારી-ગજ-પતંગ ।

પતંગ-કુરુશ્વાસ્યે હેવાયે ગુરવો મતા ॥

કપોત, મત્સ્ય, હરિણ, કુમારી, ગજ, સર્પ, પતંગ અને દીપાડો એ આઠ ગુરુ કંઈ કંઈ બાબતોનો ત્યાગ કરવો એ વિષયમાં ગુરુ તરીકે મનાયલા છે.

મધુકૃન્મધુર્હતા ચ પિંગલા ચ દ્વયોદ્ભવ ॥ સપદેયાર્યવિજ્ઞાને શેષા બુધ્ધ્યાદયો મતા ॥

મધમાખી, મધ ઉતાગારો, અને પિંગલા એ ત્રણ ગુરુ ગ્રાણ ગું કરવું અને શુ છાંડી દેવું તે માટે છે અને ખાટીના પૃથ્વી ધૃત્યાદિ ગુરુ ચાલ તરવો સમજવા માટે કરેલા છે.

તદેવાતરભેદથ તત્ર તત્ર સ્ફુટોક્તઃ

અધ્યાયનિતયે ચાષ્ટ વવાટાત્તોરિતા ક્રમાત્ ॥

તેના જીવ જીવ બેદો ઠેક ઠેકાણે કરેલા છે. બાગવતના સાત, આઠ અને નવમા અધ્યાયમાં ક્રમથી આઠ, નવ, અને આઠ એમ ગુરુ વર્ણવેલા છે.

શ્રીધર.

ધતા ધતા જેમ આવ્યા હતા તેમ ત્યાંથી પાછા ગયા. આપણા પૂર્વજ યદુરાજાએ ગુરુદત્તાત્રેય લગવાનનાં વચન સાંભળીને સર્વ સંગનો ત્યાગ કરી પરમાત્મામાં ચિત્ત ચોંટાડ્યું હતું. આપણા કુળમાં આવા મહાત્મા ધઇ ગયા છે, તેથી આપણે ધણાજ માનવંત છીએ.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૧ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૨ મો.

લોકેના તિરસ્કાર સહન કરવાનો ઉપાય. (૧૧-૨૩)

શ્રીમદ્ભગવાનુવાચ:—

વાર્હેસ્પતય સ ધં નામ્ર સાધુર્વે દુર્જનેરિતઃ ॥

દુરકૈર્મિત્રમાત્માનં ચ સમાધાનુમીધ્વરઃ ॥ ૨ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે:—હે ઉદ્ધવ ! દુર્જનોએ કહેલાં દુષ્ટ વચનોથી લેદાઇ ગયેલા પોતાના અંતઃકરણને શાંત કરવાને પ્રયત્ન કરવો કેાઇ મહાત્મા પુરુષ આ જગતમાં નથી, કારણ કે મર્મસ્થળમાં મારી રીતે ખૂચી ગયેલાં નીચ પુરુષોનાં લીફણ વચનરૂપી બાણોથી જેવી પીડા થાય છે, તેવી પીડા મર્મલાગેને મારી રીતે વીધીને અંદર પેમી ગયેલાં બાણોથી પણ પુરુષને થતી નથી. હે ઉદ્ધવ ! આ વિષય ઉપર એક મહા પુણ્ય આપનારા ઇતિહાસ વિદ્વાનો કહે છે, તે ઇતિહાસનું હું તમારી આગળ વર્ણન કરીશ, તે તમે સાવધાન ધઇને સાંભળો.

ભિક્ષુકનો ઇતિહાસ.

દુષ્ટ પુરુષોથી પરાણવ પામીને કોઈ એક ભિક્ષુકે ધીરજ ધારી પોતાનાં પૂર્વજન્મનાં કર્મોનો વિષાક સંભારીને આ વિષયમાં એક ગીત ગાયેલું છે, તે હું તમને કહું છું.

માણવા દેશમાં કોઈ એક મોટો શ્રીમંત બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે ખેતીવાડી તથા વ્યાપાર કરીને આજીવિકા ચલાવતો હતો. તે કૃપણ હતો, કામી હતો, લોભી હતો તથા મહા કોપી હતો. તે બ્રાહ્મણ પોતાના ધર્મરહિત ઘરમાં સમય ઉપર નાતિલાઓનો અને અતિથિઓનો કેવળ વચનોથી પણ સત્કાર કરતો ન હતો, તેમ સમય ઉપર પોતાના દેહને પણ સંતોષતો ન હતો. તેના આવા વર્તનથી મુંઝાયેલા તેના પુત્રો, બાંધવો, મી, પુત્રીઓ અને આકરવર્ગ તે દુષ્ટ પ્રકૃતિવાળા કૃપણનું હિત ન કરતાં તેની ઇર્ષા કરવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે ચક્ષુની પેઠે ધનનો સંજ્ઞા કરનારા, આ લોક તથા પરલોકથી બ્રહ્મ થયેલા, અને ધર્મથી તથા સુખથી રહિત એ કદર્ય બ્રાહ્મણના ઉપર પાંચ મહાયજ્ઞના દેવતાઓ કોપી ઉઠ્યા.

હે ઉદ્ધવ! દેવતાઓનું અપમાન કરવાથી તેનું પૂર્વજન્મનું પુણ્ય નાશ પામ્યું અને તેથી બહુ પરિશ્રમ કરીને સંપાદન કરેલું ધન પણ નાશ પામ્યું. હે ઉદ્ધવ! તે નીચ બ્રાહ્મણનું કેટલુંએક ધન નાતિલાઓ લઈ ગયા, કેટલુંએક ધન ચોર ચોરી ગયા, કેટલુંએક ધન દેવી આપત્તિથી એટલે કે આગ લાગવા વિગેરેથી નાશ પામ્યું, કેટલુંએક ધન કાળે કરીને નાશ પામ્યું, કેટલુંએક ધન મનુષ્યો લઈ ગયા અને કેટલુંએક ધન રાજાએ લઈ લીધું. આ પ્રમાણે ધનનો નાશ થવાથી તે ધર્મથી તથા સુખથી રહિત થઈ પડ્યો અને કુટુંબીઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો, તેથી તે મોટી ચિંતામાં પડ્યો. ઉપર કહેવા પ્રમાણે તે ધનને માટે લાંબા લાંબા વિચાર કરવા લાગ્યો.

તે નિર્ધન થઈ પડવાથી મનમાં ખેદ કરવા લાગ્યો, તેને આંખમાં અશ્રુઓ આવી ગયાં, મોટો વેરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો, અને તે બ્રાહ્મણ પોતાના મનમાં આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો:-

“ અરેરે!!! મેં બહુજ બૂંડુ કર્યું, કારણ કે મેં મારા આત્માને વૃથા દુઃખ દીધું છે. મેં ધનને માટે આવટો મોટો પરિશ્રમ કર્યો; પરંતુ તે ધર્મ માટે અથવા તો સુખને માટે ઉપયોગમાં આવ્યું નહીં. ઘણું કરીને કદર્થ? પુરોને ધન કદી પણ સુખકારી નિવડતું નથી. એટલાથી જ છુટકો નથી, પરંતુ તે ધન શુભતા સુધી દેહને અને મનને માંતાપ આપે છે, અને મરી ગયા પછી નરક આપે છે. શ્વેત કોઠ જેમ મુંદર રૂપનો નાશ કરે છે, તેમ ઘોરા પણ લોભ હોય તો તે યશસ્વીઓના શુદ્ધ યશનો તથા શુભિચ્છનોના પ્રશંસાપાત્ર શુભોનો નાશ કરે છે. ધનને મેળવતા અને મેળવેલા ધનને વધારતાં, રક્ષણ કરતાં, વાપરતાં, તેનો નાશ થતા તથા ઉપલોગ કરતાં મનુષ્યોને પરિશ્રમ, ત્રાસ, ચિંતા, તથા ભ્રમ થાય છે. ચોરી, હિંસા, મિથ્યા ભાષણ, દલ, કામ, ક્રોધ, વિરમય, મદ, ભેદબુદ્ધિ, વેર, અવિશ્વાસ, દુષ્ટતા, શ્રીઓનું વ્યમન, બુદ્ધિનું વ્યમન, અને મદિરાપાનનું વ્યમન, આ પંદર અનર્થો પણ મનુષ્યોને ધનમાથી થાય છે, માટે કદ્યાતુની ઇચ્છાવાળા પુરુષે ધન નામના અનર્થનો દૂરથી જ ત્યાગ કરવો જોઈએ, શ્રીઓ, માતાપિતા તથા માંજાંધીઓ અને હથી એકમેક યદને રહેલાં હોય છે, પણ તેઓ સર્વે એક કોટીને માટે તુરત

૧ જાનન ધનંકૃત્ય ચ પુત્રદરોગ લીઘન્ ॥

દેવત્તતિથિગ્ધાગ સ કદર્થ દન સ્મૃત ॥

અર્થ — જે મનુષ્ય લોભથી પોતાને, ધર્મકાર્યને, સ્ત્રીપુત્રોને, દેવતાઓને, અંતરિક્ષોને તથા ભૂતચર્મને પાડે છે, તેને કદર્થ જાન્યો.

સ્મૃતિ.

શત્રુઓ થઈ પડે છે સંજ્ઞાથીઓ થોડા ધનને માટે એક બીજાની સ્પર્ધા કરવા માટે છે, મહાકોપમાં આવી જાય છે, એક બીજાના સ્નેહને તુરત છોડી દે છે, અને છોડી દઈને તુરત એક બીજાનો નાશ કરે છે. જેઓ દેવતાઓથી પણ ઇચ્છાતા એવા મનુષ્યના જન્મને પામીને અને તેમાં પણ વળી પ્રાણીઓના ઉત્તમ દેહને પામીને મનુષ્યપણાનો તથા પ્રાણીપણાનો અનાદર કરીને પોતાના સ્વાર્થનો નાશ કરે છે, તેઓ અશુભ ગતિને પામે છે. સ્વર્ગના તથા મોક્ષના દારૂપ આ લોકને પામીને કયો મનુષ્ય અનર્થના ધામરૂપ એક ધન ઉપર આસક્તિ કરે ? જે મનુષ્ય દેવતા, ઋષિઓ, પિતૃઓ, પ્રાણીઓ, નાતિલાઓ તથા બધુઓ કે, જેઓ પોતાના ધનના લાગી છે, તેઓને તથા પોતાને અત્યાદિક આપીને સતોષતો નથી, પરંતુ યક્ષની પેઠે ધનને મંત્રાદી રાખે છે, તે નરકમાં પડે છે. હું ધનની વ્યર્થ તૃષ્ણાથી પ્રભત થઈ પડ્યો હતો, તે મારું ધન, અવસ્થા તથા બળ, કે જેમનાથી કુશળ પુરુષો સસારને તરી જાય છે, તે સર્વ નાશ પામ્યાં, હવે હું ધરડો શું કરું ? ધનની ઇચ્છા કરવી તે નિષ્ફળ છે, છતાં વિવેકી પુરુષો વારંવાર ધનની વ્યર્થ તૃષ્ણાથી શા માટે હુ ખી થતા હશે ? પરંતુ મને લાગે છે કે, કોઈની પણ માયાથી ખરેખર આ લોક અત્યંત મોહ પામેલો છે. મૃત્યુ મનુષ્યને ગળી જાય છે, માટે મનુષ્યને ધનનું, ધન આપનારા યક્ષોનું, સુખોનું, સુખ આપનારાનું અને કરીને જન્મ આપનારા કર્મોનું શુ પ્રયોજન છે ? ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ખરેખર માગ ઉપર પ્રમત્ત થયા હોય તેમ લાગે છે, કારણ કે જેમણે મને આ દશામા નાખ્યો છે અને તેથી આ ખેદ, મને મંમારસાગર તરવા માટે એક નૌકારૂપ થઈ પડ્યો છે, માટે હવે જે મારું આયુષ્ય અવશેષ હશે તો હું મારા ધર્માદિક સ્વાર્થમાં સાવધાન રહીશ, મારા સ્વરૂપમાજ મ તોષ ગળીશ અને તપવડે મારા દેહનો લય કરીશ. આ વિષયમાં ત્રણ ભુવનના

દેવતાઓ મને અનુમોદન આપજો ખર્વાંગ ગત એક મુદ્દૂર્તમાં
અશ્વલોકમા ગયા હતા, તો મને તો હજી ઘણો મમથ છે ”

શ્રીભગવાન જોડ્યા—હે ઉદ્ભવ ! આ પ્રમાણે માળવાનો
પ્રાણ ભનમાં નિશ્ચય કરી અહંતા મમતાનો ત્યાગ કરી, શાત
થયો અને મૈત્ર્ય શરૂ કરીને મન્યામી થયો. જેણે મન, ઘૃદ્રિયો
તથા પ્રાણને વશ કર્યા હતા, એવો તે સિંધુક
આ પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. તેણે સર્વ ઠેકાણેથી
આમંત્રિત છોડી દીધી અને પોતાની ઉત્તમતા કોઈ પણ ઠેકાણે
ન દેખાડતા છાનોમાનો લિક્ષા માગવા માટે નગરમા અને
ગામોમા ફરવા લાગ્યો. હે ઉદ્ભવ ! એ વૃદ્ધ અવધૂત સિંધુકને
જેઘને કેટલાએક નીચ લોકો તેનો તિગ્મકાર કરી તેને દુષ્ટ
દેવા લાગ્યા, કેટલાએક તે મુનિની પાનેથી ત્રિદરને, કેટલાએક
પાત્રને, કેટલાએક કમડળને, કેટલાએક પાટલાને, કેટલાએક
માથાને, કેટલાએક ગોદડીને અને કેટલાએક ચીંથરાને ખુશ્ચી
લેતા હતા અને તે તેને દેખાડીને પાછા આપતા હતા અને
પાછા તે લઈ લેતા હતા તે સિંધુક નગરમાંથી કે ગામમાંથી લિક્ષા
લાવીને નદીના તીર ઉપર ખાતો હતો અને ત્યાં મહા પાપી લોકો
તેના માથા ઉપર મૃતરતા હતા તથા ધૂકતા હતા તે સિંધુક
મૈત્ર્ય રહેતો હતો, તેને લોકો પરાણે જોડાવતા હતા અને જોવનો
નહીં તો કેટલાએક તેને મારતા હતા કેટલાએક કઠોર શબ્દોથી
તિગ્મકાર કરીને કહેતા હતા કે ‘ આ ચોર છે ’ કેટલાએક લોકો
આને બાધો, આને બાધો ’ એમ બોલીને દોરારથી તેને બાધતા
હતા અને કેટલાએક, ‘ આ ધર્મનો દોગ કરનારો તથા લોકોને
ઠગનારો છે, ’ આમ કહીને તેનું અપમાન કરતા તથા તેની નિંદા
કરતા હતા કેટલાએક કહેતા હતા કે, ‘ આ નિર્ધન થયો છે
અને પોતાના મંજાળીઓએ તેનો ત્યાગ કર્યો છે, તે ઉપરથી તેણે
આ આજીવિકા શરૂ કરી છે એ હો હો!!! આ મોટા પર્વ-

તની પેઠે મહા બળવાન દઢ છે. 'કેટલાએક કહેતા હતા કે, 'આ બળવાની પેઠે પોતાનો દઢ નિશ્ચય કરી, મૌન રહીને પોતાનું કામ કાઢી લે છે.' કેટલાએક તેની મશ્કરી કરતા હતા અને કેટલાએક તેના ઉપર અધોવાયુ છોડતા હતા. કેટલાએક તે બિશ્નુકને રમકડાના પક્ષીની પેઠે બાંધી મૂકતા હતા તથા પૂરી મૂકતા હતા. આ રીતે ભૌતિક, 'દૈવિક' તથા 'દૈહિક' દુઃખ જેમ જેમ પોતાના ઉપર પડતું હતું, તેમ તેમ તે તે દુઃખને અવશ્ય ભોગવવાયોગ્ય એક ભાગ્યસમાન તે માનતો હતો. ધર્મમાંથી શ્રદ્ધ કરવાને માટે દુઃખ આપતા અધમ લોકો પરાભવ કરતાં છતાં પણ તે સત્વશુભી બ્રાહ્મણ ધીરજ ધારણ કરી, સ્વધર્મમાં રહીને નીચેપ્રમાણે ગાથા ગાતો હતો.

બિશ્નુક બ્રાહ્મણ ગાય છે:—“ આ લોકો, દેવતાઓ, આત્મા, શ્રદ્ધ, કર્મ અથવા તો કાળ મને સુખદુઃખ આપનારાં નથી; સુખ-દુઃખનું કારણ તો એક મનજ કહેવાય છે, કે જે મન આ સંસાર-રૂપી ચક્રને ફેરવ્યા કરે છે. અતિબળવાન મન, શુભોંની વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે શુભોંથી સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ એમ ત્રણ ત્રણ કર્મો થાય છે, તેમ કર્મોથી સત્વશુભી, રજો-શુભી અને તમોશુભી અવતારો થાય છે. ઇશ્વર, ક્રિયા કરતાં મનની સાથે નિયંતારૂપે રહે છે, છતાં પણ તે ક્રિયાના સંગથી રહિત છે, જ્ઞાનમૂર્તિ છે અને જીવતા નિયંતા છે. તે કેવળ અખંડ જ્ઞાનવડે સર્વને જોયા કરે છે અને હું પોતાને વિષે સંસારને દેખાડનારા મનને, પોતારૂપ માનીને વિષયોનો ઉપભોગ કરું છું અને વિષયોના સંગથી બંધાઈ ગયો છું. અર્થાત્ અવિદ્યાને

૧ હુદ્ધ પ્રાણીઓ તરફથી થયેલું તે.

૨ ટાક-તડકા વિગેરેથી થયેલું તે

૩ તાવ વિગેરે દેહાદિકથી થયેલું તે.

૨૮

લીધે મનના અધ્યામધીજી જીવને સંસાર છે, પરંતુ તે કંઈ સ્વતઃ નથી, કારણ કે અવિદ્યારહિત ઇશ્વરને સંસાર નથી અને અવિદ્યાવાળા જીવને સંસાર છે. દાન, સ્વધર્મ (નિત્યનૈમિત્તિક કર્મ), નિયમ, યમ, વ્રત અને બીજાં ઉત્તમ કર્મો, આ મર્વનું ફળ મનોનિશ્ચય કરવો એ છે; કારણ કે મનનો નિશ્ચય એ ઉત્તમ સમાધિ છે. જેનું મન અત્યંત શાંત તથા વશ થયેલું હોય, તેને દાનાદિક કરવાનું શું પ્રયોજન છે, તે કહો! અને જેનું મન વશ ન રહેવાથી ચંચળ હોય, તેને દાનાદિક કરવાનું પણ શું પ્રયોજન છે, તે કહો! બીજી ઇદ્રિયોનો વિજય થાય, તેમાં વધારે ફળ રહેલું નથી, કારણ કે મર્વ દેવતાઓ મનને વશ છે, પરંતુ મન કોઈને પણ વશ નથી. મનજી બળવાનતા કરતાં પણ બળવાન અને ભયંકર દેવ છે, મારે જે મનને વશ કરે છે, તે દેવનો પણ દેવ છે તે જીતી શકાય નહીં તેવા અસંખ્ય વેગવાળા અને મર્મ ભાગમા પીડા કરનારા દુર્જય મનને કેટલાં એક મૂઠ લોકો જીત્યા વિના, આ સંસારમાં મનુષ્યોની સાથે મિથ્યા કલેશ કરે છે અને મનુષ્યોમાં મિત્રો, ઉદાસીનો તથા શત્રુઓ કરે છે, તેમ આ દેહ જે માત્ર મનથીજ કંપી કાઢેલો છે, તેને અંધણુદ્ધિવાળા લોકો અહંતામમતાથી પોતાનો માની, ' આ હું તથા આ પર છે ' આવા ભ્રમથી હેરા વિનાના મનારમિંધુમા ભટક્યા કરે છે. વિચાર કરતાં લોકો, દેવતાઓ, આત્મા, બ્રહ્મ, કર્મ કે કાળ, એ કોઈ સુખદુઃખના દાતા નથી; માત્ર મનજી સુખદુઃખનું કાગળ છે. જો મનુષ્ય સુખદુઃખનું કારણ હોય, તો તેમાં આત્માને શું? કંઈ પણ નહીં; કારણ કે સુખદુઃખનો લોકતા કે સુખદુઃખનો કર્તા આત્મા નથી. વળી એક શરીર બીજા શરીરને દુઃખ આપીને, પોતે સુખી થાય તો તેમાં સુખદુઃખ શરીરોને થાય, પણ આત્માને શું? કંઈ પણ નહીં; કારણ આત્મા નિરાકાર અને કિયારહિત છે, તે કોઈ વસ્તુનો લોખા

કે કર્તા નથી અને કદાચ શરીરનાં સુખદુઃખનો આત્મા અનુભવ કરતો હોય, તો પણ તે આત્મા સર્વ શરીરમાં એક હોવાથી તેણે કોના ઉપર કોપ કરવો? કોઈના ઉપર નહીં દૃષ્ટાન્તમાં કોઈવાર પોતાના ઠાંતો વડે પોતાની છલ કથરાઈ જાય, તો તે વેદનામાટે મનુષ્યે કોના ઉપર કોપ કરવો? જો દેવતાઓ દુઃખનું કારણ હોય, તો તેમાં આત્માને શું? કંઈપણ નહીં એક પુરુષના હાથે બીજા પુરુષના મોઢાને તમાઓ માર્યો અને બીજાના મોઢાએ પેલાને બચકુ ભર્યું, આ રીતે વિકારી એવા હાથના દેવતા ઇંદ્ર અને મોઢાના દેવતા અગ્નિને કલેશ થયો, તેમાં આત્માને શું લાગેવળગે? કંઈપણ નહીં, અને વિચાર કરતા તો તે દેવતાઓને પણ કલેશ સાથે કંઈ સંબંધ નથી, કારણ કે દેવતાઓ તો સર્વના દેહમાં એકના એકજ હોય છે, માટે તેઓના ઉપર કોપ કરવો, તે ઉચિત નથી. તેમ વળી પોતાના શરીરમાં એક અગ બીજા અગને પ્રહાર કરે તેમાં દેહધારી કોના ઉપર કોપ કરે વારુ? કોઈના ઉપર કોપ કરે નહીં. 'સુખદુઃખ આદિક પરિણામ આત્માને થાય છે,' એમ ધારીને જો આત્મા સુખદુઃખનું કારણ છે, એમ આપણે માનીએ તો પછી સુખ દુઃખ એ પોતાનોજ સ્વભાવ હશે અને બ્યારે પોતાનોજ સ્વભાવ હશે, ત્યારે પછી તે કંઈ બીજાથી થયું નથી, કે જેના ઉપર પુરુષ કોપ કરે! આત્માથી જુદી વસ્તુ કોઈ નથી અને જો હોય તો તેને મિથ્યા જાણવી. બ્યારે આત્મા વિના બીજી વસ્તુ મિથ્યા છે, ત્યારે પછી સુખ કે દુઃખ અને તેના નિમિત્તો પણ મિથ્યા હશે, તો પછી શા માટે કોપ કરવો? કદી પણ કોપ કરવો નહીં. જો ગ્રહોને સુખદુઃખનું કારણ માનતા હો તો તેમાં પણ આત્માને શું લાગે વળગે? ગ્રહોનો સબંધ જન્મધારી દેહને છે. ગ્રહો કંઈ જન્મતા નથી, પણ જો જન્મનારની બારમી કે આઠમી વિગેરે રાશિમાં તેઓ રહ્યા હોય તો, જન્મધારી દેહને તેઓ સુખ દુઃખ આપે છે, પરંતુ જન્મરહિત આત્માને સુખદુઃખ આપતા

નથી વળી જોઈ લોકો કહે છે કે, ‘અહોની પરસ્પર દષ્ટિ પડવાથી
 અહોની પીડા થાય છે,’ તો આકાશમાં રહેલા અહોની ફર દષ્ટિ
 આકાશચારી અહોના ઉપર પડે છે, પરંતુ ધરના ખૂણામાં રહેલા
 ઉપર પડતી નથી, તેથી અહોની પીડા અહોને જ થાય છે, માટે તે
 અહોથી જુદો પુરુષ કેના ઉપર કોઈ કરે? કર્મોને સુખદુઃખના
 કારણ હોય તો તેમાં પણ આત્માને શું? કારણ કે આત્માને
 કર્મની સાથે જરાપણ સંબંધ નથી, કેમ કે જે વસ્તુમાં જડપણ
 અને ચેતનપણ હોય તે વસ્તુથી કર્મની ઉત્પત્તિ સંભવે છે,
 કારણ કે કર્મ કરવામાં વિકારિપણ અને પોતાનું હિત જાણનાર
 પણ આ બંને ધર્મો હોવા જોઈએ જડ હોય
 તે વિકારી હોય અને ચેતન્યવાળો હોય તે હિતાહિત
 જાણનારો હોય તેહ વિકારી હોવાથી કર્મકર્તા ઠરે,
 પરંતુ તે જડ છે, માટે તેમાં હિત જાણનારપણું નથી, તેથી તે પણ
 કર્મકર્તા ઠરતો નથી, તેમ આત્મા હિત જાણનાર છે, પરંતુ
 વિકારી નથી, તેથી તે પણ કર્મકર્તા ઠરતો નથી આ પ્રમાણે
 કર્મોજ સુખદુઃખના કારણરૂપ છે, તેમ સિદ્ધ થતું નથી, માટે
 પુરુષે કેના ઉપર કોઈ કરવો? કાળને સુખદુઃખનું કારણ હોય
 તો તેમાં પણ આત્માને શું? કંઈ જ નહીં આ કાળ એ આત્માનો
 એક ભાગ મનાય છે, માટે અગ્નિની જાળનો તાપ જેમ અગ્નિને લાગે
 નહીં, તેમ કાળ કે જે આત્માનો એક અંશ મનાય છે, તેનાથી
 થતા સુખદુઃખ પણ આત્માને કંઈ કરી શકે નહીં. આત્મા નર્વ
 વસ્તુથી ભિન્ન છે, માટે તેને સુખદુઃખ કંઈ પણ નથી, માટે
 કેના ઉપર કોઈ કરવો? ‘લોકો અને દેવતાઓ વિગેરે છ સુખ
 દુઃખના કારણો, ઉપરાંત જાણ પણ આત્માને સુખદુઃખના
 કારણો છે,’ આમ કોઈ કલ્પના કરે તો પણ આત્માને
 કોઈ પણ કાળે, કોઈ દેશમાં, કોઈ રીતે સુખદુઃખનો સંબંધ
 નથી, કારણ કે તે પ્રકૃતિથી પર છે. સુખ ધન, દુઃખ ધન, આ

સર્વ મિથ્યા પ્રપંચને લીધેજ થાય છે, આમ ને જાણે છે, તે મનુષ્ય નાના પ્રકારના ભૌતિક પદાર્થોથી લય પામતો નથી. આ પ્રમાણે પ્રાચીન કાળના મહર્ષિઓએ આશ્રય કરેલી જે બ્રહ્મ નિષ્ઠાનો આશ્રય કરીને, અનેક મહાત્માઓ પરમગતિને પામ્યા છે તે બ્રહ્મનિષ્ઠાનો આશ્રય કરીને હું શ્રીમુકુંદ ભગવાનનાં ચરણની મેવાથીજ તરી શકાય તેવા અપાર સંસારરૂપી અંધારાને તરી જઈશ.”

શ્રીભગવાન કહે છે:—આ પ્રમાણે નિર્ધન થવાથી તે બ્રાહ્મણ ઉદાસીન થઈ જાયો, તેથી તેનો પરિશ્રમ દૂર થયો અને પછી તે સંન્યાસ લઈ, મૌન રહીને શાસ્ત્રનાં તત્ત્વનું ચિંતન કરતો કરતો પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો, અને માર્ગમાં લોકોએ ખડું ખડું ઠુઘ ટીપા છતાં પણ સ્વધર્મમાંથી જરા પણ ડગ્યા વિના, નીચેની ગાયાઓ ગાવા લાગ્યો:

“ પુરુષને આ સંસારમાં સુખદુઃખ આપનારો મનના બ્રહ્મ વિના ખીજે કોઈપણ નથી. આ મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુરૂપી સર્વ સંસાર મનના બ્રહ્મને લીધે અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયો છે.” માટે હે ઉદ્ધવ ! તમે મારા વિષે સર્વ લાવવડે જુદાં પદોને પરાવીને મનનો નિઃશ્રદ્ધ કરો, કારણ કે મનનો નિઃશ્રદ્ધ કરવો એજ યોગનો સંશ્રદ્ધ કર્યો કહેવાય છે. જે મનુષ્ય સાવધ થઈને ભિક્ષુકે ગાયેલી આ બ્રહ્મનિષ્ઠાને ધારણ કરે છે, ખીજને મંલળાવે છે અને પોતે સાંભળે છે, તે આ સંસારમાં સુખદુઃખથી પરાલભ્ય પામતો નથી. ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૨ માં સંપૂર્ણ.

અંધાય ૨૩ મો.

જ્ઞાનયોગનું હુંકમાં વર્ણન. (૧૧-૨૮)

શ્રીભગવાનુવાચ —

પરસ્વમાત્મકર્મોણિ ન પ્રદાસેન્ન મર્હયેત્ ।

વિશ્વમકામક પદયન્ પ્રવૃત્ત્યા પુરુષેણ ચ ॥ ૧ ॥

શ્રી ભગવાન કહે છે — હું ઉદ્ધવ ! ‘ આ આપુ વિશ્વ પ્રકૃતિ તથા પુરુષરૂપ છે, ’ આમ જાણીને પુરુષે જીજ્ઞાસા શાત અથવા તો ઘેર સ્વભાષોના વખાણુ તેમ નિદા કરવી નહીં અને જીજ્ઞાસા શાત અથવા તો ઘેર કર્મોનાં પણ વખાણુ અથવા તો નિદા કરવી નહીં જે મનુષ્ય જીજ્ઞાસા સ્વભાષોના અને કર્મોના વખાણુ અને નિદા કરે છે, તે મનુષ્ય દેવ ઉપર અભિમાની હોવાથી તુરત પોતાના સ્વાર્થમાથી બ્રહ્મ ધાય છે જેમ ઇન્દ્રિયો નિદ્રાથી પગાન્ય પામે છે, ત્યારે દેહમા રહેલો જીવ કેવા મનવટે સ્વમગ્ન માયાને પામે છે અને મનને લય ધયા પછી જ્ઞાન વિનાનો ધઈને મૃત્યુને અથવા તો મૃત્યુના જેવી સુપુતિ અવધાને પામે છે, તેમ ભેદબુદ્ધિ રાખનારો પુરુષ પણ પ્રથમ વિશેષને અને પછી લયને પામે છે. તાત્પર્ય એ કે, જાગૃદવધાને અભિમાની વિશ્વ, જેમ સુપુતિ અવધાના અભિમાની પ્રાણના નળ ધને લીધે જોગમાથી બ્રહ્મ ધાય છે, તેમ આત્માપણું અનત્મ વસ્તુના નળ ધથી સ્વત્વરૂપમાથી બ્રહ્મ ધાય છે વળી દેવ વસ્તુ મિથ્યા છે, માટે માત્ર હું ? અને અને નગ્નુ હું ? તેમ કેટલું સુખ ? અને કેટલું દુઃખ ? કંઈ પણ નહીં, કાળજી કે, વાણીથી જે કંઈ જોવાય છે, મનથી જે કંઈ વિચારવામા આવે છે અને

ધર્મિયથી જે કંઈ જોવામાં તથા જાણવામાં આવે છે તે સર્વ મિથ્યા છે. જેમ છાયા, પડછંદો તથા રબળમાં દેખાતા સર્પ વિગેરે પદાર્થો વસ્તુતાએ જોતા છે છતાં પણ તે ભય વિગેરે આપે છે, તેમ દેહાદિક પદાર્થો પણ મિથ્યા છે, છતાં પણ તેઓ જ્યાં સુધી ભય પામ્યા નથી, ત્યાં સુધી ભય આપે છે. આ વિશ્વ કે જે સર્જાય છે અને તેને જે સર્જે છે, જે રક્ષાય છે અને જે રક્ષે છે, જે સંહાર કરાય છે અને જે સંહાર કરે છે, તે સર્વ આત્માજ છે અને તે આ જગતના આત્મા, ઈશ્વર અને પ્રભુજ છે. માટે આ જગતનો એવો કોઈ પણ પદાર્થ નથી, કે જે સર્વથી જૂદા એવા પરમાત્માથી જૂદો નિરૂપણ કરવામાં આવ્યો હોય. અર્થાત્ “ સર્વ પદાર્થો પરમાત્માથી વ્યાપ્ત છે, છતાં અધ્યાત્મ, અધિદેવ અને અધિભૂત, એમ ત્રણ પ્રકારની પ્રતીતિ થાય છે તેનું કેમ ? ” આમ કોઈને શંકા થશે તો તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, તે પ્રતીતિ નિર્મૂળ છે, આમ નિશ્ચય કરેલો છે અને આ અધ્યાત્માદિક ત્રણ પ્રકારનું શુભમય જગત આત્મામાં છે આમ જે જામે છે તે માયાને લીધે ભાસે છે જે પુરુષ મેં કહેલા અજ્ઞાનની તથા વિજ્ઞાનની કુશલતાને જાણે છે, તે પુરુષ કોઈની નિંદા કરતો નથી, તેમ કોઈની સ્તુતિ પણ કરતો નથી, પરંતુ સૂર્યના સમાન થઈને લોકમાં ફરે છે. માટે જ્ઞાની પુરુષે ઘટાદિક પદાર્થોને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આદિ અંતવાળા જાણીને, પૃથ્વીઆદિક આવયવ પદાર્થોને અનુમાનવડે આદિ અંતવાળા જાણીને, આ આકાશ આદિક પદાર્થોને ચેદવડે આદિ અંતવાળા જાણીને અને બીજા પદાર્થોને પોતાના અનુભવવડે આદિ અંતવાળા જાણીને, ‘ જે આદિ અંતવાળો હોય તે મિથ્યા હોય, ’ આમ નિશ્ચય કરી, સર્વનો મંગ લાગ કરીને આ લોકમાં ફરવું.

ઉદવણ પૂછે છે:—હે ઈશ્વર! તમે કહ્યું કે, ‘ આત્મા સ્વય પ્રકાશ છે અને દેહાદિક દૈત્ય પદાર્થ જડ છે, ’ તો પછી આ સંસારની

પ્રતીતિ કેમ ઘટે ? આત્મા સ્વયંપ્રકાશ અને ચૈતન્ય છે, તેમાં પણ સંમારની પ્રતીતિ ઘટતી નથી, છતાં સંમાર તો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, માટે સંમાર કોનો ધર્મ છે ? આત્મા અવિનાશી, શાશ્વત્ક સુલ્ભિત, પુણ્યપાપરહિત, સ્વયંપ્રકાશ તથા માયાગ્નિત છે અને દેહ જડ છે. આ પ્રમાણે આત્મા અસિન્ધુમાન છે અને દેહ કાષ્ઠના મમાન છે, તેમાં આત્મા કોને સંમાર ધર્મ છે તે કહો ?

શ્રીભગવાન કહે છે—હો ઉદ્ધવ ! આત્માને અજ્ઞાનને લીધે જ્યાં સુધી દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા પ્રાણની માથે સંબંધ રહે છે, ત્યાં સુધી આ સંમાર મિથ્યા છતાં પણ ખરે લાગે છે. વિષયોનું ધ્યાન કરતા પુરુષને સ્વભાવસ્થામાં તે વિષયો મિથ્યા છતાં પણ, તેમનાથી જેમ અનર્થ થાય છે, તેમ વિષયોનું ચિંતન કરનારા પુરુષને સર્વ પદાર્થો મિથ્યા છતાં પણ સંમાર મરતો નથી વળી નિદ્રાવશ મનુષ્યને જેમ સ્વપ્ન ઘણા અનર્થો કરે છે, પરંતુ તેજ અવસ્થા જાગ્રત થયેલા પુરુષને મોહ કરી શકતી નથી, તેમ દેહાદિક મિથ્યા પદાર્થો અજ્ઞાનીને અનર્થો કરે છે, પણ તે જ્ઞાનીને મોહ કરી શકતા નથી શોક, હર્ષ, લય, ક્રોધ, લોભ, મોહ, સ્પૃહા તથા જન્મમરણ, આ સર્વ ધર્મ અહંકારને હોય એમ જોવામાં આવે છે, આત્માને હોય એમ જોવામાં કે જાણવામાં આવતા નથી. જો તે આત્માના ધર્મો હોય તો તે સર્વે સુપુરિષ, સમાધિ વિગેરેમાં દેખાવા જોઈએ આત્માને સુપુરિષ અવસ્થામાં ‘હું સુખી છું’ આવી પ્રતીતિ થાય છે, પરંતુ આ ચૈતન્ય સુખી છે એવી પ્રતીતિ વળી નથી તેમજ વળી સુખાદિક કૃશત્વાદિકની પેઠે દૃશ્ય પદાર્થો જ, તેઓને પણ દ્રષ્ટા આત્માના ધર્મ સંલભે નહીં. આ ઉપરથી તમારા મનમાં શંકા થશે કે, ‘જ્યારે અહંકારને સંમાર છે, ત્યારે મુક્તિ પણ અહંકારનેજ’ થવી જોઈએ અને મુક્તિમાંજ અહંકારની

! મમેદ્ગતિર્નિ ન દત્તવે મુક્તોદયપ્રતયઃ । ઇતસ્તર્થ્ય રમ્યો ન મે સમ્યક્તર્કાત્ ॥

અર્થઃ—અહંકાર વીન થવાથી સુખદુઃખાદિ વિકારોની પ્રવૃત્તિ આવતી

મિથિતા માત્રના પ્રસંગ આવી પડે, પરંતુ તેવી શકા કરવી તહીં અહંકાર આત્માથી જુદો નથી, પરંતુ આત્મામાં તેની કંપના કરેલી છે તેની નિવૃત્તિ થાય છે કે આત્માની મુક્તિમાં મિથિતા થાય છે આ આત્મા દેહમાં રહેનારો જીવ છે, તે દેહ, ઇન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા મનનું અભિમાન ધરાવે છે, ગુણ અને કર્મ તેની મૂર્તિઓ છે અને તે ન્યૂન, મહત્તર અને અહંકારાદિક નામોથી સમારંભ ઘણી રીતે જોવાય છે, અને તે ઇશ્વરને આર્થીન વહીને આ સમારંભ નાના પ્રકારની યોનિઓમાં ભટક્યા કરે છે આ મન, વચન, પ્રાણ, શરીર તથા કર્મ, એ મર્ષ મિથ્યા છે, છતાં પણ તે દેવાદિકના દેહરૂપે ઇંદ્રજાની પેઠે અનેકરૂપે ભાને છે, માટે ગુરુની ઉપામનારૂપી સંજ્ઞા કરેલી જ્ઞાનરૂપી તરવારવડે તેને કાપી નાખી, તૃણારહિત થઈને પછી વિવેકી પુરુષ સમારંભ દૂર છે જ્ઞાનને જ વિવેક જાણવો અને તે વિવેક વેદ, સ્વધર્મ, પોતાનો ભવિષ્ય અનુભવ, ગુરુનો ઉપદેશ તથા વર્ત, આ સાધનોવડે થાય છે આ જગતના આદિમાં તથા અત્મા જે છે, તેજ મધ્યમાં પણ છે અને તે વસ્તુ જગતને પ્રકાશ આપનાર તથા કારણરૂપ બ્રહ્મા છે “જગત્ તેનુ જ ઉપ છે, તેનાથી જુદું નથી,” આથી જે નિશ્ચયપૂર્વક વિવેક થયો, તે જ્ઞાન કહેવાય છે જેમ કે હજારો દિકના આકારમાં ન આવેલું જે સુવર્ણ કુડવાદિકના આદિમાં અને અત્મા છે, તે સુવર્ણ મધ્ય ભાગમાં કુડવાદિક અનેક નામોથી વ્યવહારમાં આવે છે, તેમ હું જે આ જગતના આદિમાં તથા અત્મા છું, તેજ હું મધ્યમાં અનેક નામોથી વ્યવહારમાં આવું છું જાણેત આદિ નહીં અવન્યાવાણું મન, ત્રણ અવન્યાના કારણરૂપ ત્રણ ગુણો, ત્રણ ગુણોના કાર્ય રૂપ ઇન્દ્રિયો, દેવતાઓ અને પાત્રભૂત, તેમ આ આખું વિશ્વ જે જ્ઞાનના અન્યથા પ્રકારો છે, અને જે જ્ઞાન વિશ્વના અભાવમાં તથા નથી અર્થાત્ સત્ત્વ અહંકારનો જ છે, પણ સત્ત્વના સાક્ષી (આત્મા) નો નથી

નમાધિ આદિક્રમા પ્રકાશ છે, તેજ તુલીય તત્ત્વરૂપ જ્ઞાનને મત્ત્ય
 બાલુબું જે કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલા ન હોય તથા નાશ પછી પણ
 ન હોય, તે કાર્ય મધ્યમા પણ પોતાના કાગ્લથી જૂદુ હોતુ
 નથી, કિંતુ વ્યવહારમાત્રમા નામરૂપવાળું હોય છે, કાગ્લ
 કે, જે કાર્યને જે કારણે પ્રકાશ કર્યું હોય, તે કાર્ય તે કારણરૂપ
 હોય છે, આવો મારો વિચાર છે. તાત્પર્ય એ છે કે, જેમ ઘટા
 દિક કાર્યો તથા પ્રકાર્ય પદાર્થો પોતાના કારણ તથા પ્રકાશક
 મૃત્તિકાથી જુદા નથી, તેમ મર્વ જગત્ જે કાર્ય અને પ્રકાર્ય
 છે, તે પણ પોતાના કાગ્લ અને પ્રકાશક એવા પરબ્રહ્મથી જૂદુ
 જેવામા આવતુ નથી આ વિકાગ્ના સમૂહરૂપ જગત્, જે પૂર્વે
 ન હતુ, તે પાછળથી જ્ઞેશુલુદાગ બ્રહ્મના કાર્યરૂપે થયું છે અને
 બ્રહ્મવડેજ તે પ્રકાશ છે તે બ્રહ્મ પોતે ન્વત્ મિદ્ધ છે તથા વિશ્વને
 પ્રકાશ કરનાર છે માટે એ પરબ્રહ્મજ દ્રિયો, તન્માત્રા, મન,
 દેવતાઓ તથા પાચ ભૂતો વિગેરેરૂપે વિચિત્ર પ્રકારે ભાતે છે આ
 પ્રમાણે પરબ્રહ્મના વિવેકના આધનરૂપ વેદાદિકથી, દેહાદિક અનિત્ય
 -મિથ્યા-પદાર્થોના નિનનથી તથા કુશળ ગુરુથી આત્મ-વરૂપના
 ન દેહને મનુષ્યે ટાળીને આત્મ-વરૂપના આનંદથી મંતુષ થઈ, મર્વ
 દ્રિયોનો નગ તણ દેવો અને દેહાદિક અનાત્મા પદાર્થોનો નીચે
 પ્રમાણે નિરામ કરવો

“ દેહ આત્મા નથી, ’ કાગ્લ કે, તે પૃથ્વીનો વિકાર છે, જે
 જે પૃથ્વીનો વિકાર હોય તે તે આત્મા થઈ ગઈ નહીં દહાતમા
 રડો પાર્થિવ છે, માટે તે આત્મા નથી આ ગીતે દ્રિયો, દ્રિ
 યોના દેવતાઓ, પ્રાણ, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહ કાગ્લ પણ આત્મા નથી,
 કારણ કે, આ મર્વ અજ્ઞને આધારે રહેલા છે, જે જે અજ્ઞને
 આધારે રહેતુ હોય તે તે આત્મા હોય નહીં, દહાતમા ગરીબ
 અજ્ઞને આધારે રહે છે, માટે તે આત્મા નથી. તેમ પૃથ્વી, પાણી,

...થી, કારણ કે, તેઓ જડ છે; જે જે પદાર્થો જડ હોય, તે તે પદાર્થો આત્મા ન હોય; દષ્ટાંતમાં ઘડો જડ છે, માટે તે આત્મા નથી. આ પ્રમાણે જ્યારે વિવેકજ્ઞાન થાય છે ત્યારે પુરુષ મુક્ત થાય છે, અને મુક્તને ઇન્દ્રિયોથી ગુણ અથવા તો દોષ કંઈપણ લાગતો નથી. જે પુરુષ મારા સ્વરૂપને યથાર્થ રીતે જાણે છે, તેને વિષયસંપદ ઇન્દ્રિયો આધીન રહે છે, તેથી તેને અનુકૂળ ઇન્દ્રિયોથી દોષ જાતનો ગુણ થતો નથી, તેમ ઇન્દ્રિયોના વિશેષથી દોષ જાતની હાનિ પણ પહોંચતી નથી; દષ્ટાંતમાં જેમ વાદળાં ચઢી આવવાથી અથવા તો વિજેરાઈ જવાથી સૂર્યને લાભ અથવા તો હાનિ થતી નથી. આકાશ જેમ વાયુના શોષણ ગુણથી, અગ્નિના દાહક ગુણથી, પાણીના ભીના ગુણથી, પૃથ્વીના ધુસરાપણાંથી ગુણથી અથવા તો ઋતુના શીતોષ્ણાદિક ગુણોથી લેપાતું નથી; તેમ અહંકારથી પર એવા પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ પણ સંસારમાં કારણભૂત સત્ત્વ, રજઃ અથવા તો તમોગુણના મેલથી મલિન થતું નથી. તથાપિ મુક્ત પુરુષની પેઠે અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા મનુષ્યે ઇચ્છાનુસાર વર્તવું નહીં, પણ જ્યાં સુધી મારા દૃઢ ભક્તિયોગ વડે મનના મેલરૂપ વિષયોમાંથી પ્રીતિ દૂર થાય નહીં, ત્યાં સુધી માયાએ ઉત્પન્ન કરેલા વિષયોનો સંગ કરવો નહીં. જે રોગની યથાર્થ રીતે ચિકિત્સા થઈ ન હોય તે રોગ પાછો વારંવાર ફાટી નિકળીને મનુષ્યોને દુઃખ આપે છે, એ પ્રમાણે મનનાં રાગાદિક તથા તેમના મૂળરૂપ કર્મો જ્યાં સુધી નાશ પામ્યાં ન હોય ત્યાં સુધી વારંવાર અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળા ચેત્તીને પુનઃદિકમાં આસક્તિવાળું મન યોગમાંથી બ્રષ્ટ કરે છે. આવા અપૂર્ણ યોગજ્ઞાનવાળા ચેત્તીઓ, જેઓ દેવતાઓએ ઇર્ષ્યાથી પ્રેરેલા સંગથીઓએ તથા શિષ્યાદિકોએ વિદ્વો કરવાથી યોગમાંથી બ્રષ્ટ થયા હોય, તેઓ પણ પૂર્વજન્મના અભ્યાસના બળથી પાછા બીજા જન્મમાં પણ યોગમાર્ગમાં એકાગ્ર છે, પરંતુ કર્મમાર્ગમાં

જોડાતા નથી. કર્મમાર્ગમાં જોડાવું આ દેહનો ધર્મ છે. કોઈપણ પૂર્વજન્મના પ્રારબ્ધના સંસ્કારની પ્રેરણાથી આ દેહ મરણ સુધી જોજનાદિક કર્મો કરે છે અને તે કર્મોથી પુણિ આદિક વિકારને પામે છે, પરંતુ આત્મસ્વરૂપના અનુભવને લીધે તૃષ્ણાગ્રહિત થયેલો તે જ્ઞાની પુરુષ દેહમાં ગદ્દા છતાં પણ નિરહંકારિપણને લીધે હર્ષ, શોક આદિકથી મનાગને પામતો નથી. જ્ઞાની પુરુષ દેહને પણ દેખતો નથી, ત્યારે તેને દેહનાં કર્મોથી વિકાર થવાની શકા તો કેમ જ થઈ શકે? આત્માના જેની બુદ્ધિ રહેલી છે એવો જ્ઞાની મનુષ્ય ઉલેચા, ખેઠેચા, આવતા, મૂતા, મૃતગ્તા, મહત્યાગ કરતા, જોજન કરતા અથવા તો ન્વલાવ પ્રમાણે બીજી કોઈ પણ ક્રિયા કરતા દેહને જાણતો નથી. જ્ઞાની દેહની ક્રિયાને બિલકુલ જાણેજ નહીં, તે વાત તો અમલવિત છે. જ્ઞાની પુરુષ જો કે બહિર્મુખવાળી ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જુવે છે, તો પણ તે આત્માથી જૂદો છે, માટે તેને મત્ત્ય માનતો નથી, કારણ કે અનુમાનથી પણ વિષયો મિથ્યા છે, વિષયો મિથ્યા હરી સૂક્યા છે, કાળજુ કે તેઓ અનેક પ્રકારના છે જે પદાર્થો અનેક પ્રકારના હોય છે, તે મિથ્યા હોય છે, દૃષ્ટાતમા સ્વપ્ન અનેક પ્રકારના છે, માટે તે મિથ્યા છે. આ અનુમાનથી પણ વિષયો મિથ્યા હરી સૂક્યા છે વગી જાગ્રત થયેલો પુરુષ જાગ્યા પછી સંસ્કારથી જાણવામાં આવતા અને પાછા વિન્મરણ થતા ત્વષ્મના વિષયોને જન્મ મિથ્યા માને છે, તેમ જ્ઞાની પુરુષ સંસ્કારથી જાણવામાં આવતા અને મિથ્યા જાણતા વિષયોને આગ્રા માનતો નથી. 'બદ્ધાવસ્થામાં આત્માનો ત્યાગ કરવાથી અને મુક્તાવસ્થામાં આત્માનો ત્યાગ કરવાથી આત્માના વિકારિપણુ કશું જોમ શાગને ખાડીને શાગીપણુનો ત્યાગ કરી ચોખાંરૂપે ગ્રહણ કરવાથી તેમાં વિકારિ પણ આવે છે, તેમ અહીં પણ વિકારિપણુ આવશે' આવી તમને શકા થશે, પરંતુ તેવી શકા કરવી નહીં, કાળજુ કે,

હું ઉદ્ભવ ! જાદાવસ્થામાં શુભ્રાથી તથા કર્મોથી વિચિત્ર એવા અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ દેહાદિકનું આત્મામાં અધ્યાસને લીધે એકપણુ પ્રથમ માનેલું છે, તે એકપણુ જ્ઞાનવડેજ મુક્તાવસ્થામાં ફરીને મટી જાય છે અને આત્મા કોઈ પણ રૂપથી ગ્રહણ થઈ શકતો નથી, તેમ કોઈ પણ રૂપથી તે મૂકતો નથી તાત્પર્ય એ છે કે, મુક્તિ જો કિયાનું ફળ હોય તો આત્માને વિકાર થવો ન લાગે, પરંતુ અજ્ઞાનથી આત્મામાં કટપી લીધેલા પદાર્થોની જે નિવૃત્તિ તેજ મુક્તિનું સ્વરૂપ છે. જાદુ તથા મોશ આત્માને અકંટી પણ શક્તા નથી, માટે તેને વિકાર મળવતો નથી સૂર્યનો ઉદય જેમ મનુષ્યોના નેત્રોના અધાગને ટાળે છે, પરંતુ પ્રથમથીજ સિદ્ધ એવા ઘટાદિક પદાર્થને કંઈ ઉત્પન્ન કરતો નથી, તેમ ઉત્તમ તથા કુશળ એવી મારી આત્મવિદ્યા પુરુષની જુદીનો મોહ મટાડે છે, પરંતુ આત્મામાં કંઈ ફેરફાર જરી શકતી નથી તાત્પર્ય એ કે, આત્મા તો પોતાના સ્વરૂપમાંજ રહે છે એ આત્મા અપરોક્ષ હોવાથી નિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તેને કંઈ નિત્ય પ્રાપ્ત કરવો પડે તેમ નથી આત્મામાં અજ્ઞાન અથવા મજા નથી કે, જે કાઠવાથી તેમાં વિકાર થાય, માટે તે સ્વયંબોધિત કહેવાય છે તે જન્મરહિત હોવાથી ‘અજ’ કહેવાય છે, તેનામાં જ્ઞાનના સંસ્કારની પણ જરૂર નથી, તેથી તે જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેવાય છે અપ્રમેય એટલે દેશ, કાળ આદિકથી તે માપમાં આવતો નથી, તેમ અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ, ફેરફાર, ઘટાડો અથવા તો વિનાશ વિગેરે વિકારો પણ તેમાં થતા નથી, તેથી તે મહાવિભૂતિ કહેવાય છે અને સ્વયં પ્રકાશ છે, તેથી તે સર્વાનુભૂતિ કહેવાય છે વળી તેના વિના બીજો કોઈ પણ પદાર્થ ન હોવાથી તે એક અને અદ્વય કહેવાય છે તે આત્મા વાણીથી કે ઇન્દ્રિયોથી બાહ્યમાં આવતો નથી, પરંતુ તેની ટ્રેસણાથી વાણી અને ઇન્દ્રિયો પોતાના કાર્યો કરે છે આ રીતે આત્મા સર્વથી

અભિન્ન છે, છતાં તેમાં જે જે લેહદૃષ્ટિ થાય છે, તે તે સર્વ મનની જ્ઞાંતિ બાણવી. જેમ રૂપાની જ્ઞાંતિનો આશ્રય છીપ છે, તે વિના ણીજે કોઈ પણ નથી, તેમ લેહના જ્ઞાનનો આશ્રય પણ પોતાના આત્મા વિના ણીજે કોઈ પણ નથી. “નામ તથા રૂપોઘી મહુણ કરવામાં આવતું આ પંચભૂતાત્મક દ્વૈત મત્ય છે, અને પંચપ્રકારને નિરૂપણ કરનારાં વેદાંતવાક્ય યજ્ઞમાનનુંજ ઇશ્વરરૂપે વર્ણન કરે છે.” આમ પંડિતપણાનું અભિમાન રાખનારા મીમાં-મકો કહે છે, પણ તત્ત્વવેત્તા પુરુષો તે માનતા નથી, કારણ કે એવી જે પ્રતીતિ થાય છે, તે મિથ્યા છે ‘દ્વૈત વસ્તુ નામરૂપવાળી હોવાથી, દૃશ્ય હોવાથી અને પંચભૂતાત્મક હોવાથી સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા-નાશવંત-છે,’ વિગેરે અનુમાનોથી તથા વેદની શ્રુતિઓથી દ્વૈતમા ખાધ આવે છે. વળી વેદાંતવાક્યોને યજ્ઞાદિકનાં વિધિવાક્યો સાથે કંઈપણ સંબંધ નથી અને યજ્ઞમાન કર્તા, લોકતા તથા ઇન્દ્રિયોવાળો છે, તેથી વેદાંતનાં વાક્યો જે અકર્તા, અલોકતા વિગેરે શુણ્ણવાળા આત્માનું પ્રતિપાદન કરનારાં છે, તે યજ્ઞમાનમાં કોઈ રીતે ઘટતાં નથી. આ પ્રમાણે જ્ઞાનયોગનું વર્ણન હંકમાં મેં તમને કહી સંલગ્નાવું.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૩ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૪ મો.

આત્મજ્ઞાન દેહ કરવાનો ઉપાય. (૧૧-૭).

શ્રીભગવાનુવાચ:—

ન વસ્તવ્ય ત્વયંધેહ મયા ત્યક્તે મહીતલે ॥

જનોઽધર્મરુચિર્મદ્ર ધધિપ્યતિ કલો યુગે ॥ ૫ ॥

શ્રીભગવાન કહે છે:—હે ઉદ્ધવ! હું આ પૃથ્વીને તણ દઉં, કે તે પછી તમારે પણ અહીં આગળ ઉભા રહેવું નહીં, કારણ કે હે ભદ્ર! કલિયુગમાં લોકોની અધર્મ ઉપર રુચિ થશે, માટે તમે તો ધંધુઓ ઉપર અને સ્વજનો ઉપર સ્નેહનો ત્યાગ કરી, મારે વિષે સારી પેઠે મન રાખી તથા સર્વત્ર સમદષ્ટિ કરીને પૃથ્વી ઉપર ફરજો. મન, વાણી, નેત્ર તથા શ્રવણાદિક ઇન્દ્રિયોથી જાણવામાં આવતું જે આ જગત્ છે તે સર્વ માયામય અને મનોમય છે, તેમ ક્ષણભંગુર છે, એમ જાણજો. વિશિષ્ટ મનવાળા પુરુષને જ્ઞાતિથી લેદ દેખાય છે અને તેમાં શુણ્ણ તથા દોષ રહેલા છે, માટે શુણ્ણ અને દોષરૂપ લેદ મિથ્યા છે, પરંતુ વાસ્તવિક નથી, તેથી સર્વમાં સમદષ્ટિ રાખવી. વેદ પોતેજ જો કે વિધિનિષેધ પ્રતિપાદન કરે છે, તેથી વેદજ લેદની સત્યતા વર્ણવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં તો જેની ભુદ્ધિમાં શુણ્ણ તથા દોષ હોય છે, તેને કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મના વિધિનિષેધક લેદ લાગુ પડે છે. માટે ઇન્દ્રિયોના સમૂહને અને ચિત્તને વશ કરીને ‘આ જગત્

૧ મસ્ય એવં પ્રમ. સ એવ પુમાન્ શુભદોષમાક્ષુ પુણ્યપાપપુણ્યહુ આદિમાન્ ભવતિ ॥

અર્થ:—જેને આવો ભ્રમ થાય છે તેજ શુભદોષને ભોગવનાર એટલે પુણ્યપાપ અથવા સુખ દુખ ભોગવનાર કહેવાય છે.   બાવબ્રજોધિની.

તમારે વિષે જ વ્યાયત્તું છે અને તમે પોતે, હું જે પરબ્રહ્મ ઇશ્વર છું, તે રૂપજ છો ' આવી દૃષ્ટિ કરો. તમે આવી દૃષ્ટિ કરીને ' હું' કર્મ કરીશ નહીં' તો દેવતાઓ મને વિદ્ય કરશે ' એવી શંકા કરશો મા, કાગ્નુ કે તમે વેદના તાત્પર્યના નિશ્ચય અર્થનો અનુભવ કરીને આત્માના અનુભવથી અતુષ્ટ રહેશો તથા મર્વ દેવતાઓના પણ આત્મારૂપ થશો, એટલે તમને કોઈપણ વિનો નહોતો નહીં આ ઉપરથી એમ નમજુ નહીં કે, ' જ્ઞાનીએ યથેચ્છાચરણ કરવા, કાગ્નુ કે બાળક અકલ્પવિકલ્પથી રહિત છતાં પણ કેટલાએક કાર્યો કરે છે અને કેટલાએક કાર્યો કરતા નથી, તેમ ગુણ-દોષના વિચારરહિત જ્ઞાની પુરુષ પણ પૂર્વના સંસ્કારથી નિર્વિદ્ધ કાર્યો, તેમા દોષ ગણીને નથી કરતો તેમ નથી, પરંતુ સ્વત કરતો નથી, તેમજ વેદોક્ત કર્મ કરે છે, તેમા પણ કંઈ ગુણ બાળીને કરે છે, તેમ નહિ, પરંતુ પોતાની ઇચ્છાથી કરે છે આ રીતે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો નિશ્ચય કરનારો, મર્વ પ્રાણીઓની માથે ન્નેહુ ગમ્મનાગે, ગાત અને જગત્ને મારારૂપ જોતો પુરુષ પાછો જન્મમરણ પામતો જ નથી

શ્રીગુરુદેવજી કહે છે—હે રાજા! આ રીતે ભગવાને આજ્ઞા કરી, એટલે મહાવિષ્ણુવ ઉદ્ભવજીએ પ્રણામ કરીને તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાથી નીચે પ્રમાણે ભગવાનને કહ્યું

શ્રીઉદ્ભવજી યોગ્યા—હે યોગના ઇશ્વર! હે યોગ જાણનારો આની ગુપ્ત ધાપણરૂપ પ્રજો! આપે મારા કલ્યાણ માટે મને જે ત્યાગ કરવા માટે સંન્યાસનો ઉપદેશ કર્યો, તે આપના મહિમા તરફ દૃષ્ટિ કરીને આપે કહ્યું છે, પરંતુ મારા અધિકારનો વિચાર કરીને કહ્યું નથી, કારણ કે, આરોગ્યતાને માટે મર્વત્વનું દાન કરવામા આવે છે, તે દાન કર્યા પછી જે ધન મળે છે તે લાઇ શકાય છે, પરંતુ આમા તો ત્યાગ કર્યા પછી ગૃહાદિક કંઈ પણ પામ્યું તથા શકાય

નથી, માટે મારા સરખાથી આવો ત્યાગ થઈ શકે નહીં. હે વ્યાપક ! જેઓનું ચિત્ત કામનામાં લાગ્યું હોય તે પુરુષો કામનાઓનો ત્યાગ કરી શકતા નથી, તેમાં પણ હે સર્વાત્મન ! જેઓ આપના અલક્ષ્ય છે, તેઓથી તો સર્વથા કામનાઓનો ત્યાગ થઈ શકતોજ નથી, આવો મારો વિચાર છે. આપે તો મને સર્વત્યાગ કરવા માટે ઉપદેશ કર્યો, પરંતુ હું તો મૂઢ બુદ્ધિને લીધે તમારી માયાએ રચેલા દેહ તથા પુત્રાદિક ઉપર ‘આ મારું અને આ હું’ એવી મમતા બુદ્ધિથી રૂખી ગયો છું, માટે હે લગવન ! હું આપે કહેલા વિષયને જે પ્રમાણે પરિશ્રમ વિના સમજી શકું, તે પ્રમાણે આપ મને દાસને ધીરે ધીરે ઉપદેશ કરો. હે ઇશ્વર ! સત્ય તથા સ્વયં-પ્રકાશ એવા આત્માનો ઉપદેશ, દેવતાઓમાં પણ આપના વિના ખીજે કોઈ કરે, તેમ હું જોતો નથી, કારણ કે પ્રજ્ઞાદિ સર્વ પ્રાણીઓની બુદ્ધિ તમારી માયાથી મોહિત થઈ ગઈ છે, તેથી તેઓ વિષયોને સાચા માને છે. કેટલાએક દુષ્ટ સ્વભાવવાળા છે, કેટલાએક સેવા કર્યા છતાં પણ ક્ષણ આપતી વેળા ઉઝાડાથ કરે છે, કેટલાએક અનણ્યાજ છે, કેટલાએક રક્ષણ કરવામાં અસમર્થ છે, તથા કેટલાએક સ્થાનકથી બ્રહ્મ થયા છે; પરંતુ આપ તો નિર્દોષ, સર્વત્ર અવિનાશી, સર્વજ્ઞ, રક્ષા કરવામાં સમર્થ તથા દેશકાલાદિકથી અબાધ્ય અને વૈકુંઠલોકમાં વસનારા છો, તે નરના સખા અને નારાયણ એવા આપને વિષયોથી મનમાં બિન્ન થઈ રહેલો અને દુઃખથી તપી રહેલો હું શરણે આવેલો છું.

શ્રી લગવન કહે છે:—હે ઉદ્ધવ ! આ જગતમાં લોકતત્ત્વની પરીક્ષા કરનારાં મનુષ્યો ઘણું કરીને પોતેજ પોતાને વિષયવાસનામાંથી બહાર કાઢી લે છે. ગુરુના ઉપદેશની કંઈ પણ

અપેક્ષા રહેતી નથી, અર્થાત્ સંશય તથા વિપરીત ભાવના દૂર થઈ કે, પોતાની મેળેજ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. છવ પશુ વિગેરેના શરીરમાં પણ હિત તથા અહિત જાણવા માટે પોતેજ પોતાનો શુરુ થાય છે, અને મનુષ્યના દેહમાં તેો વિશેષ કરીને પોતાનું હિતાહિત જાણવાને શુરુ થઈ શકે છે, કારણ કે પશુ કરતાં મનુષ્યના શરીરમાં પ્રત્યક્ષ તથા અનુમાન ઉપરથી પોતાનું હિત તુરત જાણી શકાય છે. પશુઓ કરતાં પણ મનુષ્યોમાં જ્ઞાનાદિક શક્તિઓ વિશેષ હોય છે, તેથી સાંખ્ય અને યોગવિદ્યામાં નિપુણ એવા મહાત્મા પુરુષોએ પુરુષના દેહમાં ' સર્વશક્તિ-સંપન્ન આત્મા વિશેષ પ્રત્યક્ષ છે, ' આવો નિશ્ચય કર્યો છે. એક, બે, ત્રણ અને ચાર પગવાળાં, ઘણાં પગવાળાં તથા પગ વિનાનાં ઘણાં શરીરો આ જગતમાં રચાયેલાં છે, તેઓમાં બે પગવાળાં મનુષ્યનાં શરીર મને પ્રિય છે. આ માનવ દેહમાં વિવેકી પુરુષો અહ્મંકારાદિ દૃશ્ય પદાર્થોથી લિપ્ત એવો જે દુઃ તેનો હેતુઓથી તથા અનુમાનોથી સાક્ષાત્કાર કરે છે, તે આ પ્રમાણે છે:

“ જુદાં આદિક જડ પદાર્થોનો પ્રકાશ, એક સ્વયંપ્રકાશ વિના સંભવતો નથી, માટે સર્વ દૃશ્ય વસ્તુને જે પ્રકાશ આપે છે, તેને સ્વયંપ્રકાશ આત્મા જાણવો. ” તેમ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે અનુમાન પણ થાય છે:

“ જે જે જુદાં આદિક પદાર્થો હોય છે, તે તે સ્વતંત્ર કર્તાથી પ્રેરાય છે, કારણ કે તેઓ સાધન છે. જે જે સાધનો હોય છે, તે તે સ્વતંત્ર કર્તાથીજ પ્રેરાય છે, દાંતમાં જેમ લાંચલો, કરવલી વિગેરે સાધનો છે, તે મુતારને આધીન રહીને કામ

કરે છે. આ રીતે યુદ્ધિ આદિક દૃશ્ય પદાર્થોને જે સ્વતંત્રતાથી પ્રેરે છે, તે આત્મા છે.” આલું અનુમાન કરીને સાવધાન રહેનારા પુરુષો મનુષ્યના શરીરમાં મને શોધે છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૪ મો સંપૂર્ણ.

અધ્યાય ૨૫ મો.

હંસરૂપે ભગવાને કરેલો ઉપદેશ. (૧૧-૧૩).

સનકાદય ऊचुः—

गुणेष्वविशते चेतो गुणश्चेत्तसि च प्रभो ।

वथमन्योऽन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितित्तीयोः ॥ ૧૭ ॥

સનકાદિક કુમારો કહે છે.—હ પ્રભો ! ચિત્ત સ્વાભાવિક રીતે રાગાદિકને લીધે વિષયોમાં પ્રવેશ કરે છે, માટે વિષયોને ઉદ્ધવન કરવાની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુ પુરુષે, તે એકબીજાને એકબીજાથી કેવી રીતે છૂટા પાડવા તે કહો.

શ્રીભગવાન્ કહે છે.—આ પ્રમાણે સનકાદિકોએ પૂછ્યું, એટલે મહાદેહવાળા અને જગત્ને ઉત્પન્ન કરનારા બ્રહ્મા વિચાર કરવા મંડયા, પરંતુ તેમની યુદ્ધિ કામમાં રોકાયલી હતી, તેથી તે પ્રશ્નના કારણને સમજી શક્યા નહીં. પછી તે બ્રહ્મા પ્રશ્નનું

૧ આત્મા અનુમાનથી સિદ્ધ થાય છે, એમ બાણુ નહી, પરંતુ જ્ઞાન દેહાદિકથી જુદો છે, આટલુંજ અહીં સિદ્ધ કરવાનું છે

કાગલુ તથા ઉત્તર જાણવાની ઇચ્છાથી મારું ધ્યાન કરવા લાગ્યા તે વખતે હું હનનુ^૧ ઉપધારણ કરી, બ્રહ્માની પાને ગયો અને જોઈ નનકાદિજાએ બ્રહ્માને આગળ કરીને મારી પાને આવીને મારા ચરણમા પ્રણામ કર્યા અને મને પૂછ્યું કે, “તમે કોણ છો?” હું ઉદ્ધવ ! ઉપર પ્રમાણે તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાવાળા મુનિઓએ પૂછ્યું કે, મેં તેઓને જે કહ્યું હતું તે હું કહું છું તે તમે નાંભળો

મેં તેઓને કહ્યું કે, તમે આત્માને ઉદ્દેશીને પૂછો છો, કે આત્માની ઉપાધિરૂપ મમ્કરને ઉદ્દેશીને પૂછો છો? જો તમે આત્માને ઉદ્દેશીને પૂછતા હો તો, વસ્તુતાએ આત્મા લિંગ લિંગ નથી, પરંતુ એકજ છે મારે તમે પૂછ્યું કે, ‘તમે કોણ છો?’ આ પ્રશ્ન ઘણામાથી એકનોજ નિશ્ચય કરનારો છે, તેથી અષ્ટિત છે તેમજ મારે ઉદ્ધારતાએ કોનો આશ્રય કરીને ઉત્તર આપવો? કદાચ આત્મામા ભતિ અથવા તો ગુણાદિક વિશેષ હોય તો તેનો પણ આશ્રય કરીને હું ઉત્તર આપુ કે, ‘હું અમુક ભતિનો છું’ અથવા તો અમુક ગુણવાળો છું, પરંતુ આત્મામા તો કોઈ ભતિ કે કોઈ ગુણાદિક છે નહીં, મારે હું કોના આધારે તમને ઉત્તર આપુ? અને તમે જો આત્માના ઉપાધિરૂપ ભૂતમમ્કરને ઉદ્દેશીને પૂછતા હો તો પણ, દેવ તથા મનુષ્ય વિગેરેના ગતિગ, મરુતરૂપ પંચભૂતિકપણને લીધે એક બીજાથી જુદા નથી, મારે તમારો પ્રશ્ન જે ‘તમે કોણ છો?’ એ વ્યર્થ તથા દેવગ બોલવા માત્રજ છે મન, વચન, દષ્ટિ તથા બીજી ઇન્દ્રિયોથી પણ જે કંઈ વસ્તુ જાણવામા આવે છે તે હું પોતેજ છું, કોઈ

૧ “દસ જેમ દૂધ તથા પાણી જુદા પાડે છે, તેમજ હું પણ ગુણો તથા ચિત્તને જુદા કરવામા મમર્થ છું,” એમ જણાવતા મારે મેં દમનુ ૧૫ મારગ કહ્યું હતું.

પણ વસ્તુ મારાથી ભિન્ન નથી, એ ગીતે તમે તત્ત્વનો વિચાર કરીને બંધો હો પુત્રો ! ચિત્ત વિષયોમા પ્રવેશ કરે છે એ વાત ખરી છે, પરંતુ તે બંને વસ્તુ મારાડપ જીવને અધ્યાસને લીધે ઉપાધિરૂપ થઈ પડેલી છે, પરંતુ તે જીવનું ખરું સ્વરૂપ નથી, માટે વિષયોના સંસ્કારને લીધે વારંવાર વિષયોમા પ્રવેશ કરતું ચિત્ત તથા વાસનાવડે ચિત્તમાથી ઉઠતા વિષયો, આ બંનેનો પ્રહાર થઈને ત્યાગ કરવો અહીં કોઈ શંકા કરશે કે, ‘જીવ તો બ્રહ્માદિકે અવસ્થાવાળો છે, તે પદ્મપ્રહારસ્વરૂપ કેમ થઈ શકે ?’ તેના ઉત્તરમા કહેવાનું કે, બ્રહ્મત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, આ ત્રણ અવસ્થાઓ યુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે અને તે વૃત્તિઓ સ્વાભાવિક નથી, પરંતુ સર્વ, ૧ રજ અને તમથી થાય છે જીવ તો ત્રણે અવસ્થાઓથી વિલક્ષણ છે અને તે ત્રણે અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે, આવો નિશ્ચય છે આત્મામા યુદ્ધિનો અધ્યાસ થયો છે તેથી, “હું બ્રહ્મ છું, હું સૂતા હોતો,” આવો ભાસ થાય છે, પરંતુ વસ્તુતઃ તો તે અવસ્થાઓ યુદ્ધિની છે, આત્માની નથી, માટે જીવ પોતે માદ્ધિરૂપે ગ્રહીને તે મિથ્યાભૂત યુદ્ધિના અધ્યાસનો ત્યાગ કરે, ત્યારે વિષયો ચિત્તથી અને ચિત્ત વિષયોથી જુદા પડે આ પ્રમાણે મિથ્યા અધ્યાસ થવાનું તથા બંધન થવાનું કારણ અહીં કાર છે તે અહીં કાગ આનંદાદિકતું આવરણ કરીને અનર્થકારક થઈ પડ્યો છે આ સર્વ બાણીને ‘સર્વ મસાર હું ખમય છે,’ એમ સમજી તેના ઉપર ઉઠાસીન થઈ જવું

૧ સત્ત્વાજ્જાગરણ વિચિત્રજસા સ્વપ્નમાદિશેત્ ॥

પ્રસ્થાપ તેમસા જન્તોસ્તુરાય ત્રિપુ સતતમ્ ॥

અર્થ — સર્વગુણથી બગૃતિ, જ્નેગુણથી સ્વપ્ન અને તમેગુણથી નિદ્રા આ ત્રણ અવસ્થા જીવને પ્રાપ્ત થાય છે. એણે (જ્ઞાન) ત્રણે અવસ્થામા હોય છે

શ્રુતિ

અને તે ત્રણે અવસ્થાથી બુદ્ધિ ચોધી અવસ્થામાં રહી, બુદ્ધિના અધ્યામનો તથા જોગની ચિંતાનો ત્યાગ કરવો. પુરુષની લેદહદિ જ્યાં સુધી યુક્તિથી નિવૃત્ત થતી નથી, ત્યાં સુધી તે પુરુષ કર્મોદિકમાં જાગતો (કુશળ) છતાં, પણ સ્વપ્નામાં રહેલો મનુષ્ય પોતાને જાગતો માનવા છતાં પણ જોમ સ્વપ્ન વિના બીજી કંઈ દેખતો નથી, તેમ એ પણ કર્મોદિ સિવાય બીજું કંઈ જોતો નથી, અને તેથી આ અજ્ઞાનીને કર્મમાં યથાર્થ રીતે જાગતો એટલે કુશળ જાણવો નહીં, પરંતુ અજ્ઞાની જાણવો. આ ઉપરથી તમારા મનમાં શંકા થશે કે, “વર્ણ, આશ્રમ તથા તે સંબંધી કર્મોદિકની લેદબુદ્ધિ આજ્ઞાતુ વેદે પ્રતિપાદન કરેલી છે, તે ટાળી કેમ ટળે?” પરંતુ તમારી આવી શંકા નિર્મૂળ છે, કેમ કે, દેહાદિક પદાર્થો મિથ્યા છે, માટે તે પદાર્થોને લઈને થયેલા વર્ણ તથા આશ્રમના લેદ, સ્વર્ગોદિક ફળો તથા તે ફળોને આપનારાં કર્મો પણ આત્માની પાસે મિથ્યા છે, એ વગર કંઈ સિદ્ધ થાય છે દાખલા તરીકે જોઈએ તો જીવ જ્યારે જાગ્રત અવસ્થાને જીવે છે, ત્યારે તેને સ્વપ્નના દેહાદિક પદાર્થો મિથ્યા જણાય છે, તેથી તેણે કરેલાં લેદો, ફળો અને કર્મો મિથ્યા જણાય છે, માટે તાત્પર્ય એ કે, અજ્ઞાની મનુષ્યને વેદિક કર્મો બાધ કરે છે, પરંતુ જ્ઞાનીને બાધ કરતાં નથી હવે લેદહદિ ટાળનારી યુક્તિઓ હું તમને કહું છું તે તમે સાંભળો.

૧ નાનાર્થેનુ દેવમનુષ્યાદિચરિતાદિષુ મહમનામિવા ધીં ।

અર્થ:—વિવિધ પદાર્થ ઉપર એટલે દેવ, મનુષ્ય દેવપ્રાદિ ચરીત્રોપર ‘હું અને મારું’ એમ બુદ્ધિ થતી
આશ્રમજોધિની

૨ ગુરુપદિદશાન્નામ્યાસન્યામિ કુર્તિમિ ॥

અર્થ:—ગુરુએ ઉપદેશ કરેના શાસ્ત્રના અભ્યાસથી ઉત્પન્ન થએલી જે યુક્તિઓ તે યુક્તિઓથી
આવશ્યજોધિની.

જે જાત અવસ્થામાં સર્વ ઇદ્રિયોથી જેઓની ક્ષણે ક્ષણે સ્થિતિ બદલાય છે, એવા બહારના દેહાદિક પદાર્થોને લોગવે છે, જે સ્વભાવસ્થામાં મનમાથીજ ઉત્પન્ન થયેલા, જાત અવસ્થામાં જોયેલા અને જેઓની સ્થિતિ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે, એવા વાસનામય દેહાદિક પદાર્થોને લોગવે છે, તથા જે સુષુપ્તિમાં તે સર્વ પદાર્થોને ઉપસંહાર કરે છે, તે પુરુષ એકજ છે, પણ ભિન્ન ભિન્ન નથી, કારણ કે તે પુરુષ તે ત્રણે અવસ્થાઓનો દ્રષ્ટા છે. જો કે જાત અવસ્થાની દ્રષ્ટા તરીકે સર્વ ઇદ્રિયો છે, સ્વભાવસ્થાનું દ્રષ્ટા મન છે અને સુષુપ્તિ અવસ્થાની દ્રષ્ટા સ્વપ્નના સર્વ સંસ્કારવાળી બુદ્ધિ છે, છતાં પણ તે સર્વ ઇદ્રિયોનો, મનનો અને બુદ્ધિનો નિયંત્રક એક આત્માજ છે, માટે આત્મા એ સર્વ અવસ્થાનો દ્રષ્ટા છે. શાસ્ત્રમાં જો કે જગૃતનો દ્રષ્ટા વિશ્વ, સ્વપ્નનો દ્રષ્ટા તૈજસ અને સુષુપ્તિનો દ્રષ્ટા પ્રાણ કહેલો છે, પરંતુ તે સર્વ નામોજ માત્ર જુદાં છે; પરંતુ દ્રષ્ટા પુરુષ તો એકજ છે, અને તે વાત આપણા અનુભવની છે, જેમ કે 'જે હું સ્વપ્ન જોતો હતો, તે હું ત્યાર પછી કંઈ પણ જાણતો ન હતો અને તેજ હું હમણાં જાણું છું,' આવી સ્મૃતિ થાય છે, માટે વિશ્વાદિકનો જે આત્મામાં વ્યવહાર કર્યો છે, તે જૂદી જૂદી અવસ્થાઓ ઉપાધિને લીધે કરેલો છે, પરંતુ આત્મા પોતે એકજ છે. આ રીતે "મનની જે ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે, તે શુણ્યથી થાય છે અને મારી માયાને લીધેજ મારે વિષે કંઈપી કાઢેલી છે," આવો વિચાર કરીને તમે આત્માના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરો અને અનુમાનોથી તથા મદ્ગુરુના ઉપદેશથી સ્બજ કરેલી જ્ઞાનરૂપી તરવારવડે સર્વ સંશયના નિવામરૂપ અહુકારનો નાશ કરીને હૃદયમાં રહેલા મને લજો. હવે હું તમને જ્ઞાનખડ્ગને સ્બજ કરનારાં અનુમાનો દર્શાવું છું તે તમે સાલજો.

આ જગત્ એક બ્રાંતિરૂપ છે, કારણ કે, તે મનના વિજામરૂપ છે, દેખાય છે તથા નાશ પામે છે. જે જે મનના વિજામરૂપ હોય, દેખાતું હોય અને નાશ પામતું હોય તે નાશવંત હોય છે, તેમાં દૃષ્ટાંત સ્વપ્ન છે. સ્વપ્ન એ મનનો વિજામ છે અને તે દેખાય છે તથા નાશ પામે છે, માટે તે બ્રાંતિરૂપ છે. વળી આ જગત્ બ્રાંતિરૂપ છે, કારણ કે અત્યંત ચંચળ છે; જે અત્યંત ચંચળ હોય, તે બ્રાંતિરૂપ હોય, તેમાં દૃષ્ટાંત તરીકે ઉબાડીયું છે. ઉબાડીયાનું ચક્કર અત્યંત ચંચળ હોય છે, માટે તે બ્રાંતિરૂપ છે, તેમ ઘણા પ્રકારના જગત્ની પરબ્રહ્મમાં બ્રાંતિ થઈ છે, માટે બ્રાંતિના અધિષ્ઠાનરૂપે ધ્યેયું બ્રહ્માંડ પણ ઘણા પ્રકારનું હોય તેવું લાગે છે; પરંતુ સ્વતઃ વિચાર કરતાં તો ગુણના પરિણામે કરીને ધ્યેયો અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદેવ એમ ત્રણ પ્રકારનો ભેદમાત્ર માયારૂપ છે. માટે દૃશ્ય પદાર્થમાંથી દૃષ્ટિને જેવી લઈને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરવો અને તે અનુભવને સ્થિર કરવા માટે તૃષ્ણારહિત રહેવું, મૌન રહેવું તેમ મન, વાણી કે કાયાવટે કંઈપણ ચેષ્ટા કરવી નહીં, તથા 'દેહધારીને દૈતદૃષ્ટિ મટતી નથી, માટે કરીને મંન્નારમાં જન્મમરણ થયે,' આવી શંકા પણ કરવી નહીં. જો કે, આહારાદિક જે જે માંભારિક અવગ્ય કાર્યો હોય, તેમાં દૈતદૃષ્ટિ કરવામાં આવે છે, પરંતુ જે વસ્તુને પહેલાંથીજ અરુચિથી અને મિથ્યાદૃષ્ટિથી ત્યાગ કરી છે, તે વસ્તુ પાછી મોહ ઉપજતી શકતી નથી, કારણ કે છવન્મુક્ત પુરુષને દેહ પશ્ચા સુધીજ માત્ર મંન્કાને લીધે ઠેતનો ભામ રહે છે, પરંતુ તે ભાસ મોહ ઉપજતી શકતો નથી. મહિરાના મદધી જ્ઞાન વિનાનો થઈ ગયેલો પુરુષ જેમ પોતાના શરીર ઉપર દેવયોગે વશ હોય અથવા તો દેવયોગથી તે ખમી ગયું હોય તો પણ તેનું તેને જ્ઞાન રહેતું નથી, તેમ છવન્મુક્ત જ્ઞાની પુરુષને પણ આ વિનાશી દેહ આનન ઉપર જોને, જોનીને ઉભો થાય, ઉઠીને જહાર જાય અને જહારથી પાછો ડેકાણા ઉપર આવે, તેનું

જરા પણ લાન તેને રહેતું નથી, કારણ કે, તે પોતાના સ્વરૂપને બાંધી ગયો હોય છે. આ દેહતું પાલન કર્યા છતાં પણ મરવાને તૈયાર થાય છે; માટે 'જીવન્મુક્ત પુરુષ ને આવી કંકણ સરખી કાયાનું રક્ષણ કરે નહીં' તો તેનાશ પામે,' આવી તમને શંકા થતી હશે, પરંતુ તે દેહના રક્ષણની કંઈ પણ જરૂર નથી. આ પ્રારબ્ધ-વશ રહેલો દેહ પોતાને ઉત્પન્ન કરનારુ કર્મ બધાં સુધી હોય ત્યાં સુધી પ્રાણ તથા ઇન્દ્રિયો સાથે રહીને જીવન ગાળે છે, પરંતુ તે દેહ ઉપર યોગીને આસક્તિ થતી નથી, કારણ કે સમાધિયોગને સંપાદન કરનારા તે યોગીએ પરમાર્થ વસ્તુ બહેલી હોય છે, માટે આ સ્વપ્નસમાન દેહમાં તે પાછો આસક્ત થતો નથી. હે બ્રાહ્મણો! સાંખ્ય તથા યોગમાર્ગનું જે રહસ્ય હતું તે મેં તમને કહી બતાવ્યું. હું વિષ્ણુ છું અને તમને જ્ઞાનનો તથા ધર્મનો ઉપદેશ આપવા માટે આવ્યો છું એમ જાણજો. હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણો! યોગ, સાંખ્ય, બલવામાં આવતો ધર્મ, પાળવામાં આવતો ધર્મ, પ્રભાવ, લક્ષ્મી, કીર્તિ તથા જિતેન્દ્રિયપણું, આ સર્વ સાધનોથી જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, તે વસ્તુ હું છું. હું નિર્ગુણ છું, મને કોઈ જાતની અપેક્ષા નથી, હું સર્વનો બંધુ છું, આત્મા છું, પ્રિય છું અને ઇશ્વર છું. મારે વિષે સમદષ્ટિ, અસંગ આદિક સર્વ ગુણો રહેલા છે, માટે તમારે મારા ઉપર હૃદય વિશ્વાસ રાખવો.

હે ઉદ્ધવ! આ રીતે મેં સંદેહ દૂર કર્યો એટલે સનકાદિક મુનિઓએ પરમ ભક્તિથી મારા સત્પ્રાર કરીને સ્તોત્રોત્સવે મારી સ્તુતિ કરી. આ રીતે મોટા ઋષિઓએ સારી રીતે મારી પૂજા તથા સ્તુતિ કર્યા પછી, હું બ્રહ્માના દેખતાંજ મારા ધામમાં પાછો ગયો.

ઈતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૫ મો અંત્ય.

અધ્યાય ૨૬ મો.

ॐ૩:૦:૧ૐ

પ્રકૃતિપુરુષના વિવેકથી બ્રાહ્મણી રીતિ. (૩-૨૭).

શ્રીભગવાનુવાચ:—

પ્રકૃતિસ્થોપિ પુરુષો નાજ્યતે પ્રાકૃતર્તુણઃ ॥

અવિકારાદ્વર્તુદયાન્નિર્ગુણત્વાજ્જલાર્વચત્ ॥ ૧ ॥

શ્રીકપિલભગવાન્ જોડ્યા—હૈ માતૃશ્રી ! તે પરમ પુરુષ પરમાત્મા આ દેહમાં રહેલા છે, તો પણ તે નિર્ગુણ હોવાથી તથા અકર્તા હોવાથી વિકાર વિનાના છે; તેથી જળમાં પડતાં પ્રતિબિંબ વડે જેમ સૂર્ય જળથી લેપાતો નથી, તેમ તે પણ પ્રકૃતિના મુખ-દુઃખાદિક ગુણોથી લેપાતો નથી, પરંતુ તે જ્યારે પ્રકૃતિના મુખ-દુઃખાદિક ગુણોમાં આસક્ત થાય છે, ત્યારે તેનો આત્મા અહંકારથી મૂઠ બની જઈને, “હું કર્તા છું” એવું અભિમાન કરે છે, અને તે અભિમાનથી પગધીન થયેલો તે પુરુષ માયાના મંડળમાં કચેલા કર્મના દોષોવડે મારી, નરતી તથા મિશ્ર યોનિમાં અર્થાત્ દેવતા, પશુ, પક્ષીઓ તથા મનુષ્યોની જાતિમાં જન્મ ગ્રહણ કરીને સંસારમાં અવતાર લે છે, અને તે મમયે તેને કોઈ પણ અવસ્થામાં નિવૃત્તિમુખ મળતું નથી સંસારના સર્વ પદાર્થો ખરું જોતાં મિથ્યા છે અને તેને લીધે સંસાર જોટો છે, તો પણ તે મટતો નથી વિષયનું ધ્યાન કરતાં કરતાં સ્વપ્નામાં જો કે સર્વ વસ્તુ ખરી નથી હોતી, તો પણ તે વસ્તુથી મનુષ્યને અનર્થનો લાભ થાય છે, તેની પેઠે આ સંસાર પણ જોટો છે, છતાં મનુષ્યને તે અનર્થનો લાભ કગવે છે. એટલા માટેજ સંસારના માર્ગમાંથી મુક્ત થવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષે, “હુદ્ધ ઇદ્રિયોના વિષયરૂપ માર્ગમાં આમક્રા

થયેલા ચિત્તને તીવ્ર લક્ષિત યોગવંડે તથા તીવ્ર વૈરાગ્યવંડે ધીરે ધીરે વશ કરવું જોઈએ. યમનિયમાદિક યોગ માર્ગો દ્વારા ચિત્તને વાગ્વાર એકાગ્ર કરવું, શ્રદ્ધાસંપન્ન થઈને મારે વિષે નિષ્કપટ એવો લક્ષિત-લાવ રાખવો, મારી કથાનું શ્રવણ કરવું, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર સમદષ્ટિ રાખવી, વૈરનો ત્યાગ કરવો, સંગનો ત્યાગ કરવો, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, મૌન રાખવું, ઇન્ધ્રિયાર્થનિર્વૃત્તિ દૃઢ રીતે સ્વધર્મ પાળવો, પ્રયત્ન વિના જે વસ્તુ મળે તેટલામા સંતુષ્ટ રહેવું, અદ્ય આહાર કરવો, મારું મનન કરવું, એકાતવાસ કરવો, શાંત રહેવું, સર્વ પ્રાણીઓ માથે સ્નેહલાવ રાખવો, કૃપાશીલ રહેવું, ધૈર્ય રાખવું, આ દેહને વિષે અને દેહની પાછળ લાગેલાં સ્ત્રી, પુત્ર, ઘરખાર વિગેરેમાં ‘હું તથા મારું’ આવો મિથ્યા આશ્રહ કરવો નહી, અને જે જ્ઞાનથી પ્રકૃતિ તથા પુરુષનું તત્ત્વ જાણવામાં આવે તેવું જ્ઞાન સંપાદન કરવું.” આવા ઉત્તમ જ્ઞાનવંડે પુરુષની બુદ્ધિની જાગૃત, સ્વચ્છ અને સુષુપ્તિ, એ ત્રણ અવસ્થા દૂર થાય છે, વિષયની ચિંતા પણ નિવૃત્તિ પામે છે અને એ પુરુષ આત્મદર્શી થઈને જેમ નેત્રમાં રહેલા સૂર્ય-દ્વારા આકાશમાં રહેલા સૂર્યને જુએ છે, તેમ અહ કાર વિશિષ્ટ

૧ શાસ્ત્રાણ્યપાત્ય મૈષાવી અભ્યસ્ય ચ પુન પુન ॥

પરમ વ્રજ વિજ્ઞાય ઉલ્કાવત્તાન્યયોત્સજેત્ ॥

અંધમભ્યસ્ય મૈષાવી જ્ઞાનવિજ્ઞાનતત્પર ॥

પલાલમિવ ધાન્યાર્થી ત્યજેત્ અંધમરોપત ॥

અર્થ:—બુદ્ધિમાન મનુષ્યે ફરી ફરી શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી, બ્રહ્મજ્ઞાન થયા પછી ઉત્કા પ્રમાણે તેનો ત્યાગ કરવો, જે પ્રમાણે અનાજના છોતરા નાખી દઈને ફક્ત દાણાજ અહણુ કરાય છે તે પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થયા બાદ જ્ઞાનવિજ્ઞાન યુક્ત એવા બુદ્ધિમાન યોગીએ તે શાસ્ત્રસમૂહનો સર્વથા ત્યાગ કરવો.

૫૫૬

આત્મદ્વારા શુદ્ધ આત્માના દર્શન કરીને, મિથ્યાભૂત અહુકારમા નદ્રૂપે ભામતા ઉપાધિ બ્રહ્મને પામે છે એ પરબ્રહ્મ શુદ્ધ છે, જીવેના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે, નત્યના અર્થાત્ કાર્યકારણરૂપ પ્રધાનના બધુ (અધિષ્ઠાન) છે, અસત્ના અર્થાત્ મહત્તરવાદિકે કાર્યના પ્રકાશક છે, કાર્યકારણ મર્મમા પરોવાઈને રહેલા છે તથા પોતાના સ્વરૂપમા પરિપૂર્ણ છે અહુકારવિશિષ્ટ આત્મા દ્વારા શુદ્ધ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે વિષે અશય કરવે નહીં જેમ આકાશમા ગ્રહેલા સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પાણીમા પડે છે અને પાણીનું પ્રતિબિંબ જ્વીત ઉપર પડે છે, ત્યાં આગળ ધરના એક ખુણામા ઉભેલો પુરુષ જ્વીત ઉપર પડેલા પ્રતિબિંબ ઉપરથી પાણીમા પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબને જુવે છે, અને પાણીમા પડેલા સૂર્યના પ્રતિબિંબ ઉપરથી આકાશમા ગ્રહેલા નત્ય સૂર્યને જુવે છે, એવીજ રીતે જેમા આત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે, એવા દેહ, ઇન્દ્રિયો તથા મન, એ ત્રણે વસ્તુવડે જેમા પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ પડે છે, એવો ત્રિગુણમય અહુકાર જોવામા આવે છે, અને બ્રહ્મનો જેમા આભાસ છે, એવા અહુકારદ્વારા પરમાર્થ જ્ઞાનરૂપ આત્માના દર્શન થાય છે એ આત્મા જે શુદ્ધ અને પરમાર્થ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તે નદા અનુલવનિદ્વજ થાય છે સુષુપ્તિ અવસ્થામા નિદ્રાને લીધે પાંચ મહાભૂતો, તેઓની તન્માત્રાઓ, ઇન્દ્રિયો, મન તથા બુદ્ધિ વિગેરે અજ્ઞાનમાજ લય રામે છે, ત્યારે આત્મા નિદ્રારહિત તથા અહુકારરહિત થઈને પોતાના સ્વરૂપને પામે છે તે મમયે આત્મા દ્રષ્ટાઉપે ગ્રહે છે અને પોતાના ઉપાધિરૂપ અહુકારનો નાશ થવાથી પોતાનો નાશ ન થયો હોય તો પણ જાણે પોતાનો નાશ થયો હોય તેમ મિથ્યા માને છે ઉપાધિનો નાશ થવાથી પોતાનો નાશ થવાનું જે જ્ઞાન થયું, તે અમલવિત નવી દૃષ્ટાંત તરીકે જેમ કોઈ ધનવાન મનુષ્ય પોતાનું ધન નાશ થાય ત્યારે જેમ પોતાને મરી ગયો

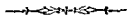
માને છે, તેમ આત્મા પણ અહંકારનો નાશ થવાથી પોતાનો મિથ્યા નાશ માની જોશે છે. વિવેકી મનુષ્ય, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે વિચાર કરી સારાસારનું તરવ ગ્રહણ કરીને પછી પરમાત્માને પામે છે કે, જે પરમાત્મા કાર્યકારણના સમુદાયરૂપ આ દેહના પ્રકાશક છે તથા તેના આશ્રયરૂપ છે.

ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણમાં અધ્યાય ૨૬ મો સંપૂર્ણ.

“ ઇતિ જ્ઞાનપ્રકરણ સમાપ્ત. ”

અધ્યાત્મ-પ્રકરણ.

ગત ચાર પ્રકરણ પૂરાં થયા પછી આ ગ્રન્થ લગલગ સમાપ્ત થાય છે, છતાં અધ્યાત્મજ્ઞાનના આ મરલ ગ્રન્થને છેટે લગવાનું શ્રીશંકરાચાર્યે રચેલા તત્ત્વબોધ, આત્મબોધ અને વાક્યવૃત્તિ નામના ત્રણ મહા નિબન્ધને સ્થાન આપવાથી વેદાન્ત સંખ્યા તત્ત્વજ્ઞાન ધણું સરલ, રમિક અને બોધપ્રદ થઈ પડશે, એમ ધારીને એ ત્રણે નિબંધોની આ પ્રકરણમાં ગોઠવણ કરી છે, લગવાનું શ્રીશંકરાચાર્યના આ નિબંધો અતિ સરલ રીતે અધ્યાત્મજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરનારા હોઈ તે પાઠકોને પ્રિય થઈ પડશે એવી આશા છે. પાઠની સરલતા માટે અનુદ્રુત કારિકાઓ, તથા શબ્દજ્ઞાનની ખાતર સાધારણ શબ્દાર્થ પણ માથેજ આપ્યો છે. ટીકાનો વિશેષ વિસ્તાર અન્ય ગ્રન્થોમાં મુલલ હોવાથી અહીં કેવળ શબ્દાર્થજ આપ્યો છે.

તત્ત્વબોધઃ ।

વાસુદેવેન્દ્રયોર્ગોન્દ્ર તત્ત્વા જ્ઞાનશ્ચ ગુરુમ્ ।

મુમુક્ષુણાં હિતાર્થાય તત્ત્વબોધોઽભિર્ધાયતે ॥

યોગીઓના ઇન્દ્ર એવા તથા જ્ઞાનને આપનાર “વાસુદેવેન્દ્ર” નામના ગુરુને નમસ્કાર કરીને મુમુક્ષુઓના કલ્યાણ માટે “તત્ત્વબોધ” કહેવામાં આવે છે.

સાધનચતુષ્ટયસંપન્નાધિકારિણાં મોક્ષસાધનમ્ભૂતં તત્ત્વચિંતેવ્યમ્મારં
પશ્યામઃ ।

આરસાધનસંપન્ન અધિકારીઓને મોક્ષના સાધનરૂપ તત્ત્વ-
જ્ઞાન સંબંધી વિવેકનો પ્રકાર અમે કહીશું.

સાધનચતુષ્ટય કિમ્ ? આર સાધનો તે કયા કયાં ?

નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ, રહામુત્રફલભોગવિરાગઃ, શમાદિપદસાધન-
સપત્તયઃ, સુમુશ્નુત્વં ચેતિ ।

નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો વિવેક, આ લોકમાં અથવા
પરલોકમાં પણ પોતાનાં કર્મનાં ફલને ભોગવવામાં વૈરાગ્ય, શમ
વિગેરે છ સંપત્તિઓ અને મોક્ષની ઇચ્છા, એને “ સાધનચતુષ્ટય ”
કહેવામાં આવે છે.

નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેકઃ ક ? નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુનો
વિવેક તે શું ?

નિત્ય ત્વેક બ્રહ્મ તદ્યત્તિરિક્ત સર્વમનિત્યમ્ બયમેવ નિત્યાનિત્યવસ્તુ-
વિવેકઃ । નિત્ય તો એક પ્રકાર છે, તેનાથી જુદું તે અધું અનિત્ય
છે, એમ જે સમજવું તેનું નામ “ નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક ”.

વિરાગઃ કઃ ? વૈરાગ્ય તે શું ?

રહસ્વર્ગભોગેષુ રુચ્છારાહિત્યમ્ । આ લોકના તેમજ સ્વર્ગના પણ
ભોગવૈભવોમાં ઇચ્છા ન થવી તે “ વૈરાગ્ય ”.

શમાદિપદસાધનસંપત્તિઃ કા ? શમ વિગેરે સાધનસંપત્તિ કેને
કહેવી ?

શમો વમ ઉપરમસ્તિતિક્ષા શ્રદ્ધા સમાધાન ચેતિ । શમ, દમ, ઉપરમ,
તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન તે “ શમાદિપદસાધનસ પત્તિ ”.

શમઃ કઃ ? શમ એટલે શું ?

મનોનિગ્રહઃ । મનને પોતાને આધીન રાખવું તે “ શમ ”.

દમઃ કઃ ? દમ એટલે શું ?

ચક્ષુરાદિયાદ્યેન્દ્રિયનિગ્રહઃ । આંખ વિગેરે યાદ્ય કર્મેન્દ્રિયોને નિગ્રહ કરવો તે “ દમ ”.

ઉપરમઃ કઃ ? ઉપરમ એટલે શું ?

સ્વધર્માનુષ્ઠાનમેવ । પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવું તેજ “ ઉપરમ ”.

તિતિક્ષા કા ? તિતિક્ષા કેને કહેવી ?

શીતોષ્ણસુખદુઃખાદિસહિષ્ણુત્વમ્ । ટાઢતડકો. હુર્પશોક, સુખદુઃખ વિગેરેને સહન કરવાં તે “ તિતિક્ષા ”.

શ્રદ્ધા કોદશી ? શ્રદ્ધાનું લક્ષણ શું ?

ગુરુવેદાન્તવાક્યાદિષુ વિશ્વાસઃ । ગુરુ અને વેદાન્ત વિગેરે શાસ્ત્રોનાં વચનપર વિશ્વાસ રાખવો તેનું નામ “ શ્રદ્ધા ”.

સમાધાનં કિમ્ ? સમાધાન એટલે શું ?

ચિત્તૈકાગ્રતા । ચિત્તની એકાગ્રતા તે “ સમાધાન ”.

મુમુક્ષુત્વ કિમ્ ? મુમુક્ષુપણું કેને કહેવું ?

મોક્ષો મે મૂયાદિતોચ્ચા । ‘ મહારો મોક્ષ ધાય ’ એવી ઇચ્છાને “ મુમુક્ષુત્વ ” કહેવામાં આવે છે.

एतत्साधनचतुष्टयम् । ततस्तत्त्वविषयेकस्याधिकारिणो भवन्ति ।

એ પ્રમાણે “ સાધનચતુષ્ટય ” છે. એ સાધનચતુષ્ટયથી સંપન્ન ને મનુષ્યો છે તે તત્ત્વવિવેકના અધિકારી થાય છે.

આત્મા સત્યસ્તદન્યત્ સર્વે મિથ્યેતિ । આત્મા જ મત્ય છે, તેના સિવાય બીજું બધું મિથ્યા છે, એમ જે બાણુવું, તેનું નામ “ તત્ત્વવિવેક ”.

આત્મા કાઃ ? આત્મા કેને કહેવો ?

સ્થૂલસૂક્ષ્મકારણશરીરાદ્યતિરિક્ત પચકોશાતીત સત્ અવસ્થાત્ર-યસાક્ષી સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ સત્ યત્તિષ્ઠતિ સ આત્મા ।

સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરથી બુદો, પચકોશથી પર, બ્રહ્મત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાનો સાક્ષી અને સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપે જે રહેલો છે તે “ આત્મા ”

સ્થૂલશરીર કિમ્ ? સ્થૂલશરીરની વ્યાખ્યા શી ?

પર્ચીકૃતપચમહાભૂતૈ કૃત સત્ કર્મજન્ય સુખદુઃખાદિર્ભોગાયતન શરીરમ્ । અસ્તિ, જાયતે, વર્ધતે, વિપરિણમતે, અવશ્ચીયતે, વિનશ્યતીતિ પઙ્ક-વિકારયુક્ત વદેત્સ્થૂલશરીરમ્ ।

આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને પૃથ્વી એ એકત્રિત પચ મહાભૂતોવડે બધાયેલું પોતાના કર્મ પ્રમાણે સુખદુઃખ વિગેરેને ભોગવવાનું જે સ્થાન તે શરીર “ છે, જન્મે છે, વધે છે, વિકાર પામે છે, ક્ષીણ થાય છે અને નાશ પામે છે ” એ પ્રમાણે છ વિકારવાળું જે શરીર તે “ સ્થૂલશરીર ” કહેવાય છે.

સૂક્ષ્મશરીર કિમ્ ? સૂક્ષ્મશરીરની વ્યાખ્યા શી ?

અપર્ચીકૃતપચમહાભૂતૈ કૃત સત્ કર્મજન્ય સુખદુઃખાદિર્ભોગસાધન પંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ પચ કર્મેન્દ્રિયાણિ પચ પ્રાણાદ્ય મનઘૈક બુદ્ધિઘૈકા પચ સત્તદશકલામિ સહ યત્તિષ્ઠતિ તત્સૂક્ષ્મશરીરમ્ ।

પ્રાથમિક તત્ત્વરૂપ પાંચ મહાભૂતોવાડે બનેલું, કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલાં સુખદુઃખાદિ ભોગવવાના સાધનરૂપ, અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ પ્રાણ, મન તથા એક બુદ્ધિ એમ અત્તર કલા માથે જે રહે છે, તેને “ સૂક્ષ્મશરીર ” કહેવામાં આવે છે.

શ્રોત્ર ત્વક્ ચક્ષુ રસના ઘ્રાણમિતિ પચ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ । “ કાન, ચામડી, આંખ, જિહ્વા અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે ”.

શ્રોત્રસ્ય દિદેવતા । ત્વચો વાયુઃ । ચક્ષુષઃ સૂર્યઃ । રસનાયા વરુણઃ । ઘ્રાણસ્યાઽશ્વિનાવિતિ જ્ઞાનેન્દ્રિયદેવતાઃ ।

કાનના દેવ દિશાઓ, ચામડીના વાયુ, આંખના સૂર્ય, જિહ્વાના વરુણ, અને નાસિકાના અશ્વિનીકુમાર, એમ એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના દેવ છે.

શ્રોત્રસ્ય વિપયઃ શબ્દગ્રહણમ્ । ત્વચો વિપયઃ સ્પર્શગ્રહણમ્ । ચક્ષુષો વિપયઃ રૂપગ્રહણમ્ । રસનાયા વિપયો રસગ્રહણમ્ । ઘ્રાણસ્ય વિપયો ગંધગ્રહણમ્ ।

કાનનો વિપય, શબ્દ ગ્રહણ કરવાનો, ચામડીનો વિપય, સ્પર્શ ગ્રહણ કરવાનો, આંખનો વિપય, રૂપ ગ્રહણ કરવાનો, જિહ્વાનો વિપય, રસ ગ્રહણ કરવાનો, અને નાસિકાનો વિપય, સુગંધ દુર્ગંધ ગ્રહણ કરવાનો છે.

વાતરાગ્નિશક્ટિવાયુપ્રસ્થાનીતિ પચ કર્મેન્દ્રિયાણિ । વાણી, હાથ, પગ, ગુદા અને શુદ્ધેન્દ્રિય એ પાંચ “ કર્મેન્દ્રિય ” કહેવાય છે.

વાયો દેવતા ઘટ્ટિ । હસ્તયોરિંદ્રિય । પાદયોરિંદ્રિય । પાયોર્મૂરધુઃ । ઉપરના પ્રજાપતિઃ । રિતિ કર્મેન્દ્રિયદેવતાઃ ।

વાણીના દેવ અગ્નિ, હાથના ઇન્દ્ર, પગના વિષ્ણુ, ગુદાના મૃત્યુ અને શુદ્ધેન્દ્રિયના પ્રજાપતિ, એ પ્રમાણે એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના દેવ છે.

વાત્તો વિષયઃ માષ્ણમ્ । પાણ્યોર્વિષયઃ ચસ્તુગ્રહણમ્ । પાદ્યોર્વિષયો
ગમનમ્ । પાયોર્વિષયો મલત્યાગ । ઉપસ્થસ્ય વિષય આનન્દ इति ।

વાણીનો વિષય ખોલવું, હાથનો વિષય પસ્તુને પકડવી, પગનો
વિષય ચાલવું, શુદ્ધાનો વિષય મલત્યાગ અને શુદ્ધેન્દ્રિયનો વિષય
આનન્દ છે.

કારણશરીર કિમ્ ? કારણશરીર કેને કહેવું ?

અનિર્વાચ્યાનાદ્યવિદ્યારૂપ શરીરદયસ્ય કાર્ણમાત્ર તત્ સ્વસ્વરૂપ-
જ્ઞાન નિર્વિકલ્પકરૂપ યદસ્તિ તત્કારણશરીરમ્ ।

શબ્દોથી જેનું વર્ણન ન થઈ શકે તેવું, અનાદિ અવિદ્યારૂપ,
સ્થૂળ સૂક્ષ્મ બંને શરીરના કારણરૂપ અને પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનવાળું
નિર્વિકલ્પરૂપ જે શરીર તે “ કારણશરીર ” કહેવાય છે.

અવસ્થાત્રય કિમ્ ? ત્રણ અવસ્થા તે કઈ ?

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્તિરસ્યા । બ્રહ્મત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ, એ “ ત્રણ
અવસ્થાઓ ” છે.

જાગ્રદવસ્થા કા ? બ્રહ્મત અવસ્થા કેને કહેવી ?

શ્રોત્રાદિજ્ઞાનેન્દ્રિયેશ્ચાદિવિષયૈર્જાયાંયતે इति यत् सा जाग्रदवस्था ।
સ્થૂળશરીરપ્રિમાની આત્મા વિશ્વ ઇત્યુચ્યતે ॥

કાન વિગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો વડે અને શબ્દાદિ વિષયોથી જેનું
જ્ઞાન થાય તે “ બ્રહ્મતાવસ્થા ” સ્થૂળશરીરને આલિભાગી આત્મા તે
(અવસ્થામા) “ વિશ્વ ” કહેવાય છે

સ્વપ્નાવસ્થા કાલિ ચેત્ । સ્વપ્નાવસ્થા કઈ ?

જાગ્રદવસ્થાયાં ચત્ દષ્ટ ચદ્વૃતં તદ્વનિતગ્રાસનયા નિદ્રાસ્મયે ચ પ્રપચ પ્રતીયતે સા સ્વનાયસ્થા । સૂક્ષ્મશરીરાભિમાનો આત્મા તૈજસ ઇન્દુચ્યતે ॥

જાગ્રત અવસ્થામાં જે જોવામાં તથા માંલગવામાં આંધું હોય, તેનાથી ઉત્પન્ન થએલી વાનનાવટે નિદ્રાના વખતમાં જે પ્રપંચ ભામે છે તેને “ સ્વપ્નાવસ્થા ” કહેવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મ શરીરનો અભિમાની આત્મા તે (અવસ્થામાં) “ તૈજસ ” કહેવાય છે.

અતઃ સુષુપ્તયવસ્થા કા ? હવે સુષુપ્તિ અવસ્થા કેને કહેવી ?

અહ કિમપિ ન જાનામિ, સુષેત મયા નિદ્રાનુભૂયત ઇતિ સુષુપ્તયવસ્થા ।
કારણશરીરાભિમાનો આત્મા પ્રાજ્ઞ ઇન્દુચ્યતે ।

હું કંઈ પણ જાણતો નથી, હું સુષુપ્તપૂર્વક નિદ્રાનો અનુભવ કરું છું, એ અવસ્થાને “ સુષુપ્તિઅવસ્થા ” કહેવામાં આવે છે. કારણશરીરનો અભિમાની આત્મા તે (અવસ્થામાં) “ પ્રાજ્ઞ ” કહેવાય છે.

પચક્રોદા કં ? પાંચ કોશ કેને કહેવામાં આવે છે ?

અન્નમયઃ પ્રાણમયઃ મનોમયઃ વિજ્ઞાનમયઃ આનન્દમયઃ ઇતિ । અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનન્દમય એ પ્રભાતે પાંચ કોશ છે.

અન્નમયઃ કોશઃ ક ? અન્નમય કોશ એટલે શું ?

અન્નરસેનૈવ ભૂત્વા અન્નરસેનૈવ વૃદ્ધિ પ્રાપ્ય અન્નરૂપપૃથિગ્યાં યદ્વિલીયતે તદન્નમયઃ કોશ સ્ફૂટશરીરમ્ ।

અન્નના રસવટે ઉત્પન્ન થઈ, અન્નના રસવટેજ વૃદ્ધિને મેળવી,

અન્નરૂપ પૃથ્વીમાં જે લય પામે છે તે “ અન્નમય કોશ ” એટલે મ્થૂલશરીર છે.

પ્રાણમયઃ કોશઃ કઃ ? પ્રાણમય કોશ કયો ?

પ્રાણાદિપંચવાયવ. વાગાદીન્દ્રિયપચક્ર પ્રાણમય ।

પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને મમાન એ પાંચ વાયુ, તથા વાણી, હાથ, પગ, શુદ્ધ અને શિશ્ન એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો મળીને “ પ્રાણમય કોશ ” થાય છે.

મનોમય કોશઃ કઃ ? મનોમય કોશનું લક્ષણ શું ?

મનઃચ જ્ઞાનેન્દ્રિયપચક્ર મિલિત્વા ભવતિ સ મનોમય કોશઃ । કેન, ચામડી, આંખ, જિહ્વા અને નામિકા એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મહિત જે મન તે “ મનોમય કોશ ” કહેવાય છે.

વિજ્ઞાનમયઃ કોશઃ કઃ ? વિજ્ઞાનમય કોશ તે શું ?

બુદ્ધિઃચ જ્ઞાનેન્દ્રિયપચક્ર મિલિત્વા યો ભવતિ સ વિજ્ઞાનમય કોશઃ ।

બુદ્ધિ અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મળી જે કોશ થાય તે “ વિજ્ઞાનમય કોશ ” છે.

આનન્દમયઃ કોશઃ કઃ ? આનન્દમય કોશ તે શું ?

एवमेव कारणशरीरभूताविद्यास्थमलीनसत्त्व प्रियादिवृत्तिसहितं सत् आनन्दमय कौश । एतत्पचकौशकम् ।

એ પ્રમાણેજ કારણશરીરભૂત અવિદ્યામા ગહેલુ, પ્રિય વિગેઁ વૃત્તિઓ મહિત જે મલીન સત્ત્વ તે “ આનન્દમય કોશ ” છે આ પ્રમાણે એ પાંચ કોશ છે.

મર્દીય શરીર મર્દીયા પ્રાણાઃ મર્દીય મનઃ મર્દીયા બુદ્ધિર્મર્દીય જ્ઞાન મિતિ સ્વંનૈવ જ્ઞાયતે તથા મર્દીયત્વેન જ્ઞાત કટકવુડલગૃહાદિક સ્યસ્મા દ્વિન્ન તથા પચકોશાદિક મર્દીયત્વેન જ્ઞાત આત્મા ન મયતિ ।

મહારુ શરીર, મહારા પ્રાણ, મહારુ મન, મહારુ બુદ્ધિ, મહારુ જ્ઞાન, એ પ્રમાણે પોતાની એળે જે જ્ઞાન છે તે, તથા મમતવથી માનવામાં આવેલા કડા, કુડલ, ઘર વિગેરે જે ખરુ જોતા પોતાનાથી જૂદા છે તે, તથા પંચકોશ વિગેરે કે જેનો પણ ‘આ મારાં છે’ એમ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે તે, કોઈ પણ આત્મા નથી

આત્મા તર્હિ ક ? આત્મા ત્યારે કોણુ છે ?

સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ સ આત્મા । તે આત્મા તો મચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છે

સત્ કિમ્ ? મત્ એટલે શું ?

કાલ્પયેઽપિ તિષ્ઠતીતિ સત્ । વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાલમાં જે નિત્ય રહે છે તે “મત્”.

ચિત્ કિમ્ ? ચિત્ એટલે શું ?

જ્ઞાનસ્વરૂપ । જ્ઞાન-સ્વરૂપ તે “ચિત્”

આનન્દઃ ક ? આનન્દ એટલે શું ?

હુયસ્વરૂપ । સુખસ્વરૂપ એટલે “આનન્દ”.

एव सच्चिदानन्दस्वरूप स्वात्मान विजानीयात् ।

એ પ્રમાણે પોતાના આત્માને સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ જાણવો

अथ चतुर्विंशतितत्त्वोत्पत्तिप्रकारं वक्ष्याम । ब्रह्माश्रया सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका माया अस्ति । तत आकाशं सम्भूतं । आकाशाद्वायुर्यापोऽस्तेऽस्तजस आप अद्भ्यः पृथिवी ।

હવે પ્રકૃતિના સમુદાયકૃષ્ણચોવિશ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર અમે કહીશું. પ્રદાને આશ્રય કરીને રહેલી સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રિગુણાત્મક માયામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું; આકાશથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જલ અને જલથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ.

एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये आकाशस्य सात्त्विकांशात् श्रोत्रेन्द्रियं
सम्भूतम् । वायोः सात्त्विकांशात् त्वगेन्द्रियं सम्भूतम् । अग्नेः सात्त्विकांशात्
चक्षुर्इन्द्रियं सम्भूतम् । जलस्य सात्त्विकांशात् रसनैन्द्रियं सम्भूतम् । पृथिव्याः
सात्त्विकांशात् घ्राणैन्द्रियं सम्भूतम् । एतेषां पञ्चतत्त्वानां समष्टिसात्त्विकां
शात् मनोयुद्धवहकाराचित्तांतकरणानि सम्भूतानि ।

એ પાંચ તત્ત્વોમાં આકાશ નામના તત્ત્વના સાત્ત્વિક અંશથી શ્રવણેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, વાયુના સાત્ત્વિક અંશથી ત્વક્ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, અગ્નિના સાત્ત્વિક અંશથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, જલના સાત્ત્વિક અંશથી જિહ્વેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, પૃથ્વીના સાત્ત્વિક અંશથી નાસિકા ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, અને એ પાંચે તત્ત્વોના સમષ્ટિકૃષ્ણ સાત્ત્વિક અંશથી મન, બુદ્ધિ, અહંકાર અને ચિત્ત એ અન્તાઃકરણચતુષ્ટય ઉત્પન્ન થયું.

संकल्पविकल्पात्मकं मनः । निश्चयात्मिका बुद्धिः । अहंकर्ता अहं-
कारः । चित्तकर्तृ चित्तम् । मनसो देवता चंद्रमा । बुद्धेर्ब्रह्मा । अहकारस्य
रुद्रः । चित्तस्य वासुदेव इति ।

સંકલ્પવિકલ્પાત્મક કરે તે મન, નિશ્ચય કરે તે બુદ્ધિ, ‘આ હું કરું છું’ એમ અભિમાન કરે તે અહંકાર અને ચિંતન કરે તે ચિત્ત. મનના દેવ ચંદ્રમા છે, બુદ્ધિના દેવ બ્રહ્મા છે, અહંકારના દેવ રુદ્ર છે અને ચિત્તના દેવ સાક્ષાત્ ભગવાન્ વાસુદેવ-શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર-છે.

एतेषां पञ्चतत्त्वानां मध्ये आकाशस्य राजसांशात् वागिन्द्रियं सम्भूतम् ।

વાયોઃ રાજસાંશાત્ વાર્ણાન્દ્રિય સમૂત્તમ્ । વદ્ધેઃ રાજસાંશાત્ પાદેન્દ્રિયં સમૂત્તમ્ । જલસ્ય રાજસાંશાદુપસ્થેન્દ્રિયં સમૂત્તમ્ । પૃથિવ્યા રાજસાંશાત્ ગુદેન્દ્રિયં સમૂત્તમ્ । एतेषां पंचतत्त्वानां समष्टिराजसांशात् पंचप्राणाः समुत्ताः ।

એ પાંચ તત્ત્વોમાં આકાશના રાજસિક અંશથી વાણી, વાયુના રાજસિક અંશથી હાથ, અગ્નિના રાજસિક અંશથી પગ, જલના રાજસિક અંશથી ઉપચ્ચ અને પૃથ્વીના રાજસિક અંશથી ગુદા એમ એ પાંચ ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થઈ, તેમ એ પાંચે સમષ્ટિરૂપ તત્ત્વોના રાજસિક અંશથી પાંચ પ્રાણ ઉત્પન્ન થયા.

एतेषां पंचतत्त्वानां तामसांशात् पञ्चोत्पद्यन्तत्त्वानि भवन्ति । पञ्चोत्करण कथमिति चेन् ? एतेषां पंचमहाभूतानां तामसांशस्वरूपम् एकम् एकम् भूत द्विधा विभज्य एकम् एकमर्धं पृथक् तूष्णीं व्यवस्थाय अपरमपरमर्धं चतुर्धा विभज्य स्वार्थमन्येष्वर्धेषु स्वभागचतुष्टयसंयोजन कार्यम् । तदा पञ्चोत्करण भवति । एतेभ्य पञ्चोत्पद्यन्तमहाभूतेभ्य. स्थूलशरीर भवति । एव पिंडब्रह्मांडयोरेक्य समूतम् ।

એ પાંચે તત્ત્વોના તામસિક અંશથી, પાંચ તત્ત્વોનું પંચીકરણ થાય છે. પંચીકરણ કેવી રીતે થાય છે ? તેા એ પાંચ મહાભૂતોના તામસિક અંશ સ્વરૂપ દરેક ભૂતના બે વિભાગ કરીને તેમાં એક એક અર્ધા વિભાગને શાંતતાથી બુદ્ધે રાખીને, બાકીના અર્ધા અર્ધા ભાગના ચાર ચાર વિભાગ કરી, ત્યાર પછી બીજાના અર્ધ ભાગ સાથે પોતાના દરેકના ચાર ભાગોને જોડી દેવા. આ પ્રમાણે તામસાંશનું મિશ્રણ તે ' પંચીકરણ ' કહેવાય છે, આ પંચીકરણ કરેલાં પંચમહાભૂતોથી સ્થૂલ શરીર ઉત્પન્ન થાય છે. એ પ્રમાણે પિંડ અને બ્રહ્માંડની એકતા થઈ છે.

સ્થૂલશરીરાભિમાનિ જીવનામકં બ્રહ્મપ્રતિબિંબં મયતિ । સ एव जीवः प्रकृत्या स्वस्मात् ईश्वर भिन्नत्वेन जानाति । अविद्योपाधिः सन् आत्मा जीव इत्युच्यते । मायोपाधिः सन् ईश्वर इत्युच्यते । एवम् उपाधिभेदात् जीवेश्वरभेददृष्टिर्यावत्पर्यंतं तिष्ठति तावत्पर्यंतं जन्ममरणादिरूपसंसारो न निवर्तते । तस्मात् कारणात्त जीवेश्वरयोर्भेदबुद्धिः स्वाकार्या ।

સ્થૂલશરીરાભિમાની એવ એ પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબજ છે. તેજ એવ પ્રકૃતિ-માયા વડે પોતાનાથી ઇશ્વર જૂદા છે એમ જાણે છે. અવિદ્યાની ઉપાધિવાળો આત્મા એવ કહેવાય છે અને માયાની ઉપાધિવાળો આત્મા ઇશ્વર કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ઉપાધિભેદથી એવ અને ઇશ્વર વચ્ચે જ્યાં સુધી ભેદદૃષ્ટિ રહે છે ત્યાં સુધી જન્મ-મરણરૂપ આ સંસારની નિવૃત્તિ થતી નથી. તે કારણથી એવ અને ઇશ્વર વચ્ચે ભેદબુદ્ધિનો સ્વીકાર કરવો નહિ.

ननु सादृकारस्य किञ्चिदज्ञस्य जीवस्य निरहंकारस्य सर्वज्ञस्येश्वरस्य तत्त्वमसीति महावाक्यात् कथमभेदबुद्धिः स्यादुभयोः विरुद्धधर्मा-
क्रांतत्वात् इति चेन्न । स्थूलसूक्ष्मशरीराभिमानो त्वंपदवाच्यार्थे उपाधिविन-
र्मुक्तं समाधिदशासंपन्नं शुद्धं चैतन्यं त्वंपदलक्ष्यार्थः । एवं सर्वज्ञत्वादिवि-
शिष्ट ईश्वरस्तत्पदवाच्यार्थः । उपाधिशून्यं शुद्धचैतन्यं तत्पदलक्ष्यार्थः । एवं च जीवेश्वरयोः चैतन्यरूपेणाभेदे बाधकानाद्यः । एवं च वेदांतवाक्यैः
सद्गुरुरूपदेशेन च सर्वेष्वपि भूतेषु येषां ब्रह्मबुद्धिरुत्पन्ना ते जीवन्मुक्ता
इत्यर्थः ।

અહંકારયુક્ત અને અવપ્રજ્ઞાનવાળો એવ અને અહંકારરહિત સર્વજ્ઞ ઇશ્વરમાં 'તત્ત્વમસિ' એ મહાવાક્યથી અભેદબુદ્ધિ કેવી રીતે થાય ? કારણ કે જાનેના ધર્મ વિરુદ્ધ છે. પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે:—
સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરાભિમાની એવ 'ત્વ' પદનો વાચ્યાર્થ છે અને ઉપાધિમુક્ત સમાધિદશાસંપન્ન, શુદ્ધ ચૈતન્યઆત્મા એ 'ત્વ' પદનો

લક્ષ્યાર્થ-લાક્ષણિક અર્થ છે તેજ પ્રમાણે અર્વાચીન વિશેષે વિશિષ્ટતાવાળા ઇશ્વર તત્ત્વપદથી વાચ્ય છે અને ઉપાધિશૂન્ય શુદ્ધ ચૈતન્ય ઇશ્વર 'તત્' પદનો લક્ષ્યાર્થ છે એ પ્રમાણે જીવ અને ઇશ્વરના ચૈતન્યરૂપમા ભેદ ન હોવાથી અભેદદૃષ્ટિમા કોઈ પણ ભતનો પ્રતિબંધ નથી એ રીતે વેદાન્તના વચનોવડે તથા સદ્ગુરુના ઉપદેશથી નર્વ પ્રાણીઓમા જેમને બ્રહ્મબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેઓ જીવન્મુક્ત હોય છે

નનુ જાંવન્મુક્તઃ ક ? જીવન્મુક્ત કોને કહેવો ?

યથા વેદોઽહ પુરુષોઽહ બ્રાહ્મણોઽહ શૂદ્રોઽહમસ્મીતિ દૃઢનિશ્ચયસ્તથા નાહ બ્રાહ્મણ ન શૂદ્ર ન પુરુષ કિન્તુ અસંગ સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ પ્રજાશરૂપ સર્વાન્તર્યામી ચિદાજ્ઞાશરૂપોઽસ્મીતિ દૃઢનિશ્ચયરૂપાપરોક્ષજ્ઞાનવાન્ જાંવન્મુક્ત । બ્રહ્મવાહમસ્મીત્યપરોક્ષજ્ઞાનેન નિષ્કલ્મષમયધર્મવિનિર્મુક્ત સ્યાત્ ।

જેમ કે “હું શરીરરૂપ છું, હું પુરુષ છું, હું બ્રાહ્મણ છું, હું શૂદ્ર છું” એ પ્રમાણે (અજ્ઞાનીને) દૃઢ નિશ્ચય હોય છે તેજ પ્રમાણે “હું બ્રાહ્મણ નથી, હું શૂદ્ર નથી, તેમ હું પુરુષ પણ નથી, પરંતુ કોઈ પણ ભતના અગરહિત, સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ, પ્રકાશરૂપ, નર્વનો અન્તર્યામી, તથા જ્ઞાનાશરૂપે અર્વાચીન પરમેશ્વરસ્વરૂપ હું છું, ” એ પ્રમાણે દૃઢનિશ્ચયરૂપ અપરોક્ષ જ્ઞાન જેને હોય છે તે મનુષ્ય જીવન્મુક્ત કહેવાય છે. “હું બ્રહ્મજ છું” એ પ્રમાણેના અપરોક્ષ જ્ઞાનથી નર્વ પ્રકારના કર્મનાં બંધનમાંથી મનુષ્ય મુક્ત થાય છે.

કર્મોણિ કતિવિધાનિ સન્તિ ? કર્મ કેટલા પ્રકારના છે ?

આગામિસચિતપ્રારબ્ધભેદેન ત્રિવિધાનિ સન્તિ ।

આગામિ, અચિત અને પ્રારબ્ધના ભેદવડે કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. આગામિ કર્મ કિન્ન ? આગામિ કર્મ એટલે શું ?

જ્ઞાનોત્પત્ત્યનન્તર જ્ઞાનિર્દેહકૃત પુણ્યપાપરૂપ કર્મ યદાસ્તિ તદાગામી ત્યમિર્ધાયતે ।

જ્ઞાનોત્પત્તિ પછી જ્ઞાનવાળા શરીરથી પુણ્યપાપકર્મ જે કમ કળામા આવે તે ‘ આગામિ ’ કર્મ કહેવાય છે

સચિત કર્મ કિમ્ ? અચિત કર્મ કેને કહેવું ?

અનતકોટિજન્મના રીજમૂત સત્ ચત્કર્મજાત પૂર્વોર્જિત તિષ્ઠતિ તત્સ ચિત જયમ્ ।

અનત પ્રકારના કરોડો જન્મના બીજરૂપ હોવા માથે, પૂર્વ જન્મમા કરેલું જે પ્રત્યેક કર્મ હોય તેને ‘ અચિત ’ કર્મ બલવું

પ્રારબ્ધકર્મ કિમિતિ ચેત્ ? પ્રારબ્ધ કર્મ એટલે શું ?

इदं शरीरमुत्पाद्य इह लोके एव सुखदुःखादिप्रदं यत्कर्म तत् प्रारब्ध भोगेन नष्टं भवति प्रारब्धकर्मण भोगादेव क्षय इति । अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम् । नास्तुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरेपि ॥

આ શરીરને ઉત્પન્ન કરીને આ લોકમા એ પ્રમાણે સુખદુઃખ વિગેરે આપનાર જે કર્મ તે ‘ પ્રારબ્ધ ’ કર્મ કહેવાય છે અને ભોગથીજ તેનો નાશ થાય છે, કારણ કે ‘ પ્રારબ્ધ કર્મનો ભોગથીજ ક્ષય થાય છે ’ એમ કહેવું છે જેમકે કરેલું શુભ અથવા અશુભ કર્મ અવશ્ય ભોગવવું જોઈએ, નહિ ભોગવેલું કર્મ કરોડો કંપ વીત્યા છતાં પણ ક્ષીણ થતું નથી

સચિત કર્મ વ્રહ્મવાહમિતિ નિઝયાત્મકજ્ઞાનેન નશ્યતિ ।

‘ હું બ્રહ્મજ છું ’ એ પ્રમાણેના નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનવડે અચિત કર્મનો નાશ થાય છે

આગામિ કર્માણિ જ્ઞાનેન નશ્યતિ । ક્વિચ આગામિકર્મણાં નલ્લિનીવલ્લ સતજલવત્ જ્ઞાનિના સમ્બન્ધો નાસ્તિ ।

આગામિ કર્મ પણ જ્ઞાનથીજ નષ્ટ થાય છે, કારણ કે કમલના પત્રપર રહેલા જલને જેમ કમલ સાથે કંઈ મંબંધ નથી તેમ જ્ઞાનીઓને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી કરવામાં આવતાં આગામિ કર્મ માથે કોઈપણ જાતનો સંબંધ નથી.

किंच ये ज्ञानिन स्तुवन्ति भजन्ति अर्चयन्ति तान्प्रति शान्तिरुत आगामि पुण्य गच्छति । ये ज्ञानिन निन्दन्ति छिपन्ति दुःखप्रदानं कुर्वन्ति तान्प्रति शान्तिरुत सर्व आगामि प्रियमाणं यदवाच्यं कर्म पापात्मकं तद्वच्छति तथा चात्मवित्संसारं तीर्त्वा ब्रह्मानन्द इहैव शान्तिं प्राप्नोति । तरति शोकसागरमात्म-विदिति श्रुते ॥ तन्नु त्यजतु या कादयां श्वपचस्य गृहेऽथवा ॥ ज्ञानसमा-प्तिसमये मुक्तोऽसौ विगताशयः ॥ इति स्मृतेश्च ॥

જે મનુષ્યો જ્ઞાનીની સ્તુતિ કરે છે, ભજન કરે છે, પૂજા કરે છે, તેમને જ્ઞાનીઓ કરેલું પુણ્યાત્મક કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે મનુષ્યો જ્ઞાનીની નિંદા કરે છે, તેનો દ્વેષ કરે છે, અથવા તેને દુઃખ આપે છે તેમને જ્ઞાનીઓ કરેલું બધું આગામિ, ક્રિયામાણ અને અવાચ્ય એવું પાપાત્મક કર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એટલે જ્ઞાનીને પુણ્ય કે પાપ કોઈની માથે મંબંધ રહેતો નથી, તેથી આત્માને જાણનાર જ્ઞાની પુરુષ મંમારને તરી જઈ આ લોકમાં જ શ્રદ્ધાના આનંદને પ્રાપ્ત થાય છે—શ્રદ્ધાનંદ અનુભવે છે.—શ્રુતિમાં પણ કહ્યું છે કે, “ આત્માને જાણનાર મનુષ્ય શોકરૂપી આ મહાન મંમારસુદ્ધને તરી વાય છે.” તેમજ શ્રુતિમાં પણ કહેલું છે કે, “ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાના સમયમાં જ્ઞાની મનુષ્ય પોતાના શરીરનો કાશીમાં ત્યાગ કરે અથવા તેને આંરાકના ઘરમાં છોડે તે બધું મરખુંજ છે, કારણ કે કામનાગ્હિત તથા શ્રદ્ધાબૃત એવા તે જ્ઞાનીનો આત્મા તો પહેલેથીજ મુક્ત થયેલો હોય છે.

ઇતિ અધ્યાત્મપ્રકરણમાં “ તત્ત્વજોષ ” મંપૂર્ણ.

આત્મબોધઃ ।

તપોભિઃ ક્ષીણપાપાનાં શાંતાનાં વૃત્તિરાગિણામ્ ।

મુમુક્ષુણામપેક્ષ્યોઽયમાત્મબોધો વિધીયતે ॥ ૧ ॥

તપથી જેમનાં પાપ ક્ષીણ થઇ ગયાં છે એવા, શાન્ત અને
ગ-આસક્તિ-થી જેઓ રહિત છે તેવા મુમુક્ષુઓની આસ આવશ્ય-
તા માટે આ “ આત્મબોધ ” કહેવામાં આવે છે. ૧

બોધોઽન્યસાધનેભ્યો હિ સાક્ષાન્મોક્ષૈકસાધનમ્ ।

પાકસ્ય વદ્વિવજ્ઞાન વિના મોક્ષો ન સિન્યતિ ॥ ૨ ॥

બીજાં સાધનોમાંથી એકત્ર કરેલું આ જ્ઞાન સાક્ષાત્ મોક્ષનું
એક મુખ્ય સાધન છે; અગ્નિ વિના જેમ રસોઈ થતી નથી, તેમ
જ્ઞાન વિનાય મોક્ષ કદિ પણ સિદ્ધ થતો નથી. ૨

અવિરોધિતયા કર્મ નાવિદ્યાં વિનિવર્તયેત્ ।

વિદ્યાવિદ્યાં નિહંત્યેવ તેજસ્તિમિસ્સંગ્રવત્ ॥ ૩ ॥

અવિરોધપણે કરવામાં આવતું કર્મ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરતું
થી, પણ જેમ તેજ અંધકારના સમૂહનો નાશ કરે છે, તેમ વિદ્યાજ્ઞ
અવિદ્યાનો નાશ કરે છે. ૩

પરિચ્છિન્ન ઇવાજ્ઞાનાત્તનાશે સત્તિ કેવલઃ ।

સ્વયં પ્રકાશતે હ્યાત્મા મેષાપાર્યેઽનુમાનિવ ॥ ૪ ॥

આ આત્મા અજ્ઞાનથી ઢંકાએલો હોય તેમ જણાય છે, પણ તે અજ્ઞાનના નાશ પછી, વાદળાંઓ ખમી ગયા પછી જેમ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તેમ તે કેવલ શુદ્ધ આત્મા પોતાની મેળેજ પ્રકાશે છે. ૪

અજ્ઞાનકલુષર્જીવ જ્ઞાનભ્યાસાદ્દિનિર્મલમ્ ।

શુદ્ધવા જ્ઞાન સ્વયં નરયેન્નલ કલક્રોણુર્મત્ ॥ ૫ ॥

અજ્ઞાનથી કલુષિત થયેલા આ જીવને જ્ઞાનના અભ્યાસથી અત્યંત નિર્મલ કરવો, અને જેમ કતકના ફલના પરાગથી જલ શુદ્ધ થાય છે અને પરાગ તેમાં મળી જાય છે, તેમજ જ્ઞાનનો પણ જીવમાં લય થવાથી પોતાની મેળેજ તે નિવૃત્ત થાય છે. ૫

સસાર સ્વપ્નતુલ્યો હિ રાગદ્વેષાદિસંકુલ ।

સ્વકાલે સત્યવદ્ભાતિ પ્રરોધેઽસત્યવદ્ભવેત્ ॥ ૬ ॥

રાગ દ્વેષ વિગેરેથી ભરેલો આ સંસાર સ્વપ્નના જેવો છે, સ્વપ્નના મમયમાં જેમ જોવામાં આવતું બધું અત્ય લાગે, પણ જાગૃત્ થતાં બધું અસત્યજ જણાય છે, તેમજ અજ્ઞાનથી સંસાર સત્ય લાગે છે, પરંતુ જ્ઞાન થતાં તે મિથ્યા જણાય છે. ૬

તાવત્સત્યં જગદ્ભાતિ શુક્તિકારજતં યથા ।

યાવન્ન જ્ઞાયતે બ્રહ્મ સર્વોપધિષ્ઠાનમદ્વગમ્ ॥ ૭ ॥

ચાંદી અને છીપની વચ્ચેનું અંતર ન જણાય ત્યાં સુધી છીપનેજ જેમ ચાંદી માનવામાં આવે છે, તેમજ સર્વના અધિષ્ઠાનરૂપ અખંડ બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન થાય, ત્યાં સુધીજ સંસાર અત્ય લાગે છે. ૭

ઉપાદાનેઽસિદ્ધાધારે જગતિ પરમેશ્વરે ।

સર્ગસ્થિતિલયં યાંતિ બુદ્ધુદા ઇવ ધારિણિ ॥ ૮ ॥

જલમા જેમ પગપોટા ઉત્પન્ન થાય છે, જહે છે અને લય પામે છે, તેમજ મર્વના ઉપાદાનકાન્ધુરૂપ અને મર્વના આધારભૂત પન્મેશ્વરમા આ અનેક પ્રહ્લાદો ઉત્પત્તિ, ન્થિતિ અને લય પામ્યા કરે છે ૮

સચ્ચિદાત્મમ્યનુસ્યૂતે નિત્યે વિષ્ણા પ્રકાલ્પિતા ।

વ્યક્તગો વિનિધા સર્ગા હ્રાદકે કલ્પકાદિવત્ ॥ ૯ ॥

જેમ સુવર્ણમાથી અનેક પ્રકારના કડા કુડચ વિગેરે આલૂપણા થાય છે, છતાં તે સુવર્ણથી જુદા નથી, તેમજ મર્વવ્યાપક, નિત્ય અને સચ્ચિદાનદ્વરૂપ ભગવાન્ વિષ્ણુ, કે જે જગત્ માધે ચોતપ્રોત રહેલા છે, તેમાજ આ બધી ઈર્ષિત વિવિધ અક્રિતઓ રહેલી છે, એટલે તેમનાથી તે જુદી નથી ૯

યથાકાશો હૃર્પીકેશો નાનોપાધિગતો વિમ્બ ।

તદ્દેવાદ્રિશ્વરદ્વાતિ તન્નાશો કેવલો ભવત્ ॥ ૧૦ ॥

આકાશ જેમ ઉપાધિલેદથી અનેક જણાય છે તેમજ વિવિધ પ્રકારની ઉપાધિના લેદથી આ પરમાત્મા વિવિધ જણાય છે, પરંતુ ઉપાધિના નાશ પછી અલેદ્વરૂપ પરમાત્મા કેવલ એકજ જણાય છે ૧૦

નાનોપાધિવશાત્તેવ જાતિર્જર્ણાશ્રમાવય ।

આત્મન્યારોપિતાસ્તોયે રસર્જનાદિમેદવત્ ॥ ૧૧ ॥

જલમા રહેલા ગ્સ અને વર્ણના લેદની મમાન વિવિધ પ્રકારની ઉપાધિના આશ્રયથીજ જાતિ, વર્ણ તથા આશ્રમ વિગેરે લેદો આત્મામા કલ્પેલા છે ૧૧

પર્વણ્ણમહાભૂતસંભવ કર્મસંચિતમ્ ।

શરીર સુખદુઃખાના ભોગાયતનમુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતના મધુદાયથી તથા કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા શરીરને, સુખદુઃખને ભોગવવાના સ્થાનરૂપ ‘સ્થૂળશરીર’ કહેવામા આવે છે ૧૨

પચમાણમનોરુદ્ધિદર્શોદ્રિયસમન્વિતમ્ ।

અપર્ચીરૂપભૂતોત્પ સૂત્રાંગ ભોગસાધનમ્ ॥ ૧૩ ॥

પાંચ પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ અને દશ ઇન્દ્રિયો મહિત, પ્રાથમિક તરવરૂપ પાંચ મહાભૂતોપરે થયેલા શરીરને ભોગના સાધનરૂપ ‘સૂક્ષ્મશરીર’ કહેવામા આવે છે ૧૩

અનાદિચિદાનિર્વાચ્યા કારણોપાધિચ્યતે ।

ઉપાધિધિતયાદ્યમાત્માનમવધારયેત્ ॥ ૧૪ ॥

અનાદિ અધિધાવી અનિર્વાચ્ય જે શરીર તે ‘કારણશરીર’ કહેવાય છે, એ પ્રમાણે એ ત્રણે ઉપાધિ-શરીર-થી આત્મા બુદ્ધોત્ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું ૧૪

પચક્રોશાદિયોગત તત્ત્વમય इव स्थित ॥

શુદ્ધાત્મા નીલવસ્ત્રાદિયોગેન સ્પર્ગિયો યથા ॥ ૧૫ ॥

ચક્રિક મણિ જેમ કાળા, લીલા વિગેરે પરગ્રાથી બુદ્ધા બુદ્ધા રંગનો જણાય છે, તેમ આ શુદ્ધ આત્મા પણ પંચકોશ વિગેરેના ભોગથી તે તે કોશમય હોય તેવો જણાય છે, પરંતુ ખરેખરે એ તો મર્વથી બુદ્ધોત છે ૧૫

પુસ્તુપાદિમિ ક્ષોદૈર્બુત ગુપ્તશરણાનન ॥

આત્માનમતર શુદ્ધ વિચિત્રાત્તદુલ યથા ॥ ૧૬ ॥

જેમ ચોખાને યુક્તિથી ખાંડીને ફાતરાંઓથી છૂટા પાડવામાં આવે છે, તેમ કોશ વિગેરે સહિત શરીરરૂપી તુપ-ફાતરાંઓ-થી શુદ્ધ આત્માને જૂદો પાડવો. ૧૬

સદા સર્વગતોઽન્યાત્મા ન સર્વજ્ઞાવમાસતે ॥

બુદ્ધાવેવાવમાસતે સ્વચ્છેષુ પ્રતિવિંશવત્ ॥ ૧૭ ॥

આત્મા હમેશાં સર્વમાં રહેલો છે, છતાં પણ તે સર્વ ઠેકાણે જણાતો નથી, પરંતુ પ્રતિબિંબ જેમ સ્વચ્છ પદાર્થમાંજ જણાય છે, તેમ આત્માનું દર્શન પણ પવિત્ર અને જ્ઞાનવાળી બુદ્ધિમાંજ થાય છે. ૧૭

વેદેન્દ્રિયમનોબુદ્ધિપ્રકૃતિભ્યો વિલક્ષણમ્ ॥

તદ્વૃત્તિસાક્ષિણ વિદ્યાદાત્માન રાજવત્સદા ॥ ૧૮ ॥

શરીર, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિથી આત્માને જૂદોજ જણાવો. દૃષ્ટાન્તમાં જેમ રાજા પ્રધાનમંડલ, પ્રજા વિગેરેથી જૂદો અને કેવલ સાક્ષિરૂપ છે તેમ આત્માને પણ સર્વથી વિલક્ષણ અને સર્વ વૃત્તિઓના સાક્ષિરૂપ જણાવો. ૧૮

વ્યાપૃતેષ્વિન્દ્રિયેધ્વાત્મા વ્યાપારીવાવિવેકિનામ્ ॥

હૃદયતેઽન્ત્રેષુ ધાવત્સુ ધાવાન્નિવ યથા શશી ॥ ૧૯ ॥

જેવી રીતે વાદળાંઓ દોડતાં હોય છે ત્યારે જાણે ચંદ્ર દોડતો હોય તેમ કેટલાકને જણાય છે, તેવી રીતે અવિવેકી મનુષ્યોને, વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોમાં જોડાયેલો આત્મા જાણે તેમાં ક્રિયાવાળો હોય તેમ જણાય છે. ૧૯

આત્મચૈતન્યમાશ્રિત્ય વેદેન્દ્રિયમનોધિયઃ ॥

સ્વક્રીયાર્થેષુ ઘર્તતે સૂર્યલોક યથા જનાઃ ॥ ૨૦ ॥

મૂર્ચને ભેઇને ભેમ મનુષ્યો પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તેમ આત્માની ચૈતન્યશક્તિને આશ્રય કરીને શરીર, ઇન્દ્રિયો મન અને બુદ્ધિ, પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ૨૦

वेहेन्द्रियगुणान् कर्माण्यमले सच्चिदात्मनि ॥

અભ્યસ્યંત્યધિવેકેન ગગને નીલિમાદિચત્ ॥ ૨૧ ॥

અજ્ઞાનથી આકાશમાં કાળા, લીલા, મદ્દદ વિગેરે રંગોનું જેમ મિથ્યા આરોપણ કરવામાં આવે છે, તેમજ મલરહિત-શુદ્ધ સત્ત્વિદાનંદસ્વરૂપ આત્મામાં શરીર અને ઇન્દ્રિયોના ગુણોનું અને કર્મોનું અવિવેકથી મિથ્યા આરોપણ કેટલાક કરે છે. ૨૧

अज्ञानमानसोपाधेः कर्तृत्वादीनि चात्मनि ॥

कल्पन्तैःश्रुगते चंद्रे चलनादिर्यथांमस ॥ ૨૨ ॥

કોઈ માત્રમાં જલ ભરી રાખવાથી તેમાં ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ જણાય છે, પછી તે જલના હાલવાથી ચંદ્રનું પ્રતિબિંબ પણ જેમ હાલતું ભેવામાં આવે છે, તેવી રીતેજ અજ્ઞાનયુક્ત મનની ઉપાધિથીજ આત્માને વિષે કર્તૃત્વ, લોકતૃત્વ અને કર્મની કલ્પના કરવામાં આવે છે. ૨૨

रागेच्छासुखदुःखादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ॥

सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशो तस्माद् बुद्धेस्तु नात्मन ॥ ૨૩ ॥

આમદ્વિ, ઇચ્છા, સુખદુઃખ વિગેરે બુદ્ધિ બ્યારે કામ કરતી હોય ત્યારે ભેવામાં આવે છે, સુષુપ્તિમાં તેનો નાશ થવાથી તે કંઈ પણ ભેવામાં આવતાં નથી, તેથી રાગાદિક ધર્મો બુદ્ધિનાજ છે પણ આત્માના તે ધર્મો નથી. ૨૩

પ્રકાશોઽર્કસ્ય તોયસ્ય શેત્યમગ્નેર્દ્યોષ્ણતા ॥

સ્વભાવઃ સચ્ચિદાનન્દનિત્યનિર્મલતાત્મન ॥ ૨૪ ॥

પ્રકાશ એ સૂર્યનો સ્વભાવ છે, શીતલતા જલનો સ્વભાવ છે અને ઉષ્ણતા એ જેમ અગ્નિનો સ્વભાવ છે તેમજ હુ મેશા મત્, ચિત્ અને આનંદ તથા નિર્મલતા-પવિત્રતા-એ આત્માનો સ્વભાવ-ધર્મ-છે. ૨૪

આત્મન સચ્ચિદશ્ચ બુદ્ધેર્વૃત્તિરિતિ દ્વયમ્ ॥

સયોજ્ય ચાધિધેકેન જાનામોતિ પ્રવર્તેતિ ॥ ૨૫ ॥

આત્માનો મત્ અને ચિત્ અંશ, તથા બુદ્ધિની વૃત્તિ એ બન્નેને ભેડીને અવિવેકથી, હું બહુ હું-હું મર્વડ-હું-એમ છવ પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૨૫

આત્મનો વિક્રિયા નાસ્તિ બુદ્ધેર્યોધો ન જાત્વિતિ ॥

જીવ સર્વમલ જ્ઞાત્વા કર્તા દ્રષ્ટેતિ મુચ્યતિ ॥ ૨૬ ॥

આત્માને કોઈ પણ જાતનો વિકાર નથી, બુદ્ધિને કદિ કોઈ પણ પ્રકારનું જ્ઞાન નથી, એ પ્રમાણે છવ સર્વ જાણવા છતાં પણ ‘હું કર્તા અને દ્રષ્ટા હું’ એ પ્રમાણે મોહ પામે છે. ૨૬

રજ્જુસર્પવદાત્માન જીવો જ્ઞાત્વા ભયં વહેત્ ॥

નાહ જીવ પરાત્મેતિ જ્ઞાત્યેન્નિર્ભયો ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥

દોરડીને સર્પ જાણવાથી ભેમ ભય થાય છે તેમ આત્માને છવ માનવાથી ભય થાય છે, પણ “હું છવ નથી, હું પરમાત્માજ હું” એવી રીતે આત્માને જાણવામાં આવે તો મનુષ્ય નિર્ભય થઈ જાય છે. ૨૭

આત્માયમાસયત્યેકો બુદ્ધ્યાદીર્નાદ્રિયાણિ ચ ॥

દીપો ઘટાદિવત્સ્યાત્મા જડૈસ્તૈર્નાયમાસ્યતે ॥ ૨૮ ॥

હીવો જેમ ઘટ વિગેરે પદાર્થોને પ્રકાશ આપી તેમનું જ્ઞાન કરાવે છે તેમ આ આત્મા પણ એકલો જ બુદ્ધિ, શરીર, મન, ઇન્દ્રિયો વિગેરેને પ્રકાશ આપે છે, પરંતુ પોતે તે જડ પદાર્થોથી કદિ પણ પ્રકાશ પામતો નથી. ૨૮

સ્વબોધેનાન્યબોધેચ્છા વૌધસ્પતયાત્મન ॥

ન દીપસ્યાન્યદીપેચ્છા યથા સ્વાત્મપ્રકાશને ॥ ૨૯ ॥

આત્મા પોતે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી જેમ એક હીવાને બીજા હીવાની ઇચ્છા રહેતી નથી, તેમ પોતાના સંબંધી જ્ઞાન થયા પછી તેને પણ બીજા કોઈ જ્ઞાનની ઇચ્છા રહેતી નથી. ૨૯

નિષ્કિંચ નિષ્કિલોપાર્ધાન્નેતિ નેર્તાતિ ધાન્યતઃ ॥

ચિદાદૈક્ય મહાવાપયૈર્જૌવાત્મપરમાત્મનોઃ ॥ ૩૦ ॥

‘આત્મા આવો પણ નથી અને તેવો પણ નથી’ એમ ‘નેતિ નેતિ’ વાક્યો વડે મર્વ ઉપાધિઓને નિવૃત્ત કરીને, વેદાન્તનાં મહાવચનોવડે છવાત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચેની ભેદબુદ્ધિને દૂર કરી તેમનું એકત્વ બતાવ્યું. ૩૦

આત્રિકંકં શરીરાદિ દ્વયં બુદ્ધદયસ્સરમ્ ॥

પ્રતદિલક્ષણ વિદ્યાદદ્વ બ્રહ્મેતિ નિર્મલમ્ ॥ ૩૧ ॥

અધિદાથી ભાગતા આ જગત્ના શરીરાદિ દૃશ્ય પદાર્થમાત્ર, જલના પરપોટાની માફક ક્ષણભંગુર-નાશવંત-છે, અને તેનાથી બિદા લક્ષણવાળું નિર્મલ અને અવિનાશિ એવું જે બ્રહ્મ તે હું છું એમ બતાવ્યું. ૩૧

દેહાન્યત્વાન્ન મે જન્મજરાકાર્યલયાદયઃ ॥

શબ્દાદિવિપયૈઃ સર્ગો નિરિન્દ્રિયતયા ન ચ ॥ ૩૨ ॥

શરીરથી જૂદો હોવાના કારણથી મને જન્મ, ઘડપણ, દુઃખખાપણ કે વિનાશ કંઈપણ નથી તેમજ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, એ પાંચ વિષયો સાથે પણ હું ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન હોવાથી મને કોઈપણ પ્રકારનો સંગ નથી એમ જાણવું. ૩૨

અમનસ્કાલ મે દુઃખરાગદ્વેષમયાદયઃ ॥

અપ્રાણો હ્યમના શુભ્ર इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥ ૩૩ ॥

‘આત્મા પ્રાણરહિત, મનરહિત, અને શુભ્ર-શુદ્ધ-છે,’ એ શ્રુતિઓના પ્રતિપાદન પ્રમાણે મને મન ન હોવાથી દુઃખ, આમશ્રિત દ્વેષ કે ભય, એ કશુંજ મને નથી. ૩૩

एतस्माज्जायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च ॥

त वागुज्ज્યોतिरापञ्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥ ૩૪ ॥

એ અવિનાશી નિત્ય આત્મામાંથીજ પ્રાણ, મન, યુદ્ધિ, ગંધી ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ અને જે આખા વિશ્વને ધારણ કરે છે તે પૃથ્વી વિગેરે સર્વ ઉત્પન્ન થાય છે. ૩૪

निर्गुणो निष्कृत्यो नित्यो निर्विकल्पो निरञ्जन ॥

निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मल ॥ ૩૫ ॥

હું ગુણરહિત, ક્રિયારહિત, નિત્ય, ઇચ્છા-વામના-રહિત, માયારહિત, વિકારરહિત, આકારરહિત, નિત્યમુક્ત અને નિર્મલ છું. ૩૫

अहमाकाशश्चत्सर्ववहिरतर्गतोऽच्युत ॥

सदा सर्वसम शुद्धो नि सगो निर्मलोऽचल ॥ ૩૬ ॥

હું આકાશની માફક નર્વની બહાર અને અંદર પણ રહેલો, અવિનાશી, હંમેશાં સર્વમાં અમાન, શુદ્ધ, મંગરહિત, મલરહિત અને પર્વતની માફક અચલ છું. ૩૬

નિત્યશુદ્ધિમુક્તૈરુપસંકાતંદમદયમ્ ॥

સત્યં જ્ઞાનમનનં યત્પર બ્રહ્માદ્યમેવ તન્ ॥ ૩૭ ॥

નિત્ય, શુદ્ધ, મુક્ત, એક, અખંડ, આનંદસ્વરૂપ, દ્વૈત-ભેદ-ભાવ વિનાનું, સત્ય, જ્ઞાનસ્વરૂપ અને અનન્ત જે પરમ શ્રદ્ધ છે, તે હું છું. ૩૭

एवं निरंतरं कृत्वा ब्रह्मेवास्मीति वासना ॥

हरत्यविद्याविशेषान् रोगानि रसायनम् ॥ ૩૮ ॥

એ પ્રમાણે નિરંતર ‘હું જ શ્રદ્ધ છું’ એવી વાનનાને ધારણ કરવાથી રમાયન જેમ રોગોને હરે છે, તેમજ અવિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા બધા વિશેષો-વિઘ્નો-ને તે વાસનાની ધારણા નષ્ટ કરે છે. ૩૮

विविक्तदेश आसीनो विरागो विजितेन्द्रियः ॥

भावयेदेकमात्मानं तमनंतमनन्यथाः ॥ ૩૯ ॥

એકાંત પ્રદેશમાં નર્વ પ્રકારના સંગ-આસક્તિ-રહિત તથા ંદ્રિયોને પોતાના સ્વાધીનમાં રાખીને, અનન્ય બુદ્ધિવાળા થઇને એકાગ્રમનથી અનંત અને અખંડ એવા આત્માનુજ યોગીએ ધ્યાન કરવું. ૩૯

आत्मन्येवाखिल दृश्यं प्रयित्वा य धिया मुधीः ॥

भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशपरसदा ॥ ૪૦ ॥

આ સમસ્ત વિશ્વનો દૃશ્ય બાસતો પ્રપંચમાત્ર મિથ્યા છે તેથી જ્ઞાની મનુષ્યે તે નષ્ટળા પ્રપંચને બુદ્ધિથી આત્મામાં જ લીન કરી

દઇને, નિર્મલ આકાશની માફક રહેલા એક આત્માનું જ નિરંતર ધ્યાન કરવું. ૪૦

રૂપવર્ણાદિકં सर्वं विहाय परमार्थेचित् ॥
परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ૪૧ ॥

પરમાર્થ-તત્ત્વજ્ઞાન-ને જાણનાર મનુષ્ય નામ રૂપ, વર્ણ વિગેરે બધાનો ત્યાગ કરીને પરિપૂર્ણ ચિદાનન્દ સ્વરૂપથી જ રહે છે. ૪૧

ज्ञातृज्ञानहेयभेदः परात्मनि न विद्यते ॥
चिदानन्दैकरूपत्वाद्दीप्यते स्वयमेव हि ॥ ૪૨ ॥

જાણનાર, જાણવાની વસ્તુ અને જાણવાનું સાધન એવા ભેદ યોગી પર એવા આત્મામાં છે જ નહિ, પણ આત્મા પોતેજ ચિત્, આનંદસ્વરૂપ અને એક હોવાથી પોતાની મેળે પ્રકાશે છે. ૪૨

एवमात्मारणां ध्यानमयने सतत कृते ॥
उदितारगतिज्वालासर्वाङ्गानंदघनं दहेत् ॥ ૪૩ ॥

એ પ્રમાણે આત્મારૂપી અરણિમાં ધ્યાનરૂપી મથન કરવાથી જ્ઞાનરૂપી જે જ્વાલા ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં સર્વ પ્રકારના અજ્ઞાનરૂપી બળતણને હોમી દઇને તેને-અજ્ઞાનને-ખાળી નાખવું. ૪૩

अहणेनैव योधेन पूर्वं संतमसि हृते ॥
तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिष ॥ ૪૪ ॥

જેમ અરુણના ઉદયથી રાત્રિનો અંધકાર સૂર્યના ઉદયની પહેલાંજ નાશ પામે છે, અને સ્તારપછી સૂર્યનો ઉદય થાય છે, તેમજ જ્ઞાનવડે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ થવા પછી સ્વયંપ્રકાશ આત્માનો આવિર્ભાવ થાય છે એટલે તે સ્વયં પ્રકટ થાય છે. ૪૪

આત્મા તુ સતતં પ્રાપ્તો દ્યપ્રાપ્તયદવિચયા ॥

તન્નારો પ્રાપ્તયદ્વાતિ સ્વકલ્પમરણ યથા ॥ ૪૧ ॥

આત્મા તો નિરંતર પ્રાપ્ત જ છે, પણ અવિદ્યાના પ્રભાવથી તે નહિ પ્રાપ્ત થયેલા જેવો જણાય છે. જેમ વિસ્મૃતિથી પોતાના ગળામાં રહેલું આભૂષણ ભૂલી જવાય છે અને તેની બહાર શોધ કરવા આપણે મંડી જઈએ છીએ, પણ વિસ્મૃતિનો નાશ થતાં એટલે સ્મારણ થતાં તે પાછું જેમ પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ આત્મા પણ આપણી અંદરજ વિરાજમાન હોવા છતાં, અવિદ્યાથી આપણે તેને ભૂલી બહાર શોધીએ છીએ, પણ તે અવિદ્યાનો નાશ થતાં આત્મા તુરતજ પોતાની અંદર રહેલો આપણને પ્રતીત થાય છે. ૪૫

સ્થાણી પુરુષવજ્રાંત્યા શૃતા વ્રહ્મણિ જીવતા ॥

જીવસ્ય તાત્ત્વિકે રુપે તસ્મિન્દ્રે નિર્વર્તત ॥ ૪૬ ॥

પ્રાંતિથી વૃક્ષને જેમ પુરુષ માની લેવામાં આવે, તેમ બ્રહ્મને વિશે છવાત્માનો આદેશ પણ બ્રમણુંજ કારણ છે, પરંતુ તત્ત્વજ્ઞાનથી છવણું સ્વરૂપ જાણવામાં આવતાં અને બ્રહ્મણું દર્શન થતાં તે પ્રાંતિ પોતાની મેળેજ નિવૃત્ત થાય છે. ૪૬

તત્ત્વસ્વરૂપાનુમનાદુત્પન્નં જ્ઞાનમંજસા ॥

અહં મમેતિ ચાન્નાનં વાધતે દિગ્વિમાદિચ ॥ ૪૭ ॥

દિશાઓના અજ્ઞાનથી કોઈ વખતે બ્રમ થઈ જાય છે, પણ દિશાઓનું મંપૂર્ણ જ્ઞાન થતાં તે બ્રમ જેમ તુરતજ નિવૃત્ત થાય છે, તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનથી થએલા સ્વરૂપાનુભવમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન ‘આ હું’ કરું છું, અને આ મહારું છે’ એવા અજ્ઞાનને તુરતજ નષ્ટ કરે છે. ૪૭

સમ્યગ્વિજ્ઞાનયાન્યોગી સ્યાત્મન્યેરાગિલ્લ જગન્ ॥

એક ચ સર્વમાત્માનમીક્ષતે જ્ઞાનચક્ષુષા ॥ ૪૮ ॥

મારી રીતે વિજ્ઞાનને જાણનાર યોગી, જ્ઞાનરૂપી નેત્રથી પોતાના આત્મામાં જ આખા જગત્ને જુએ છે, અને આત્માને જ એક અને સર્વસ્વરૂપે તે જાણે છે. ૪૮

આત્મૈવેદ જગત્સર્વમાત્મનોઽન્યથા વિદ્યતે ॥

મૃદો યદ્દૃઘટાદીનિ સ્વાત્માન સર્વમોક્ષતે ॥ ૪૯ ॥

માટીમાં રહેલા ઘડા વિગેરે પદાર્થો માટીથી જેમ લિપ્ત નથી, તેમ આ આખું જગત્ આત્મસ્વરૂપ છે, પણ આત્માથી લિપ્તરૂપ બીજું કંઈ પણ નથી, એમ જ્ઞાની મનુષ્ય પોતાના આત્માને જ સર્વત્ર જુએ છે. ૪૯

જીવન્મુક્તસ્તુ તદ્વિદ્વાન્ પૂર્વોપાધિગુણાંસ્ત્યજેત્ ॥

સચ્ચિદાનંદધર્મત્વાદ્ભજેદ્ ભ્રમરકોટવત્ ॥ ૫૦ ॥

ભ્રમરના ધ્યાનથી જેમ કીડો ભ્રમર થઈ જાય છે, તેમ જીવન્મુક્ત વિદ્વાન્ પુરુષે પણ (આત્મસ્વરૂપ થવા માટે) આત્માના ઉપાધિના ગુણોનો ત્યાગ કરવો, અને પોતે પણ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ-વાળો હોવાથી તેજ સ્વરૂપનું ભજન કરવું. ૫૦

તોતર્કો મોહાર્ણવં હત્વા રાગદ્વેષાદિરાક્ષસાન્ ॥

યોગી શાંતિસમાયુક્ત આત્મારામો વિરાજતે ॥ ૫૧ ॥

રાગદ્વેષાદિ રાક્ષસોનો નાશ કરી, મોહરૂપી આ મહાઅસુદ્રને તરીને, શાંતિયુક્ત એવો યોગી આત્મામાં જ જ્ઞાનંદ માનીને અત્યંત શોભે છે. ૫૧

વાહ્યાનિત્યસુખાસક્તિં હિત્વાત્મસુખનિર્વૃતઃ ॥

ઘટસ્થદ્રીપવત્સ્વચ્છમતરેવ પ્રકાશતે ॥ ૫૨ ॥

બાહ્ય, અનિત્ય સુખની આસક્તિ છોડી દઇને આત્મસુખમાં આનંદ માનનાર યોગી, ધરાની અંદર રહેલા દીવાની માફક સ્વરૂપથી પોતાની અંદરજ પ્રકાશમાન રહે છે. ૫૨

ઉપાધિસ્થોગપિ તદ્દર્મેન લિપ્તો ધ્યોમયન્મુનિ ॥

સર્વચિન્મૃદવત્તિષ્ઠેદસક્તો વાયુચચરેત્ ॥ ૫૩ ॥

ઉપાધિમાં રહેવા છતાં પણ, આકાશની માફક યોગીએ તેના ધર્મોથી લિપ્ત થવું જોઇએ નહિ, તેમ સર્વ વસ્તુના જ્ઞાનવાળો હોવા છતાં મૃદની માફક વર્તવું, તથા વાયુની માફક આસક્તિરહિત થઇને વિચરવું. ૫૩

ઉપાધિવિલયાદ્વિષ્ણોર્નિર્વિશેષં વિશેન્મુનિ ॥

જલે જલં વિચલ્લોન્નિ તેજસ્તેજસિ ધા યથા ॥ ૫૪ ॥

ઉપાધિના લય પછી, જલ જેમ જલમાં, આકાશ આકાશમાં અને તેજ તેજમાં મળી જાય છે, તેમ યોગીએ ભેદરહિત એવા ભગવાન વિષ્ણુના અંશમાં મળી જવું જોઇએ. ૫૪

યજ્ઞાભાગ્નાપરો લાભો યત્સુરસાગ્રાપર સુતમ્ ॥

યજ્ઞજ્ઞાનાગ્રપર જ્ઞાન તદ્ભક્ત્યવધારયેન્ ॥ ૫૫ ॥

જેના લાભ પછી શ્રેષ્ઠ બીજે કોઇ લાભ નથી, જે સુખ પ્રાપ્ત થયા પછી તેનાથી પર બીજું કોઇ સુખ નથી, તેમ જેના જ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ એવું બીજું કોઇ જ્ઞાન નથી ને બ્રહ્મ છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું. ૫૫

યદ્દદ્ધા નાપરં દ્વયં યદ્દત્વા ન પુતર્મય ॥

યજ્ઞાત્વા નાપરં જ્ઞય તદ્ભક્ત્યવધારયેન્ ॥ ૫૬ ॥

જેને જોયા પછી જોવા લાયક બીજું કંઈ પણ રહેતું નથી, જેના સ્વરૂપમાં મળી ગયા પછી પુનર્જન્મ થતો નથી, અને જેને જાણ્યા પછી વિશેષ જાણવા લાયક બીજું કંઈ રહેતું નથી, તે બ્રહ્મ છે, એમ જાણવું. ૫૬

તિર્યગુર્લ્લમધઃપૂર્ણ સચ્ચિદાનંદમદ્વયમ્ ॥

અનંતં નિત્યમેકં યત્ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૫૭ ॥

આકૃતિ, અવર્ણ, ઉપર, નીચે, સર્વત્ર વ્યાપક, સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ, ભેદરહિત, અનન્ત, નિત્ય અને એક જે તત્ત્વ છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ જાણવું ૫૭

અતદ્વયાવૃત્તિરુપેણ વેદાંતૈર્લેશ્યતેઽદ્વયમ્ ॥

અસ્ત્રાજાનદમેકં યત્ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેત્ ॥ ૫૮ ॥

અમુક પ્રકારના વિભાગરૂપ ન હોવાથી—તેની એકતાના સ્વરૂપથી વેદાન્તપ્રતિપાદક વાક્યોવડે, જે ભેદરહિત જોવામાં આવે છે, તથા જે અખંડઆનંદ અને એકસ્વરૂપ છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ જાણવું ૫૮

અસંજાનદ્રૂપસ્ય તસ્યાનન્દલગ્નશ્રિતાઃ ॥

બ્રહ્માદ્યાસ્તારત્તમ્યેન ભવંત્યાનંદિનો લગ્ના ॥ ૫૯ ॥

અખંડ આનંદરૂપ તે બ્રહ્મના આનંદ અંશનોજ આશ્રય કરીને બ્રહ્માદિક દેવતાઓ રહેલા છે, તેથી સત્ય રીતે તે આનંદસ્વરૂપનાજ અંશ ગણાય છે. ૫૯

તયુક્તમણિલ વસ્તુ દયવહારસ્તદમ્બિત ॥

તસ્માત્સર્વગત બ્રહ્મ ક્ષોરે સર્પિષ્વાખિલે ॥ ૬૦ ॥

આ જગતની દરેક વસ્તુ તે બ્રહ્મ માથેજ જોડાયેલી છે અને વ્યવહાર પણ તેના અનુમંધાનમાંજ રહેલો છે, તેથી બધા દૃષ્ટમાં જેમ ધૃત વ્યાપીને રહેલું છે તેમ બ્રહ્મ પણ સર્વ ઠેકાણે વ્યાપ્ત થઈનેજ રહેલું છે. ૬૦

અનણ્યસ્થૂલમહત્સ્વમદીર્ઘમજમન્યયમ્ ॥

અરુપગુણગર્ભાય તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેન્ ॥ ૬૧ ॥

અતિ સૂક્ષ્મ નહિ, અતિ સ્થૂલ નહિ, અતિ નાનુ નહિ, અતિ લાંબું પણ નહિ, જન્મ અને મૃત્યુરહિત, તેમ રૂપ, ગુણ અને વર્ણવિનાનું જે કંઈ છે, તેને બ્રહ્મ તરીકે જાણવું. ૬૧

યદ્ભાસા ભાસ્યતેઽર્કાદિર્માસ્યંયંચુ ન ભાસ્યતે ॥

યેન સર્વમિદં ભાતિ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારયેન્ ॥ ૬૨ ॥

જેના પ્રકાશથી સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા વિગેરે વસ્તુઓ પ્રકાશે છે, પણ તેમના પ્રકાશથી જે પોતે પ્રકાશનું નથી અને જેનાથી આ બધું પ્રકાશે છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ જાણવું. ૬૨

સ્વયમતરહિર્ન્યાન્ય ભાસ્યન્નપિલ જગન્ ॥

બ્રાહ્મ પ્રકાશતે યદ્ગ્રિપ્તનાયસપિંડયન્ ॥ ૬૩ ॥

બ્રહ્મ અંદર અને બહાર વ્યાપક થઈને આખા જગતને પ્રકાશ આપતું, અગ્નિથી તપાવેલા લોઢાના પિંડની માફક પોતે પ્રકાશે છે. ૬૩

જગદ્વિલક્ષણં બ્રહ્મ બ્રાણોન્યત્ર કિંચન ॥

મહ્માન્યદ્ભાતિ ચેન્મિથ્યા યથા મરુમરોચિકા ॥ ૬૪ ॥

પ્રહ્મ જગત્મા જુદાજ લક્ષણોવાળું છે, છતાં પ્રહ્મ સિવાય
આ જગત્મા બીજું કંઈ પણ નથી, પ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ
પણ લાસતું હોય તો તે ઝાઝવાના જલની માફક મિથ્યા છે ૬૪

દ્વયત શ્રૂયતે ચદ્વદ્વયણોઽન્યત્ર કિંચન ॥

તત્ત્વજ્ઞાનાઽંચ તદ્વદ્વ સચ્ચિદાનંદમદ્વયમ્ ॥ ૬૫ ॥

આ જગત્મા જે કંઈ જોવામા અથવા સાણવામા આવે
છે, તે સર્વ પ્રહ્મ સિવાય બીજું કંઈ પણ નથી, અને તત્ત્વ
જ્ઞાનથી પણ તે પ્રહ્મ સચ્ચિદાનંદ અને એકરૂપેજ સર્વત્ર
રહેલું છે ૬૫

સર્વગ સચ્ચિદાત્માન જ્ઞાનચક્ષુર્નિરીક્ષતે ॥

અજ્ઞાનચક્ષુર્નક્ષેત માસ્યત માનુમયષત્ ॥ ૬૬ ॥

સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક, તેમ મત્ અને ચિત્સ્વરૂપ આત્માને
જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળો યોગીજ જોઈ શકે છે, પણ પ્રકાશતા સૂર્યને
જેમ આધળો જોઈ શકતો નથી, તેમ અજ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળો મનુષ્ય
એ આત્માને જોઈ શકતો નથી ૬૬

શ્રવણાદિભિરુદ્દીક્ષો જ્ઞાનાક્ષિપરિતાપિત ॥

જાંઘ સર્વમલાન્મુક્ત સ્વર્ણચદ્વ્યોત્તતે સ્વયમ્ ॥ ૬૭ ॥

સત્ શાસ્ત્ર અને વેદાન્તાદિના શ્રવણવડે પ્રકાશિત તથા જ્ઞાનરૂપી
અગ્નિવડે તપાવેલો છવ, સર્વ પ્રકારના મલથી રહિત થઈને
સુવર્ણની માફક પોતેજ પ્રકાશે છે ૬૭

હૃદાકાશોદિતો હ્યાત્મવોધમાનુસ્તમોપહૃત્ ॥

સર્વેન્યાપી સર્વધારી માતિ સર્વ પ્રકાશતે ॥ ૬૮ ॥

હૃદયરૂપી આકાશમાં ઉદય પામેલો આ “આત્મજોષ”-આત્મ જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય, અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરનાર છે, અને તે મર્વવ્યાપક અને મર્વને ધારણ કરનાર ઘડને પ્રકાશે છે, તેમ બીજા દરેક પદાર્થને પ્રકાશ આપે છે. ૬૮

વિગ્દેશકાલાયનપેક્ષસર્વેગ શીતાદિહ્રિત્યમુચ નિરંજનમ્ ॥
ય સ્યાત્મતીર્થ મજતે વિનિષ્ક્રિયઃ સ સર્વવિત્ સર્વગતોઽમૃતો
મવેત્ ॥ ૬૯ ॥

દિશાઓ, દેશ, કાલ, વિગેરેની અપેક્ષા નહિ રાખનાર, સર્વ-વ્યાપક, ટાઢ તડકો ઇત્યાદિ દ્વન્દ્વોને હરનાર, માયારહિત અને નિત્ય સુખ આપનાર પોતાના આત્મારૂપી તીર્થનું જે મનુષ્ય બીજા નકામી પ્રવૃત્તિથી રહિત ઘડને એવન કરે છે, તે સર્વને જાણનાર, મર્વવ્યાપક તથા અમૃતસ્વરૂપ-પ્રહ્લરૂપ-થાય છે. ૬૯

॥ इति अध्यात्मप्रकरणे आत्मजोष समाप्तः ॥

ઈતિ અધ્યાત્મપ્રકરણમાં “આત્મજોષ” સમાપ્ત.

વાક્યવૃત્તિ.

सर्गस्थितिप्रलयहेतुमचित्यशक्तिं विभ्योऽयं विदितविभ्यमनंतमूर्तिम् ॥
निर्मुक्तयधनमपारसुरांशुवराशिं श्रीगङ्गाभिनिमलबोधवनं नमामि ॥ ? ॥

ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશના હેતુરૂપ, જેની શક્તિઓનું માપ ન કાઢી શકાય એવા, વિશ્વના ઇશ્વર, વિશ્વને મારી રીતે

જાણનાર, અનંત મૂર્તિવાળા, અંધનથી મુક્ત, અનંત સુખરૂપી જલના મહાસાગરરૂપ, પવિત્ર, જ્ઞાનરૂપી આકારવાળા અને જગવતી લક્ષ્મીના પતિ એવા જગવાન વિષ્ણુને હું નમસ્કાર કરું છું. ૧

यस्य प्रसादाद्ब्रह्मेव विष्णुर्मय्येव सर्वं परिकल्पितं च ॥

इत्थं विजानामि सदात्मरूपस्तस्याङ्घ्रिपદं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ૨ ॥

જેની કૃપાથી ‘હું જ વિષ્ણુ છું અને મહાદેવિયે જ આ આખું જગત્ કલ્પાયેલું છે’ એમ હું જાણું છું, અને સદા આત્મરૂપ છું, એવા તે પરમાત્માના ચરણકમલને હું નિરંતર પ્રણામ કરું છું. ૨

तापत्रयार्कस्तप्तः कश्चिद्विश्रमास्तः ॥

शमादिसाधनैर्युक्तः सद्गुरु परिपृच्छति ॥ ૩ ॥

આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક એમ ત્રિવિધ તાપથી તપેલો તેમ શમ વિગેરે સાધનોથી યુક્ત છતાં ઉદ્દેગયુક્ત મન વાળો કોઈ એક શિષ્ય સદ્ગુરુને પૂછે છે. ૩

शिष्य उवाच—शिष्य पूछे છે:-

अनायासेन येनास्मान्मुच्येयं भवबंधनात् ॥

तन्मे संक्षिप्य भगवन्कैवल्यं कृपया वद ॥ ૪ ॥

“હે ગુરુ! જે સાધનથી આ સંસારરૂપી અંધનમાંથી અનાયાસે-બહુ પ્રયત્ન વગર-હું મુક્ત થઈ જાઉં, તે મોક્ષને આપનારું સાધન આપ કૃપા કરીને મને સંક્ષેપથી કહો.” ૪

गुरुवाच—ગુરુ કહે છે:-

साध्वी ते वचनव्यक्तिः प्रतिभाति यदामि ते ॥

इदं तदिति विस्मृतं सावधानमनाः शृणु ॥ ૫ ॥

“હે શિષ્ય! તારું આ વચન મને ધણું જ મારું લાગે છે, તેને પૂછ્યું તે ‘આ મર્વ તે કૃપ છે’ એ અત્યંત સ્પષ્ટ હું કહું છું, તે આવધાન મનથી તું શ્રવણ કર.” ૫

तत्त्वमस्याद्विबाष्योत्य यज्जीવस्मात्मनोः ॥

तादात्म्यविषयं ज्ञानं तदिदं मुक्तिसाधनम् ॥ ६ ॥

“‘તત્ત્વમમિ’ ઇત્યાદિ વાક્યો વટે ઉત્પન્ન થયેલું છવ અને પરમાત્માની એકતા દર્શાવતું જે જ્ઞાન, તેજ મોક્ષનું માધન છે.” ૬

શિષ્ય ઉવાચ—શિષ્ય પૂછે છે—

को जीवः कः परश्चात्मा तादात्म्यं वा कथं तयोः ॥

तत्त्वमस्याद्विबाष्य वा यथ तत्प्रतिपादयेत् ॥ ७ ॥

“હે ગુરો! છવ કોને કહેવો? પરમાત્મા કોણ છે? તે બંનેની અભેદતા કેવી રીતે થઈ શકે? તથા ‘તત્ત્વમમિ’ ઇત્યાદિ વાક્ય, તેનું કેવી રીતે પ્રતિપાદન કરે છે, તે કૃપા કરીને વિસ્તારથી મને કહો.” ૭

गुरुरवाच—गुरु कहे છે:-

अथ ब्रह्मः समाधानं कोऽप्यो जीवस्त्वमेव हि ॥

यस्त्वं पृच्छसि मां कोऽहं ब्रह्मेवासि न सशयः ॥ ८ ॥

“હે શિષ્ય! આ ત્હાણ પ્રશ્નનું મમાધાન હું કહું છું. ‘છવ કોણ છે,’ તેના સંબંધમાં, છવ ખીજે કોઈજ નહિ પણ તુંજ છવ છે, અને તું જે મને પૂછે છે કે, ‘હું કોણ છું,’ તો તુંજ આશાત્ પ્રશ્ન છે, એમા કોઈ પણ પ્રકારે મંશય નથી.” ૮

શિષ્ય ઉવાચ—શિષ્ય પૂછે છે:—

પદાર્થમેવ જાનામિ નાદ્યાપિ ભગવન્ સ્ફુટમ્ ॥

અહં બ્રહ્મેતિ વાક્યાર્થ પ્રતિપદ્યે કથં વદ ॥ ૯ ॥

“ હે ભગવન્ ! આજ સુધી સ્પષ્ટ રીતે કોઈ પણ પદાર્થને હું જાણતો નથી, તો પછી ‘હું બ્રહ્મ છું’ એવા વાક્યના અર્થને હું કેવી રીતે સમજી શકું તે આપ કહો ? ” ૯

ગુરુવાચ.—શુરુ કહે છે:—

સત્યમાહ ભવાનન્ વિજ્ઞાન નૈવ વિદ્યતે ॥

હેતુઃ પદાર્થબોધો હિ વાક્યાર્થાવગતેરિહ ॥ ૧૦ ॥

“ હે શિષ્ય ! આ વિષયમાં તેને કંઈ તે સત્ય છે, કારણ કે જ્ઞાન વિના વિજ્ઞાન હોતું નથી, અને તેથી વાક્યના અર્થજ્ઞાન માટેનો હેતુ, પદાર્થનું જ્ઞાન થવું તેજ છે ” ૧૦

અતઃ કરણતઃ વૃત્તિસાક્ષી ચૈતન્યવિગ્રહઃ ॥

આનંદરૂપઃ સત્યઃ સન્નં કિં નાત્માન પ્રવચસે ॥ ૧૧ ॥

અંતઃકરણ અને તેની વૃત્તિઓના સાક્ષિરૂપ, ચૈતન્યરૂપી શરીર-જાળા, આનંદમય અને સત્યસ્વરૂપ તારા આત્માને—તને ખોતાને—શું તું સમજી શકતો નથી ? ૧૧

સત્યાનંદસ્વરૂપં ધીસાક્ષિણં ચોધવિમ્બમ્ ॥

ચિત્તવાત્મતયા નિત્યં ત્યક્ત્વા દેહાદિગાં ધિયમ્ ॥ ૧૨ ॥

શરીર વિગેરેમાં રહેલી બુદ્ધિને છોડી દઈને, સત્ય અને આનંદ-સ્વરૂપ, બુદ્ધિના સાક્ષી અને જ્ઞાનરૂપી શરીરજાળા આત્માનું આત્મસ્વરૂપેજ તું ચિંતન કર. ૧૨

રૂપારિમાન્યતઃ પિંડસ્તતો નાત્મા ઘટાદિયત્ ॥

વિચરદિમહાભૂતવિકારત્યાગ કુંભયત્ ॥ ૧૩ ॥

આ પિંડ-દેહ, ઘડા વિગેરેના જેવો રૂપારિવાળો હોવાથી આત્મ-સ્વરૂપ નથી, કારણ કે આત્માને નામ, રૂપ કે શુભ કંઈજ નથી, તેમ જ દેહ ઘડાની માફક આકાશ વિગેરે પાંચ મહાબૂતોના વિકારવાળો હોવાથી પણ તે આત્મસ્વરૂપ નથી. ૧૩

શિષ્ય સ્વાચ—શિષ્ય પૂછે છે:-

અનાત્મા યદિ પિંડોઽયમુક્તહેતુપલાન્મતઃ ॥

કરામલકવત્સાક્ષાદાત્માન પ્રતિપાદય ॥ ૧૪ ॥

“હે શુદા! ઉપર કહેલા હેતુ પ્રમાણે આ પિંડ-દેહ, જો આત્મા નથી-જડ-છે તો એ આત્માનું હાથમાં રહેલા આમળાના ફલની માફક અતિ સ્પષ્ટ પ્રતિપાદન આપ કરો, અર્થાત્ તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે મને સમજાવો.” ૧૪

ગુરુસ્વાચ—ગુરુ કહે છે:-

ઘટ્તદ્રષ્ટા ઘટાદિન્નઃ સર્વથા ન ઘટો યથા ॥

વેહદ્રષ્ટા તથા વેહો નાહમિત્યવધારય ॥ ૧૫ ॥

“હે શિષ્ય! ઘડાને જોનાર મનુષ્ય જેમ તે ઘડાથી જૂદો હોય છે, પણ કંઈ ઘડારૂપ હોતો નથી, તેવીજ રીતે હું શરીરને જોનાર છું, પણ હું શરીરરૂપ નથી, એમ તું નિશ્ચયપૂર્વક જાણ. ૧૫

एषमिन्द्रियदृष्ट नाहमिन्द्रियाणीति निश्चिनु ॥

मनो युजिस्तिषा प्राणो नाहमित्यवधारय ॥ ૧૬ ॥

એજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોને જોનાર હું છું, પણ હું ઇન્દ્રિયોરૂપ નથી,

એમ તું નિશ્ચય કર, તથા મન, બુદ્ધિ અને પ્રાણ તે પણ હું નથી,
એમ તું અવશ્ય સમજ. ૧૬

સંઘાતો હિ તથા નાહમિતિ હૃદયચિલક્ષણમ્ ॥

દ્રઘારમનુમાનેન નિપુણં સપ્રધારય ॥ ૧૭ ॥

તેમજ આ સર્વ પ્રકારનો સમુદાય તે પણ હું નથી, એ
પ્રમાણે આત્મા, હૃદય વસ્તુમાત્રથી લિપ્ત પ્રવીણ દ્રઘાર છે, એમ
અનુમાનથી તું નિશ્ચયપૂર્વક માન. ૧૭

દેહેન્દ્રિયાદયો ભાવા હાનાદિવ્યાપૃત્તિક્ષમાઃ ॥

યસ્ય સન્નિધિમાત્રેણ સોહમિત્યવધારય ॥ ૧૮ ॥

જેના સમીપમાં રહેવાના કારણથીજ શરીર અને ઇન્દ્રિયો
વિગેરે ભાવો ત્યાગ અને ગ્રહણ વિગેરે ચાલુ વ્યવસાય કરવા માટે
શક્તિમાન થાય છે, તેજ ચૈતન્યાત્મા હું છું એમ તું જાણ. ૧૮

અન્નાપન્નવિકારઃ સન્નયસ્કાંતયદેવ યઃ ॥

લુહ્યાદોઽગ્ધાલયેત્યત્યક્ સોહમિત્યવધારય ॥ ૧૯ ॥

અન્નથી પ્રાપ્ત થતા વિકારવાળો હોવા છતાં પણ, લોહચુંબક
જેમ લોહને આકર્ષે છે, તેમ પહેલાંથીજ બુદ્ધિ વિગેરેતું જે
સંચાલન કરે છે, તે આત્મા હું પોતેજ છું, એમ નિશ્ચયપૂર્વક
તું માન. ૧૯

અજઙ્ઘાત્મવદાભાંતિ ચત્સાન્નિધ્યાજ્ઙહા અપિ ॥

દેહેન્દ્રિયમનઃપ્રાણાઃ સોહમિત્યવધારય ॥ ૨૦ ॥

જેના સાન્નિધ્યથી શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને પ્રાણ કે જે જડ
છે છતાં પણ, ચૈતન્યની આકૃષ્ઠ ભાસે છે, તે આત્મા હુંજ છું,
એમ તું જાણ. ૨૦

અગમન્મે મનોઽન્યથ સાંપ્રત ચ સ્થિરોરતમ્ ॥

एव यो वेत्ति धीवृत्तिं सोऽहमित्यवधारय ॥ ૨૧ ॥

‘મહાશં મન પહેલાં કયાંય આશુ’ ગયું હતું, પણ હમણાં તે સ્થિર થયું છે,’ એવા પ્રકારની બુદ્ધિની વૃત્તિને જે જાણે છે, તે હું જ છું, એમ નિશ્ચયપૂર્વક તું જાણ. ૨૧

स्वप्नजागृतिं सुप्ति भावाभावा धियां तथा ।

यो वेत्त्यवિक्रियः साक्षात्सोऽहमित्यवधारय ॥ ૨૨ ॥

સ્વપ્ન, જાગૃતિ તથા સુપ્તિ અવસ્થામાં જે બુદ્ધિના ભાવ તથા અભાવને, એટલે સ્વપ્નજાગૃતિમાં બુદ્ધિના ભાવને, અને સુપ્તિમાં બુદ્ધિના અભાવને સાક્ષાત્ વિકારરહિત થઈને જાણે છે, તે આત્મા હું જ છું, એમ તું જાણ. ૨૨

घटावभासको दीपो घटादन्यो यथेष्यते ॥

देहावभासको देही तथाह योधिचिग्रहः ॥ ૨૩ ॥

ઘડાને પ્રકાશ આપનાર દીવો ઘડાથી જેમ જૂદો માનવામાં આવે છે, તેમ દેહને પ્રકાશ આપનાર આ જ્ઞાનરૂપી શરીરવાળો આત્મા તે હું દેહથી જૂદો છું. ૨૩

पुत्रवित्तादयो भावा यस्य शेषतया प्रिया ॥

द्रष्टा सर्वप्रियतमः सोऽहमिन्यवधारय ॥ ૨૪ ॥

પુત્ર, ધન, સ્ત્રી વિગેરે પદાર્થો જેને સાધારણ રીતે પ્રિય છે, જે પોતે સર્વનો દ્રષ્ટા છે અને સર્વને સર્વથી અત્યંત પ્રિય છે તે આત્મા હું જ છું, એમ તું જાણ. ૨૪

परमेमारपदतया मा न भूयमह सदा ॥

भूयासमिति यो द्रष्टा सोऽहमित्यवधारय ॥ ૨૫ ॥

પારકાના પ્રેમના સ્થાનરૂપ હું કદિ થયો નથી, પણ આત્મમય જગતને જોવાની દૃષ્ટિવડે સર્વના પ્રેમના નિવાસરૂપ હું સર્વદા થાઉં, એ પ્રમાણે જે દ્રષ્ટા છે, તેજ હું છું, એમ તું જાણ. ૨૫

यः साक्षिलक्षणो बोधस्त्वंपदार्थः स उच्यते ॥

साक्षित्वमपि बोद्धृत्वमवિકारितयाऽऽत्मनः ॥ ૨૬ ॥

સાક્ષિલક્ષણરૂપ જે જ્ઞાન તેને ‘ત્વ’ એ પ્રમાણેનો પદાર્થ કહેવામાં આવે છે, અને આત્મા પણ અવિકારી હોવાથી તે જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા સાક્ષિસ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે. ૨૬

देहेंद्रियमनःप्राणाहकृतिभ्यो विलक्षणः ॥

प्रोज्ઞિતાશેપપદ્ભાવવિકારસ્ત્વંપદામિધઃ ॥ ૨૭ ॥

‘ત્વ’ એ પદનો અર્થ, દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, પ્રાણ અને અહંકારથી ભિન્ન, તેમ છ પ્રકારના સર્વ વિકારોનો જેણે ત્યાગ કરેલો છે, એ પ્રમાણે થાય છે. એટલે તેને ‘ત્વ’ એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. ૨૭

त्वमर्थमेवं निश्चित्य तदर्थं चिंतयेत्पुनः ॥

अतद्व्यावृत्तिरूपेण साक्षाद्विधिमुखेन च ॥ ૨૮ ॥

એ પ્રમાણે ‘ત્વ’ એટલે ‘તું’ એ શબ્દનો અર્થ સારી રીતે સમજીને ‘તત્’ એ પદના અર્થનું માયા અને તેનાં કાર્યોના ત્યાગવડે અને સાક્ષાત્ વિધિમુખ શ્રુતિઓનાં વાક્યોથી ચિંતન કરવું. ૨૮

निरस्ताशेषसंसारलोपोऽस्थूलादिलक्षणः ॥

अदृश्यत्वादिगुणकः परावृत्ततमोमलः ॥ ૨૯ ॥

આ મ સારના મર્વ પ્રકારના દોષ વિનાનો, સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, ઇત્યાદિ લક્ષણોથી રહિત, અદૃશ્યપદ્ધતિ વિગેરે ગુણોવાળો તથા માયાના તમોગુણથી ઉત્પન્ન થયેલો અજ્ઞાનરૂપી મલ જેનો નાશ પામેલો છે એવો તે 'તત્' પદાર્થ છે એમ જાણવું ૨૯

નિરસ્તાતિશયાનન્દ સત્યપ્રજ્ઞાનવિગ્રહઃ ॥

સત્તાસ્વલક્ષણં પૂર્ણં પરમાત્મેતિ ગીયતે ॥ ૩૦ ॥

જે સર્વ પ્રકારના અતિશય આનંદથી પર, મત્ત અને અધ્યાત્મ જ્ઞાનરૂપી શરીરવાળા, દરેક પ્રકારના પદાર્થમાં સત્તારૂપે ગ્રહેણુ એજ જેમનું લક્ષણ છે એવા અર્થાત્ સર્વ સત્તારૂપ અને જે મર્વધા પૂર્ણ છે, તેમને વેદાત્મા 'પરમાત્મા' તરીકે જાવામા આવ્યા છે ૩૦

સર્વશત્ત્વ પરેદાત્વ તથા સપૂર્ણશક્તિતા ॥

વેદૈઃ સમર્થયતે યસ્ય તદ્વ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૧ ॥

વેદોએ જેમનું સર્વજ્ઞપણું, સર્વેશ્વરપણું તથા મ પૂર્ણ શક્તિ-મત્તાનું સમર્થન કરેલું છે તેજ પ્રદ્ધ છે, એમ તું જાણ ૩૧

યજ્ઞમાનાત્સર્વવિજ્ઞાન શ્રુતિપુ પ્રતિપાદિતમ્ ॥

મૃદાચનેઽદૃષ્ટાંતૈસ્તદ્વ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૨ ॥

શ્રુતિઓએ જેના જ્ઞાનથી, " માટીના ઘડા વિગેરે પદાર્થ તથા મુવર્ણના કડાંકુંડલાદિક પદાર્થો માટી તથા મુવર્ણથી જેમ ભિન્ન નથી, તેમ આ આપું જગત્ પ્રદ્ધથી ભિન્ન નથી " એમ માટી વિગેરેના અનેક દૃષ્ટાંતો આપી મર્વ પ્રકારના વિજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરેલું છે, તેજ પ્રદ્ધ છે, એમ તું જાણ ૩૨

યદાનન્ય પ્રતિજ્ઞાય શ્રુતિસ્તત્સિદ્ધયે જર્ગા ॥

તત્કાર્યત્વ પ્રપચરય તદ્વ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૩ ॥

જે બ્રહ્મના અનંતપણાની પ્રતિજ્ઞા કરી, તેને સિદ્ધ કરવા માટે શ્રુતિઓએ આ સમસ્ત જગત્સર્પી પ્રપચને તેના કાર્યરૂપે કહ્યું છે તેને જ તું બ્રહ્મ જાણ. ૩૩

વિજિજ્ઞાસ્યતયા યચ્ચ વેદાંતેષુ મુમુક્ષુભિ ॥

સમર્થયેતેઽતિયત્નેન તદ્બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૪ ॥

અત્યંત જાણવા યોગ પદાર્થ તરીકે, મુમુક્ષુઓ વડે વેદાન્તોને વિષે, જેનું અતિ પ્રયત્નથી સમર્થન કરવામા આવે છે, તેજ બ્રહ્મ છે, એમ તું જાણ. ૩૪

જીવાત્મના પ્રવેશશ્ચ નિયતૃત્વ ચ તાન્ પ્રતિ ॥

શ્રૂયતે યસ્ય વેદેષુ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૫ ॥

‘આ પ્રપચ તથા શરીરાદિ ઉપાધિઓમાં જીવાત્મારૂપે પ્રવેશ અને તેમના ઉપર પોતાનું નિયંતાપણું જેણે રાખેલું છે,’ એમ વેદોમાં જેનું વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ તું જાણ. ૩૫

કર્મણાં ફલદાતૃત્વ યસ્યૈવ શ્રૂયતે શ્રુતો ॥

જીવાનાં હેતુકર્તૃત્વ તદ્બ્રહ્મેત્યવધારય ॥ ૩૬ ॥

‘જે જીવોને કર્મનાં ફલ આપનાર તથા તે જીવોના કર્તાપણામાં હેતુરૂપ છે,’ એમ શ્રુતિઓમાં જેને વિષે કહેવામાં આવેલું છે, તે બ્રહ્મ છે, એમ તું જાણ. ૩૬

તત્ત્વંપદાર્થો નિર્ણાતૌ વાન્ન્યાર્થશ્ચિત્યતેઽધુના ॥

તાદાત્મ્યમત્ર વાન્ન્યાર્થસ્તયોરેષ પદ્ધર્થયોઃ ॥ ૩૭ ॥

એ પ્રમાણે 'તત્' અને 'ત્વમ્' એ પદાર્થનો નિર્ણય કહેવામાં આવ્યો, હવે જાનેના વાક્યાર્થનો વિચાર કરવામાં આવે છે તેમાં તે જાને પદાર્થોનું તાદાત્મ્ય-અલિપ્તતા-તેજ આ પદોનો વાક્યાર્થ છે. ૩૭

સસર્ગો વા વિશિષ્ઠો વા વાક્યાર્થો નામ સમત્ ॥

અતલ્લેક્ષસ્તરેન વાક્યાર્થો વિદુષાં મત્ ॥ ૩૮ ॥

મંસર્ગવિરુદ્ધ અથવા વિશિષ્ટ વાક્યાર્થ આદિ પ્રકરણમાં મંગત નથી, પરંતુ અખંડ અને એકરસરૂપ એવાજ 'તત્, ત્વમ્' નો વાક્યાર્થ વિદ્વાનોને માન્ય છે. ૩૮

પ્રત્યગ્બોધો ય આભાતિ સોદ્ધયાનદલક્ષણઃ ॥

સદ્ધયાનદરૂપથ પ્રત્યગ્બોધઃ કલક્ષણઃ ॥ ૩૯ ॥

પૂર્વથીજ જે જ્ઞાનસ્વરૂપે પ્રકાશે છે, તે આત્મા ભેદરહિત-અદ્વેત-આતંદના લક્ષણવાળો, અદ્વિતીય આનંદસ્વરૂપ અને અવ્યભિદ્ધ જ્ઞાનલક્ષણવાળો છે. ૩૯

શત્યમન્યોન્યતાદાન્યપ્રતિપત્તિર્યદા ભવેત્ ॥

અબ્રહ્મત્વં ત્વમર્થસ્ય વ્યાપતેત તદંય દિ ॥ ૪૦ ॥

એ પ્રમાણે 'તત્' અને 'ત્વમ્' એ પદાર્થની પરસ્પરની અલિપ્તતા ત્યાદિ ત્રિદ્વધાય, ત્યાદિજ ખરેખર 'ત્વમ્' એ શબ્દની પ્રદ્યધી લિપ્તતા નિવૃત્ત થાય છે. ૪૦

તદર્થમ્ય ચ પારોક્ષ્ય ગચેય કિં તતઃ શૂન્ય ॥

પૂર્ણાનંદકરુપેણ પ્રત્યગ્બોધોઽપતિષ્ઠેત્ ॥ ૪૧ ॥

‘તત્’ એ શબ્દના અર્થનું પરોક્ષપણું નિવૃત્ત થાય છે તે પછી શું થાય છે? તે સાલળ ત્યાર પછી ઇશ્વરનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતા પૂર્ણ જ્ઞાન દ્વંવરૂપે પ્રત્યગાત્માનું જ્ઞાનજ માત્ર રહે છે, એવો ‘તત્’ પદનો અર્થ છે ૪૧

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્ય ચ તાદાત્મ્યપ્રતિપાદન ॥

લક્ષ્યૌ તત્ત્વપદાર્થાં દ્વાબુપાદાય પ્રવર્તેતે ॥ ૪૨ ॥

‘તત્ત્વમસિ’ એ વાક્ય જીવની અને ઇશ્વરની અલિપ્તતા સિદ્ધ કરવા માટે છે અને ‘તત્’ અને ‘ત્વમ્’ એ બે પદાર્થો લક્ષ્ય છે, એટલે બે પદાર્થોનેજ ઉપાદાન આશ્રય માનીને, બ્રહ્માર્ગમા જીવની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૪૨

હિત્વા દ્વૌ શબ્દો વાચ્યો વાક્ય વાક્યાર્થયોચને ॥

યથા પ્રવર્તેતેઽસ્માભિસ્તથા વ્યાખ્યાતમાદરાત્ ॥ ૪૩ ॥

બંને શબ્દના અર્થ વાચ્ય અર્થને છોડીને લક્ષ્યાર્થથી વાક્યાર્થનું જ્ઞાન જેવી રીતે થાય, તેવી રીતે (તથા આપણાથી દિવ્યજ્ઞાન માર્ગમા જે અર્થથી પ્રવૃત્તિ થાય તે પ્રમાણે) આ વાક્યની આદરપૂર્વક અમે વ્યાખ્યા કરી છે ૪૩

આલબનતયા માતિ યોઽસ્મત્પ્રત્યયશન્દ્રયો ॥

અતઃ કરણસમિન્નવોધઃ સ ત્વપદાભિધઃ ॥ ૪૪ ॥

જે ‘અન્મત્’ અને ‘પ્રત્યય’ એટલે ‘હું’ એ શબ્દ અને ‘હું એ શબ્દનું જ્ઞાન’ એ બે શબ્દના આશ્રયરૂપે, અતઃ કરણની ઉપાધિરૂપ, જ્ઞાનરૂપેતત્ત્વસ્વરૂપે જે જણાય છે તે ‘ત્વમ્’ પદનો અભિધાર્થ-વાચ્યાર્થ-છે ૪૪

માયોપાધિર્જગદોત્તિ મર્મગત્યાદિલક્ષણ ॥

પારોક્ષ્યદાનત્વ સમ્યાચાત્મકસ્તત્વદામેષ ॥ ૪૦ ॥

માયાની ઉપાધિરૂપ, જગત્ના કારણરૂપ, મર્મગતપણુ વિગેરે લક્ષણોવાળો, પારોક્ષ્યપણુયુક્ત તથા મત્ય વિગેરે સ્વરૂપે રહેલો પરમેશ્વર, એવો જે અર્થ, તે 'તત્' પદનો અભિધાર્થ-વાચ્યાર્થ- છે ૪૫

પ્રત્યક્ષપરોક્ષતત્ત્વસ્ય સદ્વિત્તોયત્વપૂર્ણતા ॥

વિરુદ્ધયતે યતસ્તસ્માલ્લક્ષણા સમ્પરતત ॥ ૪૬ ॥

એકજ વસ્તુની પ્રત્યક્ષ અને પારોક્ષ એવી મંજા, તથા જગત્માં પ્રજ્ઞા ત્રિવાય બીજું પણ છે એવી મંજા, તથા પૂર્વપણુ એ પ્રજ્ઞાના લક્ષણથી વિરુદ્ધ છે એટલા માટે એમા લક્ષણાવૃત્તિથી અર્થની યોજના કરવી ૪૬

માનાતરવિરોધે તુ મુર્યાર્થસ્ય પરિગ્રહે ॥

મુર્યાર્થનાગ્નિનાભૂતે પ્રતિતિલક્ષણોચ્યતે ॥ ૪૭ ॥

બીજા પ્રમાણના વિરોધથી, મુખ્ય અર્થના ગ્રહણમા, મુખ્ય અર્થ વગર જ, તે અર્થની પ્રતીતિ થાય તેનું નામ 'લક્ષણા' નામની વૃત્તિ છે ૪૭

તત્ત્વમસ્યાદિવાક્યેષુ લક્ષણા માગલક્ષણા ॥

સોહમિત્યાદિરામ્યસ્યવદયોરિય નાપરા ॥ ૪૮ ॥

'તત્ત્વમસિ' ઇત્યાદિ વાક્યોમા 'સોહમ'-'તે હું હું' ઇત્યાદિ વાક્યનાં પદોમા રહેલી ભાગવશણુ નામની લક્ષણાની માફક લક્ષણા છે, પણ બીજી લક્ષણા નથી. ૮૮

અહમ્હેતિ વાચ્યાર્થવોધો વાચ્યદૃઢીભવત્ ॥

શમાદિસહિતસ્તાનદમ્યસેચ્છૂઘ્ણાદિકમ્ ॥ ૪૯ ॥

અથા સુધી ' હુ પ્રહ્લ હુ ' એ વાક્યાર્થનું જ્ઞાન પોતાનામા દૃઢ થાય, ત્યાં સુધી શમદમ વિગેરે યોગના સાધનોસહિત, શ્રવણ-મનન ઇત્યાદિનો અભ્યાસ કર્યા કરવો ૪૯

શ્રુત્યાચાર્યપ્રસાદેન દઢો વોધો યદા ભવેત્ ॥

નિરસ્તાશેપસલાપનિદાન પુરુષસ્તદા ॥ ૫૦ ॥

વિદીર્ણકાર્યકરણો ભૂતસૂક્ષ્મેરનાવૃત્ ॥

વિમુક્તકર્મનિગડ સદ્ય એવ વિમુચ્યતે ॥ ૫૧ ॥

શ્રુતિ-વેદો-તથા આચાર્ય-ગુરુ-ની કૃપાથી, દૃઢ જ્ઞાન અથા શ્રુતિ પુરુષને થાય છે, ત્યારે તે સમારના આ સર્વ નિદાનો-કારણો-ને છોડી દે છે, અર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠ થાય છે અને ત્યારે શરીરાદિ કાર્ય અને ઇન્દ્રિયોનું ભ્રમત્વ જેનું નાશ પામેલું છે એવો, પચ મહાભૂતોની શબ્દાદિ સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓથી ગ્રહિત તથા કર્મકર્ત્રી શબ્દાથી મુક્ત થયેલો તે જીવ તુરતજ મોક્ષ પામે છે ૫૦-૫૧

પ્રારબ્ધકર્મવેગેન જીવન્મુક્તો યદા ભવત્ ॥

કિંચિત્કાલમનારબ્ધકર્મવધસ્ય સક્ષયે ॥ ૫૨ ॥

નિરસ્તાતિશયનદ વૈષ્ણવ પરમ પદમ્ ॥

પુનરાવૃત્તિરહિત કેવલ્ય પ્રતિપદ્યતે ॥ ૫૩ ॥

પ્રારબ્ધ કર્મના વેગવડે, જીવ અથા શ્રુતિ મુક્ત થઈ જાય છે, ત્યારે અનારબ્ધ કર્મનું ધનના ક્ષયને માટે, તે થોડો સમય અહીં રહે

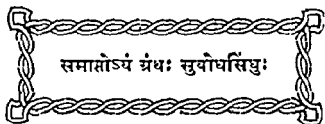
છે અને ત્યારપછી અર્થપ્રકારના અતિશય આનંદથી પણ પર,
એવા ભગવાન્ વિષ્ણુના પરમ પદને, એટલે જન્મમૃત્યુની આવૃત્તિથી
રહિત એવા સાયુજ્ય મોક્ષને તે પામી જાય છે પર-૫૩

॥ इति अध्यात्मज्ञाने वाक्यवृत्ति समाप्ता ॥

॥ इति अध्यात्मप्रकरणं समाप्तम् ॥

ઇતિ અધ્યાત્મજ્ઞાને વાક્યવૃત્તિ સંપૂર્ણ.

ઇતિ અધ્યાત્મપ્રકરણ સમાપ્ત.

समाप्तोऽयं ग्रंथः सुबोधसिंधुः

અગાઉથી ગ્રાહક થયેલા સદ્ગૃહસ્થોનાં નામ

રા ગ શ્રી ગણેશાય નમઃ કુલારીઆવાયા હરિજને આ પુસ્તકમા મને યોગ્ય સાહાય્ય દાખવી છે એઓ મદ્રાસમા સાથેના સહવાસથી મને પુસ્તક લખવા માટે મને સૂચના કરી હતી અને ફરીથી ત્રણ ચાર વર્ષે પુના આવી મારા ઉત્સાહને જાગૃત કરનારા તથા ધાર્મિક કાર્યમા બનતી માહાય્ય કળાગ લગનદ્વકતા છે

કર્તા

પ્રત	નામ	ગામ	પ્રત	નામ	ગામ
૧૧	શેઠ ધરમસિંહ ગોવિંદ	મુળધ	૧	શેઠ ગોરધનદાસ વાનજી	પુના
૧	„ ઠા લાલજી તુલસીદાસ	„	૧	„ મધુરાદાસ દેનરામ	„
૧	„ હરિદાસ વિશ્વામ મદવાણા	„	૧	„ જમનાદાસ ગોરધનદાસ	„
૧	„ હરિદાસ ધરમસિંહ	„	૧	„ રામજી લાલજી	„
૧	„ વલ્લભદાસ નારણદાસ	„	૧	„ જીવણદાસ ગોકળદાસ	„
૧	„ ઠાકરસિંહ વલ્લભજી	„	૧	„ કરશનદાસ ગોકળદાસ	„
૧	„ માણેકલાલભાઈ	„	૧	„ ખેરાજભાઈ નાનજી	„
૧	„ મોની ઝવેરચંદ જાદવજી	„	૧	„ લીલાધર લાલજી	„
૧	શેઠ લગનાનદાસ પુજાભાઈ	„	૨	„ લીલાધર મનજી	„
૧	„ જમનાદાસ ગોવિંદજી	„	૧	„ ભીમજી હીરજી	„
૧	„ ગોવિંદદાસ જગજીવનદાસ	„	૧	„ દયપતરામ મયારા દર દવે	„
૧૨	„ મૂલજી વેલજી	પુના	૧	„ એમ પી રાવળ	„
૧	„ દામોદર મૂલજી	„	૧	„ જગતનાથ કેશવજી	„
૧	„ નાથજી વેલજી	„	૧	„ લીલાધર પ્રેમજી	„
૧	„ પોપટનાથ નાગયજી	„	૧	„ ગજરામ વાલજી	„
૧	„ હરિદાસ નારાયણજી	„	૧	„ પ્રાણજીવન ભાણજી દવે	„
૧	„ માનજી ખેરાજ	„	૧	„ શીવનાથ જોષતાગમ	„
૧	„ પરશોતમ વાલજી	„	૧	„ દેવશંકર રણજી દવે	„

ક્રમ	નામ	ગામ	ક્રમ	નામ	ગામ
૫	શેઠ ઓધવજી વીરજી	અંબલગ	૧	શેઠ શામજી રઘુ	કુભારીયા
૨	,, કરશન અગ્નજી	,,	૨	,, રૂપા પરમન	કુમ્ભા
૩	,, કારાભાઈ વાવજી	,,	૧	,, મુરજી ગોપાલ	,,
૧	,, લાયજી કચ્છગાળી	,,	૧	,, ઘેનાભાઈ પચાણ	,,
૧	,, માંડજી રામ	,,	૧	,, ખેગાર ગાગજી	,,
૧	,, લખદામ ખીમજી	,,	૧	,, દેવજી ગોપાન	,,
૧	ગજભાઈ નારાયણ	,,	૧	,, દયારામ દસરાજ	,,
૧	,, મનજી ડાયા	,,	૧	,, લખધીર ગોપાલ	,,
૧	,, મુગજી માધવજી	,,	૧	,, પાચા ભદ્રવજી	,,
૧	,, બીમજી લખુ	,,	૧	શ્રી કુટીયા દાનિય યુવકમંડળ	
૧	,, કલ્યાણજી ગોવિંદ	,,		લાલબેરીને (રામરામ વાવજી	
૧	,, ગોવિંદ નારાયણ	,,		તરફથી ભેગ)	દામનપુર
૧	,, મોની લક્ષુ પ્રેમજી	,,	૧	શેઠ પ્રેમજી વિશ્રામ	,,
૧	,, રામદાસ દરિરામ	,,	૧	,, જીવગમ વાવજી	,,
૧	,, પુકરણા લખુભાઈ	,,	૧	,, કરમજી વાવજી	,,
૧	,, નદવાળા કરણાસ કમ્ભાઈ	,,	૧	,, અગ્નજી માધવજી	,,
૧	,, નાગવજી રતના	,,	૧	,, મનનશી દેસાણદા	,,
૧	,, નારાયણ ગોવિંદ	ઉન્નતેન	૧	,, મનનશી વાવજી	,,
૧	,, આત્મારામભાઈ	,,	૧	,, કેશવજી વાવજી	કપડલા
૫	,, દરજીભાઈ ગગાદાસ કુભારીયા		૨	,, મળરામ નારાયણ	નાગોર
	,, કવરજી નયુ	,,	૨	,, મનજી જેરામ	માધાપુર
૧	,, જગમોલ નયુ	,,	૨	,, નયુ લાયજી	,,
૧	,, જીવજી ગોવા	,,	૧	,, વાવજી બીમજી	,,
૧	,, રઘુભાઈ નોખા	,,	૧	,, રઘુ કચ્છન	,,
૧	,, ગોપાન વાવજી	,,	૧	,, શામજી ગોમર	કલ્યાણી
૧	,, મોરારજી જેગમ	,,	૧	,, વલ્લભદાસ ધરમસિંદ	,,

હિરણ્યગર્ભકાર્યાલય.

સંચાલક — શાસ્ત્રી તુલજીશંકર ધીરજીરામ પંડ્યા,
કે કાદાવાડી, કલ્યાણ મોતીની ચાલ નં ૧, ત્રીજે માળે,
જિરગામ, સુબર્ષ નંબર ૪

આ કાર્યાલયમાં સમૃદ્ધ, હિંદી તથા મરાઠીભાષી ગુજરાતી ભાષાતર કરી
આપવામાં આવે છે તેમ પુસ્તકોનું સંશોધન કરી આપી પુસ્તકો છપાવી તૈયાર
કરી આપવામાં આવે છે, તેમ વેચાતા પણ મેળવી આપવામાં આવે છે.

અત્યાર સુધીમાં બહાર ન પડેલાં નવાં પુસ્તકો

અમે એક “ ધાર્મિક ગ્રંથમાલા ” તરીકે વિવિધ ગ્રંથરના ઉત્તમોત્તમ
ધાર્મિક પુસ્તકો સતી કીમતે બહાર પાડના ઇચ્છા રાખીએ છીએ તેથી જો
ધાર્મિક સદ્ગુહુરેશો અગાઉથી ગ્રાહક થક આ અમારા પ્રયત્નમાં યથા
શક્તિ પણ સહાયક થશે તો એ પુસ્તકો સત્તર પાંચ પાડવા અમે પ્રયત્ન કરીશું
ધાર્મિક ગ્રંથમાલાનાં પુસ્તકો.

સચિત્ર-સ્તોત્રચિન્તામણિ-ભાગ ૧ છો

ગુજરાતી અથ સહિત. મૂલ્ય રૂ ૨-૮-૦ પોષ્ટેજ જુદું

ભાષાતર કર્તા — શાસ્ત્રી તુલજીશંકર ધીરજીરામ પંડ્યા.

પ્રાત સ્મરણે તેમ ગણપતિ, શંકર, વિષ્ણુ, સૂર્ય અને દેવી એ પચાસન
દેવનાં નિલપાહના ઉત્તમોત્તમ લગભગ ૭૫, સુપ્રસિદ્ધ સ્તોત્રોનો “ ગુજરાતી
અથ સહિત ” નો સંગ્રહ આમાં સ્ત્રોત્રોને ઉપયોગી સ્તોત્રો પણ આપવામાં
આવ્યા છે ત્રણ ગી ચિત્રો સાથે (તૈયાર છે)

શ્રીગોપિકાગીત — લલિત હરમાળ ગુજરાતી ભાષાતર સહિત કી ૨-૦-૫-૦
સ્તોત્રચિન્તામણિ ભાગ ૨ ને — (સચિત્ર) ગુજરાતી અથ સહિત, છપાય છે
અગાઉથી બી રૂ ૨-૦-૦, પાછળથી રૂ ૨-૮-૦

શ્રીમાર્કણ્ડેયપુરાણ — (સચિત્ર) ગુજરાતી ભાષાતર છપાય છે અગાઉથી ગ્રાહક
ધનારને કી ૪-૦-૦, પાછળથી રૂ ૫-૦-૦

હુ-એ-રેશ તથા સામગી નકલો ખરીદનારને સાદ કમીશન આપવામાં
આવશે તે માટે ભાષાતર કરવાને ઉપરે હિરણ્યગર્ભકાર્યાલયે

આકાશમાં રહેલા ગ્રહોની મનુષ્યશરીર ઉપર અસર !

સુખ મનઃસ્થિતિ !

એક ગત્યવસ્થાને મુજબસ્થિતિ સ્થાપના માટે જેમ પ્રધાનમંડળ (કમીટેટ) ની વડે પડે છે, તેમજ આ મનઃસ્થિતિ નિષ્કૃષ્ટી નાન્યની વચ્ચે સ્થાપના માટે તેના માર્ગભામ સત્તાધારી પ્રમાણમાં આગ્રહમાં સુધારાદિ ગ્રહમંડળની વચ્ચે કરી છે જન્મથી મરણપર્યંત તે ગ્રહોની અસર નીચેજ આપણે કામ કરીએ છીએ, આપણી ચરતી તથા પડતી પણ એ ગ્રહોનેજ આધીન છે, તે ગ્રહમંડળની આપણા ઉપર કપાતે, ક્ષતી જાનની અસર થાય છે, અને તેનાથી આપણી ચરતી પડતીના બનાવો કેમ બન્યા કરે છે, તે જાણવું હોય તો એક વખત અવસ્ય અમારી મુલાકાત થો.

આપણા જન્મનો સ્વત્, મામ, નિધિ તથા વખત મેળાઈને અમારી પાસે આવશે, તો આપણે ધ્યાનજ ચમત્કારિક જ્ઞાન જાણના મળશે, તેમજ માનુષ્ય અથવા ભવિષ્યમાં આવનારી આકાશના નિરાશાથી કંઈ ઉપાયોથી કેમ કરી શકાય, તે પણ આપ જાણી શકશો.

જન્મમાત્ર, જન્મપરિકા, વર્ષક્રોડો તથા તેમજ મુદ્ધમ ક્ષત્રેય વખતે આપણામાં આવે છે, તેમજ શબ્દિત પણ ખામ પદ્ધતિથી મુદ્ધમમાં મુદ્ધમ ક્ષત્રેયમાં આવે છે.

એક વખત અનુભવ વધ ખાતરી કરો.

૩ નિવંધાડી, ધર
ન હર, મુજબ ૨

નિવેદક—

પંડિત ધન જય મુરારિ પાંધી,

મ આવક—શ્રીમન્મયતી-સોનિમંદિર

મળવાનો વખત:—મરાઠા ૯ થી ૧૧-ગોરના ૩ થી ૬ (૩૬. ટા.)